

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ENSTİTÜSÜ**

**ORTADOĞU'DAKİ İSLÂMÎ HAREKETLERİN SİYASAL
ENTEGRASYONU: MISIR İHVANİ, HİZBULLAH VE
HAMAS ÖRNEKLERİ**

DOKTORA TEZİ

Talha İsmail DUMAN

Enstitü Anabilim Dalı: Ortadoğu Çalışmaları

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kemal İNAT

HAZİRAN- 2023

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ENSTİTÜSÜ**

**ORTADOĞU'DAKİ İSLÂMÎ HAREKETLERİN SİYASAL
ENTEGRASYONU: MISIR İHVANİ, HİZBULLAH VE
HAMAS ÖRNEKLERİ**

DOKTORA TEZİ

Talha İsmail DUMAN

Enstitü Anabilim Dalı: Ortadoğu Çalışmaları

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kemal İNAT

HAZİRAN- 2023

TEZ ONAYI

Talha İsmail DUMAN tarafından hazırlanan “Ortadoğu’daki İslâmî Hareketlerin Siyasal Entegrasyonu: Mısır İhvanı, Hizbullah ve Hamas Örnekleri” adlı bu çalışma jürimizce Doktora Tezi olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi: 21/06/2023

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Kemal İNAT	BAŞARILI
Prof. Dr. Ali BALCI	BAŞARILI
Doç. Dr. İsmail Numan TELCİ	BAŞARILI
Doç. Dr. Muhammed Hüseyin MERCAN	BAŞARILI
Doç. Dr. Abdulgani BOZKURT	BAŞARILI

Onay

Yukarıdaki kanaatlerin, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../....

Prof. Dr. Tuncay KARDAŞ
Enstitü Müdürü

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Talha İsmail DUMAN

21/06/2023

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Henüz lise yıllarında başlayan Ortadoğu merakımın somut bir çıktısı olan bu tez çalışması, uzun ve zorlu bir sürecin ürünü olmakla birlikte, gündelik hayattaki ilgilerimin peşinden koşma macerasına dönüşmesi bakımından oldukça keyifli bir serüvenin nihayeti mesabesindedir. Kuru bir bilgi üretiminden ziyade hayata ilişkin var olan sorularıma bir yönüyle cevap üretme imkanına dönüşen bu yolculuk her bir kulun yaşamı boyunca karşılaşılabileceği kimi imtihanlarla sınanırken, yardımları ve teşvikleriyle süreci kolaylaştıran pek çok kişi şükür sebebi oldu. Katkısı olan herkese sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Bazı isimleri özel olarak anmanın ise vefa borcu olduğunu düşünüyorum.

Akademik hayattaki titiz ve hakkaniyetli yaklaşımının yanı sıra insanî ve ahlaki boyuttaki örnekliğiyle tez sürecini kıymetli bir tecrübe olarak değerlendirmeme vesile olan danışmanım Prof. Dr. Kemal İnat'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Kendisini tanımaktan duyduğum memnuniyeti, gelecekteki akademik serüvenimde önemli bir yol rehberliğine dönüştürmeyi umut ediyorum. Akademik ve gündelik hayata ilişkin uzun sohbetlerimizde hiçbir konuda yardımlarını esirgemeyen, diğerkâmlığıyla akademik hayata ilişkin oldukça önemli kazanımlar elde etmemi sağlayan Prof. Dr. Ali Balcı'ya çok şey borçluyum. Teze ilişkin yaptığı katkılar ve süreçleri kolaylaştırıcı tavrı sebebiyle Doç. Dr. İsmail Numan Telci'ye, uzak olan fiziki mesafeleri olumlu, öğretici ve samimi yaklaşımlarıyla her daim kısaltan Doç. Dr. Abdulgani Bozkurt'a ve yapıcı eleştirilerle bu çalışmanın şekillenmesinde önemli yardımları olan Doç. Dr. Muhammed Hüseyin Mercan'a ayrıca teşekkür etmek isterim. Doç. Dr. Mustafa Yetim'e ve Dr. Öğr. Üyesi Nuri Salık'a da yoğunlukları arasında zaman ayırmaları ve kıymetli yorumları sebebiyle minnettarım.

Teze dair doğrudan ve dolaylı pek çok konuyu derinlemesine müzakere etme imkânı bulduğum, ihtiyaç duyduğum her durumda rehberliği ve ağabeyliğiyle varlığını hissettiren Dr. Öğr. Üyesi Mücahit Gültekin'e ve çalışmanın son halinin verilmesinde gösterdikleri fedakârlık ile büyük bir boşluğu kapatan değerli dostlarım Dr. Mehmet Erken'e ve Alperen Gençosmanoğlu'na sonsuz şükranlarımı sunuyorum, Allah eksikliklerini aratmasın. Yurtdışında ikamet etmelerine karşın sundukları katkılarla tezin ilerleyişinde hatırı sayılır yardımları olan Ahmet Yusuf Aydın ve Yusuf Enes Sezgin'e

de çok teşekkür ediyorum. İSAM’da yaptığımız yürüyüşlerde ve telefon konuşmalarında ufuk açıcı yorumlarıyla tezin temel iddialarına ilişkin müzakereler yapma imkânı bulduğum Dr. Halil Işılak’ın sunduğu bakış açıları oldukça kıymetliydi. En büyük teşekkürlerden birini de oldukça zorlu bir arka plana sahip olan röportaj süreçlerinin planlanması için büyük emek sarf eden Mehmet Tahiroğlu’na borçluyum, yardımları paha biçilemez. Röportajların transkripsiyonunda titiz ve hızlı bir çalışmayla işimi kolaylaştıran Ahmet Işıktekiner’e de ayrıca minnettarım. Aynı şekilde, akademik kaynak temininde ve röportaj randevularının alınmasında gösterdiği kıymetli çabalar için Dr. Mehmet Rakipoğlu’na çok teşekkürler. Akademik yetkinliği ve paylaşımcı karakteriyle herkesin dost olarak yanında görmek isteyeceği Dr. Menderes Kurt’a, herhangi bir sıkıntıda gönül rahatlığıyla kapısını çalabildiğim ve teze ilişkin ince dokunuşlarıyla yaptığı katkılar için ayrıca şükranlarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Tuncay Kardaş ve Dr. Öğr. Üyesi Yıldırım Turan hocalarım nezdinde Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü’ndeki bütün çalışma arkadaşlarıma destekleri için teşekkür ederim. ORMER’deki uzun soluklu fikir teatileri ve sohbetler, tez sürecinde önemli bir işleve sahip oldu. Kurumsal çerçevede önemli teşekkürlerden birini de Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi’ne borçluyum. İSAM’da Araştırmacı Yetiştirme Projesi’nde (AYP) geçirdiğim yıllar, akademik tecrübenin yanı sıra kayda değer insani tecrübeler yaşamama da kapı araladı. Sunduğu imkânlarla ve proje çerçevesinde takip edilen disiplinli ders programlarıyla benzer kurumlar arasında ayrıcalıklı bir yere sahip olan İSAM, tez sürecinde daha yakından tanımaktan onur duyduğum bir merkez oldu. Bu bağlamda, AYP aracılığıyla sağladıkları katkılar sebebiyle Prof. Dr. Tuncay Başoğlu’na, Doç. Dr. Eyyüp Said Kaya’ya, danışmanlığımı yürüten Prof. Dr. Mehmet Ali Büyükkara’ya ve proje yürütücüsü İbrahim Köse’ye teşekkürlerimi sunuyorum.

TÜBİTAK’ın 2211-A Genel Yurt İçi Doktora Burs Programı (2017/2) kapsamında bursiyer olmam sebebiyle yaptığı maddi katkıları da ayrıca zikretmem gerekiyor. Aynı şekilde, 2224-A Yurt Dışı Bilimsel Etkinliklere Katılma Desteği Programı (2020/1) kapsamında sunulan destekler de çalışmalarımı daha nitelikli hale getirmeme imkan sundu. Bu nedenle, doktora sürecini daha verimli bir şekilde geçirmeme katkı sağlayan TÜBİTAK’a 2211-A Genel Yurt İçi Doktora Burs Programı (2017/2) ve , 2224-A Yurt

Dış Bilimsel Etkinliklere Katılma Desteği Programı (2020/1) çerçevesinde yaptığı yardımlar için teşekkür ederim.

En özel teşekkürü, en yorucu ve zorlu dönemlerde varlıklarını her an hissettiren aileme yapmak isterim. Hayatım boyunca desteklerini her an hissettiğim, en meşakkatli şartlarda dahi yardımlarını bir an olsun esirgemeyen kıymetli anne ve babama sonsuz teşekkürler. Bugün bu sürece gelmem, onların fedakarlığı ve yol göstericiliği sayesinde olmuştur. Süreç içerisinde mutlu ve stresli anlarımı birlikte paylaşan değerli ablama ve kardeşlerime de şükranlarımı sunarım. Bu sürecin en yakından şahidi olan ve zaman zaman bazı zorluklarla tek başına mücadele etmek zorunda kalan sevgili eşime de fedakarlığı ve yardımları sebebiyle ayrıca minnettarım. Yoğun dönemlerimde gösterdiği toleranslı tavrı sebebiyle en kalbi teşekkürlerimi sunarım. Son olarak çocuklarıma teşekkürü bir borç biliyorum. Tez sürecinin gerektirdiği sıkı çalışma şartları sebebiyle onlarla yeterince ilgilenme imkânı bulamamama karşın, hayata pozitif bakışıyla en sıkıntılı durumlarda dahi beni mutlu etmeyi başarabilen Furkan'ıma ve gülümseyişiyle tüm yorgunluğumu unutturan Şifa'ma çok şey borçluyum. Tatlı aceleciliğiyle savunma sürecinin ortasına erkenden doğan Hatice Vera'm ise bu sürecin 'hıtâmuhu misk'i oldu. Bu doğumun, uzun yorgunluk döneminin sükunete dönüşme vesilesi olmasını; bu çalışmanın ise tüm insanlığa ve İslam ümmetine hayır kapıları açmasını yüce Rabbimden niyaz ederim.

ÖZET

Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü

Doktora Tez Özeti

Tezin Başlığı: Ortadoğu'daki İslâmî Hareketlerin Siyasal Entegrasyonu: Mısır İhvanı, Hizbullah ve Hamas Örnekleri

Tezin Yazarı: Talha İsmail DUMAN

Danışman: Prof. Dr. Kemal İNAT

Kabul Tarihi: 21.06.2023

Sayfa Sayısı: xi (ön kısım) + (405)

Anabilim Dalı: Ortadoğu Çalışmaları

Bu çalışma, Ortadoğu'daki İslâmî hareketlerin siyasal entegrasyonlarını ve kurumsal siyasette üstlendikleri politik pozisyonlarını, Müslüman Kardeşler, Hizbullah ve Hamas vakalarını karşılaştırarak incelemektedir. Toplumsal faaliyet kapasiteleri ve performansları bakımından birbirine benzeyen bu hareketlerin bulundukları ülkelerde üstlendikleri siyasal roller açısından neden farklılaştıkları sorusuna yanıt arayan bu çalışma, süreçte belirleyici olan içsel ve dışsal faktörleri sorunsallaştırmaktadır. Çalışmanın kuramsal çerçevesini Toplumsal Hareket Teorisi oluşturmaktadır. İslâmî hareketleri 'öteki'nin anlaşılması kapsamında analiz eden kuramsal yaklaşımların aksine, görece 'içeriden' ve bütüncül bir anlama sürecine imkân sunan bu teoriye, mikro, mezo ve makro analiz birimlerinin sentezlenmesi yoluyla, hareketlerin ideolojik, örgütsel ve dışsal/yapısal dinamiklerini birlikte değerlendirmek için başvurulmuştur. Yöntem olarak karşılaştırmalı vaka analizi ve içerik analizinden faydalanan çalışmada, ideoloji, teşkilatlanma ve otonomi başlıkları altında tematik bir mukayese yapılmıştır. Ayrıca, hareketlerin önde gelen isimleriyle yapılan derinlemesine mülakatlarla da, birincil kaynaklara erişim sorunu telafi edilmeye çalışılmıştır. Tüm bu teorik ve metodolojik yaklaşımlara, hareketlerin değişim dinamiklerine ilişkin ortaya atılan hipotezleri test etmek için müracaat edilmiştir. Çalışmanın bulguları, incelenen İslâmî hareketlerin siyasi rollerindeki ve çıktılarındaki farklılaşmada yapısal faktörlerin oldukça etkili olduğunu göstermiştir. Devlet/rejim yapısından ekonomik-siyasi özerkliğe kadar bir dizi faktörün, hareketlerin siyasi pozisyonlarına ilişkin kayda değer fırsatlar ve kısıtlamalar yarattığını ortaya koyan çalışma, aynı zamanda ideolojik ve örgütsel dinamiklerin de küçümsenmeyecek derecede belirleyici fonksiyonlara sahip olduğunu bulmuştur. Hareketlerin failliklerine kısmen alan açan bu sonuçlar, İslâmî hareketleri bütüncül perspektiften ele alan yaklaşımların daha güvenilir neticeler ortaya çıkardığını teyit ettiği gibi, gelecek araştırmalarda vakaların çeşitlendirilmesiyle bu hareketlere ilişkin daha genellenebilir çıkarımlara ulaşılabileceğine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Hareket Teorisi, Siyasal Entegrasyon, Müslüman Kardeşler, Hizbullah, Hamas

ABSTRACT

Sakarya University, Middle East Institute

Abstract of PhD Thesis

Title of the Thesis: Political Integration of Islamic Movements in the Middle East: The Cases of Egyptian Muslim Brotherhood, Hezbollah and Hamas

Author: Talha İsmail Duman

Supervisor: Prof. Kemal İNAT

Acceptance Date: 21.06.2023

Nu. Of pages: xi (pretext) + 405 (thesis)

Department: Middle Eastern Studies

This study compares the political integration and institutional political positions of Islamic movements in the Middle East, specifically the cases of the Muslim Brotherhood, Hezbollah, and Hamas, in order to answer the question of why these movements, which are similar in terms of their social activity capacities and performances, differ in the political roles they assume in the countries where they exist. This study aims to problematize the internal and external factors that are decisive in this process. The theoretical framework for this study is the Social Movement Theory, which provides an insider's perspective and a comprehensive understanding of the studied subject, and has been used to evaluate the ideological, organizational, and external/structural dynamics of the movements together, through the synthesis of micro, meso, and macro analysis units. The study uses comparative case analysis and content analysis as methods, making a thematic comparison under the headings of ideology, organization, and autonomy. In addition, in-depth interviews with leading figures of the movements were conducted to compensate for the problem of accessing primary sources. All these theoretical and methodological approaches were used to test hypotheses about the change dynamics of the movements.

The findings of the study show that structural factors are quite effective in differentiating the political roles and outputs of the examined Islamic movements. The study reveals that a range of factors, from state/regime structure to economic-political autonomy, create significant opportunities and constraints for the political positions of the movements. At the same time, the study finds that ideological and organizational dynamics also play a significant determining role. These results suggest that taking a holistic perspective when analyzing Islamic movements produces more reliable results, and that by diversifying the cases, more generalizable conclusions about these movements can be reached in future research.

Key Words: Social Movement Theory, Political Integration, Muslim Brotherhood, Hezbollah, Hamas

İÇİNDEKİLER

BEYAN	i
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR	ii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar LİSTESİ	x
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1
1.BÖLÜM: KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE	17
1.1.Toplumsal (Sosyal) Hareket	17
1.1.1.Toplumsal Hareket Tipolojileri	30
1.2.Siyasal (Politik) Hareket.....	34
1.3.Sosyo-Politik Bir Yapı Olarak İslâmî Hareket	37
1.3.1.İslâmî Hareket Tipolojileri	44
1.4.Toplumsal Hareket Teorisi	48
1.5.Toplumsal Hareketlerin Dönüşümü.....	60
1.5.1.Toplumsal Hareketlerin Siyasi Partilere Dönüşüm Dinamikleri.....	61
1.5.2.Toplumsal Hareketlerin Silahlı Mücadeleye Başvurma Dinamikleri	65
1.5.3.Silahlı Grupların Toplumsal Hareketlere ve Siyasi Partilere Dönüşüm Dinamikleri.....	70
1.5.4. Hareketlerin Dönüşüm Süreçlerine Dair Varsayımlar	73
2.BÖLÜM: İSLÂMÎ HAREKETLERİN DÖNÜŞÜM PRATİKLERİ: MISIR İHVANİ, HİZBULLAH VE HAMAS.....	77
2.1.Müslüman Kardeşler: Yapısal/Örgütsel Şartlar ve Radikal Dönüşümler.....	77
2.1.1.Müslüman Kardeşler'in Genişleme Süreci	78
2.1.2.Abdunnasır ve Sedat Dönemlerinde Müslüman Kardeşler: Baskı ve Uyum Süreci.....	84
2.1.3.Mübarek Dönemi ve Arap Baharı: Kurumsal Siyaset ve Muhalefetten İktidara Yolculuk	92
2.1.4.Müslüman Kardeşler'in Geçirdiği Dönüşümlerin Değerlendirilmesi	97
2.2.Hizbullah: Silahlı Hareket mi, Sosyo-Politik Hareket mi?.....	101
2.2.1. Hizbullah'ı Ortaya Çıkaran Tarihsel Süreç: Şii Toplumsal Tabanında İslâmî Uyanış.....	101

2.2.2.Hizbullah'ın Kuruluşu: Kurucu Kadro ve Faktörler	103
2.2.3.Hizbullah'ın Geçirdiği Tarihsel ve Örgütsel Dönüşümler	110
2.2.4.Hizbullah'ın Geçirdiği Dönüşümlerin Değerlendirilmesi.....	117
2.3.Hamas: Bir Toplumsal Hareketin Silahlı ve Siyasal Harekete Dönüşümü	121
2.3.1.Filistin İhvanı'ndan Hamas'a Uzanan Tarihsel Süreç.....	122
2.3.2.Hamas'ın Kuruluşu	127
2.3.3.Filistin Ulusal Yönetimi ve Hamas'ın Kurumsal Siyasete Katılımı	131
2.3.4.Hamas'ın Geçirdiği Dönüşümlerin Değerlendirilmesi	138
3.BÖLÜM: İDEOLOJİK BOYUT-SİYASİ ROL İLİŞKİSİ	142
3.1.Dini-Siyasi Yorum Farklılıkları	142
3.1.1.Reformcu Bir Hareket Olarak Müslüman Kardeşler'in Handikabı: Muhafazakârlar-Liberaller Çatışması.....	143
3.1.2.Devrimci Ajanda ve İdeolojik Esneklik Arasında Hizbullah.....	149
3.1.3.Devrimci-Reformcu Düşünceden Pragmatist Siyasete: Hamas	158
3.2.İşgal/Sömürge ve Sekülerizm/Modernizm Karşıtı Görüşleri	165
3.2.1.Müslüman Kardeşler: Anti-Emperyalist mi, Anti-Batıcı mı?	165
3.2.2.Hizbullah: Batı Emperyalizmi Karşıtı Siyasi Retoriğin Bayraklaştırılması.	171
3.2.3.İşgal Karşıtı Toplumsal ve Kültürel Muhalefetten Siyasi Muhalefete Hamas	176
3.3.İdeolojik Çerçvelendirmelerin Siyasi Pratiklere Etkisi	182
3.3.1.Siyasi Çoğulculuk ile Güç Paylaşımı İkileminde Müslüman Kardeşler	183
3.3.2.Gölge İktidar Anlayışıyla Hizbullah: Revizyonist mi, Statükocu mu?	193
3.3.3.Paylaşımçı İktidar Anlayışı ile Otoriter Siyasi Pratikler Arasında Hamas ..	208
3.4.Genel Değerlendirme.....	217
4.BÖLÜM: TEŞKİLATLANMA-SİYASİ ROL İLİŞKİSİ	223
4.1.Sosyal Hizmetlerin Araçsallaştırılması	223
4.1.1.Müslüman Kardeşler'in Sosyal Ağları: Otoriter Rejime Karşı Pasif Meydan Okuma	224
4.1.2.Devlet İçerisinde Devlet: Hizbullah'ın Sosyal Hizmet Faaliyetleri.....	232
4.1.3.Hamas'ın Alternatif Düzen Kapasitesi: Toplumsal Faaliyetlerin İşlevselliği	241
4.2.Örgütlenme Modelleri	249
4.2.1.İtaat Merkezli Güçlü Hiyerarşik Örgütlenmeden Alternatif 'İrşad Büroları'na Müslüman Kardeşler	250
4.2.2.Hizbullah: Dikey Hiyerarşik Örgütlenmenin İç Bütünlüğü Muhafazası	260

4.2.3.İdeolojik Yaklaşımları ve Sosyo-Politik Şartları Gözetmek: Hamas'ın Dinamik Örgütsel Yapılanması	267
4.3.Liderlik Yapılanmaları	274
4.3.1.Bütüncül Liderliğin Deformasyonu: Müslüman Kardeşler'de Liderlik Ekollerinin Anlaşmazlığı.....	275
4.3.2.Hizbullah'ın Kolektif Liderliği: Din Adamı Merkezli Otoritenin İnşası	285
4.3.3.Sosyo-Politik Şartların İçbarı: Hamas'ta Parçalı Liderlik.....	292
4.4.Genel Değerlendirme.....	301
5.BÖLÜM: OTONOMİ-SİYASİ ROL İLİŞKİSİ.....	306
5.1.Devlet/Yönetim Yapısı	306
5.1.1.Müslüman Kardeşler: Otoriter Rejimin Baskıcı Karakteri ve Siyasi Engellemeler.....	307
5.1.2.Zayıf Devlette Güçlü Aktör: Hizbullah.....	315
5.1.3.'Devletsiz Zayıf Yönetimi' Fırsata Çevirmek: Hamas'ın Gazze'de Güçlü Otoritesi	322
5.2.Ekonomik ve Siyasi Bağımsızlık/Destek	328
5.2.1.Dış Destek Arayışından 'Öz Yeterlilik'e Müslüman Kardeşler.....	329
5.2.2.Sponsor-Vekil İlişkisinde Hizbullah'ın Konumu: Kukla mı, Fail mi?	336
5.2.3.Hamas: Dış Desteği Çeşitlendirmek ve Karar Alma Süreçlerinde Özerklik Çabası	342
5.3.Siyasi Fırsat Yapılarının ve Kısıtlamaların Değerlendirilmesi.....	349
5.3.1.Müslüman Kardeşler: Yoğun Kısıtlamalar Arasında Fırsatları Kovalamak	349
5.3.2.Zorluklardan İmkanlar Üretmek: Hizbullah'ın Fırsat Yapıları Analizi	356
5.3.3.Siyasi Boşluklardan Yararlanmak ile Uluslararası Baskılarla Baş Etmek Arasında Hamas	362
5.4.Genel Değerlendirme.....	367
SONUÇ	372
KAYNAKÇA.....	382
ÖZGEÇMİŞ	406

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Dini-Siyasi Yorum Farklılıkları	219
Tablo 2: İşgal/Sömürge ve Sekülerizm/Modernizm Karşıtı Görüşler	221
Tablo 3: İdeolojik Çerçeveselendirme – Siyasi Pratikler İlişkisi.....	222
Tablo 4: Teşkilatlanma Biçimlerinin Siyasi Roller Üzerindeki Etkisi	304
Tablo 5: Yapısal Faktörlerin Siyasi Roller Üzerindeki Etkisi	370



KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
CIA	: Merkezi İstihbarat Teşkilatı
EMEL	: Lübnan Direniş Alayları
ETA	: Bask Yurdu ve Özgürlük
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü
FUK	: Filistin Ulusal Konseyi
FY	: Filistin Yönetimi
HAMAS	: İslâmî Direniş Hareketi
HAP	: Hürriyet ve Adalet Partisi
IMF	: Uluslararası Para Fonu
IRA	: İrlanda Cumhuriyet Ordusu
OBST	: Olabildiğince Benzer Sistemler Tasarımı
OFST	: Olabildiğince Farklı Sistemler Tasarımı
ÖYH	: Özgür Yurtsever Hareketi
UNRWA	: Birleşmiş Milletler Filistinli Mültecilere Yardım Ajansı

GİRİŞ

Sorunsal, Teorik Yaklaşım ve Hipotezler

Bu çalışma, Arap isyanları sonrası siyasal alanda daha görünür hale gelen İslâmî hareketlerin neden kısa süre içerisinde mevcut pozisyonlarını kaybettiğine dair bir merakın etrafında şekillenmiştir. İslâmî hareketler içerisinde en köklü ve örgütlü yapıya sahip olan Müslüman Kardeşler (İhvan) Hareketi'nin tarihinde ilk defa Mısır'da iktidar tecrübesi yaşaması ve henüz bir yıllık iktidarının askeri bir darbeye sona ermesi, bu merakın merkezine Mısır İhvanı'nı yerleştirmiştir. Örgütlü yapısı ve toplumsal desteği bakımından Mısır İhvanı'yla benzer özellikler taşıyan Hizbullah Hareketi'nin Lübnan'da üstlendiği siyasal rolün sonuçları bakımından İhvan'dan farklılaşması, çalışmanın karşılaştırmalı bir formata evrilmesine imkan sunmuştur. 2006 yılında seçimleri kazanarak Gazze'de iktidara gelen İslâmî Direniş Hareketi'nin (Hamis) Filistin siyasetindeki rolünün gerek el-Fetih'le yaşadığı iç rekabet gerekse de maruz kaldığı işgal ve abluka politikaları sebebiyle dalgalı bir seyir izlemesi, Hamis'in da karşılaştırma birimi olarak dâhil edilerek çalışmanın zenginleştirilmesine ilişkin bir motivasyon ortaya çıkarmıştır. Hamis'in ideolojik bakımdan Müslüman Kardeşler çatısı altında yer almasına karşın Hizbullah'la benzer özellikleri yapısında barındırması, bu motivasyonu daha da güçlendirmiştir. Mezkûr hareketlerin, "İslâmî hareketler kategorisinde kabul edilmeleri", "faaliyet gösterdikleri ülkelerde istatistiksel olarak anlamlı büyüklükte toplumsal tabanlarının mevcudiyeti", "sosyal refah çalışmaları bakımından benzer performanslar göstermeleri", "siyasal alanda iddia sahibi olmaları" ve "yerel ve köklü hareketler olmaları", karşılaştırma birimi olarak bu üç hareketin seçilmesinin rasyonalitesini arttırmıştır.

Bu kapsamda, çalışmada temel araştırma sorusu şu şekilde dizayn edilmiştir: "Sosyal örgütlenmeleri ve toplumsal faaliyetleri bakımından birbirine benzeyen Mısır İhvanı, Hizbullah ve Hamis, bulundukları ülkelerde üstlendikleri siyasal roller açısından neden farklılaşmaktadır?". Bu soru, söz konusu hareketlerin siyasi çıktılarına etki eden değişkenlerin tespit edilmesi ve bunların işlevsellik katsayısının görece tayini için kritik bir önem arz etmektedir. Araştırmadaki alt soru ise, "İslâmî hareketlerin siyasal entegrasyon stratejilerinin kurumsal siyasette üstlendikleri rollere etkisi nasıl olmuştur?"

şeklindedir. Her iki soruya verilecek cevaplar sayesinde çalışma, hem söz konusu hareketlerin siyasal entegrasyon süreçlerine ve kurumsal siyasetteki karnelerine dair teoriden ödünç alınan analiz birimleri aracılığıyla nedensel bir açıklama getirmeyi amaçlamakta hem de ortaya çıkan bulguların genel varsayımlar olarak kabul görme potansiyelini müzakere etmeyi hedeflemektedir.

Bu çalışma, araştırma sorularına cevap ararken kuramsal çerçevesini, hareketlerin ideolojik yaklaşımlarına, örgütlenme modellerine ve içinde bulundukları siyasi şartlara ilişkin bütüncül bir perspektif sunan Toplumsal Hareket Teorisi'ne dayandırmaktadır. Kaynak Mobilizasyonu, Siyasi Süreç/Fırsat ve Çerçeveleme kuramlarının her biriyle farklı analiz birimlerine (mikro, mezo ve makro) odaklanan bu teori,¹ son dönemlerde silahlı hareketlerin tahlilinde sıklıkla başvurulmuş 'terör çalışmalarından arındırılmış' yeni bir bakış açısı önermesinin² yanı sıra 'sentezci' yaklaşımlara alan açan araştırmalara da zemin oluşturmaktadır.³ Tekil modellere ve analiz birimlerine gereğinden fazla anlam yükleme yanlışlığını ortadan kaldıran bu açılım, mezkûr İslâmî hareketleri tüm boyutlarıyla değerlendirerek siyasi rollerde öne çıkan faktörleri daha doğru tespit etmemize imkan sunmaktadır. Diğer yandan, teorinin altında adı geçen farklı modellerin birbirleri arasındaki geçişkenlikler ve yeni vaka analizleri üzerinden teoriye yönelik güncellemelerin canlı olması, katı bir kuramsal sınırlandırma baskısı yerine teorinin kavramsal setlerinden azami ölçüde yararlanma imkanı sunan daha esnek bir teorik bağlılığı mümkün kılmaktadır. Bu sebeple, çalışmada, teorinin ortaya çıktığı coğrafyadaki bağlamsallığa hapsolme riskinden uzak durularak, İslâmî hareketleri kendi şartları dahilinde verimli bir şekilde analiz edebilmek adına teori ile vakalar arasındaki ilişki -temel argümanlara ve kavramsal yaklaşımlara sadık kalmak şartıyla- 'görece serbestiyet' içerisinde inşa edilmektedir.

Bu teorik çerçeve ışığında, Mısır İhvanı, Hizbullah ve Hamas'ın örgütlenme düzeylerinin, ideolojik çerçevelerinin ve içinde bulundukları siyasal sistemle ve devlet yapısıyla

¹ Ahmet Uysal, **Toplumsal Hareketler Sosyolojisi**, İstanbul: Tezkire, 2016.

² Jeroen Gunning, "Social movement theory and the study of terrorism Social movement theory and the study of terrorism", Richard Jackson, Marie Breen Smyth ve Jeroen Gunning (Ed.), **Critical Terrorism Studies: A new research agenda** içinde (156-177), New York: Routledge, 2009.

³ Doug McAdam, John D McCarthy ve Mayer N. Zald, "Introduction: Opportunities, Mobilizing Structures, and Framing Processes - toward a Synthetic, Comparative Perspective on Social Movements", Doug McAdam, John D McCarthy ve Mayer N. Zald (Ed.), **Comparative Perspectives on Social Movements** içinde (1-20), Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

kurdukları ilişkilerin bu hareketlerin üstlendikleri siyasi rollere ne tür etkisi olduğu derinlemesine analiz edilmektedir. Bu analiz esnasında, her ne kadar hareketlerin devlet yönetimini merkeze alan kurumsal siyaset içerisindeki rollerine bakılsa da, enformel alanlarda üstlendikleri tüm fonksiyonlar da göz önünde bulundurulmaktadır. Diğer bir ifadeyle, faaliyet gösterdikleri ülkelerde ortaya koydukları parti performansının yanı sıra, öğrenci birlikleri, sendikal mücadele gibi alanları da içine alan geniş bir perspektife odaklanılmaktadır. Dolayısıyla, çalışmayı sınırlandırmak bakımından hareketlerin kurumsal siyasette görünür oldukları dönemler (başlangıç yılları Mısır İhvan'ı için 1984, Hizbullah için 1992, Hamas için 2004/2006) merceğe alınmakla birlikte, seçim siyasetine yönelik hazırlık süreçleri olarak görülen geçmiş yıllardaki çok boyutlu faaliyetler de göz ardı edilmemektedir.

Tezin yaslandığı teorik çerçevenin İslâmî hareketlerin siyasi pozisyonlarını anlamaya yönelik sunduğu ideolojik, örgütsel ve yapısal izahlar, çalışmaya ilişkin altı farklı hipotezi öne sürmemizi mümkün kılmaktadır. İlk iki varsayım, 'Çerçeveleme' teorisi bağlamında 'kültürel bir sistem olarak din'in insanlar için toplumsal gelişmeleri anlamlandırma ve 'ideal'i teklif etme fonksiyonuna yapılan vurguyla ilişkilidir.⁴ Dinin sağladığı anlamların, değerlerin ve simgelerin muhatapları tarafından yorumlanış biçimleri, dini grupların oluşturduğu siyasi söylem çerçevelerini dizayn etmektedir. Dolayısıyla, bu söylemler, hareketlerin siyasi pratiklerinde önemli bir belirleyici konumundadır. Buradan hareketle ilk hipotez, "üzerine inşa edildikleri mezhebi saikler (Sünnilik-Şiiilik) ve dini/siyasi yorum anlayışları İslâmî hareketlerin bulundukları ülkelerdeki siyasi rollerini kayda değer oranda etkilemektedir" şeklindedir. İkincisi ise, "(dini/siyasi) ideolojik çerçeveler, süreç içerisindeki fikirsel dönüşümler ve dışsal/yapısal faktörlerle etkileşimli olarak hareketlerin siyasi düzen tahayyüllerine ve pratiklerine yön vermektedir."

Diğer iki hipotez, hareketlerin teşkilatlanma yapılarının siyasi rollere ne derecede tesir ettiğini ortaya koymaya yöneliktir. Bu bağlamda, Khalil al-Anani'nin ideolojik tercihler ile örgütlenme yapıları arasında önemli bir irtibat olduğu yönündeki argümanına⁵ yaslanan üçüncü varsayım şu şekilde tasarlanmıştır: "Teşkilatlanma modellerini ideolojik

⁴ Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*, 14-15.

⁵ Khalil Al-Anani, **Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics**, Oxford: Oxford University Press, 2016, 108-109.

çerçevlendirmeler ile sosyo-politik şartlar arasındaki dengeyi gözeterek inşa eden İslâmî hareketler, seçmen mobilizasyonu ve ittifak ilişkilerinde daha başarılı bir performans ortaya koymaktadır.” Dini liderliğin, ‘oluşturduğu otorite ile siyasi sistemin meşruiyetini olumlu veya olumsuz yönde etkileme’ kapasitesine yapılan vurgu⁶ ve ‘liderleri din adamı olmayan hareketlerin, kitlesel bir destekten yoksun kalacağı’ yönündeki argüman,⁷ dördüncü hipoteze zemin teşkil etmiştir: “Ulema önderliğindeki hareketlerin, aydınlar/uzmanlar önderliğindeki hareketlere nazaran uzun vadeli ve kalıcı siyasi roller üstlenme ihtimalleri daha fazladır.” Burada, ulemadan kastımız köklü bir geleneksel medrese/havza eğitime sahip (buna ilaveten modern kurumlarda da eğitim görmüş olabilir) kişiler iken, uzman/aydın önderliği ile de yalnızca üniversiteler gibi modern eğitim kurumlarından mezun olmuş liderlere işaret edilmektedir.

Son iki hipotez ise, ‘Siyasi Süreç’ modelinin genel kabullerine ve sonradan tartışmaya açılan yeni tekliflerine dayanmakta ve dışsal/yapısal faktörlerin siyasi roller üzerindeki belirleyiciliğini anlamaya ilişkin varsayımlar sunmaktadır. Devletlerin/rejimlerin bastırma eğilimi ve kapasitesinin, toplumsal hareketlerin siyasi süreçlere dahil olmalarında ve siyaset sahnesinde kalıcı roller üstlenmelerinde oldukça önemli bir etken olduğu şeklindeki temel sava⁸ dayanan beşinci varsayım, “Merkezi otoritenin güçlü olmadığı ve/veya otoriter rejim pratiklerinin hakim olmadığı ülkelerde İslâmî hareketler siyaset sahnesinde daha fazla rol üstlenme ve ülke siyasetinde daha etkili olma imkânı bulmaktadır” şeklindedir. Altıncı ve son hipotez ise, siyasi fırsat yapıları içerisinde ‘devleti veya hasımlarını destekleyici uluslararası ve yabancı etkiler’⁹ faktörüne yapılan vurgudan ilham alarak dizayn edilmiştir: “İslâmî hareketlerin, faaliyette bulundukları ülkelerin devlet/rejim yapısını göz önünde bulundurarak, dış yardımlara açık olan konjonktürlerde başka ülkelerden ekonomik ve siyasi destek almaları, üstlendikleri siyasi roller açısından avantajlı bir konum sağlamaktadır.”

⁶ Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*, 15.

⁷ Alev Erkilet, *Ortadoğu’da Modernleşme ve İslami Hareketler*, İstanbul: Yöneliş, 2000, 395.

⁸ Doug McAdam, “Conceptual origins, current problems, future directions”, Doug McAdam, John D. McCarthy ve Mayer N. Zald (Ed.), **Comparative perspectives on social movements: Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings** içinde (23-40), Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 27.

⁹ David Romano, **The Kurdish Nationalist Movement: Opportunity, Mobilization, and Identity**, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 20.

Yöntem

Sosyal bilimlerin çeşitli alt dallarında cari olan keskin ontolojik ve epistemolojik ayrışmalardan büyük ölçüde uzak duran toplumsal hareket araştırmaları, alanda ‘metodolojik çoğulculuğun’ hakim olmasının önünü açmıştır.¹⁰ Epistemolojik düzeyde pozitivist ve yorumlayıcı (hermenötik) görüşlerin çatışmasından ziyade görece uzlaşmasını doğuran bu yaklaşım, ‘Siyasi Süreç’ ve ‘Çerçeveleme’ kuramlarında olduğu gibi hem ‘yapılar’a hem de ‘algılar’a odaklanan birleştirici bir modeli önerebilmiştir. Hareketlere ilişkin ‘genel’ yasaları keşfetme arzusunu vakalara dair ‘özel’ bağlamsal çıkarımları öne sürme eğilimi ile birleştiren bu ‘kapsayıcı görüş’, bir yandan nitel ve nicel metodolojileri diğer yandan ise tümevarımcı ve tümdengelimci yaklaşımları bir arada kullanma imkanı sunmuştur.¹¹

Veri toplama ve analizi için potansiyel tekniklerin kullanımında oldukça pragmatist bir yaklaşım sergileyen toplumsal hareket çalışmaları, karşılaştırmalı çalışmalarda birbirine alternatif olan ‘vaka odaklı’ ve ‘değişken odaklı’ yaklaşımlar arasında dahi kesin sınırlar çizmekten uzak durmuştur.¹² Dolayısıyla, “metodolojik dogmatizmin yokluğu”nda “toplumsal hareketler alanında çok çeşitli yöntemlerin verimli bir şekilde uygulandığını”¹³ söylemek mümkündür.

Buradan hareketle, araştırma soruları ve kuramsal/kavramsal çerçeve etrafında yukarıda zikrettiğimiz hipotezleri test edecek olan bu çalışmada, karşılaştırma yöntemi kullanılmaktadır. Nitel araştırma türü bağlamında başvurduğumuz karşılaştırma yöntemi, “belirli olayların ortaya çıkmasında ve gelişmesinde etkili olan fonksiyonel faktörleri sınıflandırmayı ve açıklamayı hedef alan bir araştırma metodunu ifade için kullanılan

¹⁰ Donatella Della Porta ve Michael Keating (Ed.), **Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

¹¹ Donatella Della Porta, “Social Movement Studies and Methodological Pluralism: An Introduction”, Donatella Della Porta (Ed.), **Methodological Practices in Social Movement Research** içinde (1-20), Oxford: Oxford University Press, 2014, 2.

¹² Donatella Della Porta, “Comparative analysis: case-oriented versus variable-oriented research”, Donatella Della Porta ve Michael Keating (Ed.), **Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective** içinde (198-222), Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 202-207.

¹³ Bert Klandermans ve Suzanne Staggenborg, “Introduction”, Bert Klandermans ve Suzanne Staggenborg (Ed.), **Methods of Social Movement Research** içinde (ix–xx), Minneapolis: The University of Minnesota Press, 2002, xii. ix–xx.

genel bir terimdir.”¹⁴ John Stuart Mill’in ‘fark ve uyuma’ yaklaşımı¹⁵ ve Adam Przeworski ve Henry Teune’nin, Mill’den esinlenerek geliştirdikleri “Olabildiğince Benzer Sistemler Tasarımı (OBST)” ve “Olabildiğince Farklı Sistemler Tasarımı (OFST)”,¹⁶ karşılaştırmalı vaka analizi yaparken temel başvuru araçlarımız olacaktır. Vaka sayısının az ve değişkenin fazla olduğu karşılaştırmalarda ortaya çıkabilecek sorunları minimize etmek amacıyla geliştirilen bu tasarımlardan OBST, “benzer sistemler arasında gözlemlenen farklı siyasal sonuçları” açıklarken, OFST ise “farklı sistemlerdeki benzer sonuçları” izah etmektedir.¹⁷ Mill’in ‘fark’ yöntemine dayanan OBST, bazı ortak özelliklere sahip olan vakaların seçimini şart koşması ve bağımlı değişkende yaşanan değişimi vakaların ‘ortaklaşmayan bağımsız değişken(ler)i’ndeki farklılaşma üzerinden ortaya koyması bakımından,¹⁸ bu çalışmanın yöntem tasarımını oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle, ‘sosyal hizmet çalışmaları’¹⁹ ve bazı ideolojik/örgütsel/yapısal şartlar²⁰ (ortak bağımsız değişkenler) bakımından benzer bir altyapıya sahip olan karşılaştırma birimlerimizin (Mısır İhvanı, Hizbullah ve Hamas) ‘siyasi rollerindeki’ (bağımlı değişken) farklılaşmayı ortaklaşmayan bağımsız değişkenler (diğer ideolojik/örgütsel/yapısal faktörler) üzerinden analiz etme imkanı sunduğu için bu yöntem takip edilmektedir. Öte yandan, bağımlı ve bağımsız değişkenlere yaptığımız vurgu, regresyon mantığını merkeze alan bir istatistiksel analize kapı aralamak amacıyla değil, ‘benzerlikler ve farklılıklar’ı ortaya çıkarmak noktasında (nitel) karşılaştırmalı analize alan açmak hedefiyledir.²¹ Bu bağlamda, elde edilecek bulgulardan determinist bir genellemeye gitmek mümkün olmamakla birlikte, metodolojik çoğulculuğun imkan

¹⁴ Kemal Aydın ve Uğur Baran Hanağası, “Sosyoloji ve Siyasal Araştırmalarda Karşılaştırmalı Yöntem”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı. 33, (2017), 59.

¹⁵ John Stuart Mill, **A System of Logic, Ratiocinative and Inductive: Being a Connected View of the Principles of Evidence**, Toronto: University of Toronto Press, 1974 [1843].

¹⁶ Adam Przeworski ve Henry Teune, **The Logic of Comparative Social Inquiry**, New York: Wiley-Interscience, 1970.

¹⁷ Tuba Eldem, “Bir Alt-Alan ve Yöntem Olarak Karşılaştırmalı Siyaset”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Cilt Nu.25, Sayı.100, (2020), 50.

¹⁸ Eldem, s. 50.

¹⁹ Joshua L. Gleis ve Benedetta Berti, **Hezbollah and Hamas: A Comparative Study**, Baltimore: The John Hopkins University Press, 2012, 7, 152; Eva Dingel, **Power Struggles in the Middle East: The Islamist Politics of Hizbullah and the Muslim Brotherhood**, Londra: I. B. Tauris, 2017, 5.

²⁰ Julie C. Herrick, “Nonstate Actors: A Comparative Analysis of Change and Development within Hamas and Hezbollah”, Bahgat Korany (Ed.) **The Changing Middle East: A New Look at Regional Dynamics** içinde (167-196), Kahire: The American University in Cairo Press, 2011, 167.

²¹ Della Porta, “Comparative analysis: case-oriented versus variable-oriented research”, 204.

sunduğu ölçüde ‘genel varsayımlar’ oluşturmayı engelleyecek bir ‘yegânecilik’ anlayışı da ortaya çıkmayacaktır.

‘İdeoloji, örgütlenme ve otonomi’ başlıkları üzerinden tematik bir karşılaştırmanın öne çıktığı çalışmada, az sayıdaki birincil kaynağın yanı sıra -büyük ölçüde- İngilizce literatürde yer alan ikincil kaynaklardan istifade edilmektedir. Ayrıca, birincil kaynakların sınırlılığını ve bu eserlere erişim problemini telafi etmek adına hareketlerin önde gelen bazı isimleriyle ve uzmanlarla Arapça dilinde derinlemesine mülakatlar da yapılmıştır. Toplumsal hareket araştırmalarında, belgelerin veya güvenilir veri tabanlarının görece azlığı, derinlemesine görüşmelere önemini arttırmaktadır. Hareketlerin mobilizasyon stratejilerinden iç dinamiklerine kadar pek çok ayrıntıya dair kritik bilgi kaynakları olan bu mülakatlar, daha kapalı/gizli yapılanmalara ilişkin taraflı bilgileri de nötrleme fırsatı sunmaktadır.²²

Hangi sorular sorulacağından kiminle yapılacağına ve ortaya çıkan bilgilerin nasıl analiz edileceğine kadar bir dizi konuda titiz ve detaylı bir çalışmayı gerektiren bu mülakatları, transkripsiyonu onlarca sayfa süren metinler içerisinden konuyla en ilgili ve en verimli olacak kısımları seçerek tezde kullanmak ayrıca dikkat gerektirmektedir.²³ Tüm bunlar hesaba katılarak ve çalışmada temas edilen temel argümanlara dair sorular detaylandırılarak yapılan hazırlıklar neticesinde, Mısır İhvanı’ndan dört ve Hizbullah’tan iki kişi ile mülakat yapılmış; Hamas’la ilgili ise Filistinli bir uzmanın görüşlerine başvurulmuştur. Hareketlerin siyasi yapılanmalarında etkili olan isimlerle yapılan bu mülakatlarla hem birincil kaynaklara erişim eksikliğinin telafi edilmesi hem de literatürden alınan argümanların gözden geçirilmesi amaçlanmıştır. Görüşme gerçekleştirilen İhvan temsilcileri arasında Mursi döneminin Enformasyon Bakanı Salah Abdulsamad, Mısır Parlamentosu Mali ve İktisadi Komitesi Eski Başkanı Muhammed el-Fıki, hareketin liderlerinden ve eski milletvekillerinden Cemal Haşmet ve hareketin eski resmi sözcüsü Muhammed Muntasır yer almaktadır. Hizbullah’tan Siyasi Meclis üyesi ve Eski Parlamento İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanı Mahmud Kumati ve Lübnan

²² Donatella Della Porta, “In-Depth Interviews”, Donatella Della Porta (Ed.) **Methodological Practices in Social Movement Research** içinde (228-261), Oxford: Oxford University Press, 2014, 228-229.

²³ Della Porta, “In-Depth Interviews”, 258.

Meclisi'nde 'Direniş Vefa İttifakı' milletvekili Hasan İzzeddin ile mülkata yapılırken, Hamas'la ilgili ise Filistinli uzman Seyyid Bereke'nin düşüncelerine yer verilmiştir.

Literatür Taraması, Gerekçelendirme ve Özgün Değer

1970'lerde Toplumsal Hareket Teorisi ile İslâmcılık çalışmalarında yaşanan paradigma değişimleri birbirine paralel ilerlemiştir. Toplumsal hareket çalışmalarında 'irrasyonel aktör' vurgusuna yapılan sert eleştirilerin genel kabul görmeye başladığı süreçte, İslâmcılık çalışmalarında da oryantalist perspektif sorgulanmaya başlamıştır.²⁴ Ancak paralel ilerleyen bu paradigma değişimine karşın, İslâmî hareketlerin Toplumsal Hareket Teorisi'yle ele alınmaya başlaması görece geç bir döneme tekabül etmektedir. Erken dönem sayılabilecek ilk çalışma, David Snow ve Susan Marshall'ın kültür emperyalizmi ile İslâmî hareket arasındaki ilişkiyi Toplumsal Hareket Teorisi'nin sunduğu araçlardan yararlanarak izah ettiği makalesi olmakla birlikte,²⁵ iki araştırma alanının daha yoğun kesişim süreci 2000'li yıllara tekabül etmektedir.

Charles Kurzman, İran İslam Devrimi'ni Toplumsal Hareket Teorisi'nin 'siyasi fırsat' yaklaşımı üzerinden ele aldığı makalesinde, 'yapısal fırsatlar' ve 'algılanan fırsatlar' ayrımını takip ederek, İran'da devrime giden süreçte devlet otoritesinin güçlü olmasına rağmen devrimcilerin mücadelelerine devam etme iradesi göstermelerinin nesnel (yapısal) fırsatlardan ziyade sübjektif/algılanan fırsatlarla ilişkili olduğunu izah etmektedir.²⁶ Bu perspektiften İran örneğinin toplumsal hareket çalışmalarında bir 'sapma'ya işaret ettiğini vurgulayan Kurzman, İslâmî hareketleri Toplumsal Hareket Teorisi üzerinden anlamaya çalışmanın teoriye de katkılar sunacağını ima eden ilk isimlerin başında gelmektedir. Sosyal inşacı bir perspektifi ön plana çıkaran Kurzman, dört dini hareketi karşılaştırmalı çalıştığı bir diğer makalesinde de 'örgütsel fırsat' ve toplumsal mobilizasyon arasındaki ilişkiye değinerek, fırsatların 'inşa'sına yaptığı

²⁴ Charles Kurzman, "Conclusion: Social Movement Theory and Islamic Studies", Quintan Wiktorowicz (Ed.), **Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach** içinde (289-303), Indiana: Indiana University Press, 2004, 289.

²⁵ David A. Snow ve Susan Marshall, "Cultural imperialism, social movements, and the Islamic revival", Louis Kriesberg (Ed.), *Research in Social Movements, Conflict and Change (Cilt 7)* içinde (131-152), Greenwich, CT: JAI Press, 1984.

²⁶ Charles Kurzman, "Structural Opportunity and Perceived Opportunity in Social-Movement Theory: The Iranian Revolution of 1979", **American Sociological Review**, Cilt Nu. 61, Sayı. 1 (Şubat 1996), 153-170.

vurguyu yinelemektedir.²⁷ Diğer yandan, Quintan Wiktorowicz'in *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach* başlıklı kitabı, İslâmî hareketleri bu teori bağlamında ele alan ilk kapsamlı çalışmalardan biri olma niteliğine sahiptir. Hamas dahil farklı bölgelerden pek çok İslâmî hareketin ele alındığı bu edisyon eserde, "İslami aktivizm üzerine yapılan araştırmaların sınırlarını ilerletmek için etkili sorgulama biçimleri sağlayabilen birleştirici bir çerçeve ve gündem olarak toplumsal hareket teorisi önerilmiştir."²⁸ Mohammed Hafez'ın *Why Muslims Rebel: Repression and Resistance in the Islamic World* başlıklı eseri ise, şiddete başvuran İslâmî hareketleri 'teorik bir zeminde' ele alarak, bu hareketlerin niçin isyana yöneldiğinden ziyade bu sonucu ortaya çıkaran süreçlerin neler olduğuna odaklanılması gerektiğini savunmaktadır. Kaynak seferberliğinden örgütsel yapılara kadar teorinin tüm analiz birimlerine odaklanan çalışma, 'Siyasi Süreç' modelini merkeze almaktadır.²⁹

2000'li yıllarda İslâmî hareket çalışmalarında 'Toplumsal Hareket Teorisi'ne daha sık başvurulduğunun önemli göstergelerinden biri Roel Meijer'in ve Asef Bayat'ın aynı yıl yayımladıkları makaleleridir. Meijer, derleme makalesinde teoriyi kullanarak yapılan çalışmaları genel hatlarıyla değerlendirirken,³⁰ Bayat, teorinin 'Batılı' bağlamsallığına açılım getirerek, İslâmî hareketlerin faaliyet gösterdikleri 'kapalı siyasi ortamlar'daki dayanışma biçimlerini açıklamak adına "hayali dayanışmalar" kavramını önermektedir.³¹ Bu süreçten sonra ivme kazanan akademik yazınlar, yeni bir pencere açarak, 'Terör Çalışmaları'na da 'Toplumsal Hareket Teorisi' bağlamında farklı bir kuramsal perspektif sunmuş, bu sayede silahlı mücadeleye başvuran İslâmî hareketlerin de bu teori kapsamında incelenmesinin önü açılmıştır. Colin J. Beck'in "toplumsal hareket teorisinin terörizmi anlamak için gerekli kavramsal çerçeveye katkıda bulunabileceğine" dair sunduğu argüman,³² Jeroen Gunning'in terör çalışmalarına yönelik daha bütüncül

²⁷ Charles Kurzman, "Organizational Opportunity and Social Movement Mobilization: A Comparative Analysis of Four Religious Movements", **Mobilization: An International Quarterly**, Cilt Nu. 3, Sayı.1 (1998), 23-49.

²⁸ Quintan Wiktorowicz, **Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach**, Indiana: Indiana University Press, 2004.

²⁹ Mohammed M. Hafez, **Why Muslims Rebel: Repression and Resistance in the Islamic World**, Boulder, CO: Lynne Rienner, 2003.

³⁰ Roel Meijer, "Taking the Islamist Movement Seriously: Social Movement Theory and the Islamist Movement", **International Review of Social History**, Cilt Nu. 50, Sayı. 2 (2005), 279-291.

³¹ Asef Bayat, "Islamism and Social Movement Theory", **Third World Quarterly**, Cilt Nu. 26, Sayı. 6 (2005), 891-908.

³² Colin J. Beck, "The Contribution of Social Movement Theory to Understanding Terrorism", **Sociology Compass**, Cilt Nu. 2, Sayı. 5 (2008), 1565-1581.

eleştirileriyle tahkim edilmiştir.³³ Donatella della Porta ise ‘toplumsal hareket’ ve ‘siyasi şiddet’ ilişkisini detaylı analiz ederek bu teorik yönelimin daha fazla dolaşıma girmesini sağlamıştır.³⁴ ‘Terör’ ve ‘şiddet’i konu edinen tüm bu çalışmalarda İslâmî hareketlere ilişkin örneklerin paylaşılması, bu hareketlerin zaman içerisinde terör parantezinden arındırılarak ele alınmasını mümkün kılmıştır. Böylece, Mısır İhvanı’na dair müstakil araştırmalarda bir süredir başvuru Toplumsal Hareket Teorisi, 2010’lu yıllara doğru Hizbullah ve Hamas için de daha yoğun kullanılan kuramsal bir çerçeveye dönüşmüştür. Bu dönemdeki diğer bir açılım ise, Cihan Tuğal’ın İslâmî hareketlerin ‘kamusal meydan okumalar’dan ziyade ‘gündelik pratiklerin dönüştürülmesi’ üzerinden bir seferberlik stratejisi takip ettiğine yönelik analizi olmuştur.³⁵ Neticede, 1990’ların sonunda başlayan ve yaklaşık on yıl süren -iki çalışma alanı arasındaki- bu teorik yakınlaşma, İslâmî hareketlerin vaka analizlerinde daha sık ele alınmasına fırsat vermiştir.

Toplumsal Hareket Teorisi’nin Mısır İhvanı’na uygulanmasına ilişkin öne çıkan çalışmalar arasında, Ziad Munson’un makalesinin³⁶ yanı sıra Carrie Rosefsky Wickham’ın³⁷ ve Annette Ranko’nun³⁸ kitaplarını sıralamak mümkündür. Teorinin farklı modellerinin ve kavram setlerinin kullanıldığı bu çalışmaların dışında, Khalil el-Anani’nin toplumsal hareket teorisine sosyal psikoloji, din sosyolojisi ve karşılaştırmalı siyaset ile birlikte başvurduğu eseri³⁹ ve Noha Mellor’un medya çalışmaları ile toplumsal hareket teorisini bütünleştiren disiplinler arası çalışması⁴⁰ da ayrıca zikredilmelidir. Son dönemlerdeki pek çok yeni araştırma için önemli referans kaynağı kabul edilen bu çalışmalar, İhvan’ı anlama çabalarında mezkûr teoriden ne denli istifade edildiğini de ortaya koymaktadır. Hizbullah’la ilgili önde gelen akademik yazınlar arasında ise Eitan Azani ve Filippo Dionigi’nin kitaplarının yanı sıra Emmanuel Karagiannis’in ve Marco

³³ Gunning, “Social movement theory and the study of terrorism”, 156-177.

³⁴ Donatella Della Porta, “Research on Social Movements and Political Violence”, **Qualitative Sociology**, Cilt Nu. 31, (2008), 221-230.

³⁵ Cihan Tuğal, “Transforming everyday life: Islamism and social movement theory”, **Theory and Society**, Cilt Nu. 38, (2009), 423-458.

³⁶ Ziad Munson, “Islamic Mobilization: Social Movement Theory and the Egyptian Muslim Brotherhood”, **The Sociological Quarterly**, Cilt Nu. 42, Sayı. 4, (2001.): 487-510.

³⁷ Carrie Rosefsky Wickham, **Mobilizing Islam: Religion, Activism, and Political Change in Egypt**, New York, Columbia University Press, 2002.

³⁸ Annette Ranko, **The Muslim Brotherhood and its Quest for Hegemony in Egypt: State-Discourse and Islamist Counter-Discourse**, Hamburg: Springer VS, 2015.

³⁹ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*.

⁴⁰ Noha Mellor, **Voice of The Muslim Brotherhood: Da’wa, Discourse, and Political Communication**, Londra: Routledge, 2018.

Nilsson'ın makaleleri yer almaktadır. Azani, teoriyle irtibatlı olarak Hizbullah'ın tarihine ilişkin geniş bir analiz sunarken,⁴¹ Dionigi 'uluslararası normlar ve sosyalizasyon süreçleri'nin Hizbullah'ın siyasi duruşunu nasıl etkilediğini incelemektedir.⁴² Karagiannis⁴³ ve Nilsson⁴⁴ da 'çerçeveleme' modeli bağlamında Hizbullah'ın ideolojik/söylemsel değişimlerini ele almaktadır. Teorinin Hamas'a uyarlanmasıyla ilgili olarak ise Jeroen Gunning'in çalışmasına ve Glenn E. Robinson'ın kitap bölümüne değinmek yerinde olacaktır. Gunning, teorinin kavram setlerine başvurarak Hamas'ın siyaset sürecine ilişkin kapsamlı bir kaynak eser ortaya koyarken,⁴⁵ Robinson bütüncül bakış açısıyla literatürde Hamas-Toplumsal Hareket Teorisi ilişkisinin kurulmasına öncülük etmiştir.⁴⁶ Tüm bu çalışmalar, hareketleri teorinin bir boyutuyla açıklama girişiminde bulunan onlarca makale için de ilham kaynağı olmuştur.

Diğer yandan, her üç İslâmî harekete dair araştırmacıların son yıllarda artan merakı, bir kısmı birincil kaynak olmakla birlikte, büyük bir çoğunluğu ikincil kaynak statüsünde olan onlarca müstakil eserin, makalenin ve kitap bölümünün literatürde yer bulmasını sağlamıştır. Birincil kaynaklar arasında, Mısır İhvanı için hareketin kurucusu Hasan el-Benna'nın eserlerini⁴⁷ ve eski liderlerinden Kemal Hilbavi'nin kitap bölümünü,⁴⁸ Hizbullah için Genel Sekreter Yardımcısı Naim Kasım'ın kitabını⁴⁹ ve milletvekili İbrahim el-Musevi'nin kitap bölümünü,⁵⁰ Hamas için ise geçmişte Filistin İhvanı'yla irtibatlı olan Azzam Tamimi'nin eserini zikredebiliriz.⁵¹

⁴¹ Eitan Azani, **Hezbollah: The Story of the Party of God: From Revolution to Institutionalization**, New York: Palgrave Macmillan, 2009.

⁴² Filippo Dionigi, **Hezbollah, Islamist Politics, and International Society**, New York: Palgrave Macmillan, 2014.

⁴³ Emmanuel Karagiannis, "Hizballah as a Social Movement Organization: A Framing Approach", **Mediterranean Politics**, Cilt Nu. 14, Sayı. 3, (2009), 365-383.

⁴⁴ Marco Nilsson, "Hezbollah and the framing of resistance", **Third World Quarterly**, Cilt Nu. 41, Sayı. 9, (2020), 1595-1614.

⁴⁵ Jeroen Gunning, **Hamas in Politics: Democracy, Religion, Violence**, Londra: Hurst, 2007.

⁴⁶ Glenn E. Robinson, "Hamas as a Social Movement", Quintan Wiktorowicz (Ed.), **Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach** içinde (112-142), Indiana: Indiana University Press, 2004, 112-139.

⁴⁷ Hasan El-Benna, **Risaleler**, İstanbul, Nida Yayıncılık, 2016.

⁴⁸ Kamal Helbawy, "The Muslim Brotherhood in Egypt: Historical Evolution and Future Prospects", Khaled Hroub (Ed.), **Political Islam: Context versus Ideology** içinde (61-85), Londra: Saqi Books, 2010.

⁴⁹ Naem Qassam, **Hizbullah: Bir Hareketin Anlatılmamış Öyküsü**, İstanbul: Kesit Yayınları, 2006

⁵⁰ İbrahim Moussawi, "The Making of Lebanon's Hizbullah", Khaled Hroub (Ed.), **Political Islam: Context versus Ideology** içinde (210-230), Londra: Saqi Books, 2010.

⁵¹ Azzam Tamimi, **Hamas: A History from Within**, Northampton, MA: Olive Branch Press, 2010.

İkincil kaynaklar bağlamında; Mısır İhvanı için, Richard P. Mitchell'in kuruluş dönemi gelişmelerine ve örgütlenme pratiklerine odaklandığı eserini,⁵² Alison Pargeter'in İhvan'ın muhalefetten iktidara olan yolculuğunu düşünsel ve politik bağlamlar eşliğinde ele aldığı çalışmasını,⁵³ Wickham'ın hareketin siyasi tarihini kapsamlı bir şekilde incelediği araştırmasını⁵⁴ ve Victor J. Willi'nin 2013 darbesi sonrası yaşanan süreçleri de dahil ettiği hareketin geniş tarihsel sürecini analiz ettiği kitabını⁵⁵ anmak gerekir. Resmi belgelere başvurma yanı sıra hareketin lider kadrosundaki bazı isimlerle röportajlara da yer verilen bu çalışmalar, İhvan hakkında kaleme alınan yüzlerce araştırma için başucu niteliğinde olmuştur.

Hizbullah için, Joseph Elie Alagha'nın hareketin ideolojik dönüşümünü ele aldığı kitabını,⁵⁶ Aurelie Daher'in güç potansiyelinde mobilizasyon yeteneklerinin rolüne odaklandığı eserini,⁵⁷ Joseph Daher'in hareketin 'ekonomi-politik'ini incelediği araştırmasını,⁵⁸ Augustus Richard Norton'un tarih perspektifini öne çıkaran çalışmasını⁵⁹ ve Adham Saouli'nin hareketin sosyalizasyon süreçlerini ve İsrail'le savaş üzerine kurulu olan stratejisini 'tarihsel sosyoloji' perspektifinden değerlendirdiği kapsamlı eserini⁶⁰ önde gelen ikincil kaynaklar olarak sıralayabiliriz. Hamas için ise, Khaled Hroub'un hareketi yeni tanıyanlar için kaleme aldığı el rehberi niteliğindeki çalışmasını,⁶¹ Sara Roy'un Gazze'deki sivil toplum bağlamında hareketin gelişim serüvenini ele aldığı eserini,⁶² Andrea Nüsse'nin ideolojik dönüşümü analiz ettiği kitabını⁶³ ve Björn

⁵² Richard Paul Mitchell, **The Society of the Muslim Brothers**, Oxford: Oxford University Press, 1993.

⁵³ Alison Pargeter, **Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021.

⁵⁴ Carrie Rosefsky Wickham, **The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement**, Princeton: Princeton University Press, 2013.

⁵⁵ Victor J. Willi, **The Fourth Ordeal: A History of the Muslim Brotherhood in Egypt, 1968-2018**, Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

⁵⁶ Joseph Elie Alagha, **The Shifts in Hizbullah's Ideology: Religious Ideology, Political Ideology, and Political Program**, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.

⁵⁷ Aurelie Daher, **Hezbollah: Mobilisation and Power**, Oxford: Oxford University Press, 2019.

⁵⁸ Joseph Daher, **Hezbollah: The Political Economy of Lebanon's Party of God**, Londra: Pluto Press, 2016.

⁵⁹ Augustus Richard Norton, **Hezbollah. A Short History**, Princeton ve Oxford: Princeton University Press, 2007.

⁶⁰ Adham Saouli, **Hezbollah: Socialisation and its Tragic Ironies**, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019.

⁶¹ Khaled Hroub, **Hamas: A Beginner's Guide**, Londra: Pluto, 2006.

⁶² Sara Roy, **Hamas and Civil Society in Gaza: Engaging the Islamist Social Sector**, Princeton: Princeton University Press, 2011.

⁶³ Andrea Nüsse, **Muslim Palestine: The Ideology of Hamās**, Amsterdam: Harwood Academic Publishers, 1998.

Brenner’ın hareketin kurumsal siyasetteki sürecini incelediği çalışmasını⁶⁴ örnek olarak verebiliriz.

Araştırmamızda karşılaştırmalı vaka analizi yapacağımız için, ele aldığımız üç hareketi veya bunlardan herhangi ikisini mukayese eden az sayıdaki kitap ve tez çalışmasını değerlendirmek önem arz etmektedir. Bu bağlamda, Mustafa Yetim, Rıdvan Kalaycı ve Tamer Kaşıkçı’nın ortak eseri, her üç hareketi yapı-aktör ilişkisi bağlamında uluslararası ilişkiler perspektifinden analiz etmektedir.⁶⁵ D. Dustin Berna’nın siyaset bilimi alanındaki doktora çalışması ise bu üç hareketin tarihsel sürecini ‘İslâmî Fundamentalizm’ bağlamında ‘Toplumsal Hareket Teorisi’ne dayanan hipotezler üzerinden incelemektedir.⁶⁶ İkili karşılaştırmalar kapsamında, Joshua L. Gleis ve Benedetta Berti, Hizbullah ve Hamas’ı ‘devlet dışı aktör’ kimliğiyle mukayese ettikleri kitaplarında, hareketlere ilişkin tarihsel bir özet sunmanın yanı sıra, ideolojik ve örgütsel yapıları da irdelemektedir.⁶⁷ İlk iki bölümde daha objektif bir analizle karşılaşıldığı izlenimi oluşturan kitabın üçüncü bölümü, bu hareketlerle mücadele bağlamında ‘terörizm karşıtı politika önerilerine’ yer vererek önyargıları geri çağırان bir dili benimsemektedir. Öte yandan, Maren Koss, Hizbullah ve Hamas’ı ‘siyasi düzen, direniş ve iktidar pratikleri’ çerçevesinde karşılaştırdığı eserinde, ‘Eleştirel İnşacı’ çerçeveyi kullanmakta ve karşılaştırmının kapsamını uluslararası ilişkiler literatürüyle sınırlandırmaya gayret etmektedir.⁶⁸ Eva Dingel ise, bu karşılaştırmının bir benzerini Hizbullah ve Müslüman Kardeşler üzerinden yaparak, hareketlerin bulundukları ülkelerde (siyasi) güç mücadelesine girme motivasyonlarını, buna sevk eden ideolojik perspektifleri ve hangi koşullarda ne tür stratejilere başvurulduğunu tahlil etmektedir.⁶⁹ Bunların yanı sıra, Hizbullah ve Hamas’ı Şii-Sünni kimlikleri bağlamında,⁷⁰ siyasete

⁶⁴ Björn Brenner, **Gaza Under Hamas: From Islamic Democracy to Islamist Governance**, Londra: I. B. Tauris, 2017.

⁶⁵ Mustafa Yetim, Rıdvan Kalaycı ve Tamer Kaşıkçı, **Ortadoğu’da Devlet Dışı Aktörler ve Arap Baharı**, Ankara: Orion, 2020.

⁶⁶ D. Dustin Berna, “A Revolutionary Perspective on Social Movements: Fundamentalism in the Islamic World”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of New Orleans, 2008).

⁶⁷ Gleis ve Berti, **Hezbollah and Hamas: A Comparative Study**.

⁶⁸ Maren Koss, **Resistance, Power, and Conceptions of Political Order in Islamist Organizations: Comparing Hezbollah and Hamas**, Londra: Routledge, 2018.

⁶⁹ Dingel, **Power Struggles in the Middle East: The Islamist Politics of Hizbullah and the Muslim Brotherhood**.

⁷⁰ Jeroen Gunning, “Like two peas in a pod or two roads diverging? Comparing Hamas and Hizballah”, **Mediterranean Politics**, Cilt Nu. 26, Sayı. 4, (2021), 484-490.

katılım süreçlerinden nasıl etkilendiklerini,⁷¹ İsrail'e yönelik istihbarat analizleri⁷² ve karşı propaganda faaliyetleri⁷³ çerçevesinde karşılaştıran farklı çalışmalar da literatürde yerini almıştır.

Tüm bu değerlendirmeler çerçevesinde; bu çalışma, (toplumsal/silahlı) İslâmî hareketleri Toplumsal Hareket Teorisi bağlamında ele alan araştırmaların yelpazesini genişletmesi, toplumsal hareket kuramlarının bir tanesini öne çıkarmak yerine 'sentezci' bir bakış açısından istifade etmesi ve geçmişte analiz edilen karşılaştırma birimlerini (Mısır İhvanı, Hizbullah ve Hamas) 'hareketlerin siyasi rollerindeki farklılaşma' gibi daha önce ele alınmamış bir konu üzerinden mukayese etmesi ile literatüre katkı sunmaktadır. Bunları yaparken, hareketlerin temsilcileri ile yapılan mülakatlarla sürecin desteklenmesi, çalışmanın özgün değerini daha da arttırmaktadır.

Tezin Sınırlılıkları

Çalışmanın ortaya çıktığı dönemin önemli bir kısmının COVID-19 pandemi sürecine denk gelmesi, gerek birincil gerekse de ikincil kaynak olarak Arapça eserlerin birçoğuna ulaşmayı engellemiştir. Uzunca bir müddet kütüphanelere erişim probleminin yaşanması batı dillerindeki bazı eserlerden istifade etmeyi bir süreliğine kısıtlasa da, pandemi sonrası süreçte bu durum büyük ölçüde telafi edilmiştir. Arapça kaynaklarda benzer bir ikame sürecinin yaşanmaması ise, bu dildeki eserlerin büyük bir kısmının Türkiye'deki kütüphanelerde yer almamasından ve dijital platformlar üzerinden bunların temin edilememesinden kaynaklanmıştır.

Çalışmanın ilk dönemlerinde yapılması planlanan katılımcı gözlemler de farklı sebeplerden dolayı gerçekleştirilememiştir. İşgal şartları dolayısıyla Gazze'ye ve Batı Şeria'ya girişlerin zorluğu Hamas'ı yerinde gözlemlemeyi engellerken, İhvan'ın Mısır'da maruz kaldığı yoğun baskılar sebebiyle faaliyetlerini büyük ölçüde dış ülkelerde devam ettirmesi bu ülkede yapılacak bir gözlem çalışmasında hareketin aktivitelerini açıktan takip etmeyi olanaksız kılmıştır. Hizbullah'ı etkili olduğu bölgelerde müşahade etmek

⁷¹ David L. Newman, "The Effect of Participation in Party Politics on Terrorist Organizations: A Case Study of Hamas and Hezbollah", (Yayımlanmamış Lisans Tezi, University of Mississippi, 2018).

⁷² Raphael Bitton, "Getting the right picture for the wrong reasons: intelligence analysis by Hezbollah and Hamas", **Intelligence and National Security**, Cilt Nu. 34, Sayı. 7, (2019), 1027-1044.

⁷³ Ron Schleifer, "Countering Hamas and Hezbollah Propaganda", Paul Baines, Nicholas O'Shaughnessy ve Nancy Snow (Ed.), **The SAGE Handbook of Propaganda** içinde, 272-285, Londra: SAGE, 2020.

için Lübnan'a orta-uzun vadeli seyahatler yapma imkanı ise büyük ölçüde pandemi şartları ve -salgın sonrasında da- güvenlik şartları sebebiyle mümkün olamamıştır.

Diğer yandan, çalışmayla ilgili bir başka sınırlılık ise, mülakat yapılacak kişilerle ilgili olmuştur. Her üç hareketin üst düzey liderlerinden en az üçer kişiyle yapılması planlanan görüşmeler, hareketlerden kaynaklanan çeşitli güvenlik kaygıları ve diplomatik açılımlardan ötürü sınırlı bir boyutta kalmıştır. İhvan liderlerinin önemli bir kısmının İstanbul'da ikame ediyor olması bu harekete ilişkin mülakatları daha kolaylaştırırken, Hamas'ın diplomatik açılımları (Suriye ve Suudi Arabistan ziyaretleri) araştırmacının görüşme talebi bağlamında -zorunlu şartlardan ötürü- sunduğu termin kısıtlaması, hareketin önemli isimleriyle (Siyasi Büro Başkanı İsmail Haniye ve Siyasi Büro Başkan Yardımcısı Musa Ebu Merzuk) mülakatı tezin teslim sürecine kadar yetiştirmeyi olanaksız kılmıştır. Benzer bir durum, termin sorunu ve güvenlik gerekçeleri ile Hizbullah açısından da geçerli olmuştur. Bu bağlamda, Genel Sekreter Yardımcısı Naim Kasım ve Siyasi Konsey Başkanı Seyyid İbrahim Emin Seyyid ile yapılması planlanan görüşmeler gerçekleştirilememiştir. Ayrıca, mülakatlar için hazırlanan soru sayısının görece fazla olması, bazı hareket temsilcilerinin -mülakat süresi kısıtlılığı dolayısıyla- soruların bir kısmına cevap verememesine neden olmuştur. Birkaç mülakatta yaşanan bu sorun, genele teşmil edilecek bir probleme dönüşmemiştir.

Çalışmanın Düzeni

İslâmî hareketlerin siyasal entegrasyon süreçlerine ve bu alanda üstlendikleri rollere etki eden faktörleri üç vaka üzerinden ele alan ve benzerlikler-farklılıklar bağlamında genel bir tahlil yapmayı hedefleyen bu çalışma; teorik yaklaşımı, İslâmî hareketlerin dönüşüm süreçlerini ve hareketlerin siyasi pozisyonlarında belirleyici olan ideolojik, örgütsel ve yapısal değişkenleri konu edinen beş farklı bölümden oluşmaktadır. Kavramsal ve teorik çerçevenin ele alındığı birinci bölümde, toplumsal hareketin geniş kapsamlı tanımına, silahlı hareketlerin toplumsal hareketler dairesinde değerlendirilmesi tartışmasına, toplumsal hareketlerle siyasal hareketler arasındaki benzerliklere ve farklılıklara, İslâmî hareketin sınırlarının neler olduğuna, Toplumsal Hareket Teorisi'nin geniş kapsamına ve teoriye ilişkin güncel katkılara ve son olarak da toplumsal hareketlerin dönüşümüne ilişkin kuramsal yaklaşımlara ve varsayımlara yer verilmektedir.

İkinci bölüm, birinci bölümde tartışılan teorik yaklaşımları vakalara uyarlayarak, mezkûr üç hareketin ‘toplumsal hareketten siyasi partiye ve silahlı yapıya’ veya ‘silahlı hareketten toplumsal harekete ve siyasi partiye’ dönüşüm dinamiklerini incelemektedir. Bunu yaparken genel hatlarıyla, hareketlerin tarihsel arka planları da tahlil edilmektedir. İdeolojik yapıların mercek altında alındığı üçüncü bölümde, hareketlerin dini ve siyasi anlayışları detaylıca analiz edilmekte, esnek fikir dünyaları ve ıslahçı/devrimci bakış açıları müzakereye açılmaktadır. İşgal/sömürge ve sekülerizm/modernizm karşıtı görüşler bağlamında karşılaştırma yapılan aynı bölümde, başvuru alan ideolojik çerçevelerin siyasi pratiklere ve düzen tahayyüllerine etkisi de konu edilmektedir.

Dördüncü bölüm, örgütlenme tercihlerinin geniş çaplı çözümlemesini yaparak siyasi rollere ilişkin etki katsayısını tespit etmektedir. Tezin literatürden yola çıkarak dizayn edilen ön kabullerinden biri olan ‘sosyal hizmetler/toplumsal faaliyetler’ faktörünün her üç hareket açısından nasıl ‘başarı hikayesi’ne dönüştüğünü ortaya koyan bu bölümde, hareketlerin teşkilatlanma seçenekleri ve liderlik yapılanmaları ayrıntılı bir şekilde mukayese edilmektedir. Beşinci ve son bölümde ise, hareketlerin siyasi konumlanışlarına ve rollerine etki eden en önemli unsur olarak ‘dışsal/yapısal faktörler’ incelenmektedir. Faaliyet gösterilen ülkelerde bulunan devlet ve rejim yapılarının ne tür imkanlar ve zorluklar ürettiği, hareketlerin ekonomik ve siyasi özerkliklerini tesis etmeleri ve/veya dış sponsorların desteklerinden faydalanmaları üzerinden siyasi alanda ne tür avantajlar veya dezavantajlarla muhatap oldukları ve siyasi fırsat yapılarının ve kısıtlamaların nasıl değerlendirildiği ve bunlara karşı ne tür aksiyonlar alındığı, bu bölümde masaya yatırılmaktadır.

1.BÖLÜM: KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE

Bir çalışmanın doğru bir yol haritasına sahip olabilmesi ve kendi iç tutarlılığını muhafaza edebilmesi için teorik arka planın ve kavramsal çerçevenin tayini önem arz etmektedir. Tezin temel kılavuzu pozisyonunda olan bu çerçevelerin ‘dar’ boyutlu anlatımı kritik noksanlıklar ortaya çıkaracağı gibi, ‘geniş’ boyutlu izahlar da ‘sınır tayini’ni zorlaştıracaktır. Bu sebeple, kavramsal ve teorik düzleme ilişkin ‘bütün’e dair genel tabloyu ortaya koyduktan sonra, seçenekler arasından yapılan ‘tanım ve kuram tercihleri’nin net bir şekilde aktarılması çalışmanın genel kurgusunu ve planlamasını verimli kılacaktır. Buradan hareketle, bu bölüm altında, ‘toplumsal hareket’, ‘siyasal hareket’ ve ‘İslâmî hareket’ kavramlarına ilişkin birbirleriyle ilişkili bütüncül bir çerçeve oluşturulacak ve Toplumsal Hareket Teorisi’nde genel kabul gören kuramlar üzerinden sentezci bir bakış açısı sunulacaktır. Bölümün son alt başlığında ise ‘hareketlerin dönüşüm parametreleri’, teorik kabuller eşliğinde tartışılacaktır.

1.1.Toplumsal (Sosyal) Hareket

Toplumsal hareket kavramına ilişkin, üzerinde ittifak edilen ortak bir tanım bulunmamaktadır. Bunun başlıca sebebi, toplumsal hareketleri ele alan farklı yaklaşım tarzlarının, analiz birimleri ve araştırma soruları bakımından değişiklik arz etmesidir.⁷⁴ Ekol olarak tabir edebileceğimiz her bir yaklaşım tarzının, zamansal ve mekânsal gelişmelerle ilişkili olarak tanımda yeni düzenlemeler yapması, genel kabul gören bir tanım etrafında buluşmayı daha da zorlaştırmıştır. Bu sebeple, toplumsal hareketler üzerine çalışanların, mevcut tanımlardan birine ilişkin tercihte bulunması ya da farklı yaklaşımlardan bir sentez yaparak kendi tanımını oluşturması, çalışmanın seyrini belirlemesi bakımından önem arz etmektedir.

Eylem (action) ve hareket (movement) arasındaki farkı netleştirmek, toplumsal hareketin ne olduğuna dair izahı kolaylaştıracaktır. Kişisel talep ve fikirlerin kısa süreli ve düzensiz bir örgütlenme ile ifade edilmesi anlamına gelen ‘eylem’,⁷⁵ bu talep ve eylemlerin ortaklaşması sonucu ortaya çıkan ‘hareket’ten farklılaşmaktadır. Eylemden harekete

⁷⁴ Hilal Atilla ve Marella Bodur Ün, “Ulusal ve Ulusötesi Toplumsal Hareketler ve Yeni Bilgi ve İletişim Teknolojileri”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt Nu. 73, Sayı. 3, (2018), 789.

⁷⁵ Ayşegül Dede, “Talepkâr Bir Hareket Olarak Yeni Toplumsal Hareketler ve Küresel Toplumsal Hareketler”, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi, 2018), 32.

doğru seyreden dönüşüm, kişisel taleplerden toplumsal talebe doğru geçişi ve kişisel taleplerin toplamından daha fazlasını ifade eder.⁷⁶ Eylemde, talebin yerine getirilmesine odaklanılmakla birlikte, haksızlığa neden olduğu varsayılan kişi ya da grup hedef olarak seçilmekte, fakat çatışma yaratacak daha geniş çaplı bir toplumsal, kültürel ve siyasal hedeften uzak durulmaktadır. Bununla ilişkili olarak, eylemde yeni bir alternatif model üretmek de olası görülmemektedir. Harekette ise, “bireysel talebin politik, ekonomik ve kültürel bir düzlemde yeni modellerin oluşumuna yol açacak bir şekilde toplumsal talebe dönüşmesi için daha uzun süreli, daha organizeli ve daha spesifik taleplere yönelmek şarttır.”⁷⁷ O halde, bireysel eylemler, mevcut sisteme karşı yürütülen güç ilişkileri kapsamında yeniden dizayn edildiğinde toplumsal bir harekete dönüşme potansiyeline sahiptir. Diğer bir ifadeyle, eylemden harekete yönelim, toplumsal, siyasal ve kültürel ortamın içerisinde şekillenir. Bu da toplumsal hareketlerin, “içerisinde bulundukları düzene dair ve onunla ayrılan taleplerinin, siyasal bir görünüm hali almasına” neden olur.⁷⁸

İnsanlık tarihi boyunca eylemler, isyanlar, devrimler gibi direniş örüntüleri etrafında şekillenen ve toplumsal hareket hüviyetinden izler taşıyan mücadele pratikleri var olsa da bunların ‘yazılı tarih’te gündem edilmesi 18. yüzyılın ortalarında başlamış, modern sosyal bilimlerin gelişmeye başladığı 19. yüzyıldan itibaren ise toplumsal hareketlere ilişkin daha sistematik analizler ortaya çıkmıştır.⁷⁹ Alman sosyolog Lorenz von Stein, 1850’de kaleme aldığı “History of the French Social Movement from 1789 to the Present” isimli eseriyle ‘toplumsal hareket’ kavramını halkın politik mücadelesine ilişkin yapılan bilimsel çalışmalara dahil etmiştir. Ancak bu tanımlamada toplumsal hareket, sadece işçi sınıfının mücadelesi bağlamında dile getirilmiştir. Bu dönemde kavramın “toplumsal hareketler” şeklinde çoğul formda kullanımı da söz konusu olmakla birlikte, işçilerin yanı sıra çiftçileri, kadınları ve hak talebinde bulunan diğer kesimleri de kapsayacak şekilde genişletilerek kullanılması esas olarak 19. yüzyılın sonlarına tekabül etmektedir.⁸⁰

⁷⁶ Yavuz Yıldırım, “Yeni Toplumsal Hareketlerin Siyasal Olanı Belirlemedeki Rolü: Avrupa Sosyal Forumu ve Hareketlerin Avrupasını Kurmak”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2012), 13.

⁷⁷ Dede, s. 32.

⁷⁸ Yıldırım, s. 14.

⁷⁹ Yusuf Doğan Çetinkaya, **Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, 25-27.

⁸⁰ Charles Tilly, **Toplumsal Hareketler 1768-2004**, İstanbul: Babil Yayınları, 2008, 20.

Toplumsal Hareket Teorisinin 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar irrasyonalist ekolün etkisi altında olması, kavramın tanımına dair çeşitliliklerin ancak 1970'lerden sonra ivme kazanmasına neden olmuştur. İrrasyonalist ekolün öncülerinden sayılan Gustave Le Bon, *The Crowd* adlı kitabında bireylerin kalabalıklara dâhil olduğunda elde ettiği kolektif şuurun, onların akli melekelerini sildiğini varsayarak, toplumsal hareketlerin bir irrasyonellik durumu olduğunu dile getirmiştir. Psikolojik indirgemeciliğe yaslanan bu okumaya göre, protesto ve hareketler rasyonel olmayan tercihleri ifade etmeleri bakımından sapkınlık biçimi olarak tahlil edilmelidir.⁸¹ Diğer yandan, II. Dünya Savaşı sonrası daha fazla ön plana çıkan Kitle Toplumu Kuramı da toplumsal hareketlerin modernitenin ortaya çıkardığı mağduriyet ve arızaların neticesi olduğunu savunmaktadır. Buna göre, modernleşmenin nimetlerinden faydalandıklarında mevcut kitle eylemleri, başkaldırı ve toplumsal hareketler sona erecektir. Dolayısıyla, bu yaklaşım da toplumsal hareketlerin inşa süreçlerini irrasyonel yaklaşımların sonucu olarak görerek, bireylerin tercihlerini sürü psikolojisi etrafında izah etme eğilimindedir.⁸²

Bireylerin iradesini yok sayan bu yaklaşımlar, toplumsal hareketlerin içinden gelen isimlerin teoriye sundukları katkıların da artmasıyla 1960'ların ikinci yarısından itibaren karşıtlarını doğurmuştur.⁸³ Rasyonalist ekol altında ortaya çıkan yeni yaklaşımlar, toplumsal hareketleri bireylerin rasyonel eylemlerinin tezahürü olarak izah etmeye başlamıştır. Toplumsal hareketleri değerlendirmede yaşanan bu paradigma değişimi, kavrama dair yapılan tartışmalardaki çeşitliliği arttırdığı gibi, kavrama ilişkin ortak bir tanım yapma ihtimalini de zorlaştırmıştır. Hareketleri rasyonel aktör kapsamında ele alan teorik yaklaşımlarda, hareketlerin nasıl ortaya çıktığı, mobilizasyon süreçlerini etkileyen faktörlerin neler olduğu veya hareketlerin siyasi fırsatları nasıl değerlendirdiği şeklindeki daha pratik sorulara cevap aranırken, kavramın kendisinin nasıl standart bir tanımının yapılacağına dair tartışmalar ise ikincil planda kalmıştır.⁸⁴ Diğer yandan, bu tanım zenginliği, hareketlere ilişkin yapılan ortak vurguların olmadığı anlamına da gelmemektedir.

⁸¹ Çetinkaya, s. 29-30.

⁸² Çetinkaya, s. 31.

⁸³ Ahmet Uysal, "Toplumsal Hareketler İçin Kaynak Yaratma ve Kullanma Stratejileri", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt Nu. 10, Sayı. 2, (2009), 219.

⁸⁴ Mario Diani, "The Concept of Social Movement", **The Sociological Review**, Cilt Nu. 40, Sayı. 1, (Şubat 1992), 2.

Rasyonalist ekol altında ortaya çıkan ‘Kaynak Mobilizasyonu Teorisi’ ve ‘Siyasi Süreç Modeli’, toplumsal hareketlere ilişkin ‘nasıl’ sorusu etrafında teoriler üretirken, ‘Yeni Toplumsal Hareket’ teorisyenleri ise ‘niçin’ sorusu dâhilinde cevaplar geliştirmiştir. ‘Toplumsal hareket’ kavramına dair yaptıkları tanımlar da bu bakımdan farklılık arz etmiştir. Kaynak Mobilizasyonu Teorisi, toplumsal hareketleri fayda-maliyet prensibi bağlamında ekonomik bir modelden yola çıkarak açıklamış ve toplumsal hareket örgütlerini kolektif çıkarları doğrultusunda stratejiler geliştiren rasyonel aktörler olarak ele almıştır. Bu teorinin önde gelen isimlerinden John McCarthy ve Mayer Zald toplumsal hareketi “bir sosyal yapının belli yönlerini ve/veya toplumdaki kazanç dağılımını değiştirmeye yönelik bir dizi düşünce ve inanç”⁸⁵ olarak tanımlayarak kaynak, organizasyon ve strateji konularına vurgu yapmıştır.⁸⁶

Politik Süreç Modeli’nin öncülerinden Charles Tilly ise, toplumsal hareketleri, “çekişmeli siyaset” biçimi olarak değerlendirmektedir. Hareketler, gündeme taşıdıkları hak talepleri bakımından başkalarının çıkarlarıyla ters düşeceklerinden dolayı “çekişmeli”; iddia sahibi olmaları bakımından güç sahipleriyle girdikleri mücadele sebebiyle “politik”tir.⁸⁷ Toplumsal hareketlerin tarihini 1750’lere kadar götüren Tilly, toplumsal hareketlerin diğer eylem formlarından ayrılan özelliklerini “kampanya, repertuvar ve MBSB temsilleri” şeklinde ifade etmiştir. Buna göre, *kampanya*, ‘hedef alınan otoritelere karşı kolektif hak talebinde bulunan sürdürülebilir ve örgütlü halk girişimi’ anlamına gelirken; *repertuvar*, ‘hak talebine dayanan dernekler kurmak, mitingler düzenlemek, afişleme yapmak, dilekçe göndermek, medyaya demeç vermek gibi farklı politik eylem türlerini gerçekleştirmek’ şeklinde ifade edilmiştir. MBSB ise ‘makul olma, birlik, sayı ve bağlılık’ ifadelerinin birlikte temsiline işaret etmektedir. *Makul olma*; ölçülü davranışlar, düzgün kıyafetler ve dini önderlerin/yüksek rütbelilerin/çocuklarıyla beraber annelerin katılımını ifade eder. *Birlik*; ortak rozetler, bandajlar, ilanlar, kostümler kullanmak, saf düzeni halinde yürüyüş yapmak ve toplu dualar okumak/şarkılar söylemek şeklinde izah edilirken; *sayı*, katılımcı kişi sayısı, dilekçelerdeki imzalar ve sokakların doldurulmasına tekabül etmektedir. *Bağlılık* ise, tüm kötü hava koşullarına karşı koymak, yaşlı ve sakatların görünür katılımı, baskılara karşı

⁸⁵ John D. McCarthy ve Mayer N. Zald, “Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory”, **The American Journal of Sociology**, Cilt Nu. 82, Sayı. 6, (1977), 1217-1218.

⁸⁶ Hilal ve Ün, s. 789.

⁸⁷ Tilly, *Toplumsal Hareketler*, 16.

direnç göstermek, her türlü fedakârlık anlamına gelmektedir.⁸⁸ Öte yandan, Doug McAdam’a göre, Kaynak Mobilizasyonu ve Politik Süreç yaklaşımlarının her ikisi de toplumsal hareketleri “dışlanmış grupların, kurumsal olmayan yollar aracılığıyla, kolektif çıkarlarını ileri taşımak için siyasal etki mobilize etmeye yönelik rasyonel girişimleri” olarak tanımlamaktadır.⁸⁹

Rasyonalist gelenek içerisinde yer alan bir diğer yaklaşım olarak ‘Yeni Toplumsal Hareket Teorisi’ ise, kimlik, ideoloji, değer gibi unsurlara vurgu yaparak, Kaynak Mobilizasyonu ve Politik Süreç teorilerinde eksik kalan kısımları tamamlayıcı bir fonksiyon üstlenmiş, bu sayede toplumsal hareket aktörlerini sadece çıkarları peşinde koşan bir grup olmaktan kurtarıp, grup içerisinde dayanışma, değer ve kimlik inşası vurgusunu öne çıkarmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak, toplumsal hareket kavramının tanımına yeni eklemeler yapılmıştır. Bu bağlamda, Alberto Melucci toplumsal hareketleri, “yapıları sistemik bir alanda işleyen amaçlar, inançlar, kararlar ve fikir alışverişleri tarafından inşa edilen eylem sistemleri” olarak tanımlamıştır.⁹⁰ Alain Touraine’e göre ise toplumsal hareket, “kendisi aracılığıyla kültürel yönelimlerin tarihsellik alanının bir toplumsal örgütlenme biçimine dönüştürüldüğü çatışma davranışdır.”⁹¹

Yeni Toplumsal Hareket teorisyenlerinin ‘gündelik hayatın kültürel yönüne’ yaptıkları vurgu, zaman içerisinde ‘toplumsal hareket’ tanımında ‘siyasal’ ve ‘kültürel’ içeriğin birlikte yer almasına imkân sunmuştur. Bu bağlamda Jeff Goodwin ve James M. Jasper’a göre toplumsal hareketler, “otoritelere, iktidarlara veya kültürel inançlara ve pratiklere karşı kolektif, örgütlü, sürdürülebilir ve kurumsal olmayan bir meydan okumadır.”⁹² Anthony Giddens ise toplumsal hareketi, “yerleşik alanının dışındaki toplu eylemler

⁸⁸ Tilly, *Toplumsal Hareketler*, 18, 23.

⁸⁹ Doug McAdam, **Political Process and the Development of Black Insurgency 1930-1970**, Chicago: University of Chicago Press, 1982, 37.

⁹⁰ Alberto Melucci, “Çağdaş Hareketlerin Sembolik Meydan Okuması” Kenan Çayır (Ed.), **Yeni Sosyal Hareketler** içinde (75-100), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016, 79.

⁹¹ Alain Touraine, “Toplumdan Toplumsal Harekete”, Kenan Çayır (Ed.), **Yeni Sosyal Hareketler** içinde (31-46), (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016), 45.

⁹² Jeff Goodwin ve James M. Jasper, “Editors’ Introduction”, Jeff Goodwin ve James M. Jasper (Ed.), **The Social Movements Reader: Cases and Concepts** içinde (3-7), West Sussex: Blackwell Publishing, 2015, 3.

yoluyla, ortak bir çıkarı korumak ya da ortak bir hedefe erişmeyi sağlayabilmek için girilen toplu bir çaba” olarak tanımlamaktadır.⁹³

Donatella Della Porta ve Mario Diani’nin yaptıkları tanım da daha önceki çalışmalarda ön plana çıkan kriterleri bir araya getirmesi bakımından oldukça kapsamlı bir içeriğe sahiptir. Onlara göre toplumsal hareketler, a) net bir şekilde tanımlanmış “karşıtlar”la çatışmacı bir ilişki içerisinde olurlar, b) yoğun enformel ağlarla bağlıdırlar ve c) ayırt edici bir kolektif kimliği paylaşırlar. Buna göre, dile getirildiğinde herhangi bir aktörü rahatsız etmeyecek, karşıtlık ilişkisi oluşturmayacak şekilde kolektif sorunlara değinmek toplumsal hareket eylemiyle örtüşmemektedir. Örneğin, Uluslararası Para Fonu (IMF)’nu suçlarken, çalışanlarının görevlerini ihmal etmeleri sebebiyle suçlamak çatışmacı ilişki anlamına gelmezken; onu ayrı bir çıkar grubunun temsilcisi olarak suçlamak çatışmacı söyleme işaret etmektedir. Bu bağlamda, hayır kuruluşlarının ve diğer gönüllü kuruluşların, ortaya koydukları pratikler bakımından “toplumsal ve siyasal olarak tanımlanan rakiplerinin var olması zorunlu olmadığı için” toplumsal hareketler olarak değil, “uzlaşmacı hareketler” olarak tanımlanması gerektiği savunulmuştur. Öte yandan yoğun enformel ağlar, toplumsal hareketleri, “kolektif eylemin gerçekleştiği ve çoğunlukla belirli örgütlerin sınırları içinde koordine edildiği sayısız örnekten farklılaştırır.” Diğer bir ifadeyle, bireysel ve örgütlü aktörlerin, bir yandan bağımsızlıklarını muhafaza ederken diğer yandan ortak hedefler uğruna sürekli alışverişte bulundukları koşullarda toplumsal hareketler ortaya çıkar. Kolektif kimlikler ise toplumsal hareketlerin en temel ayırt edici özelliklerindendir. Belirli protesto etkinlikleri ve kampanyalarda buluşmaktan çok daha fazlasını ifade eden toplumsal hareketler, ortak bir dava etrafında oluşan kimliklerin şekillenmesiyle gerçek formunu bulacaktır. Bu sayede, zaman ve mekân sınırı olmadan hareket mensupları arasında güçlü bir bağ inşa edilecektir.⁹⁴

Asef Bayat ise, toplumsal hareketlerin ayırt edici özelliklerini siyasal otorite karşısındaki kapasite ve imkânları üzerinden ele almaktadır. Bayat toplumsal hareketleri, “toplumsal

⁹³ Anthony Giddens, **Sociology**, Polity Press, United Kingdom, 2006, 868; aktaran: Bulut Gürpınar, “Toplumsal Hareketler ve Ortak Düşman Algısı: Suriye İhvanı ve HAMAS”, **EGE Akademik Bakış**, Cilt Nu. 18, Sayı. 3, (Haziran 2018), 332.

⁹⁴ Donatella Della Porta ve Mario Diani, **Toplumsal Hareketler**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, 29-32.

değişim yaratmak üzere nispeten büyük sayıda insanca yürütülen epey yapılandırılmış ve dayanıklı girişimler” olarak tanımlamaktadır. Buna göre, toplumsal hareketler, hâkim düzeni değiştirme fikri ve amacıyla sınırlı kalmayıp, alternatif kurumlar ve değer sistemleri inşa etme potansiyelini içerisinde barındırmaları bakımından; ayaklanmalar, sokak gösterileri ve çıkar grubu etkinliklerinden ayrılırlar. Aynı şekilde, iktidar peşindeki siyasi partilerden, gizli tartışma gruplarından ve kitlesel desteği olmayan yeraltı gerilla örgütlerinden de ayrılmaktadırlar. Fakat bu, toplumsal hareketlerin siyasi partilerle veya gerilla örgütleriyle bağının olmayacağı, bazı ortak noktaları paylaşmayacağı veya parti ya da gerilla örgütüne dönüşmeyeceği anlamına da gelmemektedir. Bayat’a göre, bu hareketler arasında geçişkenlik mümkün olmakla birlikte, temel özellikleri bakımından sınırları net farklılıklar söz konusudur. Aynı şekilde, isyanlara dönüşebilecek protesto hareketlerinin geçici ve uzun süreli olmama özelliklerinin aksine, sivil toplumda kurumsallaşan toplumsal hareketlerin devletle mücadelesinde daha uzun süre direnebilmeleri, buna karşın devrimci etkinliklerden kaçınarak mevcut düzen içinde mücadele etmeleri olasıdır. Bu özellikleri bakımından toplumsal hareketlerin siyasal otoriteyi çözemeyeceğini savunan Bayat, bunun mevcut düzenle ideolojik ve siyasal bir bütünleşmeyi beraberinde getirmek zorunda da olmadığını belirtmektedir. Bu noktada, Bayat’ın toplumsal hareket algısının Gramsci’nin “mevzi savaşı” anlayışıyla paralellik arz ettiği görülmektedir. Sadece devlet iktidarını değil aynı zamanda sivil kurumlar aracılığıyla tedricen toplumu ele geçirmeyi öngören “mevzi savaşı”, isyancı kimliği temsil eden “manevra savaşı”ndan farklılaşmaktadır.⁹⁵ Toplumsal hareketler ile “mevzi savaşı” arasındaki ilişkiyi İran ve Mısır örnekleri üzerinden örneklediren Bayat; İran’da devlet iktidarını ele geçirmek için manevra savaşı verildiğini, Mısır’da ise mevzi savaşının öne çıktığını, yani “İran’ın güçlü bir İslamcı hareket olmadan İslamcı bir devrim, Mısır’ın ise devrim olmadan bir toplumsal hareket tecrübe ettiğini” savunmaktadır.⁹⁶

Bayat’ın yaklaşımında, toplumsal ile siyasal alan arasında net sınırlar çizildiği görülmektedir. Toplumsal hareketi ‘sivil toplum’ alanıyla sınırlı gören Bayat, devrime dönüşen hareketlerin toplumsal tabandan yoksun olduğunu veya toplumsal bağlamda

⁹⁵ Antonio Gramsci, **Selections from the Prison Notebooks**, New York: International Publishers, 1971, 238-239.

⁹⁶ Asef Bayat, **İslam’ı Demokratikleştirmek: Toplumsal Hareketler ve Post-İslamcı Dönüş**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, 54-59.

güçlü bir tabana sahip olan hareketlerin devrim sürecine ulaşmalarının istisnai bir durum olduğunu zımnen söylemektedir. Bu bakış açısına göre, sivil alanda güçlenen toplumsal hareketler, kendisine alternatif üretme çabası içerisinde oldukları sistemin potasında erimeseler de o sistemi değiştirme dönüştürme potansiyelini kendilerinde bulamayacaklardır. Bu da, toplumsal hareketlerin ‘siyasal’ hüviyetine gölge düşüren bir yaklaşımı doğuracaktır. Neticede Bayat, toplumsal hareketleri “mevzi savaşı” ile ilişkilendirmesi bakımından önemli bir açılım sağlarken, bu hareketleri siyasal alanı dönüştürme kabiliyeti sınırlı olan sistem içi hareketler olarak betimleyerek toplumsal hareketlerin işlevini ve kapsamını oldukça daraltmaktadır. Bu bağlamda, Hayriye Özen’in rasyonalist yaklaşımların (Kaynak Mobilizasyonu, Politik Süreç ve Yeni Toplumsal Hareket Teorisi) ‘toplumsal hareketler hegemonik toplumsal yapılarda nasıl değişime yol açar?’ sorusuna cevap verememesine dair getirdiği eleştiri, Bayat’ın argümanına da cevap içermektedir. Toplumsal inşa eden kurucu bir momente işaret eden ‘siyasal’ ile kurumsallaşmış ‘siyaset’in arasındaki farka değinen Özen, rasyonalist yaklaşımların, kurumsal siyaseti etkileme çabasında olan toplumsal hareketleri açıklama imkânı sunarken, kamu siyasetinin ötesinde daha geniş bir ‘siyasal’ vurgusuna sahip olan toplumsal hareketleri açıklamakta aciz kaldığını dile getirmektedir. Ona göre, bu yaklaşımlar, toplumsal hareketleri sistem içi mücadeleye indirgeyerek, mevcut sistemleri dönüştürme hedefinde olan toplumsal hareketlerin kurumsal siyaseti aşan siyasal rollerini göz ardı etmektedir. Dolayısıyla, rasyonalist yaklaşımlar, hareketleri sistem içi mücadele kapsamında ele alarak onları depolitize aktörlere indirger ve bu sayede, hareketlerin toplumsalda köklü bir inşa süreci ortaya çıkarmasının önünü keserek, sistemin mevcut halinin muhafazasını sağlar.⁹⁷ Özen’in bu eleştirisi, Ortadoğu’daki toplumsal hareketler hesaba katıldığında daha da anlam kazanmaktadır. Zira kurumsal siyasete erişim imkânlarının sınırlı olduğu ülkelerde, ‘siyaset’in çok ötesinde anlam ifade eden ‘siyasal talepler’ toplumsal hareketlerin en temel motivasyonları arasında yer almaktadır.

Rasyonalist yaklaşımların toplumsal hareketlerin ‘siyasal rolü’nü kurumsal siyasete referansla açıklama eğiliminin, üzerinde çalışma yapılan hareketleri çoğunlukla liberal demokrasilerde hayat bulan toplumsal hareketlerle sınırlandırmasıyla doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir. Benzer bir sorun, toplumsal hareketlerin ‘şiddet’le ilişkisine dair

⁹⁷ Hayriye Özen, “Toplumsal Hareketlerin ‘Siyasal’ Rolü: Rasyonalist Yaklaşımların Eleştirel Bir Değerlendirmesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt Nu. 68, Sayı. 3, (2013), 39, 40, 57.

tartışmada da ortaya çıkmaktadır. Toplumsal hareket çalışmaları, yaygın bir temayül olarak, şiddete başvuran hareketleri uzunca bir süre analiz kapsamına almamıştır.⁹⁸ Della Porta, toplumsal hareket çalışanların siyasal şiddet ve terörizme dair çok az şey söylemesini iki nedene bağlar: a) ‘kötü’ olanlardan ziyade ‘iyi’ toplumsal hareketlerle daha çok ilgilenmeleri, b) genellikle ‘siyasal şiddet’ ve ‘terörizm’ fenomenlerinin marjinal görüldüğü Batılı demokrasilere odaklanmaları.⁹⁹ Batılı moderniteyle ‘çelişen’ olguların patolojik görülmesi eğiliminin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu durum, şiddete başvuran bazı İslami hareket örneklerinin de inceleme dışı bırakılmasına neden olmuştur.¹⁰⁰ Ancak şiddete başvuran hareketleri dışlayan bu eğilim, Donatella Della Porta, Charles Tilly, Jeroen Gunning ve Colin J. Beck gibi toplumsal hareket çalışmalarının ve eleştirel terör çalışmalarının önde gelen isimlerinin sunduğu yeni bakış açılarıyla kırılma yaşamaya başlamıştır.

Tilly, ‘terör, terörizm ve terörist’ kavramlarının, işaret ettikleri sosyal fenomeni açıklamaktan ziyade siyasi gayelere hizmet ettiğini, bu sebeple damgalayıcı bir fonksiyona sahip olduğunu savunmaktadır. Terörü bir ‘strateji’ olarak gören Tilly, çoğu terör eyleminin diğer daha rutin siyasal hak talepleriyle eşzamanlı ya da art arda ortaya konulan mücadelelerin “tamamlayıcısı” ya da “yan ürünü” olarak meydana geldiğini düşünmektedir.¹⁰¹ “Tilly’nin yaklaşımında, siyasal şiddet daha karmaşık bir mücadele stratejisi içerisinde bir siyaset türü olmakta ve bu politikanın uygulayıcıları olan eylemciler de daha karmaşık kimliklerin taşıyıcıları olmaktadır.”¹⁰² Buradan hareketle, şiddet eylemlerini toplumsal hareket çalışmalarıyla irtibatlandırarak açıklayanlar,

⁹⁸ Marella Bodur Ün ve Kasım Timur, “Kolektif Siyasal Şiddet Analizine Toplumsal Hareket Teorisi Yaklaşımı”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt Nu. 18, Sayı. 3, (2016), 524, 528.

⁹⁹ Donatella Della Porta, “Social Movement Studies and Political Violence”, **Transcript of the Lecture at the Centre for Studies in Islamism and Radicalisation**, Aarhus Üniversitesi, Danimarka, (Eylül 2009), 7.

¹⁰⁰ Jeff Goodwin, “Review essay: What must we explain to explain terrorism?”, **Social Movement Studies**, Cilt Nu. 3, Sayı. 2, (2004): 259.

¹⁰¹ Charles Tilly, “Terror, Terrorism, Terrorists”, **Sociological Theory**, Cilt Nu. 22, Sayı. 1, (2004), 5-6.

¹⁰² Ün ve Timur, “Kolektif Siyasal Şiddet Analizine Toplumsal Hareket Teorisi Yaklaşımı”, 531.

genellikle ‘siyasal şiddet’¹⁰³ kavramını ‘terörizm’ kavramına tercih etmiştir.¹⁰⁴ Della Porta, siyasal şiddetin aşırı sayılabilecek formlarının bütüncül bir süreç içerisinde değil de konjonktürel irtibatlı olarak dönemsel olarak incelenmesinin dört sebebini sıralarken, ‘terörizm’ kavramının siyasal aktörlerin şiddet kullanma kararları temel alınarak somutlaştırılmasının da sebepler arasında olduğunu zikreder. Diğer bir ifadeyle, bu alanda çalışma yapanlar, olgunun anlaşılmasından ziyade terörizm karşıtı politikalar üretme kaygısıyla hareket etmektedir.¹⁰⁵

Şiddete başvuran hareketlerin ele alınış biçimlerine dair toplumsal hareket çalışmaları ile terör çalışmaları arasındaki büyük açığı farkının kapanması, her iki alandaki önemli paradigma değişimleriyle olmuştur. Bu bağlamda, Charles Tilly, Sidney Tarrow ve Doug McAdam’ın ‘çekişmeli siyaset’ ajandası, toplumsal hareketleri çekişmeli siyasetin bir parçası olarak tanımlayarak, devrimler, iç savaşlar ve demokratikleşme süreçleri gibi diğer çekişmeli siyaset biçimleri ile irtibatlandırmıştır. Böylece, bir yandan alışlagelen toplumsal hareket tanımlamalarının ötesinde şiddete başvuran yapılar analizlere dâhil edilirken, diğer yandan geçmişte dışlanan coğrafyalardaki hareketler de inceleme konusu haline gelmiştir. Bu değişimin terör çalışmalarındaki karşılığı ise, yeni bir trend olarak ‘eleştirel terör çalışmaları’nın ortaya çıkması olmuştur. Eleştirel güvenlik çalışmalarıyla paralel ilerleyen ve bilginin bağlamsallığını hesaba katmak gerektiğini savunan bu anlayış, başta Jeroen Gunning olmak üzere çatısı altında akademik üretim yapan isimlerin katkılarıyla, şiddete yönelimli hareketlerin anlaşılmasında toplumsal hareket çalışmalarının önemli teorik zeminler sunduğunu kabul etmektedir.¹⁰⁶ İki alandaki bu yeni yönelimler, hem toplumsal hareketleri sadece ‘iyi’ hareketler olarak görme yaklaşımını hem de şiddete başvuran her hareketi ‘terörist’ olarak damgalama indirgemeciliğini sorgulamaya açmıştır.

¹⁰³ Kolektif siyasal şiddet, “taşındıkları siyasal iddialar çerçevesinde eylemcilerin, mücadele ettikleri sistemin sınırlarını test etmek ve siyasal gelişmeleri etkilemek için” -mülkiyete saldırıdan silahlı mücadeleye kadar- şiddet içeren, geniş ve heterojen eylem repertuvarlarıyla harekete geçtikleri kolektif şiddet durumunu ifade eder. Bkz: Marella Bodur Ün ve Kasım Timur, “Kolektif Siyasal Şiddet ve İslâmî Toplumsal Hareket Analizi: Hamas Örneği”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt Nu. 71, Sayı. 2, (2016), 566.

¹⁰⁴ Lorenzo Bosi ve Stefan Malthaner, “Political Violence”, Donatella Della Porta ve Mario Diani (Ed.), **The Oxford Handbook of Social Movements** içinde (439-451), Oxford: Oxford University Press, 2015, 439.

¹⁰⁵ Della Porta, “Research on Social Movements and Political Violence”, 221-222.

¹⁰⁶ Della Porta, “Social Movement Studies and Political Violence”, 8.

Siyasal şiddetin bağlam içerisinde değerlendirilmesi gerektiğine dair öne çıkan yaklaşım, şiddeti basit bir şekilde makro seviyedeki yapısal nedenler veya mikro seviyedeki ideoloji, psiko-patoloji gibi bireysel/örgütsel nedenler üzerinden açıklama kolaycılığının terk edilmesini sağlamıştır. Ortaya konulan yeni perspektif, üç açıdan bağlamsallığı içermektedir. Birincisi, şiddet geniş eylem repertuarının bir bileşeni olarak kabul edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, şiddet tümüyle siyasal eylemin istisnâ bir formu değildir, siyasal eylemin şiddet içermeyen ve ‘rutin’ formları bağlamında incelenmelidir. İkincisi, şiddet kullanım kararı boşlukta alınan bir karar değildir, devlet aygıtları ve rakip gruplar gibi farklı aktörler arasındaki ilişkilerin ve stratejik etkileşimlerin tesiri altında alınmaktadır. Dolayısıyla, toplumsal hareket çalışanların, sadece şiddete başvuran aktörü değil, daha geniş toplumsal hareketleri ve kitleleri, siyasi muhalifleri, hükümet yetkililerini ve bunlar arasındaki etkileşim örüntülerini hesaba katması gerekmektedir. Şiddet, kendiliğinden ortaya çıkmaz, etkileşimler etrafında şekillenen ilişkisel dinamiklerin sonucudur. Üçüncüsü, siyasal şiddet, daha geniş siyasal ve sosyal çatışmaların içerisinde kendine yer edinir. Şiddet etkileşimleri, aktörlerle şiddet çatışmaları arasındaki ilişkinin şekillendirdiği daha geniş siyasal çekişme süreçlerinde saklıdır.¹⁰⁷

Della Porta da, siyasal şiddet ve radikalleşme fenomenlerine, karmaşık dinamikleri ve süreçleri analize dâhil ederek ilişkisel (relational), inşa edilmiş (constructed) ve dinamik (dynamic) bir olgu olarak bakmak gerektiğini savunmaktadır. Siyasal şiddet, farklı aktörler arasındaki etkileşimler sonucunda ortaya çıktığı için ilişkiseldir. Siyasal fırsatlar gibi makro şartların farklı gruplar tarafından başka şekilde algılanıp değerlendirilmesi bakımından inşa edilmiştir. Değişen şartlara bağlı olarak şiddete başvuru derecesinde değişiklik yaşanması sebebiyle de dinamiktir. Bu sebeple Della Porta, şiddet hareketleri üzerinde çalışırken tekil unsurlara bakmanın yeterli olmayacağını, toplumsal hareket teorilerinden yardım alarak makro (siyasi fırsatlar), mezo (kaynak mobilizasyonu) ve mikro (militan kimlikleri) düzeylere bakmanın daha açıklayıcı olacağını savunmaktadır.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Bosi ve Malthaner, s. 440-441.

¹⁰⁸ Della Porta, “Social Movement Studies and Political Violence”, 9.

Colin J. Beck'e göre ise, Toplumsal Hareket Teorisi, bütüncül yaklaşımı ve disiplinler arası doğası sebebiyle siyasal şiddet ve terörizm çalışmalarına ilişkin gerekli kavramsal çerçeveyi sunmaktadır. Terörizmi 'çekişmeli siyaset'in bir formu olarak gören Beck, şiddete başvuran hareketlerin, diğer hareket örgütleri ile aynı çelişki ve dinamiklere sahip olduğunu vurgulayarak, bu hareketleri açıklamada toplumsal hareket teorisinin kaynak mobilizasyonu, siyasi fırsat yapısı ve çerçeveselendirme yaklaşımlarının önemli katkılarının olacağını savunmaktadır.¹⁰⁹ Benzer şekilde Gunning, Toplumsal Hareket Teorisinin, geleneksel terörizm araştırmalarının temelini oluşturan varsayımların pek çoğuna meydan okuma potansiyeline sahip olduğunu dile getirmiştir.¹¹⁰ Militan örgütlenmelerini daha geniş bir toplumsal hareketin parçası olarak gören Gunning'e göre şiddet eylemleri içerisinde yer alan militanlar, bir toplumsal harekette aktivist olarak faaliyetlere başlamakta, daha sonra hareket içindeki dinamiklerin ve onun harici bağlamının neticesi olarak şiddete meyletmektedir. Bu perspektiften bakıldığında, şiddet, bağlamdan kopuk değil hareket dinamiklerinin bir parçası olarak çalışılacak ve bu da bazı önemli sonuçlar doğuracaktır. Birincisi, şiddet, pek çok muhtemel taktik arasından bir taktik olarak kavramsallaştırılacak ve bu, araştırmacının şiddeti, hareketin genişleyen ve gelişen eylem repertuarlarından bir parça olarak görmesini sağlayacaktır. İkincisi, şiddet, daha geniş bir toplumsal bağlam içerisinde konumlandırılacaktır. Böylece, sadece şiddetin taktiksel ve ideolojik etmenlerine değil, aynı zamanda hareket içindeki rekabete, toplumdaki ideolojik tartışmalara, hareket ile devlet arasındaki ilişkilere bakma fırsatı da doğacaktır. Üçüncüsü, araştırmacıya şiddet kullanım tercihlerinin statik değil dinamik bir süreç olduğunu görme imkânı sunacaktır.¹¹¹ "Bu bağlamda, terörizm daha geniş bir hareket taktiği kapsamına alınarak istisnailik iddiası sorgulanacak ve 'meşru devlet' karşısında 'gayrimeşru terörist muhalefet' ön kabulünün yer aldığı devletçi anlatım ile şekillenen keskin dikotomi yerle bir edilecektir."¹¹² Toplumsal Hareket Teorisine yaslanan bu yaklaşım tarzını Hamas ile ilgili kaleme aldığı detaylı çalışmasına yansıtan Gunning, Avrupa'da el-Kaide adına faaliyet gösteren hücrelerin dahi, el-Kaide'yi ortaya

¹⁰⁹ Beck, s. 1565, 1576.

¹¹⁰ Gunning, "Social movement theory and the study of terrorism", 157.

¹¹¹ Gunning, "Social movement theory and the study of terrorism", 160-162.

¹¹² Ün ve Timur, "Kolektif Siyasal Şiddet Analizine Toplumsal Hareket Teorisi Yaklaşımı", 533.

çıkaran İslami hareket anlayışının geniş bir analizi yapılmadan anlaşılamayacağını savunmaktadır.¹¹³

Tüm bu yaklaşımlar neticesinde, geçmişteki eğilimlerin aksine, son yıllarda ‘toplumsal hareket’ ve ‘siyasal şiddet’ kavramlarının birbiriyle ilişkili çok yakın kavramlar olduğu görülmektedir.¹¹⁴ Ancak, iki kavram arasındaki ilişkiye dair akademideki yeni bakış açılarını detaylıca zikretmemiz, şiddetin toplumsal harekete içkin olduğunu iddia etmek amaçlı değildir. Böyle bir iddiada bulunmak, şiddete başvurmanın toplumsal hareketlerin gelişim serüveninde doğal bir süreç olduğunu dile getirmek anlamına gelir ki bu, ayakları yere basan bir argüman olmayacaktır. O halde, iki kavramın irtibatına vurgu yapmamız, geçmiş akademik yazınlarda kavramlar arasında oluşturulan uçurumu kapatmak için toplumsal hareket ve terör çalışmalarının sunduğu epistemolojik ve metodolojik açılımlardan istifade etmek amacıyla. Buna göre, şiddet toplumsal hareketlere mündemiç bir durum olmamakla birlikte, hareketlerin başvurduğu bir araç olabilir.¹¹⁵ Diğer bir ifadeyle koşul ve bağlamlara bağlı olarak, bir toplumsal hareketin şiddete başvurması ve zamanla, bir yandan ‘toplumsal’ hüviyetini muhafaza ederken diğer yandan ‘silahlı hareket’e dönüşmesi mümkün olabilmektedir. Bir hareketin şiddet kullanım sürecini analiz ederken bağlamsal süreçleri hesaba katmak ve makro-mezo-mikro seviyeleri aynı anda incelemek, o hareketi basitçe ‘terörist’ olarak damgalamaktan bizleri alıkoyacaktır. Dolayısıyla bu çalışmada, şiddete başvuran hareketler ele alınırken, ‘iyi toplumsal hareket’-‘kötü toplumsal hareket’ dikotomisini devre dışı bırakan ve şiddetin farklı boyutlarını ‘çekişmeli siyaset’ kapsamında ele alan toplumsal hareketler içerisindeki yeni yaklaşımlar ve eleştirel terör çalışmaları merkeze alınacak, söz konusu hareketler ‘yargılamak’tan çok ‘anlaşılma’ya çalışılacaktır.

¹¹³ Gunning, “Social movement theory and the study of terrorism”, 161.

¹¹⁴ Della Porta, “Social Movement Studies and Political Violence”, 5.

¹¹⁵ Paul Wilkonson, ‘toplumsal hareket’i tanımlarken ‘şiddet, illegalite ve devrim’i de hareketlerin kullandığı araçlar arasında kabul etmek gerektiğini savunmaktadır. Bkz: Paul Wilkinson, **Social Movement**, Londra: Macmillan Press, 1971, 27; David A. Snow ise, toplumsal hareketleri sınıflandırırken, stratejik ve taktiksel farklılıklara işaret etmesi bakımından “şiddete başvuran hareketler” ve “şiddete başvurmeyen hareketler” tasnifini kullanmaktadır. Bkz: David A. Snow, “Social Movements”, David A. Snow, Donatella della Porta, Bert Klandermans ve Doug McAdam (Ed.) **The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements** içinde, Oxford: Wiley-Blackwell, 2013; Toplumsal hareketlerin şiddete başvurma ve şiddeti dışlama süreçlerini ele alan diğer bir çalışma için bkz: Kurt Schock ve Chares Demetriou, “Nonviolent and Violent Trajectories in Social Movements”, David A. Snow, Sarah A. Soule, Hanspeter Kriesi ve Holly J. McCammon (Ed.), **The Wiley Blackwell Companion To Social Movements** içinde (338-353), Oxford: Wiley-Blackwell, 2019.

Sonuç olarak; ‘toplumsal hareket’ kavramına ilişkin farklı tanımları ve toplumsal hareketlerin ‘siyasal’ alanla ve ‘şiddet’le ilişkisine dair farklı yaklaşımları aktardıktan sonra, çalışmamızda hangi tanımı tercih edeceğimizi netleştirebiliriz. Buna göre, çalışmamızda Diani’nin farklı yaklaşımların tanımlarını bir araya getirerek oluşturduğu kapsamlı ve esnek tanım, ‘siyasal’ ve ‘şiddet’e ilişkin tartışmalar bağlamında yapılacak eklemelerle genişletilerek kullanılacaktır:

“Toplumsal hareket, [toplumsal değişim sağlamak için] -[otoritelere, iktidarlara veya kültürel inançlara ve pratiklere karşı] [sürdürülebilir ve örgütlü mücadelesini] [kurumsal siyasette etki yaratmakla sınırlamaksızın]- siyasal veya kültürel bir çatışma içinde olan, [alternatif kurumlar ve değer sistemleri inşa etme potansiyeline sahip olan], [determinist bir süreç olmamakla birlikte, bağlamsal şartların yönlendirmesiyle şiddete başvurma ihtimalini içerisinde barındıran] birden fazla birey, grup ve/veya organizasyon arasındaki -paylaşılan kolektif bir kimliğe dayalı- enformel etkileşimler ağıdır.”¹¹⁶

Tanım çerçevesinde, toplumsal hareketlerin, a) toplumsal değişim yaratma hedefine, b) otoritelere, iktidarlara veya kültürel inançlara ve pratiklere karşı olmasına, c) sürdürülebilir ve örgütlü mücadelesine, d) ‘kurumsal siyaset’in yanı sıra ‘siyasal’ alanın tümünde etki oluşturma potansiyeline, e) çatışmacı kimliğine, f) alternatif kurumlar ve değerler inşa etme potansiyeline, g) şiddete başvurma ihtimaline, h) kolektif kimliğine ve ı) bileşenleri arasındaki etkileşime dayalı enformel ağlara dikkat çekilmiştir.

1.1.1.Toplumsal Hareket Tipolojileri

Toplumsal hareketlere ilişkin farklı kriterler temel alınarak bazı sınıflandırmalar yapılmıştır. Çalışmamızla ilişkili sınıflandırmaların başında ‘eski’ ve ‘yeni’ sınıflandırması gelmektedir. 1960’ların sonlarında berraklaşmaya başlayan eski ve yeni ayrımıyla ilgili farklılaşmaların neler olduğuna dair üzerinde ittifak edilmiş bir görüş bulunmamakla birlikte; en temelde eski toplumsal hareketlerin ‘ekonomik ve siyasal’ mücadeleyi merkeze alan ve sınıf çatışması etrafında örgütlenen hareketler, yeni

¹¹⁶ Diani, “The Concept of Social Movement”, 13. (Köşeli parantezler içindeki ibareler bu çalışmanın yazarına aittir.)

toplumsal hareketlerin ise ‘kültür ve kimlik’ konuları etrafında şekillenen ve aktörü daha fonksiyonel kılan hareketler olduğu kabul edilmektedir.¹¹⁷ Buna göre eski hareketlerle genel olarak işçi hareketleri kastedilirken, yeni hareketlere örnek olarak ise insan hakları, feminist, çevre, ekoloji ve barış hareketleri gibi bütüncül bir mücadeleden ziyade konu/kimlik merkezli mücadeleyi bayraklaştıran hareketler verilmektedir.

Touraine, yeni toplumsal hareketleri ayırt edici bir özellik olarak toplumun değişen yapısına işaret etmektedir. Eski hareketlerin ortaya çıktığı endüstri toplumunun aksine, yeni hareketler post-endüstriyel toplumda hayat bulmuştur ve bu toplumun alan açtığı ‘sivil toplum’ sahasında mücadele ederler. Dolayısıyla, hareketlerin ‘devlet’ten ‘sivil toplum’a doğru yaptığı hedef değişikliği, yeni hareketler ile siyasal yapı arasındaki dönüşümü ifade etmektedir.¹¹⁸ Bu da “toplumsal hareketler ile devrimci eylem arasında giderek artan bir mesafe”¹¹⁹ ortaya çıkarmaktadır. Aynı şekilde Jean L. Cohen de yeni hareketlerin yapısal reformlar lehine devrimci hayallerden vazgeçmeleri ve siyasi ve ekonomik sistemlerin birbirinden bağımsız işleyişini öngören bir sivil toplumu savunmaları bakımından “kendini sınırlayan radikalizm”i meydana getirdiğini vurgulamaktadır.¹²⁰ Öte yandan, Ronald Inglehart post-endüstriyel toplumda ortaya çıkan hareketlerin değer önceliklerinde de değişiklikler görüldüğünü dile getirmektedir. Materyalist vurgudan post-materyalist vurguya geçiş yaşandığını belirten Inglehart, fiziksel/maddi geçim, güvenlik gibi önceliklerin yerini aidiyet, kendini ifade etme, yaşam kalitesi gibi önceliklerin aldığını belirtmektedir.¹²¹

Yeni hareketleri ayırt edici özelliklerden biri de ‘sınıf’ değişiminde görülmektedir. Girişimcileri, işçileri ve orta sınıfı örgütleyen eski hareketlerin aksine, yeni hareketler daha ziyade yeni orta sınıftan destek ve talep görmektedir. Yeni hareketler çalışanların bir kısmı, sınıf değişimi vurgusuna itiraz ederek, yeni orta sınıflar ekonomik temelde yükselmediği için, hareketlerin tabanının sınıf merkezli tanımlanmasının doğru

¹¹⁷ Hayriye Özen, “Meydan Hareketleri ve ‘Eski’ ve ‘Yeni’ Toplumsal Hareketler”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt Nu. 39, Sayı. 2, (2015), 14-15.

¹¹⁸ Alain Touraine, “Beyond Social Movements?”, **Theory, Culture and Society**, Cilt Nu. 52, (1992), 142-143.

¹¹⁹ Alain Touraine, **Return of the Actor: Social Theory in Postindustrial Society**, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988, 152, aktaran: Özen, “Meydan Hareketleri ve ‘Eski’ ve ‘Yeni’ Toplumsal Hareketler”, 16.

¹²⁰ Jean L. Cohen, “Strategy or Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements”, **Social Research**, Cilt Nu. 52, Sayı. 4, (Kış 1985), 664.

¹²¹ Ronald Inglehart, **Culture Shift in Advanced Society**, Princeton: Princeton University Press, 1990, 66.

olmayacağını ifade etmiştir.¹²² Diğer bir deyişle, yeni hareketlerin sınıfları reddeden bir doğası olduğuna vurgu yapılmıştır. Yeni hareketler, örgütlenme pratikleri bakımından da eski hareketlerden farklılaşmaktadır. Eski hareketlerin “büyük liderler” etrafında oluşan hiyerarşik örgütlenmelerinin aksine, yeni hareketlerin esnek, adem-i merkeziyetçi, enformel yatay örgütlenmelere sahip olduğu görülmektedir.¹²³ Sonuç olarak, “çeşitli spesifik çatışma alanlarında farklı aidiyetlere sahip toplumsal grupların toplumsal talepleri ekseninde doğan yeni toplumsal hareketler, eski hareketlerden farklı olarak, toplumun radikal bir dönüşümünü değil, sadece çatışmaya konu olan alanın ve buna bağlı toplumsal ilişkilerin dönüşümü doğrultusunda talepler dile getirmektedirler.”¹²⁴

Doğan Çetinkaya, toplumsal hareketleri eski ve yeni olarak sınıflandırma girişimine itiraz etmektedir. Kimi zaman tarihe ilişkin bilgisizlikten kimi zaman ise bilinçli bir unutkanlık sebebiyle eski olarak tabir edilen hareketlerin, gündeme getirdikleri konular ve taktikler ile kullandıkları araçlar ve örgüt yapıları bakımından ‘yeni’ hareketlerle ciddi benzerlikler gösterdiğini savunmaktadır. Bu bağlamda, eski hareketler sınıfında zikredilen milliyetçi hareketlerin yeni hareketlerle benzerliklerine örnek vermektedir.¹²⁵

Çetinkaya’nın bu itirazına karşın, eski ve yeni toplumsal hareketler bir sınıflandırma biçimi olarak literatürde genel kabul görmüştür. Öyle ki toplumsal hareketler çalışmaları kapsamında göz ardı edilen bazı hareketler dahi yeni hareketler sınıflandırmasından yola çıkılarak inceleme konusu haline getirilmiştir. Nilüfer Göle, Türkiye’deki İslami hareketleri bu kapsamda ele alırken;¹²⁶ Philip W. Sutton ve Stephen Vertigans daha da ileri giderek, el-Kaide’yi yeni hareketlerin altı ayırt edici özelliği üzerinden açıklamaya çalışmıştır.¹²⁷

‘Yeni toplumsal hareketler’ kavramsallaştırması, siyasal alana dahil olmak istemeyen toplumsal hareketleri anlamlandırmak bakımından önemli avantajlar sağlasa da,

¹²² Kenan Çayır, “Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri”, Kenan Çayır (Ed.), **Yeni Sosyal Hareketler** içinde (11-30), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016, 16-17.

¹²³ Çayır, s. 17.

¹²⁴ Özen, “Meydan Hareketleri ve ‘Eski’ ve ‘Yeni’ Toplumsal Hareketler”, 17.

¹²⁵ Çetinkaya, s. 44-48.

¹²⁶ Nilüfer Göle, **İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri**, İstanbul: Metis Yayınları, 2017.

¹²⁷ Bu altı özellik şunlardır; post-endüstri toplumu, yeni orta sınıf, anti-hiyerarşik örgütlenme, sembol kullanımı, kendini sınırlayan radikalizm ve yeni kimlikler. Bkz. Philip W. Sutton ve Stephen Vertigans, “Islamic ‘New Social Movements’? Radical Islam, Al-Qa’ida And Social Movement Theory”, **Mobilization: An International Quarterly**, Cilt Nu. 11, Sayı. 1, (2006), 101-115.

tersinden, kültürel alan kadar siyasal alana dair hedeflerini ve devrim hayallerini muhafaza eden hareketleri açıklamakta yetersiz kalabilmektedir. Nitekim İslâmî hareketlerin önemli bir kısmı, kimlik ve kültür vurgusu bakımından yeni hareketlere benzemekle birlikte, siyasal ve ekonomik mücadeleye yaptıkları vurgu bakımından da eski hareketlerle benzerlikler göstermektedir. Dolayısıyla, bu çalışmada, ele alınacak olan İslâmî hareketlere eski ve yeni hareketlerin özelliklerini birlikte taşıdıkları kabulüyle yaklaşılabacaktır.

‘Eski’ ve ‘yeni’ ayrımının ötesinde toplumsal hareketlere ilişkin başka sınıflandırmalar da söz konusudur. Erken dönem sınıflandırmaların başında David F. Aberle’nin gündeme getirdiği dörtlü tipoloji gelmektedir. Aberle, toplumsal hareketleri iki boyut üzerinden sınıflandırmaktadır: a) değişimin nesneleri (bireyler ya da toplum), b) değişimin miktarı (kısmi ya da toptan). Buna göre dört kategoriden bahsetmek mümkündür. Birincisi, toplumu baştan aşağıya yeniden inşa etmeyi hedefleyen “dönüştürücü hareketler”dir. Devrimci perspektife sahip hareketler bu kapsam dahilinde görülebilir. İkincisi, mevcut sistemin bazı yönlerini ıslah etme gayretinde olan “reformcu hareketler”dir. Üçüncüsü, üyelerinin yozlaşmış yaşam tarzından uzak kalması için çabalayan “kurtarıcı hareketler”dir. Dördüncüsü ise, kişilerin sadece bazı davranışlarını değiştirmeye çalışan “alternatif hareketler”dir. Hareketlerden ilk ikisi toplumu dönüştürmeyi hedeflerken, diğer ikisi ise bireylerin değişimini merkeze almaktadır.¹²⁸

Alev Erkilet, toplumsal hareketleri statüko ile ilişkilerine göre tasnif ederken, Roberta Ash ile Mavis Hiltunen Biesanz ve J. Biesanz’ın sınıflandırmalarından yararlanmaktadır. Ash, egemen ideolojiden kısmi bağımsızlaşmayı somut eylemin takip etmesi haline ‘reform hareketi’ derken, bilişsel olarak tam bağımsızlaşmayı eylemlerin takip etmesinin ‘radikal hareketi’ ortaya çıkaracağını belirtmektedir. Ash’a göre ‘sömürge karşıtı hareketler’ ise, bireylerin egemen ideoloji ile zorunlu olarak bütünleştikleri toplumlarda alternatif kültür sistemleri üreterek eylemlilikler ortaya koyan hareketlerdir. Biesanz’lar ise toplumsal hareketleri altı kategoriye ayırmaktadır: reaksiyoner, tutucu, reformist, devrimci, ayrılıkçı ve ifadeci. Reaksiyoner hareket, eski değer ve tutumları yeniden ayağa kaldırmak için statükoyu reddederken, tutucu hareketler her şeyi olduğu gibi muhafaza

¹²⁸ Gordon Marshall, **The Concise Oxford Dictionary of Sociology**, Oxford: Oxford University Press, 1994, 490.

etmek isterler ve bunları tehdit eden değişimlere direnirler. Reformist hareketler, mevcut yapıya tehdit oluşturmada sistem içinde kısmi değişimler için çabalarlar. Bunun aksine, devrimci hareketler ise mevcut toplumsal düzeni toptan reddederek, sistemi farklı bir yapı ile değiştirmek isterler. Ayrılıkçı hareketler, statükodan umudunu kestiği için kendi sosyo-kültürel düzenlerini kurmak amacıyla ondan uzaklaşmak arzusunda iken; ifadeci hareketler ise statükonun oluşturduğu gerilimlerden kurtulmak için içlerini dökmek suretiyle duygusal kurtuluş arayanlara işaret etmektedir.¹²⁹

Aberle'nin, Ash'ın ve Biesanz'ların tasnifleri, İslâmî hareketlerin usul ve metot bakımından 'devrimci' ve 'ıslahçı' olarak sınıflandırılmasına zemin sunmaktadır. Bu sebeple, çalışmamızda, ele aldığımız hareketler bu tasnif bağlamında da değerlendirilecektir.

1.2.Siyasal (Politik) Hareket

Toplumsal hareketlere ilişkin 'eski' ve 'yeni' tasnifinin genel kabul görmesiyle, yeni toplumsal hareketlerin 'siyasal' ile olan ilişkisi de tartışılmaya açılmıştır. Yeni hareketlerde daha ziyade 'kimlik ve kültür' vurgusunun ön plana çıkması, toplumsal hareketlerin 'siyasal' rolünün devre dışı bırakıldığı ya da geri plana itildiği yorumlarına neden olmuştur. Yeni toplumsal hareketler teorisyenlerinden bir kısmı hareketlerin 'siyasal' rollerini devam ettirdiği iddiasıyla bu yorum ve varsayımlara karşı çıksa da, hareketlere ilişkin literatürde 'kültürel' ve 'siyasal' şeklindeki ayrım görünür hale gelmiştir. Bunun bir sonucu olarak ise 'toplumsal hareket' ile 'siyasal hareket' kavramlarına ilişkin yeni tanımlar gündeme gelmiştir. 'Toplumsal hareket' kavramının geniş tanımı içerisinde yer alan 'siyasal' hüviyet, yapılan yeni tanımlamalarla 'siyasal hareket' kavramı altında zikredilmekle birlikte, genel olarak 'siyasal hareket', 'toplumsal hareket'ten tamamen bağımsız değil onun bir alt kümesi ya da bütünleyici kümesi olarak kabul görmüştür.

Yeni toplumsal hareket teorisyenlerinden Alberto Melucci, toplumsal hareketleri eylem alanlarına göre sınıflandırırken dört kategoriden biri olarak 'siyasal hareket'i de zikretmektedir. Buna göre 'siyasal hareket', ortaya koyduğu kolektif eylemlilikle mevcut

¹²⁹ Alev Erkilet, **Orta Doğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler**, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017, 43-44.

siyasi sistemin sınırlarını zorlamak için çatışmacı bir yol takip eder. Siyasal hareketler, a) karar verme süreçlerine katılım için gerekli kriterleri esnetmek/genişletmek, b) birilerinin çıkarlarını diğerklerinden daha öncelikli gören siyasal sistemdeki önyargılara karşı savaşmak, c) mevcut karar verme süreçlerine erişim sağlamak ve aktörlerin bu süreçlerdeki etkisini arttırmak ve d) daha önceden dışlanan taleplerin dile getirilmesi için yeni kanallar açmak için mücadele ederler.¹³⁰ Benzer şekilde Andre Gunder Frank ve Marta Fuentes de toplumsal hareketleri, devlet gücünü ele geçirmekten ziyade, daha fazla özerklik sağlama çabasında olan hareketler olarak tanımlamaktadır. Bu yaklaşım çerçevesinde, toplumsal hareketler sadece toplumsal dönüşümü sağlamakla meşgul olurken, devlete yönelik hedeflerle siyasal hareketler ilgilenmektedir. Toplumsal hareketlerin sisteme meydana okumaları bakımından ‘sistem-karşıtı’ olduğunu, ancak sistemi devirip yeni bir düzen inşa etmeyi çoğu zaman başaramamaları bakımından da ‘sistem içi’ hareketler olarak değerlendirilmesinin daha doğru olacağını savunan Frank ve Fuentes, sistemsel dönüşüm hedefinin içerik bakımından siyasal hareketlerin kapsamına girdiğini ima etmektedir.¹³¹

Gerard Delanty de, ‘toplumsal hareket’ ile ‘siyasal hareket’ tanımları arasında bir ayrıma gidilmesi gerektiğini savunmaktadır. Karl Mannheim’ın ‘ütopya’ ve ‘ideoloji’ kavramları arasında yaptığı ayırmadan yararlanan Delanty, toplumsal hareketi, sosyal tahayyülü içerisinde barındıran kültürel bir model olarak kabul edilebilecek geniş bir toplumsal vizyon olarak tanımlarken, siyasal hareketi ise daha muayyen bir doğası olan ve geniş bir toplumsal dönüşümü gerektirmeyen bir hareket olarak izah etmektedir. Diğerk bir ifadeyle, toplumsal hareketler ‘ütopya’ya doğru yol alan itici gücü ortaya koyarken, siyasi hareketler daha ziyade ‘ideoloji’ye dayalıdır. Kısacası, toplumsal dönüşümü öngörmesi bakımından var olan düzeni aşacak yeni bir düzen yaratma fikrine sahip olan (ütopya) toplumsal hareketlerin, çok daha spesifik konulara odaklanan ve mevcut statükonun devamını öngören (ideoloji) siyasal hareketlerden daha geniş bir perspektife ve içeriğe

¹³⁰ Alberto Melucci, **Challenging Codes: Collective Action in the Information Age**, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

¹³¹ Andre Gunder Frank ve Marta Fuentes, “Nine Theses On Social Movements”, **Thesis Eleven**, Cilt Nu. 18-19, Sayı. 1, (1987), 143, 159.

sahip olduğunu savunan Delanty, hareketler arasında toplumsaldan siyasala veya siyasaldan toplumsala geçişlerin mümkün olabildiğini düşünmektedir.¹³²

Darren E. Sherkat, siyasal hareketleri toplumsal hareketlerin bir parçası olarak görmekle birlikte, aralarında belirleyici farklılıklar olduğuna vurgu yapmaktadır. Buna göre, toplumsal hareketler, sadece kolektif kaynaklar kullanılarak üretilen kolektif ürünlere ilişkin tercihler kümesi olarak tanımlanırken, siyasal hareketler ise ‘devlet’in sunduğu kolektif ürünlere dair tercihler kümesi olarak belirtilmiştir. Örneğin, grup halinde bireylerin devletin kaynaklarına başvurmaksızın kolektif bir kötülük olarak gördükleri sel baskını önlemek için kum torbalarıyla set oluşturmaları bir toplumsal hareket organizasyonu iken, aynı grup bileşenlerinin kamyon, kürek, kum torbası gibi araçların temini için devlete başvurmaları durumunda bu siyasal hareket olmaktadır. Sherkat, bu bakış açısıyla, siyasal hareketleri devletle irtibatlı ve kurumsal siyasetin sınırları içerisinde faaliyet gösteren hareketler olarak görmektedir. Bu sebeple, ‘ana akım siyaset’in başarılı siyasal hareketlerin kolektif eylemi ve mobilizasyon süreci olduğunu ifade etmektedir.¹³³

Sibel Utar ise siyasal hareketleri, toplumsal hareketlerin bir parçası olarak görmek yerine, “toplumsal hareketlerin sınırlı alana yöneltilen taleplerinden çok daha fazlasını hedefleyen hareketler” olarak tanımlamaktadır. Buna göre siyasal hareketler, sahip olduğu siyasal anlayış çerçevesinde toplumsal yaşamı tümüyle dönüştürmeyi ya da muhafaza etmeyi amaçlamakta ve ideolojik çerçeveleri eşliğinde örgütlü bir mücadele yürütmektedir. Ancak Utar’a göre, siyasal hareketler devlet merkezli siyaset anlayışını benimseyerek partiler ve sendikalar aracılığıyla örgütlenirler ve faaliyet alanları kurumsal siyasetle sınırlıdır.¹³⁴

Diğer yandan Ghanshyam Shah, ‘yeni toplumsal hareketler’in ‘sosyal/toplumsal’ olduğu fakat ‘siyasal’ olmadığı şeklindeki mevcut yaklaşımların problemli olduğunu öne sürmektedir. Toplum ve siyasetin bir ve aynı şeyler olmadığını, dolayısıyla toplumsal ve

¹³² Gerard Delanty, “Imagining the future: Social struggles, the postnational domain and major contemporary social transformations”, **Journal of Sociology**, (2020), 6. DOI: 10.1177/1440783320969860.

¹³³ Darren E. Sherkat, “Politics and Social Movements”, Helen Rose Ebaugh (Ed.), **Handbook of Religion and Social Institutions** içinde (3-19), New York: Springer, 2006.

¹³⁴ Sibel Utar, “Latin Amerika’da Toplumsal Hareketler ve Siyaset: Toplumsal Hareketlerin Siyasal Olanı Belirlemedeki Rolünün Brezilya’da Topraksız Kır İşçileri Hareketi Üzerinden İncelenmesi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015), 12.

siyasal gücü aynıymış gibi görmenin sağlıklı bir bakış açısı olmayacağını kabul etmekle birlikte, günümüz dünyasında toplumsal ve siyasal gücü birbirinden tamamen ayırıştırmanın ‘gerçeğin üstünü örtmek ve siyasal süreçlerin karmaşıklığını göz ardı etmek’ anlamına geleceğini savunmaktadır. Siyasetin sadece siyasi partilerde yerleşik olmadığını belirten Shah, günümüz bağlamında toplumsal ve siyasal hareketler arasındaki farkın sadece ‘semantik’ olduğunu düşünmektedir.¹³⁵

Tüm bu tanım ve yaklaşımları göz önüne aldığımızda, yeni toplumsal hareketleri merkeze alanların ‘siyasal’ ve ‘kültürel’ mücadele alanlarını birbirinden ayırma ve siyasal hareketleri genellikle kurumsal siyaset ve devlet merkezli açıklama eğiliminde olduğu görülmektedir. ‘Toplumsal hareket’ alt başlığı altında kavrama ilişkin tanım tercihimizi ifade ederken, Shah’ın yaklaşımında olduğu gibi, ‘toplumsal’ ve ‘siyasal’ın birbiriyle doğrudan irtibatlı olduğunu ve toplumsal hareketlerin aynı zamanda siyasal mücadele içerisinde olan hareketler olduğunu dile getirmiş, siyasal mücadeleyi de kurumsal siyasetin sınırlarını aşan, hayatın tüm boyutlarını kuşatan bir içerikle izah etmiştik. Diğer bir ifadeyle, siyasi partiler ve sendikalar kadar, siyasal düzeni değiştirme amacını dile getiren sivil toplum kuruluşlarının da toplumsal hareketlerin siyasal hedefli organizasyonları olarak izah edilebileceğini savunmuştuk. Bu bakımdan, ‘toplumsal hareket’ ile ‘siyasal hareket’i birbirinden ayıran mevcut yaklaşımların bizim sunduğumuz tanımda karşılık bulmadığını ifade etmeliyiz. Bu doğrultuda, kavramların güncel çağrışımlarını göz önünde bulundurarak, çalışmamızda ele alacağımız İslâmî hareketleri salt ‘toplumsal hareketler’ olarak izah etmenin ortaya çıkarabileceği muhtemel sınırlılıkları aşmak için, çalışmanın devamında bu hareketleri ‘sosyo-politik hareketler’ olarak ele alacağız. Böylece hem toplumsal hareket tanımımızdaki geniş çerçeve üzerinden hem de mevcut siyasal hareket tanımlamaları bakımından hareketlerin kurumsal ve kurumsal olmayan siyasal rollerini daha kapsamlı şekilde ele alma fırsatı yakalayacağız.

1.3.Sosyo-Politik Bir Yapı Olarak İslâmî Hareket

“İslâmî hareket”in ne olduğuna ve hangi hareketlerin İslâmî hareketler kapsamında ele alınacağına dair literatürde önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu yorum çeşitliliğinin sebeplerinden biri, İslâmî hareketleri dışarıdan tahlil etme çabasında olan Batılı

¹³⁵ Ghanshyam Shah, **Social Movements in India: A Review of Literature**, India: Sage India, 2004, 23.

akademisyenlerin çoğu zaman vakayı anlamaktan ziyade hareketleri mahkûm etme eğiliminde olmasıdır. Bir diğer sebep ise, kendisini İslâmî hareketlere nispet edenlerin bir kısmının tanımı kendi tekellerine alma çabaları olmuştur.¹³⁶ Yine, İslâmî hareketlerle birlikte anılmak istemeyen ‘sıradan’ Müslümanların varlığı da “İslâmî hareket”in tanımına dair farklı yaklaşımların ortaya çıkmasının sebepleri arasında yer almaktadır. Mevcut tanım çeşitliliği, “İslâmî hareket”le ilişkili başka kavramların da kullanılmasına zemin sunmuştur. Bu bağlamda, İslâmî hareket mensupları tarafından pek çoğu kabul görmemekle birlikte, “İslâmî radikalizm”, “fundamentalizm”, “dini uyanış (revivalism)”, “yeniden diriliş (resurgence)”, “İslâmî aktivizm” ve “siyasal İslam” gibi kavramlar “İslâmî hareket”le benzer manada ya da bu hareketlerin bir vechesini ifade etmek bakımından literatürde yer almıştır.¹³⁷

İslâmî harekete ilişkin tanım farklılıklarının en temel sebeplerinden biri de “İslamcılık” ile “İslâmî hareket” kavramları arasındaki sıkı ilişkiden kaynaklanmaktadır. İslamcılık, sunduğu teorik çerçeveye İslâmî hareketlerin peşinden gidecekleri bir ideal düzen tasvir etmektedir. Diğer bir ifadeyle, İslâmî hareketler, İslamcılığın gerçekleştiricileri, “kuvveden fiile geçmesini sağlayan araçlar” konumundadır.¹³⁸ Dolayısıyla, İslamcılık tanımında bir konsensüs sağlanamaması İslâmî hareket tanımında da ortak bir noktada buluşmayı zorlaştırmıştır.

İsmail Kara’ya göre İslamcılık, “19. ve 20. yüzyılda İslam’ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim...) ‘yeniden’ hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslâm dünyasını Batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününe ihtiva eden bir harekettir.”¹³⁹ Bu geniş tanım İslamcılık üzerine genel bir çerçeve oluştursa da, bu konu üzerinde çalışanların neredeyse hepsinin kendi tanımlarını ortaya koyma çabası göze

¹³⁶ Alev Erkilet, **Eleştirellikten Uyuma: Müslümanların Kamusal Alan Serüveni**, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015, 98-101.

¹³⁷ Asef Bayat, “Islamic Movements”, David A. Snow, Donatella Della Porta, Bert Klandermans ve Doug McAdam (Ed.), **The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements (Cilt 2)** içinde, Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2013.

¹³⁸ Erkilet, *Orta Doğu’da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, 40.

¹³⁹ İsmail Kara, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi: Metinler-Kişiler, Cilt 1**, İstanbul: Kitabevi, 1997, 16.

çarpılmaktadır. Yasin Aktay, “İslamcılık” a dair farklı tanım çabalarının şu iki sebepten kaynaklandığını ileri sürmektedir: a) Dindar bir Müslümanlığın sosyal tezahürünün, siyasal denilen İslam ile farkının ayırt edilmesinde yaşanan problemler, b) Bir insanın siyasal davranışının sadece devletle ve yönetim şekliyle ilişkilerine indirgenemeyecek olması.¹⁴⁰ Diğer bir ifadeyle, İslam’ı hayatın tüm alanlarında hakim kılma mücadelesi olarak adlandırabileceğimiz İslamcılığın kimleri çatısı altında toplayacağı tartışması, ‘sosyal’ ile ‘siyasal’ alan arasındaki belirsiz ayrım ile ilişkili olduğu kadar, ‘siyasal duruş’u kurumsal siyasetle sınırlandırma yanlışlığıyla da doğrudan ilişkilidir. Bununla bağlantılı olarak ortaya çıkan bir diğer tartışma ise, İslamcılığın modern bir ideoloji olup olmadığıdır. Sıklıkla dile getirilen İslamcılığın modern dönemin ürünü olduğu iddiasına¹⁴¹ itiraz eden Erkilet, İslâmî değer ve hükümlerin sistem dışına itildiği her zaman ve mekânda İslamcılığın ortaya çıkmasının bekleneceğini savunarak,¹⁴² İslamcılığın tarihsel ve epistemolojik kökenlerinin İslam’ınkilerle özdeş olduğunu vurgulamıştır.¹⁴³

İslamcılıkla ilgili yukarıda zikrettiğimiz tartışma konuları, ekseriyetle Müslümanlar arasındaki farklı bakış açılarından ziyade Batılı sosyal bilimcilerin yaklaşımlarının Müslüman dünyadaki yansımalarından kaynaklanmaktadır. Bu tartışmaların neticesinde İslamcılığa ilişkin yanlış telakkilerin ortaya çıktığını savunan Levent Baştürk, bunun en temel sebebinin Batı düşüncesindeki din kavramının anlaşılma biçimi olduğunu dile getirmiştir. Buna göre, İslamcılığın ve İslâmî hareketlerin doğru şekilde anlaşılabilmesine yol açan üç yanlış kanaat, kavramlara ilişkin bugünkü tartışmaların da Müslüman dünyada gündeme gelmesinde etkili olmuştur: a) İslâmî hareketlerin sadece sosyal hareketler olarak görülmesi, dini referanslarının göz ardı edilmesi, b) İslam’ın sosyo-ekonomik gelişmelerden kaynaklı belirsizlikler karşısında uyum sağlayamayanların sığınağı olarak görülmesi (psiko-patoloji) ve c) İslâmî dünya

¹⁴⁰ Yasin Aktay, “Sunuş”, Yasin Aktay (Ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 6: İslamcılık** içinde (13-25), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 17.

¹⁴¹ İbrahim M. Abu-Rabi’, “Editor’s Introduction: Islamism from the Standpoint of Critical Theory”, İbrahim M. Abu-Rabi’ (Ed.), **The Contemporary Arab Reader on Political Islam** içinde (vii- xxv), Londra: Pluto Press, 2010, ix.

¹⁴² Erkilet, *Eleştirellikten Uyuma*, 90.

¹⁴³ “Alev Erkilet Röportajı: İslamcılık ve Kapitalizm Üzerine”, **Emek ve Adalet Platformu**, 24 Haziran 2011, <https://www.emekveadalet.org/alinti/islamcilik-ve-kapitalizm-uzerine-alev-erkilet/>.

görüşünün teolojik meselelerin yanı sıra toplumsal ve siyasi meselelerde söz söylemesinin kendi içerisinde bir çelişki oluşturduğu inancı.¹⁴⁴

Bu yanlış kanaatler üzerine inşa edilen psikolojik, sosyolojik, siyasi ve ekonomik indirgemeci yaklaşımlar,¹⁴⁵ İslamcılığın modern dönemdeki bir patoloji olduğu vurgusunu ima etmeleri bakımından, toplumsal hareketleri “irrasyonel” olarak tanımlayan geçmiş dönem teorileriyle benzerlikler taşımaktadır. Nitekim Batılı literatürde “fundamentalizm” ve “siyasal İslam” gibi kavramsallaştırmaların ön plana çıkması da bu indirgemeci yaklaşımın bir sonucudur. Siyaset ile din arasındaki geleneksel ilişkinin modern dönemde tersine döndürüldüğü ve siyasetin dine hizmet eder hale geldiği varsayımından¹⁴⁶ yola çıkarak kullanılan “Siyasal İslam”, İslam’ın sadece bir din olarak değil aynı zamanda ideolojik bir hüviyetle dünyayı dizayn etme çabasında olduğu kabulüne yaslanmaktadır.¹⁴⁷ Bu yaklaşım, Batı düşüncesindeki din algısından yola çıkarak, dinin vaz ettiklerinin siyasal alana hitap edemeyeceği şeklindeki ön kabule dayandığından, özellikle İran İslam Devrimi’nin ardından İslam’ın devlet düzenine dair söyleminin¹⁴⁸ ön plana çıkmasını ‘modern’ bir olgu olarak ele alma gayretinde olmuştur. Bu bakımdan, gerek din-siyaset birlikteliğini yeni bir ‘icat’ olarak ele alması gerekse de İslamcılığı sadece devlet idaresi düzeyine indirgeyerek, onun İslâmî prensipler doğrultusunda toplumsal düzen ya da Müslüman öznellik kurma özelliğini göz ardı etmesi sebebiyle “siyasal İslam”, İslamcılığı ve İslâmî hareketleri açıklamada eksik ve tek boyutlu bir girişim olarak görülmüştür.¹⁴⁹

Diğer yandan, Hristiyan düşüncesinde kutsal kaynakları literal manasıyla yorumlayarak, onlarla yetinmeyi ifade eden ve bu açıdan da statik bir fikri yaklaşıma işaret eden “fundamentalizm” kavramı, Müslüman dünyanın yeniden uyanışı için kendi kaynaklarına tekrar dönmesi gerektiğini savunan İslamcılık düşüncesi için de kullanılmıştır. Her ne kadar İslamcılar, “kaynaklara/öze dönüş” yaklaşımıyla, 12. yüzyıldan sonra ortaya çıkan

¹⁴⁴ Levent Baştürk, “İslâmî Hareketleri Açıklamada Bir Yaklaşım Denemesi-1”, **Anadolu**, Cilt Nu. 3, Sayı. 2, (1993), http://wakeup.org/anadolu/03/2/islami_hareket.html.

¹⁴⁵ Ranko, *The Muslim Brotherhood and its Quest for Hegemony in Egypt*, 18-20.

¹⁴⁶ Nazih N. Ayibu, **Political Islam: Religion and Politics in the Arab World**, Londra ve New York: Routledge, 1993, 2.

¹⁴⁷ Olivier Roy, **The Failure of Political Islam**, Cambridge: Harvard University Press, 1994, 3.

¹⁴⁸ Gilles Kepel, **Jihad: The Trail of Political Islam**, The Belknap Press of Harvard University Press, 2002, 121.

¹⁴⁹ Muhammed Hüseyin Mercan, **Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü: İslâmî Hareketlerde Siyasi Kurumsallaşma Sorunu**, İstanbul: İlem Yayınları, 2019, 42.

İslam düşüncesindeki durağanlığı aşmanın yolunun Kur'an ve Sünnet'e yeniden dönerek, onu doğru bir şekilde idrak ettikten sonra "tecdid (yenileme)" ve "ıslah (bozulanı düzeltme)" yöntemiyle "İslam'ı asrın idrakine söyletmekten" geçtiğini dile getirirler de, bu yaklaşım Hristiyan literatüründeki kullanımdan ilhamla yanlış anlaşılmış ve "İslâmî fundamentalizm" olarak yaftalanmıştır. Nitekim Graham E. Fuller, Kur'an ve Sünneti literal okumaya tabi tutan yaklaşımları fundamentalist olarak nitelendirirken, her fundamentalistin İslamcı olduğunu, ancak İslamcılığın içerisinde daha ılımlı ve liberal yorumlar olması sebebiyle her İslamcının fundamentalist olmadığını iddia etmiştir.¹⁵⁰ Oysaki, İslam düşüncesindeki ictihad kapısının yeniden açılmasına imkân sunan tecdid ve ıslah kavramı, fundamentalizm yaklaşımının aksine statik bir fikri yaklaşımı değil dinamik bir bakış açısını öngörmektedir. Sonuç olarak, Hristiyan fundamentalist hareketler ile çağdaş İslâmî hareketler arasında yapı ve semantik bakımından herhangi bir özdeşlik bulunmamasına rağmen "fundamentalizm" kavramının İslamcılık ve İslâmî hareketleri karşılayan manada kullanılması maksatlı bir tahrif olarak nitelendirilmiştir.¹⁵¹

Tüm bu tartışmalara değindikten sonra, bu çalışmada Erkilet'in "İslamcılık" tanımını takip ederek, İslam ile İslamcılık arasında yapay bir ayrım olduğunu ve İslamcılığın salt modern bir olgu olmadığını kabul ediyoruz.¹⁵² Aynı şekilde, İslamcılığın eğitim, kültür, toplum, siyaset, ekonomi gibi tüm alanlarda bütüncül bir mesaja sahip olduğunu, bunu da modern dönemin ürünü olan salt bir ideoloji olarak değil, kadim dönemlerden beri süregelen dini referanslı bir ideoloji olarak müntesiplerine aktardığını dile getiriyoruz. Nitekim Hayrettin Karaman da, her dönemde sosyal ve siyasal düzendeki bozulmalara karşın tecdit ve ıslah düşüncesinin var olduğunu, İslamcıların da İslam tarihinden bildiğimiz müceddid ve muslihlerin modern dönemdeki aldıkları yeni isimden ibaret olduğunu vurgulamıştır.¹⁵³ Diğer bir ifadeyle İslamcılık, Müslümanların Batı karşısında geri kalması sebebiyle ortaya çıkan modern dönem odaklı salt refleksif bir ideoloji değil, İslam'ın mesajında mündemiç olan bütüncül yaklaşımı hayatın tüm boyutlarına yansıtabilecek öğretilere sahip mekân ve zaman üstü ideal bir yaklaşımdır. Benzer bir tanımlı Ali Bulaç da yapmaktadır: "İslamcılık, İslam'ın ana referans kaynaklarından hareketle

¹⁵⁰ Graham E. Fuller, **The Future of Political Islam**, New York: Palgrave Macmillan, 2003, XII.

¹⁵¹ Abdurrahman Mümin, "'İslam Köktencililiği' Üzerine: Basmakalıp Bir İfadenin Soykütüğü (Çev. Mevlüt Uyanık)", **İslâmî Araştırmalar**, Cilt Nu. 6, Sayı. 3, (1992), 165.

¹⁵² Erkilet, *Eleştirellikten Uyuma*, 89.

¹⁵³ Hayrettin Karaman, **İslâmî Hareket Öncüleri-1**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2013, 7.

‘yeni’ bir insan, toplum, siyaset/devlet ve dünya tasavvurunu, buna bağlı yeni bir sosyal örgütlenme modelini ve evrensel anlamda İslam Birliği’ni hedefleyen entelektüel, ahlaki, toplumsal, ekonomik, politik ve devletlerarası harekettir. Başka bir deyişle İslam’ın hayat bulması, hükümlerinin uygulanması, dünyanın her tarihsel ve toplumsal durumunda İslam’a göre yeniden kurulması ideali ve çabasıdır.”¹⁵⁴

“İslamcılık” kavramına ilişkin tanım tercihimizi netleştirdikten sonra, onunla irtibatlı olarak “İslâmî hareket” kavramını tanımlamamız daha kolay görünmektedir. İslah ve tecdidin fikirde olduğu kadar fiilde de olabileceği ön kabulüyle, “İslâmî hareket”i tecdid ve ıslahatın fiildeki karşılığı şeklinde tanımlamak mümkündür.¹⁵⁵ Ancak “İslamcılık akımının kamusal alana tercümesi”¹⁵⁶ olan İslâmî hareketler, İslamcılıktan farklı olarak zamanlar üstü düşünsel bir ideali ifade etmekten ziyade, toplumsal ve siyasal bağlamdan etkilenen canlı bir organizma gibidir ve dinamik bir yapıya sahiptir. O halde, “İslamcı kimliği ile dinin emir ve yasaklarını bireysel anlamda tatbik eden dindar Müslüman figüründen farklı bir Müslüman birey meydana getiren İslami hareket, yerleşik kuralları olması, değer üretmesi ve mensuplarına aidiyet kazandırması hasebiyle toplumsal ve siyasi alana nüfuz eden bir kurumdur.”¹⁵⁷

Teije Hidde Donker, “İslamcı hareket (Islamist movement)” ile “İslâmî hareket (Islamic movement)” arasında ayrıma giderek, İslamcı hareketi, İslam yorumu etrafında oluşturulan toplumsal ve siyasal bir realite yaratmak için ortaya konulan toplumsal ve siyasal mobilizasyon şeklinde tanımlamış; İslâmî hareketi ise herhangi bir kolektif kimlik ve hareket içerisinde bulunmadan ‘normal’ dini vecibelerin yerine getirilmesi şeklinde ele almıştır. Ona göre, herhangi bir mobilizasyon içerisinde olmayan din âlimleri, imamlar ve İslâmî dernekler “İslâmî hareket” kapsamına girmektedir. Kısacası Donker, bizim yukarıda yaptığımız İslâmî hareket tanımını, İslamcı hareket bağlamında yapmaktadır.¹⁵⁸ İslamcılık salt bir ideoloji olarak ele alındığında, onun yolunu takip edenlerin “İslamcı” olarak adlandırılması doğal bir süreçtir. Ancak biz çalışmamızda

¹⁵⁴ Ali Bulaç, “İslamcılık nedir?”, *Timetürk*, 21 Temmuz 2012.

¹⁵⁵ Karaman, s. 7.

¹⁵⁶ Fatih Okumuş, “İslâmî Hareketlerin “Şura” Prensipleri Karşısındaki Tutumu: İhvan ve Nahda Örneği”, **(Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019)**, 87.

¹⁵⁷ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 41.

¹⁵⁸ Teije Hidde Donker, “Islamism & the Arab Spring: A Social Movements Approach”, **(Yayımlanmamış Doktora Tezi, European University Institute, 2013)**, 15-16.

“İslamcı hareket” yerine “İslâmî hareket” kavramını kullanmayı tercih ediyoruz. Bunun sebeplerinden biri, İslamcılığı modern dönem merkezli salt bir ideoloji olarak ele almak yerine evrensel İslam mesajının modern dönemdeki güncellenmiş hali olarak değerlendirmemiz iken, diğer bir sebep ise İslam’ın bütüncül bir hayat nizamı sunduğuna inançla küllî bir mücadele içerisinde yer alan Müslümanların birçoğunun “İslamcı” terimini kendilerini için kullanmayı tercih etmemeleridir.¹⁵⁹ Her ne kadar, son yıllarda “İslamcı” terimi bazı Müslüman yazarlar tarafından daha kabul görür hale geldiyse de çalışmamızda “İslâmî hareket” kavramını kullanmayı daha uygun buluyoruz.¹⁶⁰

Yukarıda zikrettiğimiz mevcut yaklaşım farklarını da göz önünde bulundurarak “İslâmî hareket”e ilişkin şöyle bir tanım yapmak mümkündür:

“İnançları sistem dışına itilmiş Müslüman kitlelerin itiraz geliştirerek, -yorum farklılıkları olmakla birlikte- Kur’an ve Sünnet merkezli bir kimlik etrafında örgütlü bir mücadele ürettiği, hayatın tüm alanlarına dair alternatif düzenler önerdiği, farklı faaliyet alanlarında mevcut sistemle -öyle ya da böyle- çatışma halinde olduğu ve bu sebeple ‘sıradan dindarlık’tan farklılaştığı, bir boşlukta meydana gelmedikleri için de bulundukları toplumsal ve siyasal bağlamı hesaba katan dini referanslı sosyo-politik hareketlerdir.”

Tanımın kapsamını geniş tutmamızın amacı, İslâmî hareketleri sadece siyaset alanıyla sınırlı tutmamak, bilakis eğitim, kültür, toplum, siyaset ve hatta gündelik hayatın dönüşümü bağlamında bir mücadele içerisinde olan tüm hareketleri kavramın şemsiyesi altında toplamak içindir. Bu bağlamda, Erkilet’in “Türkiye’de İslâmî hareketin soykütüğünü çıkarmak isteyen her analitik yaklaşım, Nurculuktan Süleymancılığa, tarikatlardan MNP/MSP/RP çizgisine, oradan da radikal İslâmî oluşumlara dek uzanan bütün duraklara uğramak durumundadır” şeklinde yorumunu benimseyerek, İslâmî hareketin kapsamının geniş tutulması gerektiğini düşünmekteyiz. Zira iktidarı ele geçirme düşüncesinde olan bir İslâmî hareket kadar, ulus-devletin dokunulmaz sahalarından olan

¹⁵⁹ Mehdi Mozaffari, “What is Islamism? History and Definition of a Concept”, **Totalitarian Movements and Political Religions**, Cilt Nu. 8, Sayı. 1, (Mart 2007), 19-20.

¹⁶⁰ Asef Bayat, “İslamcı hareket” ve “İslâmî hareket” şeklindeki iki ayrı kullanıma işaret ettikten sonra, her iki kavramı da birbiri yerine kullanmaktadır. Dolayısıyla literatürde farklı kullanım tercihlerinin mevcut olduğu görülmektedir. Bunu göz önünde bulundurarak, tercihimizi “İslâmî hareket” kavramından yana kullandık. Bkz: Asef Bayat, “Islamic Movements.”

eğitim alanında alternatif yaklaşımlar üreten bir İslâmî hareket de sosyo-politik bir yapıya sahiptir ve müesses nizamla çatışma halindedir. Dolayısıyla, farklı alanlarda da olsa İslam mesajını örgütlü bir mücadeleyle bayraklaştıran tüm hareketlerin, -her ne kadar bunların derece farkı olsa da- İslâmî hareket kapsamında değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

1.3.1.İslâmî Hareket Tipolojileri

İslâmî hareketlere ilişkin İslâmî düzen vizyonları, faaliyet gösterdikleri alanlar, örgütlenme yapıları gibi kriterler temel alınarak farklı tasnifler yapılmıştır. Bu tasnifler, aynı zamanda İslâmî harekete dair yapılan tanımların içeriğiyle de doğrudan ilişkilidir.

M. Hakan Yavuz, hedefleri ve eylem repertuarları üzerinden İslâmî hareketleri tasnif ederken, dört kategori sunmaktadır. Ulusal ve küresel boyuttaki hareketleri anlamak için faydalı olduğunu düşündüğü bu kategoriler şunlardır: a) reformist/ıslahçı hareketler, b) devrimci hareketler, c) gündelik yaşama dayalı hareketler ve d) manevi/içe dönük hareketler. Bu dört kategoriyi daha geniş kapsamlı bir sınıflandırma altında toplayan Yavuz, “devlet-yönelimli İslâmî hareketler” ve “toplum-yönelimli İslâmî hareketler” şeklinde ikili tasnif altında tüm kategorileri izah etmektedir. Buna göre, karar verme mekanizması otoriter ve elitist olarak tanımlanan devlet-yönelimli İslâmî hareketler, yukarıdan değişimi öngören, yani toplumun dönüşümünün devlet aracılığıyla olacağına inanan lider merkezli ve dikey örgütlü hareketlerdir. Reformist ve radikal hareketler, devlet-yönelimli hareketler kategorisinde zikredilmektedir. Reformist hareketler, devletin kontrolünü ele geçirme veya devlet politikasını yönlendirme ümidiyle siyasal süreçlere dâhil olan ve kurdukları partiler veya yaptıkları ittifaklarla mevcut ideolojik ve toplumsal vizyonlarıyla uyumlu olarak eğitim, hukuk sistemi, sosyal refah gibi konularda politikalar ortaya koyan hareketler iken; devrimci hareketler, mevcut siyasal sistemin meşruiyetini reddederek, İslam devleti kurmak ve İslam şariatını tatbik etmek amacıyla siyasal güce erişim aracı olarak zaman zaman şiddete başvuran hareketlerdir. Diğer yandan, toplum-yönelimli İslâmî hareketler ise değişimin tabandan başlaması gerektiğini savunan, bireysel alışkanlıklar ve toplumsal ilişkilerin değişmesi için eğitim, medya gibi alanlarda doğan fırsat boşluklarını değerlendirerek toplumun dönüşümünü öngören hareketlerdir. Toplumsal-yönelimli hareketler kategorisinde yer alan gündelik hayata dayalı hareketler, İslam’ı kültürel bir sermaye olarak görüp ekonomi ve iletişim endüstrisi

gibi alanları hedef olarak belirleyerek, modern ve geleneksel iletişim ağıları aracılığıyla yeni muhayyel kimlikler oluşturmak için argümanlar üreten ve bu sayede bireyleri ve toplumu etkileme çabasında olan hareketler iken; manevi hareketler, dini farkındalığı oluşturmak için gayrimeşru gördüğü sosyo-politik sistemlerden geri çekilen, onlarla bağını koparan ve bireysel arınma yoluyla ahlaki bir söylem üreterek bireylerin baştan aşağı dönüşümü olmaksızın toplumsal dönüşümün olamayacağını savunan hareketlerdir. Manevi hareketlere örnek olarak, Nurculuk ve Nakşibendi Sufi hareketleri örnek gösterilmiştir.¹⁶¹

Bayat ise, İslâmî hareket tasniflerinde ‘reformist/ıslahçı’ ve ‘devrimci/silahlı’ kategorilerini ön plana çıkarmaktadır. Bu bakış açısına göre, reformcu hareketler mevcut anayasal çerçeve dâhilinde barışçıl ve tedrici bir şekilde İslam devleti kurmak istemekte, şiddeti reddetmekte ve ulus-devlet içerisinde demokratik normlara başvurarak faaliyet göstermektedir. Sivil toplum örgütleri, yerel camiler, yardım kuruluşları ve dernekler aracılığıyla sivil toplumu mobilize eden bu hareketlere örnek olarak Mısır’daki Müslüman Kardeşler Hareketi, Fas’taki Adalet ve Kalkınma Partisi ve Türkiye’deki Milli Görüş Hareketi örnek olarak verilmiştir. Devrimci/silahlı hareketler ise, devlet aygıtlarına ve Batılı hedeflere karşı şiddete başvuran, devletin ele geçirilmesi suretiyle toplumsal düzenin yukarıdan İslamileştirilmesini savunan hareketler olarak tavsif edilmiştir. Bu hareketlerin ulus-aşırı bir yapıya sahip olan “cihadî hareketler”den ayrıldığını vurgulayan Bayat, ulus-devlet sınırları içerisinde hareket eden ve seküler devleti hedef alan bu hareketlere örnek olarak Mısır’daki Cemaat-i İslami Hareketi’ni, Cezayir’deki İslami Selamet Cephesi’ni ve Endonezya’daki Laşkar Cihad Hareketi’ni vermiştir. Bayat, bu iki kategorinin haricinde “post-İslamcı” ve “aktif dindarlık” kategorilerini de gündeme taşımaktadır. İslamcılığın dışlayıcı ve totaliter yapısına karşın daha toleranslı ve çoğulcu olması özelliğiyle betimlediği “post-İslamcı hareketler” arasında İran reform hareketini, Lübnan Hizbullahı’nı, Mısır’daki el-Vasat Partisi’ni ve Türkiye’deki Adalet ve Kalkınma Partisi’ni saymaktadır. Öte yandan, Tebliğ Cemaati gibi politik olmayan hareketlerden farklı olarak “aktif dindarlık” ise, İslam devleti kurmak istemeyen ama nefsin ve bireyin

¹⁶¹ M. Hakan Yavuz, “Opportunity Spaces, Identity, and Islamic Meaning in Turkey”, Quintan Wiktorowicz (Ed.), **Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach** içinde (270-288), Indiana: Indiana University Press, 2004, 273-276.

terbiyesini aktif bir şekilde ön plana çıkararak bir yanıla “ilmi Selefiliği” andıran bir hareket olarak sunulmaktadır.¹⁶²

Fatih Okumuş, daha içerden bir sınıflandırma seçeneği sunarak, İslami hareketleri “beslendikleri kaynak itibariyle sufi ve selefi; hedefledikleri ütopya ulaşmak için önerdikleri yöntem itibariyle evrimci ve devrimci” olarak kategorilere ayırmıştır. Hareketler açısından kategoriler arası geçişkenliğin mümkün olduğunu belirten Okumuş, mevcut İslâmî hareketlerin eklektik bir metotla özgün bir karışımı takip ettiklerini, diğer bir ifadeyle herhangi bir hareketin bünyesinde sufi ve selefi unsurları birlikte içerebileceği gibi, evrimci ve devrimci yöntemi de aynı anda icra edebileceğini savunmaktadır. Buna göre, evrimci çizgi Malik bin Nebi’de karşılığını bulan, her alanda tam bağımsızlığı savunmakla birlikte, insanlığın ortak mirasına ilişkin Batı’dan gelen değerleri reddetmeden tecdid ve ıslahın tabandan tavana yapılmasını öngören bir metoda işaret eder. Devrimci çizgi ise, daha ziyade Eb’ul Ala Mevdudi ve Seyyid Kutub tarafından temsil edilen, Batılı rejimleri ve onun işbirlikçilerini reddederek, Müslüman ülkelerdeki mevcut rejimleri Mekke cahiliyye dönemiyle eşitleyen ve yukarıdan aşağıya bir İslamileşmeyi savunan metoda tekabül etmektedir.¹⁶³ Yine, Nurullah Çakmaktaş da benzer bir tasnife başvurarak, “aşağıdan yukarıya İslamlaşmak” ve “yukarıdan aşağıya İslamlaşmak” şeklinde somutlaştırdığı sınıflandırmasını “ılımlı İslamcılar” ve “radikal İslamcılar” tasnifiyle ilişkilendirmiş ve örnekler eşliğinde izah etmiştir.¹⁶⁴ Benzer bir tasnifi Yalçın Akdoğan’ın “Sivil İslam-Siyasal İslam” kategorileştirmesinde de görmek mümkündür.¹⁶⁵

Erkilet ise, İslâmî hareketleri tasnif ederken şu ölçütlere bakmaktadır: a) değişimi toplumun bir kısmına mı yoksa bütününe mi yönelik talep ettikleri, b) ani mi yoksa tedrici bir değişim mi öngördükleri, c) değişim aracı olarak şiddete yaklaşımları ve d) değişimi bireyden topluma doğru mu toplumdan bireye doğru mu tahayyül ettikleri. Bu ölçütleri on konu başlığı (var olan toplum düzeni, zulüm, cihad, sağ siyaset, yöneticilere itaat, laiklik, İslam, İslam mesajının evrenselliği, emperyal siyasetler ve iktidar) altında izah

¹⁶² Bayat, “Islamic Movements.”

¹⁶³ Okumuş, s. 88-89.

¹⁶⁴ Nurullah Çakmaktaş, “İslâmî Hareketlerin Sosyolojisi: Mısır’da Selefi Hareket”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014), 27-29.

¹⁶⁵ Yalçın Akdoğan, “İslamcılık Bağlamında Türkiye’de Siyasal İslam’ın Gelişimi ve Refah Partisi: 1980-1998”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999), 65-67.

ederek, bu konulara yönelik tutumları üzerinden İslâmî hareketleri açıklamaya çalışan Erkilet, bu ölçütlerin hareketleri ‘radikal’ ve ‘ılımlı’ olarak ayrıştırmayı olanaklı kıldığını belirtmektedir.¹⁶⁶

Öte yandan, Tamara Cofman Wittes, İslâmî hareketlerin ‘şiddete başvurma’ ve ‘demokratik seçim kurallarını kabul etme’ kriterleri üzerinden basit bir şekilde ‘radikal’ ve ‘ılımlı’ olarak kategorize edilmelerine itiraz etmektedir. Bu tasnifin pek çok hareketi açıklamakta yetersiz kaldığını düşünen Wittes, üç boyutlu daha kapsamlı bir tasnif önermektedir. Buna göre ilk kategori, şiddeti dini bir vecibe olarak görüp, demokrasiyi Allah’ın egemenliğinin ihlali olması bakımından reddeden ve diğer Müslümanları ‘kâfir’, ‘mürtet’ şeklinde yaftalayan el-Kaide gibi örgütlerin içerisinde yer aldığı “tekfirci hareketler”dir. İkinci kategori, İslamcı ideolojiyi yerel siyasi taleplerle mezceden ve tekfircilerin aksine yerel halkın desteğini almak için uğraşan ve onlardan istifade eden “yerel/ulusal silahlı hareketler”dir. Lübnan’da Hizbullah, Filistin’de Hamas ve Irak’ta Şii milisler bu kategoride zikredilmiştir. Wittes’a göre, bu kategorideki hareketler zayıf ve başarısız devletlerde ya da devlet olmayan ülkelerde ortaya çıkmaktadır. Mısır gibi güçlü devletlerde hem siyasi partisi hem de silahlı yapılanması olan çifte rol sahibi bu tarz hareketlerin var olması mümkün değildir. Üçüncü ve son kategori ise, İslâmî hareketler içerisinde en geniş kesime karşılık gelmektedir. Bunlar, şiddeti reddeden ve herhangi devrimci bir hedefi dillendirmeden bulundukları ülkelerde siyasi rol üstlenme çabasında olan hareketlerdir. Bu hareketler, Ürdün’deki İslâmî Amel Cephesi ve Fas’taki Adalet ve Kalkınma Partisi gibi siyasi parti olabileceği gibi, Mısır’daki Müslüman Kardeşler gibi formel siyasal süreçten dışlanmış hareketler de olabilirler. Toplumu ve siyaseti daha “İslâmî” yapmak isteyen bu kategorideki hareketler, bunun ‘aşağıdan yukarı doğru’ bir metotla olabileceğini düşünmektedir.¹⁶⁷

İslâmî hareket tipolojilerine ilişkin tanım çeşitliliğinden kaynaklı benzer farklı yaklaşımlar da bulunmaktadır.¹⁶⁸ Ancak buraya kadar zikrettiğimiz görüşlerin, tasniflere

¹⁶⁶ Erkilet, *Eleştirellikten Uyuma*, 90-93.

¹⁶⁷ Tamara Cofman Wittes, “Islamist Parties: Three Kinds of Movements”, *Journal of Democracy*, Cilt Nu. 19, Sayı. 3, (Temmuz 2008): 7-9.

¹⁶⁸ İbrahim Karawan, ‘siyasi’ ve ‘silahlı’; Sabah el-Said, ‘pragmatik’ ve ‘ideolojik’; Najib Ghadbian, ‘radikal’ ve ‘ılımlı’; Sami Zubaida, ‘muhafazakar’, ‘radikal’ ve ‘siyasal’; Dale F. Eickelman, ‘reformist’ ve ‘geleneksel’; Fred Halliday ise ‘toplumsal’ ve ‘siyasal’ şeklinde tasniflere başvurmuştur. (Aktaran: Kayhan Delibaş, “Conceptualizing Islamic Movements: The Case of Turkey”, *International Political Science Review*, Cilt Nu. 30, Sayı. 1, (2009): 91.

ilişkin genel çerçeveyi verdiği kanaatindeyiz. Tüm bu sınıflandırmaları göz önünde bulundurarak, çalışmamızda Okumuş'un tasnif ve yaklaşım tarzını temel almayı ve Wittes'in tasnifine de zaman zaman başvurmayı tercih ediyoruz. Buna göre, çalışmada ele alacağımız İslâmî hareketleri, yaslandıkları gelenek bakımından sufi veya selefi (veya her ikisinden özellikleri içerisinde barındıran) karakterlerine atıfla ve metodoloji ve çalışma usulleri bakımından da ıslahçı/evrimci veya devrimci (veya her iki metodu mezceden) yapılarına vurguyla anlamlandırmaya çalışacağız. Bunu yaparken de, devrimci hareketleri Wittes'in tasnifinden yola çıkarak kendi içerisinde 'tekfirci hareketler' ve 'yerel/ulusal (silahlı) hareketler' olarak ayırt edeceğiz.

1.4. Toplumsal Hareket Teorisi

Tarihsel süreç içerisinde toplumsal hareketlerin temel dinamiklerini anlamaya yönelik farklı teorik yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Erken dönem kuramlarda hakim olan üstenci bakış açısı, kitlesel eylemlilikleri yargılamaya odaklanan 'içgüdüsel mahkumiyet' anlayışını öne çıkarmış, kolektif şuurun insanların akletme kabiliyetlerini devre dışı bıraktığını savunmuştur.¹⁶⁹ 1960'lara kadar hüküm süren 'Kalabalık Psikolojisi', 'Düzensiz Kolektif Davranış', 'Kitle Toplumu Kuramı' ve 'Göreceli Mahrumiyet' yaklaşımlarında farklı tezahürleri ortaya çıkan bu teorik çerçevenin detaylı eleştirileri yapılmış, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren toplumsal eylemliliği daha rasyonel boyutta açıklama eğilimi hakim olmuştur. Buna rağmen, günümüzde cari olan toplumsal hareketler literatürüne zemin oluşturduğu düşünülen bu paradigmanın bazı önermelerinin hala geçerliliğini koruduğu ve önemini tamamen kaybetmediği de savunulmuştur.¹⁷⁰ Ancak, Paris Aslanidis'in vurguladığı gibi, "bir kişiyi ailesi ve arkadaşlarıyla harcayacağı zamanının kayda değer bir bölümünü feda etmeye, polis baskısı ve sosyal tenkit riskine rağmen eylemci kıyafeti giymeye ve grev sözcülüğü yapmaya ikna etmek için hayal kırıklığı ve hoşnutsuzluk gibi psikolojik duygulardan çok daha fazlasının gerekli olduğu"

Diğer yandan, Yahya Fozi de İslâmî hareketleri beş kategori altında sınıflandırmaktadır: a) geleneksel anlatı/nas-rivayet temelli hareketler, b) radikal anlatı/nas-rivayet temelli hareketler, c) modern rasyonalist hareketler, d) icthadî rasyonalist hareketler ve e) sufi hareketler. Bkz: Yahya Fozi, "Typology of contemporary Islamic movements", **Third International Conference on International Studies (ICIS 2010)**, 1-2 Aralık 2010, College of Law, Government and International Studies, Universiti Utara Malaysia, Kuala Lumpur, Malezya, s. 3-8, ISBN 9789832078456.

¹⁶⁹ Çetinkaya, s. 29-30.

¹⁷⁰ Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*, 19-42.

gerçeği,¹⁷¹ bugün temel açıklayıcı yaklaşımlar olarak kabul edilen “Rasyonalist ve Kültürelci Paradigma”nın¹⁷² erken dönem teorilerin yerini aldığına dair genel bir kabulün oluşmasını sağlamıştır. Bu sayede, ‘azgın kalabalıklar ve ayaktakımı’ yaklaşımı terk edilmiş, farklı türde toplumsal hareket öğelerini analiz eden bir literatür ortaya çıkmıştır.¹⁷³

Toplumsal hareket teorilerinde önemli bir paradigma değişimine işaret eden ‘Rasyonalist Ekol’, psikolojik indirgemeciliğe yaslanan ‘davranış’ merkezli açıklamalardan uzaklaşmış, bilinçliliğe vurgu yapan ‘eylem’ merkezli ‘rasyonel aktörler’ izahını öne çıkarmıştır.¹⁷⁴ Bu yaklaşımın ilk aşaması Mancur Olson’ın ‘Kolektif Mantığın Eylemi’ adlı eserindeki ‘kâr-zarar mantığı’na dayanmıştır. Buna göre insanlar, kişisel çıkarlarını maksimize etmek için harekete geçen, faydanın maliyetten fazla olduğu durumlarda aksiyon alan rasyonel aktörlerdir.¹⁷⁵ Her ne kadar Olson’ın ‘maliyet matematiği’ne yaslanan bu argümanı, benzer huzursuzluklara şahit olan grupların toplumsal harekete dönüşme pratiklerinde farklı neticelerin ortaya çıkmasını açıklayamadığı için eleştirilse de,¹⁷⁶ bugünkü hakim paradigmanın bu rasyonalist geleneğin devamı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.¹⁷⁷ Nitekim günümüz literatüründe öne çıkan üç yaklaşımdan biri olan Kaynak Mobilizasyonu Teorisi’nin ‘iktisat vurgulu tahlili’ de hareketleri çıkarlar üzerine dayanan bir olgu olarak anlayarak, Olson’ın ‘rasyonel birey’inden ‘rasyonel örgütlenme’ye geçişi temsil etmiştir.¹⁷⁸

John McCarthy ve Mayer Zald’ın “protesto eylemlerini, rasyonel bireylerin meşru bir şekilde meşgul olabileceği normal, organize bir faaliyet haline getiren”¹⁷⁹ Kaynak Mobilizasyonu Teorisi, bireyselleştirilmiş hoşnutsuzlukları organize eylemliliklere dönüştüren aracı değişkenler olarak ‘Toplumsal Hareket Örgütleri’ne odaklanmıştır.¹⁸⁰ Vakıf, dernek ve kulüpler gibi oluşumlar olan bu örgütler, toplumsal hareketlerin uzun

¹⁷¹ Paris Aslanidis, “Critical Review of Social Movement Literature”, **Makedonya Üniversitesi**, 2012.

¹⁷² Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*, 4.

¹⁷³ Çetinkaya, s. 34.

¹⁷⁴ Ertuğrul Zengin, “Bir Toplumsal Hareket Olarak Akıncılar: Türkiye’de İslamcı Öznenin Kurulumu ve Eylemi”, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Galatasaray Üniversitesi, 2017), 4-5.

¹⁷⁵ Çetinkaya, s. 31-32.

¹⁷⁶ Zengin, s. 5.

¹⁷⁷ Çetinkaya, s. 32.

¹⁷⁸ Çetinkaya, s. 34.

¹⁷⁹ Aslanidis, s. 5.

¹⁸⁰ McCarthy ve Zald, “Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory”, 1214.

soluklu olabilmesi için zorunlu yapılar olarak görülmüştür.¹⁸¹ Kaynak Mobilizasyonu, bu örgütlerin ‘maddi (insan, para, silah, iletişim ve medya olanakları vb.) ve maddi olmayan (meşruiyet, beceriler, grup üyelerinin adanmışlığı vb.)’¹⁸² kaynakları nasıl bulduğunu ve bu kaynakların etkin bir şekilde kullanılıp kullanılmadığını süreçler eşliğinde ele almaktadır. Bu teoride, birbiriyle rekabet halindeki örgütlerin varlığı sebebiyle ‘Toplumsal Hareket Endüstrisi’ne vurgu yapılırken, kaynaklara erişim ve kullanma becerisi üzerinden potansiyel tepkilerin ‘nasıl’ olup da bir harekete dönüştüğüne cevap üretilmektedir.¹⁸³ Benzer şekilde, hareketlerin ‘adam kazanma’ stratejilerinde, muhataplarına sundukları ‘seçici teşvikler’in pozisyonu da teorinin rasyonel çerçevesinde anlamlı hale getirilmektedir.¹⁸⁴ Olson’ın ‘bedavacılık sorunu’ olarak adlandırdığı ‘kolektif mücadelede bazı rasyonel bireylerin başkalarının çabalarından hiçbir bedel ödemediği yararlanması ve bu mücadeleye herhangi bir katkı sunmaması’ problemi, Kaynak Mobilizasyonu’nun ‘seçici teşvikler’, ‘caydırıcı unsurlar’ ve ‘fark yaratan artılar’ yaklaşımıyla çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.¹⁸⁵ Bu sayede, bireylerin herhangi bir toplumsal harekete dahil olması ve burada mücadele etmesi, bütüncül bir rasyonalite ile ilişkilendirilmiştir.

Tüm bunlardan yola çıkarak, Kaynak Mobilizasyonu’nun “toplumsal hareketlerin yapısal ve altyapısal yönlerine odaklanarak” ve “kaynakların elde edilmesine ve örgütlenme biçimlerine bakarak” teoriye önemli katkılar sunduğunu söylemek mümkündür.¹⁸⁶ Nitekim ‘bilinçlilik’ ve ‘eylemlilik’e atıfta bulunarak örgütlenme kabiliyetine görece bir ‘faillik’ yükleyen bu kuram, toplumsal hareketler ile “siyasi partiler, lobiler ve sendikalar gibi geleneksel siyasi aktörler” arasındaki sınırları neredeyse ortadan kaldırmıştır.¹⁸⁷

Huzursuzlukları ve şikayetleri, toplumsal hareketlerin ortaya çıkması için önemli etkenler olarak kabul etmekle birlikte, bunları merkezi pozisyonundan ikincil boyuta indirgeyen Kaynak Mobilizasyonu kuramı,¹⁸⁸ Charles Tilly, Anthony Oberschall ve Doug McAdam

¹⁸¹ Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*, 6.

¹⁸² Romano, *The Kurdish Nationalist Movement:: Opportunity, Mobilization, and Identity*, 12.

¹⁸³ Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*, 6-7.

¹⁸⁴ Quintan Wiktorowicz, “Introduction: Islamic Activism and Social Movement Theory”, *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach* içinde, ed. Quintan Wiktorowicz (Indiana: Indiana University Press, 2004), 10.

¹⁸⁵ Romano, *The Kurdish Nationalist Movement:: Opportunity, Mobilization, and Identity*, 13.

¹⁸⁶ Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*, 46.

¹⁸⁷ Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*, 45.

¹⁸⁸ McCarthy ve Zald, “Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory”, 1215.

gibi isimlerin farklı yaklaşımlarıyla daha da geliştirilmiştir. Tilly, ‘kolektif eylem ile iş ve siyasi yapıdaki geniş değişikliklerin altında yatan çıkar ilişkisine’ daha fazla odaklanırken, Oberschall, “bireyler arasındaki bağlantıların analizine, bireylerin önceden var olan yapılar yoluyla harekete geçirilmesine ve katılımın mikro boyutlu belirleyicilerine” dikkat çekmiştir. McAdam ise, “bir yandan rejimin zayıflığı ve istikrarsızlığının diğer yandan ise rejim desteğinin toplumsal hareket eylemi için nasıl fırsatlar yarattığına değinerek mobilizasyonun siyasi süreç yönlerini” öne çıkarmıştır.¹⁸⁹ Bu sayede, kolektif mücadelenin bireysel ve yapısal/siyasal boyutlarını da tartışmaya açarak daha geniş bir çerçeve çizen kuram, süreç içerisinde ‘kaynak’ kavramının içeriğine ilişkin ‘kültürel ve sembolik kaynaklar’ı ihmal ettiğine dair eleştirilere muhatap olmaktan ise kaçamamıştır.¹⁹⁰ Benzer şekilde, Oberschall’ın hareketlerin örgütlenme kabiliyetinin yanı sıra ‘lider faktörü’ne yaptığı özel vurgu da, kuramın tarihsel süreç içerisinde somut vakalar üzerinden çeşitli kritiklere tabi tutulmasıyla doğrudan ilgili olmuştur.¹⁹¹ Tüm eksikliklerine rağmen Kaynak Mobilizasyonu Teorisi, hareketlerin temel başarılarını kaynak yaratma stratejileri ve onları etkili kullanma kabiliyetleri üzerinden açıklaması; toplumun taleplerine, ihtiyaçlarına ve sıkıntılara uygun söylem ve strateji geliştirilmesi gerektiği yönündeki argümanı; insanların bilinç dünyasına ve failliğine ‘fayda-maliyet’ analizi üzerinden rasyonalite kazandırması ve toplumsal hareket faaliyetlerinin sadece yoksul ve dışlanmış kesimlerin aksiyon almasıyla değil sosyo-ekonomik durumu iyi olan sınıfların harekete geçmesiyle de ortaya çıkabileceğine dair yeni anlayış getirmesiyle Toplumsal Hareket Teorisi’nde önemli bir paradigma değişiminin öncülü olmuştur.¹⁹²

Kaynak Mobilizasyonu’nun ortaya koyduğu analiz çerçevesi, büyük ölçüde Batılı liberal siyasi atmosferde ortaya çıkan hareketleri gündeme alsa da, İslâmî hareketlere ilişkin çalışmalara da önemli bir alt yapı imkanı sunmuştur. Wiktorowicz’e göre, hareketlerin mesajını yaymak, toplu eylemler organize etmek ve yeni üyeler kazanmak için vaazlar, dersler ve çalışma grupları sunan camiler, örgütsel kaynaklara dair kritik bir çalışma sahasına tekabül etmektedir. Aynı şekilde, tıbbi klinikler, hastaneler, yardım dernekleri, kültür merkezleri ve okullar gibi İslâmî sivil toplum kuruluşlarının yanı sıra öğrenci

¹⁸⁹ Mayer N. Zald ve John D. McCharty, **Social Movements in an Organizational Society: Collected Essays**, Londra: Routledge, 1987, 11-12.

¹⁹⁰ Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*, 64.

¹⁹¹ Berna, s. 70-71.

¹⁹² Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*, 66-67.

birlikleri ve sendikalar ile siyasi partileşme girişimleri, İslâmî hareketlerin yerel halkla sosyal etkileşim sağladıkları propaganda araçları olarak işlevsel hale gelmiştir. Diğer yandan Wiktorowicz, formel örgütlenmelerin yanı sıra Müslüman toplumlarda farklı sebeplerle yoğun bir şekilde görülen enformel ağların da Kaynak Mobilizasyonu Teorisi için kayda değer inceleme alanları sunduğunu savunmaktadır.¹⁹³ Kısacası, İslâmî hareketlerin örgütlenme modelleri ve liderlik yapıları, bu kuramın kavram setlerinden yararlanarak analiz yapmak için somut anlamda verimli bir araştırma sahası ortaya koymaktadır.

Toplumsal Hareket Teorisi'nde öne çıkan ikinci kuram olarak 'Siyasi Süreç Teorisi', Kaynak Mobilizasyonu'nun eksikliklerine bir tepki olarak doğmuştur. "Kaynakların tek başına bir hareketin ortaya çıkışını, işleyiş biçimini ve başarısını/başarısızlığını açıklamaya yetmediği" gerçeğinden yola çıkarak 'siyasal fırsat yapıları' olarak adlandırılan dış çevre faktörlerinin toplumsal hareketler üzerindeki etkilerine bakan bu teori, Charles Tilly, Sidney Tarrow, Anthony Oberschall ve Doug McAdam gibi - yukarıda zikrettiğimiz- Kaynak Mobilizasyonu'nu eleştirileriyle geliştiren isimlerle anılmıştır.¹⁹⁴ "Kaynakların rolünün abartılmasına ve şikayetleri, kaynakları ve fırsatları etkileyen geniş bağlamli siyasi faktörlere merkezi bir rol atamadaki başarısızlığa reaksiyon olarak" gündeme gelen 'Siyasi Süreç', mobilizasyonun ve siyasetin farklı iki alan olarak görülmesine itiraz ederek, mobilizasyonu siyasetin başka bir ifadesi olarak kodlamış¹⁹⁵ ve toplumsal hareketleri insanlar ile siyasi kurumlar arasında bağlantı kurmaları sebebiyle 'siyasi' bir hüviyet üzerinden izah etmiştir.¹⁹⁶

Tarrow tarafından "başarı ve başarısızlık beklentilerini etkileyerek insanları kolektif eylemde bulunmaya teşvik eden siyasi ortamın tutarlı -ancak zorunlu olarak resmi veya kalıcı olmayan- boyutları"¹⁹⁷ olarak tanımlanan 'siyasal fırsat yapısı', kurumsallaşmış siyasi sistemlerin doğası ile birlikte, "hareket aktörlerinin müttefikleri ve muhalifleri ile etkileşime girdiği sahneyi oluşturduğu için, tüm çekişme değişkenleri arasındaki

¹⁹³ Wiktorowicz, "Introduction: Islamic Activism and Social Movement Theory", 10-13.

¹⁹⁴ Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*, 9.

¹⁹⁵ Aslanidis, s. 7.

¹⁹⁶ McAdam, McCarthy ve Zald, "Introduction: Opportunities, Mobilizing Structures, and Framing Processes", 4.

¹⁹⁷ Sidney G. Tarrow, **Power in Movement Social Movements and Contentious Politics**, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 163.

açıklayıcı potansiyelin büyük kısmını teşkil etmektedir.”¹⁹⁸ Toplumsal hareketlerin bir boşlukta faaliyet göstermediğine, imkanlar ve zorluklar bakımından dinamik bir değişkenliğe sahip olan ‘toplumsal ve siyasal bağlamlar’a ait olduklarına atıfta bulunan Siyasi Süreç Teorisi, dışsal faktörleri öne çıkararak kolektif eylemlilikleri bağlamsallaştırmaktadır. Siyasal unsurları merkeze almakla birlikte zamanla kültürel, sosyal ve ekonomik faktörleri de kuşatan bu yaklaşım, toplumsal hareket çekişmesinin rasyonel aktörlerden kaynaklandığı varsayımını paylaşarak, Kaynak Mobilizasyonu ile benzer bir arka plan sunmaktadır. Söz konusu yapısalcı analiz, dışsal koşulların hareket dinamiklerini nasıl şekillendirdiğinin yanı sıra, aktörlerin fırsatları ve tehditleri algıladıktan sonra imkanları arttırmak ve olumsuzlukları sınırlamak için rasyonel olarak tepki vermeleriyle ilgilenerek, Kaynak Mobilizasyonu’ndan temel bir ontolojik farklılaşmadan ziyade vurguda bir farklılığa sahip olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁹⁹ Ancak bu durum zaman içerisinde teoriler arasındaki sınırların muğlaklaşmasına dair bazı tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Charles Tilly’nin 1978 tarihli ‘Seferberlikten Devrime’²⁰⁰ kitabıyla hem ‘Kaynak Mobilizasyonu’nun mimarlarından hem de ‘Siyasi Süreç’in önde gelen isimlerinden biri olarak kabul edilmesi, bu kafa karışıklığını daha da arttırmıştır.²⁰¹ Tilly’nin kolektif eylemliliği, ‘çıkarlar, örgütlenme, mobilizasyon ve fırsatlar’ şeklinde dört değişkenin birleşimi üzerinden açıklaması, kuramlar arasındaki geçişkenliği ortaya koymaktadır. Her ne kadar ‘Siyasi Süreç’ modeli, değişkenleri ‘örgüt (mezo)’ düzeyinden ‘yapı (makro)’ düzeyine kaydırırsa da, toplumsal hareketler çalışan akademisyenlerin her iki kurama bilinçli olarak başvurması, bu karışıklığı daha çetrefilli hale getirmiştir. Teorinin dinamik yapısı, zaman içerisinde ‘kültür ve anlam/çerçeveleme’ parametrelerinin de gündeme getirilmesiyle tahkim edilince, ortaya görece melez bir model çıkmıştır. Bu bağlamda, ‘Siyasi Süreç’i üç ayrı teorik çerçevenin gevşek bir kombinasyonu olarak tanımlayan Aslanidis, “merkezde siyasi fırsat yapısı, çevrede kaynak seferberliği ve çerçeve teorisi” olan sentetik bir yaklaşımdan bahsetmektedir. Her ne kadar teorinin “nadiren başvuru/dahil edilen çerçeve yaklaşımlarıyla huzursuz bir ilişkisi söz konusu” olsa da, “kaynak mobilizasyonunun içgörülerini yavaş yavaş özümlediği” iddia edilmiştir.²⁰² Bu çok boyutlu anlayışın önemli

¹⁹⁸ Aslanidis, s. 8.

¹⁹⁹ Wiktorowicz, “Introduction: Islamic Activism and Social Movement Theory”, 13-14.

²⁰⁰ Charles Tilly, **From Mobilization to Revolution**, Mass.: Addison-Wesley, 1978.

²⁰¹ Aslanidis, s. 9.

²⁰² Aslanidis, s. 9-10.

bazı açılımlar yaptığı göz ardı edilemez bir gerçek olmakla birlikte, teorik sınırların belirsizliğinin ‘fırsatlar’ın tayininde ve fırsat-kaynak ilişkisinde kritik handikaplar yarattığını söylemek yanlış olmayacaktır.

“Önceki meydan okuyucuların örgütlenmeleri, siyasi partilerin açıklığı ve ideolojik konumları, kamu politikasındaki değişiklikler, uluslararası ittifaklar ve devlet politikası üzerindeki kısıtlamalar, devlet kapasitesi, hükümetlerin coğrafi kapsamı ve baskı kapasitesi, karşı hareket muhaliflerinin faaliyetleri, potansiyel aktivistlerin siyasi fırsat algıları, kişisel bağlantılar üzerinden beklentiler” şeklinde geniş bir yelpazeye hitap eden ‘fırsatlar’ kümesinin, her potansiyelin bir fırsat olarak görülmesi ve her başarının siyasi fırsatlarla eşleştirilmesi gibi totolojik bir mantıksal yanılgıyı ortaya çıkarma ihtimali, bu teoriye yönelik en önemli eleştirilerin başında gelmiştir. İkinci eleştiri noktası ise, “siyasi fırsatları toplumsal seferberliğin gerekli bir önkoşulu olarak görme konusundaki ısrar”a dair olmuştur. Bunun, “fırsatların rolünü ampirik bir soru yerine bir varsayıma dönüştüreceğini ve araştırmacıları her zaman belirli bir mobilizasyon örneğinin ardındaki fırsatı aramaya zorlayacağını” savunan Aslanidis, tüm bu eleştiriler çerçevesinde, ‘Siyasi Süreç Teorisi’ne bakmanın en iyi yolunun, “onu, mobilizasyonun doğasının ve düzeyinin, şikayetleri tanımlayan ve fırsat pencerelerini açan veya kapatan daha geniş bağlamdan nasıl etkilendiğine dair bir teori olarak düşünmek” olduğunu dile getirmiştir.²⁰³

McAdam’ın “hareket faaliyetlerini kolaylaştıran herhangi bir çevresel faktörün, siyasi bir fırsat olarak kavramsallaştırılmaya yatkın olduğu”²⁰⁴ tespiti, siyasi fırsatların tanım çerçevelerine ilişkin yaşanan tartışmaları daha da anlamlı hale getirmektedir. Bu bağlamda, teorinin önde gelen isimleri siyasi fırsat yapılarının boyutlarını sınırlandırmak için bazı genel maddeleri öne sürmüştür. Tarrow, “fırsatlar” teriminin kullanımını “söylemsel fırsatlar”ı ve “örgütsel fırsatlar”ı içerecek şekilde genişletmenin risklerine değinerek, siyasi çevre etrafında daraltılan dört madde olarak “yönetimin açıklığı veya kapalılığına, siyasi ittifakların istikrarına, elit mütteliklerin varlığına/yokluğuna ve elitler arasındaki bölünmelere” vurgu yapmıştır.²⁰⁵ McAdam ise, Tarrow’un da içerisinde olduğu araştırmacıların sıraladıkları maddeleri sentezleyerek ‘siyasal fırsat yapıları’na

²⁰³ Aslanidis, s. 10-11.

²⁰⁴ McAdam, “Conceptual origins, current problems, future directions”, 25.

²⁰⁵ Tarrow, *Power in Movement Social Movements and Contentious Politics*, 164-166.

dair genel konsensüs sağlanan şu dört maddeyi teklif etmiştir: a) kurumsallaşmış politik sistemin görece açıklık ve kapalılığı, b) (ekonomik ve politik) elitler arasındaki geniş uyumun istikrarı veya istikrarsızlığı, c) (ekonomik ve politik) elitler arasında bir ittifakın varlığı ya da yokluğu, d) devletin bastırma eğilimi ve kapasitesi.²⁰⁶ Diğer yandan, David Romano, McAdam'ın tartışmaya açtığı, ancak kesin bir karar bağlamadığı 'devleti veya hasımlarını destekleyici uluslararası ve yabancı etkiler' faktörünü beşinci madde olarak öne çıkarmıştır.²⁰⁷ Buna göre, 'uluslararası politik çevre'nin bu teoriye dahil edilmesi, farklı ülkeler tarafından desteklenen hareketlerin başarı potansiyellerini anlamayı kolaylaştıracağı gibi, bölgesel ve uluslararası aktörler tarafından desteklenen otoriter rejimlerin altında faaliyet gösteren toplumsal hareketlerin ve siyasi partilerin ne tür engellemelere maruz kaldığını idrak etmeyi de mümkün kılacaktır.

Siyasi Süreç Teorisi'nin 'yapısalcı' karakterinden ötürü önemli kısıtlarından biri de 'siyasi fırsatlar'ın ortaya çıkışında toplumsal hareketlerin herhangi bir etkisinin olmadığı argümanıdır.²⁰⁸ Etkileşime kapalı statik bir ilişkiyi ima eden bu yaklaşıma, hareketlere herhangi bir faillik alanı tanımaması sebebiyle çeşitli eleştiriler getirilmiştir. McAdam, Tarrow ve Tilly, toplumsal hareketler literatürünün geldiği son noktayı tartışmaya açtıkları çalışmalarında dört sorunlu alana değinerek, bunların arasında 'dinamik ilişki biçimleri yerine durağan ilişkilere odaklanılmasını'na ve 'örgütsel genişleme ve fırsatlara yapılan vurgular kadar örgütsel zaaflara ve kısıtlamalara önem verilmemesi'ne de yer vermiştir.²⁰⁹ Hareketlerin yapı karşısındaki özne pozisyonlarına zımnen alan açan bu tartışmalar, daha sonra 'söylemsel' ve 'kültürel' argümanlara 'siyasi süreç' modeli içerisinde yer verilmesiyle farklı bir boyut kazanmıştır. Öte yandan, fırsatların nesnel bir gerçeklik olmadığı, 'bilişsel özgürleşme' olarak adlandırılan bilinç dönüşümleriyle bu şekilde 'algılandığı' yönündeki varsayımlar da hareket aktörlerinin rasyonel seçimleri doğrultusunda 'faillikleri'ni öne çıkarmayı amaçlamıştır.²¹⁰ Diğer bir ifadeyle, yapısal faktörler aktivizm olanaklarına imkan sunarak veya kısıtlayarak hareketleri etkileyebiliyorken, hareketler ise fırsatları ve tehditleri yorumlama kabiliyetleri ile bu

²⁰⁶ McAdam, "Conceptual origins, current problems, future directions", 27.

²⁰⁷ Romano, s. 20.

²⁰⁸ Çetinkaya, s. 35.

²⁰⁹ Doug McAdam, Sidney Tarrow ve Charles Tilly, **Dynamics of Contention**, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 42.

²¹⁰ Aslanidis, s. 8.

politikalara karşı aksiyon alma failliğine sahip olabilmektedir.²¹¹ Buna örnek olarak, Charles Kurzman'ın İran İslam Devrimi üzerine yaptığı çalışmasında 'nesnel fırsatlar' ile 'algılanan fırsatlar' arasında ayırma gitmesi, hareketlerin 'kültürel kavrayışları' üzerinden fırsatların 'inşa' sürecinde aktif 'failler' olduklarına dair önemli bir açılım sağlamıştır.²¹² Neticede, her ne kadar bu modele ilişkin benzer tartışmalar devam etse de, sahadaki ve teorideki somut açmazlar hareketlere önemli manevra kabiliyetleri sunan yeni yaklaşımları daha fazla gün yüzüne çıkarmayı zorunlu kılmıştır.

Siyasi Süreç Teorisi, siyasi fırsat yapılarını merkeze alan ve kaynak mobilizasyonu ile söylemsel/kültürel ögelere periferide yer veren geliştirilmiş modeliyle, İslâmî hareketlerin analizlerinde de önemli açılımlar sunmaktadır. Devlet ve rejim tipleri noktasında liberal siyasi çevreden farklılaşan ülkelerde filizlenen İslâmî hareketler, hem farklı bağlamsal şartlarda teoriye katkı sunmaları hem de 'özcü' yaklaşımların iddialarının aksine dışsal faktörlerle etkileşimde 'dinamik' bir pozisyona sahip olduklarını göstermeleri bakımından önemli vaka örneklerini teşkil etmektedir.²¹³ 'Devletin yoğun baskısı'ndan 'devletin yokluğu'na kadar farklı siyasi atmosferlerin varlığı, dış sponsorların politik ve ekonomik desteklerinin mahiyeti ve muhatap olunan fırsatların/kısıtlamaların algılanması ve değerlendirilmesi noktasında yaklaşım çeşitliliği, İslâmî hareketlerin incelenmesinde bu teorik çerçeveyi daha anlamlı hale getirmektedir.

'Kaynak Mobilizasyonu' ve 'Siyasi Süreç' teorilerinin örgütsel ve politik faktörleri öne çıkarmasının 'yapısal önyargılar' doğurduğuna dair eleştiriler, araştırmacıların farklı toplumsal hareket örnekleriyle daha fazla temas etmesiyle, yeni açılımlara ilişkin arayışları hızlandırmıştır. Aktörlerin 'seçim' ve 'faillik' süreçlerine ilişkin pozisyonlarını göz ardı eden hakim çerçeve, zaman içerisinde bazı 'Kaynak Mobilizasyonu' ve 'Siyasi Süreç' araştırmacılarının sosyal psikolojinin temel vurgularına -klasik kuramlardan miras kalan geleneğe yaslanarak- 'yeniden' başvurmalarıyla önemli bir kırılma yaşamıştır.²¹⁴ McAdam'ın 'bilişsel özgürleşme' kavramsallaştırmasında görüldüğü üzere, mevcut teoriler içerisinde revizyonlarla başlayan bu açılımlar, zaman içerisinde 'Kültürel Çalışmalar ve Çerçeveleme' başlıklı -diğer kuramları tamamlayıcı pozisyona sahip

²¹¹ Wiktorowicz, "Introduction: Islamic Activism and Social Movement Theory", 14.

²¹² Kurzman, "Structural Opportunity and Perceived Opportunity in Social-Movement Theory", 153-170.

²¹³ Wiktorowicz, "Introduction: Islamic Activism and Social Movement Theory", 14-15.

²¹⁴ Wiktorowicz, "Introduction: Islamic Activism and Social Movement Theory", 14-15.

olmakla birlikte başka bir perspektif sunan- yeni bir teorinin literatürde kabul görmesini mümkün kılmıştır. Böylece, seksenli yılların sonlarıyla birlikte, “sembollerin, acıların ve tepkilerin ele alınış biçimleri ve ifade şekilleri” toplumsal hareket çalışmalarında daha fazla önemsenir hale gelmiş, kültürel bağlamda ‘çerçeveleme’ ve ‘kolektif kimlik’ kavramları öne çıkmıştır.²¹⁵

İnsanın failliğinin göz ardı edilmesine ve mobilizasyonun kültür ve duygular gibi bilişsel olmayan yönlerinin ihmal edilmesine karşı duran ‘Çerçeveleme Teorisi’, diğer iki kuramda öne çıkan ‘mezo’ ve ‘makro’ bakış açılarını ‘mikro’ boyutlarla ilişkilendirerek ‘inşacı’ bir paradigmaya dikkat çekmektedir.²¹⁶ Bu anlamda ‘nesnel gerçeklik’lerin aktörler tarafından ‘algılanan’ boyutları, başvuru ‘çerçevele(nder)me pratikleri’ ile mümkün olabilmektedir. Snow ve arkadaşları, Goffmann’dan ödünç aldıkları ‘çerçeve’ kavramını, “bireylerin olayları ‘konumlandırmalarını, algılamalarını, tanımlamalarını ve etiketlemelerini’ sağlayan ‘yorumlama şemaları’” olarak izah etmiştir.²¹⁷ “Bireyler ile toplumsal hareket örgütleri arasında bağ kurma işlemi olarak tanımlanabilecek olan” çerçeveleme teorisi, büyük ölçüde David Snow ve Robert Benford’un önemli katkıları ile literatüre girme imkanı bulmuşsa da,²¹⁸ Jeff Goodwin ve James M. Jasper’ın çalışmalarıyla daha yerleşik bir pozisyon kazanmıştır.²¹⁹

İnsanın ‘mikro’ etkisine kapı aralayan bu yaklaşım, duyguların ve ideolojilerin toplumsal hareketlere olan etkisi bağlamında da önemli fikir teatilerini beslemiştir. Örgütsel ve yapısal şartların yanı sıra insanların duygusal paylaşımlarının ve birtakım ritüeller aracılığıyla inşa ettikleri dayanışmaların, hareketlerin başarı dinamiklerini etkilediği kabul görmüş,²²⁰ böylece Toplumsal Hareket Teorisi’nde yeni analiz birimleri daha fazla kullanılır hale gelmiştir. Benzer şekilde, fikir ve düşüncelerin hareketler nezdindeki merkeziliği de gündem edilmiş ve “toplumsal hareketlerin ideolojik olarak kurulmuş eylemler oldukları noktasında paradigmatic bir değişimin gerekliliği dahi öne

²¹⁵ Çetinkaya, s. 36.

²¹⁶ Aslanidis, s. 12.

²¹⁷ David A. Snow, E. Burke Rochford, Jr., Steven K. Worden ve Robert D. Benford, “Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation”, **American Sociological Review**, Cilt Nu. 51, Sayı. 4, (1986): 464.

²¹⁸ Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*, 11.

²¹⁹ Jeff Goodwin ve James M. Jasper, “Caught in a Winding, Snarling Vine: The Structural Bias of Political Process Theory”, **Sociological Forum**, Cilt Nu. 14, Sayı. 1, (1999): 27-54.

²²⁰ Çetinkaya, s. 37.

sürülmüştür.”²²¹ Bu bağlamda, kolektif kimliği öne çıkaran ‘Kültürel Paradigma’, duygu ve düşünceleri ile çerçeveleme süreçlerine katkıda bulunan veya tersinden maruz kaldığı çerçevelerle duygu ve düşüncelerini yönlendiren bireylere -tüm ‘inşa’ faaliyetleri aracılığıyla- ‘yapı’ karşısında görece manevra kabiliyeti kazandırmıştır.

Snow ve Benford, toplumsal hareketler için üç çerçeveleme boyutundan bahsetmektedir. Birincisi, düzeltilmesi gereken sorunların ‘teşhis’inde rol alan çerçeveler iken, ikincisi bu sorunlara ‘çözüm’ sunan çerçevelerdir. Üçüncü boyut ise harekete geçmeyi ve toplu eylemliliği teşvik eden ‘motivasyonel çerçeveler’dir. Teşhis ve çözüm çerçevelerinde ortak anlayışları paylaşmak daha kolay iken, potansiyel katılımcıları fiili bir aktivizme yöneltmek için ‘motivasyonlar’ın herkes tarafından sahiplenilmesi çok daha zor bir sürece işaret etmektedir. Bu bağlamda, mobilizasyon açısından bir kuvveyi fiile dönüştürme yeteneği, “çerçevenin potansiyel katılımcılarda yankı uyandırma kapasitesine bağlıdır ve yerel merkezli kültürel sembollerden, dillerden ve kimliklerden yararlanan bir hareket çerçevesinin, bileşenlerde yankılanma olasılığı daha yüksektir.”²²² Tüm bunlardan yola çıkarak, düşünce, anlam ve değerler üzerine mücadele pratiklerini kurgulayan İslâmî hareketler için, çerçeveleme süreçlerinin oldukça fonksiyonel bir pozisyona sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.²²³ Kültürel ve ideolojik kodlamaların güçlü bir toplumsal mobilizasyon oluşturmada ve ortak dayanışma duygusu inşa etmede kritik bir öneme sahip olması, İslâmî hareketleri çalışırken, bireysel, örgütsel ve çevresel şartların karşılıklı etkileşimleri ile ortaya çıkan ‘ideolojik çerçevele(ndirmele)ri’ ve duygudaşlığı besleyen ‘dini ve kültürel ritüelleri’ hesaba katmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Dolayısıyla, bilince ve failliğe yönelik görece daha yoğun vurgular içeren bu teori, diğer iki teori ile birlikte, İslâmî hareket çalışmalarında verimli bir kuramsal zemin sunma potansiyeline sahiptir.

Toplumsal Hareket Teorisi altında hakimiyet alanlarını ilan eden ‘Kaynak Mobilizasyonu’, ‘Siyasi Süreç’ ve ‘Kültürel Çerçeveleme’ kuramlarının her biri, tarihsel gelişimleri bağlamında benzer noktalara temas etmelerine ve kesişim kümelerine sahip olmalarına rağmen, ‘ayrıcılık’ oldukları vurgular öne çıkarılarak, diğer kuramların

²²¹ Çetinkaya, s. 37-38.

²²² Wiktorowicz, “Introduction: Islamic Activism and Social Movement Theory”, 15-16.

²²³ Wiktorowicz, “Introduction: Islamic Activism and Social Movement Theory”, 16.

bakış açılarından doğan boşlukları doldurmalarıyla ‘yegâne’leştirilmiştir. Her üç kurama bütüncül bir perspektifle bakıldığında ‘birbirlerini tamamlayan’ bir tablo ile karşılaşılmasına karşın, akademik çalışmalarda, bu modellerden hangisi teorik zemin olarak kullanılıyorsa, geriye kalan diğer ikisinin neden açıklayıcı ‘olamadığı’na değinilerek ‘olumsuzlama’ yapılmaktadır. Çetinkaya’ya göre, “söylenmeyeni söyleme arzusu ve bunu en önemli olgu varsayma çabası”na tekabül eden bu tutum, “araştırma yapanın biricik olma arzusunu, bir olgunun tahlilinin önüne yerleştirmekte” ve toplumsal hareketleri, bütünlüklerini ve anlamlarını kaybedecek şekilde parçalarına ayırarak inceleme eğilimini ortaya çıkarmaktadır.²²⁴ 1990’lı yılların ikinci yarısından itibaren gündeme gelmeye başlayan ‘sentezci yaklaşımlar’, bir yönüyle bu noksanlıklara cevap olarak ortaya çıkmıştır. McCarthy, Zald ve McAdam’ın ilk defa gündeme aldığı ‘sentez’ fikri,²²⁵ daha sonra Della Porta ve Diani’nin,²²⁶ Snow, Soule ve Kriesi’nin²²⁷ ve McAdam, Tarrow ve Tilly’nin²²⁸ çalışmalarında geliştirilmiştir. Bu perspektiflere dayanarak vaka analizi üzerinden ‘sentezci’ teorik yaklaşımı tatbik eden Romano ise, fırsat yapıları, mobilizasyon stratejileri ve kültürel çerçeveden herhangi birini öne çıkarmaktan ziyade bu üçünü birlikte ele almanın önemli avantajlar sunduğuna değinerek, bu analitik sentezde yapısal, stratejik ve kültürel düzeyler arasındaki ‘karşılıklı etkileşim’in belirleyiciliğine vurgu yapmıştır.²²⁹

Buradan yola çıkarak; bu çalışmamızda, ‘sentezci yaklaşımlar’dan ilham alan ‘bütüncül’ bir teorik ve kavramsal çerçeveyi takip etmeyi planlıyoruz. Toplumsal Hareket Teorisi’nin her üç modeline de başvurarak, İslâmî hareketleri ideoloji (çerçeveleme), örgütlenme (kaynak mobilizasyonu) ve otonomi (siyasi süreç/siyasi fırsat yapıları) başlıkları bağlamında karşılaştıracacağız. Bunu yaparken, Toplumsal Hareket Teorisi’nin kavram setlerinden azami ölçüde faydalanmamıza karşın, teoriyi tüm boyutlarıyla vaka ile uyumlulaştırma kaygısına düşmemeye gayret göstereceğiz. Diğer bir ifadeyle, teorinin ana çerçevesine genel hatlarıyla sadık kalmakla birlikte, Batı dışı toplumlarda teorinin

²²⁴ Çetinkaya, s. 38.

²²⁵ McAdam, McCarthy ve Zald, *Comparative Perspectives on Social Movements*.

²²⁶ Della Porta ve Diani, *Toplumsal Hareketler*.

²²⁷ Snow, Soule ve Kriesi, *The Wiley Blackwell Companion To Social Movements*.

²²⁸ Doug McAdam, Sidney Tarrow ve Charles Tilly, “Comperative Perspectives on Contentious Politics”, Mark Irving Lichbach ve Alan S. Zuckerman (Ed.), **Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure** içinde (260-290), Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

²²⁹ Romano, s. 23.

test edilmesi hususunda yaşanması muhtemel sınırlılıklara hapsolmamak için daha esnek bir yaklaşım takip edecek, İslâmî hareketlerin kendi bağlamsallığını daha ziyade teorinin kavram setleri ile anlamaya çaba sarf edeceğiz. Bu sayede, hem teorinin genellenebilir yanlarını görme imkanı bulacak hem de ‘(ç)alışılmadık’ vakalar/bağlamlar üzerinden teoriye bazı katkılar sunma fırsatı yakalayacağız. Ancak temel kaygımızın, teoriyi geliştirmek değil, vakaları kendi aralarında doğru bir perspektifle karşılaştırmak olduğunu vurgulamak, ana odak noktamızı kaybetmemek açısından önem arz etmektedir.

1.5. Toplumsal Hareketlerin Dönüşümü

Toplumsal hareketler, süreç içerisinde geçirdikleri dönüşümler bakımından çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Hareketlerin, ‘sosyal’ olmaları bakımından kendi içerisinde ‘eski’ ve ‘yeni’ toplumsal hareketler olarak kategorileştirilmeleri dönüşümün bir yanını oluştururken, ‘sosyal’ olanın ‘siyasal’ ve ‘silahlı’ olanla irtibatı bakımından ‘hibrit hareketler’in ortaya çıkması da yaşanan dönüşümün diğer yanını temsil etmektedir. Burada ‘hibrit’ ifadesi, ‘hibrit aktör (hybrid actors)’ tanımını içinde barındırmakla birlikte, daha ziyade ‘hibrit örgüt (hybrid organization)’ kavramından hareketle kullanılmıştır. Devlet-dışı aktör tanımlamalarının günümüzdeki bazı aktörleri açıklamakta yetersiz kaldığından yola çıkılarak teklif edilen ‘hibrit aktör’ kavramı, aktörlerin yerelde sahip oldukları politika üretme güçleri bakımından patron devletlerle sıradan bir ‘vekil (proxy)’ ilişkisi kurmadıklarını ve kimi zaman patronlarının isteklerini yeniden yorumlayarak ‘faillik(agency)’lerini ortaya koyduklarını ifade etmektedir.²³⁰ ‘Hibrit örgüt’ ise, bir hareketin aynı anda toplumsal, siyasi ve/veya askeri mücadeleyi birlikte sürdürmesine işaret etmektedir.²³¹ Dolayısıyla, hibrit hareketleri, patron devletlerle klasik ‘vekil’ ilişkisi içerisinde olmayan, toplumsal-siyasi ve/veya askeri alanlarda faaliyetlerini aynı anda sürdürme kapasitesine sahip olan ve bu alanlar arasındaki geçişkenliklere açık olan hareketler şeklinde tanımlayabiliriz.

Hibrit hareketlere ilişkin yapılan çalışmalarda, toplumsal hareketlerden siyasi partilere veya silahlı örgütlere dönüşümün hangi şartlar altında ve ne zaman gerçekleştiğine dair

²³⁰ Thanassis Cambanis ve Diğerleri, **Hybrid Actors: Armed Groups and State Fragmentation in the Middle East**, New York: The Century Foundation Press, 2019, 16.

²³¹ Benedetta Berti, **Armed Political Organizations: From Conflict to Integration**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2013, 26.

araştırmalar yapılırken; tersinden, silahlı örgütlerin toplumsal hareketlere/siyasi partilere dönüşüm süreçleri de nedenleri ve etkileri bakımından ele alınmıştır.

1.5.1. Toplumsal Hareketlerin Siyasi Partilere Dönüşüm Dinamikleri

Toplumsal hareketlerin partileşme süreçleri, en sık karşılaşılan dönüşüm biçimlerinden biri olmuştur. Toplumsal hareketler üzerine yapılan ‘klasik’ çalışmalarda, faaliyet gösterdikleri alanların (formel-informel) farklı olması sebebiyle ‘toplumsal hareketler’ ile ‘siyasi partiler’ arasında net sınırların olduğu dile getirilmiştir.²³² Ancak son dönem çalışmalarda, bu yaklaşıma itiraz edilerek, formel ve informal siyaset arasında keskin bir ayrıma gitmenin mümkün olmadığı savunulmuştur. Jack A. Goldstone, kurulu demokrasilerde toplumsal hareketler ile partiler arasındaki karşılıklı ilişkilere vurgu yaparken, demokratikleşme süreçlerinde de hareketler ile partiler arasındaki sınırların muğlak olduğunu ifade etmiştir.²³³ Bu bağlamda, Herbert Kitschelt, toplumsal hareketler ile siyasi partiler arasındaki ilişkinin ‘hibrit’ karakterine atıfla ‘(toplumsal) hareket partileri’ tipolojisini gündeme getirmiştir.²³⁴ Kitschelt’in toplumsal hareketler literatürü ile siyaset bilimi literatürünü yakınlaştıran bu kavramsallaştırması, daha sonra Donatella della Porta ve arkadaşları tarafından müstakil bir kitap çalışmasıyla tartışmaya açılmıştır.²³⁵ Toplumsal hareket partileri incelenirken genel olarak Avrupa’daki tecrübeye dair çalışmalar öne çıksa da, İslamcı, milliyetçi, sol vb. hareketlerin, kurumsallaşmalarını tamamlamaları sonucunda “hareket partisi”ne dönüşebileceği dile getirilmiştir.²³⁶ Örneğin, Jenny B. White, Türkiye’deki İslamcı kitle seferberliğinde Refah Partisi vakasını incelerken; örgütsel, kültürel ve ideolojik zemin bağlamında (toplumsal) hareket ile parti arasındaki simbiyotik ilişkiyi ele almıştır.²³⁷

²³² McAdam, McCarthy ve Zald, “Introduction: Opportunities, Mobilizing Structures, and Framing Processes”, 7-12.

²³³ Jack A. Goldstone, “Introduction. Bridging Institutionalized and Noninstitutionalized Politics”, Jack A. Goldstone (Ed.) **States, Parties and Social Movements** içinde (1-26), Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

²³⁴ Herbert Kitschelt, “Movement Parties”, Richard S. Katz ve William Crotty (Ed.) **Handbook of Party Politics** içinde (278-291), Londra: Sage, 2006, 278.

²³⁵ Donatella della Porta ve Diğerleri, **Movement Parties Against Austerity**, Cambridge: Polity, 2017.

²³⁶ Ayşen Uysal ve Oğuz Toprak, **Particiler: Türkiye’de Partiler ve Sosyal Ağların İnşası**, İstanbul: İletişim, 2010, 18.

²³⁷ Jenny B. White, **Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics**, Seattle ve Londra: University of Washington Press, 2002, 115.

Kitschelt, toplumsal hareketlerin neden partileşme sürecine gittiği sorusuna dört argüman üzerinden cevap vermektedir:²³⁸

- 1) Toplumsal hareketler, sınırlı sayıda siyasi reformla yetinmek yerine, toplumu bütüncül bir yeniden örgütleme sürecine tabi tutmakla sorumlu olduklarının farkına vardıklarında; geniş kapsamlı ideoloji ve programlar geliştirerek, pek çok siyasi meselede müesses siyasi partilerle çatışma yaşarlar. İşte tam bu noktada, çekişmeli seçim arenasına yeni bir parti ile dahil olma kararı alabilirler. (*İdeolojik programın mevcut siyasi partilerle çatışma yaratması*)
- 2) Toplumsal hareketler, kendilerini destekleme potansiyeli olan seçmenin hacmiyle ilgili sahip oldukları ‘özel bilgi’ neticesinde partileşme sürecine gidebilirler. (Fakat bu aynı zamanda yanıltıcı da olabilir. Zira geleneksel partiler, seçmen profiliyle ilgili kendilerine meydan okuma potansiyeline sahip olan hareketlerden daha fazla bilgiye sahiplerdir; çünkü bu partiler, kamuoyu araştırmaları vb. aracılığıyla bilgi toplayacak kaynakları ellerinde bulundurmaktadır.) (*Seçmen hacmi konusunda yanlış bilgilendirilme*)
- 3) Bir hareketin siyasi partileşme sürecine girip girmeyeceği, seçim yasalarıyla oluşturulan engeller ve yeni bir meydan okuyucuyu sınırlandırmaya dönük formel ve informal eşiklere bağlıdır. Toplumsal hareketler, siyasetin önündeki engellerin az olduğu, kazanma ihtimallerinin mümkün olduğu rekabetçi siyasal ortamlara dâhil olurlar. Ancak, engellerin fazla olduğu yerlerde bu teşebbüste bulunma ihtimalleri düşüktür. (*Siyasete girişin önündeki engellerin az olması*)
- 4) Geleneksel partiler, kendi seçmenlerinin oyunu korumayı, yeni seçmenlerin oyunu kazanmaktan daha önemli gördükleri için, toplumsal hareketleri göz ardı edebilirler. Bu sebeple, toplumsal hareketler kendi partilerini kurma yoluna gidebilirler. (*Temsilde eksik kalanların huzursuzluğu*)

²³⁸ Kitschelt, s. 281-282.

Yukarıdaki dört argümandan yola çıkarak, toplumsal hareket partilerinin şu üç durumda ortaya çıkacağı savunulmaktadır: a) Taleplerini yıkıcı/yenilikçi yöntemlerle ortaya koymak isteyen geniş bir kesim tarafından sahiplenilen kolektif çıkarların mevcut olması, b) Müesses partilerin, kendi seçmenlerini bölme kaygısıyla, bu kolektif çıkarları kucaklamak için herhangi bir çaba göstermemesi, c) Siyasi temsiliyet bakımından formel ve informal eşiklerin düşük-orta seviyede olması.²³⁹

Diğer yandan, Barbara H. E. Zollner, demokratikleşme sürecinde olan ülkelerde toplumsal hareket tabanına sahip yeni kurulmuş partileri incelediği çalışmasında, hareketlerin partiye dönüşüm süreçlerini açıklamada ‘parti sistemleri’ yaklaşımının ve toplumsal hareket teorilerine dayanan ‘doğrusal gelişim’ anlayışının yetersiz kaldığını savunmaktadır.²⁴⁰ Bir siyasi sistemde parti sayısının ve siyasi rekabetin artmasının demokrasiye geçiş için yeterli olduğu tezine itiraz eden Zollner, ‘parti kurumsallaşması’na bakmanın daha önemli olduğunu örnekleriyle ortaya koymaktadır. Kurumsallaşma bahsinde Samuel Huntington, Robert Michels, Sidney Tarrow ve Claus Offe’nin yaklaşımları, toplumsal hareketlerin siyasi partiye dönüşümlerinin “partilerin, hareketlere oranla daha organize olduğu ve daha yüksek seviyede faaliyet kabiliyetine sahip olduğu” varsayımından yola çıkılarak kaçınılmaz olarak görülmesi sebebiyle eleştirilmektedir. Buna göre, Huntington, faaliyet verimliliğine yaptığı vurguyla, hareketlerin ihtiyaç duyduğu disiplin ve yapıyı partileşerek gidereceğini ve bunun da parti sistemlerine kapı aralayan devlet yapıları sayesinde gerçekleşeceğini düşünmektedir. Dolayısıyla, hareketlerin adapte olduğu *parti sistemleri* veya *devlet yapısının*, hareketlerin partiye dönüşümüne neden olan ana etmen olduğunu ima etmektedir.²⁴¹ Michels ise, ‘oligarşinin tunç kanunu’ yaklaşımından yola çıkarak, siyasal katılımın kurumsallaşmamış formlarını radikal olarak tanımlamakta ve hareketlerin kurumsal siyasette kendilerini ifade edecek siyasi partilere dönüşümlerinin ‘doğal’ bir gelişim olduğunu savunmaktadır.²⁴² Tarrow da benzer bir yaklaşımla, bürokratikleşmenin

²³⁹ Kitschelt, s. 282.

²⁴⁰ Barbara H. E. Zollner, “The metamorphosis of social movements into political parties: The Egyptian Muslim Brotherhood and the Tunisian al-Nahda as cases for a reflection on party institutionalisation theory”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, Cilt Nu. 48, Sayı. 3, (2021), 370-387.

²⁴¹ Samuel Huntington, **Political Order in Changing Societies**, New Haven: Yale University Press, 1968, 12.

²⁴² Robert Michels, **Political Parties. A Sociological Study of Oligarchical Tendencies of Modern Democracies**, New York: Free Press, 1962, 342-56.

ardındaki ‘doğal’ faktörü açıklayarak, hareketlerin partileşmesinin durdurulamaz-doğrusal bir süreç olduğunu dile getirmektedir.²⁴³ Toplumsal hareketlerin, bir protesto grubu olarak başlayıp, tam potansiyelli bir partiye dönüşeceklerini ifade etmesi bakımından ‘doğrusal gelişim yaklaşımı’na yakın duran Offe, kurumsallaşma sürecinin sanılanın aksine sancılı olacağını belirtmesi bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır.²⁴⁴ Offe, *kurum içi dinamiklere ve hareket içinde farklı gruplar arasında yaşanan gerilimlere* bakmanın, hareketten partiye dönüşüm sürecini anlamakta faydalı olacağını teklif etmektedir.

Zollner; Huntington, Michels ve Tarrow’un teorilerinde doğrudan, Offe’nin yaklaşımında ise dolaylı olarak var olduğunu düşündüğü ‘ilerlemecilik nosyonu’nun hareketten partiye doğru seyreden kurumsallaşmanın itici gücü olduğu varsayımına eleştiri getirmektedir. Bu varsayıma göre, siyasi partiler toplumsal hareketlerden daha fazla ‘siyasi etki’ gücüne sahip oldukları için, siyasi kararları etkileme kapasiteleri bakımından toplumsal hareketler partilere dönüşme sürecine girerler. Bu varsayımın doğru olması halinde, siyasi sistemlerin yeni katılımlara açık olduğu (engeller koymadığı) durumlarda toplumsal hareketlerin hemen partileşme sürecine girmesinin zorunlu olduğunu öne süren Zollner; Mısır, Tunus veya demokratik devlet inşası sürecinde olan diğer ülkelerde çoğu toplumsal hareketin (ör. 6 Nisan, Tahrir Gençlik, Temerrüd vs.) partileşme girişiminde bulunmaktan ziyade informal alanda faaliyet gösteren aktörler olarak kalmayı tercih ettiğini savunmaktadır. Buna göre, demokratikleşme süreçlerinde toplumsal hareketlerin siyasi partileşmesine giden determinist bir denklem yoktur; hareketlerin temel çıkış noktası ‘siyasi etki’ kapasiteleridir. Örneğin, meclise girmek ve anayasa yazım sürecine dâhil olmak, eğer bu platformlar siyasete hızlı etki etme fırsatı sunuyorsa cazip faktörlerdir. Ama bu fırsatların engellenmesi durumunda, yeni partilerin oluşum süreçleri azalacak ve hatta toplumsal hareket gücüne dönüş sinyalleri ortaya çıkacaktır. Sonuç olarak, Zollner, bir ülkenin demokratikleşme sürecine girmesini toplumsal hareketlerin siyasi partiye dönüşümlerini zorunlu olarak tetikleyen bir unsur olarak görmemekte; hareketlerin siyasi etki bakımından kendilerini güçlü hissettikleri platformlarda hareket edeceklerini

²⁴³ Tarrow, *Power in Movement: Social Movement and Contentious Politics*, 215–232.

²⁴⁴ Claus Offe, “Reflections on the Institutional Self-Transformation of Movement Politics: A Tentative Stage Model”, Russell J. Dalton ve Manfred Kuechler (Ed.), **Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies** içinde (232-250), New York: Oxford University Press, 1990, 240.

savunmaktadır.²⁴⁵ Dolayısıyla, toplumsal hareketlerin, sadece siyasetin önündeki engellerin kalkması durumunda değil, aynı zamanda siyasi kararları etkileme gücüne sahip olacaklarını düşündüklerinde partileşme sürecine gireceklerini ima etmektedir.

Diğer yandan, Goldstone'un toplumsal hareketler ile siyasi partiler arasındaki sınırların geçişkenliği yorumuna şerh düşen Zollner, demokratikleşme sürecinde olan ülkelerde toplumsal hareketler ile siyasi partiler arasındaki sınırların net bir şekilde çizilmesi gerektiğini savunmaktadır. Toplumsal hareketlerin partiye dönüşümlerinin, partinin kurulum süreciyle tamamlanmadığını iddia ederek, başarılı bir demokratik devlet inşası için hareket ile parti arasındaki sınırların belirli olması gerektiğini ifade etmiştir. Aksi halde partinin kurumsallaşma sürecinin akamete uğrayacağını düşünen Zollner, bu yorumuyla 'hareket partisi' yaklaşımından farklılaşmaktadır.²⁴⁶

1.5.2. Toplumsal Hareketlerin Silahlı Mücadeleye Başvurma Dinamikleri

Toplumsal hareketlerin neden ve ne zaman 'şiddet'e başvurdukları konusunda, toplumsal hareketler çalışmaları ve terör çalışmaları alanında akademik yazınlar ortaya konulmuştur. Çoğu zaman bu iki çalışma alanının birbirinden irtibatsız olarak hareket ettiği bir düzlemde, şiddetin kaynağının ne olduğuna dair farklı yaklaşımlar ön plana çıkmıştır. Makro (yapısal/sistemik), mezo (örgütsel) ve mikro (bireysel) düzeyde yapılan çalışmalar; çevresel faktörler, silahlı grupların karakteristik özellikleri ve şiddete bireysel sadakatin sebeplerine dair ayrı ayrı açıklamalar yapsalar da, siyasi şiddeti ve dolayısıyla toplumsal hareketin silahlı hareketlere dönüşüm sürecini bütüncül bir perspektiften açıklamakta yetersiz kalmıştır.²⁴⁷ Son yıllarda gerek toplumsal hareketler çalışmalarının, kapsamını genişleterek farklı şiddet seviyelerine başvuran hareketlerin hepsini mercek altına almaya başlamasıyla gerekse de terör çalışmalarının kendi içinden çıkan 'eleştirel' yaklaşımlar sayesinde, hareketlerin silahlı mücadeleye başvurmasını izah ederken 'ilişkisel (relational)' ve 'bütüncül (comprehensive)' yaklaşımlar kabul görmeye başlamıştır.

²⁴⁵ Zollner, "The metamorphosis of social movements into political parties", 380-382.

²⁴⁶ Zollner, "The metamorphosis of social movements into political parties", 385-386.

²⁴⁷ Donatella Della Porta, **Social movements, political violence, and the state: A comparative analysis or Italy and Germany**, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 9.

Bu bağlamda, Della Porta, radikalleşme sürecinde çevresel şartları, grup dinamiklerini ve bireysel motivasyonları anlamak için sistemik, örgütsel ve bireysel boyutları içeren bir model teklif etmektedir. İtalya ve Almanya'daki siyasi şiddetin farklı türlerini araştıran Della Porta, makro, mezo ve mikro düzeyde hareketlerin silahlı yapıya nasıl dönüştüklerine bakarak, bütüncül perspektifle yaklaşıldığında, her bir analiz düzeyinin radikalleşmenin farklı süreçlerini domine ettiğinin görüleceğini vurgulamaktadır.²⁴⁸

Jennifer M. Hazen ise, toplumsal hareketlerin silahlı gruplara dönüşümünü Nijerya vakası üzerinden ele aldığı çalışmasında, siyasi hedeflerine ulaşmak için şiddet araçlarını düzenli olarak kullanan herhangi bir grup olarak tanımladığı 'silahlı grup'u, bir hareketin hedeflerine ulaşması yolunda farklı faaliyetler yürüten toplumsal hareket örgütlerinin özel bir türü olarak değerlendirmektedir.²⁴⁹ Hazen'e göre bir hareketin radikalleşme yoluna girme sebepleri şunlardır:

“Hükümetin halkın taleplerini karşılama hususundaki isteksizliği, hükümetin toplumsal protestolara verdiği sert cevaplar, hareketlerin şiddet kullanımını meşru olarak kabul etmelerine imkân sunan ideolojik değişimler, hareketin mevcudiyetine dair tehditler, sınırlı kaynakların paylaşımı noktasında diğer toplumsal hareket örgütleriyle yaşanan rekabet ve diğer toplumsal hareket örgütlerinin değişimi başarma konusunda ortaya koyduğu faaliyetlerinin çok zayıf veya çekingen olduğuna dair algı.”²⁵⁰

Diğer yandan Peter Waldmann, şu dört faktörün radikalleşmeyi beslediğini iddia etmektedir: a) Devlet ya da başka bir kolektif aktör tarafından yapılan saldırı: Bu düşman/tehdit genelde ülke içindendir, ancak ülke dışından da olabilir, b) Saldırı altında olan azınlıklara yardım etme talep ve kapasitesinde olan bir gücün –devlet veya başka bir kurum- eksikliği: Bu durum, bilinçli olarak görmezden gelme olabileceği gibi, devletin koruma sağlama noktasındaki zayıflığından da kaynaklanabilir, c) Lojistik ve muntika: Hareketin üyelerinden oluşan yoğunlaştırılmış yerleşim kümelerinin ve gerektiğinde

²⁴⁸ Della Porta, *Social movements, political violence, and the state*, 10.

²⁴⁹ Jennifer M. Hazen, “From Social Movement to Armed Group: A Case Study from Nigeria”, *Contemporary Security Policy*, Cilt Nu. 30, Sayı. 2, (2009), 283.

²⁵⁰ Hazen, s. 281.

hareketin nefes alabileceği, kontrolden uzak yardımcı bölgelerin varlığı, d) Temel dayanışmayı sağlayacak ortak kimlik, hafıza ve kader örüntüsünü inşa etmek.²⁵¹

Hareketlerin silahlı yapıya dönüşümleri sürecini anlamak için ‘protesto döngüsü modeli’ni uygulamayı teklif eden Hazen, bir toplumsal hareketin zaman içerisinde her bir mobilizasyon sürecini etkileyen faktörleri ayrı ayrı olarak değil, bir bütün olarak ele almak gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda, toplumsal hareketler literatürünün öne sürdüğü faktörlerden yararlanarak; siyasi fırsatlar, çerçeveleme, kaynak mobilizasyonu ve grup rekabeti faktörlerini -her bir faktörün mobilizasyonun farklı süreçlerinde etki yaratma olasılığını bilerek- ‘bütüncül’ ve ‘dinamik’ bir yaklaşımla ele almak gerektiğini önermektedir. Buna göre, siyasi fırsatlar yapısı; devletin uyguladığı baskının derecesi veya siyasi katılıma müsaade etme derecesi, hareketlerin etkili ittifak ilişkileri kurabilmeleri ve elitler arasındaki ayrışmalar ile doğrudan ilişkilidir. Otoriter devletlerin, hiyerarşik ve dışlayıcı yapıları gereği, demokratik devletlerin aksine daha baskılayıcı karaktere sahip olduğu öngörülmektedir. Hazen’e göre, demokratikleşme sürecinde olan ülkelerde ise yaşanan güç rekabeti sebebiyle şiddet kullanımı yerleşik demokrasilerin ve otoriter rejimlerin olduğu ülkelere göre daha fazladır. İkinci faktör olarak çerçeveleme; grubun muhaliflerini, muhaliflerin özelliklerini ve muhalifleri karşısında hareketin pozisyonunu belirleme noktasında ‘problem’ ve ‘meşru çözüm yolları’ni tanımlamakla ilgilidir. Dolayısıyla, toplumsal değişimin aracı olarak silahlı mücadeleye başvurma meşruiyet zeminini oluşturmak çerçeveleme yaklaşımıyla doğrudan alakalıdır. Üçüncü faktör olarak kaynak mobilizasyonu ise; hareketin mobilizasyonunda işlev gören tüm maddi ve manevi kaynaklara işaret etmektedir. Toplumsal hareketler literatüründe bu kaynakların ‘gönüllük’ özelliğine vurgu yapılsa da, Hazen bu kapsamı genişleterek ‘aktif girişimci çabaları (doğal kaynakların satışı vb.)’ ve ‘dış aktörlerin hareketlere olan desteği’ni açıklama birimi olarak denkleme dâhil etmektedir. Son faktör ise grup-içi rekabettir. Hareketlerin içerisinde yer alan farklı grupların sayısı arttıkça, mevcut kaynak sınırlılığından dolayı, gruplar arası rekabetin artacağı ve diğer gruplar üzerinde hâkimiyet kurmak isteyenlerin şiddete başvurabileceği öngörülmektedir.²⁵²

²⁵¹ Peter Waldmann, “The Radical Community: A Comparative Analysis of the Social Background of ETA, IRA, and Hezbollah”, *Sociologus*, Cilt Nu. 55, Sayı. 2, (2005), 241-243.

²⁵² Hazen, s. 283-285.

Hazen, Nijer Deltası Halkının Gönüllü Gücü (NDPVF) vakasında elde ettiği bulguları paylaşırken, farklı faktörlerin farklı dönemlerde daha etkili olduğu varsayımını teyit etmiştir. Buna göre, siyasi yapı, siyasi patronlar ve siyasi ideoloji, NDPVF'nin ortaya çıkış sürecinde etkili olmuştur. Hareketin silahlı gruba dönüşmesi ağırlıklı olarak hareket içindeki rekabete dayansa da, şiddetin tercih edilmesinde hareketin siyasi ideolojisi belirleyici olmuştur. NDPVF'nin silahlı hareket olarak mücadelesini sürdürebilmesinde ise başka faktörler gündeme gelmektedir: Nijer Deltası'ndaki siyasi yönetim eksikliği ve Nijerya Ordusu'nun NDPVF'ye karşı topyekün bir iç savaşa girme konusundaki isteksizliği. Diğer yandan, Hazen, vaka analizinden yola çıkarak, karizmatik liderlerin rolünün de hareketlerin silahlı gruba dönüşmesi ve silahlı mücadelede süreklilik kazanması noktasında önemli bir faktör olarak incelenmesi gerektiğini düşünmektedir.²⁵³ Bu yaklaşımla ilişkili olarak, Lübnan örneğinde olduğu gibi hizipsel siyasete dayalı ülkelerde yaşanan '(siyasal) çözülme krizi', hareketlerin silahlı mücadeleye başvurmalarında önemli bir faktör olarak zikredilmektedir.²⁵⁴

Eitan Y. Alimi de, Weathermen, Tanzim, ve el-Kaide vakalarını incelediği çalışmasında benzer bir yaklaşım ortaya koyarak, bir hareketin radikalleşmesi sürecine bakarken 'ilişkisel nedensel mekanizmalara' bakmak gerektiğini savunmaktadır. Radikalleşmenin, sosyal etkileşimlerden/ilişkilerden ve toplumsal/siyasi ortamlarda yaşanan değişimlerden kaynaklandığını iddia eden Alimi, radikalleşmenin nedensel mekanizmalarının şu üç ilişkisel çekişme alanında ortaya çıktığını dile getirmektedir: Hareketin aktörleri arasında "güç için rekabet", hareketle siyasi sistem arasındaki "elverişsiz fırsat/tehdit oranı" ve hareketin aktörleri ile devlet güçleri arasında "aksiyon-reaksiyon bağlamında yaşanan tırmanış".²⁵⁵ Bu üç faktör daha önce 'yapısal' ve 'rasyonalite' açıklamaları çerçevesinde gündeme getirilip, her biri ayrı ayrı ele alınmasına karşın; Alimi, bu üç faktörü karşılıklı etkileşim çerçevesinde ele alarak, kombine bir yaklaşım teklif etmektedir. Hareket içi güç mücadelesi, farklı stratejileri benimseyen grup ya da kişilerin kendi yaklaşımlarını hareket içerisinde öne çıkarma rekabetlerini ifade ederken;²⁵⁶ olumsuz fırsat/tehdit oranı

²⁵³ Hazen, s. 296.

²⁵⁴ Leonard Weinberg, Ami Pedahzur ve Arie Perliger, **Political Parties and Terrorist Groups**, Londra: Routledge, 2008, 18.

²⁵⁵ Eitan Y. Alimi, "Relational dynamics in factional adoption of terrorist tactics: a comparative perspective", **Theory and Society**, Cilt Nu. 40, (Ocak 2011), 96.

²⁵⁶ Alimi, s. 99.

ise, hareket ile siyasi sistem arasındaki ilişkinin hareketin aleyhine olacak şekilde bozulması, dolayısıyla hareketin siyasi manivelasının zayıflaması anlamına gelmektedir.²⁵⁷ Aksiyon-reaksiyon tırmanışı da, hareketin aktivistleri ile devlet güçleri arasında, diğerinin aksiyon alma durumuna göre geliştirilen karşı aksiyonu vurgulamaktadır.²⁵⁸ İki taraf arasındaki çekişme modunun saldırganlaşması, çekişme taktiklerini (geleneksel, yıkıcı, şiddet içerikli) ve çekişmenin taraflarını da açıktan etkileyecektir.

Alimi, üç faktör arasındaki karşılıklı etkileşimin nasıl olabileceğini şu şekilde örneklendirmektedir:

“Elverişsiz fırsat/tehdit oranı, hareketin aktörleri arasında kimin strateji ve taktiklerinin daha verimli kabul edileceğiyle ilgili bir rekabet yaratabilir. Neyin etkili bir çekişme taktiği olduğunun bir veya daha fazla aktör tarafından kavranılması durumunda, devlet güçleri tarafından bu aktörlere daha sert zorunlu tedbirlerin alınması durumu söz konusu olabilir. Devlet güçleriyle (örneğin polis) hareket aktörleri arasındaki aksiyon-reaksiyon denkleminin bu ilk adımı, hareket aktörleri arasındaki rekabeti kızıştırıp, hareketin sistem karşısındaki siyasi manivelasının stratejik pozisyonunu zayıflatabilir. Bunun da, aktörleri ‘iş ciddiye bindirmek için’ daha aşırı çekişme taktikleri icra etmeye itmesi olasılık dâhilindedir.”²⁵⁹

Bu etkileşimin oluşturduğu sinerjiyi “çok kapsamlı yolculuk/yörünge” olarak tanımlayan Alimi; her bir ilişkisel mekanizmanın süreç üzerinde kendi özgün etkisi olduğunu, üç mekanizmanın radikalleşmeye giden yolda karşılıklı olarak birbirlerini nasıl etkilediğini ve tarihsel özgünlükle bağlantılı olarak söz konusu mekanizmaların her birinin sürecin farklı dönemlerinde bir adım daha öne çıktığını, incelediği vakalar üzerinden iddia etmiştir. Bunun yanı sıra, analiz faktörleri arasına dâhil etmese de; hareketle halk arasındaki siyasi boşluğun genişlemesi (kutuplaşma) ve hareketin iddia ve fiillerinin otoriteler tarafından tanınmaması (lisans/yetki iptali) gibi ilişkisel koşulların, incelenen

²⁵⁷ Doug McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, 42.

²⁵⁸ Robert J. Brym ve Bader Araj, “Suicide Bombing as Strategy and Interaction: The Case of the Second Intifada”, *Social Forces*, Cilt Nu. 84, Sayı. 4, (Haziran 2006), 1982-1983.

²⁵⁹ Alimi, s. 100.

hareketlerin radikalleşme süreçlerini anlamada kolaylaştırıcı etki yaratacağını belirtmektedir.²⁶⁰

1.5.3.Silahlı Grupların Toplumsal Hareketlere ve Siyasi Partilere Dönüşüm Dinamikleri

Silahlı örgütlerin toplumsal hareketlere/siyasi partilere dönüşüm sürecine ilişkin çok sayıda vaka analizi yapılmıştır.²⁶¹ Silahlı bir örgütün ne zaman ve nasıl sivil alanda faaliyet gösterme kararı alacağına dair teorik açıklamalar da bu vaka analizleri üzerine inşa edilmiştir. Çoğunlukla terör çalışmaları kapsamında yapılan bu analizler, silahsızlanma stratejisini veya silahlı mücadeleyi tamamen terk edip partileşen hareketlerin örgütsel davranışlarını anlamaya çalışmıştır. Bu da silahlı mücadeleye devam ederken siyasi yapılanmaya giden hareketlerin dönüşümlerine dair iç dinamikleri ve dış faktörleri açıklamakta yetersiz kalmıştır.²⁶² Son dönemde yapılan bazı çalışmalar literatürdeki bu boşluğu doldurmaya aday görünmektedir.

Philippe Eugène Duhart, İrlanda Cumhuriyet Ordusu (IRA) ve Bask Yurdu ve Özgürlük (ETA) vakalarını incelediği çalışmasında, -silahlı mücadelenin sınırlılıkları ortaya çıktığında- örgütten harekete doğru nasıl evrilme yaşandığının dinamiklerine bakmaktadır. Buna göre, şiddet, silahlı gruplara destek veren kitlelerin mobilizasyonunu zamanla sönmülendirirken, *yoğun/düzenli baskı*, grupların silahlı mücadeleden sivil alana doğru geçişinin en temel nedenidir.²⁶³ O halde, birçok hareketin silahlı mücadeleye başvurmasında ön koşul olan devlet aygıtlarının uyguladığı şiddet ve baskı, aynı zamanda silahlı mücadeleden sivil alana dönüşümde de bir etkendir.²⁶⁴ Yine, taban desteğini gözetken silahlı hareketler, daha ılımlı taleplere sahip olan halk kesiminin desteğini kaybetmemek pahasına, bazı şiddet biçimlerinden uzak durabilir.²⁶⁵ Dolayısıyla, örgütsel

²⁶⁰ Alimi, s. 114-115.

²⁶¹ Latin Amerika ve Afrika'daki 10 ülkeden vaka analizleri sunan kapsamlı bir çalışma için bkz: Kalowatie Deonandan, David Close ve Gary Prevost, **From Revolutionary Movements to Political Parties: Cases from Latin America and Africa**, New York: Palgrave Macmillan, 2007.

²⁶² Bert, *Armed Political Organizations*, 2.

²⁶³ Philippe Eugène Duhart, "From armed group to movement: armed struggle and movement formation in Northern Ireland and the Basque Country", **Social Movement Studies**, Cilt Nu. 16, No. 5, (2017), 537-538.

²⁶⁴ Francis Patrick O'Connor, "Armed Social Movements and Insurgency The PKK and its Communities of Support", (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**, the European University Institute, 2014), 38.

²⁶⁵ Donatella Della Porta, **Clandestine Political Violence**, New York: Cambridge University Press, 2013, 175.

dönüşüm, otomatik bir süreç değil stratejik bir karardır. Hayatta kalma stratejisi olarak “siyasi-askeri hareket”e dönüşen silahlı yapılanmalar, bir yandan sivil alanda kendilerine yer açarak yeni nüfuz alanları icat ederken, diğer yandan da yeni söylem ve repertuarlarıyla siyasi meşruiyet sahasına girerek ‘terörist’ damgası yemekten sakınırlar. Aynı şekilde, silahlı bir grup olarak sınırlılık yaşadıkları “adam kazanma, ittifak ilişkileri kurma, propaganda ve mobilizasyon” alanlarında yeni hareket kabiliyetleri elde ederler.²⁶⁶

Anisseh Van Engeland ve Rachel Rudolph, direniş hareketlerinin siyasi partilere dönüşüm dinamiklerini karşılaştırmalı vaka analizleri üzerinden teorik bir çerçevede izah etmeye çalışmıştır. Daha ziyade iç faktörlere odaklanılan çalışmada, dönüşüm sürecinde başarılı olan hareketlerin karakteristik özellikleri hipotezleştirilmiştir. Buna göre, ‘siyasi irade’, dönüşüm sürecinin temel ön koşuludur; bir silahlı hareketin siyasi sisteme katılım iradesi yoksa diğer tüm faktörler etkisiz kalacaktır. Siyasi eylemselliğin amaçları ve araçlarını meşrulaştıracak siyasi bir ideolojiye ve bununla bağlantılı siyasi bir programa sahip olmak, dönüşüm için gerekli faktörlerdendir. Siyasi katılım sürecine destek verecek ve karar alma mekanizmasında ayrılıklar doğmasına engel olacak örgüt ve liderlik yapısı, yerel ve uluslararası aktörlerle ilişki geliştirecek politikalar ve halk/hükümet/uluslararası arena tarafından tanınma, başarılı bir dönüşüm için gerekli diğer ön koşullar/faktörler olarak sıralanmıştır.²⁶⁷

Leonard Weinberg, Ami Pedahzur ve Arie Perliger ise, kurumsal siyasete geçiş sürecini açıklarken dış faktörlere de bakarak daha kapsamlı bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Buna göre; hâkim siyasi düzende yaşanan (demokratik) dönüşüm, devlet baskısı, hareketin ‘gizlilik’ karakterinden dolayı toplumsal tabanıyla iletişim konusunda yaşadığı zorlukları aşmak için içeriden gelen değişim talebi ve hükümetin genel af kararı, silahlı bir hareketin kurumsal siyasete dâhil olma iradesi ortaya koymasına neden olan faktörlerdir.²⁶⁸

²⁶⁶ Duhart, s. 538.

²⁶⁷ Rachael M. Rudolph, “Introduction: The Transition Process”, Anisseh Van Engeland ve Rachel M. Rudolph(Ed.), **From Terrorism to Politics** içinde, Aldershot: Ashgate, 2008, 7-10.

²⁶⁸ Weinberg, Pedahzur ve Perliger, s. 21-22.

Benedetta Berti; Hamas, Hizbullah ve IRA vakalarını derinlemesine ele aldığı çalışmada, yukarıda zikredilen yaklaşımlardan faydalanarak, askeri bir hareketin siyasi kanadını oluşturma kararı almasına etki eden faktörleri daha kompleks bir modelle açıklamaktadır. Çevresel (dışsal), örgütsel ve (görece daha az önemli gördüğü) bireysel faktörleri birlikte ele alan Berti'ye göre; hareketin kurumsallaşma derecesi, mobilizasyon kaynaklarının temininde yaşanan sıkıntılar, siyasi fırsat yapısında yaşanan değişimler ve hareket içi birliktelik/değişim iradesine bağlılık, siyasi kanadın oluşturulması kararına bir bütün olarak etki eden unsurlardır.²⁶⁹ Buna göre, hareketin kurumsal gelişimi, örgütsel meşruiyet ve geçerliliğini muhafaza ederek, güç ve istikrar sahibi olma isteğiyle genişleyerek büyüme noktasında ortaya çıkan itici güçle doğrudan ilişkilidir. Kurumsallaşma derecesindeki bu değişim isteği, siyasi kanadın oluşturulmasında tetikleyici olacaktır. Mobilizasyon kaynaklarının temininde yaşanan sıkıntılar ise, örgütün meşruiyet kaybı oluştuğunda veya mevcut kaynaklar ile büyümeye dair stratejik ihtiyaç arasında çatışma yaşandığında ortaya çıkan kaynaklara erişim problemine tekabül etmektedir. Siyasi fırsat yapısında yaşanan değişimler de; siyasi sistemlerin yeni aktörlere açık hale gelmesi, seçim sisteminde yapılan reformlar, toplumdaki arabulucu kurumların varlığı gibi düzenlemelere işaret etmektedir. Berti, siyasi fırsat yapıları yaklaşımında, benzer çalışmalardan farklılaşarak, siyasi sistemdeki (yeni aktörlere) açıklık ile, sistemde kapsamlı bir demokratik dönüşüm gerçekleşmesi arasında zorunlu bir ilişkinin olduğu tezini kabul etmemektedir. Ayrıca, genel af ilanı veya müzakere masası kurulmasını da siyasi fırsat yapılarındaki değişimin şartı olarak sunmamaktadır. Son olarak; yukarıda zikredilen üç faktörün tamamlayıcısı ise, hareketin lider kadrosu arasındaki uyum ve hareketin yapısına dair reform talebine sıcak bakılması faktörüdür.²⁷⁰

Askeri bir hareketin siyasi kanadını kurmaya karar vermesinin stratejik mi yoksa taktiksel bir değişim mi olduğuna ilişkin tartışmaya da değinen Berti, silahlı bir yapının siyaset sahnesine dâhil olmasının ardından zorunlu bir yumuşama ve uyumlulaşma süreci yaşayacağını savunan “doğrusal yaklaşımları” temkinli karşılamakta; kurumsal siyasete dâhil olmanın ılımlılaştırıcı etkisinin olabileceğini reddetmemekle birlikte, seçimlere girmenin bir silahlı grubu otomatik olarak uyumlulaştıracağı ve silahı bırakmaya doğru götüreceği şeklindeki determinist yaklaşımı eleştirmektedir. Bu bağlamda, siyasi

²⁶⁹ Berti, *Armed Political Organizations*, 3.

²⁷⁰ Berti, *Armed Political Organizations*, 3, 24.

mücadele ile silahlı mücadelenin ‘birbirini dışlayan’ mücadele tipleri olmadığını vurgulayarak; siyasi kanadın kuruluşunun ardından hareket içerisindeki güç dengesinin ve siyasi-askeri kanat liderleri arasındaki uyum(suzluk)un, hareketin nereye doğru evrileceğinde belirleyici olacağını savunmaktadır. Bu yaklaşımla uyumlu olarak, hareketin gelişim seyrinin takibi için doğrusal ilerlemeci yaklaşım yerine döngüsel gelişimci modeli teklif etmektedir. Döngüsel model, silahlı hareket ile siyasi hareket arasında; siyasi fırsat yapıları, kaynaklar, örgüt içi rekabet ve iç dinamiklere bağlı olarak karşılıklı/nöbetleşe öncelik değişimleri olacağını öngörmektedir. Bu değişimlerin yeni durumlara adapte mekanizmaları olduğu savunulan modelde, silahlı ve siyasi mücadelenin duruma ve şartlara göre değişimli olarak birbirini izlediği hibrit bir yapılanmanın varlığı hipotezleştirilmektedir. Modele göre, siyasi ve askeri liderlik arasında uzlaşmaz bir iç bölünmenin yaşanması sebebiyle hareketin oy pusulası ile mermi arasında seçim yapmak zorunda kalması durumunun haricinde, harekete ilişkin stratejik bir değişim ve ‘ılımlılaşma’ beklenmemelidir.²⁷¹

1.5.4. Hareketlerin Dönüşüm Süreçlerine Dair Varsayımlar

Hareketlerin dönüşüm süreç dinamiklerine ilişkin literatürde dile getirilen yaklaşımları inceledikten sonra, bu yaklaşımlardan yola çıkarak dönüşüme dair takip edeceğimiz varsayımlarımızı bütüncül bir yaklaşımla ifade etmemiz gerekmektedir. Bu bağlamda, aşağıda zikredilen varsayımlar, vaka incelemeleri (Hizbullah, Hamas ve Müslüman Kardeşler) sırasında test edilecektir.

Toplumsal hareketlerin kurumsal siyasete dahil olarak partileşme kararı almasında en temel ön koşul, hareketlerin ideoloji ve programıyla uyumlu bir toplumsal değişim yaratmak için siyasal sisteme katılmaya ihtiyaç duymasıdır. Diğer bir ifadeyle, hareketlerin temsil ettiği dünya görüşünün ve mensuplarının eksik temsiline giderilmesi için geniş kesimlere ulaşım aracı olarak kurumsal siyasetin işlevselliğine inancının oluşmasıdır. Hareketler, ‘siyasi etki’ üretme kapasitelerini mücadelelerine siyasi partiden ziyade toplumsal hareket olarak devam ettiklerinde koruyabileceklerine ikna olurlarsa, siyasal sistem ne kadar demokratik ve yeni aktörlere açık olursa olsun, hareketlerin partileşme süreçleri gerçekleşmeyecektir. Dolayısıyla, toplumsal hareketlerin siyasi

²⁷¹ Berti, *Armed Political Organizations*, 4, 7, 25-27.

partilere dönüşümleri ‘doğal bir seyir’ dahilinde değil; çerçevesi belli olan ‘etki yaratma bakımından ihtiyaç hissetme’ durumunda gerçekleşecektir. İhtiyaç ön koşulunun sağlanması durumunda hareketler için belirleyici olan diğer bir önemli unsur ise siyasi fırsatlar yapısı olacaktır. Hareketler siyasete dahil olmalarının önündeki engellerin az olması ve siyasete girdiklerinde sembolik temsiliyetin ötesinde gerçek bir temsiliyet imkanı bulacaklarını bilmeleri durumunda siyasi partileşme yolunda adım atacaktırlar. Diğer yandan, otoriter devletlerde siyasi sisteme dahil olmanın zorlukları ve siyasi temsiliyetlerin sembolik kaldığına dair inanç da, hareketlerin partileşme sürecine tereddütlü yaklaşmasına neden olacaktır. Dönüşüm sürecinin tamamlayıcı unsuru olarak; siyasi partileşmeye duyulan ihtiyacın tespiti ve siyasal sistemin sunduğu fırsatların değerlendirmesi bakımından, hareket içerisindeki farklı görüşler arasında yaşanan gerilimler ve kurum içi dinamikler oldukça önemli bir değişken konumundadır. Lider kadrolar arasındaki ‘algı farklılıkları’ ve hareket içindeki farklı fraksiyonların değerlendirme kriterlerindeki çeşitlilik, partileşme ihtiyacının tespitinde ve siyasi sistemin sunduğu fırsatların partileşme noktasındaki eşik değerinin ne olacağı konusunda ortak bir cevabın verilmesini zorlaştırabilmektedir. Bu sebeple hareket içindeki uyumun sağlanması, diğer iki ön koşul (partileşmeye ‘siyasi etki’ bakımından ihtiyaç duyulması ve siyasete dahil olmanın önündeki engellerin yeterince kalkması) kadar önem arz etmektedir. O halde, bir hareketin partileşme sürecinde bu üç faktörün birbiriyle bağlantılı olarak ‘ilişkisel’ bakımdan etkili olduğunu varsaymak mümkündür.

Toplumsal hareketlerin silahlı gruplara evrilmesine neden olan faktörler ise, yapısal, örgütsel ve bireysel faktörler olarak sınıflandırılabilir. Devletlerin şiddet içermeyen protesto hareketlerine verdiği sert tepkiler ve sindirme politikaları, hareketlerin toplum nezdindeki meşruiyetini kaybetmesine (lisans/yetki iptali) ve halkla arasındaki mesafenin genişlemesine (kutuplaşma) neden olacaktır. Hareketlerin siyasi sistemde temsiliyet umudunu yitirmesine devletle arasında yaşanan aksiyon-reaksiyon tırmanışının eklenmesi de, marjinalleşme sürecini hızlandıracaktır. Bu süreç, hareketlerin radikalleşmeleri yolunda önemli ön koşulları içerisinde barındırsa da, silahlı mücadeleye başvurmaları için yeterli nedenler sağlanmış olmamaktadır. Hareketler içerisinde farklı stratejileri belirleyen grupların kendi yaklaşımlarını öne çıkarma isteklerinin oluşturduğu rekabet, devlet aygıtlarının baskıları karşısında nasıl bir yol izleneceği konusunda da ortaya çıkacaktır. Bu strateji belirleme rekabetinde ortaya çıkacak ‘karizmatik liderler’,

silahlı mücadeleye başvurma ya da silahlı mücadeleden uzak durma noktasında oldukça fonksiyonel görevler üstlenecektir. Karizmatik liderlerin silahlı mücadeleye yakın durması halinin, diğer bazı şartlarla takviye edilmesi durumunda silahlı mücadelenin ortaya çıkacağını varsaymak mümkündür. Buna göre; şiddet kullanımını ideolojik bakımdan meşru hale getiren yeni ‘çerçeveselendirme’ler ve buna eşlik eden yeni şartlara uygun ortak kimlik ve hafıza inşası, dönüşüm sürecinde çarpan etkisi yaratacaktır. Bu inşa sürecinin ardından, maddi ve manevi tüm kaynaklara işaret etmesi bakımından kaynak mobilizasyonu oldukça kilit bir rol oynamaktadır. Dış aktörlerin harekete olan desteğini de içeren kaynak çeşitliliği, lojistik ve muntika imkanıyla desteklenmesi durumunda bir hareketin silahlı mücadeleye başvurmaya daha kolay karar vermesine fırsat sunacaktır. Lojistik ve muntika imkanı, hareketin üyelerinin yoğun olarak yaşadığı bir nevi ‘kurtarılmış bölgeleri’, yoğun baskılar karşısından hareket için nefes borusu niteliğinde olan ‘yardımcı bölgeleri’ ve bu bölgelerde kaynakların rahatça dolaşımını kapsamaktadır.

Öte yandan, hareketlerin silahlı gruplara evrilmesinde farklı yapısal faktörlerin etkisi de göz ardı edilmemelidir. Bir önceki paragraftaki varsayımlarımız, siyasi otorite bakımından güçlü devletlerin hareketler üzerindeki baskılarının ve bununla ilişkili süreçlerin yapısal faktörler olduğu kabulüyle oluşturulmuştur. Ancak, zayıf devletlerde yaşanan ‘siyasal çözülme krizleri’nin de hareketlerin kendi tabanlarını korumak adına silahlanma sürecine girmesine neden olabileceğini -literatürden yola çıkarak- varsaymak mümkündür. Benzer şekilde, bir dış aktörün güçlü ordusu ve yönetimi olmayan bir ülkede saldırılar düzenlemesi de, ülkedeki hareketlerin silahlı mücadeleye başvurmasına neden olabilecek yapısal faktörler arasındadır. Bu yapısal faktörler, daha önceden zikrettiğimiz diğer yapısal faktörler gibi, örgütsel ve bireysel faktörlerle (birbirini etkileyen faktörler olduğunu göz ardı etmeden) birlikte ele alındığında, toplumsal hareketlerin silahlı harekete dönüşüm dinamikleri daha anlaşılır olacaktır. Zayıf devlet bağlamındaki yapısal faktörleri tamamlayıcı olarak; silahlı mücadeleye karar veren hareketlerin bu mücadelesini uzun vadeli olarak sürdürmesinde faaliyet gösterdiği ülkedeki ‘siyasi yönetim eksikliği’ ve ‘ordunun (iç) savaşa girme konusundaki isteksizliği’, oldukça önemli rol oynayacaktır. Dolayısıyla, silahlı mücadeleye başvurmak kadar silahlı mücadeleyi uzun vadeli bir strateji olarak uygulamak, güçlü otoriteye sahip ülkelere nazaran zayıf devletlerde çok daha kolaydır.

Silahlı grupların toplumsal hareketlere ve siyasi partilere dönüşüm sürecine de iç ve dış faktörler birlikte etki etmektedir. Devlet aygıtlarının uyguladığı yoğun baskı, silahlı grupların hareket kabiliyetlerini yitirmeleri bakımından sivil alanda mücadeleye dönüşe etki eden önemli yapısal faktörlerden iken; tabanla iletişim sorunlarını aşmak için hareket içinden gelen değişim talebi, sivil alanda mücadeleye imkan sunan siyasi irade/ideoloji/program ve örgüt/liderlik yapısı iç faktörlere işaret etmektedir. Bu iç ve dış faktörleri göz ardı etmemekle birlikte, çalışmamızda, silahlı hareketlerin siyasi kanatlarını inşa etme süreçlerine etki eden dinamiklere bakarken Berti'nin hipotezleri takip edilecektir. Buna göre; silahlı hareketlerin genişleyerek büyüme sürecine girmesinin neticesinde kurumsallaşma derecesinde değişimler yaşaması, askeri yapılanmaların hayatta kalmaları için önemli işlevler üstlenen kaynakların temininde sorunlar yaşaması, siyasi düzende ve fırsat yapılarında pozitif yönlü yaşanan gelişmeler sayesinde siyasete katılım noktasında radikal imkanlar yakalaması ve değişim iradesine bağlılıkla ilgili hareket içinde konsensüs sağlaması, bu hareketlerin siyasi kanatlarını kurmalarına zemin hazırlayacaktır. Bu dört unsurun bir tanesinin ya da bir kısmının değil hepsinin aynı anda (farklı derecelerde olabilir) mevcut olması durumunda bu dönüşümün gerçekleşeceği varsayılmaktadır.

2.BÖLÜM: İSLÂMÎ HAREKETLERİN DÖNÜŞÜM PRATİKLERİ: MISIR İHVANI, HİZBULLAH VE HAMAS

Toplumsal, siyasal ve silahlı hareketlerin hangi koşullar altında dönüşüm geçirdiğini anlamak, bu hareketlerin geçmişe dönük tarihsel süreçlerini analiz etmemize izin vereceği gibi, gelecekte muhtemel tehlikeler ve fırsatlar karşısında nasıl politika geliştireceklerine dair öngöründe bulunmamıza da imkan sunacaktır. Hareketlerin dönüşüm serüvenini teorik bir çerçevede izah etmek ise, zaman ve coğrafya kısıtlamalarını göz ardı etmeksizin, tekrarlanabilir örüntülere varmamızı sağlayabilir. Bu bölümde, hareketlerin dönüşüm dinamiklerine dair bir önceki bölümde sunduğumuz teorik çerçeveden istifade ederek, ele alacağımız üç İslâmî hareketin (Mısır İhvanı, Hizbullah ve Hamas) hangi şartlar dâhilinde farklı yapılara evrildiğini tespit edeceğiz. Bunu yaparken, hareketlerin tarihine dair geniş bir özet sunmak yerine, geçirdikleri dönüşümlerin hareketlerin tarihinde hangi kırılma noktalarına işaret ettiğini anlamaya çalışacağız. Bu sayede, hem İslâmî hareketlerin gelişim süreçlerinde edindikleri pozisyonlar bakımından diğer hareketlerle ne tür paralelliklere veya farklılıklara sahip olduğunu ortaya koyma imkânı bulacağız hem de farklı coğrafyalarda faaliyet gösteren İslâmî hareketlerin pratiklerini kendi aralarında karşılaştırmabileceğiz.

2.1.Müslüman Kardeşler: Yapısal/Örgütsel Şartlar ve Radikal Dönüşümler

1928 yılında Hasan El-Benna ve arkadaşları tarafından kurulan Müslüman Kardeşler Teşkilatı (Mısır İhvanı), daha sonraki yıllarda ortaya çıkan pek çok İslâmî hareket için ilham ve tecrübe kaynağı olarak, “Sünni uyanış hareketlerinin amiral gemisi işlevi görmüştür.”²⁷² İngiliz sömürge yönetimi altında siyasal düzenin yozlaştığı ve Mısır toplumunun Batılı değerlere maruz bırakıldığı bir zamanda²⁷³ filizlenen İhvan, el-Benna’nın toplumsal ve siyasi meselelere ilişkin çözüm arayışlarının bir sonucu olarak doğmuştur. İhvan’dan önce bir müddet Genç Müslümanlar Cemiyeti’nde faaliyet gösteren el-Benna, toplumsal ve kültürel konularla kendisini sınırlandıran bu cemiyetle kısa bir süre sonra metodolojik açıdan farklılaşıp Müslüman Kardeşler’i kurma kararı almıştır.²⁷⁴ Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza’nın ıslahçı çizgisinin

²⁷² Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 21.

²⁷³ Helbawy, s. 63.

²⁷⁴ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 62-63.

genel etkilerinin hissedildiği hareket, zamanla bu düşünce ekolünün fiili uzantısı olarak görülmüştür.²⁷⁵ Ancak El-Benna'nın Kahire'ye tayininin çıktığı 1932 yılına kadar İsmailiyye merkezli bir hareket olarak faaliyet gösteren İhvan, dört yıllık bu dönemde siyasi ıslah ajandası olan bir hareket yerine güçlü tasavvuf vurgusuna sahip bir hayır cemiyeti görüntüsü vermiştir.²⁷⁶ El-Benna ve arkadaşlarının eğitim merkezli çalışmaları, dinin gerekliliklerini kavramış yeni bir nesil yetiştirmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda, kahvehaneler başta olmak üzere farklı mekânlarda Mısır halkına yönelik yapılan tebliğ çalışmaları ve bilinçlendirme faaliyetleri için kurulan camii ve eğitim kurumları,²⁷⁷ hareketin, ortaya çıktığı ilk yıllarda toplumsal bir mücadele çerçevesi belirlediğini ortaya koymaktadır. Bu yıllarda, İhvan'ı Mısır'daki diğer dini gruplardan ayırt eden belirgin özellikler pek de görünür hale gelmemiştir.²⁷⁸

2.1.1.Müslüman Kardeşler'in Genişleme Süreci

El-Benna'nın 1932'de Kahire'ye tayininin çıkması, İhvan tarihi açısından önemli bir kırılmayı beraberinde getirmiştir. Genel merkezin Kahire'ye taşınmasıyla yerel bir dini ve toplumsal hareket görüntüsünü geride bırakan İhvan; toplumsal, siyasi ve ekonomik boyutlarıyla öne çıkan bir İslâmî harekete evrilmiştir.²⁷⁹ Dış politikada Filistin meselesini desteklemek, iç politikada ise İslâmî yönetim ilkeleriyle çelişen hükümetlere uyarılarda bulunmak başta olmak üzere çeşitli siyasi meseleleri gündemine almaya başlayan hareket, faaliyet alanlarını çeşitlendirerek genişleme sürecine girmiştir. Bu sürecin bir neticesi olarak, 1929'da sadece dört olan şube sayısı, 1949'a gelindiğinde iki bine ulaşmış, aktif üye sayısı ise 500 bin civarına çıkmıştır.²⁸⁰ Hareket, Kahire'ye taşınmasının ardından "Müminler ancak kardeşler" sloganını "Allah gayemiz, Kur'an anayasamız, Peygamber rehberimiz, cihad yolumuz ve Allah yolunda can vermek en büyük talebimizdir"

²⁷⁵ Mitchell, s. 321.

²⁷⁶ Bu görüntü, Hasan el-Benna'nın siyasete mesafeli olduğu anlamına gelmemektedir. Bilakis siyaseti İslam'ın ayrılmaz bir parçası olarak gören el-Benna, rejimin 'resmi İslam' anlayışına muhalefet ederek İhvan'ı bütüncül bir mücadele sürecine hazırlama çabalarını her zeminde sürdürmüştür. Ancak, İhvan'ın kurumsallaşma sürecinde yaşanan metodolojik tartışmalar siyasi boyutunun ilk yıllarda geri planda kalmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, el-Benna'nın Kahire'ye tayiniyle birlikte hareketin siyasi gündemlere ilişkin açıktan söylem geliştirmeye başlaması, bir anda olmamış, 1928'den itibaren temeli atılan ancak geri planda kalan siyasi şuurla etrafında şekillenmiştir. Bkz: Brynjar Lia, **Müslüman Kardeşlerin Doğuşu: 1928-1942**, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000, 63, 76.

²⁷⁷ Yetim, Kalaycı ve Kaşıkçı, s. 30.

²⁷⁸ Munson, s. 488.

²⁷⁹ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 68-69.

²⁸⁰ Mitchell, s. 328.

sloganıyla ikame ederek, daha bütüncül bir mücadele ve faaliyet sürecine girmiştir. El-Benna, Kahire'ye geldikten sonra enerjisinin büyük bir çoğunluğunu üniversite öğrencilerine harcamış, diğer yandan da eğitim sendikalarıyla irtibatını arttırmıştır.²⁸¹ Bu sayede üye sayısını hızlıca çoğaltan İhvan, kurumsallaşma yolunda önemli adımlar atmıştır.

Hareketin ilk dönemdeki genel kurulları, geçirdiği dönüşümlerin izini sürmek açısından oldukça önem arz etmektedir. Buna göre, 1933'te düzenlenen ilk genel kurul; resmi tüzüğün hazırlanması, kadın kollarının oluşturulması, misyonerlik karşıtı tutumun belirlenmesi ve mevcut siyasi otoriteye yönelik ilk mektupların yazılmasını doğuran ideolojik çerçevenin tayini hususlarında belirleyici olmuştur.²⁸² Her ne kadar Wickham, İhvan'ın ilk yıllarında mevcut siyasi düzeni dışlayan 'sistem karşıtı' bir pozisyonu olduğunu savunsa da,²⁸³ el-Benna'nın devlet adamlarına gönderilen mektuplarda kullandığı yumuşak ve iltifatkar dil, hareketin devlete bir bütün olarak karşı çıkmadığını göstermektedir.²⁸⁴ 1930'ların ilk yarısında hareketin iç toplantılarında dile getirilen emperyalizm karşıtı ve siyasi içerikli söylemlerin yayın organlarında aynı oranda yer bulmaması da, hareketin yerel siyaseti kuşatan bir ajandasının olduğunu, ancak bunu mevcut rejimin dikkatini çekecek şekilde yıkıcı bir üslupla yapmadığını ortaya koymaktadır.²⁸⁵ Diğer bir ifadeyle, İhvan, bu dönemde siyasi yönetime talip olmaksızın yöneticileri yanlışları noktasında uyararak ıslahçı bir tavır benimsemiştir.²⁸⁶ 1930'ların ikinci yarısıyla birlikte siyasi pozisyonu daha da belirginleşen hareket,²⁸⁷ 1936'da Filistin'de başlayan genel greve verdiği destekle yerel aktörlerin yanı sıra bölgesel aktörlerin de dikkatini çekmiştir.²⁸⁸ Mart 1935'teki ve Ocak 1939'daki üçüncü ve beşinci genel kurullar, hareketin örgütsel şemasının oluşmasında kritik öneme sahip olmuştur. Hiyerarşik yapının, üyelik kriterlerinin ve sorumluluklarının belirlendiği üçüncü kongrede, izcilik birimlerinin kurulmasına ilişkin karar alınması, hareketin askeri yapılanmasının temellerinin erken dönemde atıldığının işaretlerinden olarak kabul

²⁸¹ Helbawy, s. 65-66.

²⁸² Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 70-71.

²⁸³ Wickham, *The Muslim Brotherhood*, 22.

²⁸⁴ Erkilet, *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, 239.

²⁸⁵ Lia, s. 114-115.

²⁸⁶ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 70-71.

²⁸⁷ Ana Belen Soage ve Jorge Fuentelsaz Franganillo, "The Muslim Brothers in Egypt", Barry Rubin (Ed.), **The Muslim Brotherhood** içinde (39-55), New York: Palgrave Macmillan, 2010, 40.

²⁸⁸ Munson, s. 488.

edilebilir. Diğer yandan, beşinci kongreyle birlikte iç yapılanmasını önemli ölçüde tamamlayan hareket, Mısır siyasetinde her açıdan görünür olacağı ‘icra’ aşamasına geçmiştir.²⁸⁹ Bu kongreyle birlikte, bireysel eğitim/terbiye programlarının ötesinde, toplumda davanın yayılması, İslâmî bir hükümetin kurulması, Mısır iç siyaseti ve İslam ümmetinin faydası için çalışmak gibi konular gündeme taşınmıştır.²⁹⁰

1936 yılında Filistin’de başlayan geniş çaplı mücadele ve Mısır’da Kral Faruk’un tahta geçmesi, İhvan açısından yeni bir dönemin hazırlayıcısı olmuştur. Filistin mücadelesine açık destek veren hareket, gerek halk protestoları gerekse de izci faaliyetleri aracılığıyla Filistin konusundaki hassasiyetini ortaya koymuştur. Bu süreçte Kudüs müftüsü Hacı Emin el-Hüseyni ile Hasan el-Benna arasında yakın ilişkiler kurulurken, hareketin Filistin davasını ülke içi gündemlerden biri gibi sahiplenmesi Mısır halkı nezdindeki desteğini de arttırmıştır. Öte yandan, aynı dönemde Kral Faruk’un danışmanı olan Ali Mahir Paşa’nın Filistin dâhil olmak üzere İslâmî meselelere göstermiş olduğu hassasiyet, İhvan’ın sarayla olan irtibatını da arttırmasına zemin sunmuştur. Muhalif Vefd partisinin karşısında yeni bir ittifak oluşturmak isteyen Ali Mahir Paşa, İhvan’ın kitlesel tabanından istifade etmek istemiş, İhvan da kendi faaliyetlerini rahatça sürdürmek adına sarayla yakın ilişkiler kurma imkânından faydalanmıştır. Bu süreçte hareketin kuruluşundan beri önemli görevlerde bulunan Ahmet es-Sukkeri, İhvan ile saray arasındaki irtibatı sağlamıştır. Bazı beklentilerinin karşılanmaması üzerine bir süre sonra Ali Mahir Paşa’yla arasına mesafe koyan hareket, farklı siyasi gruplarla ilişki geliştirme arayışını sürdürmüş, Liberal Anayasacıların lideri Muhammed Mahmud Paşa’yla yapılan görüşmeler bu arayışların somut bir çıktısı olmuştur.²⁹¹

İhvan’ın sarayla kurduğu yakın ilişkiler, zaman içerisinde hareket içerisinde muhalif bir grubun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Devrimci bir söyleme sahip olan bu grup, hareketin Filistin meselesine ilişkin siyasetinde pasif kaldığını iddia ederek, aktif bir silahlı mücadelenin şart olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde el-Benna’nın siyasi manevralarına da itiraz geliştiren bu grup, Mısır’daki emperyalizm karşıtı mücadelenin daha somut ve yüksek tonda yapılması gerektiğini savunmuştur. Neticede, taleplerinin el-

²⁸⁹ Mitchell, s. 14-15.

²⁹⁰ Helbawy, s. 67.

²⁹¹ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 74-79.

Benna tarafından kabul edilmemesi üzerine İhvan'dan kopan bu ekip “Hz. Muhammed’in Gençliği Cemiyeti”ni kurarak, hareketin kuruluşundan bu yana yaşadığı en büyük ayrılığın ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁹² Bu kopuşun ardından genç tabanı elde tutmakla ilgili kaygılar yaşayan el-Benna, iç baskılar neticesinde hareketin silahlı kanadının oluşturulmasına karar vermiştir.²⁹³ Hareket içerisinde “Özel Birlik (En-Nizâm El-Has)” ve dışında “Gizli Örgüt (El-Cihaz Es-Sırrî)” olarak bilinen bu yapılanmanın,²⁹⁴ ağırlıklı olarak izci ve tabur birliklerinden oluşturulduğu kabul edilmektedir. Özel Birlik’in oluşturulmasını kolaylaştıran iki önemli faktörden biri, 1939 yılında Ali Mahir Paşa’nın tüm okullarda askeri talim yapılması yönündeki emri olmuştur. Bir diğer faktör ise, Hacı Emin el-Hüseyni’nin Alman delegasyonu üyeleriyle kurduğu temas neticesinde İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında İngiliz karşıtı gruplara sağlanan fonlar olmuştur.²⁹⁵ Neticede, 1940’da el-Benna’nın toplantıya çağırdığı Salih El-Aşmavi, Kemaleddin Hüseyin, Mahmud Abdulhalim, Hamid Şirbt ve Abdulaziz Ahmed’den oluşan beş kişilik ekibin istişaresiyle, İhvan’ın askeri kanadı olan Özel Birlik kurulmuş, birliğin ana şeması oluşturulmuştur.²⁹⁶ Aynı zamanda istihbarat ağı görevi de gören birlik, savaş yılları boyunca genelde eylemsiz kalmayı tercih etse de, zaman zaman başta İngiliz hedefleri olmak üzere Mısır içerisinde farklı noktalara saldırılar düzenlemiştir. Askeri birliğin kurulmasını yapısal ve örgütsel şartların icbarıyla kabul ettiği görülen el-Benna’nın, mümkün olduğunca birliğin faaliyetlerini sınırlı tutmaya çalıştığı görülmektedir. Ancak hareketin radikal kanadının artan talepleri, askeri birliğin süreç içerisinde daha da güçlenmesini doğurmuş, bu da 1940’ların ikinci yarısıyla birlikte İhvan’ın ciddi yaptırımlara ve baskılara maruz kalmasına neden olmuştur.

Hareketin ‘icra’²⁹⁷ aşamasına geçmesiyle silahlı mücadele boyutunun yanı sıra siyasal hareket hüviyeti de belirginleşmiştir. Beşinci kongrede gündeme taşınan siyasi mesajlar,

²⁹² Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 79-80.

²⁹³ Lia, s. 224.

²⁹⁴ Wickham, *The Muslim Brotherhood*, 26.

²⁹⁵ Lia, s. 226-227.

²⁹⁶ Mahmud Abdulhalim, **Müslüman Kardeşler ve Tarihe Yön Veren Olaylar: Kurucu Lider Dönemi-2**, İstanbul: Nida Yayınları: 2019, 72.

²⁹⁷ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, ‘icra’ süreci, 1939’da yapılan beşinci kongrenin ardından tüm boyutlarıyla hissedilir hale gelmiştir. Ancak bu aşamanın ilk defa dile getirilişi, 1937’de deklare edilen üç aşamalı yol haritasıyla olmuştur. Tarif (Tanıtım) ve Tekvin (Oluşum) süreçlerinin ardından son aşamayı temsil eden Tenfiz (İcra) süreci, hareketin nihai hedefine varması için her türlü cihat faaliyetini ortaya koymasını ve aksiyon almasını ifade etmektedir. Her ne kadar El-Benna’nın silahlı mücadeleyi ve şiddeti en son seçenek olarak gören dışlayıcı tavrı bilinse de, zaman içerisinde hareketin silahlı kanadının doğması bu aşamanın farklı yorumlanmasından kaynaklanmıştır. İcra aşamasının el-Benna’nın hareket

Ocak 1941’de gerçekleştirilen altıncı kongreyle daha somut bir hal almıştır. Süveyş Kanalı’nın millileştirilmesinin savunulduğu bu kongrede, İngiliz karşıtı kararlar açık bir şekilde deklare edilirken,²⁹⁸ Kral Faruk’a yönelik açıklamalar ise oldukça ılımlı ve uzlaşmacı bir tonda yapılmıştır.²⁹⁹ Neticede, aynı kongrede kurumsal siyasette aktif rol üstlenme kararı alınarak, seçimlere katılım yönünde irade beyan edilmiştir. Böylece, kuruluşunun ilk yıllarında parlamento siyasetinden uzak duran İhvan, Mısır’daki siyasi düzende ve partilerde yaşanan çürümüşlüğü halkın önemli bir kesiminin temsiliyetine engel olduğunu düşünerek faaliyet alanını toplumsal hareketin ötesine taşımak istemiştir. Seçimlere katılmayı kırmızı çizgilerden taviz olarak değerlendiren sınırlı sayıdaki üyenin aksine İhvan mensuplarının önemli bir kısmı bu kararı desteklerken, mevcut düzenden rahatsız olan Mısır halkı da atılan bu adımı olumlu karşılamıştır. Ancak hareketin muhalefet bloğu olarak yükselen yıldızının İngilizleri rahatsız etmesiyle, siyasal hayata girme yönündeki iradesi çeşitli baskı ve hilelere maruz kalmıştır. 1942 yılında yapılan seçimlerde el-Benna’nın İsmailiyye’den aday olmasından rahatsız olan İngilizler, Vefd Hükümeti Başbakanı Mustafa Nahhas Paşa aracılığıyla İhvan’ı tehdit ederek, seçimlerde adaylık ısrarının devamı durumunda, hareketin yasaklanacağını ve liderlerinin sürgün edileceğini bildirmiştir. Neticede Şura Meclisi’nde yapılan istişareyle, Nahhas Paşa’nın İhvan’ın faaliyetlerine devam etmesini ve hareketin özgür kalmasını garanti etmesi de göz önünde bulundurularak, el-Benna ve arkadaşları adaylıktan geri çekilmiştir. 1945’te yenilenen seçimler için yeniden aday gösteren İhvan, bu sefer İngilizlerin doğrudan tehdidiyle karşılaşmamış, ancak seçimlere karıştırılan hile sonucunda herhangi bir başarı da gösterememiştir.³⁰⁰ Neticede, hareketin siyaset sahnesinde yer alma süreci gecikerek 1970’li yıllardan sonra ancak gerçekleşebilmiştir.³⁰¹

1945 genel seçimlerinin ardından kurulan Ahmed Mahir Paşa Hükümeti ile İhvan arasında zuhur eden gerginlik, gelecekte yaşanacak olan yoğun baskı döneminin ilk işareti olmuştur. Hareketin genel merkezine baskın düzenlenip mallarına el konulması şeklinde tezahür eden bu süreç, Ahmed Mahir Paşa’nın suikast sonucu öldürülmesiyle farklı bir

metodolojisiyle daha uyumlu olan diğer bir çıktısı ise, siyasal gündemi ağırlık kazanan İhvan’ın kurumsal siyasete dâhil olma yönünde irade göstermesi olmuştur. Bkz: İbrahim el-Beyumi Ganim, **Hasan el-Benna’nın Siyasi Düşüncesi**, İstanbul: Ekin Yayınları, 2012, 327.

²⁹⁸ Lia, s. 226-227.

²⁹⁹ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 79-80.

³⁰⁰ Helbawy, s. 68.

³⁰¹ Yetim, Kalaycı ve Kaşıkçı, s. 44.

noktaya evrilmiştir. Suikasttan İhvan'ın sorumlu tutulmasıyla el-Benna ve arkadaşları tutuklanmış, ardından saldırganın hareket mensubu olmadığı anlaşılınca serbest bırakılmışlardır.³⁰² Serbest kaldıktan sonra, yeni Başbakan Mahmud Fehmi en-Nukraşi Paşa'ya yakın arkadaşı Ahmed Mahir Paşa'nın ölümü dolayısıyla taziye ziyaretinde bulunan el-Benna, bu ziyaretiyle Mısır'daki siyasi elite hareketin tehlikesiz olduğunu gösterme çabası içerisinde olmuştur. Bu süreçte üzerindeki baskıyı kısmen bertaraf eden İhvan, 1945 yılında çıkarılan "Hayır Cemiyetlerinin Kurulması Kanunu"ndan istifade ederek, yaptığı başvuru sonucunda Sosyal İşler Bakanlığı'na toplumsal, siyasi ve dini bir hareket olarak resmen kabul edilmiştir. 1946'da İsmail Sıdkı Paşa'nın başbakanlık koltuğuna oturmasıyla görece nefes alan İhvan, Vefd Partisi'ne ve komünist gruplara karşı Sıdkı Paşa ile dolaylı ittifak ilişkisi içerisinde olmuştur.³⁰³ Ancak bu ilişki kısa ömürlü olmuş, Nukraşi Paşa'nın yeniden başbakan olmasıyla hareket açısından tarihindeki en zorlu yıllar başlamıştır.³⁰⁴ Diğer yandan, İhvan'ın Vefd Partisi, Saadist Parti ve Liberal Anayasacılar ile kurduğu dönemsel ilişkiler ve başvurduğu siyasi manevralar, hareketin pragmatist tavrını ortaya koyduğu gibi, el-Benna'nın kişisel tercihlerinin sonucu olarak görüldüğü için hareket içerisinde kopuşların yaşanmasına da neden olmuştur.³⁰⁵ Teşkilat içi soruşturmalardan birinde yaşanan anlaşmazlık sebebiyle hareketin en eski üyelerinden İbrahim Hasan'ın ihraç edilmesini Ahmed es-Sukkeri'nin istifasının/ihracının takip etmesi,³⁰⁶ 1947 yılının İhvan için kriz ve bölünme yılı olarak isimlendirilmesine neden olmuştur. Hareketin ilk dönem üyelerinden olan Es-Sukkeri, el-Benna'yı hareketin 'manevi lideri', kendisini ise 'siyasi lider' olarak görmüş, -kendisinin Vefd Partisi'ne yakın olan siyasi duruşundan ötürü- İhvan'ın siyasi pragmatizmine dair ciddi eleştiriler getirmiştir. Bu isimlerin el-Benna'ya çok yakın olmaları sebebiyle, ihraçlarının kitlesel kopuşları tetiklemesini engellemek amacıyla İhvan tarafından bir takım önlemler alınmıştır. Bu bağlamda, liderlik kadrolarını felç eden bu krizi hızlıca geçiştirmek için Özel Birlik'in/Gizli Örgüt'ün başında yer alan Salih El-Aşmavi el-Benna'nın yardımcısı olarak atanmıştır.³⁰⁷ Bu süreçle birlikte hareketin silahlı kanadı

³⁰² Halil İbrahim Canbegi, **Mısır'da Müslüman Kardeşler Cemiyeti: Nasıl Geldiler? Niçin Gittiler? Tekrar Gelecekler mi?**, İstanbul: Öteki Adam Yayınları, 2013, 111.

³⁰³ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 95-96.

³⁰⁴ Canbegi, s. 112.

³⁰⁵ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 97.

³⁰⁶ Zehra Betül Güney, **Hasan el-Benna'yı Yeniden Okumak: Müslüman Kardeşler'de Söylem Eylem İlişkisi**, İstanbul: Açılım Kitap, 2017, 137-138.

³⁰⁷ Mitchell, s. 52-55.

hem temsiliyet hem de imkânlar açısından güç kazanmış, Filistin’de ortaya çıkan savaş atmosferi, Özel Birlik’in hareket alanının kontrolsüz bir şekilde genişlemesine fırsat sunmuştur.³⁰⁸ Mısır’daki yönetici elitin, o dönemdeki en geniş toplumsal tabana sahip olan bu hareketi görmezden gelerek baskılaması, diğer yapısal ve örgütsel faktörlerle bir araya gelince, İhvan’ın uzlaşa ve ıslah perspektifini gölgede bırakan radikal eğilimin daha görünür olmasını beraberinde getirmiştir.³⁰⁹

Filistin mücadelesi sebebiyle hızla bünyesindeki savaşçı sayısını arttıran Özel Birlik’in Mısır içerisinde yapılan bazı silahlı ve bombalı eylemlerle ilişkilendirilmesi, Nukraşi Paşa Hükümeti’nin İhvan karşıtı sert önlemler alması sonucunu doğurmuştur. 8 Aralık 1948 tarihinde yayımlanan 63 no’lu askeri talimat doğrultusunda İhvan ve tüm şubeleri, mal varlıkları, şirketleri ve yayınları resmi olarak yasaklanmış, pek çok hareket üyesi tutuklanmıştır. Bu kararların alınmasından kısa bir süre sonra Nukraşi Paşa’nın suikastla öldürülmesi, İhvan üzerindeki baskıları daha da arttırmıştır. El-Benna’nın bu saldırıları kınamasına ve saldırganların ‘ne İhvan mensubu ne de Müslüman’ olduklarını açıklamasına rağmen, bu uzlaşmacı dil kabul görmemiş,³¹⁰ başbakanlık koltuğuna oturan İbrahim Abdulhadi Paşa tarafından hareket tümüyle kanun dışı ilan edilmiştir. Abdulhadi Paşa’nın yaptırımlarıyla birlikte ciddi bir darbe alan hareket, el-Benna’nın 12 Şubat 1949’da uğradığı suikast sonucu hayatını kaybetmesiyle yeni bir döneme girmiştir.³¹¹ Yaklaşık iki buçuk sene lidersiz kalarak inkıta süreci yaşayan hareket, Ekim 1951’de Hasan el-Hudeybi’nin hareketin yeni lideri (Genel Mürşidi) seçilmesiyle -istisnai dönemler hariç olmak üzere- el-Benna’nın perspektifini temsil eden, ancak nitelik bakımından farklılaşan yeni bir uzlaşmacı tutumla öne çıkmıştır.³¹²

2.1.2. Abdunnasır ve Sedat Dönemlerinde Müslüman Kardeşler: Baskı ve Uyum Süreci

Hareketin kurucu lideri Hasan el-Benna’nın öldürülmesiyle kuruluşundan bu yana yaşadığı en büyük krizle karşı karşıya kalan İhvan,³¹³ 1950 yılında Vefd Partisi’yle

³⁰⁸ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 99.

³⁰⁹ Lia, s. 337-338.

³¹⁰ Helbawy, s. 72-73.

³¹¹ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 105.

³¹² Erkiilet, *Ortadoğu’da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, 240.

³¹³ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 106.

kurduğu ittifak sayesinde üzerindeki baskıyı kısmen hafifletmiştir.³¹⁴ Bu dönemde taktiksel geri çekilme ve gizlilik prensibiyle hayatta kalma mücadelesi veren hareket, yerleşik toplumsal ağı ve siyasi kişiliklerle geliştirdiği ilişki sayesinde rejimin baskısıyla başa çıkmayı başarmıştır. Yeni Genel Mürşid seçilene kadar Özel Birlik eski başkanı Salih El-Aşmavi -resmi olmasa da- harekete başkanlık etmiş, Vefd Partisi ile kurulan ittifak ilişkisini yönetmiştir.³¹⁵ Saadist Parti'ye karşı İhvan'ın toplumsal tabanından faydalanmak isteyen Vefd Partisi, verilen desteğe karşılık sıkıyönetim kaldırılınca kadar yeni bir isimle ve gayri resmi olarak, sıkıyönetimden sonra ise resmi olarak hareketin faaliyetlerini sürdürebileceğini vaat etmiştir.³¹⁶ Neticede Mayıs 1951'de sıkıyönetimin kaldırılmasının ve Ekim 1951'de Vefd Partisi'nin 1936'da İngilizlerle yapılan anlaşmayı tek taraflı olarak feshetmesinin ardından, hareket faaliyetlerine tekrar resmi olarak başlamış ve yeni liderini seçmiştir.³¹⁷ Hareket mensuplarının el-Aşmavi'nin Genel Mürşid olacağı yönündeki beklentisinin aksine, 19 Ekim 1951'de Hasan el-Hudeybi uzun süredir boş kalan liderlik koltuğuna oturmuştur. Aktif bir şekilde hareket içerisinde yer almamasına rağmen el-Hudeybi'nin Genel Mürşid olarak seçilmesinin arkasında yatan sebep, Mısır'ın önde gelen yargıçlarından biri olması ve saray nezdindeki konumu olmuştur.³¹⁸ Bu sayede, el-Benna sonrası yaşanan krizin sonlandırılması ve hareketi riske atacak adımlardan uzak durulması hedeflenmiştir.

Salih el-Aşmavi, Hasan el-Bakuri ve Abdurrahman es-Senedi gibi hareketin öne çıkan liderleri, el-Hudeybi'nin toplumsal tabanda karşılığının olmaması sebebiyle sembolik bir liderlik üstleneceğini düşünmüş, ancak beklentileri boşa çıkmıştır. Gerçek bir lider şeklinde adımlar atan el-Hudeybi, teşkilatlanmadan Özel Birlik'in lağvedilmesine kadar verdiği kritik kararlarla, liderlik kadrosu arasında kendisine muhalif olan ve çoğunlukla askeri yapılanmaya yakın isimlerden oluşan bir kanadın doğmasına neden olmuştur.³¹⁹ Bu dönemde, askeri kanadın liderlerinden el-Aşmavi'nin çağrısıyla Süveyş Kanalı bölgesindeki İngiliz birliklerine karşı İhvan mensuplarının savaşa katılması³²⁰ ve el-

³¹⁴ Helbawy, s. 75.

³¹⁵ Barbara H. E. Zollner, **The Muslim Brotherhood: Hasan al-Hudaybi and Ideology**, New York: Routledge, 2009, 16-19.

³¹⁶ Mitchell, s. 81.

³¹⁷ Helbawy, s. 75.

³¹⁸ Zollner, *The Muslim Brotherhood*, 20.

³¹⁹ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 109-111.

³²⁰ Helbawy, s. 75.

Hudeybi'nin Vefd Partisi'ne karşı Kral Faruk'la ittifak ilişkisi içerisine girmesi, liderlik kadrosu arasındaki ihtilafların derinleşmesini beraberinde getirmiştir.³²¹ Temmuz 1952'de gerçekleşen Hür Subaylar Darbesi'nin ardından ise liderlik kadrosundaki gruplaşma zirve yapmıştır. General Muhammed Necib önderliğindeki subayların gerçekleştirdiği darbeyle Mısır'da yeni bir siyasal düzen inşa edilirken, darbe sürecinde öne çıkan isimlerin Özel Birlik'le irtibatı, hareket içerisinde yeni beklentileri ve tartışmaları doğurmuştur. Her ne kadar Kemal Hilbavi, Hür Subaylar'ın Genel Mürşid el-Hudeybi'nin onayını almak için darbeyi bir ya da iki gün geciktirdiklerini iddia etse de,³²² Barbara Zollner buna itiraz etmektedir. Enver Sedat, Cemal Abdunnasır ve Muhammed Necib'in Özel Birlik'in lider kadrosuyla yakın temasta olduğunu kabul eden Zollner, el-Hudeybi'nin darbe sonrası pasif bir tutum sergileyerek yeni yönetimi onaylayan açıklamalarını ancak bir hafta sonra yapmasının, Hür Subaylar Darbesi'nin doğrudan İhvan'ın bir teşebbüsü olmadığını ortaya koyduğunu belirtmektedir.³²³

Darbenin ardından Salih El-Aşmavi liderliğindeki muhalif kanat İhvan liderlik kadrosundaki nüfuz mücadelesinde elini güçlendirmiş, Devrim Konseyi'nin kararlarına ihtiyatla yaklaşan el-Hudeybi'ye karşı Hür Kardeşler adında yeni bir muhalif grup harekete geçmiştir. Bu grup İhvan'ın 9 Eylül 1952'deki Siyasi Partiler Kanunu'ndan istifade ederek partileşmesi taraftarı olurken, el-Hudeybi geçmişte yaşanan tecrübelerden de yola çıkarak toplumsal bir hareket olarak yola devam edilmesi gerektiğini savunmuştur. Neticede içerideki muhalefet karşısında el-Hudeybi istifa kararı almış, istifanın ardından mezkûr grup siyasi partileşme yolunda içişleri bakanlığına dilekçe vermiştir. Ancak muhaliflerin görünürlüğü çok kısa sürmüştür, el-Hudeybi teşkilat içerisinden gelen yoğun talep doğrultusunda tekrar liderlik görevine geri dönmüştür. Toplumsal tabandan ve teşkilat içinden gördüğü bu destek ise el-Hudeybi'nin Devrim Konseyi'yle ilişkilerinde ve İhvan içerisindeki konumunda elini güçlendirmiştir.³²⁴ El-Hudeybi'nin General Necib ile yakınlaşması, bir yandan İhvan'ın Mısır toplumundaki ve siyasetindeki meşruiyetini arttırırken, diğer yandan General Necib'i kendisine rakip olarak gören Cemal Abdunnasır'ın el-Hudeybi'ye karşı Özel Birlik'le ilişkilerini geliştirmesine neden olmuştur. Bunun neticesi olarak, Kahire'deki İhvan şubelerini işgal

³²¹ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 112-113.

³²² Helbawy, s. 76.

³²³ Zollner, *The Muslim Brotherhood*, 26.

³²⁴ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 120-122.

ederek el-Hudeybi'nin istifasını isteyen bir grup hareket mensubu arasında Özel Birlik'in lider kadrosundan isimler de yer almıştır. Bu girişimin ardından Abdurrahman es-Senedi, Ahmed Adil Kamil, Mahmud es-Sabbağ, Ahmed Zeki, Salih El-Aşmavi, Muhammed el-Gazali ve Ahmed Abdulaziz Celal İhvan'dan ihraç edilmiş, el-Hudeybi'nin hareket içerisindeki otoritesi artmıştır.³²⁵ Ancak el-Hudeybi'nin askeri hüviyete sahip paralel bir yapılanmayı tasfiye etme çabası hareketin geleceğini garanti altına almasına yetmemiştir. General Necib'i tasfiye ederek Mısır siyasetinde gücü eline alan Abdunnasır, el-Hudeybi'nin Özel Birlik'i lağvetme kararı ve hareket içerisinde ittifak kurduğu isimlerin ihraç edilmesi sebebiyle İhvan'dan kendi siyaset stratejisi kapsamında faydalanamayacağını anladığında, harekete yönelik baskı ve şiddet politikalarına başvurmuştur.³²⁶ Ocak 1954'te Abdunnasır yanlısı gençler ile İhvan mensubu gençler arasında çıkan kavganın ardından hareketin resmi olarak kapatılması kararını, Ekim 1954'te Abdunnasır'a yapılan suikastın failinin Özel Birlik mensubu olduğu iddiasıyla yürütülen tutuklama dalgası takip etmiştir.³²⁷ Sonuç olarak, Hür Subaylar Darbesi'yle yeni bir çağın gelişini kutlayan İhvan, sadece yirmi dokuz ay sonra altı üyesinin idamının ve binlerce üyesinin tutuklanmasının ardından iyileşmesi zor hasarlar almıştır.³²⁸

1954 yılından 1970 yılına kadar Abdunnasır rejiminin ana hedeflerinden biri haline gelen İhvan,³²⁹ 1956'daki Süveyş Kanalı krizinden sonra Abdunnasır'ın ulusal kahraman haline gelmesiyle kısmi bir rahatlama yaşamıştır. Yükselen popülaritesiyle otoritesini sağlamlaştıran Abdunnasır, İhvan'ı eskisi kadar tehdit olarak görmemiş, 1957-1958 tarihlerinde çok sayıda hareket mensubunun serbest bırakılmasına müsaade etmiştir. Dışarı çıkan İhvan üyelerinin bir kısmı Abdulfettah İsmail etrafında, diğerleri ise Ali el-Aşmavi ve Ahmed Abdülmecid etrafında örgütlenmiştir. İki grubun birleşerek hareketin yer altında tekrar teşkilatlanması için o dönem ev hapsinde tutulan el-Hudeybi'ye danışılmış ve Genel Mürşid bu girişime hareketin geleceğini düşünerek dolaylı olarak onay vermiştir.³³⁰ Bu durum, Abdunnasır'ın etkinliğini kaybeden bir hareket olarak küçümsediği İhvan'ın yeniden toparlanması ve faaliyetlerine başlaması için büyük bir

³²⁵ Helbawy, s. 76-77.

³²⁶ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 126-127.

³²⁷ Wickham, *The Muslim Brotherhood*, 27.

³²⁸ Mitchell, s. 96.

³²⁹ Wickham, *The Muslim Brotherhood*, 27.

³³⁰ Zollner, *The Muslim Brotherhood*, 39-40.

fırsat sunmuştur.³³¹ Diğer yandan, yaşanan yoğun zulüm ve baskı dönemi, Abdunnasır rejimi karşısında daha sert yöntemlere başvurulması gerektiği sonucuna varan bir kısım üyenin ideolojik olarak radikalleşerek hareket içerisinde yeni bir grup oluşturmaya neden olmuştur.³³² Genel Mürşid'in yokluğunda kendisine hızlıca taraftar bulan bu grup, İhvan içerisinde fikirleriyle ön plana çıkan Seyyid Kutub'dan önemli ölçüde etkilenmiştir. Cahiliyye ve hakimiyye kavramsallaştırmalarıyla sistem dışı bir mücadeleyi öngören Kutub, Yoldaki İşaretler eserinde toplumsal ve siyasal düzeni oldukça katı bir şekilde yorumlaması ve cihad çağrısıyla, İhvan içerisindeki radikal kanadın ideolojik altyapısına katkı sunmuştur.³³³ Bu gelişmeyle birlikte, el-Hudeybi'nin lağvettiği Özel Birlik'i anımsatan yeni bir yapılanma oluşturulmuştur. Kutub'un Mısır toplumunu cahiliyye düzeni şeklinde tasvir etmesinden yola çıkarak gizli bir radikal örgütlenme şeklinde oluşan bu yapılanma, 1965 yılında Abdunnasır rejimi tarafından operasyona maruz kalması sebebiyle "1965 Organizasyonu" ismiyle anılmıştır. Rejimin bu grubu devleti yıkmaya yönelik faaliyette bulunmakla suçlamasıyla, 1958 sonrasında kısmen nefes alan İhvan teşkilatları tekrar yoğun saldırılara maruz kalmıştır. Seyyid Kutub'un idamı ve çok sayıda İhvan üyesinin tekrar hapsedilmesi, hareket üzerinde yeniden kara bulutların dolaşmasına neden olmuştur.³³⁴

1948'deki ve 1954'teki baskı ve tutuklamaların ardından 1965'teki üçüncü dalgayla, İhvan içerisinde yönetime karşı nasıl bir tavır takınılacağı hususunda metodoloji tartışması baş göstermiştir. Geleneksel İhvan çizgisini takip eden ılımlı kanat, İslâmî bir düzen için tedrici bir toplumsal dönüşümün şart olduğunu savunurken, Kutubcu çizgiye yakın olan radikal kanat, Abdunnasır rejimine karşı silahlı mücadelenin kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır.³³⁵ El-Hudeybi'nin siyasi manevralarını kararsız, zayıf ve bu sebeple zulmün ana sebebi olarak gören Kutubcu kanat, aynı zamanda Genel Mürşid'i 'cahili bir devletle işbirliği yapmak' ile suçlamıştır.³³⁶ Kutub'un idam edilmesiyle teşkilat içerisinde radikalleşme eğiliminin arttığının farkında olan el-Hudeybi, bu süreçte İhvan

³³¹ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 128.

³³² Wickham, *The Muslim Brotherhood*, 28.

³³³ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 132.

³³⁴ Pargeter, *Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara*, 30.

³³⁵ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 135.

³³⁶ Barbara Zollner, "The Muslim Brotherhood's Internal Struggle during Gamal Abdel Nasser's Persecution, 1954 to 1971", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt Nu. 39, Sayı. 3, (2007), 420.

ideolojisinin yeniden yorumlanması amacıyla kritik bir adım atmıştır. İhvan'ın diğer üst düzey yöneticilerinden ve ulemadan tavsiyeler alan el-Hudeybi, isim vermeden Kutub'un ideolojik perspektifini eleştiren “Du’ât Lâ Kudât (Yargıç Değil, Davetçi)” kitabını kaleme almıştır. Kitapta cahiliyye, hakimiyye, İslâmî düzen gibi kavramlar yeniden ele alınırken, şeriatın esnek doğasına ve gelişmesinde farklı yorumların etkisine vurgu yapılmıştır. Resmi olarak ilk defa 1977 yılında basılmasına karşın, 1969 yılında hapis hanesindeki İhvan mensupları arasında dağıtılan bu kitap, birçoğu sonraki yıllarda Genel Mürşid pozisyonuna gelecek olan İrşad Bürosu üyelerinin genel fikirlerini yansıtmaları ve hareketin Sedat dönemiyle birlikte yeniden aktif hale geldikten sonraki ideolojisi ve stratejisinin ana hatlarını ortaya koyması bakımından kritik öneme sahiptir.³³⁷

Yine bu dönemde, Şükri Mustafa'nın et-Tekfir ve'l-Hicre'yi kurarak ayrılması gibi İhvan içerisindeki radikal kanadın önde gelen isimlerinin hareketle bağını koparmasıyla, geleneksel İhvan ideolojisi çerçevesinde esnek ve orta yolcu anlayış yeniden hâkim olmuştur.³³⁸ Sonuç olarak el-Hudeybi, el-Benna gibi karizmatik bir kişiliğe sahip olmasa da; liderlik kadrosu arasındaki anlaşmazlıklara, dört binden fazla üyesinin hapsedilmesine ve hareketin devlet eliyle resmi olarak dağıtılmasına rağmen İhvan'ı birlik içerisinde ve fonksiyonel tutarak başarılı bir liderlik performansı ortaya koymuştur.³³⁹ Öte yandan, Abdunnasır'ın 1967 Haziran Savaşı sonrasında yaşadığı güç kaybının ardından yeniden toparlanma sinyali veren İhvan ise, Ekim 1970'de Abdunnasır'ın ölümü ve Enver Sedat'ın Mısır cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmasıyla radikal bir konjonktür değişikliğiyle karşılaşmıştır.

Abdunnasır'ın yönetim mirasından farklılaşarak yeni bir model yürütmek isteyen Sedat, Nasırcı sosyalist muhalefeti marjinalleştirerek meşruiyetinin ana kaynağı olarak ‘din’i referans kılmak istemiş, bu sebeple İhvan'ı otoritesine karşı oluşacak toplumsal muhalefette denge unsuru olarak kullanmıştır.³⁴⁰ Nasırcı sosyalistleri bulundukları mevkilerden uzaklaştırarak, Batı'yla daha yakın ilişkilere sahip, liberal ekonomiyi benimsemiş bir Mısır hayali kuran Sedat, bu bağlamda dini motifleri ve sembolleri

³³⁷ Wickham, *The Muslim Brotherhood*, 29.

³³⁸ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 139-140.

³³⁹ Munson, s. 489.

³⁴⁰ Soage ve Franganillo, s. 42.

kullanarak kendisini topluma “Mümin Başkan” imajıyla sunmuş, çeşitli dini programlarda ve camilerde görüntüler vermiştir. 1971 Anayasası’na “İslam Şeriatı’nın ilkeleri yasamanın ana kaynağıdır” ibaresini ekleyen Sedat, bu sayede İhvan’la kuracağı irtibatı da kolaylaştırmıştır.³⁴¹ Bu stratejinin bir parçası olarak, 1971 ile 1975 yılları arasında İhvan üyelerini kademeli olarak serbest bırakarak, üniversiteler başta olmak üzere hareketin özgürlük alanını genişletmiştir.³⁴² O dönemde, Arap milliyetçiliğinin beklentileri karşılayamaması ve İsrail karşısında yaşanan küçük düşürücü yenilgi, üniversitelerdeki siyasi bilinci İslâmcı aktivizmin etrafında şekillendirmiş, El-Cemaatü’l-İslamiyye çatı ismi altında farklı İslâmî gruplar bir araya gelmiştir. İhvan’ın geleneksel liderlik kadrosu ve Özel Birlik’in hapisten çıkan şahin isimlerinin El-Cemaatü’l-İslamiyye ile kurduğu ilişki, uzun vadede İhvan’ın üniversitelerde etkin olmasına imkân sunmuştur. Özellikle Özel Birlik’in ve onun devamı niteliğindeki 1965 Organizasyonu’nun devrimci faaliyetlerini kendileri için heyecan verici bulan üniversite gençliği, zaman içerisinde geleneksel İhvan liderliğinin tedrici ve ıslahçı bakış açısına tabi olup olmama tartışmasına girmiştir. Neticede, El-Cemaatü’l-İslamiyye ikiye bölünerek bir kısmı İhvan’ın gençlik teşkilatını oluşturmuş, daha militan ruhlu olanlar ise El-Cemaatü’l-İslamiyye ismiyle radikal bir yapılanmayı sürdürmüştür.³⁴³ El-Cemaatü’l-İslamiyye de daha sonra ikiye ayrılarak, içinden yine silahlı mücadeleyi benimseyen el-Cihad grubunu çıkarmıştır.³⁴⁴

1973’te vefat edene kadar hareketin toplumsal kurumları aracılığıyla siyaseti tedricen etkilemeyi amaç edinen el-Hudeybi, bu bağlamda öğrenci birliklerinde, mesleki örgütlerde ve sivil toplum kuruluşlarında İhvan mensuplarının görev alarak, buralarda aktif bir şekilde öne çıkmalarını teşvik etmiştir. El-Hudeybi’nin İhvan’ı Mısır’ın en geniş toplumsal ve siyasal hareketi haline getirme stratejisi, yeni Genel Mürşid Ömer et-Tilmisani tarafından da devam ettirilmiştir. Hareketin resmi organı *ed-Dave*’nin yayın hayatına başlamasıyla İhvan’ın toplum nezdindeki etki alanı artmış, Sedat’ın 1974’deki ekonomik açılım politikasını göreceli siyasi serbestiyetin takip etmesiyle uzun zamandır rafa kaldırılan parlamento seçimlerine katılım talebi hareket tarafından tekrar gündeme

³⁴¹ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 141.

³⁴² Wickham, *The Muslim Brotherhood*, 30.

³⁴³ Pargeter, *Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara*, 31-36.

³⁴⁴ Helbawy, s. 79.

getirilmiştir.³⁴⁵ 1976'daki seçimlerde harekete mensup altı bağımsız adayın parlamentoya girmesi, siyaseti İslam şeriatına giden yolda araçsallaştıran hareket için önemli bir adım olmuş, ancak bu sürecin devamı getirilememiştir. 1977'deki Siyasi Partiler Kanunu'nun gerektirdiği düzenlemelerden yararlanarak partileşme yönünde adım atıp hareketin etki alanını genişletmek isteyen et-Tilmisani, Sedat'ın engeliyle karşılaşmıştır. Legal bir partinin muhalefetiyle uğraşmak istemeyen Sedat, İhvan'ın Sosyal İşler Bakanlığı'na kayıtlı resmi bir dernek olarak faaliyet göstermesini teklif etmiş, et-Tilmisani bu öneriyi hareketin faaliyetlerini sınırlandıracağı ve bağımsızlığına zarar vereceği endişesiyle reddetmiştir. Neticede, et-Tilmisani'nin geleneksel İhvan ideolojisiyle uyumlu olarak sistem içinde mücadele etme stratejisi tam anlamıyla gerçekleşmemiş; İhvan, dergi yayımlayan ve parlamentoda lobi faaliyeti yürüten bir hareket olarak sistem içi, resmi bir siyasi parti veya dernek olmaması bakımından da sistem dışı bir hareket olarak mücadelesini sürdürmüştür.³⁴⁶

1970'lerin sonunda Sedat ile İhvan arasında kurulan taktiksel ittifak zayıflamaya başlamıştır. Sedat'ın uyguladığı ekonomi politikalarının toplumsal ve ekonomik adaletsizliği beslemesi, dindar kimliğini bir kenara bırakarak ABD ve Batılı devletlerle iyi ilişkiler kuran modern bir başkan görüntüsü vermesi ve Kudüs'e yaptığı ziyaretin ardından İsrail'le barış anlaşması imzalaması, İhvan'ın Sedat Yönetimi karşısı yoğun eleştirilere başvurmasına neden olmuştur.³⁴⁷ Tenkitler karşısında sert bir üslup kullanan Sedat, dini kullanarak devletin yüksek menfaatlerine aykırı davrananlara tolerans göstermeyeceğini belirterek, din ile siyasetin tam ayrımına vurgu yapmıştır. Neticede, 1981 yılında İhvan'ın tarihindeki dördüncü baskı ve tutuklama dalgası devreye girmiş, et-Tilmisani ve üst düzey İhvan yetkililerinin de aralarında bulunduğu çok sayıda hareket mensubu tutuklanmış ve pek çok yayın organı yasaklanmıştır.³⁴⁸ Bu süreç, İsrail'le ve Batı'yla kurduğu ilişkiler ve yürüttüğü baskı politikaları sebebiyle yoğun eleştirilere maruz kalan Sedat'ın Ekim Savaşı'nın yıldönümü kutlamaları sırasında el-Cihad örgütü

³⁴⁵ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 142-145.

³⁴⁶ Wickham, *The Muslim Brotherhood*, 31.

³⁴⁷ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 146.

³⁴⁸ Wickham, *The Muslim Brotherhood*, 33.

mensubu Halid el-İslambuli tarafından 1981 yılında öldürülmesiyle yeni bir aşamaya geçmiştir.³⁴⁹

2.1.3.Mübarek Dönemi ve Arap Baharı: Kurumsal Siyaset ve Muhalefetten İktidara Yolculuk

Sedat'ın ardından cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturan Hüsnü Mübarek, ilk yıllarında görece ılımlı bir yönetim politikası izlemiş, İslâmî hareketler içerisinde daha radikal eğilimli olanlarla mücadele stratejisi belirleyerek, İhvan gibi ılımlı grupların üzerindeki baskıyı kaldırmıştır.³⁵⁰ Hareketin Sedat döneminde tutuklanan üyelerinin pek çoğunun serbest bırakılmasını sağlayan Mübarek, kendi toplumsal tabanını inşa edip gücünü tahkim edene kadar, İhvan'a karşı toleranslı bir yaklaşım içerisinde olmuştur. Bu süreçte takip ettiği siyasal ajandasını güncelleyen İhvan, kurumsal siyasetin içerisinde yer almaya yönelik adımlar atmıştır. 1983 tarihli Seçim Kanunu'nun ardından el-Tilmisani, cemaati ve toplumsal faaliyetleri gölgede bırakmayacak, ama onunla yan yana çalışacak siyasi parti kurma fikrini tekrar gündeme taşımış, Mübarek'in yönetiminin ilk yıllarında ortaya çıkan siyasi fırsat yapılarını değerlendirmek istemiştir.³⁵¹ Bu eğilimin oluşmasında, 1970'li yıllarda üniversite öğrenci çalışmalarından harekete eklemlenen ve orta kuşak olarak anılan yeni nesil isimlerin etkisi büyük olmuştur.³⁵² Diğer yandan, el-Tilmisani'nin takip ettiği ılımlılaştırma politikasının başarılı olması, Özel Birlik'e yakın olan lider kadrosundaki üst düzey isimlerin yurtdışına çıkmasıyla yakından ilişkili olmuştur.³⁵³ Liderlik kadrosunda el-Benna'dan sonra devam eden devrimci-ıslahçı yöntem tartışması, geleneksel İhvan ideolojisiyle uyumlu olarak ıslahçılar lehine sonuçlanmıştır. Yurtdışına çıkan liderlik kadrosunun Mısır'a geri dönmesiyle tekrar ortaya çıkan ideolojik gerginlik ise, bu sefer ıslahçılığın iki kanadı şeklinde tezahür etmiştir. Diğer bir ifadeyle; silahlı ve sistem dışı mücadeleyi benimseyen devrimci perspektif büyük ölçüde sönümlenirken, Kutub çizgisine yakın olan isimler ıslahçı çizgi içerisinde -sınırları belli olan sistem içi mücadeleyi kabul ederek- muhafazakârları temsil etmeye başlamıştır. Bu çizginin karşısında ise özellikle orta kuşağın temsil ettiği demokratikleşme, siyasal sisteme

³⁴⁹ Gilles Kepel, **Muslim Extremism in Egypt: The Prophet and Pharaoh**, Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1985, 191-192.

³⁵⁰ Canbegi, s. 140.

³⁵¹ Pargeter, *Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara*, 38.

³⁵² Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 149.

³⁵³ Pargeter, *Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara*, 38-40.

doğrudan entegrasyon ve ılımlılaşma taleplerini içerisinde barındıran reformcu çizgi ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, İhvan liderlik kadrosunda el-Benna'nın son dönemlerinde başlayan devrimci-ıslahçı tartışması bugüne kadar süregelen muhafazakâr-reformist tartışmasına evrilmiştir. İhvan'ın liderlerinden ve eski milletvekillerinden Cemal Haşmet, hareket içerisindeki bu ayrışmaları şöyle tanımlamaktadır: “Grup içindeki reformistler ile devrimciler arasında bir çatışma yoktu. Fakat reformistlerle teşkilatçılar arasında bir görüş ayrılığı vardı. Reformistler, toplumun tüm grupları ve entelektüel eğilimleri arasında açıklığın ve ötekini kabul ederek, ilişki köprüleri kurarak toplumla ilgilenmenin gerekliliğine inanırken, teşkilatçılar, bunun grubu tehlikeye ve dağılmaya maruz bırakabileceği görüşündeydiler.”³⁵⁴

İhvan, Mübarek dönemiyle birlikte sendikalar-meslek örgütleri ve parlamento seçimleri aracılığıyla iki kanaldan siyasal alanda görünür hale gelmeye başlamıştır. Abdulmunim Ebu'l-Futuh, Ebu'l-Ala Madi ve İsam el-Aryan gibi 1970'li üniversite kuşağının önde gelen isimleri, diğer İslâmî yapılanmalarla ittifak ilişkisi kurarak, pek çoğunda yönetim problemleri yaşanan sendikalar ve meslek örgütlerinde İhvan'ın hâkimiyeti ele geçirmesini sağlamıştır. 1977'deki 'Ekmek İsyanları' ve Camp David Anlaşması sürecinde üstlendiği fonksiyonlarla ülkedeki siyasi yaşama katılma platformu haline geldiklerini ispat eden sendikalar, İhvan'ın rejimle doğrudan karşı karşıya gelmeden halk tabanındaki desteğini ve siyaset sahnesindeki görünürliğini arttırmasında oldukça işlevsel bir rol üstlenmiştir. Neticede, 1984'te Doktorlar, 1986'da Mühendisler ve 1988'de de Eczacılar Sendikası'nda yönetim hareketin eline geçmiştir.³⁵⁵

Diğer yandan, El-Tilmisani'nin öne sürdüğü siyasi parti kurma fikri, İrşad Bürosu üyeleri tarafından geçmişte yaşanan baskı ve tutuklama süreçleri göz önünde bulundurularak reddedilmiştir. Partileşmeye alternatif olarak ittifak ilişkileriyle seçimlere girmeyi tercih eden İhvan, bu seçimlerde Mısır'daki en büyük muhalefet hareketi olma potansiyelini ortaya koymuştur. 1984'de Vefd Partisi ile kurduğu ittifakla parlamentoda sekiz sandalye kazanan hareket, el-Tilmisani'nin vefatından sonra Genel Mürşid olan Muhammed Hamid Ebu'n-Nasr döneminde de siyaset sahnesinde yer alma iradesini sürdürmüştür. Bu bağlamda, 1987 seçimlerine Sosyalist İşçi Partisi ve Liberal Parti ile birlikte kurdukları

³⁵⁴ Mısır İhvanı liderlerinden ve eski milletvekillerinden Cemal Haşmet ile yazılı mülakat, 25 Nisan 2023.

³⁵⁵ Soage ve Franganillo, s. 43-44.

“İslâmî İttifak” çatısı altında giren İhvan, kazandığı otuz altı sandalye ile meclisteki ana muhalefet bloğu olmayı başarmıştır.³⁵⁶ Buna karşın, Mübarek’in İhvan’ın ve diğer İslâmî grupların kendisi için yükselen tehdit olmaya başladığı hissine kapılması, siyasal atmosferi kendi lehine çevirecek bazı hamlelerde bulunmasına neden olmuştur. 1987 seçimleri sonrası oluşturulan meclisin Anayasa Mahkemesi tarafından geçersiz sayılması ve yeni seçim kanunun yürürlüğe girmesi, Mübarek’in müdahaleleri sonucunda olmuş ve bunlara tepki olarak İhvan ve Vefd Partisi 1990 seçimlerini boykot etmiştir.³⁵⁷ Rejimin baskıları karşısında bazı İslâmî grupların silahlı mücadeleye başvurması, 1990’larla birlikte Mübarek’in politikalarının daha da sertleşmesine neden olmuştur. Her ne kadar bu süreçte İhvan şiddet karşıtı söylemini öne çıkarsa da, denetlenemeyen toplumsal alanları kendisi için açık tehdit olarak görmeye başlayan Mübarek, hareketin etkili olduğu sendikalar ve meslek örgütleri başta olmak üzere kamusal alana ilişkin tüm faaliyetleri kendi kontrolüne alma girişiminde bulunmuştur. 1994-95 yılları itibariyle Mübarek rejimi İhvan’ı ana hedefi haline getirerek, hareketin tarihindeki beşinci dalga tutuklama operasyonlarına imza atmıştır. İhvan’ı sivil toplumdan uzak tutmak için Mübarek’in bir stratejisi olarak değerlendirilen bu yoğun baskı süreci, hareketin 1990’ların sonuna kadar toplumsal ve siyasal arenada etkisinin zayıflamasına neden olmuştur.³⁵⁸

Yaşadığı yoğun baskıya rağmen, şiddetten uzak duran ve ılımlı bir strateji takip edeceği mesajını veren İhvan, bağımsız adayların yer almasına izin verilen 1995 seçimlerine katılmış, ancak Mübarek’in kendi cumhurbaşkanlığı sürecini garanti altına almak için şiddet ve zor yoluyla uyguladığı muhalefeti sindirme politikası sebebiyle oldukça şaibeli olan bu seçimlerde sadece bir sandalye kazanabilmiştir. Bu gelişme, resmi bir siyasi parti kurmaya ilişkin muhafazakâr liderler ile reformist liderler arasındaki tartışmanın da alevlenmesine neden olmuştur. Partileşmek için henüz erken olduğunu düşünen yaşlı kadronun aksine, Ebu’l-Ala Madi’nin başını çektiği genç-reformist kadronun Mısır siyasal sisteminin resmi olarak parçası olmak gerektiğine dair ısrarı, hareketin tarihindeki önemli bölünmelerden birini beraberinde getirmiştir. 1996’da reformist kanat tarafından Vasat Partisi’nin kurulmasıyla sonuçlanan bu ihtilaf, aynı yıl vefat eden Muhammed Hamid Ebu’n-Nasr’ın ardından sekiz yıl boyunca Mustafa Meşhur (1996-2002) ve

³⁵⁶ Pargeter, *Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara*, 39.

³⁵⁷ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 154.

³⁵⁸ Peter Mandaville, *Islam and Politics*, Londra: Routledge, 2014, 141.

Me'mun el-Hudeybi'nin (2002-2004) temsil ettiği muhafazakâr kanadın Genel Mürşid olarak harekete öncülük etmesine kapı aralamıştır. Her ne kadar İhvan, 2000 yılında görece şeffaflık politikası sebebiyle seçimlere katılıp 17 sandalye kazanmış olsa da, 2004 yılında Muhammed Mehdi Akif liderlik koltuğuna oturana kadar 90'ların ikinci yarısında gördüğü yaptırımlardan kaynaklı yaraları sarmak ve gücünü tekrar toplamakla meşgul olmuştur. 2000 yılından itibaren mecliste iç ve dış politikaya ilişkin eleştirel bir dil kullanmaktan çekinmeyen hareket, siyaset sahnesindeki gerçek etkinliğini 2005 seçimlerinde göstermiştir.³⁵⁹

Bu seçimlerde 88 sandalye kazanılması, bir yandan İhvan'ın adil seçimler yapılması durumunda ortaya koyacağı siyasi performansı göstermesi bakımından, diğer yandan da teşkilat içinde muhafazakârlar ile reformistler arasındaki yöntem tartışmasını tekrar gün yüzüne çıkarması bakımından kritik bir işlev görmüştür. Yaşlı kadrodan gelmesine karşın reformcu genç kuşakla da iyi ilişkilere sahip olan Mehdi Akif, hareketin temel sabitelerini aşındırmadan daha reformcu bir dil kullanmaya çalışarak, iki kanadın arasını bulmaya özen göstermiş; 2005 seçimlerinde elde edilen zaferin ardından 2007 yılında taslak halinde bir parti tüzüğü yayımlayarak, kurumsal siyasete dâhil olma hususundaki niyetini ortaya koymuştur. Demokrasi, insan hakları gibi liberal vurguların yer aldığı tüzükte İslam Şeriatı'na atıfta bulunulması, İhvan'ın yükselişinden rahatsız olan Mübarek'in harekete karşı yeni bir baskı ve yaptırım sürecine başvurmasına neden olmuştur. Rejimin siyasete kapı aralamayan tavrı, muhafazakâr kanadın elini güçlendirirken, reformist kanadın önemli isimlerinden İsam el-Aryan'ın İrşad Bürosu'na seçilmesi sürecine yaşlı kadronun itirazı liderlik kadrosu arasında denge sağlamaya çalışan Akif'i rahatsız etmiştir.³⁶⁰

Bu olaydan kısa bir süre önce Genel Mürşidlik görevini altı yıllı sınırlandıracağını açıklayan Akif, hareketin tarihinde vefat etmeden bu görevden ayrılan ilk isim olmuştur. Akif'in yerine kimin seçileceği konusu yeni bir tartışma doğurmuş, neticede Seyyid Kutub'la birlikte 1960'da tutuklanan Muhammed Bedii'nin Genel Mürşid koltuğuna oturmasıyla reformcu kanat ciddi bir yara almıştır.³⁶¹ İhvan'ın teşkilat içi seçimleri

³⁵⁹ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 157-160.

³⁶⁰ Pargeter, *Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara*, 46-50

³⁶¹ Wickham, *The Muslim Brotherhood*, 129-130.

tartışmalı geçerken, Mübarek rejiminin baskıları altında girdiği 2010 yılı seçimleri de hareket için büyük bir hayal kırıklığı olmuştur. Seçimlerin ilk turunda hiç sandalye kazanmayan İhvan, hile karıştırıldığı gerekçesiyle ikinci turdan çekilmiştir.³⁶² Neticede, 2004 yılında Kifaye Hareketi altında ülkedeki farklı grupların başlattığı Mübarek karşıtı muhalefet, 2010 seçimlerinin ardından ekonomik ve siyasi açıdan umudunu yitiren geniş halk kitlelerinin ayaklanmasıyla 2011'in ilk çeyreğinde yeni bir siyasi ortam ihdas etmiştir.

Arap Baharı olarak adlandırılan halk ayaklanması neticesinde Mübarek'in devrilmesi, kuruluşundan bu yana muhalefet pozisyonunda olan İhvan'ın iktidar tecrübesi yaşamasına imkân sunmuştur. Geçmişte yaşadığı baskı ve yaptırım süreçlerinden yola çıkarak ayaklanmanın ilk günlerinde sessiz kalmayı tercih eden hareket, daha sonra mensupları nezdinde sunduğu bireysel destekleri teşkilat desteğine dönüştürmüştür. Ülkedeki en örgütlü yapı olarak Hürriyet ve Adalet Partisi'ni (HAP) kuran ve yıllardır denemesini yaptığı partileşme sürecini olgunlaştıran İhvan, sivil siyasete geçişin ilk adımı olan seçimlerden birinci parti olarak çıkmıştır. Mübarek'ten kalan enkaza talip olmamak adına ilk başta cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılmama kararı alan hareket, genel seçimlerde sergilediği performansın motivasyonu ile Muhammed Mursi'yi aday göstermiş ve ülkenin ilk sivil cumhurbaşkanını kendi bünyesinden çıkarmıştır. Ancak, partileşme sürecinde cemaat-parti ayrımında zorlanması ve devrim sürecine destek veren diğer aktörlerle kurduğu ilişkilerde sorunlar yaşaması, İhvan'ın Abdulfettah Sisi yönetimindeki ordu darbesiyle 3 Temmuz 2013'te iktidardan devrilmesine ve yaklaşık bir yıl süren iktidar sürecinin ardından on yıllardır uğradığı zulüm ve baskı politikalarında yeni bir dalgayla karşılaşmasına neden olmuştur.³⁶³ Geçmişte yaşadığı benzer durumlarda içerisinden çıkardığı ufak çaplı silahlı grupların aksine, 2013 sonrasında münferit olaylar haricinde silaha başvurmayan hareket, barışçıl bir direniş yöntemini tercih etmiştir. Bu süreçte, geleneksel ideolojisiyle uyumlu bir politika takip eden İhvan, mensuplarının gözden uzak faaliyetler yürütmesi ve yurtdışına göç etmesi yoluyla, tarihindeki en zorlu dönemlerden birinde en az zararlı hayatta kalma stratejisi takip etmektedir.

³⁶² Wickham, *The Muslim Brotherhood*, 148-150.

³⁶³ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 162-173.

2.1.4.Müslüman Kardeşler'in Geçirdiği Dönüşümlerin Değerlendirilmesi

İngiliz sömürge düzeni zamanında başladığı geniş çaplı faaliyetleriyle Mısır halkı nezdinde en başarılı toplumsal hareketlerden biri olarak kabul gören İhvan, kuruluşundan kısa bir zaman sonra hem silahlı kanadını oluşturmuş hem de kurumsal siyasete dâhil olma kararı almıştır. Mısır toplumunun İslâmîleştirilmesini temel öncelik olarak gören el-Benna, toplumsal mücadeleyi siyasal duruştan bağımsız görmemiştir. Ancak onun takip ettiği siyaset metodolojisi, yozlaşmış bir siyasi düzeni toptan değiştirmek üzerine kurulu sistem dışı bir yöntem yerine, mevcut siyaset sahasına mümkün olan tüm araçlarla nüfuz edebilmeye fırsat veren sistem içi bir mücadeleyi önermektedir. Her ne kadar el-Benna'nın bu perspektifi İhvan'ın geleneksel ideolojisini çerçeveselendirse de, hareketin öne çıkan isimleri arasındaki ihtilaflar, Genel Mürşid'in -kurumsal siyaseti önceleyen duruşunun yanında- çoğu zaman dışladığı silahlı mücadeleyi dolaylı olarak onaylamasını da icbar etmiştir. Bu kararın alınmasında, İngiliz sömürge güçlerinin ülkede yarattığı huzursuzluk, krallık rejiminin halkın taleplerini göz ardı etmesi ve Filistin'de İngilizlere ve siyonistlere karşı verilen mücadele oldukça etkili olmuştur. Peter Waldmann'ın teorik yaklaşımına uygun olarak, 'devlet ya da başka bir aktör tarafından yapılan saldırı' ve 'saldırı/baskı altında olan gruplara (Mısır ve Filistin halklarına) yardım etme kapasitesinde olan devlet veya başka bir kurumun yokluğu',³⁶⁴ İhvan içerisinde silahlı mücadeleyi ısrarla talep eden bir kanadın oluşmasına neden olmuştur. Hazen'in 'grup-içi rekabet'³⁶⁵ ve Alimi'nin ise 'hareket içi güç mücadelesi'³⁶⁶ olarak tanımladıkları faktör de hareketin silahlı mücadele için birlikler kurmasını açıklayan bir diğer etken olmuştur. İhvan'ın mücadele tarzını pasif ve etkisiz olarak nitelendiren bir grup gencin hareketten koparak "Hz. Muhammed'in Gençliği Cemiyeti"ni kurması, teşkilatın omurgasını oluşturan genç nüfusu kaybetmekten korkan el-Benna öncülüğündeki kanadın silahlı mücadeleye razı olmasını doğurmuştur. Hareket içerisinde uzun yıllar boyunca etkisini sürdüren bu ihtilaf, dönem güç kaybetse de silahlı kanadın paralel bir yapılanma olarak pozisyonunu korumasına imkân sunmuştur. Bu kanadın 1940'lardan 1970'lerin sonlarına kadar varlığını sürdürmesinde teorik varsayımlarıyla uyumlu diğer başka nedenler de etkili olmuştur. Hazen'in 'siyasi fırsatlar yapısı' üzerinden izah ettiği faktör çerçevesinde;

³⁶⁴ Peter Waldmann, s. 241-243.

³⁶⁵ Hazen, s. 283-285.

³⁶⁶ Alimi, s. 96.

‘hükümetin halkın taleplerini karşılama hususundaki isteksizliği’, İhvan’ın el-Benna döneminden başlayarak farklı zamanlarda dile getirdiği kurumsal siyasete katılım talebine olumsuz cevap verilmesi, farklı siyasi partilerle kurmak istediği ittifak ilişkilerinin çoğunlukla kesintiye uğraması/engellenmesi ve toplumsal taban açısından devlet tarafından risk olarak görüldüğü her süreçte baskı ve tutuklama politikalarına maruz kalması, hareket içerisinde bir kanadın radikalleşmesini uzun vadeli kılmıştır. Aynı şekilde, özellikle Abdunnasır döneminde yürütülen sert politikalar sebebiyle ‘hareketin mevcudiyetine ilişkin tehditler’ ve buna paralel olarak ‘cahili yönetim’e karşı silahlı mücadelenin kaçınılmaz olduğuna dair ön kabulü ortaya çıkaran ‘ideolojik değişimler’ ve yeni ‘çerçevlendirmeler’, hareketin takip ettiği ılımlı yaklaşımdan rahatsız olan bir kitlenin kalıcı hale gelmesine kapı aralamıştır. İkinci Dünya Savaşı atmosferinde silaha erişimin kolay olması ve Almanya’nın Hacı Emin el-Hüseyni aracılığıyla İngiliz karşıtı grupları silahlandırma girişimleri de, Hazen’in ‘kaynak mobilizasyonu’ üzerinden izah ettiği faktörün İhvan’ın silahlı mücadelesini uzun vadeli sürdürebilmesinde işlevsel olduğunu göstermektedir.³⁶⁷ Alimi’nin ‘hareket ile siyasi sistem arasındaki ilişkinin hareketin aleyhine olacak şekilde bozulması’ olarak tanımladığı ‘elverişsiz fırsat/tehdit oranı’ da silahlı kanadın ömrünün uzun olmasını açıklayan bir diğer etken olmuştur.³⁶⁸ Buna göre, baskılayıcı siyasi sistem karşısında hangi strateji ile politika üretmek gerektiğine ilişkin yaşanan tereddütler, radikal yaklaşımlara sempatiyle bakan hareket mensuplarının sayılarının artmasına ve silahlı mücadelenin geniş bir zamana yayılmasına fırsat sunmuştur.

Öte yandan, Hazen’in hareketlerin silahlı gruba dönüşmesi ve silahlı mücadeleyi sürekli hale getirmesinde ‘karizmatik liderler’in³⁶⁹ rolüne ilişkin teorik varsayımı, birçok vakada doğrulanma potansiyeline sahip olmakla birlikte, İhvan’ın tarihsel sürecinde yanlışlanmıştır. Hareketin kurucu lideri olarak karizmatik bir konumda olan el-Benna, şiddet içerikli eylemlere ve silahlı mücadeleye mesafeli olmasına karşın, hareket kadrolarındaki silahlı mücadele talebini engelleyememiştir. Tersinden, hareketin tarihinde kritik rollere sahip olmakla birlikte karizmatik kişilikler olmayan el-Hudeybi ve el-Tilmisani’nin çabaları, silahlı mücadelenin terkedilmesi ve dışlanması hususunda çok

³⁶⁷ Hazen, s. 284-285.

³⁶⁸ Alimi, s. 100.

³⁶⁹ Hazen, s. 296.

daha işlevsel bir rol üstlenmiştir. Öyle ki Seyyid Kutub gibi bir ‘düşünsel lider’in etki alanıyla birlikte kendisine daha çok zemin bulan silahlı mücadele, el-Hudeybi ve el-Tilmisani’nin İrşad Bürosu üyelerinin desteğiyle silahlı kanadı lağvetme iradesinde ısrarcı olmaları sayesinde İhvan’dan başka gruplara kanalize edilmiş ve hareketin geleneksel ideolojisi yeniden ana akım haline gelmiştir. Dolayısıyla, İhvan vakasından yola çıkarak, ‘karizmatik lider’ faktörünün diğer yapısal ve örgütsel şartlar eşlik etmediğinde bir hareketin kritik dönüşümlerinde tek başına açıklayıcı olamayacağı sonucuna varmak mümkündür.

Faaliyet alanları açısından ‘toplumsal hareket’ hüviyeti esas belirleyici olan İhvan için, her ne kadar uzun müddet varlığını sürdürse de silahlı mücadele arızî bir konumda olmuştur. Buna karşın, toplumsal mücadeleye neredeyse kuruluşundan bu yana eşlik eden siyasal mücadele ise, toplumsal hareketin önemini ikinci sıraya atmadan siyasi partileşme sürecini merkezi bir konuma taşıma noktasında ana motivasyonu oluşturmuştur. Ancak, İhvan’ın sistem içi hareket metodolojisiyle de oldukça uyumlu bir stratejiye karşılık gelen kurumsal siyasete dâhil olma kararı, Mısır siyasal rejiminin engelleri sebebiyle uzun yıllar somut bir projeye dönüşmemiştir. İhvan’ın 1941’de Hasan el-Benna ile başlayan seçimlere katılma girişimi, gördüğü baskılar ve karşılaştığı şaibeli durumlar sebebiyle ilk defa 1976’da parlamentoda temsil edilme imkânına dönüşebilmiştir. Benzer sebeplerden ötürü, 1954’te yasa dışı ilan edilmesinin ardından ilk defa siyasi parti kurma fırsatını Mısır’daki halk ayaklanmalarından sonra bulabilen İhvan, 1976’dan itibaren farklı yıllarda bağımsız adaylarla parlamentoda temsil edilmiştir.

Hareketin siyasi partileşme iradesi, Herbert Kitschelt’in ‘toplumsal hareket partisi’ kavramsallaştırması etrafında yaptığı teorik varsayımlarla açıklanma potansiyeline sahiptir. Buna göre; toplumda bütüncül bir dönüşüm sağlamak isteyen hareketlerin ideolojik açıdan mevcut siyasi parti programlarıyla çatışmalar yaşaması, kendilerini destekleyecek geniş bir halk kitlesinin varlığına olan inançları, temsilde eksik kalanların huzursuzluğu ve siyasete girişin önündeki engellerin az olması, bir toplumsal hareketin partileşme motivasyonları arasında yer almaktadır.³⁷⁰ İhvan açısından, siyasetin önündeki engellerin varlığı on yıllar boyunca devam etmesine karşın, Kitschelt’in dile getirdiği diğer üç faktörün etkisi hareketin kurumsal siyasete katılma noktasında genel bir irade

³⁷⁰ Kitschelt, s. 281-282.

ortaya koymasını sağlamıştır. Ancak burada Barbara Zollner'in toplumsal hareketlerin siyasi partilere dönüşümünde ana belirleyicinin 'siyasi etki' olduğuna dair varsayımına da vurgu yapmak gerekmektedir. Partileşme sürecine girilmesinde determinist bir denklemin olmadığına işaret eden Zollner, hareketlerin siyasi etki bakımından kendilerini güçlü hissedecekleri platformlarda faaliyet göstermek isteyeceklerini savunmaktadır.³⁷¹ Bu bağlamda, el-Benna dönemindeki girişimlerin sonuç vermediğini gören el-Hudeybi'nin kendi döneminde tüm ısrarlara rağmen partileşmeye sıcak bakmaması ve toplumsal bir hareket olarak faaliyetlere devam etme tercihini öne çıkarması, o dönemin konjonktüründe 'siyasi etki'ye dair yaptığı değerlendirmelerin bir sonucudur. Nitekim El-Hudeybi döneminin fikirsel mirası olarak devreden "öğrenci birlikleri, mesleki örgütler/sendikalar ve sivil toplum kuruluşlarında aktif olma" prensibi, siyasete giriş imkânlarının görece daha serbest olduğu Sedat ve Mübarek dönemlerinde de işlevselliğini korumuştur. Diğer bir ifadeyle, siyasetin önündeki engellerin tamamen kaldırılmadığı tüm dönemlerde, sivil toplumda etkin olma politikası, hareketin 'siyasi etki' değerlendirmeleriyle yakından ilişkili olmuştur. Her ne kadar İhvan, halk ayaklanmalarının ardından gelen Mısır Devrimi'yle birlikte Hürriyet ve Adalet Partisi'ni kurmuş olsa da, parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılma noktasında da 'siyasi etki' tartışmasını gündeme taşımıştır. İlk etapta cumhurbaşkanlığı için aday çıkarmama niyetinde olan hareket, parlamento seçimlerinin oluşturduğu atmosferle, kendi bünyesinden cumhurbaşkanı çıkarmanın hareketin siyasi kararları etkileme gücünü arttıracığına ikna olmuştur. Öte yandan, toplumsal hareket ile siyasi partiler arasındaki sınırların net olması gerektiğini savunan Zollner, bu bakış açısıyla 'toplumsal hareket partisi' yaklaşımından ayrılmakta; İhvan'ın cemaat ile parti arasındaki ayrımı gerçekleştirememesi sebebiyle Mısır Devrimi sonrası 'siyasi etki' hesabını yanlış yaptığını dile getirmektedir.³⁷²

Sonuç olarak; yüz yıla yaklaşan tarihinde farklı dönüşüm süreçlerinden geçen İhvan, toplumsal ve siyasal mücadelesini bir arada yürüten hibrit bir yapılanma olarak yoluna devam etmektedir. Hareket, ılımlı ve orta yolcu söylemine karşın, bir dönem içerisinden silahlı bir grup ortaya çıkarsa da, siyasi ideolojisinin yeniden çerçevelendirilmesi ve siyasi liderliğinin kararlı duruşu sayesinde askeri yapılanmayı lağvetmeyi başarmıştır. Üç

³⁷¹ Zollner, "The metamorphosis of social movements into political parties", 380-382.

³⁷² Zollner, "The metamorphosis of social movements into political parties", 385-386.

Temmuz darbesi gibi zor bir süreçten geçmesine rağmen şiddet içerikli herhangi bir eyleme başvurmayan İhvan, gerekli yapısal şartların oluşması durumunda toplumsal ve siyasal kanatlarının yan yana yürüyeceği bir strateji takip etmeyi tercih etmektedir. Hareketin tüm baskı politikalarına rağmen mevcudiyetini korumasının altında yatan en önemli etken ise, kurumları ve örgütlenme kabiliyeti bakımından oldukça nitelikli bir toplumsal hareket altyapısına sahip olmasıdır.

2.2.Hizbullah: Silahlı Hareket mi, Sosyo-Politik Hareket mi?

İsrail'e karşı verdiği mücadeleyle ilk defa adını duyuran Hizbullah'ın kuruluş aşaması, akademik yazınlarda çoğunlukla 'silahlı hareket' olarak zikredilmektedir.³⁷³ 1982 yılını kuruluş tarihi olarak referans alan çalışmalarda, Hizbullah'ın İsrail işgali karşısında silahlı direnişi örgütlemek amacıyla Şiiler tarafından teşekkül edilen bir hareket olarak ortaya çıktığı savunulmaktadır. Hareketin Lübnan İç Savaşı'nın ikinci yarısında ortaya koyduğu askeri performans da bu kanaati beslemektedir. Ancak, Lübnan'daki Şii mobilizasyonunun tarihine biraz daha detaylıca bakıldığında, Hizbullah'ın işgal karşısında de facto olarak ortaya çıkan bir hareket olmadığı, bilakis kökleri Şii toplumsal tabanına dayanan uzun vadeli bir sürecin son halkası olarak görünürlük kazandığı iddia edilebilir.

2.2.1. Hizbullah'ı Ortaya Çıkaran Tarihsel Süreç: Şii Toplumsal Tabanında İslâmî Uyanış

Modern Lübnan Devleti'nde resmi olarak yapılan son nüfus sayımına (1932) göre Marunî Hristiyanlar ve Sünnilerden sonra ülkedeki üçüncü büyük topluluk olan Şiiler, politik temsiliyet bakımından uzunca bir zaman dezavantajlı konumda yaşamıştır. Coğrafi olarak Beka Vadisi ve Güney Lübnan bölgelerine dağılan Şii nüfus, siyasi mekanizmalardan izole bir şekilde "za'im/zuama" denilen feodal beylerin siyasi temsiliyeti ile yetinmek zorunda kalmıştır. 1950'lere kadar tabakalaşmanın ekonomik elit (*zuama*), dini elit (*ulema*) ve işçiler/çiftçiler/küçük esnaf olarak şekillendiği Şii toplumu, 1950'lerde başlayan ve 1960'lı yıllarda zirve yapan şehirlere göç dalgasıyla geleneksel elitlere

³⁷³ Norton, s. 33-34; Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 47-48; Dominique Avon ve Anaïs-Trissa Khatchadourian, **Hezbollah: A History of the "Party of God"**, Cambridge: Harvard University Press, 2012, 25-26; Daher, *Hezbollah: The Political Economy of Lebanon's Party of God*, 25; Gleis ve Berti, s. 35; Saouli, *Hezbollah: Socialisation and its Tragic Ironies*, 61.

meydan okuyan yeni güç ilişkilerine şahit olmuştur. Geleneksel ulemanın toplumsal ve siyasal gelişmeler karşısındaki duyarsız tavrını eleştiren yeni ulema dalgasının ilk tohumları da bu dönemde atılmıştır.³⁷⁴ Lübnan Direniş Alayları (EMEL)'nin kurucusu olan ve Hizbullah'ın ortaya çıkmasında fikirsel etkileri olan İmam Musa Sadr da bu süreçte (1959) Lübnan'a gelmiştir. Aslen Lübnanlı ulema bir ailenin mensubu olan, ancak İran'da büyüyen Sadr, Seyyid Abdu'l-Hüseyin Şerafeddin tarafından Lübnanlı Şiilerin dini işlerini idare etmesi amacıyla Lübnan'a davet edilmiştir. Medrese eğitiminin yanı sıra, Tahran Üniversitesi'nde Hukuk bölümünü bitiren Sadr, İran Şahı karşıtı pozisyonuyla toplumsal ve siyasal olaylara olan ilgisini ortaya koyarak, Lübnan'daki geleneksel ulemadan farklı bir tavır içerisinde olacağının sinyallerini vermiştir.³⁷⁵

Şiilerin siyasi uyanış süreçleri Pan-Arabizm düşüncesinin ve Nasırcı, Baasçı, Sosyalist ve Komünist grupların popüler olduğu dönemlere denk gelmiştir. Bu sebeple, her ne kadar Musa Sadr'ın İslâmî bakış açısı toplumda kabul görse de, ilk etapta Şii gençlerin önemli bir kısmı seküler muhalif gruplarda faaliyette bulunmayı tercih etmiştir.³⁷⁶ Ancak 1967 Haziran Savaşı'nda Arap ordularının İsrail karşısındaki yenilgisiyle Cemal Abdunnasır'ın popülaritesinin zayıflaması bu trendi değiştirmeye başlamıştır. Yine, Musa Sadr gibi, geleneksel ulemadan ayrıışan devrimci ve aktivist bir karaktere sahip olan Muhammed Hüseyin Fadlullah'ın, 1960'ların ortasında Necef medreselerinde aldığı eğitimi tamamlayarak Lübnan'a dönmesi, Şii gençlerin yönünü İslâmî gruplara çevirme eğilimini desteklemiştir.³⁷⁷ 1970'lerde pek çok Lübnanlı Şii gencin Necef'te aldığı medrese eğitimi, sıradan bir dini eğitimin ötesine geçmiş, siyasi şuurlar bakımından yeni bir akımın oluşmasına zemin sunmuştur. Aynı dönemde Şah'ın zulüm ve baskılarından dolayı Lübnan'a yerleşen İranlı aktivistler de bu sürece katkı sağlamıştır. Hizbullah'ın temellerinin atılmasında önemli etkisi olan Mustafa Çamran, bu isimlerden biridir. Dolayısıyla, hem İran'da İslam devrimi sürecine destek olan isimlerin hem de Irak'ta gençleri dini-teorik bakımdan yetiştiren ulemanın Lübnan'daki Şiilerin İslâmî gruplar etrafında örgütlenmesinde ciddi payları olmuştur. Nitekim Irak'ta İslâmî Dava Partisi lideri Muhammed Bakır Es-Sadr'ın mektebinde yetişen Lübnanlı gençler, daha sonra

³⁷⁴ Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 49.

³⁷⁵ Rula Jurdi Abisaab ve Malek Abisaab, **The Shi'ites of Lebanon: Modernism, Communism, and Hizbullah's Islamists**, Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2014, 110-111.

³⁷⁶ Norton, s. 15.

³⁷⁷ Daher, *Hezbollah: The Political Economy*, 26.

İran'ın Şam büyükelçisi olan Ali Ekber Muhteşemi'nin koordinasyonunda bir dizi toplantı yaparak Hizbullah'ın resmi olarak kurulmasına giden süreci inşa etmiştir.³⁷⁸

Musa Sadr'ın çabalarıyla ortaya çıkan çalışmalar, Şii toplumsal tabanındaki değişimi ve yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkışını göstermesi bakımından önemlidir. Zira 1960'larla birlikte geleneksel elit tahakkümünden kurtulma çabası içerisine giren Şii sosyolojinin, Lübnan siyasal sistemine olan muhalefetini seküler kanallardan İslâmî kanallara aktarması bir anda gerçekleşmemiştir. 1990'lı yıllarda dahi Lübnan Komünist Partisi üyelerinin yüzde 41'inin Şiilerden oluşması, ezilen sınıfın konsolidasyonunda seküler grupların ne derece etkili olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan, Musa Sadr'ın ulemaya dair algıları değiştiren aktivizmi, Lübnan'da toplumsal ve siyasal olaylarla doğrudan ilişkili yeni bir İslamcı toplumsal tabanın oluşmasının ilk temellerini atmıştır. Sadr, geleneksel siyasi-dini elit ile seküler muhalif gruplar dışında üçüncü bir yol sunması bakımından, Gramşiyen perspektifle -Şii toplumunda dini/siyasi uyanışa aracılık ettiği için- 'organik aydın'a benzetilmiştir.³⁷⁹

1969'da Yüksek Şii İslam Konseyi'ni ve 1974'te Mahrumlar Hareketi'ni kuran Sadr, bir yandan Lübnan'daki Şii toplumunu örgütlemek, sosyo-ekonomik koşullarını düzeltmek ve Şii ulema tipolojisini değiştirmek için uğraşırken, diğer yandan da tüm Müslümanlarla birlik olma çabasını yürütmek ve din-mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm ezilenlerle dayanışma içerisinde olmak için gayret göstermiştir. Bu bağlamda, Filistin meselesini de önceleyerek destek için uğraş veren Sadr'ın, karizmatik ve aktivist kişiliğinin, Necef'te Muhammed Bakır Es-Sadr'ın tedrisatından geçen Lübnanlı genç ulemanın katkılarıyla, Şiilerin ideolojik dönüşümünde kritik bir öneme sahip olduğu görülmektedir.

2.2.2.Hizbullah'ın Kuruluşu: Kurucu Kadro ve Faktörler

Emel Saad-Ghorayeb, Hizbullah'ı "kökleri 1960'lara dayanan dini bir akımın örgütsel tezahürü" olarak tanımlamaktadır.³⁸⁰ Hizbullah'ın başlangıcını 1982 olarak kodlayan pek çok çalışmanın aksine bu tanım, hareketin toplumsal bir tabana yaslandığını, bir boşlukta

³⁷⁸ Alagha, *The Shifts in Hizbullah's Ideology*, 33-34.

³⁷⁹ Abed T. Kanaaneh, *Understanding Hezbollah: The Hegemony of Resistance*, New York: Syracuse University Press, 2021, 68.

³⁸⁰ Amal Saad-Ghorayeb, "Factors Conducive to the Politicization of the Lebanese Shi'a and The Emergence of Hizbu'llah", *Journal of Islamic Studies*, Cilt Nu. 14, Sayı. 3, (Eylül 2003), 306.

veya geçici bir konjonktürel çerçevede oluşmadığını göstermesi bakımından kıymetlidir. İran’da İslam Devrimi’nin meydana gelmesi veya İsrail’in Lübnan’ı işgali gibi ‘tamamlayıcı nedenler’ Hizbullah’ın ortaya çıkmasında kritik öneme sahip olsa da, bunların başlangıç noktası olarak alınması Hizbullah’ın sadece savaş/direnış amacıyla ortaya çıkan bir hareket olduğu algısını doğuracaktır. Hâlbuki Hizbullah’ın, Şii sosyolojisindeki İslâmî uyanıştan ilham alan geniş çaplı bir örgütsel proje vizyonuna sahip olduğu, ancak Lübnan İç Savaşı, Sadr sonrası EMEL’de oluşan çatlaklar ve yaşanan fiilî işgale karşı somut cevap üretme zorunluluğu sebebiyle ‘silahlı hareket’ olarak görünür hale geldiği yorumunda bulunmak daha doğru gözükmeğtedir. Bu bakımdan çalışmamızda, Hizbullah’la ilgili yaptığı çalışmalarla öne çıkan Joseph Alagha’nın “Hizbullah, 1978’de -İran kaynaklı ideolojik destekle- Lübnanlı Şii din adamları ve kadrolarının çeşitli kesimleri tarafından toplumsal ve siyasal itiraz amaçlı İslâmî bir hareket olarak kuruldu”³⁸¹ tespiti referans kabul edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, Hizbullah, Musa Sadr’ın Libya’da kaybolmasının ardından EMEL’deki kadro ve eğilim değişikliğinden rahatsızlık duyarak, Sadr ve Fadlullah’ın öncülük ettiği İslâmî uyanış akımının takipçisi olarak ortaya çıkmış bir toplumsal harekettir. Ancak, Lübnan’ın içinde bulunduğu şartlar sebebiyle, toplumsal hüviyetinden önce silahlı karakteriyle tanınır duruma gelmiş; iç savaşın son döneminde ve sonrasında toplumsal ve siyasal karakteri daha görünür olmuştur. Nitekim Alagha’ya göre de, “1984/5 ile 1991 yılları arasında Hizbullah, toplumsal değişimi ve sosyal adaleti hedefleyen geniş bir organizasyona, yapıya ve ideolojiye sahip olması bakımından tam teşekküllü bir toplumsal hareket haline gelmiştir”³⁸².

Hizbullah’ı ortaya çıkaran ana faktörlerden biri EMEL Hareketi’nde yaşanan dönüşüm olmuştur. Musa Sadr öncülüğünde sosyo-politik bir hareket olarak ortaya çıkan ve daha sonra Lübnan İç Savaşı’na giden süreçte silahlı bir yapıya evrilen EMEL, Sadr’ın 1978’de Libya’ya yaptığı ziyaret sonrası ortadan kaybolmasının ardından ideolojik bir dönüşüm geçirmiştir. Şii toplumundaki İslâmî uyanış örgütleyen Sadr, ideolojik bakımdan geniş bir tabana hitap etse de mücadelesini dini referanslar üzerinden inşa etmiştir. Ancak, Sadr’ın ardından EMEL’in liderliği görevini üstlenen Nebih Berri’nin politikaları,

³⁸¹ Alagha, *The Shifts in Hizbullah’s Ideology*, 13.

³⁸² Alagha, *The Shifts in Hizbullah’s Ideology*, 191.

hareketin daha seküler bir yönelim benimsemesine neden olmuştur.³⁸³ Orta-sınıf tüccar bir aileden gelen Berri'nin modern za'imliği temsil ettiği şeklindeki algı, Sadr'ın geleneksel Şii elitlere karşı verdiği mücadelesinin hasar gördüğü yorumlarını doğurmuştur. Diğer yandan, Berri'nin takip ettiği seküler politikalar, Sadr'ın kurduğu EMEL'in farklı olduğunu savunan İslamcı kadrolarda ciddi rahatsızlıklar ortaya çıkarmıştır. Tüm bunlara bir de bölgesel gelişmelerin eşlik etmesi, ana omurgasını EMEL'den ayrılanların oluşturduğu yeni bir hareketin kurulmasını kaçınılmaz kılmıştır. Dolayısıyla, Hizbullah'ın dışarıdan gelen para ve askeri yardımlarla kurulan sıradan bir hareket değil, Musa Sadr'ın EMEL'inde mayası atılan ve onun Şii sosyolojisinde ve ideolojisinde yarattığı dönüşüm etkisinin üzerine inşa edilen bir hareket olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Diğer bir ifadeyle, Musa Sadr'ın hayatta kalması ve EMEL'i İslâmî bir çizgide tutması durumunda, Hizbullah'ın kurulmasını gerektiren şartların doğmayabileceği iddiasında bulunmak mümkündür. Tam da bu sebeple, Hizbullah'ın kuruluş yılını, Alagha'nın yorumunu tercih ederek, Musa Sadr'ın Libya'da kaybolduğu 1978 olarak kabul etmekteyiz.

Diğer yandan, Necef'te eğitim gören ve Saddam Hüseyin'in baskıları sonucu Lübnan'a geri dönmek zorunda kalan genç ulema da 1970'li yılların başında Musa Sadr'a alternatif olarak yeni bir politik akım başlatmıştır. Bu akımın kimi mensupları Irak'taki Dava Partisi'ni Lübnan'da tekrar canlandırma girişiminde bulunurken, kimileri ise Lübnan Müslüman Öğrenciler Birliği çatısı altında bir araya gelmiştir. Muhammed Hüseyin Fadlullah'ın öncülük ettiği bu girişimlerden, gelecekte Hizbullah kadrolarında faaliyet gösteren önemli isimler çıkmıştır. Bu siyasi akım, her ne kadar Sadr'ın bakış açısından ayrılan bazı yönleri sahip olsa da, bu ayrışmanın ideolojik olmaktan ziyade fer'i/metodolojik olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Nitekim her iki kanattan önemli isimler daha sonra Hizbullah'ın kuruluşunda yer almıştır. Sadr'ın Libya'da kaybolmasının ardından Fadlullah'ın Lübnan'daki Şii sahasında ('Hala el-İslamiyye eş-Şiyye) etkinliği artsa da, Fadlullah öncülük ettiği akımı alternatif kurumsal bir yapı haline dönüştürmemiş,³⁸⁴ EMEL taraftarları da dâhil olmak üzere geniş Şii yelpazesine

³⁸³ Yetim, Kalaycı ve Kaşıkçı, s. 87.

³⁸⁴ Qassam, s. 19.

seslenmeyi tercih etmiştir.³⁸⁵ Bu akımı takip ederek Fadlullah'ın sözüne itibar eden gençlerin bir kısmı 1979 yılında -henüz İran'da İslam Devrimi olmadan önce- Lübnan'da "İslam Devrimi'ni Destekleme Komitesi" adlı kültürel bir organizasyon kurmuştur.³⁸⁶ Bu komitede yer alan birçok ismin daha sonra Hizbullah'ın kurucu kadrosunda yer alması, hareketin kuruluş tarihinin 1978 olarak tayin etmemizi destekler niteliktedir. Sonuç olarak, Hizbullah'ın kuruluşunda hem ideolojik açıdan hem de toplumsal taban ve kurucu kadro açısından Musa Sadr'ın ve Muhammed Hüseyin Fadlullah'ın -farklı yolları takip etseler de- birbirine yakın oranda etkilerinin olduğunu zikretmek gerekmektedir. Elbette, Hizbullah'ı potansiyel olarak var eden bu faktörler, hareketin fiili kurulumuna etki eden yapısal ve örgütsel faktörlerle bir araya geldiğinde anlam kazanmıştır.

Hizbullah'ın EMEL'e alternatif bir hareket olarak doğmasında Sadr'ın Libya'da kaybolması, İsrail'in Lübnan topraklarını işgali ve İran'da İslam Devrimi'nin gerçekleşmesi faktörleri öne çıkmaktadır.³⁸⁷ Yukarıda da ifade edildiği gibi, Şii toplumunun Lübnan'da marjinalize edilmesine karşı örgütlenen seküler muhalefete alternatif olarak Sadr'ın çabalarıyla yeni bir İslâmî muhalefet damarı doğmuştur. Sadr'ın ortadan kaybolmasının ardından EMEL'de seküler yönelimlerin baskın hale gelmesi, hareket içerisinde faaliyet gösteren İslamcı tabanı ve kadroları rahatsız etmiş, neticede Hizbullah'ın kurulmasını mümkün kılan örgütsel faktör vücut bulmuştur. İran'da gerçekleşen İslam Devrimi ise, Hizbullah'ın kurulmasını hızlandıran yapısal faktörlerin başında gelmektedir. Şii İslam düşüncesinde 1960'larda görünür hale gelmeye başlayan ve din ile siyaset arasındaki ayrımı ortadan kaldıran devrimci bakış açısının İran'da somut karşılık bulması,³⁸⁸ Sadr ve Fadlullah'ın Lübnan'da başlattığı İslâmî uyanış dalgasını yeni bir yol ayrımına getirmiştir. EMEL içerisinde yekpare bir bakış açısının olmaması ve Sadr sonrası hareketin liderliğini üstlenen Berri'nin seküler siyaset yapma tercihi, İslam devrimine sempatiyle yaklaşan farklı grupların zaman içerisinde ortak paydada buluşmalarına zemin sunmuştur. Bu ortak paydanın tam anlamıyla fiili bir yapı haline gelmesi ise, bir diğer yapısal faktör olan İsrail'in 1982'de başlattığı geniş çaplı işgal

³⁸⁵ Bu tablodan yola çıkarak, Muhammed Hüseyin Fadlullah'ın, Hizbullah'ın kuruluşunda ideolojik olarak etkisi olduğunu, ancak kendisini bir hareketle sınırlandırmak istemediği için hareketler üstü bir pozisyonda kalmayı tercih ettiğini söyleyebiliriz.

³⁸⁶ Amal Saad-Ghorayeb, **Hizbu'llah: Politics and Religion**, Londra: Pluto Press, 2002, 13-14.

³⁸⁷ Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 56.

³⁸⁸ Gleis ve Berti, s. 36.

politikasıyla gerçekleşmiştir.³⁸⁹ Her ne kadar EMEL kadrolarında İsrail karşıtı bir tutum mevcut olsa da, Filistinli gerillaların Güney Lübnan'dan yaptığı saldırıların ülkedeki Şii bölgelerini İsrail'in açık saldırısına maruz bıraktığı kanaatinin ortaya çıkması, İsrail karşıtı mücadeleyi önceleyen kanat ile Filistinlilerin Güney Lübnan'daki varlığını Şiiler için tehlikeli gören kanat arasında derin çatlakların doğmasına kapı aralamıştır. Neticede, EMEL lideri Berri'nin uzlaşmacı bir tavır sergileyerek Lübnan Cumhurbaşkanı İlyas Sarkis'in 1982'de İsrail'in işgali karşısında politika belirlemek amacıyla kurduğu Ulusal Kurtuluş Komitesi'ne katılma davetine olumlu cevap vermesi, hareketin fiili olarak bölünmesine neden olmuştur.

İsrail'le yakın ilişkilere sahip olan Beşir Cemayel'in Ulusal Kurtuluş Komitesi'nde yer alması ve komitenin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve İsrail planlarıyla uyumlu olarak Filistinli gerillaları Güney Lübnan'dan çıkarmayı amaçlaması, EMEL'in devrimci kanadı tarafından bunun bir Merkezi İstihbarat Teşkilatı (CIA) oyunu olduğu şeklinde yorumlanmıştır.³⁹⁰ Kabul edilemez görülen bu durum karşısında, hareketin ikinci ismi olan Hüseyin el-Musavi, EMEL'in Musa Sadr tarafından kurulan bir İslâmî hareket olmaktan çıktığını belirterek, Ağustos 1982'de "gerçek EMEL" olarak tanımladığı "İslâmî EMEL" adında yeni bir hareket kurmuştur.³⁹¹ Daha sonra Hizbullah'ın kurumsal yapısının ana omurgasını oluşturacak olan bu hareket, Beka bölgesinde ciddi bir tabana sahip olmuştur. Bu ayrışma sürecine kadar EMEL içerisinde bölge yetkilisi olan Hizbullah'ın şu anki lideri Hasan Nasrallah'ın o tarihlere dair tanıklığı, aslında Hizbullah'ın fiili kuruluş sürecine de yakından ışık tutmaktadır:

"Hareketin[EMEL], kayda değer bir siyasi çekiciliği vardı. Ben ve Hizbullah'taki dostlarım, İsrail işgalinden önce EMEL üyesiydik. Siyasi mesele, Musa es-Sadr'ın ortadan kaybolmasının ardından, vizyon, çalışma ve diğer unsurlardaki farklılıklar nedeniyle gün yüzüne çıkmıştı; ancak sorun

³⁸⁹ Bu işgal sürecinin hazırlayıcısı, 1978'de Güney Lübnan'daki Filistinli gerillaları hedef alan Litani Operasyonu olmuştur. Dolayısıyla İsrail faktörü, aslında denkleme 1978'de dâhil olmuştur. Ancak Şiilerin direniş yapılanmasının 1978'de değil de 1982'de ortaya çıkması dikkat çekmektedir. Saad-Ghorayeb'a göre bunun nedenleri, 1978'de Filistinli direniş gruplarının aktif olması sebebiyle Güney Lübnan'daki Şiiler arasında herhangi bir direniş örgütlenmesine ihtiyaç duyulmaması ve İran'daki İslam Devrimi'nin o yıllarda henüz gerçekleşmemiş olmasıdır. Bkz. Saad-Ghorayeb, *Hizbu'llah: Politics and Religion*, 10.

³⁹⁰ Mohanad Hage Ali, **Nationalism, Transnationalism, and Political Islam: Hizbullah's Institutional Identity**, Londra: Palgrave Macmillan, 2018, 9.

³⁹¹ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 43-44.

1982 işgaline kadar hareketin kendi iç meselesi olarak kaldı. İşgal her şeyi değiştirdi ve tüm siyasi hareketler çok zorlu İsrail rakamları karşısında basit sıfırlar haline geldi. İran Devrim Muhafızları, İmam Humeyni'nin emriyle Beka'ya geldi. İnananlar, açık bir İslamcı siyasi vizyona sahip olmak ve İmam Humeyni'nin siyasi çizgisine ve Velayet-i Fakih prensiplerine dayalı tutarlı bir ideoloji ile hareket etmek için devrimci ve İslamcı bir akımın kurulması gerektiği görüşündeydiler. İşte Hizbullah böyle ortaya çıktı.”³⁹²

EMEL'de yaşanan bu ayrılık, İran İslam Devrimi'ne sempatiyle bakan farklı grupların bir araya gelerek yeni bir oluşumun içerisine girmelerine zemin sunmuştur. İslami EMEL, Dava Partisi, İslâmî Öğrenci Birliği, Müslüman Âlimler Birliği gibi gruplar, kendi aralarındaki farklılıkları bir kenara bırakarak şu üç temel dini-siyasi normda birleşerek Hizbullah'ın kuruluşuna imza atmışlardır: a) İslam, hareketin doktrininin, siyasi ve teorik eğilimlerinin yegâne belirleyicisidir, b) Velayet-i Fakih teorisine bağlılık; Veli-i Fakih'in kararları tüm taraflar için bağlayıcıdır, c) İsrail'e karşı direniş ve Lübnan'ı işgalden kurtarmak esastır.³⁹³ Böylece üçü Beka bölgesi âlimlerden, üçü İslâmî Dava Partisi üyelerinden ve diğer üçü de İslami EMEL üyelerinden oluşan dokuz kişi temsilci olarak seçilmiş, bu kişilerin üzerinde ittifak ettikleri “Dokuzlar Belgesi” olarak adlandırılan metin oluşturulmuştur. Dönemin Veli-i Fakih'i İmam Humeyni'ye sunulan bu metnin kabul görmesiyle, tüm gruplar teşkilatlarını lağvederek “Hizbullah” ismiyle yeni bir yapılanma inşa etmiştir.³⁹⁴ Hareketin daha sonra üst düzey yöneticisi olacak olan kurucu kadrosu, Lübnan'daki Şii sosyolojisindeki değişimi göstermesi açısından da önemlidir. Henüz 20'li ve 30'lu yaşlarda olan gençlerden oluşan bu kadronun ortak özellikleri, geleneksel ulema ailelerinden gelmemeleri, aksine ailelerindeki ilk âlimlerden olmaları ve ulema hiyerarşisinin alt tabakasını temsil etmeleriydi.³⁹⁵ Ayrıca kurucuların bir kısmı güney Lübnan'dan olsa da, önemli bir kısmı Beka Vadisi ve Beyrut kökenliydi.³⁹⁶ Bu özellikler, Hizbullah'ın sadece ideolojik açıdan değil sınıfsal ve coğrafi açılardan da yeni

³⁹² Nicholas Noe, **Voice of Hezbollah: The Statements of Sayyed Hassan Nasrallah**, Londra: Verso, 2007, 26.

³⁹³ Saouli, *Hezbollah: Socialisation and its Tragic Ironies*, 60.

³⁹⁴ Qassam, s. 22-23.

³⁹⁵ Hizbullah'ı meydana getiren farklı alt gruplarda öne çıkan ve daha sonra hareketin üst düzey isimleri haline gelen Abbas Musavi, Subhi Tufeyli, Şeyh Muhammed Yezbek, Şeyh Ragıb Harb, Hasan Nasrallah ve Hüseyin el-Musavi hakkında kısa biyografi bilgileri için bkz: Kanaaneh, s. 71-73.

³⁹⁶ Kanaaneh, s. 71.

bir çerçeveye sahip olduğunu göstermektedir. Bu yenilikler bazı avantajlar sağlamakla birlikte, Hizbullah'ın Şii toplumunda geniş bir taban bulabilmesi noktasında kimi dezavantajları da beraberinde getirmiştir.

Uzlaşmacı Şii anlayışına (EMEL) karşı devrimci bir kimlik önerisi başlı başına bir zorluk içerirken, bunu oldukça genç bir kurucu kadro ile yapmaya çalışmak Hizbullah açısından ayrıca bir çaba gerektirmiştir. Tam bu noktada İran'ın ideolojik ve maddi desteğine vurgu yapmak önem arz etmektedir. Zira kuruluşunun tamamlanması sürecini İsrail işgali gibi bir konjonktürde yerine getiren Hizbullah, İran Devrim Muhafızları'nın askeri eğitimleri sayesinde askeri birliklerini oluşturabilirken, İran'dan aldığı maddi destekle de toplumsal kurumlarını genişletme ve halka ulaşma imkânı yakalamıştır. Bu perspektiften, İran'ın ideolojik ve maddi desteği olmaksızın³⁹⁷ Hizbullah'ın, kuruluş sürecinde bu denli etkili bir aktör olamayacağını belirtmek yerinde olacaktır.³⁹⁸

Diğer yandan, İran'ın yardımlarını sadece Hizbullah'ın İsrail karşıtı mücadelesiyle sınırlandırmak da doğru gözükmemektedir. İsrail'in Lübnan'dan 1982'de hemen geri çekilmesi durumunda İran'ın Hizbullah gibi bir çatı yapılanma kurmak için girişimde bulunup bulunmayacağını bilinemeyeceğine dair bazı görüşler olsa da,³⁹⁹ daha önce ifade ettiğimiz gibi, Hizbullah sadece bir direniş örgütü değil, bilakis İslamcı bir toplumsal tabana yaslanan ve devrimci bir hayat görüşünü hâkim kılmak için yola çıkan bütüncül bir harekettir. Bu sebeple, her ne kadar İsrail işgali faktörü Hizbullah'ın kurumsallaşma ve silahlı mücadele sürecini hızlandırmış olsa da, bu faktörün yokluğu halinde de İran'ın mevcut desteklerinin hareket için seferber edileceğini söylememiz mümkündür. Nitekim Hizbullah'ın, kuruluşunda sadece silahlı mücadeleyi değil Sadr'ın EMEL için oluşturduğu eş zamanlı mücadele anlayışını takip etmesi, İran'ın Hizbullah'ı sıradan bir askeri vekil olarak görmediğinin delilidir. EMEL'de toplumsal, örgütsel ve siyasal boyutta mücadele anlayışını birlikte yürütmeyi amaç edinen Sadr, konjonktürel şartların gereğini de göz önünde bulundurarak; Şii cemaatini konsolide etmek amacıyla Yüksek Şii İslam Konseyi'ni, sosyo-politik bir hareket olarak Mahrumlar Hareketi'ni ve

³⁹⁷ Hizbullah'a giden yardımların geçiş noktası olması ve lojistik desteğin temini noktasındaki işlevselliği bakımından, Suriye'nin de hareket açısından oldukça önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Nitekim İran henüz Hizbullah'ın kuruluş aşamasında Suriye ile görüşmeler yaparak Devrim Muhafızları başta olmak üzere geçişler için Suriye'den gerekli izinleri almıştır.

³⁹⁸ Alagha, *The Shifts in Hizbullah's Ideology*, 33-35.

³⁹⁹ Gleis ve Berti, s. 38.

Lübnan İç Savaşı'na giden süreçte hayatta kalmak için zorunlu gördüğü askeri yapılanma olarak EMEL'i kurmuş, bu sayede hepsinin aynı anda faaliyet gösterdiği hibrit bir yapılanmaya öncülük etmiştir.⁴⁰⁰ Benzer şekilde Hizbullah da, bir yandan İsrail'e karşı silahlı mücadeleyi örgütlerken, diğer yandan da teşkilatın iç yapılarını dizayn etmiş ve ulema vasıtasıyla toplumsal mücadelenin inşası için halka yönelik seferberlik hareketi başlatmıştır.⁴⁰¹ Dolayısıyla, Hizbullah'ın da tıpkı EMEL gibi, henüz fiili kuruluş sürecinde toplumsal, siyasal ve askeri mücadeleyi harmanlayan hibrit bir mücadele anlayışını benimsediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Eitan Azani, Hizbullah'ın ortaya çıkması için gerekli koşulları zikrederken, hareketin bileşenlerinin sahip olduğu toplumsal ağ tabakalarına ısrarla işaret etmektedir. Bu bağlamda, Beka bölgesinin Hizbullah'ın kuruluşunda merkez üs olarak seçilmesinin rastlantı olmadığını belirterek, bu bölgede örgütlenmeyi kolaylaştıran üç neden sıralamaktadır: a) Alt grup bileşenlerinin sahip olduğu kitlelerin varlığı, b) EMEL'in, Lübnan Hükümeti'nin ve İsrail'in kontrol ve etkisinden uzak, örgütlenmeye elverişli bir coğrafya olması, c) İran Devrim Muhafızları'nın Suriye'nin onayıyla bu bölgeye yerleşmesi ve halkın ideolojik eğitime ve hareketin örgütsel olgunluğunu tamamlamasına yardımcı olması.⁴⁰² Azani'nin bu tespiti, Hizbullah'ın fiili kuruluş sürecinde hem toplumsal taban mücadelesini hem de askeri örgütlenme çabasını birlikte yürüttüğünü ortaya koymaktadır. Toplumsal, siyasal ve silahlı mücadelesini birbirini dışlayan olarak değil, tamamlayan olarak kodlayan Hizbullah, bu hibrit karakteriyle şartların icbarı karşısında mücadele alanları arasında hızlı geçişler yaparak, adaptasyon süreçlerini çabuk tamamlayabilmiştir.

2.2.3.Hizbullah'ın Geçirdiği Tarihsel ve Örgütsel Dönüşümler

Lübnan'da iç savaşın mevcudiyeti, hükümetin yönetim ve idare gücünün zayıf oluşu ve İsrail'in Lübnan topraklarını fiili işgali, Hizbullah'ın EMEL karşısında alternatif bir yapılanma olarak gücünü tahkim etmesine fırsat sunan nedenler olmuştur. 1982-1985 yılları arasında bir yandan dini aktivizmi merkeze alarak ideolojik boyutta bir seferberlik başlatan hareket, toplumsal mücadelesiyle de Şii toplumundaki kabul edilirliliğini

⁴⁰⁰ Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 53-54.

⁴⁰¹ Qassam, s. 23.

⁴⁰² Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 60.

arttırmıştır.⁴⁰³ Bu dönemdeki üçüncü ve en fazla öne çıkan mücadele alanı ise İsrail'e karşı verilen askeri mücadele olmuştur. 1985'te resmi olarak kuruluşunu ilan edene kadar İsrail'e karşı yürüttüğü askeri mücadeleyi farklı isimler altında sürdüren Hizbullah, İslâmî direnişin olgunlaşmasında önemli kazanımlar sağlamıştır. Canlı bomba (feda) eylemlerini askeri bir strateji olarak uygulayan hareket, ilk defa Ahmet Kusayr'ın güney Lübnan'da konuşlu İsrail karargâhına yaptığı saldırıyla bu eylemlerin önünü açmıştır. 1983 yılında İslâmî Cihad örgütü ismiyle yapılan ve 241 Amerikan deniz piyadesi ile 58 Fransız askerinin ölümüyle sonuçlanan feda eylemi de, bu askeri stratejinin bir parçası olarak gerçekleşmiştir. Sadece İsrail birliklerini değil, İsrail'in çıkarlarını gözetken (ABD, Fransa, İngiltere ve İtalya birliklerinden oluşan) çok-uluslu askeri gücü de hedef alan İslâmî direniş, 1984'te çok-uluslu güçlerin Lübnan'dan ayrılmasını, 1985'te ise İsrail'in işgal ettiği bölgelerin pek çoğundan geri çekilerek güney Lübnan'da sınırlı bir varlık göstermesini sağlamıştır.⁴⁰⁴

İsrail'e karşı verilen mücadele, Hizbullah'ın alt bileşenlerini oluşturan grupların 1985'e kadar geçen iki buçuk yıl içerisinde siyasal bakış açılarının da tam anlamıyla şekillenmesini sağlamış; örgütsel kurulum sürecini olgunlaştırmıştır. İsrail'in Güney Lübnan'da 'güvenli bölge' ilan ederek ülkede işgal ettiği pek çok yerden geri çekilmek zorunda kalması, Hizbullah'ın da resmi olarak kurulmasını beraberinde getirmiştir. 1978'de Şii cemaatindeki İslâmî uyanışın etkisiyle dini aktivizm ve toplumsal mücadele merkezinde potansiyel temeli atılan, 1982'de İran İslam Devrimi'ne sempati paydasında bir araya gelen grupların aynı potada erimesiyle fiili kuruluşu gerçekleşen Hizbullah, cihad ve silahlı direniş pratiğinin ardından da bütüncül/resmi yapılanmasını 16 Şubat 1985'te ilan etmiştir. Şeyh Ragıb Harb'ın İsrail tarafından suikastla öldürülmesinin birinci yıldönümünde, Seyyid İbrahim Emin Seyyid hareketin dini, cihadî, toplumsal ve siyasal perspektifini deklare eden 'Açık Mektup'u kamuoyuyla paylaşmıştır. Bu deklarasyonla, "işgal şartlarının gereği olarak silahlı mücadeleyi merkeze alan gizli direniş faaliyetinden, direnişi her zaman için birincil öncelik olarak gören" açık toplumsal-siyasal faaliyetlere geri dönmüştür. Bu tarih itibarıyla, hareketin

⁴⁰³ Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 64.

⁴⁰⁴ Judith Palmer Harik, **Hezbollah: The Changing Face of Terrorism**, Londra: I.B. Tauris, 2004, 34-41.

faaliyetlerinin işgale karşı direnişle sınırlı olmadığı, İslâmî perspektifle bütüncül bir projeye sahip olduğu daha görünür hale gelmiştir.⁴⁰⁵

Açık Mektup, Hizbullah'ın stratejik siyasi hedeflerini göz önüne sererek, “müstekbirlerin karşısında mustazafların yanında yer aldığını”, iç ve dış düşmanların kimler olduğunu ve Lübnan'ı İsrail işgalinden ve Batı tahakkümünden kurtarma idealini ortaya koymuştur.⁴⁰⁶ Hareketin askeri ve siyasi ajandasının değişmez maddesi olarak, İsrail'le mücadeleye ve Filistin direnişine desteğe vurgu yapılan mektupta, “çürümüş ve gayr-i meşru kabul edilen Lübnan siyasal sistemine katılım reddedilerek, ülkede İslam Devleti kurmanın gerekliliği” dile getirilmiştir.⁴⁰⁷ Bunun tamamlayıcısı olarak, Hristiyanları zımmî kategorisinde gören hareket, İsrail'le işbirliği yapan siyasi Marunizm'i dışlarken, sıradan Hristiyan vatandaşlarla barış içerisinde ilişki geliştireceğini ifade etmiştir.⁴⁰⁸ Anti-empyralist, anti-Siyonist ve pan-İslamcı vurguların öne çıktığı mektup, Hizbullah'ın 1992'de parlamento seçimlerine girme kararı almasına kadar izlediği siyasi mücadelenin çerçevesini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre, Hizbullah 1992 yılı öncesinde sistem dışı bir toplumsal/siyasal/silahlı hareket olarak kalmayı tercih ederek, daha radikal bir siyasal söyleme sahip olmuştur.⁴⁰⁹ Ancak sosyo-politik bağlamın yeniden değerlendirilmesi neticesinde Taif Anlaşması sonrası Hizbullah'ın siyasal hareket olarak da kendi içerisinde dönüşüm geçirdiği görülmektedir. Tüm bu süreçler gerçekleşirken, hareketin hibrit karakterinde herhangi bir değişim yaşanmamış; silahlı mücadele daha düşük yoğunluklu seyrederken, direnişin merkeze alındığı toplumsal ve siyasal mücadeleye hız verilmiştir.

Lübnan'da iç savaşı sona erdiren Taif Anlaşması'nın ülkedeki tüm fraksiyonları kapsayan yeni bir siyasi gerçeklik inşa etmesi, Hizbullah açısından önemli bir kırılmayı beraberinde getirmiştir. Tüm grupların silah bırakmasını öngören Taif Anlaşması'nda işgalciyle mücadele kapsamında Hizbullah'a silahını muhafaza etme imtiyazının verilmesi, hareketin temel önceliği olan İsrail'e karşı direnişi garanti altına almıştır. Ancak, 'savaş'ın olağan olduğu yıllardan 'siyaset'in olağan olduğu barış yıllarına geçilmesiyle

⁴⁰⁵ Qassam, s. 107.

⁴⁰⁶ Saouli, *Hezbollah: Socialisation and its Tragic Ironies*, 75-76.

⁴⁰⁷ Benedetta Berti, “Rebel Groups between Adaptation and Ideological Continuity: The Impact of Sustained Political Participation”, **Government and Opposition**, Cilt Nu. 54, Sayı. 3, (2019), 8.

⁴⁰⁸ Alagha, *The Shifts in Hizbullah's Ideology*, 121-122.

⁴⁰⁹ Moussawi, s. 213-214.

Hizbullah için bir yol ayrımı da gündeme gelmiştir. Daha önce Lübnan'daki siyasal sistemin çürümüşlüğüne vurgu yaparak sistem dışı kalmayı tercih eden hareket, ülkede dini ve mezhepsel çeşitlilik sebebiyle İslam Devleti kurmanın çok mümkün olmadığını kabullenerek, mevcut siyasal düzene dâhil olmayı tartışmaya açmıştır.⁴¹⁰

1992 yılındaki parlamento seçimlerinden hemen önce Şura Meclisi'nin oluşturduğu 12 kişilik komisyon üyelerinin katılımıyla yapılan istişare toplantısında, din ve mezhep ayrımına dayalı ve Hizbullah'ın ideal siyasal anlayışını temsil etmeyen bir düzenin parçası olarak seçimlere girmenin meşruiyetiyle ilgili Veli-i Fakih Ayetullah Ali Hamaney'e danışılma kararı alınmıştır. Seçimlere katılıma ilişkin meşruiyet kararının verilmesi durumunda ortaya çıkabilecek yeni teorik ve pratik meseleleri de üç soru⁴¹¹ etrafında önceden masaya yatıran konsey, uzlaşma sağladıkları sonuçları meşruiyet kararını verirken bir zemin sunması bakımından Ayetullah Hamaney'e iletmış ve neticede Veli-i Fakih'in de onayıyla Hizbullah partileşerek seçimlere girme kararı almıştır. Konseyde bu kararın alınmasına karşı çıkan iki üyenin⁴¹² aksine, diğer üyeler siyasete dâhil olmanın direnişten taviz vermek anlamına gelmediğini belirterek, Hizbullah'ın temel hedefinin 'nitelikli muhalefet' olduğunu zikretmişlerdir.⁴¹³ Bu bakış açısıyla örtüşen şekilde, Hizbullah, 2005 yılında oluşan yeni siyasi konjonktüre kadar hiçbir hükümete dâhil olmayarak "nitelikli muhalefet" işlevini yerine getirmiştir.

Hizbullah'ın Lübnan siyasal düzenine yeni bir parti olarak katılma kararı alması, geçmişte benimsediği sistem-dışı mücadele metodolojisini revize etmesi anlamına gelmektedir. Öyle ki, hareketin bayrağında yazan slogan geçmişte "Lübnan'da İslam Devrimi" iken, 90'lı yıllarla birlikte bu "Lübnan'da İslami Direniş" şeklinde düzenlenmiştir.⁴¹⁴ Ancak literatürde "Lübnanlılaşma"⁴¹⁵ olarak adlandırılan sistem-içi mücadele kararı,

⁴¹⁰ James Paterson ve Benjamin MacQueen, "Hezbollah: Between nationalism and Islamism", Shahram Akbarzadeh (Ed.), **Routledge Handbook of Political Islam (Second Edition)** içinde (91-101), New York: Routledge, 2021, 96.

⁴¹¹ Bu üç soru şekildedir: a) Meşruluk krizi aşılsa dahi, seçimlere girmek, siyasal düzeni tasvip etmek ve İslami tercihten taviz vermek anlamına gelir mi? b) Seçimlere katılımın pratik yararları ve zararları nelerdir? c) Bu katılım partinin önceliklerinde bir değişiklik meydana getirir mi, silahlı direnişten vazgeçmeye neden olur mu?

⁴¹² Bu iki üyeden biri, Hizbullah'ın ilk genel sekreteri Suphi et-Tufeyli'ydi.

⁴¹³ Norton, s. 99-101.

⁴¹⁴ Adham Saouli, "Lebanon's Hizbullah: The Quest for Survival", **World Affairs**, Cilt Nu. 166, Sayı. 2, (2003), 75.

⁴¹⁵ Hizbullah, hareketin zaten "Lübnanlı" olduğuna vurgu yaparak, "Lübnanlılaşma" kavramına itiraz etmekte, "infıtah (açılım)" kavramını kullanmayı tercih etmektedir.

Hizbullah'ın siyaset sahasını nihai bir amaç olarak gördüğü şeklinde de okunmamalıdır. Direnişi merkeze alan ideolojik yaklaşımını terk etmeyen hareket, siyaseti silahlı direnişini muhafaza etmek ve ona sahip çıkan toplumsal tabakayı genişletmek amacıyla bir araç olarak görmüştür.⁴¹⁶ Bu sebeple, Hizbullah'ın siyasi partileşme sürecine girerken ideolojik pozisyonunu büyük ölçüde koruduğunu, ancak sistem içi mücadele stratejisini benimsediğini söyleyebiliriz. Lübnan'daki siyasal düzene katılma sürecinde hareketin ikinci genel sekreteri Abbas Musavi'nin ve halefi Hasan Nasrallah'ın önemli payları olduğu kabul edilmektedir. Musavi ve Nasrallah'ın hareketin ideolojik yapısını dönüştürmekten ziyade, ideolojik çerçevenin ve ona bağlı olarak alınan stratejik kararların kamuoyu ve hareketin taraftarları nezdindeki 'meşruiyeti'ni oluşturmada kritik bir rol oynadıkları görülmektedir.⁴¹⁷

Hizbullah, 'direniş'i değişmez öncelik olarak görmüş; siyaset dâhil diğer tüm faaliyetlerini İsrail karşıtı direnişinde tamamlayıcı unsur olarak değerlendirmiştir. Nitekim bir yandan mecliste siyasi parti olarak faaliyet gösterirken, diğer yandan cephede İsrail ile savaşmaya devam etmiştir. Ancak bu, Hizbullah'ın her an İsrail ile savaştığı anlamına da gelmemektedir. Her ne kadar 2000 yılında İsrail'in Lübnan'dan tamamen geri çekilmek zorunda kalmasına neden olan askeri operasyonlara imza atılsa da, siyasi parti olmanın sorumluluğuyla cephe savaşında 'gereksiz maceralara' girilmemiştir. Direniş mefhumunu asla tartışmaya açmayan Hizbullah, direnişin yöntemleri ve stratejilerini ise oluşan yeni şartlara göre yeniden yorumlamıştır.

İsrail'in Lübnan'dan çekilmesiyle birlikte, Hizbullah açısından yeni bir kırılma süreci gündeme gelmiştir. Hizbullah'ın silahından rahatsız olan yerel, bölgesel ve küresel muhalifler, İsrail'in çekilmesinin ardından silahların muhafaza edilmesi için herhangi bir neden kalmadığını, hareketin silahlarını bırakarak normal bir siyasi parti olarak yoluna devam etmesi gerektiğini dile getirmiştir. Hizbullah ise İsrail'in Şeba Çiftlikleri'ndeki işgalinin devam ettiğini ve Lübnan ordusunun zayıf kaldığı bir vasatta herhangi bir caydırıcı gücün olmaması durumunda yeniden işgale yeltenebileceğini belirterek, silahlarını bırakmayı reddetmiştir.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Berti, *Armed Political Organizations*, 77.

⁴¹⁷ A. Nizar Hamzeh, "Lebanon's Hizbullah: From Islamic Revolution to Parliamentary Accommodation", *Third World Quarterly*, Cilt Nu. 14, Sayı. 2, (1993), 324-325.

⁴¹⁸ Norton, s. 90-91.

2000’li yıllarla birlikte, Hizbullah’a yapılan baskının devamı niteliğindeki bir diğer gelişme ise Suriye’nin Lübnan’daki varlığının daha yüksek sesle sorgulanır hale gelmesi olmuştur. Taif Anlaşması sonrası ülkedeki barışın garantörü olarak Lübnan’da tüm unsurlarıyla yer alan Suriye, aslında Hizbullah’ın siyasete dâhil olma kararında da önemli bir etken olmuştur. İsrail karşıtı mücadelede harekete lojistik destek sunması ve İran’la yakın ittifak ilişkisi içerisinde olması sebebiyle, Suriye’nin kontrol ettiği bir ülkede siyasete dâhil olmak Hizbullah açısından kolaylaştırıcı bir unsur olmuştur. 2004 yılında ülkede yaşanan cumhurbaşkanı seçimlerine ilişkin krizi de bahane ederek Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nde (BM) alınan 1559 no’lu karar, hem Hizbullah’ın silahlarını hem de Suriye’nin ülkedeki varlığını hedef alması bakımından önemli bir dönüm noktasına işaret etmektedir.⁴¹⁹ Her ne kadar bu karar Hizbullah’ın silahsızlandırılması noktasında fiili bir karşılık bulmadıysa da, 14 Şubat 2005’te Lübnan Başbakanı Refik Hariri’ye yapılan suikast, Suriye’nin ülkeden tüm güçlerini geri çekmesi sürecini tetiklemiştir. Bu gelişme, Suriye’nin ülkedeki varlığından aldığı gücü kaybeden Hizbullah’ın, ideolojik ve stratejik bakımdan duruşunu yeniden çerçevelendirmesine ve siyaset sahnesinde -’direniş’i merkez hedef olarak koruyarak- yeni bir oyun kurmasına zemin hazırlamıştır.

Suriye’nin Lübnan’dan çekilmesinin ardından yapılan 2005 genel seçimlerine kadar hükümetlerin gayri-İslâmî uygulamalarına ortak olmamak için kabinelerde yer almayan Hizbullah, 2005 seçimleriyle birlikte bu düşüncesinde önemli bir değişikliğe gitmiştir.⁴²⁰ Hareketin kararındaki değişim geçmişte yapılan güvenoyu yoklamalarındaki tedrici tavır değişikliğine yansımış olsa da esas belirleyici olan Suriye’nin ülkedeki varlığının sona ermesi olmuştur. Hizbullah, 1992-1996 yılları arasında mecliste yapılan güvenoyu yoklamalarında olumsuz oy kullanırken; 1998-2004 yılları arasında çekimser kalmayı tercih etmiştir.⁴²¹ Ancak, Hizbullah’ın geçmiş hükümetlere bakış açısındaki bu kısmi değişim, 2005’te bakanlar kuruluna girmesiyle doğrudan ilişkili değildir. Hizbullah, silahsızlandırılmasına ilişkin söylemlerin arttığı bir vasatta kendisi için garantör olarak gördüğü Suriye’nin ülkedeki varlığından mahrum kalmasıyla, ‘direniş’i muhafaza etmek için fiili olarak hükümete katılmanın zorunlu hale geldiğinin farkına varmıştır.

⁴¹⁹ Dionigi, s. 138-144.

⁴²⁰ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas*, 48.

⁴²¹ Joseph Alagha, **Hizbullah’s Identity Construction**, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011, 116.

Hizbullah'ın Siyasi Meclis üyesi ve Eski Parlamento İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanı Mahmud Kumati bu durumu şöyle açıklamaktadır:

“2005’te Suriye güçlerinin Lübnan’dan çekilmesinin ardından hükümete girdik. Daha önce hükümete girmeye ihtiyacımız yoktu zira Lübnan siyasetinde alınan kararlar Suriyelilerin varlığına bağlıydı. Siyaset tamamen Suriye’nin kontrolündeydi. Suriye güçlerinin Lübnan’da bulunma sebebi, Siyonist İsrail’e karşı direnişi korumak ve savunmaktı. Bu nedenle hükümete girmek zorunda değildik çünkü koltuk veya makam derdinde değiliz. Ancak Suriye güçlerinin 2005’te Lübnan’dan çıkmasının ardından hükümetten direnişe ihanet edecek bir karar çıkmaması için hükümetin içinde yer almak zorunda olduğumuzu hissettik. Çünkü siyasi karar alma mercilerinde direnişin artık bir koruyucusu yoktu... Özetle hükümete girmekteki amacımız direnişi korumaktı ve Suriyelilerin ülkeden çıkışının ardından direniş aleyhinde çıkacak kararları engellemek için alternatif bir güvence oluşturmaktı.”⁴²²

Hizbullah’ın bu farkındalığı, daha önceden savunduğu ‘(kabinede yer almadan) nitelikli muhalefet’ söyleminde de zorunlu bir dönüşümü gerektirmiştir. Hareketin maslahatı için başvurulmuş bu tavır değişikliğini meşru hale getirmek için de Cebel-i Amil Şii Konseyi Başkanı Afif el-Nablusi’nin fetvasına başvurulmuş ve Hizbullah’ın temel öncelikleri için hükümete dâhil olmasının uygun olacağı kararı verilmiştir.⁴²³ Neticede Hizbullah, kabinede iki bakan ile temsil edilmiştir. Hizbullah’ın kabineye girmesi, hiçbir zaman gerçek manada siyasi iktidar amaçlı olmamıştır. Bilakis Hizbullah, silahsızlandırılmasına kapı aralayacak, İsrail’in işgaline zemin sunacak ve ABD ve Fransa başta olmak üzere Batılı devletlerin dış politika ajandalarına hizmet edecek adımların atılmasını engellemek amacıyla hükümete dâhil olma fikrini sahiplenmiştir. Bu yönüyle geçmişte Suriye’nin varlığından emin olduğu için üstlenmediği ‘içeriden muhalefet’ görevini bilfiil yerine getirme kararı almış, 1992-2005 yılları arasında hükümete girmeyerek yürüttüğü ‘nitelikli

⁴²² Hizbullah Siyasi Meclis üyesi ve Eski Parlamento İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanı Mahmud Kumati ile kişisel görüşme, Lübnan, 19 Mayıs 2023.

⁴²³ Joseph Alagha, “Hizbullah’s Infitah: A Post-Islamist Turn?”, Asef Bayat (Ed.) **Post-Islamism: The Changing Faces of Political Islam** içinde (240-256), New York: Oxford University Press, 247.

muhalefet’ duruşunu, 2005 sonrası hükümet içerisinde yer alarak yerine göre muhalefet yerine göre ‘gölge iktidar’ şeklinde icra etmiştir.

Sonuç olarak, Şii toplumundaki “İslâmî uyanışın” bir çıktısı olarak ortaya çıkan Hizbullah, farklı dönüşüm süreçlerinden geçerek, örgütsel olgunluğunu tamamlamıştır. Kuruluşundan itibaren sahip olduğu bütüncül vizyonu muhafaza eden hareket, yoğunluğu değişse de silahlı mücadeleyi hiçbir zaman terk etmemiş; toplumsal ve siyasal mücadelesini de ‘direniş’i kalkış noktası olarak icra etmiştir. Süreç içerisinde silahlı mücadelenin niteliğinde bir takım değişiklikler yaşandığı gibi, siyasal faaliyetlerde de bazı dönüşümler meydana gelmiştir. Ancak her iki mücadele alanı da başından beri Hizbullah’ın ajandasında yer almıştır. Toplumsal faaliyetleri ise, gerek dini aktivizm ile kitlelerin direniş bilincini kazanması noktasında gerekse de sunduğu sosyal hizmetler ile Lübnan’da devletin vermekten aciz kaldığı hizmetleri sağlamada öne çıkmıştır. 2006 Hizbullah-İsrail Savaşı’nda veya Suriye İç Savaşı’nda olduğu gibi zaman zaman hareketin silahlı faaliyetleri daha ön plana çıksa da, bu, toplumsal ve siyasal mücadelenin geri plana itildiği anlamına gelmemektedir. Tersinden, Hizbullah’ın siyasal sisteme katılımı ve entegrasyonu da, silahsız bir siyasi mücadeleyi doğuran ‘ılımlaşma süreci’yle sonuçlanmamıştır.⁴²⁴ Dolayısıyla, Hizbullah geçirdiği tüm dönüşüm süreçleriyle birlikte, kuruluşundan bu yana toplumsal, siyasal ve silahlı mücadele anlayışına sahip hibrit bir hareket olarak varlığını sürdürmektedir.

2.2.4.Hizbullah’ın Geçirdiği Dönüşümlerin Değerlendirilmesi

Hizbullah, potansiyel bir toplumsal hareket (1978) olarak başlattığı mücadelesini çok kısa bir sürede silahlı bir yapıya (1982) dönüştürmüştür. Bu dönüşümü anlamada Waldmann’ın hareketlerin radikalleşmesine dair “dört faktörlü” açıklaması yardımcı olmaktadır: a) *Devlet ya da başka bir kolektif aktör tarafından yapılan saldırı*, b) *saldırı altında olan azınlıklara yardım etme talep ve kapasitesinde olan bir gücün –devlet veya başka bir kurum- eksikliği*, c) *lojistik ve muntika* d) *temel dayanışmayı sağlayacak ortak kimlik, hafıza ve kader örüntüsü inşa etmek*.⁴²⁵ Buna göre, 1982’de İsrail’in başlattığı kapsamlı işgale karşı koymada Filistinli ve Lübnanlı grupların yetersiz kalması,

⁴²⁴ Berti, *Armed Political Organizations*, 187-188.

⁴²⁵ Waldmann, s. 241-243.

Hizbullah'ın işgal karşıtı bir direniş hareketi olarak şekillenmesine neden olmuştur. 'Direniş'i bütüncül mücadelesinin ana eksenine yerleştiren hareket, İsrail'in anlayacağı tek dilin silahlı mücadele olduğuna inanıp, iç savaşın devlet otoritesini zayıflattığı ülkede ordunun işgalcilerle başa çıkabilecek kapasiteye sahip olmadığına kanaat getirmiştir. Diğer yandan, otorite yokluğunun zirve yaptığı Lübnan İç Savaşı (1975-1989) sırasında Şii toplumunu korumak da Hizbullah'ın silahlanma motivasyonlarından biri olmuştur. Ancak bunun EMEL'in kuruluşunda olduğu gibi birincil motivasyon olmadığını ifade etmek gerekmektedir. Zira Hizbullah, silahlı mücadele enerjisini Lübnan İç Savaşı'na değil, İsrail'e odaklamıştır. Dolayısıyla, ülkedeki diğer tüm gruplar gibi potansiyel tabanının iç savaş şartlarında güvende olması için silahı caydırıcı bir araç olarak kullansa da, hareketin esas motivasyon kaynağı işgalci gücü ülkeden çıkarmak olmuştur. Üçüncü olarak, Beka Vadisi'nde konuşlanma imkânı, Hizbullah'ın silahlı mücadelesi için "lojistik ve mıntıka" fırsatlarını doğurmuştur. Bu bölgenin İsrail, EMEL ve merkezi hükümetin etkisinden uzak olması, hem 'kurtarılmış bölge' olarak rahat askeri eğitim yapılmasına imkân sunmuş hem de Suriye üzerinden İran'ın Hizbullah'a lojistik destek sağlamasını kolaylaştırmıştır.⁴²⁶ Son olarak ise, İran'da İslam Devrimi'nin meydana gelmesi, Şii toplumunda İslâmî bir perspektife dayalı yeni kimlik inşasını hızlandırmış, bu sayede silahlı bir mücadelenin meşrulaştırılmasına dair dini ve siyasi çerçeve şekil bulmuştur.

Hareketlerin dönüşüm süreçlerine dair teorik çerçeveyi sunduğumuz tezin ilk bölümünde, toplumsal ve siyasal hareketlerin silahlı gruplara evrilmesinde devlet mekanizmalarının söz konusu hareketlere dair sert tutumlarının önemli ölçüde etkili olduğunu ifade etmiştik. Ancak Hizbullah örneğinde, devletin müdahalelerinin radikalleştirdiği bir hareketten ziyade, işgal karşıtı mücadelesiyle silahlarını meşrulaştıran bir hareket ön plana çıkmaktadır. Burada devletin fonksiyonunun ise, silahlı mücadeleye neden olan saik olmaktan öte, silahlı mücadelenin kalıcı hale gelmesine fırsat sunması şeklinde belirginleştiğini söyleyebiliriz. Diğer bir ifadeyle, iç savaşla birlikte Lübnan'ın otorite boşluğunun yaşandığı 'zayıf devlet' statüsüne evrilmesi, silahlı mücadelenin devamlılığında yapısal bir faktör inşa etmiştir. Bu bakımdan zayıf devletlerde yaşanan

⁴²⁶ Hareketlerin devamlılığı noktasında kaynak mobilizasyonu oldukça önem arz etmektedir. Bu bakımdan, İran'ın Hizbullah'a sunduğu askeri ve maddi destek hareketin kuruluşunda olduğu kadar silahlı mücadelesinin niteliğinde de kritik bir rol oynamıştır.

‘siyasal çözölme krizleri’ nin,⁴²⁷ ‘siyasi yönetim eksikliği’ nin ve ‘ordunun (iç) savaşıa girme konusundaki isteksizliği’ nin⁴²⁸ Hizbullah’a silahlı mücadelesini uzun vadeli olarak sürdürebilme fırsatı sunduğunu belirtmemiz mümkündür.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, 1985’te İsrail işgalinin büyük ölçüde geri püskürtölmesi, Hizbullah’ın bu tarihten sonra askeri faaliyetleri kadar toplumsal ve siyasal faaliyetleriyle de görünür olmasını sağlamıştır. Ancak, iç savaşıa sona erdiren Taif Anlaşması, hareket açısından yeni bir dönüşümü kaçınılmaz kılmıştır. Buna göre, siyasal pozisyonunu sistem-dışı mücadele şeklinde belirleyen Hizbullah, Taif sonrası oluşan konjunktörde daha önceden ‘çürük ve yozlaşmış’ olarak vasfettiği Lübnan siyasal sistemine yeni bir parti olarak dâhil olma kararı almıştır. Bu karar, hareketin tarihindeki en önemli ikinci dönüşümü temsil etmektedir. Hizbullah’ın bir yandan silahlı ve toplumsal mücadelesini sürdürürken neden siyasi partileşme kararı aldığı sorusunun cevabı, yapısal ve örgütsel faktörleri anlamayı gerektirmektedir.

1985 sonrası genişleme sürecine giren Hizbullah, Şii toplumsal tabanında kendi ideolojik perspektifini yaymak ve kitlesel desteğini arttırmak için yoğun çalışmalarda bulunmuştur. Bu tarihe kadar gerek sıcak savaş ortamı gerekse de saha çalışmalarının orta yoğunlukta olması Hizbullah’ın EMEL hareketi tarafından ciddi bir rakip olarak görülmesini engellemiştir. Ancak İran’ın da desteğiyle Hizbullah’ın Şii nüfusun yoğun olduğı bölgelerdeki faaliyetlerini artırması iki Şii hareket arasında ihtilafların doğmasına neden olmuştur. Öyle ki bu ayrışmalar zaman içerisinde hareketler arasında silahlı çatışmaların yaşanmasını beraberinde getirmiştir.⁴²⁹ Taif Anlaşması’yla birlikte savaş ortamının sona ermesi, Şiilerin temsiliyeti noktasında EMEL Hareketi’ni avantajlı kılmıştır. Zira bu zamana kadar Hizbullah, sistem dışı mücadele stratejisi belirleyerek Lübnan’da İslam Devleti kurmayı hedeflemiştir. Ancak Lübnan’da oluşan yeni konjunktör, Hizbullah’ın bu kararını yeniden gözden geçirmesine neden olmuştur. Neticede hareket, ‘siyasi etki’⁴³⁰ üretme kapasitesi bakımından partileşmenin uygun olacağına karar kılmış; Taif sonrası düzende siyasete erişim imkânlarının açık olduğunu değerlendirerek ve Şam Yönetimi’nin Lübnan’daki varlığını garanti olarak görerek, kurumsal siyasete dâhil

⁴²⁷ Weinberg, Pedahzur ve Perliger, s. 18.

⁴²⁸ Hazen, s. 283-285.

⁴²⁹ Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 67-70.

⁴³⁰ Zollner, “The metamorphosis of social movements into political parties”, 380-382.

olmanın, toplumsal tabandaki etkisini artırmak ve siyasi temsiliyeti eksik kalanların sesini duyurmak açısından daha avantajlı olacağını düşünmüştür. Bu perspektiften Hizbullah, Kitschelt'in 'toplumsal hareket partisi' tanımına uygun olarak partileşme sürecine girmiştir.⁴³¹ Ancak siyasi partileşmeye duyulan ihtiyacın tespitinde, lider kadro arasındaki 'algı farklılıkları'nın giderilmesi ve 'hareket içerisindeki uyumun sağlanması', yapısal faktörleri tamamlayan örgütsel faktör olarak kritik bir öneme sahiptir. Bu açıdan, Hizbullah'ın partileşme kararı alma sürecinde 2 hayır oyuna karşılık 10 evet oyunun ortaya çıktığı Şura Meclisi'nin ardından hareket içerisinde derin bir çatlağın yaşanmaması ve kararın hareketin tüm organları ve tabanı tarafından içselleştirilmesi, bu dönüşümün sorunsuz bir şekilde gerçekleşmesini mümkün kılabilmıştır.

Öte yandan, Benedetta Berti'nin silahlı hareketlerin siyasi partileşme süreçlerine etki eden dinamiklere ilişkin hipotezleri de, Hizbullah'ın yaşadığı dönüşümü açıklamamıza yardımcı olmaktadır: a) *Genişleyerek büyüme sürecine girmesinin neticesinde kurumsallaşma derecesinde değişimler yaşaması*, b) *Kaynakların temininde sorunlar yaşaması*, c) *Siyasi düzende ve fırsat yapılarında pozitif yönlü yaşanan gelişmeler* ve d) *Değişim iradesine bağlılıkla ilgili hareket içinde konsensüs sağlaması*.

Lübnan İç Savaşı sona erdiğinde çok daha sıkı bir örgütlenme düzeyine ulaşan Hizbullah, yeni konjonktürde hem kendi gücünü konsolide etmek hem de genişleme ve büyüme sürecini sağlamak amacıyla kurumsallaşma baskısıyla karşı karşıya kalmıştır. Lübnan'da oluşan yeni siyasi atmosfer ve EMEL'le olan rekabeti Hizbullah'ın özerkliği ve meşruiyetini yeniden tanımlamasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda partileşme kararı, Hizbullah'ın hem değişen siyasi ortama ayak uydurmasını ve meşruiyetini korumasını sağlamış hem de genişleyerek kitlesel desteğini artırmasına fırsat sunmuştur. Diğer yandan, Berti'ye göre, Ayetullah Humeyni'nin vefatının ardından İran dış politikasında yaşanan geçici yön değişikliği, İran tarafından Hizbullah'a sunulan maddi ve lojistik desteğin azalmasına sebep olmuştur. Bu dış faktör, hareketin kaynaklarını ve faaliyetlerini çeşitlendirmesini icbar ederken, siyasi kanadını oluşturma fikrini de tahkim etmiştir. Yine Hizbullah, Taif sonrası siyasi düzenin aşamalı olarak normalleşmesinden istifade ederek, siyasi fırsat yapılarını kullanmıştır. Lübnan Meclisi'ndeki Müslüman ve

⁴³¹ Kitschelt, s. 281-282.

Hristiyan sandalye sayılarını eşitleyen seçim reformu, Suriye'nin Lübnan'da edindiği ayrıcalıklı konum ve hareketin İsrail'e karşı mücadelesinin ve silahlarının garanti altına alınacağına dair verilen teminat, Hizbullah'ın kurumsal siyaset alanına dâhil olmasını kolaylaştırmıştır. Son olarak, siyasi kanadın oluşturulmasına dair hareket içerisinde genel konsensüsün sağlanması, partileşme kararında işlevsel bir etkiye sahip olmuştur.

Hasan Nasrallah'ın karizmatik liderliği altında askeri ve siyasi kanat arasında bir rekabet yaşanmasını engelleyen Hizbullah, sağlanan iç uyum sayesinde temel sütunlarında stratejik bir değişikliğe gitmekten uzak durmuştur. Elbette bu, hareketin siyaset arenasına dâhil olurken hiçbir değişim göstermediği anlamına da gelmez. Bu süreçle, örgütsel yapısını Lübnan ulusal hareketi olarak yeniden şekillendiren Hizbullah, devrimci ajandasını ve İran'la olan bağlarını görünürde daraltırken siyasi nüfuzunu arttırmak için diğer siyasi aktörlerle ittifak ilişkileri geliştirmiştir. Bu açıdan hareketin fiili bir pragmatizme başvurduğu öne sürülebilir. Ancak, Hizbullah'ın bu hamleleri silahlı kanadını ikinci plana itmesine neden olmamış, bilakis siyasi ajandasının askeri faaliyetlerini koruduğu 'direniş partisi' olarak siyaset arenasında var olmasını sağlamıştır. Dolayısıyla, Berti'nin hipotezi doğrulanarak, askeri ve siyasi kanatların rekabetten uzak olduğu ve tek bir liderlik mekanizması tarafından yönetildiği hareketlerde, dönem bu kanatlardan hangisinin öne çıktığı önemli olmaksızın, siyasi düzene dâhil olmanın silahlı kanadı tasfiye etmeye sebep olacak stratejik bir değişimi icbar etmeyeceği Hizbullah örneğiyle teyit edilmiştir. Hareketin tarihine bakıldığında, siyasi ve askeri kanatların sürekli bir arada var olduğu ve birbirlerini güçlendirdiği net bir şekilde görülmekte; toplumsal mücadeleyi de dâhil ederek hibrit karakterini bu insicam sayesinde muhafaza ettiği ortaya çıkmaktadır.⁴³²

2.3.Hamas: Bir Toplumsal Hareketin Silahlı ve Siyasal Harekete Dönüşümü

Filistin'de gerçekleşen ilk İntifada (1987) sırasında resmi olarak kuruluşunu duyuran Hamas, kökleri Müslüman Kardeşler (İhvan) teşkilatına dayanan toplumsal bir hareket olarak ilk defa 1940'lı yıllarda faaliyetlerine başlamıştır. Siyonistlerle mücadele kapsamında kısa sürede silahlı ve siyasal bir hareket hüviyetine bürünen teşkilat, Mısır'da Cemal Abdunnasır'ın İhvan karşıtı sert politikalarının ardından faaliyetlerini tekrar

⁴³² Berti, *Armed Political Organizations*, 75-78.

toplumsal hareket çerçevesinde sınırlandırmıştır. Bu tarihten sonra yaklaşık 30 yıl boyunca eğitim, irşad ve sosyal hizmetlerle meşgul olan hareket, çoğunlukla bölge konjonktüründe yaşanan yapısal değişimlerin icbarıyla köklü bir stratejik karar alarak Hamas'ın kuruluşunu ilan etmiştir.

2.3.1.Filistin İhvanı'ndan Hamas'a Uzanan Tarihsel Süreç

İngiliz işgaline karşı verdiği mücadele ve Filistin topraklarına yerleşmeye çalışan Siyonistlere yönelik eylemleriyle tanınan İzzeddin el-Kassam, İngiliz birlikleri tarafından öldürüldüğü 1935 yılına kadar Filistin'de İslâmî mücadele anlayışının ilk tohumlarını atmıştır.⁴³³ Kassam'ın etrafında toplanan gençler, daha sonra Mısır İhvanı'nın Filistin şubesini kurma yoluna gitmiştir. 1946'da Kudüs'te merkez ofisini açan Filistin İhvanı,⁴³⁴ hızlı bir şekilde genişleyerek, 1947'de 38 şube ve on bin üyeye ulaşmıştır. 1948 Savaşı'nın patlak vermesinden önceki üç yıl, gerek Mısır İhvanı'nın Filistin davasına verdiği destek sebebiyle oluşan takdir gerekse de halk nezdindeki dini/toplumsal eğilimle uyumluluk ve Filistin ulusal hareketinin dini karakteri sebebiyle, Filistin İhvanı'nın hızlı bir şekilde örgütlenmesi için münbit bir zaman dilimi olmuştur. Öte yandan, Filistin İhvanı, 1948 Savaşı'nda İsrail'e karşı askeri mücadeleye de katılmıştır. Her ne kadar savaşa katılımı sınırlı düzeyde kalsa da, bu deneyimin gelecekte Hamas'ın askeri mücadelesine rehberlik ettiği öngörüsünde bulunmak mümkündür.⁴³⁵

1948'de İsrail'in kurulması Filistin İhvanı'nı yeni bir yol ayrımına getirmiştir. Savaşın sonunda Batı Şeria Ürdün'ün kontrolüne, Gazze ise Mısır'ın kontrolüne girmiş; İsrail'in işgal ettiği bölgelerdeki pek çok İhvan şubesi de atıl duruma gelmiştir.⁴³⁶ Filistin İhvanı'nın geleceğinde önemli bir belirleyici olan bu bölünmenin ardından, Batı Şeria'daki İhvan teşkilatları Ürdün İhvanı'yla birleşirken, Gazze'deki teşkilatlar ayrı bir yapılanmaya giderek Mısır İhvanı'yla yakın temas içerisinde olmuştur.⁴³⁷ Batı Şeria kolu, ağırlıklı olarak eğitim, tebliğ ve siyasi faaliyetlerle meşgul olurken, askeri faaliyetlerden uzak durmuştur. Ürdün rejimi, milliyetçi ve solcu eğilimleri dengelemek amacıyla Batı

⁴³³ Shaul Mishal ve Avraham Sela, **The Palestinian Hamas: Vision, Violence, and Coexistence**, New York: Columbia University Press, 2000, 16.

⁴³⁴ Roy, *Hamas and Civil Society in Gaza*, 20.

⁴³⁵ Khaled Hroub, **Hamas: Political Thought and Practice**, Beyrut: Institute for Palestine Studies, 2000, 17-18.

⁴³⁶ Gunning, *Hamas in Politics*, 27.

⁴³⁷ Roy, *Hamas and Civil Society*, 21.

Şeria teşkilatının faaliyetlerine müsaade etmiş,⁴³⁸ bu sayede hareketin toplumsal tabanı da hızla genişlemiştir. Siyasi faaliyet olarak ise, Filistin davasının destekçilerini bir araya getirmek amacıyla İslam Konferansı düzenlenmiştir. İlki 1953'te Kudüs'te yapılan bu konferans, İslam ülkelerinden gelen temsilcilerin katılımıyla geniş etki ağına sahip bir yapılanmaya dönüşmeye başlaması sebebiyle, Ürdün rejimi tarafından kısıtlamaya tabi tutulmuştur. 1956'da konferansa dair yasaklar kalksa da organizasyon Batı Şeria kolunun çalışması olmaktan çıkmış, Ürdün ve Suudi Arabistan'ın Abdunnasır karşıtı çalışmalarına hizmet eder hale gelmiştir.⁴³⁹ Batı Şeria kolunun diğer bir siyasi faaliyeti ise, parlamento seçimlerine katılmak olmuştur. Ürdün Kralı karşıtı bir pozisyon almaktan uzak duran teşkilat, rejimin onayıyla farklı yıllarda seçimlere girerek mecliste koltuk kazanmıştır.⁴⁴⁰ Öte yandan, Batı Şeria kolunun Ürdün rejimiyle ilişkisi tamamen de sorunsuz olmamıştır. Ürdün Ordusu'ndaki İngiliz subayların varlığı, Bağdat Paketi ve rejimin desteklediği Eisenhower Doktrini gibi başlıklar protesto konusu olmuştur. Sonuç olarak, Batı Şeria İhvanı, etkili bir siyasi güç oluşturmaya ve askeri faaliyetlerden uzak kalsa da eğitim ve tebliğ faaliyetleriyle ön plana çıkmıştır.⁴⁴¹

Gazze İhvanı ise, Batı Şeria kolunun aksine İsrail işgalini sonlandırmak için aktif olarak askeri ve siyasi mücadele içerisinde yer almıştır. Öyle ki, Nasır'ın Mısır'da İhvan karşıtı politikasının yoğunlaştığı 1954-1955 yıllarına kadar Gazze kolu, bölgedeki en aktif siyasi hareket olarak kabul görmüştür.⁴⁴² Bu tarihten itibaren Gazze teşkilatlarının üzerindeki baskı artsa da, silahlı direniş bir süre daha devam etmiştir. 1956-57 yıllarında 4 ay süren İsrail işgali karşısında Komünist grupların 'pasif direniş' tercihinin aksine Baasçı gruplarla aktif silahlı mücadeleye katılan Gazze İhvanı, "İntikam Gençliği" ve "Hak Tugayları" adında iki gizli askeri örgütün oluşumuna öncülük etmiştir.⁴⁴³

1954'te Abdunnasır'ın Mısır İhvanı'nı yasadışı ilan etmesiyle,⁴⁴⁴ Gazze İhvanı için yeni bir yol ayrımı gündeme gelmeye başlamıştır. 11 şubesi ve çoğu mülteci kamplarındaki

⁴³⁸ Jennifer Jefferis, **Hamas: Terrorism, Governance, and Its Future in Middle East Politics**, Kaliforniya: Praeger, 2016, 31.

⁴³⁹ Hroub, *Hamas: Political Thought and Practice*, 20-21.

⁴⁴⁰ Gunning, *Hamas in Politics*, 28.

⁴⁴¹ Hroub, *Hamas: Political Thought and Practice*, 16-25.

⁴⁴² Ziad Abu-Amr, **Islamic Fundamentalism in the West Bank and Gaza: Muslim Brotherhood and Islamic Jihad**, Bloomington: Indiana University Press, 1994, 7-9.

⁴⁴³ Roy, *Hamas and Civil Society*, 21.

⁴⁴⁴ Berti, *Armed Political Organizations*, 81.

öğrencilerden oluşan binden fazla üyesiyle Gazze’de etkin bir aktör olan teşkilat, gördüğü baskılar sonucu farklı bir hareket stratejisini benimsemek durumunda kalmıştır. 1957’ye kadar silahlı mücadele dâhil pek çok faaliyeti aynı anda yürüten Gazze İhvanı bu tarihten sonra, Gazze’de Nasırizm’in yayılması ve Nasır’ın daha sonra Filistin Kurtuluş Örgütü’nün (FKÖ) kurulumuna öncülük edecek yeni bir yapılanmayı desteklemesi sebebiyle ciddi oranda güç kaybetmiştir.⁴⁴⁵ Bu süreçte, Gazze İhvanı üyesi olan Halil el-Vezir’in daha geniş ideolojik yelpazeye sahip silahlı bir örgüt kurma fikri, teşkilat üyeleri tarafından kabul edilmeyince, el-Vezir hareketten ayrılarak el-Fetih’in kurulmasına öncülük etmiştir.⁴⁴⁶ Pek çok İhvan üyesinin hızlı bir şekilde el-Fetih saflarına katılması, Gazze İhvanı’nın açıktan el-Fetih karşıtı bir söylem üretmesine neden olmuş; bu da Filistinli İslamcılar ile ulusalcıların günümüze kadar devam eden ayrışmasını beraberinde getirmiştir. Öte yandan, bu süreçte Mısır Yönetimi’nin baskıları sebebiyle Gazze kolunun üst düzey bazı isimleri de Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerine göç etmiş; hareketin örgütsel yapısı ciddi oranda zayıflamıştır.⁴⁴⁷ Neticede, 1957’den Hamas’ın ortaya çıkmasının temellerinin atıldığı 1980’lerin başına kadar Gazze İhvanı yeni bir strateji takip ederek, kültürel direnişi merkeze alıp eğitim ve irşat faaliyetlerine yoğunlaşmıştır.⁴⁴⁸ Böylece, İsrail’e karşı yürütülen silahlı mücadele de İslamcılardan ulusalcıların eline geçmiştir.⁴⁴⁹

1967 Haziran Savaşı’nın ardından Gazze ve Batı Şeria’nın İsrail tarafından işgal edilmesi, bölgesel çapta Arap nasyonalizminin kan kaybetmesine neden olsa da, Filistin’de -en azından bir süre daha- seküler milliyetçi hareketlerin gücünü tahkim etmesine engel olmamıştır. Haziran Savaşı’nın ardından Müslüman Kardeşler’e yönelik faaliyet yasağı kısmen kalkmasına ve Gazze ve Batı Şeria kolları arasında yeniden irtibat kurulmasına rağmen, bu, Filistin İhvanı’nın yeni bir mücadele stratejisi belirlemesini doğurmamıştır. Aksine, FKÖ’nün üstlendiği İsrail karşıtı mücadeleyi besleyecek alternatif bir askeri mücadele yerine, Filistin’i özgürleştirecek yeni ‘nesil yetiştirmek’ amacıyla faaliyet gösteren toplumsal bir hareket olarak yoluna devam etmesine neden olmuştur.⁴⁵⁰ Bu süre

⁴⁴⁵ Roy, *Hamas and Civil Society*, 22.

⁴⁴⁶ Jefferis, s. 31.

⁴⁴⁷ Abu-Amr, *Islamic Fundamentalism*, 9.

⁴⁴⁸ Hroub, *Hamas: Political Thought and Practice*, 27.

⁴⁴⁹ Roy, *Hamas and Civil Society*, 22.

⁴⁵⁰ Hroub, *Hamas: Political Thought and Practice*, 29.

zarfında Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkelerinin petrol gelirlerinin de etkisiyle, çok sayıda cami, gençlik merkezi, eğitim kurumu, anaokulu, sağlık kliniği ve yardımlaşma derneği kuran Filistin İhvanı, 1973'te Şeyh Ahmet Yasin'in kurduğu "İslam Merkezi (*el-Mucemma' el-İslami*)" çatısı altında faaliyetlerini sürdürmüştür.⁴⁵¹ Silahlı bir mücadele anlayışı olmadığı için İsrail tarafından görmezden gelinen ve zaman zaman da FKÖ'nün radikal söylemine alternatif olarak değerlendirilen İslam Merkezi,⁴⁵² başta üniversite gençliğini dönüştürmek üzere yeni bir nesil oluşturma ve yerel seçimlerin yanı sıra sendika seçimlerinde hâkimiyet kurma noktasında bir program takip etmiştir. Kurulan camiler, üniversiteler, öğrenci kulüpleri ve sosyal merkezler bu noktada yoğun faaliyetlerde bulunmuştur.⁴⁵³ Ancak hareket, 1979'da İran İslam Devrimi sonrası bölgede siyasal İslam perspektifinin yayılması ve Lübnan'da Hizbullah'ın kurulmasıyla kendi iç yapısında Hamas'ın kuruluşuyla sonuçlanacak yeni değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır.⁴⁵⁴

1980'lerin başında İhvan teşkilatından ayrılarak İslâmî Cihad hareketini kuran Abdulaziz Avde ve Fethi Şikaki, İhvan'ın işgal karşıtı mücadeleden önce toplumsal dönüşümü sağlama hedefini eleştirerek, toplumun İslâmî prensiplere göre dönüştürülmesinin ve İsrail'e karşı silahlı mücadelenin aynı anda olabileceğini savunmuştur.⁴⁵⁵ İslamcı bu yeni meydan okuma, İslâmî Cihad'ın hem kendisine hızlıca taban bulması hem de askeri başarıları sebebiyle, genç neslini kaybetme endişesi duyan Filistin İhvanı için ciddi bir risk doğurmuştur.⁴⁵⁶ Buna 1982'de FKÖ'nün Lübnan'dan sınır dışı edilmesiyle doğan boşluk da eklenince,⁴⁵⁷ Filistin İhvanı için yeni bir strateji belirlemek kaçınılmaz hale gelmiştir. Bunun üzerine, Şeyh Ahmet Yasin 1983'te 'el-Mecd' ve 'el-Mücahidin' adlarını taşıyan, biri istihbarat faaliyetleri yürüten diğeri ise İsrail'e karşı saldırılar düzenleyen iki askeri yapılanma oluşturma kararı almıştır.⁴⁵⁸ Bu tarihten Hamas'ın

⁴⁵¹ Abu-Amr, *Islamic Fundamentalism*, 14-17.

⁴⁵² Yetim, Kalaycı ve Kaşıkçı, s. 133.

⁴⁵³ Hroub, *Hamas: Political Thought and Practice*, 31.

⁴⁵⁴ Roy, *Hamas and Civil Society*, 24.

⁴⁵⁵ Matthew Levitt, **Hamas: Politics, Charity, and Terrorism in the Service of Jihad**, New Haven: Yale University Press, 2006, 25-26.

⁴⁵⁶ Hroub, *Hamas: Political Thought and Practice*, 32-33.

⁴⁵⁷ FKÖ'nün İsrail işgali sonrası Lübnan'dan ayrılmak zorunda kalması, İsrail karşıtı silahlı ve siyasi mücadelenin merkezinin, diasporadan işgal altındaki topraklara kaymasına neden olmuştur. Bu da Gazze ve Batı Şeria'daki faaliyetlerin yoğunlaşmasına ve Filistin içerisinde faaliyet gösteren grupların daha görünür hale gelmesine neden olmuştur: Berti, *Armed Political Organizations*, 82.

⁴⁵⁸ Mishal ve Sela, s. 34.

kuruluşu olan 1987 tarihine kadar olan süreç, silahlı mücadelenin de içerisinde olduğu geniş çaplı direniş için hazırlık evresi olmuştur. Diğer yandan, FKÖ'nün Lübnan'da yaşadığı hezimetin ardından hemen toparlayarak yerel seçimlerde ve sendika seçimlerinde güç elde etmesi, Filistin İhvanı'nın yeni yol haritası belirlemesini zorunlu kılan bir diğer faktör olmuştur.⁴⁵⁹ Dolayısıyla İslâmcı kanatta İslâmî Cihad'ın popülaritesinin artması ve öğrenci kulüpleri ve sendikalarda hâkimiyet noktasında seküler FKÖ'yle yaşanan rekabet, Filistin İhvanı'nı ' Hamas' adında, silahlı mücadeleyi benimseyen yeni bir yapılanmaya gitmeye sevk etmiştir. Bu zorunlu konjonktür, silahlı mücadele ile toplumsal reform maddeleri arasındaki gerilimin çabucak çözümü kavuşturulmasını ve ikisinin aynı anda olabileceği kanaatinin kabul görmesini sağlamıştır. Nitekim Shaul Mishal'e göre, " Hamas tarafından temsil edilen siyasi ve silahlı mücadeleye dönüşüm, bunların İslam Merkezi (*el-Mücemma' el-İslami*)'yle özdeşleşen toplumsal faaliyetlerin yerini alması amacıyla değil, bilakis bunların tamamlayıcısı olma amacıyla gerçekleştirilmiştir."⁴⁶⁰

Sonuç olarak Hamas, Filistin İhvanı'ndan örgütsel olarak ayrı olmakla birlikte yakın ilişkiye sahip bir hareket olarak ortaya çıkmış; toplumsal reformcu perspektiften görece devrimci bir perspektife dönüşümü temsil etmiştir. Bu dönüşümü dört ana evre üzerinden açıklamak mümkündür: a) 1967-1976: İsrail işgali karşısında Gazze'deki Müslüman Kardeşler'in çekirdek kadrosunun oluşturulması, b) 1976-1981: Gazze ve Batı Şeria'daki meslek örgütlerine dâhil olarak ve İslam Merkezi, İslam Cemiyeti ve Gazze İslam Üniversitesi gibi yapılar kurarak kitlesel ve coğrafi olarak genişleme, c) 1981-1987: Silahlı mücadele için hazırlık ve aksiyon mekanizmaları kurmak suretiyle siyasi etki yaratma ve d) 1987: Filistin'deki Müslüman Kardeşler'in silahlı kanadı olarak Hamas'ı kurma ve cihad faaliyetlerine başlama.⁴⁶¹ Hamas'ın, Filistin İhvanı'ndan ayrı bir isimle kurulması, çoğu zaman operasyonel ve ideolojik bakımdan daha özerk hareket etme talebine bağlansa da, esas olarak İsrail'in Filistin İhvanı'nın bütün çalışmalarını hedef alma riskini bertaraf etmek amacıyla olduğu kabul edilmektedir.⁴⁶² Nitekim Hamas'a katılmak istemeyen İhvan mensupları Filistin İhvanı'nın içerisinde kalırken, katılanlar da

⁴⁵⁹ Roy, *Hamas and Civil Society*, 25.

⁴⁶⁰ Shaul Mishal, "The Pragmatic Dimension of the Palestinian Hamas: A Network Perspective", **Armed Forces & Society**, Cilt Nu. 29, Sayı. 4, (2003), 575.

⁴⁶¹ Hamas'ın "Hakikat ve Varoluş" başlıklı yarı-resmi belgesi; aktaran: Mishal ve Sela, s. 18.

⁴⁶² Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas*, 119.

İhvan üyeliklerinden feragat etmeden dâhil olabilmışlardır. Hamas'ın kurulmasıyla, muhafazakâr yaşlı kuşak, çoğu mülteci kamplarında yetişmiş, alt-orta sınıftan gelen üniversite mezunu genç kuşak lehine geri çekilmiştir.⁴⁶³ Bu yeni girişimle Hamas, Filistin İhvanı'nın toplumsal hüviyetinden sıyrılıp, toplumsal/siyasal ve askeri faaliyetlerini bir arada yürüten hibrit bir harekete dönüşmüştür.

2.3.2.Hamas'ın Kuruluşu

İsrail'in 1967 sonrası sistematik olarak uyguladığı zulüm, talan ve baskılarına karşı Filistin halkının bir isyanı olarak patlak veren Birinci İntifada, İsrail ordusuna ait bir aracın dört Filistinliyi öldürmesiyle 8 Aralık 1987 tarihinde başlamıştır. Gazze ve Batı Şeria'da hızlı bir şekilde yayılan bu kıvılcım, Filistin İhvanı'nın Hamas'a dönüşmesi sürecini çabuklaştırmıştır. Şeyh Ahmet Yasin liderliğinde toplanan Filistin İhvanı'nın önde gelen isimleri, birkaç yıldır hazırlıklarını yaptıkları strateji değişikliği çerçevesinde İslâmî Direniş Hareketi'nin (Hamas) kurulmasına karar vermiş; İntifada'nın başlangıcından kısa bir süre sonra ilk olarak Gazze'de (11-12 Aralık), ardından da Batı Şeria'da (14-15 Aralık) işgal karşıtı broşürler dağıtılmıştır. Bu sebeple, her ne kadar Hamas resmi olarak kuruluşunu Şubat 1988'de ilan etse de, hareketin fiili kuruluş tarihi İntifada'ya paralel olarak Aralık 1987 şeklinde kabul edilmektedir.⁴⁶⁴

İntifada'nın ilk aşamasında ağırlıklı olarak protesto gösterileri, grevler ve sivil itaatsizlik içeren eylemler organize eden Hamas, zaman zaman 'bıçak savaşı' olarak adlandırılan ibtidai boyutta bazı askeri operasyonlara da başvurmuştur. Hamas'ın sahadaki varlığı, İsrail işgaline karşı bir başkaldırı içerdiği kadar, içeride de el-Fetih'in geleneksel otoritesine meydan okuma işlevi görmüştür. Hamas'ın 'İslâmî kimliği' ve diaspora merkezli bir hareketten ziyade 'yerleşik bir hareket olması', bu meydan okumada Hamas'ı avantajlı konuma getirmiştir.⁴⁶⁵ Ağustos 1988'de 'Misak' adlı tüzüğünü yayımlayan Hamas, İsrail'i tanımayan net duruşunu, Müslüman Kardeşler geleneğine olan bağlılığını ve toplumu İslâmîleştirme hedefini beyan ederek, İslâmî ve ulusal bir direniş hareketi olduğunu açıkça ortaya koymuştur.⁴⁶⁶ Misak'ta el-Fetih ve FKÖ karşıtı

⁴⁶³ Roy, *Hamas and Civil Society*, 25.

⁴⁶⁴ Roy, *Hamas and Civil Society*, 26.

⁴⁶⁵ Berti, *Armed Political Organizations*, 82-83.

⁴⁶⁶ Khaled Hroub, "Hamas", Joel Peters ve David Newman (Ed.), **The Routledge Handbook on the Israeli-Palestinian Conflict** içinde (233-244), New York: Routledge, 2013, 235-236.

söylem net bir şekilde hissedilmese de, tüzüğün yayımlanmasından kısa bir süre sonra FKÖ ile yaşanan rekabet tırmanışa geçmiştir.

Kasım 1988’de Cezayir’de toplanan Filistin Ulusal Konseyi’nin (FUK) de facto olarak iki devletli çözümü kabul edeceğini deklare etmesi, Hamas’ın -İsrail’i tanımama konusundaki tavizkar tutumuyla- El-Fetih ve FKÖ karşısında önemli bir aktör olarak Filistin siyasetinde görünür olmasına zemin sunmuştur. Yaser Arafat’ın Konsey toplantısından kısa bir süre sonra, iki devletli çözümü içeren Birleşmiş Milletler kararlarını kabul ederek “İsrail Devleti”nin var olma hakkını tanınması, Hamas’la el-Fetih/FKÖ arasındaki gerilimin daha da artmasına neden olmuştur. Bu süreçte kadar daha düşük düzeyde eylemlere imza attığı için İsrail’in doğrudan hedef alanına girmeyen Hamas, 1989 yılı itibariyle İsrail karşıtı askeri mücadelenin bayraktarlığını yaparak, uzlaşmanın karşısında direnişi tercih eden silahlı gruplarla beraber hareket etmeye başlamıştır.⁴⁶⁷ İki İsrail askerinin kaçırılması ve öldürülmesi eylemiyle birlikte, 1989 yılının ortalarından itibaren İsrail’in Hamas karşıtı suikast, baskı ve tutuklama politikaları görünür hale gelmiş, Şeyh Ahmet Yasin’in tutuklanması sebebiyle bir süre hareket Musa Ebu Merzuk liderliğinde faaliyetlerini sürdürmüştür.⁴⁶⁸ Hamas bu baskılar karşısında yeni bir savuma refleksi göstererek, siyasi ve askeri yapılanmalarını birbirleriyle daha irtibatlı kılarak, toplumsal kurumlarını uzun vadede zarar görmemesi adına göz önünde tutmama kararı almıştır. Üst düzey isimlerin tutuklanmasına paralel olarak da, siyasi karar alma süreçleri Filistin dışındaki liderlik kadrosuna doğru kaymıştır.⁴⁶⁹ Zamanla iki ayrı liderlik kurumunun oluşmasına neden olan bu durum, Hamas’ın siyasi kararlar ve fiillerinde bütüncül bir fotoğraf vermesini zorlaştırmıştır.

El-Fetih’in İntifada’yı İsrail’le barış görüşmeleri için müzakere masasında elini güçlendiren bir faktör olarak gördüğünü düşünen Hamas, Filistin’i özgürleştirmek için halk ayaklanmalarından daha sofistike askeri stratejilere gerek olduğunda karar kılarak, silahlı mücadelesine yeni bir ivme kazandırmıştır. Bu bakış açısından ötürü FKÖ ile arasındaki ihtilaflar gün yüzüne çıkan Hamas, İntifada’yı, ufak siyasi kazanımlarla sınırlandırılmayacak uzun dönemli direniş projesinin bir parçası şeklinde

⁴⁶⁷ Roy, *Hamas and Civil Society*, 27-28.

⁴⁶⁸ Berti, *Armed Political Organizations*, 83.

⁴⁶⁹ Roy, *Hamas and Civil Society*, 29-30.

yorumlamıştır.⁴⁷⁰ 90'lı yılların başında Hamas'ın el-Fetih karşısında güçlü bir siyasal rakibe dönüşmesine ve merkezi bir askeri yapılanma olarak kabul görmesine neden olan bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır: Körfez Savaşı, İzzeddin el-Kassam Tugayları'nın kuruluşu, İslâmcı militanların Lübnan'a sürgün edilmesi ve Madrid Görüşmeleri-Oslo İlkeler Anlaşması.

Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgaliyle patlak veren Körfez Savaşı sırasında neredeyse tüm Arap dünyası ABD'nin pozisyonuna yakın dururken, el-Fetih Saddam Hüseyin'in yanında yer almıştır. Arafat'ın bu duruşu karşısında FKÖ'ye yaptıkları yardımları kesen Körfez ülkeleri, ülkelerinde işçi olarak bulunan ve Filistin ekonomisine ciddi katkıları olan çalışanları da sınır dışı etmiştir. Bu süreçte hem Saddam karşıtı hem de ABD karşıtı bir politika belirleyen Hamas ise, bir yandan Körfez ülkeleri açısından finanse edilebilecek bir aktör olarak ortaya çıkmış; diğer yandan da ABD'yi de kınadığı için kendi tabanındaki meşruiyetini kaybetmeden gücünü tahkim edebilmiştir.⁴⁷¹ Öte yandan, Hamas'ın Saddam Hüseyin karşıtı pozisyonu, İran'la da stratejik ilişkilerini geliştirmesine imkân sunmuş, Körfez Savaşı'nın ardından İran-Hamas ilişkileri tedricen gelişim göstermiştir. 1992'de İran, Hamas heyetini kabul ederek, yıllık 30 milyon dolar fon sağlama ve İran, Lübnan ve Sudan'da Filistinlilere Devrim Muhafızları tarafından askeri eğitimlerin verileceği kamplar inşa etme sözü vermiştir. 1993'te ise Hamas'ın Tahran'da ofis açmasıyla bu ilişki daha da geliştirilerek hareketin el-Fetih ve FKÖ karşısındaki pozisyonu güçlenmiştir.⁴⁷²

İntifadanın üçüncü yılından itibaren askeri eylemlerini yoğunlaştırmaya başlayan Hamas,⁴⁷³ Ocak 1990'da Kudüs'te gerçekleşen ve 17 Filistinlinin öldürülmesiyle sonuçlanan katliamın ardından özerk bir askeri yapılanmaya gitme kararı almıştır. 1991-92 yıllarında İzzeddin el-Kassam Tugayları ismiyle kuruluşunu tamamlayan bu yapı, sadece İsrail karşıtı saldırılara odaklanarak, Hamas'ın Filistin'de kabul edilir bir aktör hale gelmesinde önemli işlev görmüştür. Filistin içindeki liderlik kadrosunun pek çoğunun İsrail hapishanelerinde olduğu bir süreçte kurulan Kassam Tugayları, diaspora liderliğinin etkisi altında hem bölgesel çapta tanınır hale gelmiş hem de askeri faaliyetleri

⁴⁷⁰ Hroub, "Hamas", 236-237.

⁴⁷¹ Gunning, *Hamas in Politics*, 41.

⁴⁷² Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas*, 121.

⁴⁷³ Yetim, Kalaycı ve Kaşıkçı, s. 133.

için fon elde edebilir bir pozisyon kazanmıştır. Ancak bu süreç, zaman içerisinde Hamas'ın liderlik kadrolarında ihtilafların doğmasına neden olmuştur. Yapacağı operasyonlardan ötürü, çoğu zaman gizli bir şekilde faaliyet yürütmesi gereken Kassam Tugayları, zaman içerisinde Hamas'ın lider kadrosundan bağımsız hareket edebilecek kadar özerk bir hale bürünmüştür.⁴⁷⁴ Elbette bu, Kassam Tugayları'nın ayrı bir örgüte dönüştüğü anlamına da gelmemektedir. Her ne kadar askeri kanadın oluşturulması ve diaspora liderliği gibi Hamas içerisindeki çeşitlilik toplumsal tabanı genişletme imkânı sunsa da, zamanla hareketin bütüncül bir liderlik yapısının oluşmasına engel olmuştur. İç ve dış liderlik arasında görüş farklılığı, siyasi ve askeri liderliğin farklılaşan yaklaşımları, siyasi liderliğin kendi içerisindeki anlaşmazlıkları ve askeri liderliğin farklı hücreleri arasındaki gerginlik, Hamas'ın gücünü tahkim etmesini ve hareketin pek çok politikasının bütüncül bir kararla alınmasını zorlaştırmıştır.⁴⁷⁵ Yine de Kassam Tugayları'nın kurulması, İsrail'i tedirgin etmesi ve Hamas'ın Filistinli gruplar arasında tam anlamıyla kabul görmesi açısından önemli bir dönüm noktasına tekabül etmektedir. Nitekim İntifada'nın başında İsrail açısından büyük bir tedirginlik yaratmayan Hamas, Kassam Tugayları'nın kurulmasıyla İsrail'i tam anlamıyla alarma geçirmiştir. 1992'de İsrail Başbakanı İzak Rabin, Filistin'de hızla büyüyen İslâmî örgütlere darbe vurmak amacıyla Gazze ve Batı Şeria'da yaşayan Hamas ve İslâmî Cihad mensubu 415 kişiyi Lübnan'a sürgün etme kararı almıştır. 1993'te medya ve dış baskıların neticesinde Filistin'e geri dönene kadar Lübnan-İsrail sınır bölgesinde kalan bu kişiler, bu süre zarfında Hizbullah'tan eğitim ve yardım alarak, feda eylemleri başta olmak üzere pek çok yeni askeri taktik öğrenip, İsrail'in korkulu rüyası haline gelmiştir.⁴⁷⁶ Dolayısıyla Filistinli militanların Lübnan deneyimleri, Hamas'ın Filistin askerî ve siyasî çevrelerinde etkinliğinin artmasına katkı sağlamıştır.

Hamas'ın Filistin'de popülerleşmesine imkân sunan son gelişme ise Madrid Görüşmeleri-Oslo İlkeler Anlaşması olmuştur. Arafat'ın iki devletli çözüme yeşil ışık yakan yaklaşımı, 1991'de Madrid'deki görüşmelerde başlayan ve 1993'te Oslo'da yapılan anlaşmayla çerçevesi ortaya çıkan yeni bir konjonktürü beraberinde getirmiştir. İsrail'le yapılan ikili ve çoklu görüşmeleri eleştiren Hamas, bunun vatanı satmak anlamına geleceğini

⁴⁷⁴ Gunning, *Hamas in Politics*, 40-41.

⁴⁷⁵ Glenn E. Robinson, **Building a Palestinian State: The Incomplete Revolution**, Bloomington: Indiana University Press, 192.

⁴⁷⁶ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas*, 121-122.

savunarak el-Fetih'e ve FKÖ'ye yeni bir meydan okumada bulunmuştur.⁴⁷⁷ Bu süreçte bir yandan siyasi bir alternatif olarak varlığını ortaya koyan hareket, diğer yandan İsrail'e karşı saldırılarını sertleştirerek, müzakerelerin değil direnişin en önemli mücadele yöntemi olduğunu savunmuştur. Ekim 1991'deki Madrid Konferansı'ndan hemen önce İran'da düzenlenen uluslararası Filistin Konferansı'nda bir araya gelen Filistinli gruplar, "On Direniş Örgütü" adıyla Madrid-Oslo karşıtı tutumlarını deklare etmiştir.⁴⁷⁸ İslâmî Cihad'ın yanı sıra sol kökenli direniş gruplarının da yer aldığı bu ittifak, Hamas'ın ana akım Filistin siyasetinde kabulü noktasında sembolik bir öneme sahiptir.⁴⁷⁹

Yukarıda zikrettiğimiz faktörlerle örgütsel gücü her açıdan gelişen Hamas'ın FKÖ'ye karşı 'Filistin halkının tek temsilcisi olma statüsünü kaybettiği'ne dair meydan okuması, 1992'yle birlikte yeni bir aşamaya geçmiştir. Hamas'ın yükselen gücünün farkında olan FKÖ, sendika ve meslek odaları seçimlerinde üstünlüğü elinde tutmak için bazı sol gruplarla ittifak ilişkisine girmiş; bunun neticesinde Avukatlar ve Mühendisler Odası'nda seçimleri kazanmıştır. Ancak FKÖ'nün tüm çabalarına rağmen Ticaret Odası seçimlerinden Hamas galip çıkmıştır. El-Fetih'in kalesi olan Ramallah'ta Ticaret Odası'nın yanı sıra Öğretmen Okulu seçimlerini de Hamas'ın kazanması, Filistin siyasetinde FKÖ için en büyük rakibin Hamas olduğunu ortaya koymuştur.⁴⁸⁰ Toplumsal ve askeri faaliyetlerinin meyvelerini siyasi arenada da almaya başlayan hareket, böylece Filistin halkına liderlik etme potansiyeline sahip olduğunu göstermiştir. İki grup arasındaki bu liderlik savaşı, Oslo İlkeler Anlaşması'nın bir sonucu olarak Filistin Ulusal Yönetimi'nin kurulmasıyla farklı bir boyut kazanmıştır.

2.3.3.Filistin Ulusal Yönetimi ve Hamas'ın Kurumsal Siyasete Katılımı

Oslo Anlaşması'yla İsrail'in var olma hakkını tanıyan el-Fetih önderliğindeki FKÖ, İsrail'in Batı Şeria ve Gazze'deki varlığını kısmî olarak azaltması ve uluslararası arenada tanınan Filistin Ulusal Yönetimi'nin kurulmasıyla Hamas karşısında elini güçlendirmiştir.⁴⁸¹ Yaser Arafat'ın devlet başkanlığında ekonomiden sosyal hizmetlere kadar devlet işlerini yürütecek tüm resmi kurumların oluşturulması için 25 ülkeden 2,1

⁴⁷⁷ Roy, *Hamas and Civil Society*, 31-32.

⁴⁷⁸ Hroub, *Hamas: Political Thought and Practice*, 119.

⁴⁷⁹ Gunning, *Hamas in Politics*, 42.

⁴⁸⁰ Mishal ve Sela, s. 90-91.

⁴⁸¹ Berti, *Armed Political Organizations*, 85.

milyar dolar maddi destek alan Filistin Yönetimi (FY), uzun zamandır işgal ve baskı altında yaşanan Filistin halkının önemli bir kısmı tarafından ilk başlarda olumlu olarak değerlendirilmiştir.⁴⁸² Nitekim Hamas'la birlikte çok sayıda Filistin direniş örgütü Oslo Anlaşması'nı kınamasına rağmen, anlaşmanın hemen ardından Filistin halkının yönelimi bir anda FKÖ lehine değişmiştir.⁴⁸³ Hamas bu yeni meydan okuma karşısında, hem Filistin siyasetindeki yerini kaybetmemek hem de tabanını muhafaza etmek için üç ayaklı bir strateji takip etmiştir. a) İsrail'e karşı saldırıları kontrollü bir şekilde sürdürmek, b) FY karşıtı siyasi muhalefetini ortaya koyarken el-Fetih ile diyalog kapılarını açık tutmak ve c) Halk nezdindeki toplumsal ve siyasal desteğini arttırmak için çabalamak.⁴⁸⁴ İsrail'e karşı mücadelede tek seçeneğin silahlı direniş olduğunda karar kılan Hamas, İsrail'in kısmi geri çekilmesinin halk tarafından memnuniyetle karşılandığı gerçeğini de göz ardı etmemiş ve silahlı mücadelesini kontrollü bir şekilde sürdürmüştür.⁴⁸⁵ Benzer şekilde, FKÖ ile silahlı bir çatışmaya girmesinin kendisini zor durumda bırakacağını gören hareket, yolsuzluk ve yanlış yönetim söylemleri üzerinden FY'yi eleştirmeyi tercih etmiştir.⁴⁸⁶ Bunu yaparken de toplumsal kurumlarını korumayı önceliği olarak görerek, FY'nin güvenlik güçleriyle karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. Ancak Eylül 1993'teki Oslo Anlaşması'ndan Mayıs 1994'te FY'nin kurulmasını içeren Kahire Anlaşması'na kadar Hamas'ı yeni siyasi konjonktüre dâhil etmeyi başaramayan el-Fetih, Şubat 1994'te el-Halil'deki Halil İbrahim Camii'nde Yahudi bir yerleşimcisinin 29 Filistinliyi katletmesiyle İsrail'e karşı feda eylemlerine başlayan Hamas'ı FY kurulduktan sonra durdurabilmek için baskı ve tutuklama politikalarına başvurmuştur.⁴⁸⁷

Şubat 1994'ten Ağustos 1995'e kadar İsrail'e yönelik saldırılarını her boyutta sürdüren Hamas, bu süre zarfında İsrail'le işbirliği içerisinde hareket eden FY'yi İslâmî örgütlerin üst düzey isimlerine suikast düzenlemekle suçlamıştır. 18 Kasım 1994'te Gazze'de eylem yapmaya hazırlanan göstericilerin üzerine Filistin polislerinin ateş açması sonucu 15 kişinin öldürülmesiyle Hamas ile el-Fetih arasındaki gerginlik de had safhaya ulaşmıştır. Eylül

⁴⁸² Roy, *Hamas and Civil Society*, 33-34.

⁴⁸³ Oslo Anlaşması'ndan hemen sonra yapılan kamuoyu yoklamasında, Hamas'a olan destekte dramatik bir düşüş yaşanmıştır. Buna göre, halkın yüzde 60'ı FKÖ'yü, yüzde 17'si Hamas'ı, yüzde 22'si ise diğer grupları desteklediğini beyan etmiştir. Bkz: Beverley Milton-Edwards, **Islamic Politics in Palestine**, New York: I.B. Tauris, 1999, 163.

⁴⁸⁴ Roy, *Hamas and Civil Society*, 35.

⁴⁸⁵ Mishal ve Sela, s. 64-72.

⁴⁸⁶ Yetim, Kalaycı ve Kaşıkçı, s. 140.

⁴⁸⁷ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas*, 122.

1995'te Batı Şeria'nın kantonlara bölünmesini ve bazı bölgelerden İsrail'in geri çekilmesini öngören Oslo II Anlaşması'nın imzalanmasıyla, İsrail'i tekrar işgal için davet eden pozisyonunda olmak istemeyen Hamas hem İsrail'e yönelik saldırılarına bir müddet (Ağustos 1995 - Şubat 1996) ara vermiş hem de Arafat'la masaya oturarak FKÖ ile yaşanan gerginliği sonlandırmak için görüşmelerde bulunmuştur. Kahire'de yapılan görüşmeler neticesinde resmi olarak bir anlaşmaya varılamasa da, Filistin Yönetimi kontrolündeki bölgelerden olmadığı sürece Hamas'ın İsrail'e karşı silahlı mücadelesini sürdürmesi yönünde zımni bir mutabakat sağlanmıştır.⁴⁸⁸ Bu süre zarfında Hamas'ın diasporadaki liderlerinin FY ile uzlaşmayı ve İsrail'le ateşkesi reddeden bakış açıları hâkim olurken, Filistin topraklarındaki lider kadro askeri saldırıların dozunu azaltan ve FKÖ merkezli yeni düzende siyasi bir aktör olarak yer almayı tartışan bir stratejiyi tercih etmiştir. Nitekim Şeyh Ahmet Yasin önderliğindeki iç siyasi liderlik Ocak 1996'daki Filistin Parlamento seçimlerine belli şartlar dâhilinde ayrı bir parti kurarak katılmanın imkânı yönünde görüş bildirirken, diaspora liderliği bu seçime parti kurarak katılmanın Oslo düzenini meşrulaştırmak anlamına geleceğini savunmuştur. Genel kanaat, yeni siyasi düzende seçimlere katılmaktansa, dava/sosyal yardım ağları, tabana yönelik siyasi bilinçlendirme faaliyetleri ve askeri operasyonlar aracılığıyla siyasi güç oluşturma daha etkili olacağı yönünde şekillenmiştir.⁴⁸⁹ Sonuç olarak, diaspora liderliğinin görüşü kabul görmüş, Hamas her ne kadar bazı üyelerinin bağımsız olarak aday olmasını teşvik etmişse de, seçimlere katılmayarak boykot kararı almıştır.⁴⁹⁰ 1996'da görünür hale gelen siyasi partileşme tartışması, yaklaşık sekiz sene sonra değişen şartlar göz önünde bulundurularak yeniden değerlendirilmiş ve hareket, Filistin'de önemli bir siyasi aktör olarak yer edinmiştir.⁴⁹¹ İç siyasi liderliğin 'içeriden muhalefet'i tercih eden duruşu, zamanla Filistin Yönetimi'ni ve Arafat'ı 'Filistinlileri temsil etme gücüne sahip egemen bir siyasi güç olarak' reddeden, ancak Filistin halkına hizmet sunan idari bir varlık olarak kabul eden bir pozisyonu beraberinde getirmiştir.⁴⁹²

Hamas'ın yaklaşık altı aylık kısa süreli sessizliği, Ekim 1995'te İslâmî Cihad hareketi lideri Fethi Şikaki'nin Malta'da düzenlenen saldırıda öldürülmesiyle ve Ocak 1996'da

⁴⁸⁸ Roy, *Hamas and Civil Society*, 36.

⁴⁸⁹ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas*, 124.

⁴⁹⁰ Hroub, *Hamas: Political Thought and Practice*, 106.

⁴⁹¹ Berti, *Armed Political Organizations*, 86.

⁴⁹² Roy, *Hamas and Civil Society*, 37.

‘mühendis’ lakabıyla meşhur olan Hamas’ın üst düzey isimlerinden Yahya Ayyaş’a yönelik İsrail suikastıyla bozulmuştur. Parlamento seçimlerinin hemen ardından Şubat ve Mart 1996’da Hamas askeri hücreleri tarafından başlatılan yoğun saldırılar, İsrail’in pek çok şehrinde yapılan feda eylemleriyle devam etmiştir.⁴⁹³ Bu süreçte Hamas’ın askeri kanadının özerk yapısı bir kez daha görünür hale gelmiş; Filistin’deki iç siyasi liderliğin karar mekanizmasındaki gücünün sınırlı olduğu ortaya çıkmıştır.⁴⁹⁴ Bu askeri saldırıların ardından, ABD ve İsrail’in artan baskısıyla FY, Hamas’a karşı topyekûn bir yıldırma politikası uygulamıştır. Hamas’ın siyasi ve askeri liderleri tutuklanarak işkencelere maruz kalırken, hareketin bazı sosyal kurumları da kapatılmıştır.⁴⁹⁵ İsrail’de başbakanlık koltuğuna Likud Partisi lideri Benyamin Netenyahu’nun oturmasıyla, Hamas’a yönelik baskı ve şiddet dalgası daha da artmış; neticede 2000 yılındaki İkinci İntifada’ya kadar hareket güç kaybetmiştir.⁴⁹⁶ Bu süre zarfında feda eylemlerini kısmî boyutta da olsa sürdüren Hamas’a karşı FY’nin sertleşen politikaları, FKÖ ile İslâmî örgütlerin tekrar karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. İsrail’in işgal ettiği toprakların bir kısmını devretmesini FY’nin terörle mücadele politikası ve askeri militanları silahsızlandırma şartına bağlayan ve ABD’nin gözlemci statüsünde olmasını öngören Wye Anlaşması, Hamas’ı kızdıran diğer bir gelişme olmuştur.⁴⁹⁷ Hamas ve İslâmî Cihad’ın askeri saldırılarla karşılık verdiği bu anlaşma sonrası, FY de baskıcı önlemlerini arttırmış, İkinci İntifada’ya giden süreçte İslâmî örgütleri siyasi ve askeri açıdan zayıflatmaya çalışmıştır.

ABD Başkanı Bill Clinton’ın arabuluculuğunda İsrail Başbakanı Ehud Barak ve Filistin Devlet Başkanı Yaser Arafat’ın bir araya geldiği Camp David Zirvesi’nin olumsuz sonuçlanmasının hemen ardından, Eylül 2000’de İkinci İntifada patlak vermiştir. 1994’ten itibaren yolsuzluk, nepotizm ve otokratik yönetim düzeninin gittikçe görünür hale gelmesi, el-Fetih’e olan halk desteğini azaltmış; 2000 yılına gelindiğinde Filistin halkının ekonomik durumu daha kötüleşmiştir. FY’nin kurulmasıyla İsraili yerleşimcilerin işgal politikalarında herhangi bir azalma olmazken, halkın barış ortamından beklentileri ise neredeyse tamamen kaybolmuştur.⁴⁹⁸ Böyle bir konjonktürde

⁴⁹³ Hillel Frisch, “Hamas: The Palestinian Brotherhood”, Barry Rubin (Ed.), **The Muslim Brotherhood** içinde (89-102), New York: Palgrave Macmillan, 2010, 93.

⁴⁹⁴ Roy, *Hamas and Civil Society*, 38.

⁴⁹⁵ Hroub, *Hamas: Political Thought and Practice*, 108.

⁴⁹⁶ Jefferis, s. 45.

⁴⁹⁷ Roy, *Hamas and Civil Society*, 39.

⁴⁹⁸ Gunning, *Hamas in Politics*, 48-49.

patlak veren İkinci İntifada, Hamas'ı askeri faaliyetleri sebebiyle oluşan toplumsal maliyetlerden ötürü suçlanmaktan ve barış görüşmelerini reddeden tavrından dolayı marjinalleşmekten kurtaran yeni bir çerçeve inşa etmiştir.⁴⁹⁹ Sara Roy'a göre, İslamcıların Filistin siyasetinde yeniden yükselişe geçmesine katkı sunan siyasi faktörler; İntifada'nın militarist yapısı, el-Fetih'in içerisinde eski neslin aksine daha militan ruhlu yeni neslin ortaya çıkması, el-Fetih ve mevcut siyasi yapıdaki yozlaşma ve ABD-İsrail'in Arafat ve FY'ye karşı yürüttüğü ekonomik, siyasi ve askeri kampanyalardır.⁵⁰⁰ Sonuç olarak, İsrail'in 2005'te Gazze topraklarından geri çekilmesine kadar feda eylemleri dâhil olmak üzere İsrail'e karşı pek çok askeri operasyona imza atan Hamas, 1996-2000 yılları arasında gördüğü baskıdan kurtularak, siyasi gücünü yeniden tahkim etme ve el-Fetih'in hâkimiyetine geçmişten daha güçlü şekilde meydan okuma imkânı bulmuştur. 2000-2005 yılları arasında Hamas'ın bazı üst düzey liderlerine (Salah Şehade, İsmail Ebu Şenab, Ahmet Yasin, Abdulaziz Rantisi) düzenlenen suikastlar, hareketin gücünü zayıflatmamış; aksine silahlı direnişin tek çare olduğuna dair halkın kanaatini beslemiştir.⁵⁰¹ Bu sayede, toplumsal tabanını da genişleten Hamas, 1996'da ilk defa tartışmaya açtığı ayrı bir parti olarak seçimlere katılma konusunu 2004'te Yaser Arafat'ın ölümüyle tekrar masaya getirmiştir.⁵⁰²

2004 yılı itibarıyla Hamas açısından siyasi fırsat yapısının radikal bir şekilde değişmesi, mevcut siyasal düzene katılımı ilgili yeni bir irade oluşturmuş, hareket, 2004-2005 belediye seçimlerine ve 2006 parlamento seçimlerine iştirak etmiştir. Oslo düzeninde öğrenci birlikleri ve meslek odaları seçimlerine katılmaya devam eden Hamas, belediye seçimlerini de aynı kategoride değerlendirmiş ve FY ya da İsrail makamlarından atanma olmadığı müddetçe seçimlere katılım gösterilebileceğini savunmuştur.⁵⁰³ Hareketin genel seçimlerle ilgili tavrında 2004 sonrasında yaşanan değişiklik ise, Oslo Anlaşması'na bakışında yaşanan farklılaşmadan değil, İkinci İntifada'yla birlikte Oslo düzeninin neredeyse tamamen yok olduğuna dair oluşan kanaatten kaynaklanmıştır. Yeni şartların

⁴⁹⁹ Frisch, s. 94-95.

⁵⁰⁰ Roy, *Hamas and Civil Society*, 39-40.

⁵⁰¹ Gunning, *Hamas in Politics*, 50.

⁵⁰² Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas*, 124.

⁵⁰³ Hroub, *Hamas: Political Thought and Practice*, 219.

değerlendirilmesinde, 1996 seçimleri öncesinde çıkan sonucun aksine, partileşme görüşünde olan siyasi liderliğin görüşü ön plana çıkmıştır.⁵⁰⁴

Gazze'deki yerel seçimlerde 118 sandalyeden 77'sini kazanarak halk nezdindeki desteğini test eden Hamas, Değişim ve Reform Partisi adıyla ilk defa girme kararı aldığı parlamento seçimlerinde (Ocak 2006) ise 132 sandalyenin 74'ünü elde ederek büyük bir başarıya imza atmıştır. Filistin Devlet Başkanı Mahmut Abbas ve el-Fetih'in liderlik kadrosu, bir yıl önceki başkanlık seçimleri sonuçlarına güvenerek Hamas'ın genel seçimleri kazanamayacağını ve muhalefet düzeyinde meclise girmesinin zaman içerisinde hareketi mevcut siyasal sisteme adapte ederek ılımlılaştıracağını öngörmüştür.⁵⁰⁵ Ancak bu yanlış hesaplama, uzun yıllardır Filistin mücadelesinde liderliği üstlenen el-Fetih'in bayrağı Hamas'a devretmesine neden olmuştur. Filistin halkında barış görüşmelerine yönelik inancın kaybolması, FKÖ'nün ekonomik istikrarı sağlamadaki yetersizliği, Hamas'ın İsrail'le mücadelede öncü konumda olması ve Filistin halkına temel hizmetler sunabilecek toplumsal altyapıya sahip olması, hareketin seçimlerden zaferle çıkmasındaki en temel etkenler olmuştur.⁵⁰⁶

Seçimlerin ardından hızlıca kabinesini oluşturan Hamas, el-Fetih temsilcilerinin itirazlarıyla karşılaşmış; neticede Filistin siyasal sistemi Gazze merkezli hükümet ile Filistin Yönetimi arasında de facto olarak ikiye ayrılmıştır.⁵⁰⁷ Bunun üzerine el-Fetih, Gazze'deki bürokratlardan Hamas'ın emirlerini dinlememelerini talep etmiş, kendi güvenlik güçlerinin devre dışı bırakılmasını reddetmiştir.⁵⁰⁸ Nitekim Hamas'ın İçişleri ve Maliye Bakanları, sadece el-Fetih liderlerinden emir alan üst düzey bürokratlar üzerinde herhangi bir yaptırım gücüne sahip olamamıştır.⁵⁰⁹ Öte yandan İsrail ve ABD öncülüğünde uygulanan uluslararası boyuttaki ekonomik ve siyasi boykot, Hamas'ın sadece içeriden değil aynı zamanda dışarıdan da kuşatılmasına neden olmuştur. Hareketin seçimle başa gelmesini engelleyemeyen iç ve dış aktörler, uyguladıkları politikalarla yeni Filistin Hükümeti'ni yıpratmayı hedeflemiştir. Nitekim dış aktörlerin yaptığı yardımların kesilmesiyle Hamas Hükümeti kamu çalışanlarının maaşlarını ödeme meselesi başta

⁵⁰⁴ Gunning, *Hamas in Politics*, 50-51.

⁵⁰⁵ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas*, 125-126.

⁵⁰⁶ Yetim, Kalaycı ve Kaşıkçı, s. 144.

⁵⁰⁷ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas*, 127.

⁵⁰⁸ Brenner, s. 175.

⁵⁰⁹ Hroub, "Hamas", 240.

olmak üzere pek çok işlevini yerine getirmekte zorlanmış, İsrail'in Temmuz 2006'da Gazze'ye başlattığı askeri operasyonla da Filistin halkına Hamas'ı iktidara getirmenin bedeli ödetilmek istenmiştir. Kasım 2006'da yapılan ateşkese kadar süren İsrail saldırılarında Hamaslı bakan ve milletvekillerinin de içinde olduğu üst düzey 64 kişi tutuklanmış, yüzlerce insan öldürülmüştür.⁵¹⁰

Kasım 2006'da el-Fetih'le siyasi görüşmelere tekrar başlayan Hamas, bir yandan da el-Fetih milisleriyle silahlı çatışmalar yaşamaya devam etmiştir. Ocak 2007'de çatışmaların şiddetinin artmasıyla bölgesel aktörler devreye girme kararı almış; Suudi Arabistan'ın inisiyatifiyle Şubat 2007'de Mekke Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma çerçevesinde Mart 2007'de Filistin Ulusal Birlik Hükümeti kurulmasına karşın, ABD ve İsrail'in başını çektiği Hamas'a yönelik uluslararası abluka, tecrit ve boykot politikaları devam etmiş, Hamas ve el-Fetih güvenlik güçleri arasındaki gerilim çözüme kavuşturulamamıştır. Neticede, taraflar arasındaki şiddetli çatışmaların tekrar patlak vermesinin ardından, Haziran 2007'de Hamas güvenlik güçlerinin Gazze'de kontrolü sağlamasıyla Filistin siyasetinde yeni bir döneme girilmiştir. Daha önce de facto olarak bölünen Filistin siyasal sistemi, bu tarih itibarıyla resmi olarak da bölünmüştür. Buna göre, Gazze'de Hamas'a bağlı bir hükümet kurulurken, Batı Şeria'da el-Fetih'in hâkimiyet kurduğu Selam Feyyad Hükümeti ortaya çıkmıştır. Filistin siyasetini demografik ve coğrafi olarak da bölen bu durum karşısında uluslararası toplum, Batı Şeria Hükümeti'nin yanında yer alarak, Hamas Hükümeti'ni cezalandırma yolunu tercih etmiştir.⁵¹¹

Hamas'ın demokratik seçimlerle iktidara gelme tecrübesinin iç ve dış aktörler tarafından baltalanması, askeri müdahaleyle Gazze'nin kontrolünü ele almasını doğuran radikal bir tavır icbar etmiştir. 2007 sonrasında Gazze'de İsrail'le yaşanan savaşlar ise hareketin silahlı mücadelesini daha da beslemiştir. Dolayısıyla, siyasi partileşme sürecinin hareketi zamanla ılımlılaştıracağı yönündeki tezler, savunma amaçlı askeri müdahaleleri kaçınılmaz kılan baskı ve tecrit politikaları sebebiyle test edilemez duruma gelmiştir. Hamas, 2011-2013 yılları arasında Arap Baharı'nın etkisiyle kısmî bir rahatlama yaşasa da, Muhammed Mursi'nin Mısır'da darbeyle devrilmesinin ardından aynı baskı ve tecrit politikalarına tekrar maruz kalmıştır. Sonuç olarak, hareketin toplumsal ve siyasal

⁵¹⁰ Roy, *Hamas and Civil Society*, 41-42.

⁵¹¹ Hroub, "Hamas", 240-241.

faaliyetleri yoğun düzeyde devam etse de, hareketin varlığını sürdürmesi için silahlı mücadelenin kaçınılmaz olduğu kanaati, lider kadrolar tarafından kabul edilmiştir. Nitekim Hamas bugün de toplumsal, siyasal ve silahlı mücadelesini aynı anda yürüten hibrit bir hareket olarak yoluna devam etmektedir.

2.3.4.Hamas'ın Geçirdiği Dönüşümlerin Değerlendirilmesi

Kökleri 1930'larda Filistin'de kurulan Müslüman Kardeşler şubesine dayanan Hamas, resmi kuruluşundan önceki dönemler de dâhil olmak üzere, yapısal ve örgütsel şartlar sebebiyle önemli dönüşümler geçirmiştir. Kuruluşundan itibaren toplumsal mücadele ayağını hareketin önemli bir parçası olarak gören Filistin İhvanı, İngiliz işgali ve Siyonist milislerin varlığı sebebiyle silahlı mücadeleye erken dönemde başvurmuştur. Waldmann'ın hareketlerin radikalleşmesine dair 'dört faktörlü' açıklaması,⁵¹² Filistin İhvanı'nın bu dönüşümüne dair gerekçesini anlaşılır kılmaktadır. Buna göre; işgalci bir ülkenin ve işgale hazırlanan militarist bir toplumun (Siyonistler) Filistin halkına saldırgan tutumları, Filistin halkının uğradığı zulme karşı koyacak devlet ya da başka bir gücün yokluğu, Mescid-i Aksa'nın mevcudiyeti dolayısıyla her ne pahasına olursa olsun Filistin topraklarını korumayı dînî bir sorumluluk olarak gören ortak kimlik mevcudiyeti ve bu mücadeleyi mümkün kılan -Gazze gibi- görece 'kurtarılmış bölgeler', Filistin İhvanı'nın askeri yöntemlere başvurma saiklerini izah etmektedir.

İsrail'in kurulmasıyla silahlı mücadelenin daha fazla ön plana çıktığı birkaç yılın aksine, Gazze ve Batı Şeria teşkilatlarının zamanla toplumsal hareket faaliyetleriyle kendilerini sınırlandırmaları, -her ne kadar farklı niteliklerde de olsa- maruz kaldıkları siyasi konjonktürlerle alakalıdır. Batı Şeria kolunun Ürdün rejimiyle çatışma pozisyonuna girecek faaliyetlerden uzak durmak istemesi ve Gazze kolunun Abdunnasır'ın İhvan karşıtı politikalarına maruz kalmaktan çekinmesi, Duhart'ın bir hareketin silahlı mücadeleden vazgeçme nedenleri arasında sıraladığı "yoğun/düzenli baskı"⁵¹³ faktörüyle doğrudan ilişkili görünmektedir. Söz konusu baskıların sonucu olarak, Berti'nin vurguladığı "mobilizasyon kaynaklarının temininde yaşanan sıkıntılar"⁵¹⁴ da Filistin İhvanı'nın faaliyetlerini sivil alana odaklama ısrarını açıklamaktadır. Yine, Halil el-

⁵¹² Waldmann, s. 241-243.

⁵¹³ Duhart, s. 537.

⁵¹⁴ Berti, *Armed Political Organizations*, 3.

Vezir'in daha geniş çaplı askeri bir harekete dönüşme teklifine verdiği olumsuz cevapla tabanının bir kısmını kaybeden Filistin İhvanı, baskılar sebebiyle silahlı mücadeleyi sürdüremeyeceğini öngördüğünden, bu mücadele alanını başka gruplara bırakmıştır. Bu sayede, silahlı mücadeleye doğrudan muhalefet etmediğini göstererek, mevcut kitlesini muhafaza etmek amacıyla “adam kazanma, ittifak ilişkileri, propaganda ve mobilizasyon”⁵¹⁵ araçlarıyla toplumsal bir hareket olarak hayatta kalma stratejisi takip etmiştir.

1980'lerin başında tekrar askeri yapılanmasını oluşturmaya başlayan hareket, Hamas'ın kuruluşuna kadar geçen on yıllar boyunca ‘direniş nesli’ oluşturmakla meşgul olduğunu savunsa da,⁵¹⁶ askeri kanadın tekrar aktif hale getirilmesinde farklı yapısal ve örgütsel faktörler de etkili olmuştur. İran İslam Devrimi'yle birlikte İslâmî hareketlerin mücadelelerini daha radikal bir tonda sürdürmeye başlamaları, Hamas'ın hareket metodolojisini değiştirmesini icbar eden yapısal faktörlerin başında gelmiştir. Buna göre Hazen'in ‘grup-içi rekabet’,⁵¹⁷ Alimi'nin ise ‘hareket içi güç mücadelesi’⁵¹⁸ olarak açıkladıkları faktör, eski mensuplarının Filistin İhvanı'ndan koparak İslâmî Cihad'ı kurmasıyla somut bir hal almıştır. İslâmî Cihad'ın silahlı mücadeleyi merkeze alan söyleminin, Filistin İhvanı tabanında kayda değer bir karşılık görmesi, hareketin daha önceden ertelediği askeri yapılanmasını hızlıca değerlendirmeye almasına neden olmuştur. Yine, “diğer toplumsal hareketlerle yaşanan rekabet”⁵¹⁹ kapsamında, FKÖ'nün Lübnan'dan çıkarılmasıyla yaşadığı güç kaybı, hâkimiyet mücadelesinde önemli bir avantaj olarak değerlendirilmiş, silahlı kanadın da içerisinde yer aldığı bütüncül bir mücadele olmadan FKÖ'yle rekabetin çok mümkün olamayacağı fark edilmiştir. Neticede Hamas'ın kurulmasıyla tamamlanan bu süreç, İzzeddin el-Kassam Tugayları'nın askeri operasyonlara odaklanan ayrı bir birim olarak inşa edilmesiyle olgunlaşmıştır. El-Fetih'in İsrail'le yaptığı barış görüşmeleri hareketin elini güçlendiren yerel konjonktürü doğururken, Körfez Savaşı sonrası Körfez ülkelerinden ve İran'dan alınan maddi yardımlar ve Lübnan'a sürgün edilen İslâmî hareket mensuplarının

⁵¹⁵ Duhart, s. 537-538.

⁵¹⁶ Hroub, *Hamas: A Beginner's Guide*, 14-16.

⁵¹⁷ Hazen, s. 283-285.

⁵¹⁸ Alimi, s. 96.

⁵¹⁹ Hazen, s. 281.

Hizbullah'tan aldıkları askeri ve lojistik destekler, Hamas'ın silahlı kanadının gücünü tahkim eden 'dış destek unsurları'⁵²⁰ olarak kayda geçmiştir.

1994'te Filistin Yönetimi'nin kurulmasıyla birlikte ilk defa Filistin seçimlerine katılmayı tartışmaya açan Hamas, siyasi parti kanadının kurulum kararını 2000'li yılların ortasında almıştır. Hareketin 1996'daki genel seçimlere ayrı bir parti olarak katılmamasındaki en önemli iki etken, farklı liderlik kadroları arasında Oslo düzeninde seçime girmenin meşruluğuna dair yaşanan fikir ayrılığı ve el-Fetih'le adil bir rekabete girebileceği siyasi fırsat yapısının yokluğu olmuştur.⁵²¹ Diğer yandan, Zollner'ın toplumsal hareketlerin partileşme kararı almasında 'siyasi etki'⁵²² faktörüne yaptığı vurgu da, Hamas'ın neden 90'larda partileşmediğini izah etmektedir. Harekete göre, yeni siyasi sistemde partileşerek seçime katılmaktansa, dava/sosyal yardım ağları, tabana yönelik siyasi bilinçlendirme faaliyetleri ve askeri operasyonlar aracılığıyla mücadele yürütmek 'siyasi etki' bakımından daha verimli görülmüştür. Yine, Berti'nin "hareketin kurumsallaşma derecesinde değişim, kaynak temininde sorun, siyasi fırsat yapılarında pozitif yönlü gelişim ve değişim iradesine dair hareket içi konsensüs" şeklinde formülleştiirdiği siyasi partileşme dinamikleri de Hamas'ın ilk dönem partileşmesinin önündeki engelleri anlamamıza yardımcı olmaktadır. Değişim için dört faktörün aynı anda olmasının gerektiğini savunan Berti, Hamas'ın 90'lı yılların başında artan popülaritesiyle kurumsallaşma açısından genişleyerek büyüme sürecine girdiğini, FY'nin kurulmasıyla kaynak sorunu yaşamaya başladığını; ancak siyasi fırsat yapılarında pozitif yönlü bir değişim olmadığını ve değişim iradesiyle ilgili liderlik kadroları arasında konsensüs sağlanamadığını savunmaktadır.⁵²³ Diğer yandan, 2004'te Yaser Arafat'ın ölümüyle birlikte siyasi fırsat yapılarının değişime uğraması ve Oslo düzeninin kendini feshetmesi, Berti'nin vurguladığı diğer faktörler eşliğinde Hamas'ın partileşme kararı almasında etkili olmuştur. 2006 genel seçimlerinden zaferle ayrılmasının ardından harekete yönelik iç ve dış baskılar, siyasi hüviyetinin yeterince öne çıkmasını engellerken, 2007 sonrasında askeri yapılanma siyasi mücadelenin koruyucusu konumuna gelerek tekrar ön plana çıkmıştır. Böylece, toplumsal, siyasal ve silahlı mücadelenin birbiriyle daha yoğun bir

⁵²⁰ Hazen, s. 283-285.

⁵²¹ Berti, *Armed Political Organizations*, 127.

⁵²² Zollner, "The metamorphosis of social movements into political parties", 380-382.

⁵²³ Berti, *Armed Political Organizations*, 127.

şekilde iç içe geçtiği Hamas, hibrit hareketlerin en somut örneklerinden birini temsil eder hale gelmiştir.

Hamas'ın geçirdiği tüm bu dönüşümler neticesinde, partileşmesinin 'ılımlılaşma' ve 'silah bırakma'yı doğuran stratejik bir değişimi beraberinde getirip getirmeyeceğini sorgulayan Berti, kendi hipotezinden yola çıkarak, siyasi ve silahlı kanat arasındaki ilişkiyi mercek altına almaktadır. Hizbullah'ın aksine, Hamas'ın liderlik kadrosunda ortaya çıkan farklı yaklaşımlar, iç ve dış liderliğin yanı sıra siyasi ve askeri liderlik arasında da zaman zaman ayrışmaların yaşanmasına neden olmuştur. İç örgütlenmesi işbirliği ve rekabet arasında dönemsel dönüşümler yaşayan Hamas, 1987-1994 yılları arasında sosyo-politik kanat ile askeri kanat arasındaki uyumla ön plana çıkarken, 1994-2000 yılları arasında farklı liderlikler arasında yeni siyasi düzende seçimlere katılma konusunda yaşanan ihtilafla anılmıştır. İkinci İntifada'yla birlikte askeri kanada duyulan ihtiyaç liderlikler arasında yeniden stratejik yakınlaşmayı beraberinde getirirken, 2004-2006 arasında seçimlere girme kararı ve iktidara giden süreç, siyasi kanadın yeniden ağırlık kazanmasına ve askeri liderlikle farklılaşma yaşamasına neden olmuştur. Ancak Hamas Hükümeti'ne uygulanan baskı politikası, yeniden askeri ve siyasi kanadın uyum içerisinde hareket etmesini doğurmuştur. Arap Baharı'yla birlikte önce siyasi açılıma başvuran hareket, Mursi'nin devrilmesinden sonra oluşan şartlar sebebiyle tekrar siyasi ve askeri kanatları arasında denge kurmuştur. Berti'ye göre, tüm bu tarihsel dönüşüm süreçleri, liderlik kadroları arasında uzun soluklu bir ihtilafı doğurmadığı ve siyasi kanadın öne çıkmasını sağlayacak bir konjonktürü oluşturmadığı için, Hamas'ın silahlı mücadelesini ikinci plana bırakarak ılımlılaşmasını beklemek yanlış olacaktır. Stratejik değişimi icbar etmeyen bu gelişim süreci, Hamas'ın tüm boyutlarıyla faaliyet gösteren hibrit bir aktör olarak yolunu sürdürmesini desteklemektedir. Ancak Berti, uzun vadede yaşanması muhtemel iç ihtilafların ve Filistin uzlaşısı sürecinin akıbetinin, Hamas'a dair bu denklemi değiştirebileceğini ve yeni dönüşümleri kaçınılmaz kılabileceğini de savunmaktadır.⁵²⁴

⁵²⁴ Berti, *Armed Political Organizations*, 128-129.

3.BÖLÜM: İDEOLOJİK BOYUT-SİYASİ ROL İLİŞKİSİ

Toplumsal hareketlerin ve siyasi partilerin ideolojik çerçeveleri, politik söylem ve pratiklerine ilişkin tabanları ve seçmenleri nezdinde meşruiyet inşa etmede fonksiyonel bir öneme sahiptir. Düzen tahayyülünden ittifak ilişkilerine kadar pek çok parametrenin sınırlarını tayin eden bu çerçeveler, bir boşlukta oluşmamakta, sosyo-politik bağlamlarla etkileşim halinde şekil almaktadır. Çerçvelendirme süreçlerinin dinamik bir yapıya sahip olması, değişen şartlara karşı hızlı reaksiyon verme imkânı sunarken, ideolojik dönüşümlerin hareketlerin tüm kademelerinde aynı oranda içselleştirilememesi riskini de beraberinde getirmektedir. Bu sebeple, çerçvelendirme stratejileri, sadece ideolojilerin esneme kabiliyetleri açısından değil, aynı zamanda bu söylem değişikliklerinin hangi metodolojik yaklaşımlarla kitlelere sunulduğu noktasında işlevsel bir pozisyon üstlenmektedir. Bu bölümde, ele aldığımız İslâmî hareketlerin dini-toplumsal-siyasal düşünce ve söylemlerini analiz edecek, başvurdukları çerçvelendirme stratejileri ve kurguladıkları düşünsel yaklaşımların, hareketlerin siyasi rollerine etkisini ve kitleler nezdindeki karşılığını anlamaya çalışacağız. Benzer şekilde, ideolojik katılıkların ya da açılımların hareketlerin muhalefet ve iktidar pratiklerine hangi noktalarda etki ettiğini inceleyerek, hareketlerde nasıl bir güç anlayışı ve siyasi düzen tasavvuru ortaya çıkardığını mütalaa edeceğiz. Bu sayede, İslâmî hareketlerin çerçvelendirme tercihleri bakımından diğer toplumsal/siyasal hareketlerle ne tür benzerlikler ve farklılıklar gösterdiğini değerlendirme imkânı da bulacağız.

3.1.Dini-Siyasi Yorum Farklılıkları

İslâmî hareketlerin bulundukları ülkelerde üstlendikleri siyasi rollerde, programlarının ana çerçevesini tayin eden dini yorum anlayışları oldukça belirleyici olmaktadır. Müslüman dünyadaki toplumsal hareketlerin ana hedeflerinden biri, devrimci veya tedrici yollarla devlet yönetim sistemini değiştirmek ve İslâmî bir toplumsal düzen kurmaktır.⁵²⁵ Ancak bu ideali gerçekleştirmek için takip edilmesi gereken stratejilere ilişkin ortaya çıkan farklı senaryolar, dini-ideolojik çerçevelere dair teorik anlayış çeşitliliğinin yanı sıra düşünce-pratik bütünlüğünde yaşanan sorunların da ne derece etkili olduğuna işaret etmektedir. Nitekim İslâmî bir hareketin siyaset sahnesinde uygulayacağı metodolojinin

⁵²⁵ Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 26.

mahiyeti kadar iktidara geldikten sonra halka sunacağı ideal düzen de bu yorum farklılıklarıyla doğrudan ilişkili olmaktadır. Ayrıca, ideolojik kabullerin sosyo-politik bağlamlarla etkileşime girerek yeniden yorumlanması, bu ilişkiyi daha da karmaşıklştırmaktadır. Buradan hareketle, bu alt başlıkta, incelediğimiz İslâmî hareketlerin dini-siyasi yorum farklılıkları ve bunların süreç içerisindeki değişimleri karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

3.1.1.Reformcu Bir Hareket Olarak Müslüman Kardeşler’in Handikabı:

Muhafazakârlar-Liberaller Çatışması

Mısır İhvanı’nın kurulduğu yıllarda Müslüman siyaset düşüncesi gelenekselci, modernist ve muhafazakâr ıslahçı (reformcu) olmak üzere üç ekol etrafında kümelenmiştir. Modernizmi ve sekülerizmi kategorik olarak reddeden gelenekselciler, İngiliz otoritesiyle ve Mısır kralıyla uyum içerisinde yaşamayı tercih ederken, modernistler İslam’ın temel öğretilerini Batı düşüncesinin normlarıyla uyumlu hale getirmek için çabalamıştır. Müslümanları ‘gerçek İslam’dan uzaklaştıran bidatleri dini düşünceden arındırma konusunda modernist ekolle aynı düşünceye sahip olan muhafazakâr ıslahçılar ise, taklitçiliğe muhalefet ederek ‘ictihad’ düşüncesini takip etmiştir. Batılı siyaset düşüncesine atfedilen değerle ilgili modernistlerden tamamen ayrışan bu ekol mensupları, ilk nesil Müslümanların fikir ve uygulamalarını modelleyerek çağdaş dünyaya taşımanın önemine vurgu yapmıştır.⁵²⁶

Kendisini muhafazakâr ıslahçı ekol içerisinde konumlandıran Hasan el-Benna; Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi Müslüman reformcuların fikirlerini somut ve eyleme geçirilebilir bir siyasi programa dönüştürmüştür.⁵²⁷ Kur’an ve Sünneti merkeze alan bir dini-siyasi yoruma sahip olan Mısır İhvanı, İslam’ın bir toplumdaki bütün sorunlara cevap verebileceğini,⁵²⁸ ancak bunun için ‘gerçek İslam’a dönmenin ve ilk dönemdeki Müslümanların pratiklerini takip etmenin şart olduğunu savunmuştur.⁵²⁹ Bu anlamda, “tam ve kapsamlı bir sistem” olarak İslam kavramı,

⁵²⁶ Abd al-Monein Said Aly ve Manfred W. Wenner, “Modern Islamic Reform Movements: The Muslim Brotherhood in Contemporary Egypt”, **Middle East Journal**, Cilt Nu. 36, Sayı. 3, (1982), 338.

⁵²⁷ Willi, s. 24.

⁵²⁸ Yetim, Kalaycı ve Kaşıkçı, s. 38.

⁵²⁹ Erkiilet, *Ortadoğu’da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, 244-245.

Müslüman Kardeşler'in temel amentüsü haline gelmiştir.⁵³⁰ Mısırlı filozof Hasan Hanefi'nin ifadesiyle, "Hasan el-Benna'nın fikirleri çok çetrefilli olmamış, basit ve sarıh bir İslam anlayışı üzerine inşa edilmiş ve ideolojik bir karmaşıklıktan uzak olmuştur."⁵³¹ Halil el-Anani, hareketin süreç içerisinde örgütsel ve ideolojik bağlılığı sağlamak adına 'İhvancılık' adlı bir kimlik kodu geliştirdiğini savunmaktadır. Kurumsallaşmış norm ve uygulamaları kuşatan 'İhvancılık', katı bir kutsal fikirler setine değil, hareket içerisindeki dinamiklerden ve etkileşimlerden kaynaklanan sosyal normların ve örgütsel değerlerin bir bütününe işaret etmektedir. Üyelerini günlük yaşamda yönlendiren bir çerçeve sunan bu kimlik, İhvan ideolojisinin daha geniş bir toplumsal tabanda yayılmasını kolaylaştıran çoklu bir katman olmuştur.⁵³² Biat, itaat, güven, bağlılık ve sadakat şeklinde beş temel norm üzerine inşa edilen İhvancılık kimliği, sunduğu çerçeve ve oluşturduğu güçlü duygu bağı ile hareket üyeleri arasında önemli bir dayanışma aracı olmasına karşın, zaman içerisinde iç reform çabalarına engel olan tek tipçi bir hareket modeli ürettiği suçlamasıyla dolaylı eleştirilerin muhatabı da olmuştur.

Mısır İhvanı, kuruluşundan bu yana, İslam'ın ilk dönemine yaptığı vurguyla katı bir çerçeveyi benimsediği görüntüsü verse de reformcu ve siyasi aktivist boyutuyla esnek bir ideolojik bakış açısına sahip olmuştur. Ancak burada, İhvan düşüncesinde önemli kırılmaların ve dalgalanmaların yaşanmasına neden olan Seyyid Kutub'a ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. *Mea 'lim fi 't-Tarik* (Yoldaki İşaretler) kitabında gündeme getirdiği 'cahiliyye' ve 'hakimiyye' kavramlarıyla toplumsal ve siyasal mücadelenin sınırlarını keskin çizgilerle tayin eden Kutub, İslâmî bir davanın cahili bir düzeni toptan reddederek olabileceğini savunmuştur. 'Cihâd'ı merkeze alan bu ideolojik perspektif, esnek bir yaklaşımı reddeden ve siyasi düzeni dışlayan bir mücadele alanı icbar etmiştir. Abdunnasır Yönetimi'nin zulmüne maruz kalan İhvan üyeleri arasında kısa sürede popülerite kazanan bu düşünsel yaklaşım, toplumun önemli bir kısmını küfür düzeninin bir parçası olarak görmeyi beraberinde getirmiştir.⁵³³

Hasan el-Benna'nın "İslâmî düzen/devlet kurmak" idealini farklı bir metodolojiyle gündeme getirmesi bakımından da teveccüh gören Kutub, Mısır İhvanı'nın ideolojik

⁵³⁰ Willi, s. 24.

⁵³¹ Pargeter, *Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara*, 17.

⁵³² Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 120-121.

⁵³³ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 128-135.

tarihinde kritik ayrışmaları tetiklemiştir. Bazı İhvan üyelerinin radikalleşerek şiddete başvurmasına neden olan süreç, Genel Mürşid Hasan el-Hudeybi'nin hareketin ana akımını muhafaza etmek amacıyla eleştirel ideolojik metinler kaleme almasını beraberinde getirmiştir. Radikal yorumlara reaksiyon vermekte geç kalan Hudeybi, hareketin önde gelen birkaç ismiyle birlikte yazdığı “Du’ât Lâ Kudât (Davetçiyiz, Yargıç Değil)” adlı kitapta, Kutub’un öne sürdüğü kavramları ve düşünceleri ayetler ve hadisler öncülüğünde yeniden yorumlayarak yanlışlamaya çalışmıştır. Benna çizgisinden bir sapma olarak gördüğü Kutub merkezli radikalleşmeyi, sadece fikrîsel açıdan değil metodolojik açıdan da eleştiren Hudeybi, devrimci bir yöntem yerine tedrici bir dönüşümü savunmuştur. Bu bağlamda, gerçek bir İslam toplumu inşa etmek için ön şart olarak kimlik ve bilincin sağlam temeller üzerine bina edilmesi gerektiğini, eğitim faaliyetlerinin ve toplumsal çalışmaların yanı sıra siyasi sisteme katılımın da değerlendirilmesinin şart olduğunu dile getirmiştir.⁵³⁴ Neticede, Hudeybi öncülüğündeki ılımlı çizgi İhvan Hareketi’nin radikalleşmesini engellemiş, orta yolcu (*vasatiyye*) bir ideolojik istikamette varlığını devam ettirmesini sağlamıştır.⁵³⁵

Bir yandan şeriata bağlılığa vurgu yaparken, diğer yandan özgür iradeyi ve akıl yürütme süreçlerini öne çıkaran Hudeybi, kuruluş dönemindeki ideolojik çerçeveyi tekrar ihya etmesi bakımından muhafazakâr ıslahçı bir kimliğe sahiptir. Ancak, dinin sabitelerini ve değişkenlerini sırasıyla ‘ibadât (ibadetler)’ ve ‘mubahât (mubah olanlar)’ şeklinde kategorize ederken, mutlak itaat gerektiren ve ictihada açık olan konuların neler olduğuna ilişkin net bir tablo çizemeyen Hudeybi, İslam hukukunda sabit ve değişken/esnek olan konuların nasıl tayin edileceği ve bunu belirleme yetkisinin kimde olduğu sorularını cevapsız bırakmaktadır. ‘İbadât’ı değişmez ilahi kanunlar anlamında kullanmasına karşın içeriğe ilişkin oluşan muğlaklık, Kur’an’ı ve Sünnet’i ideolojik çerçevesinin ana belirleyici olarak gören bir hareketin karar alma süreçlerinde insan iradesine ve ictihada ne kadar alan açacağına dair tartışmaları kaçınılmaz kılmıştır.⁵³⁶ Şeriatın tanımının ne olduğu ve nasıl bir İslam Devleti modelinin takip edilmesi gerektiği gibi konularda daha görünür hale gelen bu esnek ideoloji, her ne kadar sunduğu genel çerçeveye geniş kitlelere hitap etmeyi mümkün kılsa da, başta demokrasi, azınlık hakları ve kadın hakları

⁵³⁴ Zollner, *The Muslim Brotherhood: Hasan al-Hudaybi and ideology*, 3-4.

⁵³⁵ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 140.

⁵³⁶ Zollner, *The Muslim Brotherhood: Hasan al-Hudaybi and ideology*, 105-106.

gibi siyasi meselelere ilişkin birbiriyle çelişen farklı yaklaşımların -uzun vadede- düşünsel çatışma ortamları doğurmasına neden olmuştur.

1970’li yıllarda harekete dâhil olarak İhvan’ın ‘ikinci nesli’ni (veya diğer bir tabirle ‘orta kuşağı’nı) oluşturan üniversiteli genç kadrolar, yeni bir ideolojik dönüşüme kapı aralayarak, ‘liberal reformcu’ bir eğilimi temsil etmiştir. Öğrenci birlikleri ve sendikalar aracılığıyla kayda değer bir sivil toplum tecrübesine sahip olan bu kadrolar, ilk neslin dava ve irşad faaliyetleri odaklı yöneliminin aksine, siyasi katılımı önceleyen daha pragmatist bir yaklaşımı benimsemiştir.⁵³⁷ Siyasi ve kültürel çoğulculuğu öne çıkaran liberal reformcular, muhafazakâr ıslahçıların aksine, demokratik değerlere ‘şura’yı aşan manada ısrarla vurgu yaparken, Batılı değerleri İslam dünyasına uyarlamak için çaba göstermiştir. Bunun neticesi olarak, geçmişte kimi zaman sistem-dışı bir mücadele pratiği de takip eden İhvan, 1980’li yıllardan sonra tam anlamıyla sistem-içi bir harekete evrilmiştir.⁵³⁸ Ancak bu, hareket içerisindeki liberal reformcu kanadın mutlak galibiyeti olarak da okunmamalıdır. Zira İhvan’ın muhafazakâr ıslahçı kanadını temsil edenler, Enver Sedat dönemiyle birlikte siyasi fırsat yapılarını değerlendirmek gerektiğinde karar kılmış, metodoloji hususundaki farklı düşünceler bu süreci geciktirmiştir. Diğer yandan, liberal reformcular ile muhafazakâr ıslahçılar arasındaki ayrışma, zamanla nesiller arasındaki bir farklılığı temsil etmekten çıkmış, her nesilden kişilerin dâhil olduğu düşünsel bir farklılaşmaya evrilmiştir. Nihayetinde, sırasıyla radikalleşme ve liberalleşme süreçlerine maruz kalan İhvan’ın esnek ideolojisi, muhafazakârlar ile reformistler arasında çekişmeli bir mücadeleye sahne olmuş, hareketin politik söylemlerinde zaman zaman birbiriyle çatışan iki farklı siyaset dilinin hâkim olmasına kapı aralamıştır.

1980’li yıllarda kurumsal siyasete katılımın sonucu olarak, Şeriat’ın tanımı, siyasi çoğulculuk, Kiptilerin konumları ve kadın hakları meseleleri İhvan’ın ideolojik dönüşümüne dair yapılan tartışmaların ana sembolleri haline gelmiştir. Liberal reformcuların geleneksel İhvan düşüncesinin sınırlarını zorlayarak daha özgürlükçü bir dini ve siyasi bakış açısını gündeme taşıma çabaları, dönemin reformcu İslam âlimleri ve entelektüellerinin görüşlerine başvurularak gündeme getirilmiştir. Muhafazakâr

⁵³⁷ Michaelle L. Browsers, **Political Ideology in the Arab World**, UK: Cambridge University Press, 2009, 118-119.

⁵³⁸ Amir Abdul Reda, “The Muslim Brotherhood in Power: Ideology and Governance in Post-Arab Spring Egypt”, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Toronto Üniversitesi, 2014), 18.

ıslahçıların da kısmen desteğini alan bu açılım girişimi, 1990'ların ortalarında yayımlanan “Müslüman Toplumlarında Müslüman Kadınlar, Şura ve Parti Çoğulculuğu” ve “Demokrasi Beyanı” başlıklı iki belgede somutlaştırılmıştır.⁵³⁹ Her ne kadar hareketin esnek ideolojisi yukarıda zikredilen tartışmalı konularda hızlı bir pozisyon değişikliğini mümkün kılssa da, yapılan icthadların sınırının ne olacağı ve kim tarafından tayin edileceği noktasında yaşanan belirsizlik, muhafazakârlar ve liberallerin birbirini tekzip eden açıklamalarının kamuoyuna yansımaya sebep olmuştur. Bu bağlamda, Sünni İslam anlayışında dini metinleri yorumlayacak ve icthad edecek merkezi bir kurumun olmayışı,⁵⁴⁰ İhvan kadrolarında siyasi meselelere ilişkin dini yaklaşımların izahında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına kapı aralayan kolaylaştırıcı bir unsur olmuştur. Neticede, birbiriyle çelişen yorum çeşitliliğinin ‘örgütsel kapalılık’ ile beraber okunması, Mısırlı siyasi aktörlerin İhvan’ın muhalefet ve iktidar dönemlerinde yaptığı ideolojik açılımlara ‘gizli ajanda’⁵⁴¹ şüphesiyle yaklaşmasını beraberinde getirmiştir.

1990'lı yıllarla birlikte daha görünür hale gelen ve muhafazakârlar ile liberaller arasında kadrolaşmaya ilişkin derin tartışmalara ve ayrılıklara neden olan ideolojik farklılaşma, Nahda Hareketi'nin Tunus'ta geleneksel ‘İhvancı’ kimliğini sorgulama serüveniyle paralellik arz etmektedir. Benna'nın ana çerçevesini oluşturduğu, Kutub'un ve Hudeybi'nin ise dokunuşlarıyla zaman içerisinde görece radikal ve ılımlı tonlarını inşa ettiği İhvancı kimlik, Tunus'ta İslam âlimi Tahir bin Aşur'un ‘makasid (dini emirlerin/yaklaşımların maksatlarını anlamak)’ yaklaşımı ve Raşid el-Gannuşi'nin entelektüel katkılarıyla çağdaş dünya gerçekleri bağlamında yeniden tanımlanmıştır. Bu bağlamda, anayasada şeriat hükümlerine referans aranmayacağına, sivil demokratik bir devletin inşasına, çoğulcu siyasete geçişe, sonuçlara bakılmaksızın koalisyon hükümeti kurulacağına ve hem yasama hem de yürütme erki üzerinde olası bir tekelden kaçınmak için cumhurbaşkanı adayı çıkarılmayacağına dair yapılan vurgular, Nahda ideolojisinde liberal bir dönüşümün gerçekleştiğini göstermektedir.⁵⁴² Tunus'ta liberaller lehine sonuçlanan bu ideolojik çatışma, Mısır İhvanı'nda ise muhafazakârların üstünlüğüyle

⁵³⁹ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 67-68.

⁵⁴⁰ Zollner, *The Muslim Brotherhood: Hasan al-Hudaybi and ideology*, 100.

⁵⁴¹ Elizabeth Iskander Monier ve Annette Ranko, “The Fall of the Muslim Brotherhood: Implications for Egypt”, **Middle East Policy**, Cit Nu. 20, Sayı. 4, (2013): 120.

⁵⁴² Francesco Cavatorta ve Fabio Merone, “Post-Islamism, ideological evolution and ‘la tunisianité’ of the Tunisian Islamist party al-Nahda”, **Journal of Political Ideologies**, Cilt Nu. 20, Sayı. 1, (2015): 31-37.

sonuçlanmıştır.⁵⁴³ Liberal reformcu liderlerin üst kadrolardan tasfiye edilmesi neticesinde, ılımlılaşma kaygısına reaksiyon olarak zaman zaman Kutub'un radikal yaklaşımlarına da başvuran 'ideolojik muhafazakârlaşma'nın Arap İsyancıları sürecinin hemen öncesinde hareketin düşünsel perspektifine hâkim olduğu görülmektedir.⁵⁴⁴ Ancak bu, Mısır İhvanı'nın siyasi süreçlere katılımdan vazgeçtiği veya geçmişte başvurduğu tüm siyasi açılımlarını iptal ettiği anlamına da gelmemekte, sadece esnek ideolojisinin çerçevesinin kısmen daraldığına işaret etmektedir. Bu bağlamda, liberal reformcu kadroların öncülük ettiği çoğulcu ve paylaşımcı siyaset düşüncesi ile muhafazakâr ıslahçıların ortaya koyduğu siyasi pratikler arasında oluşan aç farkı, 'gizli ajanda' söylemlerinin yanı sıra İhvan'ın iktidar sürecinde diğer siyasi aktörlerle ve toplumla kurduğu ittifak ve güven ilişkilerinin zedelenmesine de neden olmuştur.

Diğer yandan, El-Anani'ye göre, İhvan'ın ıslahçı kimliği, devrimci dönüşümleri geciktirmesi sebebiyle Mursi iktidarının destek kaybı yaşamasının temel sebeplerinden biri olmuştur. İhvan iktidarının kısa süreli olmasını üç faktör üzerinden açıklayan el-Anani, örgütsel atalet ve (liderlerin) siyasi tecrübe eksikliğinin yanı sıra hareketin devrimci bir ajandasının olmayışına vurgu yapmıştır. Buna göre, radikal değişime karşı 'tedrici dönüşümü' önceleyen İhvan ideolojisi, Arap İsyancıları süreciyle birlikte önemli bir handikapla karşılaşmıştır. Islahçı ideolojik yaklaşımın sonucu olarak ortaya çıkan 'uzlaşmacı strateji', Mübarek düzeninin sona ermesinin hemen ardından, devrimci gruplarla işbirliğinden önce derin devletle ve ordu gibi geleneksel kurumlarla pazarlık yapma refleksini doğurmuştur. Bu 'uyumlu' yaklaşım, ordunun özerkliğini büyük ölçüde muhafaza eden ve devrimci grupların taleplerine rağmen İçişleri Bakanlığı'nın yetkilerinde reform yapmaktan uzak olan 2012 Anayasası sürecinde de ortaya çıkmıştır. Neticede, devrimcilikten ziyade tedricilik odaklı ideolojik yaklaşım, hareketin katılımcı bir demokratik sistem inşa edeceğine olan inancını kaybeden devrimci grupların İhvan'dan uzaklaşmasına kapı aralamıştır.⁵⁴⁵

⁵⁴³ Khalil al-Anani, "Upended Path: The Rise and Fall of Egypt's Muslim Brotherhood", **The Middle East Journal**, Cilt Nu. 69, Sayı. 4, (2015): 536.

⁵⁴⁴ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 127-132.

⁵⁴⁵ Al-Anani, "Upended Path: The Rise and Fall of Egypt's Muslim Brotherhood", 534-535.

3.1.2.Devrimci Ajanda ve İdeolojik Esneklik Arasında Hizbullah

Mısır İhvanı gibi, Hizbullah'ın da kimlik ve ideolojik perspektifinin oluşumunda dini referansların önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Hareketin ideolojisi üç temel sütun üzerine inşa edilmiştir: İslam, cihad ve velayet-i fakih. Bu üç kavramın merkezde olduğu kimlik inşası süreci, toplumsal ve siyasal olaylara bağlı olarak dinamik bir etkileşime açıktır. Diğer bir ifadeyle, Hizbullah da katı bir din yorumu yerine ictihad müessesesini aktif bir şekilde kullanarak değişen şartlara göre yeni pratikler ortaya koyma imkânı yakalamıştır. Mariam Farida'ye göre, fetva, ictihad ve takiyye kavramları Hizbullah'ın siyasi kararlarında dinin ne derece fonksiyonel olduğunu anlama noktasında kritik öneme sahiptir.⁵⁴⁶

İslam inancı, bütüncül bir din anlayışı sunması bakımından hareketin temel karakteristiğini tanımlar. Buna göre, İslam camilere hapsedilen değil, hayatın tüm aşamalarında bireye ve topluma temas eden bir din olarak algılanmalıdır. Hizbullah, bu bütüncül mücadeleyi kendisi için temel hedef olarak görürken, değişen zaman, mekân ve şartlara adapte olabilmek için 'ictihad' kavramını da aktif bir şekilde kullanmaktadır. Bu bağlamda, Şii din yorumu, "sabitelerin (*sevabit*)" sınırları aşılmadığı sürece, hükümlerin yorumlanmasında esneklik imkânı sunarak dinamik bir süreç inşa etmektedir.⁵⁴⁷ Gunning'e göre, Şii düşüncede dini hiyerarşinin merkeziliği, ictihadın belli merciler tarafından icra edilmesi bakımından ideolojik dönüşümlerde çoğunlukla bütüncül bir tablo ortaya çıkarmıştır.⁵⁴⁸ Bu sayede Hizbullah, ideolojik esnekliğe başvurduğu durumlarda, güncellenen karar ve politikaları hiyerarşik düzen içerisinde kadrolarına aktarabilmiş ve bunlara ilişkin yapılan itirazları daha hızlı tolere edebilmiştir.

Hizbullah milletvekili İbrahim Musevi,⁵⁴⁹ "sabit" ve "değişebilir" alanları, Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerin tasnifinde ortaya çıkan 'muhkem (açık bir şekilde anlaşılan)' ve 'müteşabih (mana yönünden birden fazla ihtimal taşıdığından anlaşılması güç olan)' sınıflandırması üzerinden izah etmektedir. Müteşabih ayetlerin değişen şartlara göre

⁵⁴⁶ Mariam Farida, **Religion and Hezbollah: Political Ideology and Legitimacy**, New York: Routledge, 2020, 34.

⁵⁴⁷ Robert G. Rabil, **Religion, National Identity, and Confessional Politics in Lebanon: The Challenge of Islamism**, New York: Palgrave Macmillan, 2011, 63.

⁵⁴⁸ Gunning, "Like two peas in a pod or two roads diverging? Comparing Hamas and Hizballah", 486-487.

⁵⁴⁹ İbrahim Musevi, bir dönem Hizbullah'ın parlamento sözcülüğü görevini de yürütmüştür.

yeniden yorumlanabileceğini belirten Musevi, benzer şekilde ‘Şeriat’ın da yeniden yorumlanmaya açık olduğunu ve bunun toplumsal ve siyasal alandaki hızlı değişikliklere ayak uydurma noktasında müminlere (inananlara) hareket imkânı sunacağını savunmaktadır.⁵⁵⁰ Ancak bu yaklaşımdan yola çıkarak, İslam’ın hükümlerinin güncel konjonktüre göre kolayca esnetilebileceği sonucuna da varılmamalıdır. Zira Hizbullah’ın İslam anlayışında “bireylerin kafasına göre hareket edebileceği hiçbir alan olmadığı” gibi, “Allah’ın insana terk ettiği boşluk bölgesi dahi, hayatın düzenlenmesini içeren ana dairenin içinde kalır. Bu da yine kutsal şeriatın değişmez temel prensiplerine göre belirlenir.”⁵⁵¹

Hareketin ideolojik binasında ikinci ana sütun olarak *cihad*, askeri bir savaşın ötesinde ‘nefisle mücadele’ dâhil tüm mücadele alanlarını kapsayan bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Hizbullah, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in savaştan dönen askerlere hitaben “Hoş geldiniz! Küçük cihattan büyük cihada geldiniz” ifadesini kullanmasından yola çıkarak, iki tür cihad tanımı yapmaktadır.⁵⁵² Buna göre, insanın kendi nefsiyle yaptığı mücadele, savaşta verdiği mücadeleden daha zordur ve ‘büyük cihad’ olarak adlandırılmayı hak etmektedir. Cihadın askeri formu olarak ‘küçük cihad’ da, dini bir vecibedir ve bu bağlamda askeri cihad da ikiye ayrılmaktadır. İlki, ‘saldırı cihadı’ olarak tanımlanan -işgal edilmiş toprakların özgürleştirilmesi amacı hariç- farklı sebeplerle başkalarının topraklarına girmek şeklindeki cihaddır. Şiilere göre, bu tarz cihad sadece Hz. Muhammed’e imtiyaz olarak tanınmış ve onun ölümünden sonra bu izin kaldırılmıştır. Ancak, beklenen Mehdi’nin zuhur ettiği gün tekrar meşru hale gelecektir. İkincisi ise, Müslümanların topraklarını işgal ve saldırılara karşı savunması manasına gelen ‘savunma cihadı’dır. Savunma cihadına hiçbir tereddüt göstermeksizin katılmak, tüm Müslümanlar için dini bir vecibedir. Neyin savunma cihadını teşkil ettiğinin belirlenmesi yetkisi ise ‘Veli-i Fakih’e verilmiştir.⁵⁵³

Üçüncü sütun olarak *Velayet-i Fakih* ise; şeriat hükümlerini yorumlayabilen, yaşadığı zamanı okuyabilen, takvası, adaleti ve İslam’a bağlılığı ile öne çıkan bir ‘fakihin yönetim

⁵⁵⁰ Moussawi, s. 217.

⁵⁵¹ Qassam, s. 29-30.

⁵⁵² Alagha, *The Shifts in Hizbullah’s Ideology*, 82-87.

⁵⁵³ Moussawi, s. 218.

yetkisi' anlamına gelmektedir.⁵⁵⁴ Şia inancında Hz. Peygamber'den sonra masum imamlara devredilen velayet yetkisinin, gaybet dönemiyle birlikte fakihlere verildiği kabul edilmiştir. Ancak bu yetkinin sınırları çoğu zaman dini ve toplumsal alanla sınırlı tutulurken, siyasal alana dair yapılan tartışmalar Ayetullah Ruhullah Humeyni'nin sunduğu teorik çerçeve ve İran'da öncülük ettiği İslam devrimi pratiği ile yeni bir boyut kazanmıştır.⁵⁵⁵ Buna göre, Veli-i Fakih, -beklenen Mehdi gelene kadar- dini bakımdan üst düzey bir otorite olmanın yanı sıra aynı zamanda siyasal lider konumundadır ve İslam toplumlarının koruyucusu statüsündedir. Dolayısıyla "ümminin kamusal hayatını ilgilendiren hükümlerin uygulanmasıyla ilgili olarak Veli-i Fakih'in kararlarına uyulur."⁵⁵⁶ O halde, bu teoriye göre, ibadetler, insanlar arası muameleler ve gündelik hayata dair konularda herhangi bir 'merci-i taklit' takip edilebilmekle birlikte, ümmetin genelini ilgilendiren -savaş, barış gibi siyasal konjonktürlere dair- meselelerde 'Veli-i Fakih'e tabi olunmalıdır. Diğer bir ifadeyle, Veli-i Fakih, siyasal alana dair son söz hakkına sahiptir.⁵⁵⁷

'Veli-i Fakih'in otoritesinin, bulunduğu ülkeyle sınırlı olmadığına dair görüş, Hizbullah'ın İran'la kurduğu ilişkinin mahiyetini de ortaya koymaktadır. Hizbullah Genel Sekreter Yardımcısı Naim Kasım, partinin Velayet-i Fakih ile ilişkisini 'şer'i hükümlerin uygulanması ve bunlara aykırı davranışta bulunulmaması'⁵⁵⁸ kapsamında izah etmektedir. Hareketin ana omurgasında sapma teşkil edecek veya önemli bir yol ayrımı yaratacak meselelerle karşı karşıya kalındığında 'Veli-i Fakih'e başvurularak konuya dair şer'i hükmün ne olduğu sorulmaktadır. Ancak bu bağlılık, Lübnan'ın kendi hususiyet ve şartlarından bağımsız olarak da gerçekleşmemektedir. Diğer bir ifadeyle, Hizbullah ana çerçevesi bakımından 'Velayet-i Fakih'le doğrudan irtibatlıdır, ancak bu çerçeve dairesinde kalarak Lübnan topraklarında ortaya koyacağı pratikler bakımından görece bir bağımsızlığa sahiptir.⁵⁵⁹ Kasım'a göre, "Velayet-i Fakih'e bağlılık, Lübnan'daki iç çalışma dairesini ve muhtelif ilişkiler ağını sınırlamadığı gibi, bölgesel ve uluslararası

⁵⁵⁴ Moussawi, s. 219.

⁵⁵⁵ Saouli, *Hezbollah: Socialisation and Its Tragic Ironies*, 53-54.

⁵⁵⁶ Qassam, s. 59.

⁵⁵⁷ Nicholas Blanford, "Hezbollah's Evolution From Lebanese Militia to Regional Player", **The Middle East Institute**, Policy Paper-4, (Kasım 2017), 2-3, http://education.mei.edu/files/publications/PP4_Blanford_Hezbollah.pdf.

⁵⁵⁸ Qassam, s. 64.

⁵⁵⁹ Alagha, *Hezbollah's Identity Construction*, 45.

ilişkiler dairesini de daraltmaz.”⁵⁶⁰ Dolayısıyla, İran’ın İsrail karşıtı net pozisyonu ve Batı bağımlılığına karşı ürettiği ‘bağımsız siyaset’ retoriği,⁵⁶¹ Hizbullah açısından temel değişmezler arasında yer alırken,⁵⁶² bu düşünsel çerçevenin tatbiki noktasında hareket Lübnan konjonktürünü hesaba katarak stratejiler geliştirmektedir. Kısacası, Hizbullah’ın ‘Velayet-i Fakih’e bağlılığı, ümmetin geneline yönelik emirlere ilişkindir. Naim Kasım, bu bağlılığı şu şekilde örneklendirmektedir: “İşgal haramdır. Bu şer’î bir tutumdur. Dolayısıyla şartlar ne olursa olsun işgale meşruluk kazandırılmaz. Fakat işgalcilerle mücadelede kullanılacak şekil ve yöntem, çoklu seçenekler dairesine giren bir husus olduğundan şart ve verilere göre hareket edilebilir.”⁵⁶³

1978 yılında, yukarıda açıkladığımız temel sütunlar üzerine inşa edilen Hizbullah, yarım asra yaklaşan tarihi boyunca değişen sosyo-politik bağlamlara reaksiyon olarak farklı ideolojik dönüşümlere başvurmuştur. 1985 tarihli “Açık Mektup”ta sistem dışı bir hareketi idealize eden Hizbullah, Taif Anlaşması sonrasında yeni bir sürece girerek, daha önceden kategorik olarak reddettiği Lübnan siyasi sistemine katılım kararı almış ve partileşme yoluna gitmiştir.⁵⁶⁴ Bu karar, Hizbullah’ın ‘açılım (infitah)’ politikasını yansıtmaması bakımından ideolojik bir esnemeye tekabül etmektedir. Fakat Hizbullah farklılaşan konjonktüre bağlı olarak ‘mubah’ gördüğü alanlarda bazı ideolojik ve stratejik değişimlere imza atmış olsa da, ‘direniş’ merkezli tanımladığı ‘mekruh’ alanlarda niteliksel dönüşümlere kapı aralamamıştır. Bu anlamda, hareketin yapısını “devrimci ideoloji ile pragmatist siyasi programın bileşimi” şeklinde tanımlamak mümkündür.

Hareketin ideolojisini ve programını yeniden çerçevelemesini gerektiren en zorlu konuların başında “İslami düzen” amacından vazgeçerek Lübnan siyasi sistemine dâhil olma kararını meşrulaştırma girişimi gelmiştir. Hizbullah, bu süreci “zorlamama” prensibini devreye sokarak aşmıştır. Açık Mektup’ta yer alan “İslami düzeni zorla veya baskıyla değil, insanların hür iradeleri ile hayata geçirmek”⁵⁶⁵ ifadesinden yola çıkarak,

⁵⁶⁰ Qassam, s. 65.

⁵⁶¹ Hizbullah mücadelesini anti-emperyalizm, anti-kolonyalizm ve Pan-İslamizm ekseninde tanımlamaktadır. Bu da dış politika konularında İran’la kesişim noktalarını ortaya koymaktadır.

⁵⁶² Saouli, *Hezbollah: Socialisation and Its Tragic Ironies*, 9.

⁵⁶³ Qassam, s. 66.

⁵⁶⁴ Krista E. Wiegand, “Reformation of a Terrorist Group: Hezbollah as a Lebanese Political Party” **Studies in Conflict & Terrorism**, Cilt Nu. 32, Sayı. 8, (2009), 673-675.

⁵⁶⁵ Joseph Alagha, **Hizbullah’s Documents: From the 1985 Open Letter to the 2009 Manifesto**, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011, 45.

1990'lı yıllarda Lübnan'da oluşan siyasi konjonktürün İslam devleti kurmak için müsait olmadığını kabul etmiştir. Nitekim 2009'da yayımlanan ve değişen şartlar göz önünde bulundurularak yazılan “Siyasi Manifesto”da da “İslâmî düzen” ifadesine yer verilmemiştir. Ancak, her ne kadar İslâmî düzen fikri “yasal soyutlama (legal abstraction)”⁵⁶⁶ olarak kalıp Hizbullah'ın siyasi programında yer almasa da, şartlar oluştuğunda arzu edilen bir hedef olarak varlığını korumaktadır.⁵⁶⁷ Mahmud Kumati, bu değişikliği şu şekilde izah etmektedir:

“Bunu değiştirdik çünkü demokratik uzlaşya inanıyoruz. Adil bir sistem kurulması için Lübnanlılar arasında bir uzlaşyayı istiyoruz. İslam Devleti yerine adil ve güçlü devlet prensibini ortaya koyduk. Bu bizim düşünsel anlamda ilkelerimizden vazgeçtiğimiz veya artık dinimizi önemsemediğimiz anlamına gelmiyor. Dünyanın neresinde olursa olsun İslam Devletine olan inancımızı yitirmedik ancak Lübnan bazında siyasette daha da tecrübe kazandıkça, bu konunun Lübnan'ın iç yapısıyla ilgili boyutunu gözden geçirdik. Ortada 17 tane mezhebin, dini ve mezhebi çeşitliliğin, silahlanmanın bulunduğu her türlü ihtimale açık bir ülke var. Yani Lübnan'da herhangi bir dini devlet kurma fikri sonu gelmeyen bir iç savaşın kapısını açar. Bu devlet ister Hristiyan, ister Müslüman, ister Dürzi devleti olsun. Bir diğerini görmezden gelemezsiniz. Biz de İslami düşüncemizde bir değişikliğe gitmeden bu konuya yaklaşımımızı değiştirdik. Dünyada İslam esası üzerine kurulu hangi devlet varsa biz onu destekleriz ancak Lübnan bazında bu mümkün değil. Mümkün olmadığı ve kan akmasına yol açacağı için biz de Lübnan'da bulunan mevcut demokratik sistemde, mecliste ve bakanlar kurulunda yer alma yolunu izledik.”⁵⁶⁸

Dolayısıyla, Hizbullah için en köklü dönüşümlerden birine işaret eden ‘siyasi partileşme’ süreci dahi, mevcut ideolojik çerçevenin tamamen terk edilmesiyle değil, ideoloji ve sosyo-politik şartların karşılıklı etkileşimi neticesinde siyasi programın yeniden yorumlanmasıyla meşrulaştırılmıştır. Hizbullah, siyasi faaliyetleri, kazanım sağlama

⁵⁶⁶ Alagha, *Hizbullah's Identity Construction*, 33.

⁵⁶⁷ Mona Harb ve Reinoud Leenders, “Know Thy Enemy: Hizbullah, ‘Terrorism’ and the Politics of Perception”, *Third World Quarterly*, Cilt Nu. 26, Sayı. 1, (2005), 180.

⁵⁶⁸ Hizbullah Siyasi Meclis üyesi ve Eski Parlamento İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanı Mahmud Kumati ile kişisel görüşme, Lübnan, 19 Mayıs 2023.

noktasında en etkili araç olarak görmediği gibi, “siyasete katılım” ve “direniş”i birbirini dışlayan alternatifler olarak değil, birbirini tamamlayan unsurlar olarak değerlendirmektedir.⁵⁶⁹ Bu açıdan, 1990’lı yıllarla birlikte Hizbullah’ın silahlı direnişin yanına ‘siyasi cihad’ı da eklediğini söylemek mümkündür.⁵⁷⁰

Joseph Alagha, Hizbullah’ın geçirdiği dönüşümü analiz ederken, hareketin ‘İslâmî cihad’ kimliğini değişmez sabitelerden biri olarak muhafaza ettiğini, ancak ‘cihad’ başta olmak üzere İslami prensipleri gerekçelendirmede bazı değişimler yaşadığını vurgulamaktadır. Alagha’ya göre, Hizbullah’ın ideolojik perspektifinde yaşanan önemli değişimler şu altı başlık altında ele alınabilir: “a) Velayet-i Fakih, b) Ezenler-Ezilenler, c) Cihad ve Şehadet, d) İslam Devleti, e) Lübnanlı Hristiyanlarla ilişkiler ve f) Lübnanlılaşma ya da İnfitah.” Hizbullah’ın 2005 yılına kadar olan tarihini “Dini İdeoloji (1978-1985), Siyasi İdeoloji (1985-1990) ve Siyasi Program (1990-2005)” şeklinde üç aşamaya ayıran Alagha, bu altı başlığın her bir aşamada değişimler yaşadığını savunmaktadır. Buna göre, Hizbullah’ın Velayet-i Fakih’le kurduğu ilişki süreç içerisinde tam bağımlılıktan görece bağımsızlık aşamasına geçmiştir. Örneğin, 1992’de siyasal sisteme dâhil olmak gibi önemli bir dönüşümsel kararı Veli-i Fakih’e danışan Hizbullah, 2005’te görece daha az kritik olan bakanlar kuruluna dâhil olma kararında Lübnanlı Şii âlim Afif el-Nablusi’nin fetvasıyla yetinmiştir. Ayetullah Hamaney’in 1995’te Genel Sekreter Hasan Nasrallah ve Şura Konseyi üyesi Şeyh Muhammed Yezbek’i Lübnan’daki temsilcileri olarak ataması da, Hizbullah’ın Velayet-i Fakih’le kurduğu ilişkinin değişen mahiyetine işaret etmektedir.⁵⁷¹ Mahmud Kumati bu ilişkiyi şu şekilde tarif etmektedir:

“Çünkü Hizbullah’ın kuruluşundan bu yana, meselelere yaklaşım tarzı ve yöneticilerin siyasi tecrübesi sürekli gelişim gösteriyor ve olgunluk kazanıyor. Öyle ki Veli-i Fakih büyük bir güven duymaya başladı. Geline nokta bu hareket, yönlendirmeye ihtiyaç duymuyor ve kendi uygun gördüğü kararları alabiliyor. Tabii tüm bu alınan kararlar, İslam’a ve İslam’ın

⁵⁶⁹ Qassam, s. 66.

⁵⁷⁰ Hamzeh, “Lebanon’s Hizbullah”, 321.

⁵⁷¹ Alagha, *The Shifts in Hizbullah’s Ideology*, 191-205.

ilkelerine, fıkha, şeriata uygun kararlardır. Siyasi kararlar ve dine bağı kalmak arasında hiçbir zaman uyumsuzluk olmadı.”⁵⁷²

Kur’anî kavramlardan ilham alarak mücadelesini mustazaflar ile müstekbirler arasındaki kavga olarak tanımlayan Hizbullah, İsrail ve ABD’yi her aşamada ‘ezenler’ kategorisinde sabit tutarak ‘değişmez düşman’ olarak tanımlarken, kuruluşunun ilk aşamasında mücrimleştirdiği Lübnan devlet yapısı ve ‘Politik Marunizm’le ilgili düşüncelerini ise süreç içerisinde revize etmiştir. Aynı şekilde, Avrupa devletleriyle kurduğu ilişkide de hareketin görece bir yumuşamaya gittiği görülmektedir. Öte yandan, Hizbullah’ın ‘ezilenler’ ile ilgili yaklaşımı süreç içerisinde bazı değişimler yaşarken, Suriye İç Savaşı’yla birlikte hareketin bu kavrama yüklediği anlam ile ilgili önemli handikaplar ortaya çıkmıştır.

Alagha’nın zikrettiği üçüncü başlık olarak Hizbullah’ın ‘cihad ve şehadet’ anlayışında kayda değer dönüşümler yaşanmamış; ancak kavramların kapsamı genişletilmiştir. Cihad ve şehadet kavramları, savaş alanlarıyla sınırlı tutulmamış, Hizbullah, yerel-ulusal bir aktör olarak seçimler ve ülke içi meselelerde bu kavramları yeniden çerçevlendirmiştir. Örneğin, daha önce sadece dini bir terminoloji ile kullanılan ‘şehid’ kavramı süreç içerisinde ‘vatan şehidi’ vurgusuyla kapsam genişletmesine maruz kalmıştır. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi, Hizbullah, ‘İslami düzen’le ilgili düşüncelerini siyasi ideolojisinde muhafaza etmekle birlikte, siyasi programından çıkarmış; Lübnan’ı ‘cahiliyye’ toplumundan ‘hakimiyye’ toplumuna çevirme düşüncesinden yeterli şartlar oluşmadığı için vazgeçmiştir. Bu düşüncesini meşrulaştırmak amacıyla da, “Politik Marunizm”le olan mücadelesini “siyasi hizipçilik”e odaklamış; bu sayede stratejik söylem değişikliğini kendi tabanında da kabul edilebilir hale getirmiştir. Buna paralel olarak, Hizbullah’ın yaşadığı önemli dönüşümlerden biri de Hristiyanlarla kurduğu ilişkiler noktasında olmuştur. Kuruluşunun ilk yıllarında Hristiyanları İslam hukuku ekseninde ‘zımmî’ olarak gören Hizbullah, Hristiyan halk ile İsrail’le yakın ilişkiye sahip olan “Politik Maruniler”i birbirinden ayıran bir bakış açısına sahip olmuştur. Bu görüşlerini süreç içerisinde gözden geçiren hareket, Hristiyanları bir bütün olarak yönetimin ortağı olarak görmüş; ancak İsrail, ABD ve Batı’yla birlikte kendisine karşı

⁵⁷² Hizbullah Siyasi Meclis üyesi ve Eski Parlamento İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanı Mahmud Kumati ile kişisel görüşme, Lübnan, 19 Mayıs 2023.

hareket eden Hristiyanlarla mesafesini ise muhafaza etmiştir. Hristiyanları ‘zımmî’ statüsünden ‘vatandaş’ statüsüne yükselten bakış açısındaki bu değişim, Hizbullah’ın tarihindeki en önemli ittifak ilişkilerinden birini Hristiyan Özgür Yurtsever Hareketi’yle kurmasına imkân sunmuştur. Altıncı ve son başlık olarak ‘infatih’ ise, aslında Hizbullah’ın hareket metodolojisinde ve düşünsel birikiminde yaşanan değişimlerin sonucuna işaret etmektedir. Lübnan’ın sosyo-politik şartlarını hesaba katarak ideolojik yaklaşımı ile siyasi programı arasında ayrıma giden hareket, aldığı rasyonel kararları da Kur’an’a ve Şii dini-siyasi mirasına dayandırarak açıklamış; bu sayede yurtsever bir parti görüntüsü vermekle birlikte ideolojik bakımdan İslâmî hareket vasfını hiçbir zaman kaybetmemiştir.⁵⁷³ Neticede, Hizbullah’ın bu altı başlık altında yaptığı ideolojik açılım, toplumsal taban desteğinin Şii nüfusun ötesine geçerek çeşitlenmesine ve bu sayede ülkedeki oynadığı siyasi rolün artmasına fırsat sunmuştur.

Bu bağlamda, tez kapsamında kendisiyle mülakat yapılan Mahmud Kumati’nin Hizbullah’ın açılım stratejisine ve esnek ideolojik yaklaşımına ilişkin detaylı değerlendirmesi daha net bir tablo ortaya koymaktadır:

“Biz, Lübnan’da ‘vatan’ düşüncesinin başarıya ulaşmasını, Lübnan’da bir arada yaşama düşüncesinin başarıya ulaşmasını, Lübnan’da ‘dinlerin buluşması’ fikrinin başarıya ulaşmasını, başka dinlerin evlatlarının mezhebi ve dini taassup ile birbirini öldürmemesi fikrinin başarıya ulaşmasını çok önemli görüyoruz. Bunlar tek bir vatan bir arada yaşayabilirler, aynı vatan için iş birliği ve uzlaşıyla çalışabilirler... Seyyid Musa Sadr’ın Lübnan’da siyasi hareketinin başlangıcında ortaya koyduğu fikir de buydu. Henüz ortada Hizbullah, İslami hareket vs. yokken. En başından beri Lübnan tüm evlatları için bir vatan olarak görüldü. Başkalarıyla bir arada yaşayabilmeli, başkalarının haklarını gözetmeli ve başkalarını tanımalıyız. Bizim için dinin özü budur. Şiiliğin de özü budur. İslam’ın da özü budur. İster Şii ister Sünni olsun... Bize göre şehidin ortak bir vatanın şehidi olması, diğer dinlerin mensuplarıyla beraber aynı vatana ortak olmak önemli hususlar.”⁵⁷⁴

⁵⁷³ Alagha, *The Shifts in Hizbullah’s Ideology*, 191-205.

⁵⁷⁴ Hizbullah Siyasi Meclis üyesi ve Eski Parlamento İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanı Mahmud Kumati ile kişisel görüşme, Lübnan, 19 Mayıs 2023.

Kumati, bu çerçevede Türkiye örneğine de atıf yapmaktadır:

“Mesela Türkiye tecrübesi de bu bağlamda anlatılan örneklerden biridir; İslamcı siyasi partiler yönetime gelebildi. Başka inançtan birileriyle, başka güçlerle, başka partilerle yan yana durabildiler. Ve bir arada yaşama örneği sergilediler. Güç veya kılıç zoruyla başta kalmadılar. Halk desteğiyle, siyasi çalışmalarla, seçimlerle başta kaldılar. Bundan sonra gerileyebilirler, başarısız da olabilirler ama mühim olan bir dönem bu başarıyı yakalamış olmaları ve bu rolü üstlenmiş olmaları. Yani İslami usullere aykırı olmayan ve İslami usullere dayanan esnek bir İslami planla/teklifle gelmenin mümkünatı var. Hizbullah’ın mevcut düzeni tanımakla, hükümette yer almakla ve seçimlere katılmakla yaptığı da buydu. Hizbullah, dini ve şeriatı çiğnemedi gerçekte yüzleşme konusunda esnek davrandı... Evet, biz bu esnekliği tavsiye ediyoruz. Bugün İslami bir hareket olarak biz ayrıcalıklı ve iyi bir durumdayız. Biz aydın, esnek ve açık görüşlü bir İslam davası anlayışına inanıyoruz. İslam davası aydın ve açık görüşlü olmalıdır, kapalı olmamalıdır.”⁵⁷⁵

Diğer yandan, Hizbullah’ın düşünsel yaklaşımındaki ‘ılımlılaşma’nın, devrimci kimliğin terki ve reformcu-pragmatist yaklaşımın hâkimiyetiyle sonuçlandığını iddia etmek çok mümkün görünmemektedir. Her ne kadar Hizbullah, “İslam Devleti” ve “İslâmî Düzen” fikirlerini askıya alarak sistem içi mücadele pratiğini öncelmesi bakımından ‘reformcu’ bir hüviyete sahip olsa da, sistem-dışı düşünsel yaklaşımlarını bir ideal olarak muhafaza etmesi ve İsrail’le mücadele yolunda tavizsiz bir duruşa sahip olması noktasında ‘devrimci’ karakterini korumaktadır. Bu bağlamda, Eitan Azani, Hizbullah’ı, Lübnan siyasal sistemi içerisindeki faaliyetleri ile sistem dışındaki -zaman zaman şiddete de başvuran- faaliyetlerinin bir kombinasyonunu oluşturarak “pan-İslamcı bir devrimci hareketten pragmatist bir yerel harekete dönüşüm prosedürlerini takip eden Lübnanlı devrimci bir toplumsal hareket” olarak tanımlamaktadır.⁵⁷⁶

⁵⁷⁵ Hizbullah Siyasi Meclis üyesi ve Eski Parlamento İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanı Mahmud Kumati ile kişisel görüşme, Lübnan, 19 Mayıs 2023.

⁵⁷⁶ Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, X.

3.1.3.Devrimci-Reformcu Düşünceden Pragmatist Siyasete: Hamas

Müslüman Kardeşler geleneğine dayanan Hamas, kendisini uzun yıllardır İngiliz ve Siyonist sömürgeciliğe karşı sürdürülen mücadelenin bir uzantısı olarak görmektedir. İslam'ı ideolojik referans çerçevesi olarak sunan hareket, yol gösterici ana ilkelerini İslam'ın temel doktrinleri üzerinden izah etmektedir.⁵⁷⁷ Siyasi Büro üyesi Musa Ebu Merzuk'un ifade ettiği gibi, "İslam, baskı ve işgal karşısında insanların zulmü, işgali ve ayrımcılığı reddetmeleri için güçlü bir motor"⁵⁷⁸ olarak Hamas ideolojisinin merkezinde yer almaktadır. 1988 tarihli kuruluş tüzüğü, her ne kadar 2017 yılında yayımlanan siyaset belgesiyle önemli güncellemelere tabi olsa da, hareketin ideolojik arka planına dair kritik ipuçları vermektedir. Kur'an ve Sünnet'e sıklıkla yapılan atıflar ve hayatın her alanına ilişkin bütüncül politika yaklaşımları, Hamas'ın da İslam'ı kapsamlı bir sistem olarak algıladığını göstermektedir. Pan-İslamcı bir gündeme sahip olmakla birlikte 'yerellik' vurgusuna dikkat eden hareket, mücadelesinin 'ulusal' karakterini İslâmî terimlerle formüle ederek, Filistin kimliğinin İslamileştirilmesine katkı sunmaktadır.⁵⁷⁹ Bu yaklaşımıyla el-Kaide gibi örgütlerden ayrılan Hamas, İsrail'e karşı verdiği silahlı mücadeleye rağmen, ideolojik perspektifi bakımından 'ılımlı' bir hareket olarak değerlendirilmiştir.⁵⁸⁰

Filistin'i "İslami bir vakıf"⁵⁸¹ olarak çerçevelendiren Hamas için, İsrail işgali altındaki toprakların özgürleştirilmesi nihai hedef anlamına gelmektedir. Bu bakımdan hem Filistin halkına hem de İslam'a bir saldırı olarak görülen işgalin sonlandırılması için, Müslümanların 'cihad'a başvurması kaçınılmazdır. Dolayısıyla, Filistin topraklarının müzakereye açılması söz konusu olamaz ve İsrail'le masaya oturmak İslam'ın ilkeleriyle çelişmektedir.⁵⁸² Ancak Hamas, bu yaklaşım doğrultusunda İsrail'in varlığını reddetse de sosyo-politik bağlamlar çerçevesinde pratik esneklik sağlayan bazı dini/siyasi kavramlara da başvurmuştur. Bu kavramlardan biri olan 'hudna', Hamas'ın resmi olarak tanımadığı İsrail ile -barış değil- geçici ateşkes yapmasını mümkün kılarken, bir yandan Siyonist

⁵⁷⁷ Hroub, *Hamas: A Beginner's Guide*, 18.

⁵⁷⁸ Tristan Dunning, "Islam and resistance: Hamas, ideology and Islamic values in Palestine", **Critical Studies on Terrorism**, Cilt Nu. 8, Sayı. 2, (2015), 284.

⁵⁷⁹ Bert, *Armed Political Organizations*, 92-93.

⁵⁸⁰ Dunning, "Islam and resistance: Hamas, ideology and Islamic values in Palestine", 295.

⁵⁸¹ Robinson, "Hamas as Social Movement", 132.

⁵⁸² Bert, *Armed Political Organizations*, 93.

düşmana karşı “mücadelesinde kararlılığını sürdürüp, diğer yandan eylemlerini dini açıdan meşrulaştırmasını sağlamıştır.”⁵⁸³

İhvan çizgisini sürdürerek ictihad prensibine bağlı olarak hareket eden Hamas, İslam’ın ilkelerini çağın koşullarını dikkate alarak uygulayan esnek bir ideolojik çerçeveyi takip etmektedir.⁵⁸⁴ Siyasi büroya yakın olan bir Hamas üyesinin ifade ettiği gibi, “Hamas geleneksel referanslardan ziyade, ictihad ve fıkhi referans olarak değerlendirmektedir. Bilim adamlarına, fakihlere ve siyasetçilere sorular sormakta; tek bir üniversitenin, şehrin ya da organizasyonun değil İslam dairesindeki herkesin görüşünü dinlemektedir... Dolayısıyla dini açıdan dar bir yaklaşımla kendisini sınırlandırmamaktadır.”⁵⁸⁵ Bu esnek ideoloji, Hamas’ın toplumsal ve siyasal gelişmeler karşısında dini, kültürel ve sembolik çerçevelerden yararlanmasına fırsat sunduğu gibi,⁵⁸⁶ kendi tabanını ve seçmen kitlesini ikna etmede önemli bir araç işlevi de görmüştür. Diğer yandan, Sünni İslam anlayışının resmi bir formasyonu olmayan insanların dini konularda yorum yapmasına imkân sunan esnekliği, Hamas kadrolarında İsrail’le ateşkes ve genel seçimlere katılma gibi konularda bazı fikir ayrılıklarının yaşanmasına kapı aralamıştır.⁵⁸⁷ Ancak bu, Mısır İhvanı’nda olduğu gibi, hareket içerisinde iki ayrı ideolojik kanadın oluşması sürecini doğurmamıştır. Elbette, Hamas’ın İsrail işgali gibi akut bir sorunla uğraşmasının ve sıcak mücadele ortamı içerisinde olmasının, bu ideolojik farklılaşmaların hızlıca tolere edilmesinde önemli bir payı da vardır. Neticede, diğer iki hareket gibi esnek bir ideolojiye sahip olan Hamas, bu esnekliğin sınırlarını Hizbullah gibi ‘dini merciler’ referansı ile bütüncül bir şekilde tayin edemese de Mısır İhvanı gibi görüş ayrılıklarını tetikleyen geniş bir çerçevede de bırakmamıştır. Diğer yandan, Filistinli uzman Seyyid Bereke, bilinçli ve zorunlu esneklik arasındaki farka değinerek hareketin bu konudaki tercihlerini farklı bir bakış açısından ele almaktadır:

“Esneklik konusunda açık konuşmak gerekirse, farkındalık düzeyinde bir esnekliğin olması ile mevcut durumun size dayattığı esneklik arasında bir fark var. Sünni çevrede yönetim meselesi ve siyasi vizyon meselesi henüz

⁵⁸³ Baudouin Long, “The Hamas Agenda: How Has It Changed?”, **Middle East Policy**, Cilt Nu. 17, Sayı. 4, (2010), 138.

⁵⁸⁴ Koss, s. 99.

⁵⁸⁵ Aktaran; Dunning, “Islam and resistance: Hamas, ideology and Islamic values in Palestine”, 296.

⁵⁸⁶ Gunning, “Social Movement Theory and the Study of Terrorism”, 171.

⁵⁸⁷ Gunning, “Like two peas in a pod or two roads diverging? Comparing Hamas and Hizballah”, 486-487.

çözölmüş değil. Dolayısıyla ortaya bir vizyon konulmuş da değil. Bu noktadan yola çıkarak şunu söyleyebilirim ki bizdeki ‘esneklik’ meselesi farkındalık düzeyinde olduğundan çok, şartların dayatmasıyla gelen bir esneklik. Yani bizde gerçekten içtihat var mı yoksa içtihatlarımız genellikle tepkisel veya bizim elimizde olmayan gelişmelere bir karşılık mahiyetinde mi oluyor?... Bu tarz tutum ve uygulamalar genellikle bilinçli ve bir teori çerçevesinde olmaz. Daha çok şartların gerektirmesi ve dayatmasıyla ortaya çıkar.”⁵⁸⁸

Kuruluş dönemi ideolojik hedefleri arasında yer alan toplumun İslâmileştirilmesi ideali için her dönemde çalışmalarını sürdüren Hamas, İslam Devleti kurma fikrini ise zaman içerisinde bir ütopya olarak kenara bırakmıştır.⁵⁸⁹ Bunun yerine yolsuzlukla ve yoksullukla mücadele gibi daha somut projeler gündeme taşınırken, ideolojik öncüllerden vazgeçmeden tüm toplumu kuşatan acil problemlere çözüm üretilmeye çalışılmıştır.⁵⁹⁰ Bu bağlamda, şeriatın tanımına ilişkin de yaklaşımını güncelleyen hareket, ‘had cezalarını gerektiren bir hukuk sistemi’nden ziyade ‘yol gösterici ilkeler dizisi’ şeklindeki anlamı zamanla ön plana çıkarmıştır. Eski Başbakan Yardımcısı olan Hamas üyesi Nasıruddin eş-Şair’in En-Necah Üniversitesi’ndeki şeriat hukuku müfredatına çevrecilik ve insan hakları konularını dâhil etme girişimi, hareketin şeriat hukukunu ‘ictihad’a tabi tutma çabalarına önemli bir örnek teşkil etmektedir. Benzer şekilde, 2006-2007 yılları arasında Kadın İşlerinden Sorumlu Bakan olarak görev yapan Meryem Salih’in, kadına yönelik yanlış algı ve muamelelerin kaynağının geçmişten tevarüs eden geleneklerin yanı sıra Kur’an’ın yanlış yorumlanmasıyla ilişkili olduğuna dair açıklaması ve bakanlığı altında “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Yüksek Komitesi” kurduğunu dile getirmesi, Hamas’ın esnek ideolojik yaklaşımı doğrultusunda statik olmayan bir şeriat tanımına sahip olduğunu göstermektedir.⁵⁹¹

Hareketin 2017 yılında ilan edilen yeni siyaset belgesinde demokrasi, insan hakları ve çoğulculuk vurgularının öne çıkması,⁵⁹² İslam Devleti referansının yerini “İslami

⁵⁸⁸ Filistinli uzman Seyyid Bereke ile kişisel görüşme, Lübnan, 21 Mayıs 2023.

⁵⁸⁹ Hroub, *Hamas: A Beginner’s Guide*, 20.

⁵⁹⁰ Berti, *Armed Political Organizations*, 94.

⁵⁹¹ Dunning, “Islam and resistance: Hamas, ideology and Islamic values in Palestine”, 298.

⁵⁹² Muhammed Hüseyin Mercan, “Süreklilik ve Değişim Bağlamında Hamas’ın Siyasal Stratejisi”, *Ortadoğu Etütleri*, Cilt Nu. 10, Sayı. 1, (2018), 75.

değerlere sahip sivil devlet’e bıraktığını göstermektedir. Hamas’ın 2000’li yıllarda siyasete katılım kararı almasıyla başlayan bu retorik değişikliği, İslâmî referansların modern siyaset literatürü çerçevesinde gündeme getirilmesiyle başlamıştır. Seçim ve hükümet programlarında ‘direniş’i dini bir referanstan ziyade daha ulusalcı bir tonda zikreden ve Şeriat’a yaptığı vurguyu kısmen azaltan Hamas; çoğulcu bir sivil devlet taahhüdü, idari ve mali sistem reformu ve demokratik unsurlara yaptığı atıflar ile “İslâmî bir parti” yerine “İslâmî referansa sahip Filistinli bir parti” görüntüsüyle öne çıkmıştır.⁵⁹³ Bu dönüşümü oldukça pragmatist bulan bazı üyeler, 2006 seçimleri sonrasında hareketten ayrılarak daha radikal örgütlere katılsa da söylem değişikliğini İslâmî terminolojiye atıfla kitlesine açıklayan Hamas, mensupları arasındaki genel birliği muhafaza etmeyi başarmıştır.⁵⁹⁴ Neticede bu yeni dini/siyasi retorik, -örgütsel bir bölünmeye neden olmadan- 2017 Siyaset Belgesi’nde olgunlaşmış haliyle kamuoyuna sunulmuştur. Seyyid Bereke, yeni siyaset belgesine ihtiyaç duyulmasını şu iki sebep üzerinden açıklamaktadır:

“Hamas’ın siyasi belgesini değiştirmeye iten iki mesele var bana göre. Filistin’de bölünme yaşandıktan sonra, kendi aramızda savaş noktasına, Filistinlinin Filistinliyi öldürdüğü bir noktaya vardık. Bana göre Hamas, bölünmeden önceki imajına sahip değildi artık. İhvan-ı Müslimin veya Filistin İhvan’ı olarak yani... Bu belgenin yayımlanmasının ilk sebebi; bölünme sürecinde yaşananların, yerel, bölgesel ve uluslararası çapta Hamas imajı üzerindeki olumsuz yansımalarından kurtulup, Hamas imajının düzeltilmek istenmesiydi. Bana göre bir diğer sebep ise, Hamas yönetimi ele aldıktan sonra “Arap Baharı” süreci yaşandı... Mısır’da, Tunus’ta ve birçok yerde devrim olup Müslüman Kardeşler tecrübesi özellikle Mısır’da başarısız olunca, (Mısır Filistin’in en önemli komşusu ve işgal sebebiyle Filistin’in nefes alabildiği tek çıkış kapısı.) Hamas için İhvan’a bağlı olmak oldukça ağır bir yük haline gelmeye başladı. Hamas için külfetli bir yükü bu. Öyle ki Hamas, İhvan’a vatanından yani Filistin’den daha bağlı olmakla suçlanıyordu. Tabii bu durum Hamas mensupları ve yöneticileri için oldukça rahatsız ediciydi. Bu nedenle Hamas’ın siyasi metinlerini, vesikasını

⁵⁹³ Koss, s. 105-107.

⁵⁹⁴ Imad Alsoos, “What explains the resilience of Muslim Brotherhood movements? An analysis of Hamas’ organizing strategies”, **Mediterranean Politics**, (2021), 16-17, DOI: 10.1080/13629395.2021.1904368.

değiştirmek için artık çok önemli bir sebebi vardı. Bu adımla, bir İhvan hareketi olmaktan çok Filistinli bir ulusal direniş hareketi olduğunu ispatlaması gerekiyordu.”⁵⁹⁵

Hamas’ın siyaset düşüncesinde yaşanan değişimler, dini boyutun tamamen ikinci plana atıldığı anlamına gelmemektedir. Hamas, bir yandan insanların özgür bir şekilde görüşlerini ifade etme hakkını savunurken, diğer yandan İslam’ın sınırlarını tehdit eden girişimlerin önüne geçilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu bağlamda; özgürlük-ahlak, halk iradesi-vahyî bilgi ve temsili-dini otorite ikilemleri arasında gerginlik alanları oluşmaktadır. Dolayısıyla, Hamas’ın siyaset felsefesinde ‘özgür irade’yi garanti altına alan halk-temsilci/vekil sözleşmesinin yanı sıra, ‘ilahi gaye’ye ilişkin teminat oluşturan Yararıcı-kul sözleşmesi de oldukça önemli bir yere sahiptir.⁵⁹⁶ İslâmî bir (sivil) devletin meşru bir otoriteye sahip olabilmesi için ‘şura’ ve ‘icma’ şartlarını sağlayabilmesi gerektiğini dile getiren Hamas, şura aracılığıyla yöneticilerin politika yapım süreçlerinde halkla sağlıklı bir istişare süreci işletilebileceğini ve icma ile de bir fikir birliğinin ortaya çıkacağını savunmaktadır. Benzer şekilde, “toplumsal sözleşmesi olmayan ilahi bir sözleşmenin, ilahi sözleşmesi olmayan toplumsal bir sözleşme gibi gayri meşru olduğunu savunarak, rıza ve istişarenin öneminin altını daha da çizmektedir.”⁵⁹⁷ Bu sayede Hamas, hem Allah’ın egemenliğini hem de halkın egemenliğini teminat altına alan bir siyaset düşüncesi sunmaktadır. Öte yandan, her ne kadar “özgür irade, toplumsal sözleşme, temsil otoritesi” gibi Batılı siyaset düşüncesinin anahtar kavramlarına kendi siyaset yaklaşımında yer verse de, ideal devlete yaptığı vurguyla liberal teoriden de ayrılmaktadır. Hamas’a göre, “özgürlük, sadece ilahi yasalara uygun olarak dizayn edilmiş devlet içerisinde bulunmakta ve bireylerin gerçek manada özgür vatandaşlar olabilmeleri için topluluk ve devlet içerisinde sorumluluk alarak sosyalleşmeleri gerekmektedir.”⁵⁹⁸ Hareketin birbiriyle çatışan kimi yaklaşımlara yer vermesi nedeniyle teorik çelişkiler yaşadığı iddiaları, teori ile pratik arasında zaman zaman ortaya çıkan farklılıklarla birleştiğinde, bu ideolojik açılımların pragmatist bir içeriğe ve ‘gizli bir ajanda’ya sahip olduğu şeklinde bazı suçlamalara neden olmuştur.⁵⁹⁹ Ancak hareketin iç

⁵⁹⁵ Filistinli uzman Seyyid Bereke ile kişisel görüşme, Lübnan, 21 Mayıs 2023.

⁵⁹⁶ Gunning, *Hamas in Politics*, 63.

⁵⁹⁷ Roy, *Hamas and Civil Society in Gaza*, 65.

⁵⁹⁸ Gunning, *Hamas in Politics*, 93.

⁵⁹⁹ Gunning, *Hamas in Politics*, 93.

yapılanması ve siyasi kültürü, ictihad müessesini canlı tutarak başvuru bu ideolojik esnekliğin büyük ölçüde gerçekçi ve kalıcı değişimlere imkân sunduğunu savunmaktadır. Hamas'ın seçmenlere yönelik propagandasına da etki eden bu ideolojik esneklik, tabanını koruma ve halk desteğini arkasına alma hususunda harekete önemli avantajlar sağlamıştır.⁶⁰⁰

Hareketin ideolojik perspektifinde büyük ölçüde 'ılımlı' bir karakter baskın olmakla birlikte, İsrail karşıtı tavizsiz tavrı ve cihad merkezli silahlı mücadele başta olmak üzere tüm direniş formlarını tatbiki, 'sert' ve 'kararlı' bir düşünsel çizgisinin de varlığına işaret etmektedir. Bu açıdan Hizbullah'la benzer bir pozisyona sahip olan Hamas, Hasan el-Benna'dan miras kalan reformcu kimliğini, Seyyid Kutub'u temsil eden devrimci kimlikle mezcetmiştir.⁶⁰¹ İran İslam Devrimi'nin etkisiyle Filistin İhvanı'nın Hamas'a evrilmesini zorunlu kılan taban baskısının, tedrici bir toplumsal değişim yerine devrim ve direnişi önceleyen köklü bir dönüşüm tercihinin ortaya çıkarması,⁶⁰² çeşitli süreçlerden geçse de bugüne kadar kararlılıkla gelen devrimci-reformcu kimliğin garantörü işlevi görmüştür. Ancak, Hamas'ın seçimlere katılma kararı alması ve Gazze'de iktidara gelmesinin ardından bu melez kimlik, zorlu bir sınava tabi olmuştur. FKÖ'nün aksine, 'devrim mantalitesi'ni 'devlet mantalitesi'ne kurban etmeyen Hamas, ikisi arasında bir denge kurmaya çalışmıştır.⁶⁰³ İktidar iddiasının hem içeride hem de dışarıda tüm aktörleri hesaba katma zorunluluğunu ortaya çıkarması, Hamas'ın kimi zaman ılımlı pratikler ortaya koymasına kimi zaman da ideoloji ile çıkarlar arasında ikilemler yaşamasına neden olmuştur. İsrail'le doğrudan bir savaşa girme konusunda dahi daha ihtiyatlı davranan hareket, Filistin halkının içerisinde bulunduğu durumu hesaba katarak ateşkesin öncelikli olduğu bir politika takip etmiştir.⁶⁰⁴ Ancak bu, Hamas'ın İsrail'le masaya oturmasını ve varlığını tanımasını doğuracak düzeyde bir ılımlılaşmayla neticelenmemiştir. Dolayısıyla, yönetime talip olması Hamas'ın reformcu-pragmatist kanadını daha fazla ön

⁶⁰⁰ Shai Gruber, "Hamas: Pragmatic Ideology", **Al Nakhlah**, (2007), 1

⁶⁰¹ Are Knudsen, "Crescent and Sword: The Hamas enigma", **Third World Quarterly**, Cilt Nu. 26, Sayı. 8, (2005), 1378.

⁶⁰² Khaled Hroub, "Palestinian Islamism: Conflating National Liberation and Socio-political Change", **The International Spectator**, Cilt Nu. 43, Sayı. 4, (2008), 64.

⁶⁰³ Paul Leclerc, "Beyond the Rhetoric — Hamas' Strategies to Bridge the Gap between Ideology and Interests", **Journal of International and Public Affairs**, Sayı. 8, (2017), 68.

⁶⁰⁴ Benedetta Berti, "Non-State Actors as Providers of Governance: The Hamas Government in Gaza between Effective Sovereignty, Centralized Authority, and Resistance", **Middle East Journal**, Cilt Nu. 69, Sayı. 1, (2015), 30-31.

plana çıkardıysa da devrimci kimliğini terk ettiği anlamına gelmemektedir. Birbirini tamamen dışlayan kimlikler olmayan ‘devrimcilik’ ve ‘reformculuk’, Hamas ideolojisinde -baskınlık oranları konjonktüre göre değişse de- etkisini sürdürmeye devam etmektedir. Bu bağlamda, somut düşman olarak İsrail’in işgalci varlığı ve sıcak çatışma ortamları devam ettiği müddetçe, Hamas’ın Mısır İhvanı gibi reformculuğun ‘muhafazakâr’ ve ‘liberal’ formları arasında çelişki üreten türde bir ideolojik dönüşüme muhatap olmayacağı tahmininde bulunmak mümkündür. Elbette bunu ifade ederken, ideolojilerin sosyo-politik bağlamlardan bağımsız olarak etkileşime girmediği gibi tamamen bu bağlamların esiri olmadığını da akıldan çıkarmamak gerekmektedir.⁶⁰⁵

Bu bağlamda, Seyyid Bereke’nin ıslahçılık-devrimcilik ikilemine ve pragmatizmin uzun vadeli sorunlarına ilişkin öngörülerini de dikkatli bir takibi şart koşmaktadır:

“Hamas’ın önünde gerçek bir çatışma ve zorluk var. Bir yandan hareket, görüş ve anlayış olarak İhvan-ı Müslimin’e bağlılığını sürdürüyor. Bu da onları itidal ve ıslah tarafına itiyor. Pragmatik bir pozisyona ittiğini de söyleyebiliriz. Öte yandan duruma göre devrimci İslam anlayışı, direniş hattı ve direniş eksenini tarafında duruyor. İçeride bir uyum olsa da ilkesel açıdan bu ikilemden çıktığını söylemek güç. İslah ayıplı bir kelime değil tabii ki ama emperyalizmle ve İsrail’le mücadele için, küresel istikbar düzeniyle mücadele için devrimci bir düşünce tarzına ihtiyaç var... İçeride ise; Arap ve İslam toplumunda ıslahçı düşünce önemli. Zira biz İslam toplumuna hizmet etmeliyiz, hükmetmemeliyiz”⁶⁰⁶

Bereke, Hamas’ın pragmatik tarafını İhvan’la ilişkilendiriyor:

“Hamas’ın pragmatik bir harekete dönüşmesi meselesi Hamas’tan ziyade İhvan’la alakalı bir durum... Hamas’ın pragmatizmi, devrimcilik ve direnişçilik dozajını da düşürüyor. Bu meselenin ilacı Hamas’ın kendi içindeki devrimci ve direnişçi köklerinde bulunuyor. Yani direnişin ve direnişçilerin ahlakı, bu pragmatizmi sınırlayacak şeydir. Hamas’ın bu pragmatizmi Gazze’deki yönetimine de yansıdı. Bunun sigortası devrimci

⁶⁰⁵ Khaled Hroub, **Political Islam: Context versus Ideology**, Londra: Saqi Books, 2010, 9-20.

⁶⁰⁶ Filistinli uzman Seyyid Bereke ile kişisel görüşme, Lübnan, 21 Mayıs 2023.

İslam'ın ve direnişçi İslam'ın kök salmasıdır. Yalnızca direniş eksenine bağlılık değil, direniş ekseninin başarısına inanç duymak da bu noktada önemli bir rol oynuyor.”⁶⁰⁷

3.2.İşgal/Sömürge ve Sekülerizm/Modernizm Karşıtı Görüşleri

Ortadoğu ülkelerinin 20. yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde maruz kaldığı işgal, sömürge ve modernleştirme politikaları, resmi statükoya alternatif olarak ortaya çıkan İslâmî hareketlerin halklar nezdinde önemli bir karşılık bulmasını beraberinde getirmiştir. Çoğu zaman kültürel ve toplumsal muhalefetleriyle mevcut düzenlere meydan okuyan bu hareketler, -içeriği ve tonu değişmekle birlikte- siyaset düzenine ilişkin söylemleriyle de değişim talep eden pratikler ortaya koymuştur. Sahip oldukları ideolojik çerçeveye, bulundukları ülkelerdeki ortalama seçmene hitap etmek konusunda benzer avantajlara sahip olan bu hareketler, ‘kültürel’ ve ‘siyasal’ alanlara yönelik farklılaşan muhalefet tonlamaları sebebiyle kimi ülkelerde dindar-seküler ayrımını beslerken, kimi ülkelerde ise işgal ve modernizm karşıtı duruşu daha kuşatıcı bir perspektifle çerçeveselendirerek halkları ‘(anti-)emperyalizm’ merkezinde kümelenmiştir. Bu alt başlıkta, incelediğimiz İslâmî hareketlerin işgal/sömürge ve sekülerizm/modernizm karşıtı görüşleri ve bunların toplum ve siyaset nezdindeki yansımaları karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

3.2.1.Müslüman Kardeşler: Anti-Emperyalist mi, Anti-Batıcı mı?

Müslüman Kardeşler, İngiliz emperyalizmi ve Batılı seküler değerler üzerinden İslam dünyasına reva görülen mütecaviz politikalara karşı koymayı ve Müslüman ümmetini birleştirmeyi varlık sebebi olarak görmüştür.⁶⁰⁸ Her ne kadar hareketin ideolojik tarihinde bazı kırılmalar yaşansa da Mısır İhvanı açısından Batılı ideolojilerin genel olarak ontolojik reddi, retoriksel bir anlama sahiptir. Bununla ilişkili olarak, emperyalizmi daimi düşmanlarından biri olarak gören İhvan, İngiliz ve Fransız sömürgecilğine karşı inşa ettiği muhalefet dilini değişen konjonktürle birlikte ABD karşıtı söyleme transfer etmiştir.

⁶⁰⁷ Filistinli uzman Seyyid Bereke ile kişisel görüşme, Lübnan, 21 Mayıs 2023.

⁶⁰⁸ Willi, s. 24.

İslam dünyasının kalbine saplanmış bir hançer olarak vasıflandırdığı İsrail ise, hareket açısından emperyalizmle doğrudan bağlantılı bir sorun olarak görülmüştür.⁶⁰⁹

Samir Amin, Mısır İhvanı'nın 'anti-emperyalist' bir bakış açısına sahip olduğu savına itiraz ederek, bunun daha ziyade 'anti-Batıcılık' şeklinde tanımlanabileceğini savunmuştur. Genel olarak 'siyasal İslamcı' hareketlerin, mücadelelerini kültürel alana yoğunlaştırarak toplumsal ve siyasal çatışmaları önemsiz addettiğini veya görmezden geldiğini iddia eden Amin, İhvan'ın çiftçilerin haklarına zarar veren ve mülk sahiplerini koruyan yasa tasarılarına destek vermesinin anti-kapitalist bir ajandayla bağdaşamayacağını belirtmiştir. İhvan'ın dine yaptığı vurgu ve Batı karşıtı pozisyonuyla halk kitlelerini seferber ettiği gerçeğini kabul eden Amin'e göre, bu gerçeklikten yola çıkarak İhvan'la diyalog kurma teşebbüsünde bulunan sosyalist yapılanmalar, anti-emperyalist bir blok etrafında ittifak kurma önceliği olan bir hareket ile karşılaşamayacaktır.⁶¹⁰ Benzer bir argümanı dile getiren Asef Bayat ise, Amin'in sert yaklaşımını yumuşatarak, İslâmî hareketlerin ABD'nin ve Batılı güçlerin stratejik hesaplarını belli düzeyde bozarak yeni dünya düzenine güçlü bir muhalefet geliştirdiklerini kabul etmekle birlikte, emperyalist tahakküme karşı geçerli bir alternatif sunamadıklarını ileri sürmüştür. Bu bağlamda, Amerikan planlarını bozan, İsrail'e karşı örgütlü protestolara öncülük eden ve laik otoriter rejimlere karşı muhalefet eden İslâmî hareketlerin anti-emperyalist duruşlarının büyük ölçüde kültürcü bir hamleyle sınırlı kaldığını ve politik ekonomi alanında sunabilecek çok az şeyleri olduğunu savunmuştur. Bayat'a göre, kültürel ve dini alanla sınırlandırılan bu emperyalizm karşıtı mücadele; çevre, geçim kaynakları ve refah sistemleri gibi daha geniş ilgi alanlarını takip eden küresel hareketlerle ittifak kurmak için çok az alan açmakta ve hatta ulusal ve uluslararası düzeyde bölünme ve düşmanlıklara neden olabilmektedir.⁶¹¹

Mısır İhvanı'nın anti-emperyalist ve sömürge karşıtı tutumuna ilişkin yapılan bu eleştirilerde haklılık payı olmakla birlikte, hareketin ideolojik tarihinde Batı ve

⁶⁰⁹ Meir Hatina ve Uri M. Kupferschmidt, "Religious Frames: Egypt's Muslim Brotherhood", Paul A. Djupe, Mark J. Rozell ve Ted G. Jelen (Ed.), **The Oxford Encyclopedia of Politics and Religion** içinde, Oxford: Oxford University Press, 2020.

⁶¹⁰ Samir Amin, "Political Islam in the Service of Imperialism", **Monthly Review**, Cilt Nu. 59, Sayı. 7, (2007), 1-19.

⁶¹¹ Asef Bayat, "Islamism and Empire: The Incongruous Nature of Islamist Anti-Imperialism", **Socialist Register 2008: Global Flashpoints**, Cilt Nu. 44, (2007), 50-51.

emperyalizm karşıtı söylemin önemli bir yeri olduğunu da göz ardı etmemek gerekmektedir. Elbette bu, kültürel emperyalizme ve dini değerleri hedef alan yaklaşımlara yönelik sert söylemin siyasal alanda aynı oranda karşılık bulduğu anlamına da gelmemektedir. Nitekim Hasan el-Benna döneminde İngiliz sömürge düzeninden miras kalan Saray’la kurulan ilişkilerde takip edilen pragmatist yaklaşım bunu doğrular niteliktedir. 1936’da kaleme alınan bir mektupta krala ve bakanlara ültimatom verilerek, “Batı taklitçiliğinin terk edilmesi; kadın ve erkeklerin aynı toplantıya katılmalarının engellenmesi; içkinin, kumarın, şans oyunlarının, gece kulüplerinin ve sinemaların yasaklanması; çocukların yabancı okula gönderilmemesi” gibi dini ve kültürel talepler net bir şekilde gündeme getirilirken,⁶¹² siyasi taleplerde -hareketin örgütsel devamlılığının engellenmesi kaygısıyla- söylem ve eylem tutarsızlığı öne çıkmıştır. 2. Dünya Savaşı’na katılım hususunda savaş karşıtı bir söylem takip eden İhvan’ın İngiliz karşıtı tutumun çeşitli bedeller ödemeyi gerektireceği düşüncesinin ardından tarafsız bir pozisyon almasıyla ortaya çıkan çelişki,⁶¹³ emperyalizmle mücadelede ‘kültürel’ ile ‘siyasal’ alan arasında -tamamen olmasa da- belli oranda bir ayrım yapıldığını göstermektedir.

Mısır Parlamentosu Mali ve İktisadi Komitesi Eski Başkanı Muhammed El-Fıki, bu ayrımı teyit eder mahiyette şu açıklamaları yapmaktadır:

“Bizim Batı’yla olan ihtilaflarımızın büyük bir kısmı kültürel farklılıklardan kaynaklanmaktadır. İhvan’ın eşcinsellik vs. gibi meselelerde kültürel açıdan Batı’ya uyması mümkün değildir. Bu imkansız. Çünkü bu tarz durumlar din karşıtı durumlar. Yalnızca İslam dinine karşı değil, toplumsal yapımıza, kültürümüze ve açıkçası tüm dinlere karşı. Biz Batı’yı hem siyasi hem kültürel ihtilaflarda tek bir renk olarak görmüyoruz. Kültürel kodlarına bakarız, ortada bir mesele varsa bunun dinimize uygun olup olmadığına bakarız... Yani Batı’nın bize sunduğu şey bizim ortaya koyduklarımızla uyumluysa benim için bir problem yok. Siyasette de Batı’nın her konuda karşısında değilim. Mesela Rus ve Afganlar arasında savaş olduğu zaman, asıl sebebini bir tarafa bırakırsak; Rusların Afganistan topraklarından

⁶¹² Erkilet, *Ortadoğu’da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, 235-236.

⁶¹³ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 190-191.

çıkarılması yönünde Batı'nın takındığı tutum bize ve İslami hareketlere uyuyordu. Yani bu da ara sıra olduğu gibi, izlenen politikaların birbiriyle uyuşmasına bir örnektir. Yani biz Humeyni'nin 'Amerika büyük şeytandır' demesi gibi kesin bir şeytanlaştırma yapmıyoruz. Biz konuyu pek çok noktadan değerlendiriyoruz. Anlayışa bakıyoruz, maslahata bakıyoruz, dini ve kültürel yönüne bakıyoruz ve her meseleyi ayrı değerlendiriyoruz.”⁶¹⁴

Diğer yandan, İhvan'ın sekülerizm ve modernizm karşıtı pozisyonunda da siyasal referansların yanı sıra kültürel vurgunun daha öne çıktığı görülmektedir. 20. yüzyılın başlarında kimlik kriziyle karşı karşıya kalan Mısır'da 'Batılı modernistler' ve 'İslamcı ıslahçılar' üzerinden yürütülen büyük fikri tartışmalar yaşanmıştır. Batı'yı taklit etmeden ve onun kültürel, toplumsal ve siyasal üretiminden yararlanmadan herhangi bir 'uyanış'ın mümkün olamayacağını savunan modernistlerin aksine, Batılı değerleri ve yaşam tarzlarını dışlayarak sadece bilimsel ve teknolojik gelişmelerden istifade edilebileceğini savunan İslamcı ıslahçılar, milliyetçilik ve modernizme dayalı bir kimliğin ülkenin sekülerleşmesi ve laikleşmesinin başlangıcı olacağından endişe duymuştur. Mısır'ın yüzleştiği bu kimlik krizine bir yanıt olarak ortaya çıkan İhvan, ülkedeki Batılılaşma tezahürüne tepkiyle yaklaşan halk kitlelerini kuşatacak yeni bir kimlik inşası çabasında olmuştur. Bu bağlamda, sekülerleşme Batı'nın İslam'ı yok etmek için başlattığı kültürel saldırının önde gelen tezahürlerinden biri olarak değerlendirilmiş, 'tevhid' inancına meydan okuyan sinsi ve yıkıcı bir silah olarak kabul edilmiştir.⁶¹⁵ Hasan el-Benna'nın temelini attığı bu ideolojik yaklaşım, sadece Müslümanları Batı'nın ve modernizmin tahribatından korumayı değil, aynı zamanda Batı'nın medeniyet algısına meydan okuyacak bütüncül alternatif bir sistem inşa etmeyi amaçlamıştır.⁶¹⁶ Benna'ya göre, Müslümanların ahlaki duygularını tahrip eden Batılı seküler ve materyalist değerler karşısında sosyal adaleti, ekonomik refahı ve siyasi istikrarı garanti altına alan Kur'an ve Sünnet'e sarılmak yeterli olacağından, modernist zihin dünyasından sadır olan seküler bir anayasaya da ihtiyaç duyulmayacaktır.⁶¹⁷

⁶¹⁴ Mısır Parlamentosu Mali ve İktisadi Komitesi Eski Başkanı Muhammed el-Fıki ile kişisel görüşme, İstanbul, 25 Nisan 2023.

⁶¹⁵ Martyn Frampton, **The Muslim Brotherhood and the West: A History of Enmity and Engagement**, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2018, 20.

⁶¹⁶ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 53-55.

⁶¹⁷ Willi, s. 30.

Hareketin toplumsal ve kültürel alanda yoğunlukla hissedilen sekülerizm-modernizm karşıtı pratiği, ekonomik ve siyasal alanda farklı şekillerde tezahür etmiştir. 20. yüzyılın son çeyreğinde Mısır’da “gündelik hayatın dönüştürülmesi”⁶¹⁸ ve “İslam Devleti Olmadan İslamlaşma”⁶¹⁹ ile vasıflandırılan meydan okumalar, ana gövdesini İhvan’ın oluşturduğu sekülerizm karşıtı İslâmî bloğun toplumsal ve kültürel yoğunluktaki mücadelesiyle doğrudan ilişkili olmuştur. Buna karşın, hareketin seküler siyaset düzeni ve neo-liberal ekonomik politikalar karşısındaki tutumu, dinin kültürel alandaki belirleyiciliği kadar keskin çizgiler etrafında tayin edilmemiştir. Bu bağlamda, Müslüman Kardeşler’in 1984-2012 yılları arasındaki düşünsel evrimini kaleme alan Sumita Pahwa’ya göre, hareketin seküler ve demokratik fikir yapılarını dini terimler üzerinden yeniden çerçevelendirmesi, melez bir ‘sekülerleşmiş İslamcılık’ kimliğini takip etmesine neden olmuştur. Siyasi misyonunu bütüncül bir İslâmî düzen kurmaktan kamu yararına ulaşma vurgusuna kaydıran İhvan, bu dönüşüm sayesinde daha önce çürümüş olarak addettiği ‘seküler siyasi düzene’ katılımı meşrulaştırmıştır. Şeriat’a yüklenen anlamı da yumuşatan bu yaklaşım, ‘dinin kamusal alan üzerindeki otoritesi’nden ziyade ‘halkın menfaatlerini koruyan bir hukuk düzeni’ şeklinde bir çerçevelendirme sunarak, İhvan’ın siyasal adaptasyon sürecine hizmet etmiştir.⁶²⁰ Benzer şekilde, ekonomi politikalarında da ‘orta yolcu’ bir tutum takip edilerek, ‘sosyal devlet’ ve ‘bireysel mülkiyet’ arasında gidip gelen daha popülist bir yol izlenmiştir.⁶²¹

İhvan’ın siyasal alandaki açılımlarının en somut göstergeleri ‘demokrasi’ ve ‘sivil devlet’ tartışmalarında görünür hale gelmiştir. Hareketin ‘İslâmî referanslara sahip sivil devlet’e ve ‘şuranın karşılığı olarak demokrasi’ye yaptığı vurgular, ‘seküler siyaset alanı’na yer açtığını göstermekle birlikte, bunlara ilkesel bir değişimden ziyade taktiksel bir araçsallaştırma olarak anlam yüklendiğine ilişkin tartışmalara kapı aralamıştır.⁶²² Muhammed Hüseyin Mercan, İhvan liderlerinin şura ve demokrasi bağlamındaki

⁶¹⁸ Tuğal, s. 423-445.

⁶¹⁹ Asef Bayat, “Mısır ve İstikrarsız İslamcılık”, Asef Bayat (Ed.), **Post-İslamcılık: Siyasi İslam’ın Değişen Yüzü** içinde (249-320), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016, 261-269.

⁶²⁰ Sumita Pahwa, “Secularizing Islamism and Islamizing Democracy: The Political and Ideational Evolution of the Egyptian Muslim Brothers 1984–2012”, **Mediterranean Politics**, Cilt Nu. 18, Sayı. 2, (2013), 192-197.

⁶²¹ Nathan J. Brown, **When Victory Is Not an Option: Islamist Movements in Arab Politics**, Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 2012, 169.

⁶²² Mariz Tadros, **The Muslim Brotherhood in Contemporary Egypt Democracy: redefined or confined?**, New York: Routledge, 2012, 50-54.

söylemlerini analiz ederek, 1990'lı yıllarla birlikte orta kuşak liderlerin 'liberal' görüşlerinin öne çıkması neticesinde, "Batı'daki demokrasinin karşılığının İslam'daki şura olduğu yönündeki yaklaşım"ın yerini "temel referans kaynağı haline gelen demokrasi"ye bıraktığını savunmuştur. Diğer bir ifadeyle, demokrasi ve çoğulculuk söylemleri İhvan'ın örgütsel yapılanmasında kimliksel bir karşılık bulmaya başlamıştır. Ancak Mercan'a göre, söylem düzeyindeki bu ilkesel değişim, iktidar sürecinde ortaya çıkan somut gelişmeler karşısında fiili düzeyde benzer bir tavır değişikliğini doğurmamıştır.⁶²³ Neticede, liderlik seviyesinde muhafazakârlar ile liberaller arasında ortaya çıkan yaklaşım farkı, söylem değişikliğinin eylemsel boyutta ilkesel bir dönüşüme evrilmesini engellemiş, taktiksel bir stratejiyle sınırlı kalmasına neden olmuştur.

Sonuç olarak; emperyalizm ve sömürge karşıtı net bir söyleme sahip olan İhvan, modernleşme ve sekülerleşmeye kategorik olarak meydan okumakta ve İslâmî değerlerin muhafazasını kendisine misyon edinmektedir. Ancak 'kültürel' ile 'siyasal' alan arasında adı konmamış bir ayrıma giden hareket, benzer bir yaklaşımı 'uzak düşmanlar' ile 'yerel vekiller/politikalar' ayrışmasında da cari kılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, İhvan açısından, ABD ve Batı karşıtlığı her zamanda ve zeminde genel hatlarıyla muhafaza edilirken, bu 'uzak düşmanlar' bağlamında kültürel yozlaşmaya ve doğrudan işgallere karşı verilen tepkiler, bunların yerel vekilleri üzerinden Mısır'da yürütülen siyasal ve ekonomik ajandalara karşı aynı oranda verilmemiştir. Benzer şekilde, İngiliz işgaline karşı sert bir muhalefet gösterilirken, İngilizlerle işbirliği içerisinde olan Saray Yönetimi'ne daha müsamahakâr bir tutum sergilenmiştir. Yine, modernizmin ve sekülerizmin toplumu ifsat eden boyutlarıyla net bir hesaplaşmaya girilirken, Batılı liberal düzenin kavramlarını siyaset retoriğinde kullanmak için bazı İslâmî terimlerin yeniden yorumlanması hususunda daha 'ılımlı' çerçevelere başvurulmuştur. Üstelik bu ideolojik dönüşümün kadrolar arasında bütüncül bir şekilde sağlanamaması, siyaset sahasında pratiğe yönelik zorlu sorunlar ihdas etmiştir. Her şeye rağmen, "İhvan'ın yıllar içerisindeki desteğinin büyük kısmı, Batılılaşma ve modernleşmenin İslâmî toplumun geleneklerinin özünü yerinden ettiği ve bozduğu yönündeki hissiyat üzerine kurulmuştur."⁶²⁴ Dolayısıyla, işgal-sömürge ve sekülerizm-modernizm karşıtı duruşu, İhvan'ın toplumsal meşruiyetini sağlaması ve seçmen kitlesini mobilize etmesi bakımından önemli bir işleve sahiptir.

⁶²³ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 240-244.

⁶²⁴ Pargeter, *Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara*, 171.

Nitekim İhvan'ın dini-kültürel alana yönelik muhafazakâr tutumu ile siyasal alana yönelik liberal açılımları arasında ortaya çıkan çelişki de hareket içerisindeki tartışmaların yanı sıra en büyük dini-siyasi rakibi olan Selefi partilerin ve grupların eleştirileri karşısında seçmen kitlesini kaybetme endişesiyle yakından ilişkili olmuştur.⁶²⁵

3.2.2.Hizbullah: Batı Emperyalizmi Karşıtı Siyasi Retoriğin Bayraklaştırılması

ABD ve İsrail'i merkeze alan Batı karşıtı duruşunu İslam'ın bekası için verilen bir mücadele olarak gören Hizbullah, kendisini anti-emperyalist ve cihadî bir hareket olarak tanımlamaktadır.⁶²⁶ Açık Mektup'ta "Batı emperyalizmine karşı direnişi ve onun Lübnan'dan kökünü kazımayı" önemli bir hedef olarak gören hareket, "Amerikalıların ve Fransızların Lübnan'dan tamamen çekilmesi için ellerinden gelen her şeyi yapacaklarını" beyan etmiştir.⁶²⁷ Bu bağlamda, Amerika, İngiltere ve Fransa düşman statüsünde olan başlıca Batılı güçler olarak çerçevelendirilmiştir.⁶²⁸ Hizbullah için kuruluşundan bu yana 'varlık sebebi' olan 'İsrail'e karşı İslâmî direniş' ise, fiili işgalin son bulduğu 2000 yılından sonra da her boyutta devam etmiştir.⁶²⁹ Durmaksızın mücadele edilmesi gereken Batı emperyalizminin cisimleşmiş hali olarak görülen İsrail,⁶³⁰ Siyonist değerler sistemi ile karakterize edilen sosyo-politik bir bütün şeklinde değerlendirilmekte, ırkçı ve zalim bir 'mutlak şer varlık' olarak vasıflandırılmaktadır.⁶³¹ Bu bağlamda, İsrail kadar yerel işbirlikçileri de Hizbullah'ın 'düşman' kategorisinde yer almaktadır.⁶³²

Hizbullah'ın işgal, sömürge ve emperyalizm karşıtı duruşu, Mısır İhvanı'nın aksine, kültürel kodlardan ziyade siyasi referanslar üzerine bina edilmiştir. Batı karşıtı bir kültürel muhalefet perspektifine sahip olmakla birlikte, Fransız sömürgeciliğinin, ABD emperyalizminin ve İsrail işgalinin doğrudan ve dolaylı muhatabı olması sebebiyle siyasi muhalefet kimliği daha fazla ön plana çıkan Hizbullah, yıllar içerisinde sosyo-politik

⁶²⁵ Ashraf El-Sherif, "The Egyptian Muslim Brotherhood's Failures", **The Carnegie Endowment for International Peace**, (2014), 13.

⁶²⁶ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 52.

⁶²⁷ Joseph Alagha, **Hezbollah's Documents: From the 1985 Open Letter to the 2009 Manifesto**, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011, 39.

⁶²⁸ Saad-Ghorayeb, *Hizbu'llah: Politics and Religion*, 89.

⁶²⁹ Anat Kurz, Benedetta Berti ve Marcel Konrad, "The Institutional Transformations of Hamas and Hizbollah", **Strategic Assessment**, Cilt Nu. 15, Sayı. 3, (2012), 88.

⁶³⁰ Avon ve Khatchadourian, s. 63.

⁶³¹ Saad-Ghorayeb, *Hizbu'llah: Politics and Religion*, 138-139.

⁶³² Dionigi, s. 96.

şartlar gereği “İslam Devleti” gibi bazı ideallerini yeniden yorumlamasına karşın, İsrail ve Batı emperyalizmi karşıtlığını kırmızı çizgisi olarak muhafaza etmiştir. 2009 yılında yayımladığı “Siyasi Manifesto” ile örgütsel ve ideolojik duruşunu güncelleyen Hizbullah, bazı politikalarındaki değişikliklerin aksine anti-emperyalist ve anti-kapitalist kimliğini net bir şekilde korumuştur. ‘Açık Mektup’teki kadar güçlü bir dini meşruiyet zemini sunulmasa da ‘Siyasi Manifesto’da da ABD, “tüm dünya terörizminin anası” olarak sıfatlandırılmış, vahşi kapitalizmin “nifak yaymak, kimlikleri yok etmek ve kültürel, ekonomik ve toplumsal alanda yağmada bulunmak için bir araca dönüştüğü” vurgulanmıştır.⁶³³ Bu söylem üzerinden bir yandan dünya çapındaki anti-kapitalist hareketlerle ortak bir dil yakalayan hareket,⁶³⁴ diğer yandan da yerel siyasi oluşumlarla kurduğu ittifakı ‘anti-emperyalizm’ çatısı altında sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda, Hizbullah öncülüğünde kurulan 8 Mart ittifakı, Lübnan’da İsrail ve Batı emperyalizmi ajandasına hizmet edebilecek politikalara engel olma işleviyle hareketin siyasi gücünü tahkim etmesini sağlamaktadır. ‘İslamcı’ kimliğinin sınırlarını aşarak, ülkede yaşayan farklı din ve mezhep mensuplarından bir kısmını ‘ABD’ye meydan okuyan anti-emperyalist bir hareket’ olduğuna ikna eden Hizbullah,⁶³⁵ bu sayede seçmen kitlesini de doğrudan ve dolaylı olarak genişletmiştir.

Diğer yandan, Joseph Daher, Hizbullah’ın ‘vahşi kapitalizm’e yönelik retoriksel ve popülist eleştirilerinin gerçekçi olmadığını savunarak, hükümetteki varlığı ile neo-liberal ekonomi politikalarının ortağı olduğunu ve Lübnan burjuvazisinin ayrılmaz bir parçası haline geldiğini iddia etmiştir. Hareketin anti-emperyalist duruşunda da yanlışlıklar olduğunu savunan Daher, ‘ezilenler’ ile dayanışmanın İran ve Suriye’nin dar siyasi çıkarlarıyla sınırlı olduğunu belirterek, İsrail’le mücadelenin siyasi hesaplar çerçevesinde ikinci plana itildiğini ve ‘direniş eksenli’ retoriğinin Suriye’ye askeri müdahale de dâhil olmak üzere bir dizi siyasi politika ve uygulamayı meşrulaştırmak için kullanıldığını öne sürmüştür.⁶³⁶ Daher’in bu yorumunda, anti-kapitalist bir alternatif ekonomik model üretememe ve ‘ezilenler/mustazaflar’ söyleminin dar bir çerçevede kalması bakımından

⁶³³ Alagha, *Hezbollah’s Documents: From the 1985 Open Letter to the 2009 Manifesto*, 119-120.

⁶³⁴ Samir Shalabi, “Hezbollah: Ideology, Practice, and the Arab Revolts: Between popular legitimacy and strategic interests”, (**Yayımlanmamış Lisans Tezi**, Lund University, 2015), 21-22.

⁶³⁵ Ekrem Karakoç, Mesut Özcan ve Sevinç Alkan Özcan, “Beyond Identity: What Explains Hezbollah’s Popularity among Non-Shi’a Lebanese?”, **Politics and Religion**, Cilt Nu. 15, Sayı. 1, (Mart 2022), 88.

⁶³⁶ Daher, *Hezbollah: The Political Economy of Lebanon’s Party of God*, 202-203.

haklılık payı olmakla birlikte, Hizbullah'ın Batı emperyalizmi ve İsrail karşıtı tutumunda görece tavizsiz bir politika takip ettiğini ve bu kimliğinin yerel, bölgesel ve küresel boyutta kabul gördüğünü de göz ardı etmemek gerekmektedir.

Hizbullah, Batı emperyalizminin Lübnan'ı medeniyet ve kültür düzeyinde kendisine tabi kılma girişimlerine de şiddetle itiraz etmekte, Batı toplumunun değerlerinin, inançlarının, kurumlarının ve sosyal yapılarının reddini içeren bir medeniyet mücadelesini savunmaktadır.⁶³⁷ Harekete göre, “Batı kültürü, insanların Allah'ın emirlerinden ve toplumun manevi ihtiyaçlarından ziyade kendi nefislerinin peşinden koşmasını teşvik etmektedir.”⁶³⁸ Hizbullah'ın Batı kültürüne karşı tavrının odağında ‘vahşi kapitalizm’i besleyen ‘materyalist doktrin’ vardır. Buna göre, insanın doğasını bozarak onu tüketimin kölesi haline getiren modern materyalizm, eğitim ve medya yoluyla yeni bir medeniyet algısı ihdas etmeye çalışmaktadır. Ahlaki çözülmeye, ailenin parçalanmasına ve kadının sömürülmesine neden olan bu kültürel istila, film endüstrisi aracılığıyla yalanlar üzerine kurulu bir Batı rüyası oluşturmaktadır. Bu çarpıtmalara karşı halkı uyandırmak amacıyla “Zehir ve Bal” adlı bir belgesel serisi dahi çeken Hizbullah, Batılı filmlerin propaganda içeriğini analiz ederek dini ve kültürel bir uyanışa öncülük etmek istemiştir.⁶³⁹

Hizbullah'ın Batı'yla kültür ve medeniyet düzeyindeki bu mücadelesi, Batı menşeli bilgiyi tamamen reddeden bir perspektife sahip olduğu anlamına da gelmemektedir. Her ne kadar Batılı eğitim kurumlarının ontolojik yaklaşımlarına itiraz etse de bilgi ve bilimin Batı tekelinden çıkması için bu kurumları kullanmaktan çekinmeyen Hizbullah, Beyrut Amerikan Üniversitesi ve Lübnan Amerikan Üniversitesi'nin yanı sıra Batı'daki üniversitelerden mezun olan yetkili isimleri bünyesinde barındırmaktadır.⁶⁴⁰ Dolayısıyla, Hizbullah'ın, diğer pek çok İslâmî hareket gibi, Batı emperyalizmini ve modernizmini felsefî açıdan eleştiriye tabi tutarken, bilim ve teknoloji bakımından bunları araçsallaştırdığını söylemek mümkündür.⁶⁴¹ Buna paralel olarak, düşünsel boyuttaki eleştirisini sabit kılarken, sahadaki yaklaşımlarını güncelleyen Hizbullah, Batılı ülkelere

⁶³⁷ Saad-Ghorayeb, *Hizbu'llah: Politics and Religion*, 88.

⁶³⁸ Ahmad Nizar Hamzeh, *In the Path of Hizbullah*, Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2004, 29.

⁶³⁹ Saad-Ghorayeb, *Hizbu'llah: Politics and Religion*, 102-106.

⁶⁴⁰ Saad-Ghorayeb, *Hizbu'llah: Politics and Religion*, 109.

⁶⁴¹ Mona Harb, “On Religiosity and Spatiality: Lessons from Hezbollah in Beirut”, Nezar AlSayyad ve Mejgan Massoumi (Ed.), *The Fundamental City? Religiosity and the Remaking of Urban Space* içinde (125-154), New York: Routledge, 2011, 126.

olan karşıtlığını, İsrail karşıtlığı gibi değişmez bir çerçeveden ele almak yerine, farklı siyasi koşullar ve hükümetler üzerinden yeniden yorumlamıştır. Hareketin değişen siyasi lider profillerine bağlı olarak zaman içerisinde Fransa'ya karşı tutumunu gözden geçirmesi, bunun en somut örneklerinden biridir. Cemayel ailesine verdiği destek sebebiyle François Mitterrand Yönetimi'ne karşı sert bir muhalefet gösteren Hizbullah, Jacques Chirac Yönetimi'nin değişen politikaları sebebiyle bu tavrında yumuşamaya gitmiştir. O halde, Hizbullah'ın Batı karşıtlığının teorik boyutta varlığını sürdürürken, pratik boyutta yeni sosyo-politik şartlara bağlı olarak bazı esnekliklere tabi olduğunu ifade edebiliriz.⁶⁴² Hizbullah milletvekili Hasan İzzeddin, hareketin bu konudaki duruşunu şöyle açıklamaktadır:

“Hizbullah; zulme, işgale, düşmanlığa, emperyalizme ve Lübnan'ı kontrol altına almak isteyen herkese karşı mücadele eden, cihadi ve devrimci mahiyeti olan bir partidir... Bu doğrultuda evet, Hizbullah'ın devrimci ve cihadi bir hareket olduğunu, bölgeye hakim olup sövmürmeyi hedefleyen ABD emperyalizmine karşı mücadele eden bir hareket olduğunu söyleyebiliriz. Tabii bizim bu Batı karşıtı tutumumuz, Batılı halklara karşı olduğumuz anlamına gelmez. Biz halklara karşı değiliz. Bizim karşı olduğumuz şey, Batılı rejimlerin bu ümmetin ve Arap ülkelerinin imkanlarını sövmürme arzusudur. İster Afrika'da, ister Asya'da hatta Avrupa'da olsun. Bize düşmanlık eden herkesle mücadele ediyoruz. Ancak Batılı halklarla işbirliği yapılmasına karşı değiliz. Batı toplumlarının bilimsel ve diğer alanlardaki gelişmelerinden istifade edilmesine karşı değiliz.”⁶⁴³

Batı modernitesinin yanı sıra seküler siyaset diline de itiraz geliştiren Hizbullah, Emel'in 'seküler söylemi'ne karşı ortaya koyduğu 'İslâmî söylem' ile Şii sokaklarında varlığını hissettirmiştir. Batı'ya yönelik eleştirilerinin sadece kapitalizm, emperyalizm ve sövmürgecilikle sınırlı olmadığına vurgu yapan hareket, sosyalizm ve komünizm de dâhil olmak üzere tüm seküler ideolojileri reddettiğini dile getirerek, bu siyasi ideolojileri materyalizme yaslanmakla suçlamıştır. Bu bağlamda, İslâmî bir düzenin inşası, seküler dilin iktidarına karşı alternatif olacak mutlak bir ideali temsil etmektedir.⁶⁴⁴ Ancak,

⁶⁴² Saad-Ghorayeb, *Hizbu'llah: Politics and Religion*, 106-111.

⁶⁴³ Hizbullah milletvekili Hasan İzzeddin ile kişisel görüşme, Lübnan, 20 Mayıs 2023.

⁶⁴⁴ Alagha, *The Shifts in Hizbullah's Ideology*, 136.

Hizbullah'ın değişen şartlar ışığında siyasi sisteme katılım kararı alması, dūřünsel boyutta varlığını koruyan Batı modernitesi ve sekülerizm karşıtı söylemin, eylem boyutunda ikinci plana atılmasına neden olmuştur. İşlam Devleti kurmak yerine mevcut seküler siyasi düzene katılma yönünde ictihadda bulunan hareket, zaman içerisinde dini argümanlara siyasi programlarında görece daha az yer vermiştir.⁶⁴⁵ Bu bağlamda, Lübnan halkını dini terminoloji ile sınıflandırmak yerine Batılı siyasi kültürle uyumlu olarak 'muvin (vatandaş)' kavramının kullanılmaya başlanması, 'şehid' mefhumunun dini boyutu da içerisinde barındıran ulusal bir çerçeveye kavuşturulması ve 'cihad' misyonu yerine farklı ideolojilere mensup tüm bileşenlerin dâhil edildiği 'direniş' vurgusunun öne çıkarılması, Hizbullah'ın 'seküler alan'la teması sonucunda oluşan söylem değişikliklerine örnekle verilebilir.⁶⁴⁶ Ancak burada Mahmud Kumati'nin 'cihad-direniş ayırımına ilişkin itirazını da zikretmek yerinde olacaktır:

“Hizbullah'ın direniş kavramını cihad kavramının yerine kullandığı iddiası doğru değil. Hayır. Cihad kavramı bizim için hala geçerli. Cihad kavramı... Evet, direniş cihadın bir yönüdür. Direniř, cihadın asli yönü ve en önemli aracıdır... Allah yolunda savaşmak ve cihad etmek İşlam'ın en önemli sorumluluklarındandır. Hem şiiler hem Sünniler için İşlam şeriatında bu böyledir. Kuran'ı Kerim Allah yolunda cihad ayetleriyle doludur. Bu nedenle bu dūřünce kesinlikle yanlıştır. Hizbullah direniş kavramını bir alternatif olarak kullanmıyor. Evet, belki daha çok kullanıyor ancak bunun cihad kavramına alternatif olması söz konusu değil. Direniř, cihad ilkesine dayanmaktadır. Cihad, temel bir prensip ve ana sütundur.”⁶⁴⁷

Her şeye rağmen, Saad-Ghorayeb, Hizbullah'ın 'seküler toplumu İşlamileştirme' ile 'İşrail zulmüne direnme' arasında kalması durumunda, ikincisini tercih edeceğini savunmaktadır. Diğer bir deyişle, İşrail işgalinden kurtuluş, toplumun İşlamileştirilmesinden daha büyük bir zorunluluk olarak görölmüştür. Elbette “bu, Hizbullah'ın İşlam'ın adaleti geręekleřtirmenin en uygun yolu olduğu inancıyla çelişmez.”⁶⁴⁸ Öte yandan, seküler alana açılan bu kredi, Hizbullah'ın kuruluş sürecinde

⁶⁴⁵ Avon ve Khatchadourian, s. 44.

⁶⁴⁶ Dionigi, s. 174.

⁶⁴⁷ Hizbullah Siyasi Meclis üyesi ve Eski Parlamento İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanı Mahmud Kumati ile kişisel görüşme, Lübnan, 19 Mayıs 2023.

⁶⁴⁸ Saad-Ghorayeb, *Hizbu'llah: Politics and Religion*, 38.

şiddetle reddettiği mezhep kotalı siyasi düzeni zamanla ehven-i şer olarak görmesini doğurmuş, ‘direniş’i merkeze alan ve diğer tüm ihtilaf alanlarını İslâmî terminoloji ile yeniden yorumlayarak bertaraf eden bir siyaset dili ve ittifak ilişkisi geliştirmesine kapı aralamıştır. Tıpkı Batı modernitesine yaklaşım tarzında olduğu gibi, Hizbullah’ın seküler felsefeyle mücadelesi de teorik çerçevede varlığını sürdürürken, pratikte ‘dini alan’ ile ‘seküler alan’ arasındaki gerilimi minimize eden ve farklı bileşenleri ‘direniş cephesi’nde kümeleyen tarzda bir araçsallaştırmaya dönüşmüştür.

Sonuç olarak; işgal, sömürge ve emperyalizm karşıtı duruşunda net çizgilere sahip olan Hizbullah, Batı tahakkümüne karşı verdiği mücadelede siyasal muhalefetiyle ön plana çıkmıştır. Sekülerizm ve modernizmle kavgasını ise farklı bir çerçeveden sürdüren hareket, daha geniş bir destek tabanı inşa etmek adına kültürel-dini muhalefetini zaman içerisinde kasıtlı olarak gözlerden uzak tutmuş, ‘direniş’ paydasında bir araya gelme potansiyeli olan aktörlerin ihtilaf noktalarını minimize etmeye çalışmıştır. Bu sayede, hem İsrail karşıtı mücadelesinin yelpazesini genişletmiş, hem de ‘direniş örgütü’ hüviyetiyle seçim siyasetinde Şii olmayanların da desteğini kazanmıştır.⁶⁴⁹ Bu stratejisiyle, farklı mezhep mensubu müttefikleri aracılığıyla ‘gölge iktidar’ pozisyonunu tahkim eden Hizbullah, ‘İslâmî ajandası’ ile Hristiyanlar için bir tehdit olduğu algısını da yıkmıştır. Ancak bu ideolojik çerçevenin Hizbullah’ı, sistemi dönüştürmeye çalışan ‘devrimci’ kimlikten değişimi engelleyen ‘statükocu’ kimliğe evirme riskini içerisinde barındırdığını da ifade etmek gerekmektedir.

3.2.3.İşgal Karşıtı Toplumsal ve Kültürel Muhalefetten Siyasi Muhalefete Hamas

Müslüman Kardeşler ideolojisi üzerine inşa edilen Hamas, pek çok konuda ortak düşünsel yaklaşımları takip etmekle birlikte, İsrail’le sıcak savaşın bir sonucu olarak, Batı emperyalizmi karşıtı tutumunda Mısır İhvanı’na nazaran daha siyasi bir pozisyona sahiptir. Hamas açısından Siyonizm, Batı emperyalizminin ve kültürünün İslam’a karşı yürüttüğü amansız saldırısının en son aşamasını temsil etmekte⁶⁵⁰ ve İsrail, zorla kurulan bir işgal/sömürge devleti statüsündedir. Kuruluş yıllarında İsrail karşıtı mücadele dilini daha dini bir boyuttan inşa ederek, Ortaçağ Haçlı Seferleri’nin bir devamı olarak gördüğü

⁶⁴⁹ Karakoç, Özcan ve Alkan Özcan, s. 87.

⁶⁵⁰ Meir Litvak, ““Martyrdom is Life”: Jihad and Martyrdom in the Ideology of Hamas”, **Studies in Conflict & Terrorism**, Cilt Nu. 33, Sayı. 8, (2010), 718-719.

‘Yahudi saldırganlığı’na vurgu yapan Hamas, zamanla ‘işgal’ ve ‘işgalci’ parametreleri çerçevesinde yeni bir söylem şekillendirerek İsrail karşıtlığını daha politik bir boyuta taşımıştır.⁶⁵¹ Bu bağlamda, Filistin İhvanı’ndan Hamas’a evrilen sürecin ‘toplumsal-kültürel bir din dili’nden ‘siyasi bir din dili’ne geçişi beraberinde getirmesi, el-Fetih’e alternatif olarak direniş yanlısı ve emperyalizm karşıtı İslâmî bir söylemin öne çıkmasına imkân sunarken; bu İslâmî retoriğin zamanla ‘ulusal’ bir çerçeveye mezc edilmesi ise, hareketin Filistin toplumunda daha geniş bir yelpazeye hitap etmesine zemin hazırlamıştır. İslâmî tonları öne çıkan bir ulusal direniş söylemi, el-Fetih öncülüğündeki FKÖ’nün seküler perspektifinden farklılaşan yeni bir yol teklif etmiş,⁶⁵² kültürel dindarlık ile işgal/emperyalizm karşıtı siyasi dindarlığı aynı kefedede buluşturmuştur.

Hamas’ın Siyonizm ile sömürgeciliği/emperyalizmi bir madalyonun iki yüzü olarak görmesi,⁶⁵³ başta ABD olmak üzere Batı’yla olan mücadelesini de canlı tutmasına neden olmuştur. Kuruluş döneminde Hamas’la dolaylı ilişkiler kurmaya çalışarak, hareketin el-Fetih’i dengeleyecek daha ılımlı bir yapıya sahip olup olmadığını test etmeye çalışan ABD, kısa sürede İsrail’le benzer bir pozisyon alarak Hamas karşıtı politikasını sertleştirmiş; hareketi ‘terör listesi’ne dâhil eden ve el-Kaide ile eşitleyen yaklaşımını 2006 yılında Hamas’ı iktidara taşıyan genel seçim sonuçlarını tanımayarak daha düşmanca bir boyuta taşımıştır.⁶⁵⁴ ABD’nin İsrail’in hamiliğini üstlenen tavrına benzer bir çerçeveden cevap veren Hamas ise, -emperyalizme karşı direnişi kimliğinin ana özelliklerinden biri olarak görmesi sebebiyle-⁶⁵⁵ ABD karşıtlığını emperyalizmle mücadele bağlamında çerçevelemiştir. Ancak bu, Hamas’ın ABD’yle küresel boyutta bir hesaplaşmaya girdiği veya ABD hedeflerine doğrudan saldırı gerçekleştirdiği anlamına da gelmemektedir. Diğer bir ifadeyle hareketin ABD karşıtlığı, teorik boyutta daha bütüncül olmakla birlikte, pratik boyutta -büyük ölçüde- işgal topraklarında İsrail’e verdiği desteğe ilişkin olacak şekilde sınırlandırılmıştır.⁶⁵⁶

⁶⁵¹ Hroub, *Hamas: A Beginner’s Guide*, 37-38.

⁶⁵² Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 135.

⁶⁵³ Michael Irving Jensen, *The Political Ideology of Hamas: A Grassroots Perspective*, New York: I. B. Tauris, 2009, 51.

⁶⁵⁴ Hroub, *Hamas: A Beginner’s Guide*, 110-112.

⁶⁵⁵ Larbi Sadiki, “Reframing resistance and democracy: narratives from Hamas and Hizbullah”, *Democratization*, Cilt Nu. 17, Sayı. 2, (2010), 357-360.

⁶⁵⁶ Hroub, *Hamas: A Beginner’s Guide*, 112.

Aynı şekilde, İsrail'e kuruluş sürecinde ve sonrasında verdikleri koşulsuz destek sebebiyle Batı'yla genel bir hesaplaşma içerisinde olan Hamas, gerek İsrail'e maddi ve teknolojik yardımları gerekse de BM Güvenlik Konseyi'nde Filistin lehine çıkacak kararları bloke etmeleri veya çıkan kararları uygulaması için İsrail'e baskı kurmaktan kaçınmaları sebebiyle İngiltere ve Fransa'yı ABD ile benzer bir konumda gören bir yaklaşıma sahiptir. Buna karşın, Batılı ülkeleri bütüncül bir şekilde sınıflandırmayarak daha stratejik bir yaklaşım takip eden Hamas'ın, Avrupa Birliği'ne (AB) de 'muhtelif güçler havuzu' olarak baktığı görülmektedir. Bu bağlamda Avrupa ile diyalog kanallarını açık tutmaya çalışan hareket, Filistin meselesine yaklaşımda ortaya çıkan farklılıkları kendi lehine çevirmeye çalışmıştır. Ayrıca, Batı emperyalizmine yönelik savaşını Filistin içinde veya dışında Batılıları doğrudan hedef alan bir boyuta taşımayan Hamas, tek düşmanının İsrail olduğunu ve savaş alanının tarihi Filistin topraklarıyla sınırlı olduğunu her defasında vurgulamıştır. Hareket, Batılı politikalar ile Batılı halk arasında da net bir ayrıma gitmiş, resmi politikasını 'İsrail'e destek veren politika(cı)lar' bağlamında çerçevelemiştir. Ancak, Hamas'ın bu yaklaşımına rağmen, AB, hareketin yerel ve genel seçimlerde gösterdiği başarılar karşısında ikircikli bir tutum takınarak, İsrail lehine şekillenen ABD politikalarını takip etmiş, Filistin'e yapılan yüz milyonlarca dolarlık yardımı askıya almıştır. Batı emperyalizminin geleneksel yaklaşımıyla uyumluluk arz eden AB'nin bu kararını sert bir şekilde eleştiren Hamas ise, bugüne gelen süreçte mevcut yaklaşımını terk etmeyerek Batılı aktörlerle -kendi prensiplerini muhafaza ederek- iletişim kanallarını açık tutmaya devam etmiştir.⁶⁵⁷

Diğer yandan, İran, Suriye ve Hizbullah'la birlikte 'direniş eksenini' içerisinde yer alan Hamas, "İsrail ve ABD'nin bölgedeki hegemonyasının reddine ve bunların çıkarlarına uygun 'Yeni Ortadoğu'nun kurulmasının engellenmesine dayanan"⁶⁵⁸ bir perspektifi paylaştığı ve süreç içerisinde "yeni bir uluslararası anti-emperyalizm"⁶⁵⁹in bileşenlerinden birine dönüştüğü yorumlarına muhatap olmuştur. Batı ve İsrail emperyalizmine karşı mücadelede direnişi temsil eden bu 'eksen'de yer almak Hamas açısından ideolojik bir ortak paydada buluşmanın yanı sıra taktiksel bir yakınlıktan istifade etmek anlamına da gelmektedir. Diğer bir ifadeyle, hareket, Batı emperyalizmine

⁶⁵⁷ Hroub, *Hamas: A Beginner's Guide*, 105-109, 113-115.

⁶⁵⁸ Rola El Hussein, "Hezbollah and the Axis of Refusal: Hamas, Iran and Syria", *Third World Quarterly*, Cilt Nu. 31, Sayı. 5, (2010), 812.

⁶⁵⁹ Fred Halliday, "The Left and the Jihad", *Open Democracy*, 6 Nisan 2011.

muhalef bir düşünce perspektifine sahip olmakla birlikte İran ve Hizbullah'ın üstlendiği boyutta bölgesel ve küresel çapta bir mücadeleyi de tamamen içselleştirmemiştir. Nitekim Suriye İç Savaşı'nın başladığı yıllarda 'direniş eksenine'ne olan minnettarlığı ile tabanından gelen itirazlar arasında denge politikası takip etmeye çalışan Hamas, Siyasi Bürosu'nu Şam'dan Doha'ya taşıyarak bir süreliğine bu eksenin ayrıldığı yönünde bir görüntü vermiştir. Her ne kadar geçtiğimiz yıllarda İran ve Hizbullah'la ilişkilerin tekrar onarılmasıyla bu eksene yeniden dâhil olsa da, Hamas'ın bu karar değişikliği, ideolojik olarak İran-Hizbullah çizgisini tamamen sahiplenmesiyle ilgili değil, değişen siyasi konjonktürün getirdiği şartları yeniden yorumlamasıyla ilişkili olmuştur.⁶⁶⁰ İran ve Hizbullah, Suriye İç Savaşı'nı bölgesel bir emperyalizm projesi çerçevesinde ele alarak Esad Yönetimi'nin yanında yer almayı zorunluluk olarak görürken, Hamas bu görüşü büyük ölçüde paylaşmamıştır. Dolayısıyla, emperyalizm tanımında Hizbullah'tan görece ayrılan Hamas, kültürel boyutunun yanı sıra İsrail'i merkeze alan bir siyasi boyutta kavramı yorumlarken, Hizbullah bölgesel ve küresel çapta daha bütüncül bir siyasi mücadeleye atıfta bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, "Hizbullah'ın direnişi Ortadoğu'daki emperyalizme yönelik iken, Hamas'ın direnişi bilhassa Filistin'in sömürgeleştirilmesine yönelik olmuştur."⁶⁶¹

Sekülerizm ve modernizm karşıtı görüşlerinde Mısır İhvanı'yla benzer bir düşünce çerçevesine sahip olan Hamas, Batılı ideolojilerin altında yatan felsefeyi ve değerleri kategorik olarak reddetmekle birlikte, bunlara karşı 'kültürel-toplumsal' alan ile siyasal alan bağlamında birbirinden farklılaşan bir muhalefet anlayışı takip etmiştir. Toplumun İslamileştirilmesi ve 'Batılılaşmaya ve entelektüel istilaya karşı bağımsızlığının artırılması'⁶⁶² şeklindeki hedefleriyle başta el-Fetih olmak üzere ulusalcı-seküler gruplara karşı meydan okuyan Hamas, İslami yaşantının hâkimiyeti için çabalayan ulusalcı-dindar bir yapılanma olarak Filistin toplumuna kendisini alternatif olarak sunmuştur.⁶⁶³ Bu bağlamda, Hamas'ın davası sadece işgalci karşıtı silahlı bir mücadeleyi değil, aynı zamanda sekülerleşme üzerine inşa edilen Batılı değerlere karşı yerel kimliği

⁶⁶⁰ Tristan Dunning, **Hamas, Jihad and Popular Legitimacy: Reinterpreting Resistance in Palestine**, New York: Routledge, 2016, 88-89.

⁶⁶¹ Lisa van der Hulst, "Hamas' and Hezbollah's sense of interconnectedness before and since the Syrian War: Succumbing to sectarianism or unity in resistance?", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Leiden University, 2015), 7.

⁶⁶² Tamimi, *Hamas: A History from Within*, 305.

⁶⁶³ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 118.

ve değerleri savunmayı amaçlayan kültürel bir mücadeleyi de içerisinde barındırmaktadır.⁶⁶⁴ Hamas’a göre, ilahi bilgiyi marjinalleştirerek ve sekülerleşme süreçlerini besleyerek insanlığın maneviyat kaybı yaşamasına neden olan ‘materyalist ahlak’, Batı modernitesinin bir nişanesi olarak mücadele edilmesi gereken alanların başında gelmektedir.⁶⁶⁵

Ancak, Hamas da diğer pek çok İslāmī hareket gibi, Batı medeniyetinin teorik erevesi ile bilim, teknoloji ve idari alanlara yönelik pratik uygulamaları arasında ayrıma gitmektedir. Tarafsız bilimsel çalışmalardan ve teknolojik gelişmelerden istifade etmeyi bir gereklilik olarak gören Hamas’ın, politika alanındaki pratiklerinde Batılı siyasi modernitenin kavramlarından dnler alarak, teori ile pratik arasındaki ayrımı netleştirmekte sıkıntı yaşadığı görülmektedir. Hareketin siyasi pratiği, teorik olarak kabul etmekte zorlanacağı Batı kaynaklı siyasi modernitenin bazı değerlerini bilinçli ve/veya bilinçsiz bir şekilde içselleştirdiğini göstermektedir. Zamanla ‘mmet’ perspektifini yitirerek ‘ulus-devlet’ reflekslerini daha ne çıkardığı görülen Hamas, ‘oğunluğun üstünlüğü, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve yurttaşlık’ vurgularıyla Batı demokrasisini sahiplendiği ve siyasi retoriğini bu teorik zemin üzerine inşa ettiği yönünde görüntü vermektedir.⁶⁶⁶ Dolayısıyla, Hamas’ın kültürel ve toplumsal boyuttaki Batı modernitesi ve sekülerizm karşıtı muhalefetinin, siyasi boyutta benzer oranda gerçekleşmediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Hamas’ın ‘İslam düşüncesi’ne yaptığı atıf, direniş çağrısını içerisinde barındırmasının yanı sıra Filistin halkının dünyaya ilişkin anlayış ve uygulamalarını yönlendirmesi bakımından, nüfusun geniş kesiminde yankı bulmuştur. Bu bağlamda, Filistinli seküler grupların perspektiflerine alternatif olarak ‘erdemli bir İslam toplumu’ vaat eden Hamas, Filistin halkını sevk ve idare etmekle kalmayıp Allah’a daha iyi bir kul olma idealinin peşinden koşması sebebiyle, dindar Filistin halkının taleplerini çok boyutlu hesaba katan önemli bir siyasi aktör olarak kabul görmüştür.⁶⁶⁷ Fakat kültürel ve toplumsal anlamda İslam düşüncesine yapılan vurguların Batı’nın bilimsel ve teknolojik ilerlemeleriyle ve siyaset düşüncesindeki kavram çerçevesiyle mezcedilmesinin zamanla melez bir kimlik

⁶⁶⁴ Dunning, “Islam and resistance: Hamas, ideology and Islamic values in Palestine”, 284.

⁶⁶⁵ Hroub, *Hamas: A Beginner’s Guide*, 109.

⁶⁶⁶ Hroub, *Hamas: A Beginner’s Guide*, 108-110.

⁶⁶⁷ Dunning, “Islam and resistance: Hamas, ideology and Islamic values in Palestine”, 301.

doğurduğunu savunan S. Ayşe Kadayıfci-Orellana, Hamas'ın bu yaklaşımını "İslamleştirilmiş modernite" olarak tanımlamış ve hareketin "adil dağıtım garantisi edildiği sürece demokrasiden ve hatta serbest piyasa ekonomisinden yana olduğunu savunmuştur."⁶⁶⁸

Frode Løvlie ise, Filistin siyasetinde el-Fetih ile Hamas arasında sekülerizm-İslamcılık bağlamında ortaya çıkan rekabeti irdilediği makalesinde, dindarlığın 1980'lerde siyasi kimlik inşasında öne çıkmasının Hamas'a alan açtığını savunmaktadır. Ancak, Løvlie'ye göre, Filistinliler arasında yankı bulan İslam ideolojisi, zamanla el-Fetih'in de seküler kimliğini yumuşatarak dini bir retoriğe başvurmasına neden olmuştur. El-Fetih'i siyasi yelpazenin merkezine yaklaştıran bu açılım, Hamas'ta ise medyan seçmene hitap edebilmek için ideolojisini yumuşatmak şeklinde tezahür etmiştir. Her iki hareketin son yıllarda direniş ve uzlaşma ölçeğinde ortaya koydukları politikalarda birbirine yakınlığını savunan Løvlie, bu durumun, El-Fetih-Hamas husumetinin seküler-dindarlık eksenindeki ideolojik farklılıklardan ziyade klasik bir nüfuz ve güç rekabetinden kaynaklandığını gösterdiğini iddia etmiştir.⁶⁶⁹ Løvlie'nin bu argümanları, ince ayrıntıları göz ardı eden bazı sıradan genellemeleri içermekle birlikte, Hamas açısından sekülerizm ve modernizm karşıtı söylem ve duruşun kültürel boyuta nazaran siyasal boyutta daha düşük dozda olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Diğer yandan Giorgia Baldi, 2017 yılında Hamas'ın kadın mensuplarıyla yaptığı saha çalışmasına dayanarak, seküler modernitenin yeni biçimlerinin sekülerizm-dindarlık kategorileri arasındaki ayrımı muğlaklaştırdığını ifade ederek, Hamas'ın kültürel ve toplumsal boyuttaki sekülerizm-modernizm karşıtı mücadelesinin de yara aldığını ima etmiştir. Buna göre, tesettür anlayışları ve dini pratikleri bakımından İslamcı, ulusalcı, seküler ve neo-liberal söylemleri birlikte sahiplenilen Hamas kadınları, kendi heterojen kimliklerini inşa etmiştir. Batı liberalizminin 'özgürlük' ve 'din'i birbirinden iki farklı alan olarak kabul etmesine itiraz eden Hamas kadınlarının akıl, inanç ve özgürlük arasında bağlantı kurarak bu 'çelişki'yi çözüme kavuşturduğunu belirten Baldi, "görünüşte zıt olan değerleri harmanlayarak, düşüncelerini, duygularını ve eylemlerini

⁶⁶⁸ Ayşe Kadayıfci-Orellana, **Standing on an Isthmus: Islamic Narratives of War and Peace in Palestinian Territories**, New York: Lexington Books, 2007, 67-68.

⁶⁶⁹ Frode Løvlie, "Questioning the Secular-Religious Cleavage in Palestinian Politics: Comparing Fatah and Hamas", **Politics and Religion**, Cilt Nu. 7, Sayı. 1, (2014), 100-121.

belirli dünyevi gerçeklerin kesiştiği noktada şekillendirdiklerini” savunmaktadır.⁶⁷⁰ Diğer bir ifadeyle, siyaseten seküler alanda mücadele etmenin getirdiği ideolojik esnekliklerin, kültürel ve toplumsal alanda gösterilen sekülerizm karşıtı sert muhalefeti de yumuşattığını öne sürmektedir.

Sonuç olarak; işgal ve emperyalizm karşıtı mücadelede ortaya koyduğu somut tavırlarla ön plana çıkan Hamas, İsrail’i merkeze alan ‘yerel’ bir direniş çerçevesi takip etmiştir. Batı tahakkümü karşıtı kültürel muhalefetiyle siyasal mücadelesini destekleyen Hamas’ın seküler gruplara alternatif olarak İslamcı bir retoriğe sahip olması ise, Filistin halkının genelinde karşılık bulan ‘din’ ve ‘direniş’ hassasiyetinin ‘siyasal bir ortak payda’ya dönüşmesine imkân tanımıştır. Hareketi Filistin’de iktidara taşıyan bu perspektif, kültürel ve toplumsal bağlamda Batılı değerlerin reddini öncelerken, teorik ve pratik boyutları bakımından seküler siyasetle görece uzlaşmacı bir pozisyonu ortaya çıkarmıştır. Bu esnekliğin bir sonucu olarak zaman zaman kendi tabanındaki kültürel ‘yozlaşma’ ile hesaplaşmak zorunda kalan Hamas, her şeye rağmen -hala daha- formel ve enformel siyaset alanlarında ortalama Filistin seçmenin teveccühünü kazanan bir yaklaşımın temsilcisi konumundadır.

3.3.İdeolojik Çerçevlendirmelerin Siyasi Pratiklere Etkisi

Toplumsal hareketlerin ideolojik yaklaşımları statik olmadığı gibi, zaman içerisinde yaşanan düşünsel değişimlerin hareketlerin tabanlarına izah edilme biçimleri de sabit ve değişmez değildir. Bu bağlamda, ‘ideolojik çerçevlendirmeler’in mahiyeti, gerek kitlesel meşruiyetin yeniden inşası gerekse de değişen söylemlere paralel olarak ortaya çıkan yeni siyasi pratiklerin rasyonelleştirilmesi bakımından kritik bir öneme sahiptir. İslâmî hareketlerin faaliyet gösterdikleri ülkelerde nasıl bir siyasi düzen tahayyülüne sahip oldukları, ne tür bir iktidar anlayışını takip ettikleri, hangi ittifak ilişkilerine kapı araladıkları ve siyaset söylemlerini hangi düzlemde revize ettikleri, düşünsel yaklaşımlarını çerçevlendirme stratejileriyle doğrudan ilişkili olmuştur. Dolayısıyla hareketlerin ideolojilerini hangi ‘çerçeve’den bakarak yeniden yorumladıklarını bilmek, siyasal entegrasyon süreçlerinin olgunluğunu, siyasi pratiklerinin arka planlarını ve siyasi

⁶⁷⁰ Giorgia Baldi, “Re-Thinking Islam and Islamism: Hamas Women between Religion, Secularism and Neo-Liberalism”, **Middle East Critique**, Cilt Nu. 31, Sayı. 3, (2022), 241-261.

başarı(sızlık)larının nedenlerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Buradan hareketle, bu alt başlıkta, ele aldığımız İslâmî hareketlerin ‘ideolojik çerçeveselendirmeleri’nin siyaset alanındaki mütakabiliyetleri karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

3.3.1.Siyasi Çoğulculuk ile Güç Paylaşımı İkileminde Müslüman Kardeşler

İhvan tarihinde seçim siyasetine katılımı ile ilgili gündeme gelen farklı yaklaşımlar olsa da, Enver Sedat dönemiyle birlikte siyasi fırsat yapılarının değerlendirilmesi yönünde bir fikir birliği oluşmuş; yaşlı kuşak ve orta kuşak mensupları parlamento seçimlerine katılma noktasında ortak bir karara varmışlardır.⁶⁷¹ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, 1980’li yıllarla birlikte daha görünür hale gelen bu açılım, hareketin siyasi faaliyetlerinde -’şura’ kavramıyla uyumlu olacak şekilde- ‘demokrasi’yi ‘ana çerçeve (*master frame*)’ olarak kabul etmesini beraberinde getirmiştir. Emmanuel Karagiannis, bu ana çerçevenin temel bileşenlerini ‘herkesin oy hakkına sahip olması bakımından siyasi eşitlik’, ‘çoğunluk kararı’ ve ‘halkın rızasını elde etmek bakımından siyasi meşruiyet’ olarak tanımlayarak, bu konuda en eleştirel yaklaşıma sahip olan Selefiler de dâhil olmak üzere pek çok İslâmî hareketin demokratik yollara başvurmayı doğal görmeye başladığını savunmaktadır. Ancak, ‘demokrasi ana çerçevesi’nin İslâmî hareketlerin siyasi değişim arayışları için bir meşruiyet kapısı olması, bu hareketler için seçimlere katılım süreçlerinin “her zaman liberal değerlerin ve normların tam olarak kabulü anlamına da gelmemektedir.”⁶⁷² Hatta Mısır İhvanı örneğinde olduğu gibi, siyasetin ‘ana çerçevesi’ olarak demokrasi olumlanmasına rağmen, beraberinde getirdiği felsefi perspektife yüklenen anlam bakımından aynı hareket içerisinde farklı yaklaşımlar ortaya çıkabilmektedir. Bu sebeple Mısır İhvanı’nın iktidar tahayyülünü ve ittifak ilişkilerini anlamada, araçsallaştırılan bir ‘çerçeve’ olarak demokrasinin kabulünden ziyade, arka planını inşa eden düşünsel yaklaşımların nasıl ‘çerçeveselendirildiği’ ve bunların siyasi pratiklere nasıl yansıdığı daha önem arz etmektedir.

İdeal devlet formunun nasıl olması gerektiği hususunda zaman içerisinde ‘İslam Devleti’ seçeneğini revize ederek ‘İslâmî referanslara sahip sivil devlet’i benimseyen İhvan, bu

⁶⁷¹ Edip Asaf Bekaroğlu, “Otoriter bir Rejimde Muhalif Olmak: Müslüman Kardeşler, Siyasal Fırsat Alanları ve Siyasal Kuşaklar”, Necmettin Doğan (Ed.), **Ortadoğu’da Çatışma ve İdeolojiler** içinde (117-170), İstanbul: Vadi Yayınları, 2017, 129.

⁶⁷² Emmanuel Karagiannis, “The rise of electoral Salafism in Egypt and Tunisia: the use of democracy as a master frame”, **The Journal of North African Studies**, Cilt Nu. 24, Sayı. 2, (2019), 210.

yeni yorumuyla İslam hukukunda öne çıkan ilkeleri reddetmeyen ‘seküler bir devlet yapısı’ nı çerçevlendirmiştir. Buna paralel olarak parti siyasetini ve siyasi çoğulculuğu daha fazla içselleştiren hareket, 1980’lerin başından itibaren Mübarek rejimine karşı seküler partilerle işbirliğine daha açık hale gelmiştir. Şeriat’a yüklenen anlamın da görece esnetildiği İhvan’ın yeni ideolojik çerçevesinde, dini çoğulculuk ve kadın hakları meseleleri de geçmişe nazaran daha ‘modern’ bir perspektiften değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, Kıptilerin statüsünün yeniden ele alınmasından kadınlar için daha eşitlikçi ve kapsayıcı bir anlayışın kabulüne kadar bir dizi ideolojik düzenlemeye başvurulmuştur.⁶⁷³ Ancak, İhvan’ın temel yaklaşımlarında değişimlere sebep olan bu yeniden çerçevlendirme süreçlerinin liderler ve teşkilatlar nezdinde bütüncül bir düzeyde sahiplenilmemesi, hareketin siyasi pratiklerinde tutarsızlıkların ortaya çıkmasıyla kalmamış, iktidar tecrübesinde müttefikleri tarafından yalnızlaştırılmasına da neden olmuştur.

1984’te Vefd Partisi ile ittifak kurarak meclise giren Mısır İhvanı, bu tercihiinde, Vefd’in seküler kimliğini olduğu gibi kabul ettiği için değil İslâmî içerikli mesajlarını olumlu karşılaması sebebiyle karar kılmıştır. Vefd’in parti mevzuatına ‘devletin dini İslam’dır ve yasaların kaynağı Şeriat’tır’ maddesini eklemesi, İhvan’ın ittifak kurmasında önemli bir belirleyici olurken, mevcut ittifakın sona ermesinde de resmîyetteki söylemin eylem boyutuna geçmemesi kritik rol oynamıştır. Her ne kadar İhvan’ın o dönemki lideri Ömer el-Tilmisani, Şeriat’ın uygulanması konusunda Mübarek rejimine meydan okuyacak ve seküler partileri uzaklaştıracak şekilde bir gündem oluşturmaktan kaçınsa da, hareketin önde gelen bazı liderleri bunun ertelenemez bir mesele olduğunda ısrarcı olmuştur. Neticede, Şeriat’ın içeriğine ve uygulama talebine ilişkin İhvan liderliği arasında ortaya çıkan farklı yaklaşımlar, Vefd’in hükümete Şeriat’la ilgili hiçbir baskı yapmamasıyla birleşince, İhvan-Vefd ittifakın dağılmasının önü açılmıştır. Benzer bir durum 1987’de İşçi Partisi ve Liberal Parti’yle birlikte kurulan ‘İslam İttifakı’ sürecinde de yaşanmıştır. Her iki partinin kendi yayın organlarında İslâmî görüşleri öne çıkarmasının ardından kurulan bu ittifakla birlikte parlamentoda ana muhalefet partisi konumuna gelen İhvan, üç yıl boyunca toplumsal ve siyasal pek çok meseleyi mecliste gündeme taşıırken, Şeriat’ın uygulanması taleplerine yönelik farklı görüşleri de kamuoyuyla paylaşmıştır.

⁶⁷³ Abdul Reda, s. 27-51.

Tilmisani'nin ardından Genel Mürşid olan Hamid Ebu Nasr, Şeriat'ın tedrici olarak uygulanmasını destekleyen açıklamalarda bulunurken, hareketin parlamento bloğu lideri Me'mun El-Hudeybi ise "Allah'ın kanunlarına ya uyarsınız ya da uymazsınız, bunun arası yok" ifadelerini kullanarak, daha sert bir tutum takip etmiştir.⁶⁷⁴ Şeriat talebine ilişkin ortaya çıkan bu söylem farklılığı, İhvan'ın kurumsal siyasete dâhil olurken başvurduğu yeni kavramsal çerçevelendirmelerin hareket kadroları tarafından aynı düzeyde anlaşılmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Muhalefet sürecinde ortaya çıkan bu fikirsel muğlaklık, İhvan'ı iktidar sürecinde de en çok zorlayan meselelerin başında gelmiştir. 1990 seçimlerini boykot kararında seküler partilerle ortak bir tavır takip edilmesi,⁶⁷⁵ İhvan'ın farklı ideolojilere mensup partilerle ilişki kurma hususunda niyetli olduğunu göstermekle birlikte, içeride 'liberaller' ile 'muhafazakârlar' arasında giderek derinleşen fikir ayrılıklarının kurulan ittifak ilişkilerine olumsuz yansımaya engel olamamıştır.

Orta kuşak liderlerin sendika temsilciliği süreçlerinde farklı ideolojik ve toplumsal tabana sahip gruplarla geliştirdiği ilişkiler, 'liberal'lerin düşünsel yaklaşımlarının İhvan'ın siyasi yol haritasına etki etmesine imkân sunmuş, 1990'lı yıllarla birlikte "kapalı bir örgüt görünümünden uzaklaşma çabası" ön plana çıkmaya başlamıştır. Ancak liberallerin çoğulculuk ve şeffaflık taleplerinin muhafazakâr liderler tarafından aynı ölçüde ilgi görmemesi, bu açılım girişimini kısa sürede sekteye uğratmış ve İhvan'ın daha geniş kitlelere hitap etmekte zorluklar yaşamasına neden olmuştur.⁶⁷⁶ 1992'de İhvan içerisindeki bazı liberal reformcuların Mısır muhalefetine diğer kesimleriyle irtibatı arttırmak için düzenlediği forum sırasında, muhafazakâr lider Me'mun el-Hudeybi'nin arkalarında örgütlü yapılanmaları olmayan bu kişilerin konuşma liyakatlerini sorgulamaya açması, liberaller ile muhafazakârlar arasındaki anlayış farkını ortaya koyan en sembol örneklerden biri olmuştur.⁶⁷⁷ Elbette bu, muhafazakâr kanadın değişime ve diyaloga tamamen kapalı olduğu anlamına gelmemekte, daha ziyade demokratik siyaset düzeninin temel kavramlarını farklı şekilde yorumladıklarına işaret etmektedir. Örneğin, 1994'te İhvan tarafından yayımlanan beyanatta, kadın hakları ve parti çoğulculuğu

⁶⁷⁴ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 50-54.

⁶⁷⁵ Mona El-Ghobashy, "The Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt Nu. 37, Sayı. 3, (2005), 381.

⁶⁷⁶ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 200.

⁶⁷⁷ Pargeter, *Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara*, 41.

hakkında net ifadeler kullanılmış, “Demokrasi Beyanı”nda ise Hristiyanların eşit haklara ve görevlere sahip olacağı zikredilmiştir. Muhafazakârların da onayını alan bu genel içerikli açıklamaların detaylara doğru inildikçe farklılıkları beraberinde getirebildiğinin en somut göstergelerinden biri, Genel Mürşid Mustafa Meşhur’un 1997’de Kıptilerle ilgili yaptığı açıklamadır. Kıptilerin ordudaki üst düzey görevlerden uzaklaştırılmaları gerektiğini belirten Meşhur, onlardan cizye vergisi almanın da şart olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷⁸ Neticede, İhvan’ın ideolojik çerçevelendirmelerine dair ortaya çıkan bu tarz birbirini tekzip eden açıklamalar, hareketin gerek toplum ölçeğinde gerek diğer siyasi partiler nezdinde güven kaybı yaşamasına kapı aralamıştır.

Mısır İhvanı’nın 1995 seçimlerinin hemen öncesinde yoğun bir devlet baskısına maruz kalması, ideolojik açılım stratejilerine karşı şerhleri olan muhafazakâr liderleri daha radikalleştirirken, liberal kadrolar arasında bölünme yaşanmasına neden olan Vasat Partisi’nin kurulma sürecine kapı aralamıştır.⁶⁷⁹ Ağustos 1995’te tüm muhalefet partilerinin temel asgari demokratik haklar bağlamında ortak duruşlarını deklare eden ‘ulusal bir sözleşme’ imzalama girişimlerinin Me’mun El-Hudeybi tarafından reddedilmesi ve Şeriat’la ilgili maddeleri içeren alternatif bir sözleşmenin teklif edilmesi, İhvan içerisinde ‘yenilikçi’ fikirler hususundaki görüş ayrılıklarının liberaller aleyhine evrildiğini göstermiştir.⁶⁸⁰ Mustafa Meşhur’un 1996’da Genel Mürşid ilan edilmesiyle liderlik kadrolarındaki güçlerini tahkim eden muhafazakârlar, 2000’li yıllara kadar bir yandan Mübarek rejiminin baskı ve tutuklama politikalarına karşı ‘hayatta kalma’ stratejisi takip ederken, diğer yandan da 1990’lı yılların başından itibaren ön plana çıkan ‘demokratik açılımları’ kendi yorumladıkları formatta sürdürmeye gayret etmiştir. Nitekim 2000 yılındaki genel seçimlerde devletin ilgisini fazla çekmeyecek ve ideolojik yoğunluktan arındırılmış bir seçim kampanyası takip edilmiş, ‘Çare İslam’ yerine ‘Çare Anayasa’ sloganları kullanılmıştır. Bunun bir neticesi olarak, 2001 yılında katıldığı avukatlar sendikası seçimlerinde ‘İslâmî’ bir söylemden ziyade mesleki söyleme odaklanan Mısır İhvanı, seçimlere kendi başına bir listeye girmektense muhalif grupların, iktidar partisinin ve bağımsız adayların yer aldığı ‘ulusal seçim listesi’ üzerinden katılmış, güç gösterisinden öte diğer gruplar tarafından kabul görme stratejisini

⁶⁷⁸ El-Ghobashy, s. 381-386.

⁶⁷⁹ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 93.

⁶⁸⁰ El-Ghobashy, s. 386-387.

takip ederek ‘öz kısıtlama’ya başvurmuştur.⁶⁸¹ Yirmi dört sandalyenin önemli bir kısmını elde etme imkânı varken sadece sekizine talip olarak ‘adil bir iktidar modeli’ne sahip olduğu görüntüsünü vermek isteyen hareket, liberal lider Ebu’l-Futuh üzerinden kamuoyuyla şu mesajı paylaşmıştır:

“Sendikalara hükmetmekten ziyade, daha çoğulcu kurulların oluşmasına izin verdik, çünkü her ne kadar Kardeşlik listeleriyle seçimleri kolayca kazanabileceğimizi bilsek de birçok kişiyi dışlıyor olacaktık. Sendikalarda yer alarak yapmak istediğimiz şey, İslami demokratik bir model sunarak, bunun pratikte çalıştığını göstermektir.”⁶⁸²

2004’te Muhammed Mehdi Akif’in liderlik koltuğuna oturmasıyla birlikte tekrar gündeme gelen ideolojik reform çerçevesi, 2000 yılındaki seçim programıyla oldukça benzer bir içeriğe sahip olan “Müslüman Kardeşler Girişimi: Mısır’da Reformun Genel İlkeleri Üzerine” başlıklı belgeyle yeni bir ivme kazansa da mevcut açılımların detaylarına ilişkin muğlaklığı ortadan kaldıramamıştır. Bir yandan liberal değerlere atıfta bulunarak, gayrimüslim haklarından iktidarın sivil doğasına kadar pek çok meseleye dair genel bir çerçeve çizen reform programı, diğer yandan İslam şeriatının uygulanmasının zorunluluğu ve toplumun İslamileştirilmesi gibi kritik konulara detaya inmeden değinmiştir. Bu bağlamda, İhvan’ın bu tarz programları ayrıntılara girmeden açıklama stratejisi, demokrasi ve Şeriat’ın uzlaştırılmasında yaşanacak tartışmaların hareket içerisinde ihtilaflara dönüşmesini engelleme çabası ve görece ‘ılımlılaşma’nın dindar geleneksel tabandan gelen desteği azaltma riskini bertaraf etme girişimi olarak değerlendirilmiştir.⁶⁸³

Benzer bir durum, Mısır İhvanı’nın Kifaye Hareketi’yle ilgili tavrında da ortaya çıkmıştır. Mübarek rejimine karşı geniş çaplı bir muhalefeti örgütleyen Kifaye Hareketi’nin 2004 yılında başlattığı kitlesel protestolarla kısa sürede Mısır sokaklarında inisiyatifi ele alması, İhvan’ın rejimin sert tepkisiyle karşılaşma ve muhalefet liderliğini kaybetme arasında gidip gelen bir ikilem yaşamasına neden olmuştur. Bu süreçte farklı gruplarla ideolojik ve kitlesel açıdan temasların sağlanması önemli kazanımlar oluştursa da, İhvan,

⁶⁸¹ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 97-99.

⁶⁸² Dan Murphy, “Egypt Keeps Muslim Brotherhood Boxed In”, **Christian Science Monitor**, 7 Haziran 2005.

⁶⁸³ Pargeter, *Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara*, 46-48.

başkaları tarafından liderlik yapılan bir harekete tüm varlığıyla destek sunmaktan kaçınmıştır. 2005'te Nasırcılardan Marksistlere kadar pek çok grubu içerisinde barındıran "Reform ve Değişim İçin Ulusal Koalisyon" adlı yeni bir oluşuma liderlik eden İhvan, seküler muhalif gruplarla farklılıkları bir kenara bırakma ve anayasal-siyasal reformlar için bir araya gelme iradesini ortaya koymuştur. Ancak, çok uzun ömürlü olmayan bu girişim, İhvan liderlerinin farklı beyanatları sebebiyle seküler muhaliflerde oluşan kuşku ve İhvan'ın koalisyonda baskın unsur olacağı yönündeki endişeler sebebiyle istenilen etkiyi yaratamamıştır. Bu toplantılara ilişkin görüşlerini paylaşan bazı seküler liderler, harekete çeşitli konularda verdikleri tavsiyeler ve sordukları sorular nedeniyle İhvan'ın 'küstah' ve 'kibirli' tavrıyla karşılaşmalarından şikâyet etmiştir.⁶⁸⁴

Öte yandan, 2007'de yayımladığı parti taslak programıyla ideolojik perspektifine dair daha net bir çerçeve çizmeye çalışan İhvan, geçmişteki reform söylemlerini güncellemekle birlikte, yasama ve yürütmeye tavsiyede bulunmak üzere 'ulema şurası' kurulması ve Kıptilerin 'devlet başkanı olamayacağı' şeklindeki maddelere programında yer verdiği için yine eleştirilere muhatap olmuştur. Hareket içerisindeki ideolojik tartışmaları yeniden tetikleyen bu ve benzeri ihtilaflı maddeler, muhafazakârların liberalleri "salt şariat temelli ilkeleri, anlık siyasi menfaat uğruna ihlal etmekle" suçlamasını beraberinde getirmiştir.⁶⁸⁵ Neticede, 1990'lı yıllardan itibaren reform girişimlerini daha yüksek sesle dile getiren İhvan, hareket içerisinde bütüncül bir perspektifi hâkim kılamaması ve tabanını kaybetme endişesi taşıması sebebiyle 'ideolojik çerçevelendirme'lerinin sınırlarını geniş tutmuş, detaylarda ortaya çıkan farklılaşmaların derinleşmesine engel olamamıştır. Daha sarıh bir 'çerçevelendirme'nin takip edilememesi, devletin baskısından kurtulmak ve tabanı daha geniş bir yelpazede muhafaza etmek açısından görece sürdürülebilir bir muhalefet stratejisi olsa da, bu müphemlik, Arap İsyanları sonrasında ortaya çıkan İhvan iktidarının gerek ittifak ilişkileri gerekse de toplumsal destek açısından kötü bir tecrübe yaşamasına zemin hazırlamıştır.

Geçmişte yaşadığı baskı ve zulümlerden ötürü ihtiyatlı davranarak Mübarek karşıtı protestolara görece geç katılan İhvan, sürecin sonunda, örgütlü yapılanması sayesinde en

⁶⁸⁴ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 107-117.

⁶⁸⁵ Pargeter, *Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara*, 48-49.

avantajlı hareket konumuna gelmiştir. Ancak geçiş döneminde orduyla işbirliği içerisine girmesiyle diğer devrimci grupların tepkisini çeken hareket, iktidara giden yolun en başında yeni siyasi sistemi kendi tekeline almayacağına dair ikna edici bir pozisyon alma zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştır.⁶⁸⁶ Bu bağlamda, Genel Mürşid Muhammed Bedii, seçimlere “hâkim olmak için değil, katılımcı olmak için” gireceklerini beyan ederek, “din, renk ve mezhep gözetmeksizin herkes için eşitliği savunan ılımlı ve hoşgörülü bir grup olduklarını göstereceklerini” vurgulamıştır.⁶⁸⁷ Haziran 2011’de Hürriyet ve Adalet Partisi’ni kuran İhvan, büyük ölçüde 2007’deki parti taslağının çerçevesini referans alsa da, kadın hakları ve gayri Müslimlerin haklarının yanı sıra ‘ulema şurası’ ve Kıpti bir kişinin devlet başkanı olması gibi tartışmalı maddeler konusunda bazı revizyonlara başvurmuştur. Ancak genel olarak tartışmalı meselelere ilişkin üzerinde uzlaşma sağlanmış somut yaklaşımların kabul edilmesi yerine, bunların muğlak bir alanda bırakıldığı ve duruma göre pozisyon alındığı bir yol haritası tercih edilmiştir.⁶⁸⁸ Nitekim bir yandan ‘şura’ ve ‘demokrasi’ kavramları, içerikleri detaylandırılmadan birbiri yerine kullanılarak mevcut belirsizlik sürdürülürken, diğer yandan Cumhurbaşkanlığı yardımcılığına bir kadın ve bir Kıpti’nin atanacağı açıklanarak, harekete ilişkin şüphelerin giderilmesi amaçlanmıştır.⁶⁸⁹

Devrimci müttefiklerine güven vermek amacıyla geçici hükümet üyeliği veya cumhurbaşkanlığı için aday göstermeyeceğini ve parlamento seçimlerinde sandalyelerin yüzde 50’si için yarışarak toplamda sadece üçte birini kazanmayı hedeflediğini açıklayan İhvan, bu söylemleriyle zıt düşen pratikler⁶⁹⁰ ortaya koyması sebebiyle ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. ‘Kamu yararı’ bağlamında tekrar çerçeveselendirdiği Şeriat’ı demokrasiyle uyumlu kılma söyleminde ortaya çıkan çelişkiler sebebiyle de seküler grupların ağır suçlamalarına muhatap olan hareket, anayasal ilkelere ilişkin tartışmalar sırasında da Selefiler ile seküler gruplar arasında gidip gelen bir pozisyon takip ederek, net bir tutum ortaya koymakta zorlanmıştır.⁶⁹¹ Hareket ile parti arasında sarıh bir sınır

⁶⁸⁶ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 170.

⁶⁸⁷ “MB Chairman: We Seek to Participate, not Dominate Elections”, **Ikhwanweb**, 20 Nisan 2011.

⁶⁸⁸ Al-Anani, “Upended Path: The Rise and Fall of Egypt’s Muslim Brotherhood”, 531-532.

⁶⁸⁹ “Mohamed Morsi to pick woman and Christian as Egypt’s vice-presidents,” **The Guardian**, 26 Haziran 2012.

⁶⁹⁰ İhvan, parlamento seçimlerinde sandalyelerin çoğunluğu için yarışa girmiştir. Ayrıca, toplumdan geniş destek gören bir cumhurbaşkanını destekleme kararından vazgeçerek kendisi aday çıkarmıştır.

⁶⁹¹ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 190-195.

çizme ihtiyacı duymayan İhvan, parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinde elde ettiği başarıyı uzlaşmacı bir siyasetle bütünleştirmekte zorlanınca, ‘güç paylaşımı’na açık olmadığı yönünde görüntü vermeye başlamıştır.⁶⁹² İhvan’ın başlangıçtaki öz kısıtlamalarını bir kenara bırakarak tüm varlığıyla siyasal hayata hâkim olma arzusu, cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci tura kalmasının ardından yeni bir süreçle karşı karşıya kalmıştır. Eski düzeni temsil eden Ahmed Şefik’e karşı devrimci grupların desteğine ihtiyaç duyan Muhammed Mursi, “Devrimin Korunması İçin Ulusal Cephe” liderleriyle bir araya gelerek cumhurbaşkanı seçilmesi durumunda ‘ulusal kurtuluş hükümeti’ kurulması yönünde bir vaatte bulunmuştur. Seçimlerin ardından bu bağlamda, Mursi’nin önde gelen devrimci isimlere çeşitli kademelerde hükümete katılma daveti yapması muhalif partiler tarafından kabul görmemekle birlikte, İhvan’ın da ulusal bir koalisyon hükümeti kurmaya ve rakiplerini eşit birer ortak olarak gördüğü bir iktidar paylaşımına çok yanaşmadığı yorumları yapılmıştır. Devrimci liderlere göre, Mursi Hişam Kandil’i başbakan atayarak kendi gücünü tahkim etmiş ve zaferinin ardından kendilerine sırt çevirmiştir.⁶⁹³ Muhammed El-Fıki, devrimci gruplarla kurulan ilişkiye dair önemli bir özeleştiri yapmaktadır:

“Olabilir, biraz yok sayma durumu olduğunu söyleyebiliriz. İhvan’ın içinden çıkmış devrimci gençler için de geçerli bu durum. Şimdiki aklımız olsaydı, belki Devrimci Gençler Konseyi’nde İhvan’ın yer almaması yönündeki kararı almazdık. Şimdiki aklımız olsaydı, belki devrimci gençlere yönelik daha fazla bir şeyler yapabilirdik. Tüm bunlar şu an üzerinde çalışılan değerlendirme çalışmasında yer alacak.”⁶⁹⁴

Kasım-Aralık 2012’de gündeme gelen anayasa süreci, devrimci grupların İhvan karşıtı bir bloğa evrilmesinde son aşama olmuştur. Anayasa Komisyonu’nda diğer grupların temsil gücünün zayıf kalması ve tartışmalı maddelerin yeterince uzlaşmaya açılmaması, Mursi karşıtı toplumsal tepkinin artmasına neden olmuştur. Neticede, yüzde 33 gibi düşük bir katılımı gerçekleştirilen anayasa oylama süreci, ülkede kutuplaştırmacı bir güç olarak algılanmaya başlanan İhvan iktidarının ömrünün kısa süreli olmasını doğurmuştur.⁶⁹⁵

⁶⁹² Yasser El-Shimy, “The Muslim Brotherhood”, **Adelphi Series**, Cilt Nu. 55, Sayı. 453-454, (2015), 82.

⁶⁹³ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 270-273.

⁶⁹⁴ Mısır Parlamentosu Mali ve İktisadi Komitesi Eski Başkanı Muhammed el-Fıki ile kişisel görüşme, İstanbul, 25 Nisan 2023.

⁶⁹⁵ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 201.

Hareketin geçmiş dönemlerde maruz kaldığı baskılarla tekrar yüzleşmemek için sistemi hızlıca dönüştürme ve kilit pozisyonlara kendine yakın isimleri atama çabaları anayasa sürecindeki aceleciliğini kısmen açıklasa da,⁶⁹⁶ birinci olarak çıktığı seçimlerin/referandumun (parlamento, cumhurbaşkanlığı ve anayasa) oldukça düşük katılımı olduğu gerçeğini göz ardı ederek ‘mutlak iktidar’ vehmine kapılması ve içerideki liberal ve muhafazakâr söylemlerin çatışmasında muğlaklaşan ‘siyasi tahayyül’ün şeffaf olmayışı, İhvan’ın yanlış siyasi adımlarına ilişkin daha mantıklı bir izah sunmaktadır. Ancak, Muhammed El-Fıkı bu argümana itiraz ederek, İhvan’ın her zaman paylaşımcı bir anlayışı takip ettiğini savunmaktadır:

“Devrim bileşenleri arasında çok çabuk bir ayrışma yaşandı. Ancak İhvan muhalefette değil, iktidarda kalmayı tercih etti. Aslında İhvan’ın bu yönde bir isteği yoktu ancak bazı şartlar bizi buna mecbur bıraktı. Biz bazı kişilere teklif götürdük, onlar reddetti. Bunların arasında bazı hakimler, bazı vatansever kişiler vardı. İnsanlar eğer alternatif bir oluşum gelirse bu alternatifin muhalefet veya devrimciler olmayacağını, alternatifin eski yönetim olacağını söylediler. Yani ya iktidarı devralacaksınız ya da eski yönetim gelecek dendi. Onlar da yönetime talip olmayı seçtiler. Doğru veya yanlış tartışılır ama şüphesiz ki bu uğurda büyük bedeller ödendi... İhvan’ın yönetim tarzının nasıl olması gerektiğine dair fikirleri İslam ile ve adalet ile hükmedilmesi gerektiği yönünde. İlla biz iktidar olalım gibi bir kaygıları yok. Mesele iktidar meselesi değil yani.”⁶⁹⁷

Diğer yandan, bu tespitlerimiz, İhvan’ın siyasi sisteme katılım hususunda ikircikli bir politikaya sahip olduğu anlamına da gelmemektedir. Hareket, geçmişte olduğu gibi 2011-2013 yılları arasında da siyasete sıkı sıkıya bağlı kalmış, zaman zaman tecrübe eksikliğinden kaynaklanan hatalar yapsa da yapısal sorunların ve siyasi tikanıklıkların yaşandığı durumlarda dahi “sistem içinde çalışma taahhüdünden bir an bile vazgeçmemiştir”.⁶⁹⁸ Wickham’a göre, iktidar performansından yola çıkarak İhvan’ı ‘anti-demokratik’ olarak tasvir etmek doğru değildir. Hareketin sadece kendi ilkelerini

⁶⁹⁶ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 274.

⁶⁹⁷ Mısır Parlamentosu Mali ve İktisadi Komitesi Eski Başkanı Muhammed el-Fıkı ile kişisel görüşme, İstanbul, 25 Nisan 2023.

⁶⁹⁸ Jennifer Wilmot, “A commitment to politics: the trajectory of the Muslim Brotherhood during Egypt’s 2011–13 political opening”, *Contemporary Arab Affairs*, Cilt Nu. 8, Sayı. 3, (2015), 394.

savunma uğruna hareket etmediğini belirten Wickham, İhvan'ın zayıf noktasının 'ideolojik aşırılık'tan ziyade, 'kibir' olduğunu iddia etmiştir. Buna göre, İhvan, hem derin devlete karşı vereceği mücadelede devrimci kampın bileşenlerinden ihtiyaç duyduğu desteği küçümsemiş hem de siyasi tecrübesizliğini ve yönetim hususundaki teknik uzmanlık eksikliğini kabul etmeye yanaşmamıştır. Bu durum, Mursi'ye verdiği desteği geri çeken devrimci grupların 'Temerrüd' bloğu altında toplanarak İhvan iktidarına karşı sokaklara dökülmelerine neden olmuştur.⁶⁹⁹ Dolayısıyla, ordu faktörü ve ABD gibi dış güçlerin müdahalesi kadar, hareketin devrimci müttefiklerinde oluşan güvensizlik ve endişe de İhvan iktidarının sona ermesinde belirleyici faktörlerden olmuştur.

Sonuç olarak; kurumsal siyasete dâhil olduğu süreçten itibaren daha reformcu bir söylemi takip eden İhvan, İslâmî bakış açısıyla liberal siyaset teorisinin kavramlarını mezcettiği yeni bir çerçeve inşa etmeye çalışmıştır. Gerek mevcut taban aktivizminde önemli bir rakip olarak gördüğü Selefilerin daha 'radikal' tutumları gerekse de lider kadrosundaki liberal-muhafazakâr düşünce çatışması, hareketin 'reformcu çerçeve'nin sınırlarını geniş ve muğlak tutmasını doğurmuştur. İhvan'ın siyasi açılımlarının taktiksel mi yoksa düşünsel mi olduğu yönünde on yıllardır süren tartışmalar, iktidar sürecinde dahi "şeriat, demokrasi ve çoğulculuk gibi kavramlara dair belirsizliğin ortadan kalkmasına"⁷⁰⁰ imkân sunamamıştır. Hareketin 'gizli bir ajanda'ya sahip olduğu iddialarına kapı aralayan bu durum, İhvan'ın müttefikleriyle güven ilişkisi kurmasına mani olduğu gibi, siyaset tahayyülü ve iktidar algısı bakımından 'kendisini merkeze alan' ve 'uzlaşmaya kapalı' bir görüntü vermesine de neden olmuştur. Elbette burada dikkat çektiğimiz eksiklik, İhvan'ın liberal demokrasinin temel umdelerini tam anlamıyla içselleştirememesi değil, İslâmî siyaset ilkeleri ile liberal demokrasinin temel parametrelerini mezceden 'melez çerçevelendirme'ye ilişkin sarıh bir bakış açısı ortaya koyamamasıdır. Diğer bir ifadeyle, oryantalizmin üstenci bakış açısına itiraz eden bu yaklaşımımız, İhvan'ın daha başarılı bir siyaset performansı ortaya koyabilmesi için, Batı'dan neşet eden 'ideal siyaset ilkeleri'ne bağlılığın gerekliliğinden ziyade, yeniden yorumlanan 'ideolojik çerçevelendirmeler'in hareket kadrolarındaki içsel bütünlüğünün şart olduğuna atıfta bulunmaktadır.

⁶⁹⁹ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 275-279.

⁷⁰⁰ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 201.

3.3.2.Gölge İktidar Anlayışıyla Hizbullah: Revizyonist mi, Statükocu mu?

Kuruluşundan bu yana farklı ideolojik açılımlara başvuran Hizbullah, çerçevlendirme stratejilerinde Mısır İhvanı'na nazaran daha bütüncül bir görüntü ortaya koymuş, bunun neticesinde siyasi pratiklerinde görece daha başarılı bir performansla öne çıkmıştır. Emmanuel Karagiannis, Hizbullah'ın amaçlarına meşruiyet kazandırabilmek için 'ana çerçevesi'ni 'pan-İslamcılık, insan hakları ve küreselleşme karşıtlığı' üzerinden inşa ettiğini savunduğu makalesinde, David Snow ve Robert Benford'un çerçevlendirme kategorilerinden yararlanarak 'teşhis çerçevesi', 'prognostik çerçeveleme' ve 'motivasyonel çerçeveleme' bağlamında hareketi analiz etmektedir. Buna göre, sorunların tanımlanması bağlamında işlevsel olan Hizbullah'ın 'teşhis çerçeveleri', başlangıçta "Lübnan'daki siyasi elitleri gayri meşrulaştıran ve rejim değişikliğini rasyonalize eden" bir bağlama sahipken, siyasi sisteme katılımı birlikte içeriye dönük eleştiri dozunu azaltmış, 'mustazaf-müstekbir' kavramsallaştırmalarını İsrail ve Amerikan karşıtlığı üzerinden yeniden yorumlamıştır. Hizbullah'ın çözüm önerilerini ele alan 'prognostik çerçeveleme' ise, teşhis çerçeveleri gibi esnek bir yapıya sahiptir ve sosyo-politik şartlara göre yeniden düzenlenmiştir. Kuruluş döneminde 'İslam Devleti'ni idealize eden Hizbullah, Taif düzeni sonrasında "Lübnanlılar için adalet ve eşitlik sağlayabilecek temsili hükümeti" çözüm yolu olarak sunmuştur. 'Cihad' ve 'direniş' ise değişmeyen 'prognostik çerçeveler' olarak varlığını korumuştur. Kitleleri harekete geçiren bir işleve sahip olan 'motivasyonel çerçeveleri' de iyi kullanan Hizbullah, Şii takipçileri için 'dini merkeze alan duygusal retorikleri ve sembolleri' öne çıkarırken, Şii olmayan sempatizanları için İsrail karşıtı mücadeleye vurgu yapan ulusalcı kahramanlık algısına başvurmuştur. Kısacası Karagiannis'e göre, Hizbullah'ın değişen koşullara ayak uyduran esnek çerçevlendirme stratejisi, kitlelere mesajların net bir şekilde iletilmesinde fonksiyonel bir rol oynamakta ve hareketin Lübnan'da artan popüleritesini açıklama imkânı sunmaktadır.⁷⁰¹

Hizbullah'ın hedef küçülten ideolojik dönüşümü, 'direniş'i ortak bir 'ulusal' paydada genişleten bir süreçle takviye edilmiştir. Bu bağlamda, hem kendi kitlesini canlı tutmak hem de 'Lübnanlı' kimliğine eşlik edecek 'ortak bir hedef' etrafında diğer siyasi aktörlerle paylaşımda bulunmak amacına sahip olan Hizbullah, 'direniş'i merkeze alan

⁷⁰¹ Karagiannis, "Hizballah as a Social Movement Organization", 365–383.

geniş bir çerçeveyi rasyonelleştirmeyi başarmıştır. Hizbullah'ı “sosyal, siyasal, askeri ve kültürel boyutları bir direniş söyleminin parçası olan bütüncül bir ağ” olarak tanımlayan Marco Nilsson, hareketin direniş çerçevelerini “direnişin çeşitliliği, direnişin normalleşmesi ve direnişin toplumsal boyutları” olarak üç ana tema etrafında açıklamaktadır. Buna göre, direnişin çeşitliliği, farklı bağlamlarda farklı hedef kitlelere hitap ederken oldukça kritik bir öneme sahiptir. Kadınlara, seçmenlere, üniversite öğrencilerine veya başka din ve mezhep mensuplarına çağrıda bulunurken farklılaşan direniş söylemi, sunduğu geniş yelpazeyle bir yandan bağlamsal bir önem kazanırken, diğer yandan birleştirici bir tutkal görevi görmektedir. Direnişin normalleşmesi ise, silahlı bir mücadelenin ötesinde hayatın tüm boyutlarına dokunan ve “birçok hedef grubunun hayal gücüne hitap eden uzun vadeli bir proje” olarak direnişin jenerik bir kavrama dönüşmesidir. Diğer bir ifadeyle, detaylarda boğulmayan ve muhatapların kendi yaşam formlarına göre hayatlarına rahatça uyarlayabilecekleri genel bir kavrama dönüşen direniş, uzun ömürlü mücadeleyi mümkün kılan ortak bir mutabakat olarak kabul edilmektedir. Son olarak direnişin toplumsal boyutları, farklı mücadele yollarını kamusalılaştıran bütüncül bir direniş kültürü oluşturmayı izah etmektedir. Nilsson'a göre, Hizbullah tüm bu direniş çerçevelerini birleştirici unsur olarak ‘din’e ve ‘direnişin ulusallaştırılması’na başvurmaktadır.⁷⁰² Bu sayede, direniş parantezinde bir ittifak ilişkisi inşa eden hareket, siyasi pratiklerinde diğer ihtilaf noktalarını bir kenara bırakarak daha somutlaştırılmış bir ortak paydayı merkeze taşımaktadır. Mahmud Kumati, Hizbullah'ın ittifak ilişkilerine yönelik temel bakış açısını şöyle özetlemektedir:

“Hizbullah, Lübnan'da etkin bir güç ancak etkin olan tek güç değil. Lübnan'da etkin olan başka güçler de var. Hizbullah, farklı renklerden ve kesimlerden geniş bir siyasi ilişkiler ağı ördü. Bu ilişki ağında mezhepsel, dini ve siyasi pek çok renkten kişiler bulunuyor. Farklı mezhebi olanlar, farklı dini olanlar, solcular, Arapçılar vs. Tüm bunlar direnişi ve direniş hattını destekliyor. Tüm bunlar siyasi alanda Hizbullah'ın gücünü ve etkisini herhangi bir dayatma veya baskı yoluna gitmeksizin artıran faktörler oldu. Lübnan'daki hiç kimseye kendi görüşlerini veya konumunu dayatmadan. Hizbullah siyasi alanda yalnızca parlamenter gücünü ve hükümetteki

⁷⁰² Nilsson, s. 1607-1609.

varlığını kullanıyor. Bu faaliyette, saydığım etkenlerden ötürü Hizbullah yalnızca siyasi gücünden faydalıyor... Biz, geçmişte de günümüzde de müttefiklerimizle ortaklık ilkesi üzerine çalıştık. Müttefiklerimize saygı duyarak yaklaşıyoruz. Onlarla çok fazla tartışma ve diyalog gerçekleştiriyoruz ve ortak pozisyon alıyoruz. Belirli bir kararı almaları için onlara baskı uygulamıyor veya onlara belirli bir kararı dayatmıyoruz. Muhalefet ettiğimiz zaman biz de, müttefiklerimiz de bunu ortak bir kanaat çerçevesinde yapıyoruz. Mecliste kendi duruşumuzu deklare ediyoruz, bakanlar kurulunda kendi duruşumuzu deklare ediyoruz. Durduğumuz yeri açık sözlülükle ve net bir şekilde ifade ediyoruz. Biz her zaman Lübnan’da istikrardan yana olmuştuk ve Lübnan’da bir uzlaş olmasını istemiştir. Bunlar bizim kırmızı çizgilerimizdir. Ayrıca tüm alanlarda katılım hakkımız olan siyasi süreçlere katılarak kendimizi ifade etme hakkımızı kullanıyoruz. Cumhurbaşkanı, başbakan ataması, hükümet kurulması, parlamentodaki kanun teklifleri, hükümetteki karar alma süreçleri vs. hepsinde yer alıyoruz. Bunların yanında diğer siyasi partilerle de istişarelerimizi yürütüyoruz. Saygı çerçevesinde fikir alışverişi yürütüp sonrasında kararlar alıyoruz.”⁷⁰³

Hizbullah ‘açılım’ politikasıyla “Lübnanlılık”a ilişkin yeni bir anlatı getirmekte, sunduğu alternatif milliyetçilik aracılığıyla da “Lübnan’ı, kendisini Filistin mücadelesi gibi davalardan uzak tutmayan bir Arap devleti” olarak çerçevelendirmektedir. Başka bir deyişle, Hizbullah, Lübnan milliyetçiliği ve Lübnan’ın bölgedeki konumu hakkında yeni tasavvurlar inşa ederek, hem İsrail karşıtı pozisyonunu tahkim etmekte hem de marjinalize edilmiş Şii toplumunu Lübnan ulus devletine dâhil etmeye çalışmaktadır.⁷⁰⁴ Bu çerçevelendirme, Hizbullah’ın yerel bir aktör olarak kabul görmesine imkân vermesi bakımından önemli bir fonksiyon olmakla birlikte, hareketin, itiraz ettiği mezhep kotalı siyasal sistemin sürdürülmesine katkı sunması gibi bir çelişkiyi de zaman içerisinde doğurmuştur.⁷⁰⁵ Her şeye rağmen, Hizbullah’ın ideolojik çerçevelerinde yaptığı radikal

⁷⁰³ Hizbullah Siyasi Meclis üyesi ve Eski Parlamento İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanı Mahmud Kumati ile kişisel görüşme, Lübnan, 19 Mayıs 2023.

⁷⁰⁴ Lara Deeb, “Exhibiting the ‘Just-Lived-Past’: Hezbollah’s Nationalist Narratives in Transnational Political Context”, **Comparative Studies in Society and History**, Cilt Nu. 50, Sayı. 2, (2008), 376.

⁷⁰⁵ Samantha May, “The Rise of the ‘Resistance Axis’: Hezbollah and the Legacy of the Taif Agreement”, **Nationalism and Ethnic Politics**, Cilt Nu. 25, Sayı. 1, (2019), 125.

sayılabilecek bu dönüşümler, Lübnan’da kilit pozisyonda bir siyasi aktör olarak kabul görmesine ve tüm din ve mezhep gruplarıyla ittifak ilişkisi içerisine girebilmesine fırsat sunmuştur. Aynı zamanda bu değişim tercihleri, Hizbullah’ın Lübnan içerisindeki yerleşme tecrübesi ile Lübnan dışındaki (anti-emperyalist) hedefleri arasında denge kurarak ‘uluslararası sisteme olan karşıtlığını’ muhafaza etmesine de izin vermiştir.⁷⁰⁶

Hizbullah’ın ideolojik çerçevelerine ilişkin performansı, zaman zaman başvurduğu pragmatist tercihleriyle birlikte, siyasi pratiklerinde doğrudan belirleyici olmuştur. Hareketin ‘infatih’ politikası, toplumsal taban desteğinin Şii nüfusun ötesine geçerek çeşitlenmesine ve bu sayede ülkede oynadığı siyasi rolün artmasına fırsat sunmuştur. Şiiler, Sünniler, Hristiyanlar ve diğer mezhep mensuplarıyla kurduğu ilişkilerde temel referans kaynağı olarak “İsrail, ABD ve Batı emperyalizmi karşıtlığı”nı merkeze alan Hizbullah, kurduğu ittifak ilişkilerini bu çerçevede oluşturmuştur. Hizbullah’ın bu açılımının siyasi rolüne etkisini girdiği seçimlerde kazandığı sandalye sayısından ve oluşturduğu ittifak ilişkilerinden anlamak mümkündür. Buna göre, ilk defa 1992’de seçimlere giren hareket, seçim listesindeki on iki sandalyenin hepsini kazanmış;⁷⁰⁷ bu listede sekiz Şii milletvekili adayının yanı sıra, iki Sünni ve iki Hristiyan aday da yer almıştır. 1996’da Hizbullah’ın kazandığı listedeki on milletvekilinin yedisi Şii, ikisi Sünni ve biri Hristiyan iken; 2000 yılında dokuzu Şii, ikisi Sünni ve biri Hristiyan olmak üzere yine on iki kişi Hizbullah’ın listesinden milletvekili olmuştur.⁷⁰⁸ Hizbullah, 2006 yılında Özgür Yurtsever Hareketi’yle (ÖYH) imzaladığı mutabakat anlaşmasına kadar, kendi listesinde başta Sünniler ve Hristiyanlar olmak üzere farklı toplumsal kesim temsilcilerine yer vermiştir. Bu tarihten sonra ise Hristiyanlara listesinde yer vermeye gerek kalmadığı için, kendisiyle yakın ilişki içerisinde olan Sünniler Hizbullah’ın listesinde yer bulmuştur. Bu diyalog zemini, hareketin üstlendiği siyasi rolün, kendisine destek veren Şii tabanın çok daha ötesine taşınmasını sağlamıştır.

Öte yandan, seçim süreçlerinde kurulan bu ittifak ilişkilerinin bir benzeri ‘direniş’ merkezli olarak da kurulmuştur. İsrail’e karşı verdiği örgütlü mücadeleyi Şii nüfusla

⁷⁰⁶ Rosita Di Peri, “Islamist Actors from an Anti-system Perspective: The Case of Hizbullah”, **Politics, Religion & Ideology**, Cilt Nu. 15, Sayı. 4, (2014), 501.

⁷⁰⁷ Lübnan siyasal sistemi mezhep kotası düzenine göre inşa edilmiştir; bu sebeple her mezhebe ait mensupların mecliste alacağı maksimum sayı kotayla belirlenmektedir. Güncel durumda, Meclis’te Şiilere ayrılan koltuk sayısı 27’dir.

⁷⁰⁸ Alagha, *Hizbullah’s Identity Construction*, 115-116.

sınırlandırmak istemeyen Hizbullah, işgale karşı mücadele etmek isteyen farklı din ve mezhep mensuplarını tek bir çatı altında toplama girişiminde bulunmuştur. 1997’de kuruluşuna öncülük ettiği Lübnan Direniş Tugayları’nda⁷⁰⁹ Sünniler, Dürziler ve Hristiyanlardan oluşan birliklere askeri eğitim vererek, İsrail’e karşı yürüttüğü “askeri cihadı”, ülkenin tüm bileşenlerinin sahipleneceği “yerel-ulusal direniş”e çevirme gayretinde olmuştur.⁷¹⁰ Hizbullah bu sayede, direnişin toplumsallaşmasını, İsrail karşıtı ortak paydanın genişlemesini, silahına el uzatmaya çalışanların engellenmesini ve ülkedeki siyasi ağırlığının göz ardı edilemez bir gerçek haline gelmesini amaçlamıştır.

2000’li yıllarda Suriye’nin Lübnan’daki varlığının yoğun bir şekilde sorgulamaya açılması, Hizbullah’ın siyaset sahnesinde daha fazla inisiyatif almasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, Refik Hariri suikastı sonrası Lübnan’da Suriye/İran taraftarları-ABD/İsrail karşıtları (8 Mart) ve Suriye/İran karşıtları-ABD/Suudi Arabistan taraftarları (14 Mart) şeklinde iki bloğun oluşması, Hizbullah’ı yeni ittifak arayışlarına yönlendirmiştir. 2005 genel seçimlerinden 14 Mart koalisyonunun zaferle ayrılması, uzun vadede Hizbullah’ın silahsızlandırılmasının daha yoğun bir şekilde gündeme getirileceğine dair önemli bir işaret sayılmıştır. Her ne kadar Hizbullah yeni kurulan kabinede yer alsa da, kabinenin çoğunluğunu 14 Mart koalisyonunun oluşturması hareketi yeni çözüm arayışlarına sevk etmiştir. Neticede, Hizbullah 6 Şubat 2006’da en beklenmedik ittifak ilişkilerinden birine imza atmıştır. Taif Anlaşması’nın hilafına olacak şekilde Suriye Ordusu’na karşı açtığı “Özgürlük Savaşı”yla hatırlanan ve 1990 yılından Suriye’nin ülkeyi terk ettiği 2005 yılına kadar sürgünde yaşayan Lübnan eski genelkurmay başkanı Mişel Aun ile masaya oturan Nasrallah, Hizbullah’ın Aun’un partisi ÖYH ile mutabakat anlaşmasına vardığını açıklamıştır. Bu anlaşma, Lübnan’daki siyasi taraflar arasındaki geleneksel anlaşmaların yabancı bir devletin icbarıyla ve maddeleri kamuoyuyla paylaşılmadan yapıldığı göz önünde bulundurulduğunda, ülke siyasetinde oldukça özgün bir konuma sahiptir.⁷¹¹

⁷⁰⁹ Eitan Azani, “The Hybrid Terrorist Organization: Hezbollah as a Case Study”, **Studies in Conflict & Terrorism**, Cilt Nu. 36, Sayı. 11, (2013), 908.

⁷¹⁰ Nilsson, s. 1608.

⁷¹¹ Bouchra Bouyoub, “The Free Patriotic Movement and Hizbullah Political Entente: A Paradigm Shift in Lebanese Identity and State Formation?”, Kenneth Christie ve Mohammad Masad (Ed.), **State Formation and Identity in the Middle East and North Africa** içinde (173-198), New York: Palgrave Macmillan, 2013, 185.

2005 genel seçimlerinde Hristiyanlar arasında en yüksek oyu alan ÖYH, meclisteki sandalye sayısı ile bakanlar kurulunda kendisine teklif edilen koltuk sayısı arasındaki oran temsiliyeti probleminden ötürü kabineye girmeyi reddetmişti. Bunu bir fırsat olarak gören Hizbullah, 2006 yılının ilk aylarında ÖYH ile yaptığı anlaşma neticesinde, 8 Mart koalisyonunun cephesini genişletmeyi başarmıştır. Ancak Hizbullah'ın kurduğu bu ittifak ilişkisi, hareketin ideolojik ve stratejik yaklaşımı açısından önemli dönüşümleri içerisinde barındırmaktadır. Zira Aun, Fransa'da yaşadığı 15 yıllık sürgün hayatı boyunca Suriye'ye olan muhalefeti sürdürmekle yetinmemiş, ABD Temsilciler Meclisi Ortadoğu ve Merkez Asya Alt Komitesi'nde görüşülen ve "Suriye'nin Lübnan'daki teröristlere sunduğu desteği sonlandırarak geri çekilmesi ve Hizbullah dâhil silahlı tüm grupların güney Lübnan'dan çıkarılması" çağrısında bulunan yasa tasarısına ilişkin yuvarlak masa toplantısına katılmıştır. Ayrıca Aun'un BM'nin 1559 no'lu kararını açıkça desteklemesi, seküler ve Batı yanlısı bakış açısı ve çoğulcu söylemine rağmen Hristiyan kimliğine yaptığı ısrarlı vurgu, Hizbullah'ın ittifak kurmasının önündeki engeller olarak gündeme gelmiştir.⁷¹² Ancak tüm bu kısıtlamalara rağmen, Hizbullah önceliklerinde yeniden bir düzenlemeye giderek, 'direniş' ve 'silahsızlandırılmanın engellenmesi' maddelerine vurgu yapmış ve 'İslami düzen'e ilişkin taleplerini tamamen arka plana itmeyi tercih etmiştir. Bu sayede hem yaptığı ideolojik ve stratejik revizyonlarla 'işgale karşı direniş' sabitesini muhafaza etmiş hem de kurduğu yeni ittifak ilişkisiyle direnişi hedef alan cepheye karşı elini güçlendirmiştir.

Nasrallah ve Aun'un imzasını taşıyan on maddelik anlaşma metninde, Hizbullah'ın geçmiş söylemleriyle farklılık arz eden bazı vurgular dikkat çekmektedir. Buna göre, yönetimin birden çok grup arasında paylaşılmasını ve her kesimin hükümette söz sahibi olmasını öngören 'uzlaşmacı demokrasi' vurgusu ikinci maddede dile getirilmiştir. İslami düzen anlayışından çoğulcu siyasi kültüre adapte olmaya geçişi temsil eden bu bakış açısı, dördüncü maddede ele alınan "eşitlik, adalet ve liyakat merkezli vatandaşlığı öngören modern devlet"e yapılan atıfta da öne çıkmıştır. Yine, güvenlik meselesinin ele alındığı yedinci maddede de siyasi suikastlar kınanırken, temel insan hakları ve ülkedeki çoğulcu yapı vurgulanmış; takip edilecek güvenlik anlayışının anayasada güvence altına alınmış temel hakları ihlal etmemesi gerekliliği dile getirilmiştir.⁷¹³ Hizbullah'ın ideolojik

⁷¹² Moussawi, s. 223-225.

⁷¹³ Bouyoub, s. 189-191.

çerçevesini yeniden şekillendirmesini zorunlu hale getiren bu ittifak ilişkisinin hangi tür kazanımlar uğruna yapıldığı sorusu ise anlaşmanın diğer bazı maddelerinde cevap bulmaktadır. Seçim düzeninde nispi temsil sistemini teklif eden üçüncü maddenin yanı sıra Suriye-Lübnan ilişkilerini yeniden ele almayı öngören sekizinci madde, Hizbullah'ın 'direniş' gündemine hizmet etmesi bakımından önem arz etmektedir. Aun'un Suriye karşıtı pozisyonunu revize etmesini gerektiren anlaşma, aynı zamanda Filistinlilere ve Filistin meselesine bakışı dokuzuncu maddede ele alması hususunda da Hizbullah'ın elini güçlendirmiştir.⁷¹⁴

Ancak, anlaşmayı Hizbullah açısından anlamlı kılan ve siyasi ideolojisinden kısmi tavizler vermesine neden olan temel kazanımlar onuncu maddede gündem edilmiştir. Buna göre, bir grubun silah taşımalarının bir amaç olmaktan ziyade, işgal edilmiş toprağının muhafazası noktasında bir araç olduğu vurgulanarak; Hizbullah'ın silahlarının hem işgalin varlığına karşı Lübnan halkına güç vermesi bağlamında ulusal konsensüs ile meşru olduğu hem de İsrail'in Şeba Çiftlikleri'ni işgalinin devam etmesi, Lübnan vatandaşlarını hapsedmesi ve Lübnan'ın egemenliğine tehdit oluşturması bakımından oluşan 'objektif şartlar' sebebiyle bu meşruiyetini koruduğu ifade edilmiştir.⁷¹⁵ Bu sayede, Hizbullah'ın mevcut şartların ve ulusal konsensüsün devam etmesi durumunda silahlarını muhafaza etmesinin gerekliliği, en çok oy oranına sahip Hristiyan partinin lideri tarafından teyit edilmiştir. Diğer yandan, onuncu maddede, Lübnan'ın bağımsızlığı ve egemenliğinin -kendisine yöneltilen tehditlere karşı- korunmasının ulusal bir görev ve sorumluluk olduğu belirtilerek, bunun uluslararası anlaşmalar ve BM İnsan Hakları Sözleşmesi'yle garanti altına alındığı zikredilmiştir. Bu açıklamayla, Hizbullah açısından direnişin meşruiyetinin 'cihad'dan ziyade İnsan Hakları Sözleşmesi'ne bağlandığı bir tablo gündeme gelmiştir.⁷¹⁶ Tüm bunlardan yola çıkarak; Hizbullah'ın çoğulcu siyasi atmosfere adapte olurken, 'direniş'i ve direnişi mümkün kılan silahlarını muhafaza edebilmek için stratejik bazı ittifak ilişkileri kurduğu, bu sırada da gerek geçmişteki bazı söylemlerini gerekse de direnişin dini meşruiyet kaynaklarını dile getirmekten vazgeçmek zorunda kaldığı görülmektedir. Hizbullah'ın bu yönelimi, pragmatist bir hamle olarak analiz edilmenin yanı sıra, sabiteleri ve öncelikleri arasında ilk sıralarda

⁷¹⁴ Bouyoub, s. 193.

⁷¹⁵ Bouyoub, s. 193-194.

⁷¹⁶ Moussawi, s. 225-226.

gelen ‘direniş’e zarar verecek tüm girişimleri uzun vadeli olarak kontrol altına alma girişimi şeklinde de değerlendirilebilir.

Diğer yandan, Mayıs 2008’de Fuad Sinyora Hükümeti’nin aldığı iki tartışmalı karar, hem Hizbullah’ın kurumsal siyasete bağlılığını test etmesi hem de siyasi pozisyonunu güçlendirmesi açısından yeni bir süreç inşa etmiştir. Sinyora Hükümeti, 3 Mayıs 2008’de Hizbullah’ın İsrail’le mücadelesinde kritik bir önem atfettiği ‘özel haberleşme ağı’nı devre dışı bırakma kararının yanı sıra, Refik Hariri Uluslararası Havalimanı’nın Şii güvenlik şefini, Hizbullah’ın havalimanını gözetlemek için güvenlik kameraları kurmasına müsaade ettiği iddiasıyla görevden alma kararına imza atmıştır.⁷¹⁷ Hizbullah, kırmızı çizgilerine doğrudan saldırı olarak nitelendirdiği bu kararları ‘savaş ilanı’ olarak yorumlarken, meşru müdafaa hakkını kullanacağını açıklamıştır. 7 Mayıs’ta gerçekleştirilen işçi grevine 8 Mart koalisyonun desteğini açıklaması ve grev sırasında havalimanına giden yolların kapatılması sebebiyle hükümet yanlısı protestocuların grevi bloke etme girişiminde bulunması, fitili ateşleyen son hamle olmuştur. 8 Mayıs günü Hizbullah öncülüğündeki silahlı güçler Beyrut sokaklarına inerek, başta Batı Beyrut olmak üzere kısa sürede şehrin önemli bölgelerini ele geçirmiştir. Bu olay, Hizbullah’ın silahını ülke içerisindeki aktörlere yöneltmesi bakımından bir ilk niteliğindedir. Kriz, Katar’ın arabuluculuğunda imzalanan altı maddelik Doha Mutabakatı ile çözüme kavuşturulmuştur. Buna göre, tüm tarafların kabulüyle Mişel Süleyman yeni cumhurbaşkanı adayı olarak belirlenmiş; otuz kişilik kabineden oluşacak şekilde on altı bakanlık hükümet koalisyonuna, on bir bakanlık muhalefet koalisyonuna ve üç bakanlık da cumhurbaşkanlığı kotasına tahsis edilmek üzere yeni bir ulusal birlik hükümetinin kurulması kararlaştırılmıştır. Kabine kurulumundaki bu düzenleme, Hizbullah’ın talep ettiği üçte birden fazla bakan sayısına sahip olma talebini karşılaması bakımından oldukça önemlidir.⁷¹⁸ Zira bu sayede bakanlar kurulunda muhalefette kalan koalisyon, hükümet koalisyonunun kendilerini hesaba katmasını sağlayacak, istemedikleri kararların çıkmasını engellemek için ‘istifa kartı’nı kullanabileceklerdi. Dolayısıyla, bu değişiklik, Hizbullah’ın siyasi rolüne artı değer katan oldukça önemli bir kazanım olmuştur.

⁷¹⁷ James Worrall, Simon Mabon ve Gordon Clubb, **Hezbollah: From Islamic Resistance to Government**, California: Praeger, 2016, 106.

⁷¹⁸ Wiegand, s. 677-678.

Mayıs 2008 olaylarında Hizbullah'ın silaha başvurusu, kendi menfaati uğruna her türlü fiilde bulunabileceği iddiasıyla hareketin tarihinde 'kara bir leke' olarak damgalanmıştır.⁷¹⁹ Buradan yola çıkarak, Hizbullah'ın, asıl gündemini saklayan pragmatist bir hareket olduğu vurgusu yapılmıştır. Ancak, Sinyora Hükümeti'nin aldığı iki kararın hareketin 'direniş' anlayışına doğrudan darbe vurma girişimi taşıdığı göz önünde bulundurulduğunda, Hizbullah'ın neden siyasi teamülleri devre dışı bırakarak askeri seçeneğe yöneldiğine ilişkin görece 'rasyonel' bir açıklama sunmaktadır.⁷²⁰ Fakat Hizbullah'ın kendisi için tehdit hissettiği durumların 'objektif bir kıstası'nın olup olmadığı sorusu burada gündeme gelmektedir. Hizbullah'ın sübjektif kıstaslar üzerinden kendisi için uygun gördüğü her anda silaha davranmasının olasılık dâhilinde olduğu yorumları yapılmakla birlikte, hareketin tarihsel geçmişinin bunu çok doğrulamadığı görülmektedir. Mayıs 2008 olayları sonrası başkenti kontrolü altına alan Hizbullah'ın, 'mutlak iktidar' hedefi olması halinde ülkedeki yönetimi ele geçirmesi beklenebilirdi. Her ne kadar bu hamle bir iç savaş riski taşısa da, silahlı güç olarak kendisine karşı koyabilecek herhangi bir yerel aktörün bulunmayışı, bunu kolay bir şekilde mümkün kılabilirdi. Ancak Hizbullah'ın siyasete dâhil olduğu 1992 senesinden bu yana temel stratejisinin 'mutlak iktidar'ı ele geçirmek değil, 'direniş'i sürdürmek ve bunun önündeki engelleri kaldırmak olduğu görülmektedir. Bunu yaparken de hareket, dini ve mezhebi çeşitliliğe sahip ülkede yönetimin sorumluluğunu üstlenerek altından kalkamayacağı bir yüke aday olmayı değil, çoğulcu siyasi atmosfere entegre olarak ittifak ilişkileri üzerinden 'gölge iktidar-güçlü muhalefet' olarak kalmayı tercih etmektedir. Tam da bu sebeple, Mayıs 2008 olayları sonrası kurulan yeni birlik hükümetinde, Hizbullah'ın bakanlık sayısı -bir önceki hükümete nazaran- üçten bire düşerken, müttefiki Özgür Yurtsever Hareketi'nin bakanlık sayısı sıfırdan üçe çıkmıştır.⁷²¹ Kısacası Hizbullah'ın stratejisi, daha çok bakanlık sayısına sahip olarak tek başına ülkeyi ele geçirmek ve siyasette tek hâkim güç olmak değil, kritik bakanlıkları muhafaza ederek ve özellikle müttefikleri aracılığıyla öncülük ettiği koalisyonun bakanlık sayısını maksimum seviyeye çıkararak, 'direniş'in meşruluğunu kaybetmeyeceği ve ABD-Batı hegemonyasının ajandasının ülkede karşılık bulmayacağı bir blokaj siyaseti uygulamaktır. Ancak, her ne olursa olsun,

⁷¹⁹ Eitan Azani, "Hezbollah's Strategy of "Walking on the Edge": Between Political Game and Political Violence", *Studies in Conflict & Terrorism*, Cilt Nu. 35, Sayı, 11, (2012), 748-751.

⁷²⁰ Worrall, Mabon ve Clubb, s. 106-108.

⁷²¹ Imad Salamey, *The Government and Politics of Lebanon*, Londra ve New York: Routledge, 2014, 73-80.

Hizbullah'ın yerel aktörlere karşı silaha başvurması, hareketin müttefiklerine güven veren imajında zedelenme yaşamasına sebebiyet vermiş, başarıyla inşa ettiği ideolojik çerçevelendirmelerinin sahiciliğine ve inandırıcılığına ilişkin soru işaretlerinin oluşmasına kapı aralamıştır. Bu noktada, Hasan İzzeddin, 'istisna' olarak nitelendirdiği Mayıs 2008 olaylarına ve Hizbullah'ın silahlarının konumuna ilişkin şöyle bir izah getirmektedir:

“Hizbullah'ın silahı ve bu silahın meşruiyeti konusunda Lübnan içerisinde bazı taraflar, bu silahın Lübnan içi dengelerde diğer kesimlere karşı Hizbullah'ın gücünü artırdığı algısı oluşturmaya çalışıyor. Yani Müslüman taraf Hizbullah'ın silahı ile daha güçleniyor ya da elinde silah gücü olan Hizbullah, kendi iradesini Lübnan devletine ve diğer siyasi taraflara dayatıyor şeklinde bir algı oluşturuluyor. Açıkçası bu yanlış bir anlayış. İlk olarak şunu belirtmeliyim ki direnişin silahı meşrudur. Zira Lübnan'da işgal devam ederken ve siyonist işgalciler Lübnan topraklarını işgal etmiş durumdayken 1989'da imzalanan Taif anlaşmasında bu konuda bir madde bulunuyor... Hizbullah'ın silahı hakkında konuştuğumuzda, bu silahın içeriye dönük olmadığını bilmek lazım. 2008'de yaşanan bu iç sürtüşme istisnai bir durumdu. 1 saat bile sürmeyen bir cerrahi operasyondan ibaretti. Ortada açık bir komplo vardı. Bundaki en önemli etken, siyonist işgalcilerin zulmüydü. Ne zaman siyonist işgalcilere karşı bir mücadele yürütülse böyle komplolar ortaya çıkıyor. Hizbullah, hızlı bir müdahaleyle bu konuyu çözdü ve meseleyi Lübnan'ın ulusal ordusuna devretti, sonrasında konu kapandı. Yani insan vücuduna zarar veren bir tümör vardı ve bu tümör yok edildi. Çok şükür sonrasında da herhangi bir durum yaşanmadı. 1982'den bu yana Hizbullah bu silahı taşıyor ve 41 yıldır bir iç savaşa dahil olmadık. Bu da Hizbullah'ın silahının meşruiyetinin teyididir. 2004 veya 2005'te çıkan uluslararası karar da Amerika'nın ve Sionist düşmana yardım eden Fransa ve Batı'nın bu silahtan korktuğunun kanıtıdır. Yani korktukları şey bu silahın Sionistlere karşı kullanılmasıdır, içeride kullanılması değil. Hizbullah bir kez bile Lübnan içerisinde kendi görüşlerini silah zoruyla dayatmamıştır. Hizbullah, kendi görüşlerini hem milletvekili, hem de belediye seçimlerinde aldığı halk desteğiyle ortaya koymuştur. Hizbullah; güçlü, ağırlığı olan ve Lübnan

içerisinde güç dengelerini etkileyen bir partidir. Hizbullah; taraftarlarıyla güçlüdür, halk desteğiyle güçlüdür, mantığıyla güçlüdür ve inancıyla güçlüdür. Çünkü biz Lübnan devletini korumak için ve adil bir devletin teşkil edilmesi için çalışıyor ve buna inanıyoruz. Hizbullah'ın Lübnan içindeki duruşu budur.”⁷²²

Hizbullah, bu olaylardan kısa bir süre sonra, 2009 genel seçimlerinde, 8 Mart koalisyonunun yaşadığı mağlubiyeti kabul ederek ve Saad Hariri Hükümeti'ne güvenoyu vererek siyaset sahnesinde oyunu kurallarına göre oynadığını göstermeye çalışmıştır. Kabinede iki bakanla temsil edilen Hizbullah, silahlarının asla tartışmaya açılmayacağı vurgusuyla, her türlü siyasi iktidara saygı duyduğunu vurgulamıştır. Fakat 'İsrail-ABD lehine hizmet ettiği' bağlamında çerçevelendirilen Uluslararası Lübnan Mahkemesi'nin Refik Hariri suikastına ilişkin Hizbullah'ı suçlamaya başlamasının ardından Hariri Hükümeti'yle arası açılan hareket, kısa süre sonra Doha Mutabakatı sırasında elde ettiği veto hakkına başvurmuştur. Böylece, Hariri'nin ABD'de temaslarda bulunduğu Ocak 2011'de Hizbullah ve müttefiklerine mensup olan bakanların istifası sonucu, bakanlar kurulunun üçte birden fazlasının geri çekilmesiyle hükümet devrilmiştir.⁷²³ Bu gelişme de, Hizbullah'ın değişmez sabitesi olarak gördüğü 'direniş'i tehdit eden durumlarda uyguladığı blokaj siyasetini teyit etmesi bakımından önemlidir.

Hizbullah'ın ideolojik pragmatizmi noktasında en fazla örnek verilen konulardan biri de Suriye İç Savaşı'nda üstlendiği role ilişkin olmuştur. Mustazaf-müstekbir diyalektiğini temel vurgusu haline getiren Hizbullah'ın, başka bir ülkede zalim bir yöneticiye karşı ayaklanan halka sahip çıkmak yerine, kendi devamlılığının garantörü olarak gördüğü Esad Yönetimi'ne destek vermesi, hareketin temel iddialarıyla ciddi bir çelişki olarak okunmuştur. Hizbullah ise meseleye ilişkin başka bir çerçevelendirme sunarak, mevcut duruşunun geçmişteki tavrından farklı olmadığını savunmuştur. Suriye'de Şiiler için kutsal olan mekânların tehdit altına olmasını dini bir meşruiyet olarak kendi toplumsal tabanına kabul ettiren Hizbullah, 'tekfirci hareketler'in zamanında önlenmemesi halinde Lübnan'da katliamlara imza atacağını dile getirerek, başka bir ülkede neden böyle bir

⁷²² Hizbullah milletvekili Hasan İzzeddin ile kişisel görüşme, Lübnan, 20 Mayıs 2023.

⁷²³ Azani, "Hezbollah's Strategy of "Walking on the Edge"", 753.

‘macera’ya girdiğini Lübnan halkı nezdinde de delillendirmeye çalışmıştır.⁷²⁴ Hizbullah’ın Suriye’deki muhalif ayaklanmayı “ABD-İsrail oyunu” penceresinden okumasının yanı sıra, siyasi ve lojistik destek noktasında Suriye’nin kritik bir öneme sahip olduğu gerçeği de hareketin kendi tabanına yönelik başvurduğu meşrulaştırma araçlarından biri olmuştur. Ancak, buradaki temel tartışma, bu çerçevelendirmenin Hizbullah açısından ‘hayatta kalma mücadelesi’ şeklinde oldukça pragmatist bir okuma mı yoksa dini argümanlara dayalı ilkesel-stratejik bir okuma mı olduğu yönünde gündeme gelmiştir. Hizbullah’ın Suriye’ye müdahalesini kendi tabanı açısından meşrulaştırma çabası başarılı olmuşsa da, bunu Müslüman halkların çoğuna açıklamakta ciddi handikaplarla karşılaştığı görülmektedir. Bu bağlamda, Lübnanlı muhalif gruplar tarafından Hizbullah’ın yerel bir aktör olma çabasından çok bölgesel bir devlet-dışı aktör olarak İran’ın lehine faaliyet gösterdiği vurgusu dolaşıma sokulmuştur. Fakat Hizbullah bu duruşunun sıradan bir pragmatist refleks olmadığını ifade etmek için Irak işgali örneğini dile getirerek, Müslüman halklara yönelik yeni bir çerçevelendirme sunmuştur:

“Parti olarak konumumuzu insanların beğenip beğenmeyeceğine göre belirlemiyoruz. Net bir vizyonumuz ve değişmez ilkelerimiz var. Irak’taki Amerikan işgaline karşı durduğumuzda Irak Şiileri bizi suçladılar ve bize karşı çıktılar. Güçlü bir popüler tabana sahip olmanın bizim için önemli olduğu doğru, ancak bunu ne pahasına olursa olsun yapmayacağız.”⁷²⁵

Hizbullah, bu argümanla, ABD, İsrail ve Batı hegemonyasını ‘mutlak düşman’ olarak gördüğünü, onların müdahalesiyle oluşacak yeni ortamın kendi mezhepdaşları için görünürde olumlu bir hava yaratması halinde dahi, mutlak düşmanlarını ve onların politikalarını meşrulaştıracak adımlara yeltenmeyeceğini, dolayısıyla pragmatist değil ilkesel tavırlar geliştirdiğini öne sürmüştür. Her ne kadar bu söylem, Lübnan’daki farklı din ve mezheplere mensup bazı gruplar tarafından desteklenmesi bakımından Hizbullah’ın toplumsal ve siyasal meşruiyetini görece muhafaza etmesine imkân tanısa da, ülkedeki mevcut muhalifleri keskinleştirmesi ve kimi yeni muhalifler ihdas etmesi noktasında hareketin gelecekteki konumuna ‘meydan okuyan’ bir bağlam inşa etmiştir.⁷²⁶

⁷²⁴ Benedetta Berti, “War, Resistance, and “Combatant Identity:” Hezbollah’s Political Identity and the Legacy of Conflict”, **Terrorism and Political Violence**, Cilt Nu. 34, Sayı. 8, (2022), 1572-1574.

⁷²⁵ Saouli, *Hezbollah: Socialisation and Its Tragic Ironies*, 202.

⁷²⁶ Worrall, Mabon ve Clubb, s. 149.

Hizbullah'ın ideolojik söylemlerinin siyasi pratikleriyle çelişki yaşadığı önemli olaylardan biri de Ekim 2019 protestoları olmuştur. Dönemin başbakanı Saad Hariri'nin bütçe açığını kapatmak için vergi artışına gitme kararı, ekonomik problemlerle boğuşan Lübnan halkının siyasi sistemin değişimi talebiyle sokaklara inmesine neden olmuş, Hizbullah'ın bu protestolara verdiği tepkiler ise zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Yolsuzlukla mücadele ve ekonomik iyileştirmeye kendi programında yer veren Hizbullah, ilk etapta protestocuların direnişlerini olumlayan ancak meydanlara doğrudan inmeyen bir politika takip etmiştir. İlerleyen haftalarda ise meydanların ABD tarafından manipüle edildiğini belirten hareket, siyasi kaosun önüne geçmek için karşı protestolara imza atmıştır. Dış aktörler tarafından organize edilen bir siyasi düzen değişikliğinin kendi varlığı ve çıkarları açısından sorun yaratacağını düşünen Hizbullah, 'direniş' gündeminin devamlılığı noktasında mevcut düzenin kerhen de olsa desteklenmesi gerektiği noktasına gelmiştir.⁷²⁷ Bu duruş, her fırsatta mevcut siyasi düzenin kolonyal sistemin mirası olduğuna vurgu yapan Hizbullah'ın 'revizyonist' kimliğinin 'statükocu' noktaya evrilmesi riskini doğurmuştur. Öyle ki, siyasi sonuçları bakımından Hizbullah'ın Suriye İç Savaşı'nı çerçevelendirme stratejisinin, Ekim 2019 olaylarını meşrulaştırma çabalarından çok daha etkili olduğunu söylemek mümkündür. Diğer bir ifadeyle, hareketin halk protestolarına karşı benimsediği tavrıyla üstlendiği siyasi maliyet, bölgesel meselelere dâhil olma bağlamında ödediği diyetten daha fazla olmuştur. Ancak Hasan İzzeddin, bu argümanımıza itiraz etmekte, Hizbullah'ın o dönemdeki duruşunu şöyle özetlemektedir:

“2019'da yapılan değişiklik, açıkçası sağlıklı ve doğru bir motivasyonla yapılmış bir değişiklik değildir. 2019'daki “ayaklanmada” biz de onların yanında durduk, biz de onlardandık. Ancak sonrasında bu hareketin, hükümeti devirme amacı taşıdığını ve arka planda Amerikan eli olduğunu ve birileri tarafından fonlandığını görünce bu doğrultuda devam etmenin bize zarar vereceğini gördük. Bu yüzden sessiz bir şekilde çekildik ki, bizim halk hareketlerine ve halkın haklı taleplerine karşı olduğumuz söylenmesin. Biz halkın haklarını ve haklı taleplerini ayrı tutuyoruz. Kaldı ki biz bu taleplerin

⁷²⁷ Elif İnan, “An Analysis of Hezbollah's Political Pragmatism at the Domestic and Regional Levels in the Frame Of Liminality”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 2022), 103-105.

gerçekleştirilmesinin zorunlu olduğunu düşünüyoruz... Ancak işin siyasi boyutuna gelecek olursak, atılan sloganların bazıları haklıydı. Bazıları da yönlendirilmiş sloganlardı. Bu noktada biz dün yozlaşmış rejime karşıyken bugün bu yozlaşmış rejimin yanındaymıyız gibi bir anlam çıkmaz. Biz yolsuzluğa daha önce de karşıydık ve halen karşıyız. Seyyid Hasan Nasrallah 2018 seçimlerinde televizyona çıktı ve Hizbullah'ın yolsuzlukla mücadeleyle ilgili bir dosya hazırladığını ve milletvekili arkadaşlardan birisine bu dosyayı teslim ettiğini açıkladı. Bu dosya halen mevcut. Bizim hükümete girdiğimizde bunu iki ayrı amaçla gerçekleştirdik. Birincisi direniş hareketini herhangi bir ihanetten korumak, ikincisi de bozuk siyasi düzeni ıslah etmek ve ittifak halinde olduklarımızla beraber elimizden geldiğince kaynak israfını önlemek, yolsuzluk ve kayırmacılıkla mücadele etmektir. Yani biz bu bozuk düzeni desteklemiyor ve daha da ıslah edilmesini arzuluyoruz.”⁷²⁸

Suriye İç Savaşı'na dâhil olmasının ülkede en fazla tartışıldığı bir dönemde kendisine yakın bir isim olan Mişel Aun'un cumhurbaşkanı seçilmesini 30 ay süren müzakerelerin ardından mümkün kılan Hizbullah,⁷²⁹ uzun bir aradan sonra yapılan 2018 yılındaki genel seçimlerde de müttefikleriyle birlikte meclisteki çoğunluğu sağlamayı başarmıştır.⁷³⁰ Bu seçimde, aleyhindeki tüm kampanyalara rağmen ideolojik çerçevelerini seçmeni ikna etme hususunda başarılı bir şekilde kullandığı görülen hareket, 2022 yılındaki seçimlerde ise kendi oy oranını korumasına karşın müttefiklerinin yaşadığı oy kaybı sebebiyle meclisteki çoğunluğu kaybetmekten kurtulamamıştır.⁷³¹ Hareketin 'gölge iktidar' hüviyetine zarar veren bu gelişme, Ekim 2019 protestoları sırasında takip edilen 'statükocu' siyaset görüntüsünün kitleler tarafından olumsuz algılandığının bir göstergesidir. Diğer yandan, uzun yıllardır ittifak ilişkisi kurduğu ÖYH'nin mevcut siyasi düzeni olumlayan ve açılımlara engel olan duruşu da Hizbullah'ı siyasi revizyonlara yönelik net bir söylem geliştirmekten alıkoymuştur. Ekim 2019 protestolarından bu yana ÖYH ile ittifak ilişkisi riske giren Hizbullah'ın,⁷³² müttefiklik bağını korumak ile

⁷²⁸ Hizbullah milletvekili Hasan İzzeddin ile kişisel görüşme, Lübnan, 20 Mayıs 2023.

⁷²⁹ Talha İsmail Duman, "Dış Aktörlerin Rekabetinin Gölgesinde Lübnan: Saad Hariri'nin İstifa Süreci", **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, Cilt Nu. 5, Sayı. 1, (2018), 142-143.

⁷³⁰ "Hezbollah makes strong showing in Lebanon elections", **The Guardian**, 7 Mayıs 2018.

⁷³¹ "Lebanon's pro-Hezbollah bloc loses parliamentary majority", **Al Jazeera**, 17 Mayıs 2022.

⁷³² Selman Büyükkara, "The Ruling Alliance between Hezbollah and Free Patriotic Movement Under Scrutiny", **Al Sharq**, 1 Aralık 2021.

‘statükocu’ damgasından kurtulmak arasında ciddi bir siyasi ikilem yaşadığı görülmektedir. Mevcut şartlar altında yeni bir açılımı mümkün kılacak herhangi bir ‘çerçeve’ üretmekte zorlanan Hizbullah, “Biz Ekim Hareketi’nden yabancı elçiliklerle ilişkili olmayan hiç kimseye karşı çıkmadık”⁷³³ açıklamalarıyla son seçimlerde meclise giren ‘2019 protestoları temsilcisi’ 15 milletvekiline mesaj vermeye çalışmıştır.

Sonuç olarak; ideolojik çerçevelerini yeniden yorumlayarak değişen şartlara uyum sağlamada başarılı bir performans ortaya koyan Hizbullah, başvurulacak açılımların tavandan tabana kadar bütüncül bir şekilde sahiplenilmesi ve takip ettiği şeffaf politikaların ittifak ilişkilerinde güven inşa etmesi bakımından Lübnan’da etkili bir siyasi aktör olarak kabul görmüştür. Güç paylaşımına açık olduğu mesajıyla ‘mutlak iktidar’dan ziyade ‘gölge iktidar’a talip olduğu görüntüsü veren hareket, minimize ettiği ‘direniş’ merkezli kırmızı çizgilerinin ihlal edilmesi durumunda silaha başvurmasıyla ise siyaset sahnesinde esnemeyeceği alanların olduğuna işaret etmiştir. Çoğulcu bir siyaset anlayışına sahip olmasına karşın dost-düşman diyalektiğini merkeze aldığı görülen Hizbullah’ın siyaseti oyunun kurallarına göre icra ettiği ve tüm siyasal aktörlerle diyaloga açık olduğu da göz ardı edilemez bir gerçektir. Bu bağlamda, ideolojik çerçevelendirmelerin siyasi pratikler ve performans noktasında olumlu katkılarda bulunduğunu söylemek mümkündür. Ancak mevcut düzen şartları dâhilinde geçerli olan bu başarı tablosunun, yeni bir siyasi düzen inşa etme girişiminde aynı ölçüde geçerli olabileceğini varsaymak çok olası görünmemektedir.

Maren Koss, Hizbullah’ın Lübnan siyasal düzenine bağlılığının ‘direniş normu aracılığıyla konumunu muhafaza etmesi’ mümkün olduğu müddetçe geçerli olacağını iddia etmektedir. Koss’a göre, hareketin siyasal düzene bağlılık vaadi ile direniş normunun tehlikede olduğu durumlarda silaha başvurmaktan geri durmaması arasında gidip gelen çelişkileri, dört başı mamur bir ‘siyasi düzen tahayyülü’ne sahip olduğu konusunda şüphe uyandırmaktadır.⁷³⁴ Dolayısıyla, Hizbullah’ın değişen bağlamlara yeni çerçevelendirmeler üzerinden cevaplar üretme kabiliyetini, Lübnan’daki çürümüş siyasi düzenin değişimi ve yeni ideal düzenin inşası bağlamında aktif kılmaması halinde, mevcut siyasi kazanımlarını sürdürmekte zorlanacağı öngörüsünde bulunmak

⁷³³ “Hizbullah: 77 Milletvekili Direniş’ten yana”, **Yakın Doğu Haber**, 23 Mayıs 2022.

⁷³⁴ Koss, s. 81.

mümkündür. 2019 protestolarının da gösterdiği gibi, Hizbullah açısından en kötü senaryo, Lübnan siyasetinde varlığının reddi anlamına gelebilecek olan ‘statükocu’ pozisyona düşmektir.⁷³⁵ Gelineen noktada, yarım asra yaklaşan tarihi boyunca pek çok açılım kararını meşrulaştırma iradesi ortaya koyan hareket, bir yandan müttefiklerini kaybetmeyeceği diğer yandan da halka farklı bir düzen vaadinde bulunacağı yeni bir çerçevelendirme stratejisini takip etme zorunluluğu ile karşı karşıyadır.

3.3.3. Paylaşımçı İktidar Anlayışı ile Otoriter Siyasi Pratikler Arasında Hamas

‘Siyaset’ ile ‘silahlı direniş’ başarılı bir şekilde aynı çerçevede buluşturan Hamas, ideolojik açılımlarıyla uyumlu siyasi pratikler ortaya koyarak, Gazze’de görece uzun süreli bir iktidar tecrübesi yaşamıştır. Takip ettiği ‘çift yönlü direniş stratejisi’ sayesinde hem direnişin değerlerini muhafaza edeceği hem de seçim rekabetine dâhil olacağı esnek bir yaklaşımı sahiplenilen hareket, “direnişin meşruiyetini Gazze’de siyasi otoriteye dönüştürecek bir mekanizma” inşa etmiştir.⁷³⁶ 2004-5 yerel seçimlerinde elde edilen başarı ve İsrail birliklerinin Gazze’den geri çekilmesi, Hamas’ın 2006 genel seçimlerine katılması yönündeki motivasyonunu güçlendirmiştir. Hareketin o dönemki Siyasi Büro Başkanı Halid Meşal’in ifadesiyle, tıpkı Hizbullah gibi, Hamas da “silahlarını ve faaliyetlerini savunacak bir otorite”nin yokluğunda, “direniş programını savunmak ve Filistinlilerin haklarını kaybetmesini önlemek için sandık yoluna başvurmuştur.”⁷³⁷ Ancak, el-Fetih’in Filistin’deki geleneksel otoritesine meydan okuyan bu perspektif, Hamas’ın ‘güç paylaşımı’ nı göz ardı eden ve ‘mutlak iktidar’ peşinde koşan bir anlayışı takip ettiği anlamına da gelmemektedir. El-Fetih ile süregelen güç mücadelesinin farkında olan Hamas, yayımladığı çoğulcu hükümet programlarıyla, kendisini ‘kimseye dayatma amacı gütmeyen’ ve ‘ortak anlayışa dayalı kararlar almaya çabalayan’ bir hareket olarak sunmaya çalışmıştır.⁷³⁸ Bu sayede, “yukarıdan-aşağıya kurumsal siyaset” ile “aşağıdan-yukarıya sosyal ağları” aynı anda yönetme kapasitesine sahip olan “(sistem) ‘içerisindeki’ siyasi parti - (sistem) ‘dışındaki’ silahlı grup” olarak Filistin siyasetinde

⁷³⁵ Mustafa Yetim ve Rıdvan Kalaycı, “Tracing the Political Origins of The Hezbollah’s Resistance Discourse: From Revisionism to Status Quo”, *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, Cilt Nu. 16, Sayı. 2, (2022), 209-224.

⁷³⁶ Martin Kear, **Hamas and Palestine: The Contested Road to Statehood**, Londra ve New York: Routledge, 2019, 271-272.

⁷³⁷ Mouin Rabbani, “A Hamas Perspective of the Movement’s Evolving Role: An Interview with Khaled Mishal: Part II”, *Journal of Palestine Studies*, Cilt Nu. 37, Sayı. 4, (2008), 69.

⁷³⁸ Koss, s. 104-105.

özgün bir konum elde etmeyi başarmıştır.⁷³⁹ Ekim 2005 tarihli ‘Değişim ve Reform Bloğu’ Seçim Bildirgesi, Ulusal Birlik Hükümeti Taslak Programı ve Mart 2006 tarihli Hükümet Programı, Hamas’ın değişen ideolojik çerçevelerine ve takip edeceği kurumsal siyaset anlayışına ilişkin önemli noktalara işaret etmiştir. Her üç belge de Hamas’ın 1988 tarihli ‘Kuruluş Misakı’ndan içerik ve dil bakımından kritik hususlarda farklılaşmıştır.

İç ve dış politika ile başlayarak, idari reformlar, hukuk politikası, sosyal politika, gençlik meseleleri ve diğer mali ve ekonomik konulara ilişkin çerçeveler sunan Değişim ve Reform Seçim Bildirgesi,⁷⁴⁰ Hamas’ın Oslo düzenini reddeden pozisyonunda değişiklik olmadığına dolaylı olarak değinerek, hareketin “direniş çizgisini sağlamlaştırmayı ve Filistin halkının kalbine yerleştirmeyi başardıktan sonra bu seçimlere girdiğine” vurgu yapmış,⁷⁴¹ ‘ana çerçeve’den bir sapma yaşanmadığına kitleyi ikna etmeye çalışmıştır. Benzer şekilde, İslam’a ‘referans çerçevesi’ olarak atıfta bulunan bildirge, İhvan’ın ‘Çözüm İslam’da’ sloganına da yer vererek, Hamas’ın seçim siyasetine dâhil olurken temel kuruluş ilkelerinden taviz vermediğine dair bir imaj oluşturmaya gayret etmiştir. Yine, yasamanın ana kaynağı ve aile hukukunun temel referans noktası olarak Şeriat’a ‘genel bir çerçeve’ bağlamında vurgu yapılmıştır.⁷⁴² Ancak, her şeye rağmen bildirmede, hareketin ‘İslam’ ve ‘direniş’ merkezli geleneksel ilkelerine Kuruluş Misakı’na nazaran daha az yoğunlukta yer ayrılmış, metnin ana teması Hamas’ın ülke içi siyasete ilişkin ‘sivil’ bakış açısı ve çoğulculuğa dayalı ulusal birlik düşüncesi üzerine olmuştur. Bildirgenin tüm sayfalarına nüfuz eden reform vurgusu; yolsuzlukla mücadele, partiler arası diyalog, kamu özgürlükleri, sivil toplumun etkinleştirilmesi, azınlık hakları, sosyal adalet, karar alma süreçlerine katılım, hukukun üstünlüğü ve yasama, yürütme ve yargı erklerinin ayrılığı gibi pek çok konuda kritik açıklamaları öne çıkarmıştır.⁷⁴³

Ulusal Birlik Hükümeti Taslak Programı ise, Hamas’ın Filistin parlamento seçimlerini kazandıktan sonra başta el-Fetih olmak üzere diğer Filistinli siyasi partilerin de dâhil olduğu teknokrat karaktere sahip ulusal bir koalisyon hükümeti kurma girişimlerinin ana

⁷³⁹ Berti, “Non-State Actors as Providers of Governance”, 9.

⁷⁴⁰ Koss, s. 106.

⁷⁴¹ Khaled Hroub, “A “New Hamas” through Its New Documents”, **Journal of Palestine Studies**, Cilt Nu. 35, Sayı. 4, (2006), 8-9.

⁷⁴² Koss, s. 106.

⁷⁴³ Hroub, “A “New Hamas” through Its New Documents”, 10-15.

çerçevesini ortaya koymuştur.⁷⁴⁴ İsmail Haniye'nin ifadesiyle, Hamas hem “parlamentodaki blok ve grupların katılımını garanti edecek ortak bir zeminde buluşmak için gayret etmiş” hem de “istişare ve diyalogu, seçimlere katılmayı tercih etmeyen İslâmî Cihad gibi hareketleri içerecek şekilde genişletmiştir.” Ancak, sunulan taslakta müzakerelerin ardından pek çok değişiklik yapılmasına rağmen, yaklaşık iki ay süren görüşmeler sonuçsuz kalmış ve “mecliste grubu olan partiler hükümete katılmayı reddetmiştir.”⁷⁴⁵ Otuz dokuz maddeden oluşan Ulusal Birlik Programı taslağı, seçim bildirgesine nazaran İslâmî ton ve direniş vurgusu bakımından daha seyreltilmiş bir dile sahip olmuştur. Buna karşın, iç siyasi reformlara yaptığı atıflarla, bir ulus-devletin temel işlevlerine ilişkin kritik sorunları gündeme taşımıştır. Diğer yandan, “İsrail'in 1967'de Kudüs dâhil işgal ettiği topraklardan tamamen çekilmesi gerektiği” yönündeki maddeyle, Hamas'ın tarihi Filistin topraklarından ziyade 1967 sınırlarına referans vermesine kapı aralayan program taslağının, üstü kapalı olarak iki devletli çözüme atıfta bulunduğu iddia edilmiştir.⁷⁴⁶ Fakat 2017 yılında yayımladığı 42 maddelik yeni ‘tüzüğü’nde “mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin evlerine geri dönmesi koşuluyla, 4 Haziran 1967'de olduğu gibi, başkenti Kudüs olan, tam egemen ve bağımsız bir Filistin devletinin kurulmasını bir ulusal mutabakat formülü olarak” kabul ettiğini dile getiren Hamas, “Siyonist varlığın reddedilmesinden taviz vermemeyi” ön koşul olarak sunarak, ‘iki devletli çözüm’ seçeneğine kapalı olduğunu zımnen belirtmiştir.⁷⁴⁷ Özetle, Hamas'ın seçim bildirgesiyle büyük ölçüde uyumluluk arz eden Ulusal Birlik Hükümeti Taslak Programı, “çoğulculuk ve güçlü sivil topluma bağlılıkla karakterize edilen siyasi düzen kavramları” aracılığıyla “yolsuzlukla mücadele ve güçlü devlet kurumları oluşturmaya odaklanmıştır.”⁷⁴⁸

Ulusal birlik hükümeti girişimlerinin başarısız olmasının ardından Hamas'ın bağımsız hükümet programını kamuoyuna duyuran Haniye, “a) işgal, b) Filistin Yönetimi altındaki topraklarda güvenliğin sağlanması ve kaosa son verilmesi, c) ekonomik koşullar, d) yönetim reformu ve yolsuzlukla mücadele, e) herkes için siyasi katılımı garanti altına alacak olan demokrasiye dayalı güçlü Filistin kurumları inşa etme, f) Arap ve İslam dünyasında Filistin davasının statüsünü güçlendirme, g) Filistin mücadelesine hizmet için

⁷⁴⁴ Koss, s. 107.

⁷⁴⁵ Hroub, “A “New Hamas” through Its New Documents”, 15-16.

⁷⁴⁶ Koss, s. 108.

⁷⁴⁷ “Hamas accepts Palestinian state with 1967 borders”, **Al Jazeera**, 2 Mayıs 2017.

⁷⁴⁸ Koss, s. 108-109.

bölgesel ve uluslararası ortaklıklar geliştirme”⁷⁴⁹ başlıkları altında hareketin siyasi perspektifine ilişkin genel bir çerçeve çizmiştir. ‘İşgal’, ‘direniş’ ve ‘İslâmî ilkeler’e referanslar noktasında önceki iki belgeyle benzer bir yol takip eden hükümet programında, seçim bildirgesinde yer verilen ‘Şeriat yasalarının uygulanması’na ilişkin herhangi bir madde ise gündeme gelmemiştir. Başta güvenlik ve yolsuzlukla mücadele olmak üzere Filistin halkının gündelik yaşamlarını iyileştirmeye yönelik meselelerin daha fazla öne çıktığı programda, hareketin ‘siyasi düzen’ tahayyülüne ilişkin görüşler beşinci bölümde ele alınmıştır. Çoğulculuk, şura ilkesi ve demokrasiye tam bağlılık vurgusunun yanı sıra hukukun üstünlüğü ve ‘vatandaşlık’ ilkesini yüceltmenin gerekliliği bu bölümde zikredilmiştir. Ayrıca tüm olumsuz müzakere süreçlerine rağmen, ulusal işbirliğine önem atfedilerek, “hükümete katılım için kapının açık olduğu” hatırlatılmıştır. Kısacası, bir yandan temel direniş normunu ‘sorgulanamaz’ bir realite olarak arka planda tutan Hamas, diğer yandan “kendisini Filistin halkının taleplerine açık bir örgüt olarak sunmuştur.”⁷⁵⁰ Uluslararası ilişkiler bağlamında da kısmi bir üslup değişikliğine giden hareket, her ne kadar ABD öncülüğündeki ambargo ve boykota tepkisini ifade etse de, Ortadoğu Dörtlüsü’ne (BM, Avrupa Birliği, Rusya ve ABD) ilişkin açıklamalarında aktörleri farklı kıstaslar üzerinden kategorize etmiştir. “Dörtlü’nün bölgede adil ve kapsamlı bir barış için adalet ve hakkaniyet değerlerinden yana olmasını ve gruplardan birinin zararına taraf olmamasını beklemekteyiz” ifadelerini kullanan İsmail Haniye, “Rusya’nın diyalogu tercih eden tutumunu takdir ettiklerini” zikretmiştir. BM ve diğer uluslararası kuruluşlarla sağlam ilişki kurma iradesini de beyan eden Hamas, AB’nin pozisyonuna yönelik hem olumlayan hem eleştiren orta yollu bir söylem takip etmiş, ABD’yi ise sert bir şekilde hedef almaktan kaçınmamıştır.⁷⁵¹ Sonuç olarak, Hroub’un ifadesiyle, Hamas’ın her üç belgesi de Filistin ‘ana akımına’ yönelik siyasi düşüncesinde bir evrimi temsil etmiş, ‘direniş’ vurgusunu muhafaza etmekle birlikte ‘devlet inşası’na yönelik atıflarla öne çıkmıştır.⁷⁵²

Hamas’ın iktidara ilişkin ‘çoğulcu’ yaklaşımı, büyük ölçüde dış faktörlere dayanan sebepler dolayısıyla siyasi pratiklerine aynı oranda yansımamıştır. El-Fetih’in güç paylaşımı konusundaki rahatsızlığı, Hamas’ın dâhil olduğu hiç bir iktidara yaşam hakkı

⁷⁴⁹ Hroub, “A “New Hamas” through Its New Documents”, 23.

⁷⁵⁰ Koss, s. 110.

⁷⁵¹ Hroub, “A “New Hamas” through Its New Documents”, 24-25.

⁷⁵² Hroub, “A “New Hamas” through Its New Documents”, 25.

vermek istemeyen İsrail ve ABD liderliğindeki dış aktörlerin girişimleriyle tahkim edilmiştir. Özellikle Ocak 2006-Haziran 2007 tarihleri arasında cari olan ve Hamas ile el-Fetih arasındaki fay hatlarını tetiklemeye odaklanan uluslararası politika, hem Hamas'ı izole etmeyi amaçlamış hem de el-Fetih'e her türlü desteği arttırmanın önünü açmıştır.⁷⁵³ El-Fetih'in Hamas Hükümeti'nin ilk günlerinde parlamentoyu boykot kararı almasıyla gün yüzüne çıkmaya başlayan taraflar arasındaki bölünmeler,⁷⁵⁴ güvenlik sektörüne ilişkin hâkimiyet mücadelesiyle daha da derinleşmiştir. El-Fetih'in güvenlik birimleri üzerindeki yetkisini devretmekte gönülsüz davranması, Hamas'ın 'İcra Gücü' adlı kendi güvenlik aygıtını inşa etmesine neden olmuştur. İki rakip güvenlik gücünün varlığı gruplar arasındaki gerginliğin zamanla şiddet içerikli bir formata dönüşmesine kapı aralamış, Haziran 2006'ya gelindiğinde ise yeni bir girişimle 18 bölümden oluşan 'Ulusal Uzlaşi Belgesi' oluşturulmuştur. Taraflar arasındaki müzakerelerin yanı sıra 'FKÖ'nün yeniden örgütlenmesi, Filistin Ulusal Yönetimi'nin güçlendirilmesi, ulusal birlik hükümeti kurulması ve güvenlik reformu' gibi konuların da gündeme taşındığı belgenin imzalanmasından kısa bir süre sonra uzlaşi hükümeti kurma girişimleri yeniden yoğunlaşmış, ancak şiddet ve gerilimin tekrar yükselmesiyle taraflar 2006 yılını birlik hükümetiyle değil iç savaş provasıyla bitirebilmiştir.⁷⁵⁵

Suudi Arabistan'ın arabuluculuğunda Şubat 2007'de imzalanan Mekke Anlaşması, iç çatışmaların sona erdirilmesine imkân tanımış, bu sayede Mart 2007'de İsmail Haniye başbakanlığında yeni bir uzlaşi hükümeti kurulabilmiştir. Hamas'ın yukarıda incelediğimiz programlarıyla önemli benzerlikler içeren 2007 hükümet programı, FKÖ içerisinde reform çağrısında bulunması ve Filistin topraklarındaki tüm güvenlik teşkilatları üzerinde yetkiye sahip olacak 'Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi' kurulması maddesine yer vermesi sebebiyle Filistin siyaseti açısından bir çıkış yolu olarak görülmüşse de, Ulusal Birlik Hükümeti sadece üç ay ayakta kalabilmiştir. İçişleri Bakanlığı'nın ve Güvenlik Güçleri'nin kontrolüne ilişkin yaşanan tartışmalar Mayıs 2007'de taraflar arasında yeni çatışmaların baş göstermesine neden olmuş, ABD'nin bir yandan el-Fetih'i askeri ve mali açıdan desteklerken diğer yandan birlik hükümetinin altını oymaya çalışması barış ortamının hızlıca dağılmasını beraberinde getirmiştir.

⁷⁵³ Berti, "Non-State Actors as Providers of Governance", 13.

⁷⁵⁴ "Fatah MPs boycott parliament", **Al Jazeera**, 7 Mart 2006.

⁷⁵⁵ Koss, s. 111-114.

Neticede, Hamas'ın Haziran 2007'de El-Fetih'in darbe planlarına engel olmak amacıyla Gazze'de yönetimi ele geçirdiğini açıklamasıyla, Filistin'de iki ayrı siyasi otorite oluşmuştur.⁷⁵⁶

El-Fetih'in boykotu, Batı Şeria'daki Hamas milletvekillerinin oturlara katılımının imkânsızlaşması ve bazı milletvekillerinin İsrail tarafından tutuklanması sebebiyle 'temsiliyet' sorunu yaşanan Yasama Konseyi'ni yeniden dizayn ederek Gazze'deki ikinci iktidar sürecine başlayan Hamas, kabineyi de revize etmiştir. Yasama ve yürütmeyi işlevsel kılarak Gazze halkının yaşamını bir nebze olsun 'normalleştirmek' için çaba sarf eden hareket, güvenlik sektörüne ilişkin de değişikliklere gitmiştir. Kassam Tugayları, sınır güvenliğinden ve İsrail'le savaştan sorumlu kılınırken, yeni oluşturulan Filistin Yönetimi Güvenlik Kuvvetleri ile de Gazze içindeki polis ve istihbarat birimleri inşa edilmiştir.⁷⁵⁷ ABD ve AB'den gelen yardımların devre dışı kaldığı ve Ramallah Yönetimi'nin maaş ödemelerinde kısıtlamaya gittiği bir vasatta, Mısır üzerinden aktif edilen 'tünel ekonomisi' ve başta İran ve Katar olmak üzere harekete destek veren ülkelerin maddi yardımları ile Gazze ekonomik düzenini ayakta tutmaya çalışan Hamas, iktidar sürecinde yaşadığı işgal, abluka ve ambargonun en ağır faturalarından birini ekonomi alanında ödemiştir.⁷⁵⁸ Gücü tekeline bulundurduğuna vurgu yapmak isteyen hareket, silahlı gruplara ilişkin yaklaşımıyla siyasal meşruiyetini de deklare etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda, geleneksel ailelere mensup silahlı milisleri kısıtlamış, İsrail'le mücadele eden gruplara karşı ise 'aktif engelleme, pasif göz yumma ve aktif teşvik' arasında gidip gelen karmaşık bir yöntem takip etmiştir. 2008 yılında İsrail'le yaşanan Furkan Savaşı'nın ardından bu tutumunu güncelleyen Hamas, Gazze'den 'habersiz' atılan füzeleri kontrol altına almak için daha yoğun çaba sarf etmiştir. Ramallah Yönetimi'nin engelleme çabaları neticesinde felç olan yargı sistemini de yeniden ele alan hareket, hızlı bir şekilde yeni yargı mensupları atayarak, sistemde yaşanan tikanıklığı çözüme kavuşturmuş, ayrıca 'İslâmî Sulh Komiteleri' adı altında İslam âlimlerinden oluşan tahkim ve danışma meclisleri inşa ederek yargıda farklı açılımlara başvurmuştur.⁷⁵⁹

⁷⁵⁶ Koss, s. 115.

⁷⁵⁷ Berti, "Non-State Actors as Providers of Governance", 15-17.

⁷⁵⁸ Koss, s. 118.

⁷⁵⁹ Berti, "Non-State Actors as Providers of Governance", 18-19.

Eğitim ve Sağlık Bakanlıklarında yaşanan grevlerin ardından bu kadrolara kendisine yakın isimleri atayan Hamas, hem ‘toplumun İslamileştirilmesi’ hem de sosyal hizmetlerin verimli bir şekilde sunulması bağlamında bu bakanlıkları fonksiyonel bir şekilde kullanmıştır. Berti, ekonomik ve sosyal hakları güvence altına almanın Hamas Hükümeti’nin öncelikleri arasında yer aldığını kabul etmekle birlikte, aynı durumun sivil ve siyasi haklar için geçerli olmadığını savunmakta; el-Fetih’i ana rakibi olarak gören Hamas’ın “askeri, siyasi ve sivil muhalefeti hedef alarak kamusal alanların kullanımını ciddi şekilde kısıtladığını” iddia etmektedir.⁷⁶⁰ Diğer yandan, Selefilerin Hamas karşıtı ‘ılımlılaştırma eleştirileri’nin, hem Gazze toplumunu Hamas’ın İslâmî hassasiyetlerini kaybettiğine ikna etme çabasına dönüşmesi hem de hareketin kadrolarından kopmalar yaşanmasına neden olması sebebiyle önemli bir meydan okumaya dönüştüğü görülmüştür.⁷⁶¹ Buna cevaben Selefi camilerin etkisini kısıtlayan Hamas, Gazze’deki dini kurumlar üzerinde daha güçlü bir kontrol mekanizması oluşturmaya çalışmıştır.⁷⁶² Hareketin toplumu İslâmîleştirme girişimlerinin Selefi meydan okumaya bir cevap olduğunu öne süren Berti, bu politikanın Gazze’deki kurumları İslâmîleştirmekten ziyade toplumsal reformlara odaklanan ‘orta-yolcu’ bir muhafazakârlaştırma olduğunu öne sürmektedir. Bu argümana göre, “Hamas iktidarında Gazze daha otoriter ve muhafazakâr hale gelmiş, ancak yönetim sistemi seküler kalmıştır.”⁷⁶³

Koss, Hamas’ın otoriterleşme eğilimini Gazze’deki siyasi düzenin çok özel şartlar altında kurulmasına ve tamamen dışarıdan izole edilmesine bağlayarak, hareketin siyasi düzen tahayyülünün iki aşamalı olarak değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Bu bağlamda, İsrail’in Gazze’den geri çekilmesinden Hamas’ın Gazze’de alternatif bir hükümet kurmasına kadar olan 2005-2007 arası dönemi ‘devlet inşası ve çoğulculuk’ bağlamında tasnif ederek, hareketin gerçek siyasi düzen algısının bu dönemde aranması gerektiğini dile getirmektedir. Hamas bu süreçte ‘direniş’e bağlılığını devam ettirmekle birlikte İslâmî referanslara sahip sivil yönetim anlayışını takip etmiş, güç paylaşımını ve çoğulculuğu ilkesel anlamda öne çıkarmıştır. Ancak, El-Fetih’le yaşanan sorunlar ve uluslararası aktörlerin tecrit politikaları Hamas’ın Gazze’yi ele geçirmesiyle başlayan ve

⁷⁶⁰ Berti, “Non-State Actors as Providers of Governance”, 26.

⁷⁶¹ Koss, s. 124.

⁷⁶² Jonathan Spyer, “Al-Qaida-Style Islamism Comes To Gaza: Millions Of Petrodollars Are Flowing In Every Month To Fund Islamist Extremists”, **The Jerusalem Post**, 20 Ağustos 2009.

⁷⁶³ Berti, “Non-State Actors as Providers of Governance”, 29.

bugüne kadar gelen ikinci aşamayı doğurmuştur. Koss'un 'direniş yoluyla güvenlik' olarak adlandırdığı bu dönem, "kurumsallaşmış direnişle garanti altına alınan güçlü bir güvenlik sektörüyle karakterize edilmektedir." Bu argümana göre, iktidar statüsünü muhafaza etmeyi önemseyen Hamas, ideal siyasi düzen anlayışını uygulayamasa da mevcut şartların icbar ettiği 'güvenlikçi' siyasi düzeni sürdürmeyi tercih etmiştir. Diğer bir ifadeyle, uzlaşmaya ve diyaloga açık bir bakış açısına sahip olan Hamas, şartların getirdiği noktada daha otoriter bir iktidar çerçevesine sahip olduğu görüntüsü vermiştir.⁷⁶⁴

İktidarının ilk yıllarının ardından kamu hak ve özgürlükleri, demokratik ilkelere bağlılık ve muhalif hareketlere yönelik uygulamalar konusunda geçmişte sıklıkla eleştirdiği el-Fetih'le benzer bir performans ortaya koyduğu suçlamalarına maruz kalan Hamas,⁷⁶⁵ uzlaşma müzakerelerine kapıyı her zaman açık tutarak 'güç paylaşımına müsaade etmeyen mutlak iktidarcı' bir anlayışa sahip olmadığına kamuoyunu ikna etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda, Mayıs 2011'de Mısır'ın arabuluculuğunda gerçekleştirilen Hamas-El-Fetih görüşmeleri, uzlaşma yolundaki önemli girişimlerden biri olmuştur. Geçiş hükümetinden seçimlerin yenilenmesine kadar pek çok meselesinin karara bağlandığı müzakerelerde, yeni başbakanın kim olacağı konusu süreci kilitlemiştir. Hamas'ın muhalefetine rağmen, ABD başta olmak üzere uluslararası kamuoyundan gelen baskılara dayanamayan el-Fetih'in Dünya Bankası eski yetkilisi Selam Feyyad'ı başbakan adayı olarak sunmakta ısrar etmesi, sürecin olumsuz sonuçlanmasına neden olmuştur.⁷⁶⁶ Şubat 2012'de Katar'da Halid Meşal ile Mahmud Abbas arasında imzalanan 'Doha Deklarasyonu' ile uzlaşma yolunda yeni bir mesafe kat edilse de, Birlik Hükümeti ancak Haziran 2014'te kurulabilmiştir. Rami Hamdallah önderliğinde kurulan hükümet, Gazze'deki Hamas Hükümeti'ni yasal olarak sona erdirmiş, Filistin'de tek bir siyasi otoritenin yeniden sağlanması için fırsat oluşturmıştır.⁷⁶⁷ Ancak Birlik Hükümeti'nin sorumluluklarını yerine getirmemesi ve Hamas'la bazı anlaşmazlıkların devam etmesi, Gazze'de idari bir boşluğun doğmasına neden olmuş, neticede Hamas Mart 2017'de 'İdari Komite'yi kurmuştur. Yasal bir karşılığı olmayan bu komite, Filistinli grupların 'paralel organizasyon' eleştirilerine muhatap olmasının ardından kısa süre içerisinde feshedilse

⁷⁶⁴ Koss, s. 133-134.

⁷⁶⁵ Aqel Mohammed Ahmed Salah, "The Hamas Movement and its political and democratic practice, 1992–2016", *Contemporary Arab Affairs*, Cilt Nu. 10, Sayı. 4, (2017), 569-570.

⁷⁶⁶ "Crisis: Fatah wants Salam Fayyad as prime minister, Hamas rejects", *Al Arabiya*, 12 Haziran 2011.

⁷⁶⁷ "Filistin'de birlik hükümeti kuruldu", *Al Jazeera Türk*, 2 Haziran 2014.

de, Hamas'ın Gazze'deki 'fiili iktidarı' bugüne kadar sürmüştür.⁷⁶⁸ Son olarak Ekim 2022'de Cezayir'de bir araya gelen Filistinli 14 grubun temsilcileri, Hamas ve el-Fetih anlaşmazlığından kaynaklanan 15 yıllık bölünmüşlüğü sona erdirmek amacıyla 'Cezayir Bildirisi'ni imzalamıştır. İşgale karşı direnişin temeli olarak ulusal birliğin önemine vurgu yapılan bildiride, ulusal seçimlerin bir yıl içerisinde yenilenmesi hususunda anlaşmaya varıldığı belirtilmiştir.⁷⁶⁹ Tüm bu uzlaşma girişimleri, hareketin kendi içindeki kısmî muhalif görüşlere, el-Fetih'in süreci geciktiren tavırlarına ve uluslararası aktörlerin baltalama girişimlerine rağmen Hamas'ın iktidar paylaşımına açık olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Hamas, 'normal' olmayan şartlar dâhilinde yönetmeye çalıştığı Gazze'de zaman zaman otoriterleşme eğilimleriyle öne çıksa da, Filistin'de sadece 'direniş' ile değil aynı zamanda 'siyaset' ile de anılmak istenen bir aktör görünümü vermektedir. Nitekim iktidara geldikten sonra 2008, 2012 ve 2014 yıllarında İsrail'le savaşa girmekten geri durmayan Hamas, sürekli savaş halinin cari olduğu bir atmosferin oluşmasına da engel olarak, siyasi kazanımlarını gölgeleyen 'gereksiz maceralar'dan uzak durmuştur.⁷⁷⁰ Öte yandan, Seyyid Bereke, Hamas'ın yönetim tecrübesine dair oldukça kritik eleştirilerde bulunmaktadır:

“Hamas hala yönetimde ve Filistin'deki bölünme de hala devam ediyor. Filistin halkı gece gündüz bu bölünmenin bitmesini bekliyor... Filistin sokaklarında, Hamas'ın yönetmediği Batı Şeria'da seçim yapılması halinde Hamas'ın kazanacağına, Hamas'ın yönettiği Gazze'de seçim yapılması halinde ise Fetih'in kazanacağına dair bir kanı var. Hükümet olarak Hamas ve direniş hareketi olarak Hamas arasında fark var. Bu yaygın bir görüş. Öte yandan Hamas'ın yönetimindeki Gazze'de yönetimden nemalanan yeni bir sosyal sınıf doğduğu yönünde insanlarda ortak bir kanı var. Bu tabaka da değişim işlerine gelmeyeceği için mevcut durumu muhafaza etmek ve bölünmüşlüğü sürmesini istiyor. Hamas, direniş konusunda başarılı ancak yönetim konusunda birçok avantajı bulunmasına rağmen baskıcı ve otokratik bir tutum takındı. Yönetimde partizan bir tutum yerine daha vatani bir tutum

⁷⁶⁸ “Hamas considers Gaza options: Local administration, administrative committee and municipal elections”, **Middle East Monitor**, 4 Şubat 2019.

⁷⁶⁹ “Palestinian rivals agree to hold elections but doubts persist”, **Reuters**, 13 Ekim 2022.

⁷⁷⁰ Dunning, *Hamas, Jihad and Popular Legitimacy*, 70.

takınılabilirdi, bilgi ve birikim sahibi insanlardan daha çok faydalanılabilirdi ve bu direnişçi toplumun itibarını daha iyi koruyabilirdi.”⁷⁷¹

Sonuç olarak; siyasi pratiklerini ideolojik çerçevelendirmeleriyle büyük ölçüde uyumlu olarak dizayn eden Hamas, yapısal şartların icbarıyla, siyasal paylaşımcılığını fiili olarak yeterince gösterme imkânı bulamamıştır. Ancak her fırsatta uzlaşma kanallarını değerlendirerek, ‘mutlak iktidar’dan ziyade İslâmî referanslara sahip paylaşımcı bir sivil iktidarı öncelediğine dair mesajlar veren hareket, ‘direniş ittifakı’nın yanı sıra ‘siyasi ittifak’a da yatkın olduğuna Filistin halkını ve siyasi aktörleri ikna etmeye çalışmıştır. Bu açıklamalarıyla fazlasıyla ‘ılımlılaştığı’na dair kendi içerisinden ve rakip dini gruplardan eleştirilere maruz kalan Hamas’ın, her şeye rağmen bütüncül bir görüntü vermesi, ideolojik çerçevelendirmelerinin büyük ölçüde taban tarafından da kabul edildiğine işaret etmektedir. Öte yandan, uluslararası baskı ve ablukanın yoğun bir şekilde hissedilmesinin ve Gazze’deki akut sorunların hızlıca çözüm beklemesinin, hareket içindeki düşünsel ve siyasi farklılığın bir bölünmeye kapı aralamamasında önemli bir blokaj görevi gördüğünü de ifade etmek gerekmektedir. Ancak, İsmail Haniye’nin Siyasi Büro Başkanı seçilmesiyle içerideki farklı seslerin zamanla azaldığı göz önünde bulundurulduğunda, Hamas’ın gelecekte ideolojik çerçeveleri Filistin toplumunda daha fazla yankı bulacak kalıcı bir siyasal aktöre dönüşme yolunda olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

3.4.Genel Değerlendirme

‘Dini-siyasi yorum’ noktasında temel ölçüde benzerliklere sahip olan Mısır İhvanı, Hizbullah ve Hamas, ‘ictihad’a sıklıkla başvurdukları ‘esnek bir ideolojik çerçeve’yi takip etmiştir. Ancak, değişen siyasal ve sosyo-ekonomik şartlara daha hızlı adapte olabilmelerine imkân sunan bu yaklaşım, ‘ictihadın kaynağı’na ilişkin var olan farklılaşmalar sebebiyle her hareket için ayrı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Merkezi bir ictihad merciine sahip olan Hizbullah, ideolojik açıklamalarında tavandan tabana bütüncül bir dönüşümü sağlayabilirken, Mısır İhvanı birbiriyle çatışan ictihad yorumları/merkezleri sebebiyle, kısmen halk düzeyinde ama çoğunlukla liderler düzeyinde görece kutuplaşan ve zaman zaman birbirini tekzip eden siyasi duruşlar/pratikler ortaya koymuştur. Müslüman Kardeşler kökenli olmakla birlikte

⁷⁷¹ Filistinli uzman Seyyid Bereke ile kişisel görüşme, Lübnan, 21 Mayıs 2023.

‘ideolojik bütünlük’ hususunda Mısır İhvanı’ndan daha iyi bir performansa sahip olan Hamas ise, bunu merkezi bir ictihad kurumuna sahip olmaktan ziyade, İsrail işgali ve El-Fetih rekabeti gibi akut sorunlara borçludur. Dolayısıyla, esnek ideolojik çerçeveleri, hareketlerin iç kadroları ve siyasi muhatapları açısından, Mısır İhvanı için ‘parçalı/dağılımlı’, Hizbullah için ‘bütüncül’, Hamas için ise ‘görece bütüncül’ olarak kodlamak mümkündür. Diğer yandan, her üç hareket de bağlamsal değişikliklere cevaben ‘pragmatist’ ideolojik yönelimlere başvurmakla birlikte, ‘direniş’i kırmızı çizgisi haline getiren Hizbullah ve Hamas, İhvan’a nazaran ‘asla tartışmaya açılmayacak’ daha fazla konu başlığına sahiptir. Hareketlerin metodolojik yaklaşımlarına da yansıyan bu kimliksel çeşitlilik, Hizbullah ve Hamas’ı ‘devrimci-ıslahçı’, İhvan’ı ise ‘ıslahçı’ olarak kategorize etmemize imkân sunmaktadır.

İşgal/sömürge ve sekülerizm/modernizm karşıtlığında farklı stratejiler benimseyen İslâmî hareketler, emperyalizmin unsurlarına ilişkin değişken muhalefet biçimleri takip etmiştir. Bu bağlamda, dini-kültürel boyuttaki emperyalizm muhalefeti yerel-küresel irtibatındaki bütüncül bir siyasi mücadeleye önceleyen Mısır İhvanı, ‘Anti-Batıcı’ kimliğiyle daha öne çıkarken, ABD ve İsrail başta olmak üzere küresel egemenlerin kurduğu siyasal düzenle hesaplaşmayı birincil ‘savaşım alanı’ olarak gören Hizbullah ise, ‘Anti-Emperyalist’ olarak kodlanmayı hak etmektedir. ‘İsrail işgaline son verme’ ve ‘Filistin toplumunu İslâmîleştirme’ hedefleriyle kültürel-siyasal dengesinde bir emperyalizm muhalefeti ortaya koyan Hamas’ı da, siyonizmle hesaplaşmanın -dolaylı da olsa- küresel mücadelenin kaçınılmaz bir parçası olması hasebiyle, ‘Anti-Emperyalist’ kimlikle vasıflandırmak mümkündür.

Sekülerizm ve modernizm karşıtı ideolojik yaklaşımlarında büyük ölçüde benzerliklere sahip olan bu hareketler, muhalefet stratejilerinde ise kısmi farklılıklar göstermektedir. Her üç hareket de, ‘materyalist felsefeye itiraz’ bağlamında seküler ve modern paradigmalara kültürel boyutta muhalefeti öne çıkarırken; bilimsel ve teknolojik gelişmelere uyum konusunda modernizmle barışık bir fotoğraf vermekte, seküler siyaset alanına ilişkin kavram setlerine atıfta bulunmakta ve bunlarla zıt düşmeyen pratikler takip etmekte ciddi bir sorun görmemektedir. Sekülerizm ve modernizm karşıtı kültürel muhalefetin kapsamı konusunda, Mısır İhvanı ve Hamas, bulundukları ülkelerde tüm halka yönelik genel bir ‘kuşatıcı itiraz söylemi’ni sahiplenirken, Hizbullah kendi kitlesi

ile Lübnan halkının geneli arasında bir ayrıma gitmektedir. Dini ve mezhepsel aidiyetlerin ‘direniş’ gündemini engelleyecek gündemler ihdas etmesini istemeyen Hizbullah, başta Şii taban olmak üzere dindar Müslüman kitleye ‘sekülerizm/modernizm karşıtı kültürel muhalefeti’ni yoğun bir şekilde hissettirmekle birlikte, Lübnan halkının diğer bileşenlerine yönelik ise ‘din-sekülerizm/modernizm kavgasını’ gündem dışı bırakma stratejisi’ni öne çıkarmaktadır. Tüm bu parametreler doğrultusunda, hareketlerin makro boyutlu mücadelelerini tasnif ederken, Mısır İhvanı’nı ‘yerel mücadele’, Hizbullah’ı ‘uluslararası direniş’ ve Hamas’ı da ‘ulusal direniş’ şeklinde kodlamakta bir beis yoktur.

Tablo 1: Dini-Siyasi Yorum Farklılıkları

	İDEOLOJİK BOYUT-SİYASİ ROL İLİŞKİSİ		
	Mısır İhvanı	Hizbullah	Hamas
Dini-Siyasi Yorum Farklılıkları	*Esnek İdeoloji	*Esnek İdeoloji	*Esnek İdeoloji
	*Bireysel İctihad	*Kurumsal İctihad	*Bireysel İctihad
	*İslahçı Kimlik (Muhafazakar-Liberal Çatışması)	*Devrimci-İslahçı Kimlik	*Devrimci-İslahçı Kimlik
	*Tedrici Metodoloji	*Devrimci-Tedrici Metodoloji	*Devrimci-Tedrici Metodoloji
	*Parçalı/Dağılımlı İdeolojik Çerçeve	*Bütüncül İdeolojik Çerçeve	*Görece Bütüncül İdeolojik Çerçeve

Diğer yandan, her üç hareket de ideolojik çerçevelerinin siyasi pratiklerine etkisi bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Mısır İhvanı’nın iç liderlik tartışmaları sebebiyle otoriterlik ile çoğulculuk arasında gidip gelen siyasi düzen tasavvuru, güç paylaşımına çok sıcak bakmayan ‘mutlak iktidarcı’ bir performans ortaya çıkarırken, aynı ekolden gelen Hamas, lider kadrolar arasında genel kabul gören çoğulcu siyasi düzen tahayyülünün ‘güvenlikçi’ politikalarla mezcedilmesi neticesinde bir yandan ‘paylaşımçı’ diğer yandan ise ‘otoriter’ karaktere sahip olan bir iktidar anlayışı takip etmiştir. Lübnan’daki siyasal düzeni kökten değiştirme söylemiyle ‘revizyonist’, mevcut şartlar altında değişiklik girişimlerinin ülkeyi daha büyük sorunlara taşıyacağı endişesiyle

‘statükocu’ bir siyasi düzen perspektifine sahip olan Hizbullah ise, ülkeyi yönetmenin zorlu maliyetinin altına girmek yerine, kurduğu sağlam ittifak ilişkileriyle ‘gölge iktidar’ olarak faaliyet yürütmektedir. Bu bağlamda, inşa ettiği ittifak ilişkilerinde görece liderliği üstlenmekle birlikte müttefiklerine güven veren bir performans ortaya koyan Hizbullah, sınırları net olan siyasi bir perspektife sahip olması ve siyasi vaatlerine büyük ölçüde bağlı kalmasıyla tanınmaktadır. Benzer şekilde kendi öncülüğünde ittifak ilişkileri kurmayı tercih eden Mısır İhvanı, hareket içerisindeki çatışan ekollerden kaynaklı olarak sınırları geniş ve muğlak bir siyasi anlayışa sahip olması ve siyasi vaatleri ile siyasi pratikleri arasındaki çelişkilerin artması sebebiyle, -muhalefetteyken zaman zaman ama iktidar sürecinde çok sıklıkla- müttefikleri açısından endişe yaratan bir ittifak tasavvuruna sahip olmuştur. Diğer iki harekete nazaran daha eşitlikçi ve ortak liderlik merkezli bir ittifak ufkunu takip eden Hamas ise, Hizbullah’a benzer şekilde, sınırları görece net siyasi perspektifi ve siyasi vaatlerine büyük ölçüde bağlı kalışıyla, müttefikleri ve diğer siyasi aktörler üzerinde olumlu bir intiba bırakmıştır. Her ne kadar iktidar koltuğuna oturduktan sonra el-Fetih’e benzer bir baskıcı performans sergilediği eleştirilerine maruz kalsa da, Hamas’ın diyalog kapılarını her zaman açık tutması, Filistinli grupların çoğu tarafından olumlu anlamda kabul görmesini sağlamıştır.

Tüm bu siyasi pratiklerin somut çıktıları olarak, Mısır İhvanı ve Hamas, ‘İslâmî referanslara sahip sivil bir devlet’ idealini öne çıkarırken, İslam Devleti idealini Lübnan’ın demografik ve siyasal şartları sebebiyle uzak ufuklara ertelemek zorunda kalan Hizbullah, siyasi çoğulculuğu benimseyen sivil bir devlet realitesini bütün fonksiyonlarıyla kabul etmiştir. Ayrıca, siyasal entegrasyonlarını uzun yıllardır tamamlayan bu hareketler, seçim siyasetine katılım refleksleri konusunda da ufak çaplı bazı nüans farklılıklarına sahiptir. Mısır İhvanı, siyasi katılıma her şartta tam bağlılık gösterirken, Hizbullah ‘direniş’ amacını önceleyen ve buna hizmet eden bir ‘siyasi katılımı’ sahiplenmekte, Hamas ise ‘direniş’ ile siyaset arasında daha dengeli bir pozisyon belirleyerek diğer iki hareketin arasında bir yerde konumlanmaktadır.

Tablo 2: İşgal/Sömürge ve Sekülerizm/Modernizm Karşıtı Görüşler

	İDEOLOJİK BOYUT-SİYASİ ROL İLİŞKİSİ		
	Mısır İhvanı	Hizbullah	Hamas
İşgal/Sömürge ve Sekülerizm/Modernizm Karşıtı Görüşler	*Anti-Batıcı	*Anti- Emperyalist	*Anti- Emperyalist
	*Kültürel Ağırlıklı Emperyalizm Muhalefeti	*Siyasal Ağırlıklı Emperyalizm Muhalefeti	*Kültürel-Siyasal Dengesinde Emperyalizm Muhalefeti
	*Kültürel Ağırlıklı Modernizm Muhalefeti	*Kendi Kitlesine Yönelik Kültürel Ağırlıklı Modernizm Muhalefeti / Lübnan Halkına Yönelik Din- Modernizm Kavgasını Gündem Dışı Bırakma Stratejisi	*Kültürel Ağırlıklı Modernizm Muhalefeti
	*Kültürel Ağırlıklı Sekülerizm Muhalefeti	*Kendi Kitlesine Yönelik Kültürel Ağırlıklı Sekülerizm Muhalefeti / Lübnan Halkına Yönelik Din- Sekülerizm Kavgasını Gündem Dışı Bırakma Stratejisi	*Kültürel Ağırlıklı Sekülerizm Muhalefeti
	*Yerel Mücadele	*Uluslararası Direniş	*Ulusal Direniş

Tablo 3: İdeolojik Çerçeveselendirme – Siyasi Pratikler İlişkisi

	İDEOLOJİK BOYUT-SİYASİ ROL İLİŞKİSİ		
	Mısır İhvanı	Hizbullah	Hamas
İdeolojik Çerçeveselendirme – Siyasi Pratikler İlişkisi	*İslâmî Referanslara Sahip Sivil Devlet İdeali	*İslam Devleti İdealinin Ertelenmesi- Siyasi Çoğulculuğu	*İslâmî Referanslara Sahip Sivil Devlet İdeali
	*Mutlak İktidar Anlayışı	Benimseyen Sivil Devlet Realitesi	*Paylaşımçı- Otoriter İktidar Anlayışı
	*Sınırları Geniş ve Muğlak Siyasi Perspektif	*Gölge İktidar Anlayışı	*Sınırları Görece Net Siyasi Perspektif
	*Siyasi Vaatler-Siyasi Pratikler Tezatlığı	*Sınırları Net Siyasi Perspektif	*Siyasi Vaatlere Büyük Ölçüde Bağlılık
	*Kendi Liderliğinde İttifak Kurma Eğilimi	*Siyasi Vaatlere Büyük Ölçüde Bağlılık	*Ortak Liderlik Etrafında Eşit Düzeyli İttifak Kurma Eğilimi
	*Müttefiklerinde Endişe Yaratan İttifak Tasavvuru	*Görece Kendi Liderliğinde İttifak Kurma Eğilimi	*Müttefiklerine Güven Veren İttifak Tasavvuru
	*Otoriterlik-Çoğulculuk İkileminde Siyasi Düzen Tahayyülü	*Revizyonizm- Statükoculuk İkileminde Siyasi Düzen Tahayyülü	*Çoğulcu Siyasi Düzen Tahayyülü
	*Siyasi Katılıma Bağlılık	*Direniş Öncelikli Siyasi Katılım Taahhüdü	*Direniş-Siyaset Dengesinde Katılım Taahhüdü

4.BÖLÜM: TEŞKİLATLANMA-SİYASİ ROL İLİŞKİSİ

Toplumsal hareketlerin ve siyasi partilerin teşkilatlanma pratikleri, kurumsallaşma ve tabanlarını mobilize etme kapasitelerine dair fikir vermesi açısından önemli bir parametredir. Hareketlerin siyasi rollerinde ve kararlarında, teşkilatlanma tercihlerinin kayda değer seviyede etkisi bulunmaktadır. Bu bölümde, ele aldığımız İslâmî hareketlerin sahip oldukları sosyal hizmet ağlarının kapsamını ve siyasi etkilerini anlamaya çalışacak, takip ettikleri örgütlenme modellerinin ve inşa ettikleri liderlik yapılanmalarının siyasal arenada ne tür avantajlar ve dezavantajlar sunduğunu irdelleyeceğiz. Benzer şekilde, sivil ve/veya askeri örgütlenmenin hareketlere ne tür fırsatlar veya kısıtlamalar getirdiğinin yanı sıra, dikey hiyerarşik örgütlenmeye karşı yatay örgütlenme modelinin (veya melez modellerin) sağladığı imkânları veya malul olduğu zafiyetleri analiz edecek; ulema önderliğindeki liderlik yapılanmalarının uzman/aydın önderliğindeki liderliklere göre ne tür fırsatlar sunduğunu tartışarak hipotezlerimizi test edeceğiz. Bu sayede, İslâmî hareketlerin diğer toplumsal/siyasal hareketlerle örgütlenme kabiliyetleri ve tercihleri bakımından ne tür benzerlikler ve farklılıklar gösterdiğini de inceleme imkânı bulacağız.

4.1.Sosyal Hizmetlerin Araçsallaştırılması

Toplumsal hareketlerin sunduğu sosyal hizmetlerin seçmen seferberliğini niçin ve nasıl etkilediği konusu, karşılaştırmalı siyaset çalışmaları literatüründe kendisine önemli bir yer edinmektedir. Bu literatüre katkı sunan çalışmalardan birine imza atan Steven Brooke, hareketlerin kamu hizmetlerine ilişkin artan taleplere cevap üretmesi durumunda seçmenlerin oy yönelimlerini de etkileyebilecekleri iddiasını savunarak, Müslüman Kardeşler örneği üzerinden bu iddiasını görünür kılmıştır. Mısır İhvanı'nın sağlık alanında sunduğu hizmetlerin oya tahvilini nicel ve nitel yöntemler kullanarak yaptığı mülakatlar ve anketler üzerinden inceleyen Brooke, toplumsal hizmetlerin seçmen davranışında önemli derecede etkili olduğu sonucuna ulaşmış; Mısır'daki darbe rejimin İhvan'ın ülke çapındaki sosyal hizmet ağını çökertmek için neden bu kadar çaba harcadığının da bu önbilgiyle okunması gerektiğini savunmuştur.⁷⁷² Buradan hareketle,

⁷⁷² Steven Brooke, "From Medicine to Mobilization: Social Service Provision and the Islamist Reputational Advantage", *Perspectives on Politics*, Cilt Nu. 15, Sayı. 1 (2017), 42-61.

bu alt başlıkta, incelediğimiz İslâmî hareketlerin sosyal hizmet mekanizmalarının kapsamı ve halkı mobilize etme kapasiteleri karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

4.1.1. Müslüman Kardeşler'in Sosyal Ağları: Otoriter Rejime Karşı Pasif Meydan Okuma

Güçlü ve karmaşık örgütsel yapısı ile diğer pek çok İslâmî harekete ilham kaynağı olan Müslüman Kardeşler,⁷⁷³ toplum ve siyaset üzerindeki etkisini arttırmak amacıyla halka sunduğu sosyal hizmetleri etkili bir araç olarak kullanmıştır.⁷⁷⁴ Her ne kadar İhvan'ın sosyal hizmetler ağı kuruluş dönemiyle başlasa da,⁷⁷⁵ hareket üzerindeki baskıların hafiflediği Enver Sedat dönemiyle bu alandaki faaliyetler daha görünür hale gelmiştir. Yanlış ekonomi politikaları sebebiyle halk isyanlarının ortaya çıkmasına neden olan Sedat, devlet bütçesi üzerindeki baskıları hafifletmek için devlet dışı sosyal hizmet sağlayıcılarına daha fazla faaliyet alanı açma kararı almış, bu sayede Mısır'daki en örgütlü toplumsal hareket olan İhvan sosyal hizmet faaliyetlerinin bir kısmına resmiyet kazandırma imkânı bulmuştur. Bu dönemde resmi bir hüviyet kazanan İslâmî Tıp Birliği, diğer pek çok alanda yapılan faaliyetlerin görünür yüzü haline gelmiştir.⁷⁷⁶ Bununla birlikte, Mısır İhvanı'nın sosyal hizmet ağlarına ilişkin çalışmaların çoğu, hareketin otoriter bir rejim altında faaliyet göstermesinden ve maruz kaldığı baskı politikalarından ötürü görece gizli bir yapılanmaya sahip olması sebebiyle çoğunlukla ampirik verilerden ziyade genel varsayımlara dayanmaktadır. Bu sebeple, mevcut ağların hangi hedef kitleye hitap ettiği ve ne kadar büyüklükte olduğu şeklindeki sorulara ayrıntılı cevaplar vermek etnografik araştırmalar haricinde çok mümkün gözükmemektedir.⁷⁷⁷ Dolayısıyla, Müslüman Kardeşler'in enformel ağlarının kapsamına ilişkin genel bir çerçeve çizmeye, bu hizmetlerin fonksiyonlarını anlamaya ve hareketin siyasi rolüne etkilerini tartışmaya çalışacağız.

⁷⁷³ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 99.

⁷⁷⁴ Hesham al-Awadi, "A struggle for legitimacy: the Muslim Brotherhood and Mubarak, 1982–2009", *Contemporary Arab Affairs*, Cilt Nu. 2, Sayı. 2, (Nisan-Haziran 2009), 220.

⁷⁷⁵ İhvan, yeni şube açtığı bölgelerde camiler, okullar, klinikler, el sanatları kursları, spor tesisleri kurarak, henüz daha kuruluş yıllarında aktif bir toplumsal hareket haline gelmiştir. Bkz: Munson, s. 501.

⁷⁷⁶ Steven Brooke, *Winning Hearts and Votes: Social Services and the Islamist Political Advantage*, Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 2019, 35.

⁷⁷⁷ Marie Vannetzel, *The Muslim Brothers in Society : Everyday Politics, Social Action, and Islamism in Mubarak's Egypt*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2021.

Mısır'ın 1970'li yıllarla birlikte yaşadığı ekonomik buhran, Müslüman Kardeşler için toplumsal tabanını genişletmek ve yeni üyeler kazanmak için önemli fırsatlar sunmuştur. Devletin yetersiz kaldığı sağlık, eğitim, insani yardım gibi alanlarda alternatif hizmetler sunan İhvan bağlantılı kurumlar, faaliyetlerini (doğrudan) politikleştirmedikleri için ilk etapta rejim tarafından toplumsal ve siyasal istikrarın garantörü olarak değerlendirilmiş ve hatta teşvik edilmiştir.⁷⁷⁸ Mursi döneminin Enformasyon Bakanı Salah Abdulsamed'a göre, "rejim ve rejimi etkileyen güçler toplumsal alanda siyasi alana göre daha hoşgörülüydü ve hala da öyle."⁷⁷⁹ Rejimin kendi meşruiyeti için 'zorunlu bir imkân' olarak değerlendirdiği bu hizmetler, kısa sürede "a) özel camiler, b) sağlık kliniklerini, okulları ve kültürel kuruluşları içerisinde barındıran gönüllülük esasına dayalı kurumlar ve c) İslâmî bankalar, yatırım şirketleri, üretim firmaları ve yayınevleri gibi kâr amacı güden ticari işletmeler" şeklinde kategorize edilen 'İslâmî paralel sektör'ün güç kazanmasına kapı aralamıştır.⁷⁸⁰

Sedat döneminde yaygınlık kazanan sosyal hizmet ağı, Hüsnü Mübarek döneminin ilk yıllarında hızlı bir şekilde büyümüştür. Mübarek'in İhvan'a karşı hoşgörüsünün temel sebeplerinden biri devletin sosyal yardım hizmetlerine ilişkin zorunluluklarından kurtulması iken, diğerleri ise hareketi radikal gruplara karşı denge unsuru olarak görmesi ve sosyal alandaki faaliyetlerinin İhvan'ı yatıştıracağına dair inancı olmuştur.⁷⁸¹ 1981-1988 yılları arasında cari olan bu hoşgörü ortamı,⁷⁸² her ne kadar hareket ile rejim arasında toplumsal taban-siyasal istikrar bağlamında karşılıklı bir besleyici ilişkinin ortaya çıktığı yorumlarına neden olsa da,⁷⁸³ İhvan'ın artan etkisi Mübarek açısından zamanla bir tehdit olarak görülmeye başlanmıştır.⁷⁸⁴ Bu dönemde, bir yandan konferanslar ve vaazlar aracılığıyla halkı mobilize eden hareket, diğer yandan okullar, klinikler ve insani yardım çalışmaları aracılığıyla sosyal hizmet kurumlarını maksimum seviyede kullanmıştır.⁷⁸⁵ 1990'ların başında gölge hükümet gibi faaliyet gösteren İhvan, özerk konumdaki binlerce camiye ve okulu kontrolü altında tutmanın yanı sıra, sunduğu

⁷⁷⁸ Willi, s. 150.

⁷⁷⁹ Mursi döneminin Enformasyon Bakanı Salah Abdulsamed ile yazılı mülakat, 27 Nisan 2023.

⁷⁸⁰ Wickham, *Mobilizing Islam: Religion, Activism, and Political Change in Egypt*, 97.

⁷⁸¹ Ranko, *The Muslim Brotherhood and its Quest for Hegemony in Egypt*, 86.

⁷⁸² Tadros, s. 6.

⁷⁸³ Dingel, s. 34.

⁷⁸⁴ Wickham, *Mobilizing Islam: Religion, Activism, and Political Change in Egypt*, 104.

⁷⁸⁵ Mellor, s. 69.

hizmetler sayesinde formel ve enformel siyaset alanlarında da ciddi kazanımlar elde etmiştir.⁷⁸⁶

Kurumsal siyasette oluşturduğu ittifak ilişkilerinin yanı sıra sendika, meslek örgütleri ve öğrenci birlikleri seçimlerinde ciddi başarılar kaydeden hareket, sosyal hizmet faaliyetlerini seçim kampanyalarında araç olarak kullandığı gibi, elde ettiği başarıları da sosyal hizmet ağını genişletmek için bir imkân olarak değerlendirmiştir. 1980’lerde ve 1990’ların başlarında avukatlar, mühendisler, doktorlar, gazeteciler ve diğer mesleklerden oluşan kilit profesyonel sendikaların birçoğunda liderliği kazanan İhvan, seçim süreçlerinde sendika üyelerine yönelik eğitim kursları, acil durum sigortası ve faizsiz kredi seçenekleri gibi bir dizi hizmet sunarak sosyal yardım ağından faydalanmıştır.⁷⁸⁷ Diğer yandan bu kurumlara hâkim olması, İhvan’ın orta sınıfın endişelerini doğrudan ele almasını, daha fazla insanı kendi davasına dâhil etmesini ve halka tıbbi tedavi sağlamak için ücretsiz klinikler kurmak gibi sosyal refah hizmetlerini arttırmasını sağlamıştır.⁷⁸⁸ Bu İslamcı dalganın tesiri altında sendika üye rakamları hızlı bir artış yaşamıştır. 1985’te 250 bin kişiden oluşan Öğretmenler Sendikası, 1992’de 750 bin üyeye ulaşmıştır. Geçmiş sendikal tecrübelerin aksine yolsuzlukla kıyasıya mücadele eden İhvan bağlantılı sendika liderleri, üyelerinin gelirlerini arttırmış, sosyal yardım ağları inşa etmiş ve tüketici kooperatifi gibi yapılanmalar kurarak imkânları geliştirmiştir.⁷⁸⁹ Kısacası, Müslüman Kardeşler’in bu kurumlardaki popülaritesi, içerideki yolsuzluk olaylarını ve kötü mali yönetimi düzeltmesiyle ve sendikaların üyelerine sağladığı sosyal hizmetleri ve tesisleri iyileştirmeye olan bağlılığıyla yakından ilişkili olmuştur.⁷⁹⁰ Sendikalar üzerindeki kontrolünün yanı sıra, öğrenci birlikleri seçimlerini kazanarak ülkenin en büyük üniversitelerinde de varlığını hissettiren İhvan, bu teveccühü öğrencilere siyasi ve ideolojik retoriği aşan sosyal hizmetler sunma yeteneği sayesinde kazanmıştır.⁷⁹¹ Öğrenci destek fonları, yaz kampları ve spor kulüpleri gibi bir

⁷⁸⁶ Bayat, *İslam’ı Demokratikleştirmek: Toplumsal Hareketler ve Post-İslamcı Dönüş*, 239.

⁷⁸⁷ Nancy J. Davis ve Robert V. Robinson, **Claiming Society for God: Religious Movements and Social Welfare-Egypt, Israel, Italy, and the United States**, Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 2012, 45.

⁷⁸⁸ Alison Pargeter, **The Muslim Brotherhood: From Opposition to Power**, Londra: Saqi Books, 2013, 36.

⁷⁸⁹ Bayat, *İslam’ı Demokratikleştirmek: Toplumsal Hareketler ve Post-İslamcı Dönüş*, 93.

⁷⁹⁰ Mohammed Zahid, **The Muslim Brotherhood and Egypt’s Succession Crisis: The Politics of Liberalisation and Reform in the Middle East**, Londra ve New York: I.B.Tauris, 2010, 113.

⁷⁹¹ Mohammed el-Nawawy ve Mohamad Hamas Elmasry, **Revolutionary Egypt in the Eyes of the Muslim Brotherhood: A Framing Analysis of Ikhwanweb**, Londra: Rowman & Littlefield, 2018, 30.

dizi hizmetin⁷⁹² yanı sıra mezun olan öğrencilere iş imkânı sunan İhvan,⁷⁹³ sosyal refah imkânlarını harekete adam kazandırma noktasında teşvik edici bir unsur olarak kullanmıştır.

Sendikalar ve öğrenci birlikleri üzerinden edindiği tecrübe ve kazandığı nitelikli taban, İhvan'ın sosyal hizmetlere ilişkin devletin yetersiz kaldığı durumlarda önemli bir boşluğu doldurmasını sağlamıştır. 1992'de Kahire depremi ve 1994'te Yukarı Mısır'daki sel baskını sırasında hareketin kendi tabanını hızlı bir şekilde mobilize etmesi, sosyal hizmet performansına ilişkin ne derece etkili bir konuma ulaştığını göstermesi bakımından önemlidir.⁷⁹⁴ Yaşanan bu hadiselerden sadece birkaç saat sonra İhvan'a bağlı kuruluşların olaylara müdahil olarak arama, kurtarma ve yardım faaliyetlerinde bulunması, üniversite öğrencilerinin de aralarında bulunduğu yüzlerce gönüllünün seferber edilmesi, Mühendisler Sendikası üzerinden hasarlı alt yapının ele alınması ve Doktorlar Sendikası aracılığıyla olaylardan etkilenen ailelere maddi ve tıbbi yardım imkânlarının sağlanması, hareketin örgütlenme kabiliyetini ortaya koymaktadır.⁷⁹⁵ Öyle ki, İhvan'ın devlet kurumlarından daha fonksiyonel bir rol üstlenmesine, dönemin İçişleri Bakanı Muhammed Abdulhalim Musa tarafından “Devlet içinde bir devlet mi var?” sözleriyle tepki gösterilmiştir.⁷⁹⁶ Neticede, İhvan'a yönelik toplumsal teveccühten rahatsız olan Mübarek rejimi, hareketin sosyal hizmetleri de dâhil olmak üzere tüm faaliyetlerine yönelik sert tedbirler almaya başlamıştır. 1992'de yaşanan “Cezayir Sendromu”nun da etkisiyle İhvan aleyhinde başlatılan medya propagandası hareketin yasa dışı bir örgüt olarak tasvir edilmesine ve Mübarek'in zımni toleransının sona ermesine neden olmuş,⁷⁹⁷ gerek yasal yollara başvurularak gerekse de üyelerinin tutuklanması suretiyle sendika ve öğrenci çalışmaları başta olmak üzere İhvan'ın pek çok faaliyeti kısıtlanmıştır.⁷⁹⁸

Öte yandan, toplumsal çalışmaları sayesinde sendikalar ve öğrenci birlikleri gibi enformel siyasi alanda⁷⁹⁹ başarılar elde eden İhvan, bu popülaritesini kurumsal siyasete de

⁷⁹² Hatina ve Kupferschmidt, “Religious Frames: Egypt's Muslim Brotherhood.”

⁷⁹³ Davis ve Robinson, s. 47.

⁷⁹⁴ Bayat, *İslam'ı Demokratikleştirmek: Toplumsal Hareketler ve Post-İslamcı Dönüş*, 93.

⁷⁹⁵ Willi, s. 150-151.

⁷⁹⁶ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 219.

⁷⁹⁷ Willi, s. 153.

⁷⁹⁸ Bayat, *İslam'ı Demokratikleştirmek: Toplumsal Hareketler ve Post-İslamcı Dönüş*, 93.

⁷⁹⁹ Sendika ve öğrenci birlikleri, iç muhalefet üretme kapasitelerinin yanı sıra, Birinci Körfez Savaşı gibi dış politika maddelerine ilişkin de görüş beyan ederek, hareketin kurumsal siyasetteki kısıtlı mevcudiyetini

yansıtmayı başarabilmiştir. 1984 yılında Vefd Partisi ile ittifak kurarak seçimlere giren hareket; hastaneler, okullar, hayır kurumları ve camiler aracılığıyla sunduğu sosyal ve dini hizmetlerin sağladığı etkiyle meclise on iki milletvekili göndermiştir.⁸⁰⁰ Toplumsal faaliyetlerinin hız kazandığı 1987 seçimlerinde ise Sosyalist İşçi Partisi ve Liberal Parti ile “Çare İslam” sloganı altında İslam İttifakı’nı kuran İhvan, otuz altı sandalye elde ederek ana muhalefet bloğunu oluşturmuştur. Bu seçim sonuçlarında harekete mensup sendika temsilcilerinin ve öğrenci birlikleri üyelerinin yaptıkları saha çalışmalarının önemli bir etkisi olmuştur.⁸⁰¹ 1990’ların başından itibaren rejimin sert önlemlerine muhatap olmasına karşın, 1995 ve 2000 yılı genel seçimlerinde topluma sunduğu hizmetlerin sandıktaki karşılığını kısmen de olsa alan İhvan, 2005 yılında kazandığı seksen sekiz milletvekiliyle meclisteki temsiliyetini oldukça arttırmıştır. Tüm baskı politikalarına rağmen sosyal sermayesini siyasal kazanıma tahvil etmeyi başaran hareket, devletin hizmet sunduğu alanlarda bile kamu kurumlarından daha etkili bir şekilde faaliyet gösterdiğine halkı ikna edebilmiştir.⁸⁰² Nitekim hareketin medya organları, seçim dönemlerinde sıklıkla sosyal hizmet programlarının başarılarına vurgu yaparak İhvan’ın Mübarek rejiminin en iyi alternatifi olduğuna değinirken,⁸⁰³ harekete mensup milletvekilleri de halktan oy isterken sosyal refah çalışmalarına sıklıkla atıfta bulunmuştur.⁸⁰⁴ Bu sayede İhvan milletvekilleri, Mısır halkına hükümet yetkisinin kendilerine verilmesi durumunda nasıl bir yönetim vaat ettiklerini anlatma ve Mısır rejiminin vatandaşların taleplerine karşılık verme konusunda yetersiz kaldığına dair zımni bir suçlamada bulunma imkânı yakalamıştır.⁸⁰⁵ Neticede, sosyal hizmetler karnesinin sunduğu imkân sayesinde hareket, kendilerini asla İslamcı olarak tanımlamayan kesimlerin de oylarını almayı başarmıştır.⁸⁰⁶ Bununla paralel olarak, tüm engelleme çabalarına karşın Arap İsyanları’na giden süreçte Mısır’daki 5 bin sivil toplum kuruluşunun yüzde 20’sini elinde bulundurması ve 1000’den fazla kliniği ve 22 tane hastaneyi kontrol etmesi, İhvan’ın Mübarek sonrası dönemde kurumsal siyaset

enformel alanlara genişletme kapasitesi yaratmıştır. Bkz. al-Awadi, “A struggle for legitimacy: the Muslim Brotherhood and Mubarak, 1982–2009”, 220.

⁸⁰⁰ Frampton, s. 349.

⁸⁰¹ Al-Awadi, “A struggle for legitimacy: the Muslim Brotherhood and Mubarak, 1982–2009”, 220.

⁸⁰² Davis ve Robinson, s. *Claiming Society for God*, 52-53.

⁸⁰³ El-Nawawy ve Elmasry, s. 75.

⁸⁰⁴ Sara Tonsy, **The Egyptian Army and the Muslim Brotherhood: Contemporary Political Power Dynamics**, New York: Routledge, 2022, 61.

⁸⁰⁵ Davis ve Robinson, s. 33, 54.

⁸⁰⁶ Soage ve Franganillo, s. 44.

sahnesindeki en önemli aktör olarak algılanmasını mümkün kılmıştır.⁸⁰⁷ Dolayısıyla, hareketin üstlendiği siyasal rol ile sunduğu toplumsal hizmetler arasında doğrudan bir ilişki olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Hişam el-Avadi, İhvan'ın toplumsal performansının üç bileşenli bir aktivizmi ortaya çıkardığını savunmaktadır: a) sosyal hizmetlerden elde edilen meşruiyet, b) bu hizmetlerin etkili bir şekilde dağıtılmasını mümkün kılan örgütsel bir ağ ve c) kazanılan meşruiyetin siyasallaştırılması.⁸⁰⁸ Nitekim toplumsal refah projelerinin halkın rejimden duyduğu rahatsızlığa karşı bir çözüm yolu olarak sunulması⁸⁰⁹ ve İslâmî hayır kurumlarının faaliyetlerinden beş milyondan fazla insanın yararlanması,⁸¹⁰ rejimin meşruiyetine karşı önemli bir meydan okuma anlamına gelmektedir. Carrie Rosefsky Wickham, rejimin bu meydan okumayı tüm baskılarına rağmen kontrol altına alamamasını; devlet aygıtının yapısal eksikleri, İslamcıların bazı bürokratlarla kurduğu ittifaklar ve paralel İslâmî sektörün adem-i merkeziyetçi yapısı üzerinden açıklamaktadır. Kayıtsız faaliyet gösteren binlerce bağımsız cami, ticari firma, sosyal yardımlaşma derneği, sağlık kliniği ve okul aracılığıyla oluşturulan adem-i merkeziyetçi yapılanma, rejime karşı savunma mekanizmalarının en başında gelmiştir.⁸¹¹ Diğer yandan, Alexis G. Grynkewich, İhvan'ın sosyal refah kolları aracılığıyla elde ettiği üç ana faydayı sıralarken, devletin meşruiyetine meydan okumanın ve alternatif bir model üreterek halkın sadakatini kazanmanın yanı sıra, halktan aldığı destekle rejime karşı mücadele edebileceği sürekli bir kaynak akışını yönetme kapasitesine de vurgu yapmaktadır. Buna göre, İhvan, halkın sadakatini kazanarak toplumsal meşruiyetini inşa ettiğinde, halk ile arasında yeni bir toplumsal sözleşme ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, sosyal yardım kuruluşları tarafından sağlanan hizmetler karşılığında halk, yalnızca insan kaynağı değil, aynı zamanda finansal desteği, temel malzemeleri ve hatta rejimin harekete karşı koyma çabalarına ilişkin istihbaratı içerisinde barındıran bir dizi kaynak sağlamıştır.⁸¹²

⁸⁰⁷ Davis ve Robinson, s. 33, 55.

⁸⁰⁸ Hesham Al-Awadi, **In Pursuit of Legitimacy: The Muslim Brothers and Mubarak, 1982-2000**, Londra ve New York: Tauris Academic Studies, 2004, 21.

⁸⁰⁹ Mellor, s. 92.

⁸¹⁰ Alexis G. Grynkewich, "Welfare as Warfare: How Violent Non-State Groups Use Social Services to Attack the State", **Studies in Conflict & Terrorism**, Cilt Nu. 31, Sayı. 4, (2008), 354.

⁸¹¹ Wickham, *Mobilizing Islam: Religion, Activism, and Political Change in Egypt*, 104-105.

⁸¹² Grynkewich, s. 353-355.

Öte yandan, İhvan'ın halk nezdindeki meşruiyeti sadece sosyal hizmetleri sağlamasıyla değil, aynı zamanda bunları etkin ve organize bir şekilde sunması sayesinde elde edilmiştir. Hareketin örgütsel çerçevesi, toplumun tüm katmanlarına ulaşan yüksek bir etki ağı inşa etmiştir.⁸¹³ Bu sayede İhvan, alt sınıflardan iş çevrelerine, genç ve yaşlılardan kadın ve erkeklere kadar farklı gruplardan destek almıştır.⁸¹⁴ Rejimin politikalarından hoşnutsuz olan yeni orta sınıfı kuşatmayı başarabilen İhvan,⁸¹⁵ 1990'lardaki yanlış şehir politikalarından kaynaklı sosyo-ekonomik şartların orta gelirli aileleri buharlaştırmasını fırsata çevirerek, sunduğu sosyal hizmetler aracılığıyla harekete bu kesimden pek çok insan kazandırma imkânı yakalamıştır.⁸¹⁶ İyi eğitilmiş yeni orta sınıfın yanı sıra kadınları da sosyal hizmetler için mobilize eden hareket, kapsamlı bir sosyal devrim için medya kuruluşlarından öğrenci konseylerine kadar tüm organlarını seferber etmiştir.⁸¹⁷ Janine A. Clark, İslâmî sosyal kurumların hangi toplumsal kitleyi hedef aldığına ilişkin üç vakayı incelediği çalışmada, İhvan'ın zikrettiğimiz sosyal seferberliğine dair önemli bir iddiayı dile getirmektedir. Hareketin sağlık kurumlarını ele alan Clark, tıbbi kliniklerin alt sınıflara hizmet götüren dikey ilişkiler inşa etmek yerine, yeni orta sınıflara imkânlar sunması ve bu sınıftaki insanların sosyalleşmesi/iş imkânı bulması açısından yatay ağlar oluşturduğunu savunmaktadır.⁸¹⁸ Diğer bir ifadeyle, İhvan'ın ana hedef kitlesi yoksul kesimlerden ziyade eğitilmiş orta sınıftır. Clark'ın bu iddiası, önemli haklılıkları içerisinde barındırmakla birlikte, hareketin -yukarıda da ifade ettiğimiz- alt sınıflara ilişkin faaliyetlerini küçümsüyor gibi görünmektedir. Her ne kadar İhvan, sendikalar ve öğrenci birlikleri aracılığıyla yeni orta sınıfa daha fazla hitap etme şansı bulduysa da, hareketin yoksul kesimlere yönelik hizmetleri sadece oy almak için kullandığı basit bir araç hükmünde olmamıştır. Nitekim İhvan'ın rejime alternatif bir oluşum olarak kabul edilmesinde, tüm kesimleri kuşatan sosyal refah çalışmalarının önemli bir payı olduğu kabul edilmektedir.

⁸¹³ Al-Awadi, "A struggle for legitimacy: the Muslim Brotherhood and Mubarak, 1982–2009", 219.

⁸¹⁴ Bayat, *İslam'ı Demokratikleştirmek: Toplumsal Hareketler ve Post-İslamcı Dönüş*, 78.

⁸¹⁵ Beverley Milton-Edwards, **The Muslim Brotherhood: The Arab Spring and its Future Face**, New York: Routledge, 2016, 116.

⁸¹⁶ Willi, s. 142.

⁸¹⁷ Hatina ve Kupferschmidt, "Religious Frames: Egypt's Muslim Brotherhood."

⁸¹⁸ Janine A. Clark, "Social Movement Theory and Patron-Clientelism", **Comparative Political Studies**, Cilt Nu. 37, Sayı. 8, (2004), 965-966.

Sonuç olarak; oldukça elverişsiz siyasi koşullar altında dayanıklı kalabilmeyi başaramış nadir hareketlerden biri olan İhvan,⁸¹⁹ bunu adem-i merkeziyetçi yapısı kadar sosyal hizmet sağlama kapasitesine de borçludur. Dolaylı politik bir bagaja sahip olmasına karşın İhvan kadroları tarafından çoğu zaman siyasallaştırılmayan sosyal hizmetler, hareketin varlığını sürdürmesinde hayati bir öneme sahiptir. Geniş kesimlere ulaşma imkânı sebebiyle formel ve enformel siyaset alanlarında hareket için önemli kazanımlar sağlayan bu hizmetler, zaman zaman siyasal faaliyetler ile kıyas edilen tartışmalara kapı aralamıştır. İhvan'ın eski resmi sözcüsü Muhammed Muntasır'a göre, toplumsal faaliyetler için rejim tarafından belirlenen dar hareket alanlarının içselleştirilmesi, "grup içinde otorite tarafından tanınan alanların genişletilmesini mümkün görmeyen, aksine bu alanların artırılması için baskı yapılmaması ve kabullenilmesi gerektiğini düşünen bir eğilimin varlığına yol açmıştır. Ocak devrimi gerçekleştiğinde ne grup ne liderliği ne de tabanı Mısır'da ve bölgede meydana gelen bu büyük değişime hazırды, bu nedenle devrim ve siyasi alan toplumsal hareketlerle birlikte ele alındı. Hazır olmama durumu, gerçek bir siyasi projenin olmaması ve sınıf üyelerinin yeni alana geçme konusundaki isteksizliği ile de temsil edildi."⁸²⁰

Diğer yandan, İhvan'ın muhafazakâr lider kadrosunun siyasal partileşme fikrine mesafeli yaklaşmasındaki en temel saiklerden biri, hareketin sosyal hizmetlerinin merkezi rolünü kaybetmesine dair endişeleri olmuştur.⁸²¹ Orta kuşak liderler ve yeni nesil genç aktivistler, parlamentoyu ve siber ortamı sosyal ve politik faaliyetler için en az camiler ve sosyal yardım dernekleri kadar verimli bir zemin olarak görürken,⁸²² 1985-1995 yılları arasında yoğun olarak yaşanan parti-hareket ayrımı tartışması çoğunlukla 'hareket' olarak yola devam edilmesi gerektiğini düşünen eski nesil liderler lehine sonuçlanmıştır. Neticede bu tercih, hareketin toplumsal tabanını hızlıca mobilize etmesini ve Tahrir Meydanı'ndaki eylemler sırasında olduğu gibi en kritik durumlarda dahi etkili bir sosyal hizmet faaliyeti yürütebilmesini mümkün kılmıştır.⁸²³ Ancak aynı tercihin, siyaset alanında tecrübe edinmeyi engellediği için İhvan'ın sonunu hazırladığını savunanlar da olmuştur. Buna göre hareket, "camileri, sendikaları ve sosyal yardım derneklerini işletme

⁸¹⁹ Davis ve Robinson, s. 59.

⁸²⁰ Mısır İhvanı eski resmi sözcüsü Muhammed Muntasır ile yazılı mülakat, 9 Mayıs 2023.

⁸²¹ El-Nawawy ve Elmasry, s. 43.

⁸²² Hatina ve Kupferschmidt, "Religious Frames: Egypt's Muslim Brotherhood."

⁸²³ Pargeter, *The Muslim Brotherhood: From Opposition to Power*, 186.

yeteneğine sahip olduğunu kanıtlamış, fakat üyelerini hiçbir zaman profesyonel memurlar olarak eğitememiş ve bu da hareketin düşüşüne önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.”⁸²⁴

Muhammed Muntasır da benzer bir yaklaşımı savunmaktadır:

“Sosyal alandaki bu başarı, bazılarına hızlıca değineceğim nedenlerden dolayı siyasi faaliyetlere yansımada: Sedat ve Mübarek’in önceki dönemlerinde siyasi pratiğin yokluğu, grup içinde genel siyasi çalışma yapan ve gerçek bir siyasi vizyona sahip gerçek siyasi liderler üretmedi. O dönemde grubu yöneten liderlik, toplumun devrimci bir performans ve 30 yıldır birikmiş sorunlarına hızlı bir çözüm beklediği devrimci bir dönemde reformist yaklaşıma yöneldi. Devrimden sonra hızla toparlanan derin devlet ve grubun devrimci performansının yokluğu, grubun her türlü siyasi faaliyetini engellemek için uygun bir fırsattı. Grubun içine düştüğü kutuplaşma tuzağı ve vatan için genel kazanımlardan çok grup için özel kazanım arayışı, siyasi vizyonun ve daha az siyasi anlayışa sahip uygulamaların bulanıklaşmasına yardımcı oldu.”⁸²⁵

Bu yaklaşımlardaki/iddialardaki haklılık payını kabul etmekle birlikte, sosyal hizmet sağlayıcı konumunun hareketin siyasi rolüne katkısını da göz ardı etmemek gerektiğini belirtmeliyiz. Ayrıca, İhvan’ın Arap İsyanları sonrası siyasi güç elde ettikten sonra sosyal hizmet programlarından taviz verdiği yönündeki görüş de,⁸²⁶ toplumsal faaliyetlerin hareketin en zorlu dönemlerinde dahi hayati bir konumda yer aldığı gerçeği üzerinden çok tutarlı görünmemektedir. Nitekim 2013 yılı sonrasında darbe rejiminin İhvan bağlantılı sosyal ve eğitim ağlarını feshetmesi gerçeğine rağmen sosyal hizmet reformları sunmakta ve ortaya çıkan boşluğu doldurmakta zorlanması, İhvan’ın geri dönüşünün mümkün olduğuna dair bir delil olarak kabul edilmektedir.⁸²⁷

4.1.2.Devlet İçerisinde Devlet: Hizbullah’ın Sosyal Hizmet Faaliyetleri

Mısır İhvanı’na benzer şekilde oldukça kapsamlı bir sosyal hizmet ağına sahip olan bir diğer hareket ise *Hizbullah*’tır. Lübnan’da mezhebi çeşitliliğe dayalı siyasal sistemin

⁸²⁴ Al-Anani, “Upended Path: The Rise and Fall of Egypt’s Muslim Brotherhood”, 540.

⁸²⁵ Mısır İhvanı eski resmi sözcüsü Muhammed Muntasır ile yazılı mülakat, 9 Mayıs 2023.

⁸²⁶ Milton-Edwards, *The Muslim Brotherhood: The Arab Spring and its Future Face*, 5.

⁸²⁷ Hatina ve Kupferschmidt, “Religious Frames: Egypt’s Muslim Brotherhood.”

varlığı ve iç savaş sonrası daha da belirgin hale gelen ‘zayıf devlet’ statüsü, her türlü dini-siyasi grubun sosyal hizmet sağlayıcısı olarak halkın ihtiyaçlarının karşılanmasında fonksiyonel bir rol üstlenmesine imkân sunmuştur.⁸²⁸ Bu boşluğu başarılı bir şekilde dolduran Hizbullah ise, her ne kadar sunduğu hizmetlerin içeriği bakımından diğer partilerden çok farklılaşmasa da,⁸²⁹ hem hizmetlerin kapsamı hem de hitap ettiği kitleyi mobilize etme kabiliyeti bakımından sosyal hizmet sektöründen maksimum seviyede istifade etmiştir.⁸³⁰ İnşaat şirketlerini, okulları, hastaneleri, dispanserleri ve mikro-finance girişimlerini içeren bir dizi sosyal hizmet sunan Hizbullah, çoğunlukla Şiiilerin yaşadığı bölgelerde faaliyetlerini sürdürse de, başta sağlık ve insani yardım olmak üzere çeşitli alanlarda siyasi görüşleri ve mezhepsel aidiyetleri göz ardı ederek daha kuşatıcı bir hizmet sunma politikasını takip etmiştir.⁸³¹ Sosyal Hizmet Birimi’nin bu çabaları, askeri kanat için adam kazanma fırsatı doğurmasının yanı sıra, Hizbullah’ın Lübnan Parlamentosu’ndaki siyasi tabanının güçlenmesinde kritik bir role sahip olması bakımından da kayda değerdir.⁸³² Bu sayede hareket, bir yandan siyasi stratejisine toplumsal bir meşruiyet/destek bulmuş, diğer yandan da tabanının devlete olan ihtiyacını minimize ederek kendisine bağlı bir “patronaj ağı” kurmuştur.⁸³³

Mısır’daki siyasi atmosferin aksine Lübnan’da parti ve hareketlerin çalışmalarını daha açıktan sürdürebilmesi, Hizbullah’ın sosyal hizmet faaliyetlerine dair geniş kapsamlı bilgi sahibi olmamıza imkân vermektedir. 1980’li yılların başında İran’dan aldığı desteklerle bu faaliyetlerine başlayan Hizbullah, iç savaş sırasında birçok temel ihtiyaçtan mahrum kalan yoksul Şii bölgelerine hizmet sağlayarak toplumsal ağını genişletmiştir.⁸³⁴ Hareketin sosyal hizmet faaliyetlerini ayrıcalıklı kılan nokta, diğer yerel grupların aksine fonlarını liman tesisleri ve rafineriler gibi devlet kaynakları yerine, başta İran kaynaklı ‘bûnyad’lar olmak üzere devletten bağımsız kanallar üzerinden sağlaması olmuştur. Bu

⁸²⁸ Omar Bortolazzi, “Hezbollah: Between Islam and Political Society: Popular Mobilization and Social Entrepreneurship in Lebanon”, **Takaful 2011, The First Annual Conference on Arab Philanthropy and Civic Engagement** içinde, (Amman: Nisan 2011), 31.

⁸²⁹ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 95.

⁸³⁰ İran’ın maddi desteği sayesinde Hizbullah’ın sosyal hizmet ağı Lübnan’daki rakiplerine göre oldukça kapsamlıdır. Bkz: Melani Cammett, “Sectarian Politics and Social Welfare: Non-state Provision in Lebanon”, Melani Cammett ve Lauren M. MacLean (Ed.), **The Politics of Non-State Social Welfare** içinde (137-156), Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 2014, 142.

⁸³¹ Norton, s. 109-110.

⁸³² James B. Love, “Hezbollah: Social Services as a Source of Power”, **JSOU Report 10-5**, (The JSOU Press: Florida 2010), 17.

⁸³³ Saouli, *Hezbollah: Socialisation and Its Tragic Ironies*, 39-40.

⁸³⁴ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 67.

sayede Hizbullah, Şii rakibi Emel Hareketi de dâhil diğer tüm siyasi ve askeri muadillerinden daha güçlü olma ve özerk hareket etme imkânı yakalamıştır.⁸³⁵

Hareketin toplumsal hizmetlerinin ana eksenini İsrail karşıtı direniş faaliyetlerindeki insan gücüne ilişkin olmuştur. Bu bağlamda, “şehid”lerin, gazilerin, savaşçıların ve mahkûmların ailelerine yapılan yardımlar ve saldırılarda yıkılan ev ve binaların yeniden inşası önceliklidir.⁸³⁶ Nitekim İsrail’e karşı verilen mücadelede hayatını kaybeden ve yaralanan askerlere ilişkin faaliyetler gösteren “eş-Şehid” ve “el-Cerha (Savaş Yaralıları)” Vakıfları 1982 yılından bu yana en aktif çalışan kurumların başında yer almaktadır.⁸³⁷ Şehid ailelerini desteklemek ve onların anısını yaşatmak gibi iki ana fonksiyonu olan Şehid Vakfı, ailelere sunduğu aylık maaş, barınma ve tıbbi masrafların karşılanması garantisi gibi hizmetlerinin yanı sıra, savaşçıların kişisel eşyalarını, vasiyetlerini ve notlarını bir araya toplayarak direniş ansiklopedisi aracılığıyla toplumsal hafızada kalıcı olmalarını sağlamaktadır.⁸³⁸ Bu sayede hem maddi hem de manevi kaynaklar üreterek kendi tabanını mobilize eden Hizbullah, bir yandan ‘direniş’in toplumsal bedelini sübvansetmekte, diğer yandan da ‘direniş savaşçıları’ etrafında oluşan kolektif ruhu siyasal sermayeye tahvil etmektedir. İsrail saldırılarında yaralanan savaşçı ve sivillere tedavi ve hastane bakım hizmeti sunan el-Cerha Vakfı ise, benzer bir misyonla yaralıların tüm ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Tekerlekli sandalye ve protez gibi ekipmanların tedarikinin yanı sıra, vakıf tarafından kurulan tıp merkezlerinde fizyoterapi ve rehabilitasyon hizmetleri de sunulmaktadır. Bilgisayar ve el sanatları gibi eğitim olanakları aracılığıyla yaralıların ve engellilerin topluma yeniden kazandırılması projelerini hayata geçiren vakıf, ailelere sunduğu maddi desteğin yanı sıra, engellilere uygun konut temini sağlaması ve iş kurma girişimlerinde mikro krediler sunması bakımından da önemli bir sosyal hizmet açığını kapatmaktadır.⁸³⁹ İsrail saldırılarında zarar gören evlerin tadilatı ve/veya yeniden inşası başta olmak üzere pek çok altyapı ve inşaat faaliyetinden sorumlu olan “Cihad el-Bina” Kurumu da, Hizbullah’ın sosyal hizmet ağının önemli bir parçasıdır. 1985 yılında faaliyetlerine başlayan bu kurum, kentsel ve kırsal kalkınma aracı işlevi görerek hareketin gerek kendi tabanı gerekse de

⁸³⁵ Harik, s. 82-83.

⁸³⁶ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 96.

⁸³⁷ Avon ve Khatchadourian, s. 60.

⁸³⁸ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 96-97.

⁸³⁹ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 96-98.

Lübnan halkı nezdindeki prestiji açısından hayati bir rol üstlenmektedir. 1991-2001 yılları arasında 17212 ev, işyeri ve altyapı projesine imza atan Cihad el-Bina, ağırlıklı olarak kırsal bölgelerde sunduğu çöp toplama, elektrik kesintilerine karşı jeneratörler kurma ve temiz su erişimi için su depoları inşa etme hizmetleriyle, devletin eksik kaldığı pek çok alanda varlığını hissettirmiştir.⁸⁴⁰ Tarımsal eğitim ve ekipmanlar aracılığıyla tarıma ilişkin tüm alanlarda da halka destek olan kurum, geleneksel devlet yapılanmaları olmadan devlet-dışı aktörlerin toplumsal ve siyasal sorumlulukları icra edebilme kapasitelerini göstermesi açısından önemli bir örnektir. Bu bakımdan Cihad el-Bina, Hizbullah'ın kurumsallaşmasını sembolize etmenin yanı sıra, “devlet içinde devlet” olarak tanımlanmasına da kapı aralamıştır.⁸⁴¹ Nitekim 2006 yılında Hizbullah-İsrail Savaşı'nın ardından devreye sokulan “Vaad İmar Projesi”nin İsrail hava saldırılarının ana hedefi olan Dâhiye bölgesini sadece bir yıl içerisinde yeni bir şehir planlamasıyla tekrar dizayn etmesi, hareketin sosyal hizmet ağının boyutlarına ilişkin önemli ipuçları vermektedir.⁸⁴²

Hareketin İsrail ile yaşanan sıcak mücadeleye ilişkin hizmet veren kurumlarının yanı sıra sağlık, eğitim, ekonomi, insani yardım ve medya alanlarında da önemli yatırımları bulunmaktadır. Hareket bu alanlarda öne çıkan faaliyetleriyle sadece kendi tabanını mobilize etmekle kalmamış, aynı zamanda farklı din ve mezheplerden insanlarla da temas kurarak “direniş toplumunu” genişletme imkânı yakalamıştır. 1984'te kurulan İslâmî Sağlık Kurumu; hastaneler, dispanserler, diş muayenahaneleri ve mobil kliniklerden oluşan bir ağı elinde bulundurmaktadır.⁸⁴³ Kuruma bağlı hastaneler ve sabit/seyyar polikliniklerden yüz binlerce insan hizmet almakta, ayrıca bu sağlık merkezleri üzerinden ücretsiz ilaç dağıtımı da yapılmaktadır.⁸⁴⁴ Aşı kampanyaları ve sigara ve uyuşturucuya karşı bilinçlendirme eğitimleriyle topluma derinden nüfuz etme imkânı yakalayan İslâmî Sağlık Kurumu, Lübnan'da resmi makamlar tarafından da işlevsel bir kurum olarak kabul edilmekte ve ulusal/uluslararası kurumlarla işbirliği imkânı yakalamaktadır.⁸⁴⁵ Kurum

⁸⁴⁰ Qassam, s. 94-95.

⁸⁴¹ Bashir Saade, **Hizbullah and the Politics of Remembrance: Writing the Lebanese Nation**, Cambridge: Cambridge University Press, 2016, 132.

⁸⁴² Alagha, *Hizbullah's Identity Construction*, 125.

⁸⁴³ Melani Cammett, **Compassionate Communalism: Welfare and Sectarianism in Lebanon**, Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 2014, 153.

⁸⁴⁴ Qassam, s. 95-96.

⁸⁴⁵ Cammett, *Compassionate Communalism*, 153.

altında faaliyet gösteren Sivil Savunma Birimi'nin İsrail'e karşı savaşta doğrudan cepheyle temas halinde olması Hizbullah'ın bu sektöre yaptığı yatırımı daha anlamlı hale getirmektedir. İlk yardım, ambulans ve kan nakli gibi hizmetlerde ön plana çıkan Sivil Savunma Birimi, seyyar kliniklerin organizasyonundan halk sağlığına ilişkin tüm alanlara kadar görev yapmaktadır. Kuruluş döneminde İran'ın sponsorluğunda faaliyet alanını genişleten İslâmî Sağlık Kurumu, hizmetlerinin halk tarafından teveccüh görmesi sayesinde zaman içerisinde yerel fon kaynakları oluşturmuş, özellikle Şii nüfusun yaşadığı bölgelerde toplumsal desteği arkasına almayı başarmıştır. Diğer yandan, kimliksel aidiyet sınırlarının en hızlı buharlaştığı alanlardan biri olan sağlık sektörü, Hizbullah için Şii olmayan diğer din ve mezhep gruplarına ulaşmanın önemli imkânlarından biri olarak görülmüştür.⁸⁴⁶

İnsani yardım faaliyetleri, Hizbullah'ın toplumsal mobilizasyonu sağlamada araçsallaştırdığı bir diğer alandır. Yardım faaliyetlerini organize eden İmdad Yardım Derneği, Lübnan'da ekonomik açıdan en dezavantajlı topluluk olan Şiileri öncelemekle birlikte daha geniş bir dini ve mezhebi yelpazeye hitap etmektedir.⁸⁴⁷ İran'ın finansal desteğiyle 1987 yılında kurulan İmdad Derneği, bugün çoğu gönüllü iş gücüne dayanan bir organizasyon yapısına sahiptir.⁸⁴⁸ Fon kaynaklarının önemli bir kısmını sokak başlarında kurulan mavi kumbaralar üzerinden sağlayan kurum, hem insan gücünü hem de mali destek kaynaklarını hesaba katarak daha çok Şii bölgelerde şubelere sahip olsa da, yaptığı ayni ve nakdi yardımlarla Lübnan'da farklı kesimlerden yüz binlerce insana ulaşmıştır. Yoksul ailelere okul-hastane hizmetlerinin yanı sıra iş sahibi olmaları için çeşitli zanaat kursları imkânı sunan İmdad Derneği, yetim sponsorluğu uygulamasıyla da toplumsal yardımlaşma ağının oluşumuna aracılık etmektedir. Diğer yandan, Lübnan'da oldukça nadir bulunan “Engelli Çocuk Bakım Merkezleri” kurarak geniş bir halk kitlesine hitap etme imkânı yakalamıştır. Hizbullah, küçük esnafa ve ihtiyaç sahiplerine sunduğu faizsiz borç uygulamasıyla ekonomi alanında da önemli bir açılım sağlamıştır. 1983 yılında kurulan Karz-ı Hasen Kurumu, ilk başlarda tüccar ve zanaatkârlar ile sınırladığı maksimum 5 bin dolarlık faizsiz borç uygulamasını, zaman içerisinde ülkedeki ekonomik sorunlara paralel olarak günlük geçim ihtiyaçları için genişletmiştir. Bugün Karz-ı Hasen,

⁸⁴⁶ Bortolazzi, s. 35.

⁸⁴⁷ Daher, Hezbollah: *Mobilisation and Power*, 107.

⁸⁴⁸ Norton, s. 110.

Lübnan’da bireysel başvuru yapılan mikro-finans kurumları arasında ilk sırada gelmektedir.⁸⁴⁹

Hizbullah’ın genç neslin mobilizasyonu için yatırım yaptığı önemli alanlardan biri de eğitimidir. Hareketin okullarının müfredat hazırlığından ve işleyişinden sorumlu olan İslâmî Eğitim ve Öğretim Kurumu, el-Mehdi Okulları başta olmak üzere çeşitli organizasyonlar üzerinden eğitim politikalarını uygulamakta ve denetlemektedir. Hizbullah’la ilişkili okulların başarı seviyelerinin kısa sürede fark edilir seviyeye gelmesi ve okul ücretlerinin makul oranda tutulması, bu eğitim kurumlarına halkın daha çok teveccüh göstermesine neden olmuştur. Üniversitelerde de yoğun faaliyetler sürdüren hareket, hem öğrencilere hem de akademisyenlere yönelik çalışmalar yürütmektedir. ‘Direniş’ gündemiyle bir yandan üniversite öğrencilerini örgütleyen Hizbullah, diğer yandan 2002 yılında kurulan ve yüzde 70’i Şii, yüzde 15’i Sünni ve yüzde 15’i Dürzi akademisyenlerden oluşan 400 kişilik “Yüksek Öğretim Kurumu” aracılığıyla direnişe sempati duyan akademisyenleri seferber etmeyi amaçlamaktadır.⁸⁵⁰

Hizbullah’ın Kadın Kolları da, hareketin verdiği mücadelenin toplumsal meşruiyeti ve direniş kültürünün halk tabanında kabul görmesi açısından oldukça fonksiyoneldir. Düzenlenen konferanslar, kültürel aktiviteler ve kahvaltı organizasyonları, Hizbullah’ın mesajı ile Lübnanlı kadınlar arasında köprü görevi görmektedir. Yaptıkları çalıştaylar ve el sanatları kurslarıyla hareket için maddi kaynak oluşturan kadınlar, “direniş yoluna kendini feda etmiş genç nesilleri” yetiştirerek de insan kaynağı sağlamaktadır. Hareketin ihtiyaç duyduğu insan gücüne katkı sunan bir diğer alan ise spordur. Bu bağlamda, 1985’te kurulan ve 1992’de resmi olarak lisans verilen El-Mehdi İzcilik Kulübü aracılığıyla sekiz yaşından on sekiz yaşına kadar yüzbinlerce (kız ve erkek) genç, normal izci müfredatının yanı sıra direniş içerikli derslerle yetiştirilmekte ve Hizbullah’ın parti ve anma etkinliklerine katılarak görev üstlenmektedir. Benzer şekilde, futbol başta olmak üzere popüler spor dallarında kulüpler açan hareket, buralara kayıt yaptıran gençleri “direniş toplumunun” bir parçası yapma gayesini taşımaktadır. Hizbullah’ın, ‘direniş’ düşüncesinin/ruhunun hareket mensupları arasında yaygınlaştırılması ve dış dünyada sempati kazanması için medya araçlarını ve anma etkinliklerini de yoğun bir şekilde

⁸⁴⁹ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 108-109.

⁸⁵⁰ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 110.

kullandığını söylemek mümkündür. Doğrudan Hizbullah'ın kontrolünde olan veya dolaylı olarak 'direniş eksenini' merkezli yayınlar yapan en-Nur Radyosu, el-Ahd/el-İntikad Gazetesi, el-Menar Televizyonu, es-Sefir Gazetesi, el-Ahbar Gazetesi ve el-Meyadin Televizyonu hareketin hayalini kurduğu "direniş toplumunun" oluşmasında ve "direnişe gönül vermiş kişilerin" düşünce, bilinç ve heyecan açısından canlı tutulmasında önemli bir boşluğu kapatmıştır. Aynı şekilde, Mevlid-i Nebi, Aşura Günü gibi dini içerikli günlerde ve İsrail karşıtı mücadelede sembol haline gelen tarihlerde anma törenleri, mitingler, konferanslar ve festivaller düzenleyerek direnişle ilgili değerleri güçlendirmeyi hedefleyen Hizbullah, organize ettiği sergiler ve İsrail ordusunun Lübnan topraklarından çekilirken bıraktığı askeri teçhizatları sergilediği açık hava müzeleri aracılığıyla tabanını 'direniş eksenini' çerçevesinde seferber etmeyi başarmaktadır.⁸⁵¹

Sonuç olarak; Hizbullah, Lübnan Devleti'nin sağlamakta yetersiz kaldığı temel hizmetleri özellikle Şii nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde üstlenerek bir yandan kendisini destekleyen kitleyi genişletirken, diğer yandan kontrol sağladığı bölgelerde rahatsızlık oluşması ihtimalini azaltmaktadır. Bu sayede hareket, hem askeri faaliyetleri sebebiyle oluşan faturaları üstlenerek 'direniş' gündemini canlı tutmakta hem de sosyal hizmetler bağlamında kendisine yönelik bağlılığı siyaset sahnesindeki yerini sağlamlaştırmak için stratejik bir araca dönüştürmektedir.⁸⁵² Lübnan'daki siyasi-dini sosyal hizmet kurumlarının yöneticileri, bu faaliyetler aracılığıyla siyasi hedefler peşinde koştukları tezine karşı çıkmaktadırlar.⁸⁵³ Nitekim Hizbullah'ın Genel Sekreter Yardımcısı Şeyh Naim Kasım da bu görüşe itiraz edenler arasındadır. Kasım, sosyal çalışmaların Hizbullah'ın popülaritesine katkı sunduğunu inkâr etmemekle birlikte, hareketin halk tabanında karşılık bulmasının esas nedeninin halkın direniş yoluna duyduğu inanç olduğunu, sosyal hizmetlerin bunu destekleyen yan bir unsur olarak işlev gördüğünü vurgulamaktadır.⁸⁵⁴ Bu bağlamda, Hizbullah yetkililerinin, sosyal hizmetlerin kapsamının sadece Şii nüfusa ilişkin olmadığını her fırsatta dile getirmeleri, Kasım'ın argümanı ile beraber okunmalıdır. El-Mehdi okullarında Şii olmayan, hatta Müslüman olmayan öğrencilerin de eğitim gördüğünün sıklıkla beyan edilmesi, el-Ahd Futbol

⁸⁵¹ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 111-119.

⁸⁵² Morgan McMinn, "Ideological and Strategic Influences on Hezbollah's Decisions to Deliver Social Service Provisions", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Syracuse University, 2022), 22.

⁸⁵³ Bortolazzi, s. 35.

⁸⁵⁴ Qassam, s. 98.

Kulübü’nde Sünni bir futbolcunun oynadığının zikredilmesi, Hizbullah’ın medya organlarında başı açık kadın çalışanların olması ve İslâmî Sağlık Kurumu’nun tüm din ve mezhep mensuplarına hizmet ettiğinin örneklendirilmesi, “Hizbullah’ın sosyal hizmet faaliyetlerini tek bir mezhebî tabana hitap eden salt politik bir araç olarak kullanmadığı”na ilişkin argümanını destekleyen bir yaklaşım ortaya koymaktadır.⁸⁵⁵ Hizbullah uzmanı Joseph Alagha, hareketin bu söylemini doğrulayacak şekilde, Hizbullah’ın sosyal hizmetlerinin hem Müslümanların hem de Hristiyanların yararlandığı geniş bir ağa tekabül ettiğini belirtmiştir.⁸⁵⁶ Melani Cammett de Beyrut’un güney banliyolarında oturan Sünni bir vatandaşın Hizbullah’ın sağlık kurumlarından nasıl istifade ettiğini anlatan cümlelerini alıntılararak hareketin sosyal hizmetlerinin tüm din ve mezhep mensuplarına açık olduğunu zikretmektedir. Ancak Cammett, Hizbullah kurumlarındaki personelin, grup-dışı olanlara nazaran harekete destek veren/sempati duyan üyelere daha iyi koşullarda hizmet sunduğunu da şerh olarak düşmektedir. Buna göre, 1992’de hareketin seçimlere girme kararı almasıyla yaşanan stratejik değişim, “partinin çıkarlarını çekirdek destekçilerinin ötesine ve hatta bazı bölgelerde Şii topluluğunun ötesine genişletmesi için teşvikler yaratmıştır.”⁸⁵⁷ Dolayısıyla Hizbullah, sosyal hizmet faaliyetlerine, bir yandan mevcut seçmen kitlesini muhafaza etmek diğer yandan da yeni seçmen kitleleri kazanmak için araçsallaştırmak şeklinde çift yönlü bir fonksiyon yüklemiştir. 2019 yılından itibaren Lübnan’da yaşanan ekonomik kriz karşısında Hizbullah’ın aldığı inisiyatifler buna güncel bir örnektir: Karz-ı Hasen Derneği aracılığıyla nakit para tedarikini kolaylaştırması, kurduğu kooperatif marketler zinciri ile yiyecek, içecek, kıyafet ve mobilya temini sağlaması, sağlık hizmetlerine ve içme suyuna erişimi kolaylaştırması ve yeni tarım programlarını uygulamaya koyması, Hizbullah’ın devletin sağlayamadığı temel hizmetleri sunarak toplumsal tabanını genişletmeye çalıştığını ortaya koymaktadır.⁸⁵⁸

Aurelie Daher, yaygın olan kabulün aksine, sosyal hizmet faaliyetlerinin hareketin etrafında oluşan mobilizasyonun sürekliliğini garanti edecek bir toplumsal ağı inşa edemediğini savunmaktadır. Şii nüfusa oranla yapılan çalışmaların kapsamının çok cılız

⁸⁵⁵ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 126.

⁸⁵⁶ Alagha, *The Shifts in Hizbullah’s Ideology*, 14.

⁸⁵⁷ Cammett, *Compassionate Communalism*, 155.

⁸⁵⁸ “Kriz şartlarından yararlanan Hizbullah kendi ekonomisini inşa ediyor”, *Anadolu Ajansı*, 28 Temmuz 2021.

kaldığını ve faaliyetlerin hareketin daha etkili olduğu bölgelerle sınırlı tutulduğunu savunan Daher, bu tezini desteklemek için sosyal hizmet kurumlarının mali kaynaklarını sorgulamaya açmaktadır. Buna göre, İran'dan gelen mali yardımların önemli bir kısmı askeri kanadı desteklemek amacıyla gönderilirken, sosyal hizmet ağının sponsorları çoğunlukla yerel kaynaklardan oluşmaktadır. Daher'e göre, sosyal kurumlar, hareket etrafında oluşan mobilizasyonun sürdürülmesinde rol oynamakla birlikte, Şii toplumun tamamıyla Hizbullah etrafında kümeleneyeceği bir lokomotif unsura dönüştürül(e)memiştir. Kısacası, sosyal hizmet faaliyetleri, "partinin imajını güçlendirmeye adanmış araçlardır" ve "yalnızca" Hizbullah'ın halka aşlamak istediği direniş düşüncesine hizmet eden "bir alt küme olarak anlaşılmalıdır."⁸⁵⁹ Daher'in 'araçsallaştırma' tezi, Hizbullah'ın mali ve organizasyonel kapasitesinde sosyal hizmet çalışmalarının oransal durumuna bakıldığında haklı görünmektedir. Ancak, yazarın iki hususu göz ardı ettiğini ya da küçümsediğini söylemek mümkündür. Birincisi, Lübnan'da mezhepsel aidiyetlerin siyaset dâhil her alanda belirleyici olduğunu hesaba kattığımızda, her grubun sınırlı olan mali ve insan gücü imkânlarını fayda-maliyet analizi yaparak değerlendirmesi kaçınılmaz görünmektedir. Bu sebeple, Hizbullah'ın ağırlıklı olarak Şii bölgelerde sosyal hizmet kurumlarını aktif hale getirmesi ve Şii nüfus içerisinde de kendi tabanını daha öncelemesi rasyonel bir tercih olarak durmaktadır. Aynı şekilde, dini ve mezhepsel aidiyetleri göz ardı ederek Sünni, Dürzi, Hristiyan gibi farklı topluluklara sunduğu hizmetlerde de 'direnişin yol açtığı maliyetleri üstlenmek' veya 'direniş odaklı sempati oluşturmak' gibi hedeflere sahip olması, sadece ilkesel bir duruşla değil, siyasi hesaplarla beraber okunmalıdır. Dolayısıyla, Lübnan'daki her mezhebî grubun sahip olduğu benzer refleksler gibi, Hizbullah'ın da ana hedefi olan "direniş toplumunu" inşa etmede sosyal hizmet faaliyetlerini bir alt küme olarak stratejik tercihler etrafında kurgulaması ülke gerçekleri ışığında normal görülmelidir. İkincisi, Hizbullah'ın sosyal kurumları aracılığıyla sahip olduğu mobilizasyon kapasitesi Daher tarafından küçümsenmektedir. Hareketin devletin eksik kaldığı tüm alanlarda hizmet sunması, diğer partiler ve hareketler tarafından 'devlet içerisinde devlet' şeklinde eleştirilere maruz kalmasına neden olmaktadır. Bu eleştirinin nedenlerinden biri Hizbullah'ın devleti ele geçirmesinden duyulan endişe olmakla birlikte, esas korkunun hareketin bu faaliyetleriyle halk nezdindeki itibarını arttırması olduğu görülmektedir. Lübnan'da yaşanan petrol

⁸⁵⁹ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 121-126.

krizinin çözümü için Hizbullah'ın devreye girmesi,⁸⁶⁰ buna güncel bir örnek olarak verilebilir. Bu sebeple, hareketin sosyal hizmetlerinin mobilizasyon kapasitesi için sıradan bir 'araç' olmadığı, bilakis siyasete tahvil edilebilen önemli bir parametre olduğu tespitinde bulunmak mümkündür. Kısacası, Hizbullah'ın sosyal hizmet faaliyetleri, uzun vadede nasıl bir siyasi iktidar pratiği ortaya koyabileceğini göstermesi açısından hem güçlü bir mobilizasyon aracı hem de seçimlere ilişkin oy tahvili yatırımdır. Diğer yandan, Lübnan'da sosyal hizmetlerin mezhebî gruplar tarafından sağlanmasının, refahın aşırı politize edilmesi ve toplumsal tabakalaşmayı beslemesi bakımından uzun vadeli yapısal kronik sorunlara ve kırılğan bir siyasal sisteme işaret ettiğini de söylemek elzemdir.⁸⁶¹

4.1.3.Hamas'ın Alternatif Düzen Kapasitesi: Toplumsal Faaliyetlerin İşlevselliği

Tıpkı Hizbullah gibi, *Hamas* da güçlü sosyal hizmet ağı sayesinde Gazze ve Batı Şeria'da Filistin halkını mobilize etme kabiliyetine sahiptir.⁸⁶² Halk meşruiyetini kazanmak ve seçmen kitlesini artırmak için kritik bir işlev gören bu ağlar, hareketin popüleritesine önemli oranda katkı sağlamaktadır.⁸⁶³ Ora Szekely, sosyal hizmet sunumunun halk desteği yaratmakta fonksiyonel olduğunu kabul etmekle birlikte, bu ikisi arasındaki ilişkinin 'oy için hayırseverlik' tarzında doğrudan bir ticarete tekabül etmediğini savunmaktadır. Szekely'ye göre, Hamas'ın devlet-dışı bir silahlı aktör olarak, savaşmaktan daha fazlasını yapabileceğine ve belirli bir ideolojik çerçevesi olmasına rağmen geniş kitlelerin ihtiyaçlarına cevap verebileceğine halkı ikna etmesi gerekmektedir. Bu noktada, sosyal hizmet ağları, silahlı hareketlerin nutuk atmak veya askeri çözümlere başvurmak dışında, iktidara geldiklerinde halkı yönetebilecek kapasiteye sahip olduklarını göstermelerine yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla, Hamas'ın sosyal hizmet sunumu, "rüşvet işlevi gördüğü için değil, iktidara gelmesi halinde inşa edeceği türden bir devletin reklamı işlevi gördüğü için önemlidir."⁸⁶⁴

Hamas, birbirinden farklı ancak iç içe geçmiş iki tür sosyal hizmet yürütmektedir: a) İslam dinini yayma amaçlı 'Dava' hizmeti ve b) Filistin halkının günlük yaşam koşullarını

⁸⁶⁰ "Hizbullah'ın İran'dan yakıt taşıma hamlesi Lübnan'ı nasıl etkiler?", **TRT Haber**, 24 Eylül 2021.

⁸⁶¹ Melani Cammett, "Sectarianism and the Ambiguities of Welfare in Lebanon", **Current Anthropology**, Cilt Nu. 56, Sayı. S11, (Ekim 2015), 583.

⁸⁶² Robinson, "Hamas as Social Movement", 126.

⁸⁶³ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 148-149.

⁸⁶⁴ Ora Szekely, "Doing Well by Doing Good: Understanding Hamas's Social Services as Political Advertising", **Studies in Conflict & Terrorism**, Cilt Nu. 38, Sayı. 4, (2015), 275-276.

ve gelecekteki fırsatlarını iyileştirmeyi amaçlayan kalkınma odaklı kurumlar inşası.⁸⁶⁵ Kökleri Filistin İhvanı'na dayanan Hamas, 1987 yılında askeri bir harekete dönüşene kadar, sosyal hizmet yönelimini ağırlıklı olarak dava odaklı dini kurumlara ve eğitim çalışmalarına yoğunlaştırmıştır. Hamas'ın kuruluşu ve ilk İntifada ile birlikte sosyal hizmetin kapsamı genişlemiş; hayır kurumları ve toplumsal kalkınma üzerinden daha geniş taban merkezli bir stratejiye dönüşmüştür.⁸⁶⁶ İslam toplumunun inşası ve erdemli bir neslin ihyasına odaklanan dava odaklı yönelim Hamas'ın kuruluşundan sonra da devam etmiş; ancak İsrail işgal rejiminin engellerine ve yaptırımlarına maruz kalan Filistin halkının acil ihtiyaçlarını karşılayan hayır kurumlarına ve toplumsal kalkınmayı hedefleyen hizmet kollarına daha fazla önem atfedilmiştir.⁸⁶⁷ Glenn E. Robinson, Hamas'ın mobilizasyon kaynakları olarak adlandırdığı hizmet kurumlarını üç kategoriye ayırmıştır: a) Cami-merkezli kurumlar, b) Sağlık ve eğitim kurumları ve c) Siyasi kurumlar.⁸⁶⁸

Camileri mobilizasyon merkezleri olarak kullanan Filistin İhvanı, Hamas'ın kuruluş sürecine kadar toplumun İslamileşmesi çalışmalarını önceleyerek sosyal hizmetleri de bu çerçevede sunmuştur. Şeyh Ahmed Yasin öncülüğünde 1973'te kurulan İslam Merkezi, yedi komite aracılığıyla çalışmalar yapmıştır: vaaz ve dini rehberlik, zekât, eğitim, sağlık, refah, spor ve uzlaştırma. İlk yıllarında siyasi faaliyetlere karışmaması sebebiyle çok dikkat çekmeyen İslam Merkezi, etrafında kümелendiği camilerin sayısını kısa sürede arttırarak, bir yandan İsrail istihbaratından korunan görece güvenli alanlar yaratırken, diğer yandan da kendi mesajını yaymak ve halk desteğini mobilize etmek için önemli bir fırsat yakalamıştır. Camiler etrafında oluşturulan zekât komiteleri aracılığıyla yardıma muhtaç ailelere yönelik yoğun faaliyetler gösteren Merkez, okullar, klinikler ve eğitim merkezleriyle de çocuklardan kadınlara, gençlerden yaşlılara kadar toplumun tüm kesimlerine nüfuz etme imkânı bulmuştur. Merkez'in önemli işlevlerinden biri de toplumsal arabuluculuk faaliyeti olmuştur. Kan davalarından ihtilafli konulara kadar pek çok alanda çözüm merci olarak kabul gören Merkez, geleneksel arabuluculuk yöntemlerinin cari olduğu Filistin topraklarında önemli bir toplumsal prestij

⁸⁶⁵ Dunning, *Hamas, Jihad and Popular Legitimacy*, 136.

⁸⁶⁶ Roy, *Hamas and Civil Society in Gaza*, 70-72.

⁸⁶⁷ Dunning, *Hamas, Jihad and Popular Legitimacy*, 136.

⁸⁶⁸ Robinson, "Hamas as Social Movement", 126.

sağlamıştır.⁸⁶⁹ Kuruluşundan kısa bir süre sonra, Filistin Kurtuluş Örgütü önderliğindeki militan seküler milliyetçiliğe karşı denge unsuru görüldüğü için İsrail işgal makamları tarafından faaliyetlerine resmi izin verilen İslam Merkezi; İslam Cemiyeti ve Müslüman Kadınlar Cemiyeti gibi daha özel hedef kitlelerine (yetimler ve kadınlar) odaklanan yapılanmaları da bünyesine katarak, “kişisel dostluk, güven ve grup dayanışmasına dayalı bir sosyal kurumlar altyapısı kurmayı ve -diğer siyasi grupların pek çoğu için oldukça zor olan- taban düzeyinde varlığını ve nüfuzunu sağlamlaştırmayı”⁸⁷⁰ başarmıştır. Filistin İhvanı’nın devamı olarak Hamas’ın kurulmasının ardından da hareket, camileri merkeze alarak kurduğu sosyal hizmet ağı sayesinde, bir yandan yoksulların ve işçilerin endişeleriyle temas halinde olmuş, diğer yandan da onların dini davranışlarını, siyasi tercihlerini ve inançlarını etkilemeyi başarmıştır. Ayrıca, FKÖ gibi muadili yapılanmalarda ortaya çıkan nepotizm ve mali yolsuzluk gibi itibar kayıplarının aksine, Hamas’ın faaliyetlerinin İslam ahlakı ve dürüstlük ile bağdaştırılması, hareketin cami merkezli faaliyetlerinin saygınlığını arttırmıştır.⁸⁷¹ Nitekim Hamas liderlerinden Mahmud ez-Zahar, Birinci İntifada sırasında İslâmî hareketin gözle görülür büyümesini vurgularken, 1990’da Gazze’de camii sayısının iki yüzü geçtiğine işaret etmiştir.⁸⁷² Benzer şekilde, Hamas’ın Gazze’de iktidara gelmesinin ardından dini yapılanmayı kontrol altında tutmak için camileri denetlemesi ve ‘dost’ vaizler ataması,⁸⁷³ hareket için camilerin mobilizasyon kaynağı olarak varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

Hamas’ın eğitim ve sağlık kurumları da, sunduğu sosyal hizmetler açısından önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Dini eğitimin yanı sıra standartlaştırılmış bir resmi müfredatı Gazze’nin eğitim sisteminde öne çıkaran Hamas, İslâmî okullar aracılığıyla örgün eğitim, Kur’an çalışmasına ayrılan ders dışı eğitimler, çocuklar için telafi eğitimleri, din eğitimine ayrılmış enformel sınıflar ve meslek örgütleri/birlikleri aracılığıyla zengin bir eğitim hizmeti sunmaktadır.⁸⁷⁴ Gazze’deki İslam Üniversitesi ise, Hamas’ın akademik mobilizasyonu sağlamasında ayrı bir öneme sahiptir. Öğretim üyeleri ve öğrencileri ile Hamas için önemli destek merkezlerinden biri olan bu üniversitenin idaresi, İslam

⁸⁶⁹ Mishal ve Sela, s. 19-21.

⁸⁷⁰ Roy, *Hamas and Civil Society in Gaza*, 73.

⁸⁷¹ Hroub, *Hamas: Political Thought and Practice*, 235.

⁸⁷² Nüsse, s. 50-51.

⁸⁷³ Yezid Sayigh, “Hamas Rule in Gaza: Three Years On”, **Middle East Brief 41**, Crown Center for Middle East Studies, Brandeis University, (Mart 2010), 4.

⁸⁷⁴ Roy, *Hamas and Civil Society in Gaza*, 81.

Merkezi tarafından İsrail’le barış anlaşması imzalamasının ardından Mısır’dan devralınmıştır.⁸⁷⁵ Bu üniversiteden mezun olan pek çok öğrenci, toplumu mobilize etmekle sorumlu öğrenci kulüplerinde aktif rol oynamıştır.⁸⁷⁶ Sara Roy, Hamas’ın Gazze’deki eğitim sistemine nasıl nüfuz ettiğini Nuseyrat Mülteci Kampı’nda faaliyet gösteren anaokulları üzerinden örneklemiştir. Birçoğu kamptaki camilerin içerisinde bulunan bu okullarda, yaklaşık 1200 çocuk dini eğitimlerinin yanı sıra Arapça ve İngilizce dil dersleri almaktadır. Her siyasi yönelimden ve her sosyo-ekonomik sınıftan insanın çocuklarının bulunduğu bu okulların kamptaki seküler okullara göre daha çok tercih edilmesinde, eğitim kalitesi ve disiplinin yanı sıra velilerin eğitim sürecine aktif olarak katılmasının da etkisi büyüktür.⁸⁷⁷ Eğitim ağı aracılığıyla on binlerce öğrenciye hizmet sunan Hamas, resmi kurumlara alternatif üretme kapasitesine sahiptir. Nitekim Filistin Yönetimi Eğitim Bakanlığı verilerine göre, Gazze Şeridi’ndeki -devlet okulları hariç- tüm kayıtlı eğitim kurumlarının yüzde 65’i İslâmî kurumlar tarafından, bunun da önemli bir kısmı Hamas tarafından idare edilmektedir.⁸⁷⁸

Sağlık alanında da önemli faaliyetler yürüten Hamas, sol grupların Gazze’deki kalesi olarak bilinen Kızılay Cemiyeti’ne alternatif olarak 1997’de Bilimsel Tıp Derneği’ni kurmuştur.⁸⁷⁹ Bünyesinde tıbbi klinikler, diş klinikleri ve kan bankası barındıran bu dernek, hareketin taban düzeyindeki desteğinin artmasına ciddi katkılar sunmuştur. İkinci İntifada sırasında ihtiyacın artması sebebiyle sağlık sektörüne yaptığı yatırımları çoğaltan Hamas, hastaların durumuna göre değişken bir ücret ölçeğinde hizmet sunması nedeniyle de ayrıca tercih sebebi olmuştur. Diğer yandan, yaşlılar için hizmet veren Vefa Hastanesi de Gazze’de türünün tek örneği olması bakımından Hamas’ın takdir toplamasının önemli nedenlerinden biri olmuştur.⁸⁸⁰ Dünya Bankası’na göre, Oslo Anlaşmaları’ndan önce Filistinli sivil toplum kuruluşları temel sağlık hizmetlerinin yüzde 60’ını, ikinci basamak sağlık hizmetlerinin ise yüzde 50’sini sağlamıştır.⁸⁸¹ Bu hizmetlerden bir kısmının Hamas tarafından sunulduğu hesaba katıldığında, yıllar içerisinde hareketin sağlık sektörüne

⁸⁷⁵ Robinson, “Hamas as Social Movement”, 127.

⁸⁷⁶ İbrahim Natil, **Hamas Transformation: Opportunities and Challenges**, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2015, 47.

⁸⁷⁷ Roy, *Hamas and Civil Society in Gaza*, 81-82.

⁸⁷⁸ Natil, s. 48.

⁸⁷⁹ Mishal ve Sela, s. 157.

⁸⁸⁰ Natil, s. 50.

⁸⁸¹ Hroub, *Hamas: Political Thought and Practice*, 241.

yaptığı yatırımlardaki artışın Hamas'ı Filistin halkının ihtiyaçları konusunda vazgeçilmez hale getirdiği tespitinde bulunmak yanlış olmayacaktır. Yaser Arafat'ın Hamas'ın idare ettiği sosyal hizmet kurumlarıyla ilgili yaşadığı kafa karışıklığı da buna işaret etmektedir. Bütçesinin önemli bir kısmını sosyal hizmetlere ayıran Hamas'ın halk nezdindeki karşılığında endişe duyan Arafat, bir yandan Filistin Yönetimi'nin yetersiz kaldığı yerlerde devreye girmesinden ötürü bu kurumların varlığına muhtaçken, diğer yandan da FKÖ'ye alternatif üretmesi ve Oslo sürecinde ABD ve İsrail'in Hamas'ın engellenmesi yönündeki yoğun baskıları sebebiyle harekete ait sosyal hizmet ağlarını yasaklamanın yollarını aramıştır. 1997 ve 2001-2 yıllarındaki kapatma dalgalarıyla Hamas'ın sosyal ağlarına darbe vurduğu izlenimi verildiyse de, başta sağlık olmak üzere kritik hizmetlerin sağlanmasında Hamas'ın başka isimler altında yeni yapılanmalar kurarak faaliyet göstermesine izin verilmiştir. Bu da Filistin Yönetimi'nin Hamas'ın sosyal hizmet kurumlarının işlevselliğini zımnen kabul ettiği ve bu kurumlara ihtiyaç duyduğu anlamına gelmektedir.⁸⁸²

Hamas'ın mobilizasyon kaynaklarından bir diğeri ise enformel siyasi yapılanmalardır. Hamas, içeride direniş bilincini besleyen bildiriler, broşürler ve kitapçıklar dağıtmakta ve İslami etkinlikler düzenlemekteyken, dışarıda ise toplantılar ve konferanslar vasıtasıyla Filistin meselesini gündemleştirmekte ve finansal destek oluşturmaktadır.⁸⁸³ Sendikalar ve meslek örgütleri aracılığıyla da faaliyetler yürüten hareket, işçilerle yakın temas halinde olmuştur. 1992 yılında kurulan İslâmî İşçiler Sendikası, bir yandan İslâmî iş kanunları üzerine eğitimler verirken, diğer yandan da dini vaazlar düzenlemiştir. Benzer şekilde, Filistin Âlimler Birliği aracılığıyla din adamlarını seferber etmek için çaba sarf eden Hamas, Batı Şeria ve Gazze'deki öğrenci topluluklarıyla da özel olarak ilgilenmiştir.⁸⁸⁴ Üniversite ve liselerdeki öğrenci toplulukları seçimleri, Hamas ile el-Fetih arasındaki nüfuz mücadelesinin en açık şekilde yaşandığı alanlardan biri olmuştur. İran İslam Devrimi'yle birlikte Batı Şeria ve Gazze'deki İslamcı hareketlerin bir dizi öğrenci konseyini ele geçirmesiyle başlayan rekabet, Gazze İslam, Birzeit, Necah ve el-

⁸⁸² Robinson, "Hamas as Social Movement", 128.

⁸⁸³ Kasım Timur, "Toplumsal Hareket Çalışmaları ve Siyasal Şiddet Analizi: Hamas Örneği", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2015), 132.

⁸⁸⁴ Mishal ve Sela, s. 158.

Halil Üniversiteleri'nde Hamas'ın yoğun öğrenci mobilizasyonu sağlamasına imkân sunmuştur.⁸⁸⁵

Hizbullah'ta olduğu gibi, Hamas için de İsrail saldırılarından kaynaklı yıkımların tazmini ve 'şehid'lerin ve gazilerin ailelerine yapılan yardımlar, hayır faaliyetleri içerisinde önemli bir yere tekabül etmektedir. Islah Yardım Derneği'ne ait belgelerden yola çıkarak yapılan yorumlarda, İsrail karşıtı mücadelede yer alan savaşçıların ailelerine yapılan yardımların payının, ihtiyaç sahibi Filistin halkına yapılan yardımların payıyla hemen hemen aynı oranda olduğu iddia edilmiştir.⁸⁸⁶ Bu da Hamas için toplumsal tabanını genişletmek kadar, silahlı mücadele kaynaklarını mobilize etmenin de son derece hayati olduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir. Diğer yandan, kadın kolları da Hamas için önemli sosyal hizmet kaynaklarından biri olarak öne çıkmaktadır. Hareket, eğitim faaliyetleriyle kadınlara hizmet sunarken, Hamas'ın davasının toplum nezdinde yayılması için seferber olmaları aracılığıyla da kadınlardan hizmet almaktadır. 'Şehid'lerin ve gazilerin evlerine yapılan ziyaretlerle sosyal dayanışmada ön plana çıkan kadın kolları, hareketin siyasi faaliyetlerine de ciddi katkılar sunmaktadır.⁸⁸⁷ Toplumsal, siyasi ve askeri gündemini tamamlayıcı rol oynayan ve Filistin halkı nezdindeki meşruiyetini ve popüleritesini arttıran faaliyet alanlarından biri olarak gördüğü medyaya ilişkin özel bir departman kuran Hamas, Hizbullah örneğinde olduğu gibi, bir yandan kendi medya organlarını kurmuş, diğer yandan da İslâmî direnişe sempati besleyen yayın organlarından istifade etmiştir. Er-Risale Gazetesi, el-Aksa Radyosu ve el-Aksa Televizyonu aracılığıyla mesajlarını Filistin halkına ve tüm dünyaya duyuran Hamas, son dönemlerde internet siteleri üzerinden bu faaliyetlerini genişletmiştir.⁸⁸⁸

Hamas'ın sosyal ağları üzerinden oluşturduğu mobilizasyon yapılarının devamlılığı, bu ağların finansmanı ile doğrudan ilişkilidir. Körfez ülkelerinin FKÖ'ye aktardıkları fonların önemli bir kısmını Körfez Savaşı'yla birlikte Hamas'a kanallı etme kararı almaları, hareketin sosyal hizmet ağlarında kritik bir dönemece işaret ediyor olsa da,⁸⁸⁹ bu hizmetlerin uzun vadeli sürdürülebilirliği Hamas'ın finansman politikasıyla doğrudan

⁸⁸⁵ Robinson, "Hamas as Social Movement", 129.

⁸⁸⁶ Levitt, *Hamas: Politics, Charity, and Terrorism in the Service of Jihad*, 57-58.

⁸⁸⁷ Natil, s. 51.

⁸⁸⁸ Berti, *Armed Political Organizations*, 90-91.

⁸⁸⁹ Dunning, *Hamas, Jihad and Popular Legitimacy*, 145.

ilişkili olmuştur. Hamas, yerel faaliyetlerden elde edilen gelirleri dış bağışçılardan ve sponsorlardan gelen fonlarla etkili bir şekilde birleştiren bağımsız bir finansman sistemi geliştirmiştir. “Kendi kendini finanse eden bu model, sosyo-politik ve askeri gelişimi boyunca örgütsel sürdürülebilirliği sağlamada etkili olmuştur.”⁸⁹⁰ İşgal topraklarında ve diasporada yaşayan Filistinlilerden toplanan zekât ve sadakaların yanı sıra, İslam dünyasında, Avrupa’da ve Kuzey Amerika’da faaliyet gösteren İslâmî hareketlerin yoğun maddi yardımları ve İran ve Katar gibi ülkelerin doğrudan ve dolaylı yardımları/yatırımları, hareketin finansman ağının ana öğelerini oluşturmaktadır. Bu finansman kaynakları ile icra edilen sosyal hizmet faaliyetlerinin etkinliği, zaman içerisinde El-Fetih liderliğindeki Filistin Yönetimi’nin meşruiyetine karşı Hamas’ın imajını ve güvenilirliğini arttırmıştır.⁸⁹¹

Sosyal hizmet ağı ve taban çalışmaları, Hamas’ın her zaman en güçlü yönü olmuştur. Bu çalışmalarda ortaya koyduğu dürüstlük ve şeffaflık, hareketin geleneksel Filistin liderliğine meydan okumasına yardımcı olmuştur. Hamas’ın durdurulamaz yükselişi ve diğer Filistinli gruplara karşı zaferi, sosyal hizmet faaliyetlerindeki başarılarıyla doğrudan ilişkilidir. Hareketi iktidara taşıyan 2006 seçimlerinde de bu imajın önemli bir payı vardır.⁸⁹² Birleşmiş Milletler Filistinli Mültecilere Yardım Ajansı (UNRWA) ve FKÖ’nün sosyal hizmet sağlamakta yetersiz kalması, Müslüman Kardeşler’den miras aldığı yerleşik sosyal altyapısı sayesinde Hamas’a Filistin toplumunda yeni kapılar açmıştır.⁸⁹³ Öyle ki, Hamas’ın kuruluşundan önce Filistin İhvanı adı altında yürüttüğü toplumsal faaliyetleri İsrail tarafından ‘zararsız’ kabul edilirken, 1990’lara gelindiğinde İsrail için en önemli tehdit kaynaklarından birine dönüşmüştür. Oslo süreciyle birlikte Filistin Yönetimi’nin kurulması ve halkın barış sürecinden görece memnun olması, Hamas açısından sosyal hizmet faaliyetlerine daha farklı bir anlam yüklenmesine neden olmuştur. İsrail’in ve FKÖ liderliğinin dışarıdan ve içeriden yoğun baskıları, Hamas’ın 90’lı yılların ikinci yarısından İkinci İntifada’nın başladığı 2000 yılına kadar siyasi ve/veya askeri eylem çağrısı yapmaktan ziyade, dikkatini toplumsal rehabilitasyon ve değişime çevirmesine neden olmuştur. Hamas bu dönemde İsrailli ve Filistinli yetkililerin çok fazla tacizine uğramadan faaliyet gösterebileceği ve ihtiyaç sahibi insanlara odaklı

⁸⁹⁰ Berti, *Armed Political Organizations*, 92.

⁸⁹¹ Natil, s. 51-52.

⁸⁹² Hroub, *Hamas: A Beginner’s Guide*, 70-71.

⁸⁹³ Natil, s. 44-45.

hizmetler sunabileceği bir kamusal alan oluşturmaya çalışmıştır.⁸⁹⁴ İkinci İntifada ile birlikte Hamas'ın askeri politikaları tekrar kabul görmeye başlarken, sosyal hizmet ağıları ise her zamankinden daha fonksiyonel hale gelmiştir. İntifada'nın başlangıcıyla birlikte İsrail'in elektrik, su ve kanalizasyon da dâhil olmak üzere tüm kamu hizmetlerini askıya alması, Filistin topraklarındaki yaşam koşullarının dramatik bir şekilde kötüleşmesine yol açmış; Filistin halkının büyük bir çoğunluğu yoksulluk sınırının altında ve temel insani hizmetlerden yoksun şekilde yaşamaya başlamıştır. Bu dönemde, sosyal hizmetlerin yüzde 34'ü UNRWA, yüzde 6'sı Filistin Yönetimi ve yüzde 60'ı ise sivil toplum kuruluşları ve hayır kurumları tarafından sağlanmıştır.⁸⁹⁵ Sosyal hizmetlere talebin oldukça fazla olduğu bu dönemde Hamas kurumlarının sunduğu destek yüzbinlerce Filistinli için hayati bir işlev görmüştür.⁸⁹⁶

Toplumsal faaliyetleri, 2004-05 yıllarında yapılan yerel seçimlerde Hamas'ı Filistin Yönetimi'ne ve el-Fetih'e meydan okuyan pozisyonundan yönetici pozisyonuna taşımıştır.⁸⁹⁷ Her ne kadar kazandığı belediye sayısı açısından el-Fetih daha başarılı gibi görünse de, Hamas bu seçimlerden hitap ettiği nüfus bakımından en güçlü aktör olarak çıkarak, toplamda bir milyon kişinin yaşadığı bölgelerde belediyeleri kazanmıştır. 2006 yılındaki genel seçimlerde elde ettiği sonuçlarla Filistin iç siyasetindeki konumunu tahkim eden Hamas, aldığı bu neticede de sunduğu sosyal hizmetlere çok şey borçludur.⁸⁹⁸ Szekely, Hamas'ın 2006 seçimlerindeki başarısında sosyal hizmet ağının payı olabileceğini kabul etmekle birlikte, bu ağların doğrudan değil dolaylı yansımalarının karşılık bulduğunu savunmaktadır. Yardım kuruluşlarından hizmet alan Filistinlilerin oranı yüzde 20'yi geçmezken Hamas'ın seçimde yüzde 45 oranında oy almasını sosyal hizmet faaliyetlerinin yarattığı imaja bağlayan Szekely, esas başarının Hamas'ın politikacılarına ilişkin oluşan “dürüst, açık sözlü ve yolsuzluk yapmamış kimseler oldukları” şeklindeki algıdan ve hareketin bu kadroyla devleti yöneteceğine dair kabulden kaynaklandığını iddia etmiştir. Bu argümanından yola çıkarak Hamas'ın Gazze'ye uygulanan ambargo ve ablukaya karşı yeterli alternatifler oluşturamaması sebebiyle halk desteğinde düşüş yaşadığını dile getiren Szekely, bunu da halkın Hamas'ın

⁸⁹⁴ Roy, *Hamas and Civil Society in Gaza*, 87-88.

⁸⁹⁵ Dunning, *Hamas, Jihad and Popular Legitimacy*, 157.

⁸⁹⁶ Jensen, s. 39.

⁸⁹⁷ Azzam Tamimi, **Hamas: Unwritten Chapters**, Londra: C. Hurst and Co. Publishers, 2007, 210.

⁸⁹⁸ Natil, s. 57.

devlet yönetimine ilişkin geçmişteki algısında yaşanan değişimle açıklamıştır. ‘Algı-reklam’ argümanına ‘Hamis’a verilen destekte sosyal ağların çarpan etkisi işlevi gördüğü’ gerçeğinden yola çıkarak hak vermek mümkün olmakla birlikte, Szekely’nin hareketin Gazze’de iktidara gelmesinin ardından yaşadığı ağır abluka şartlarını fazlasıyla küçümsediğini de ifade etmemiz gerekmektedir. Yapısal şartları hesaba katmadan örgütsel şartların mahkûm edilmesi, Hamas hakkında doğru bir analiz yapmamızı engellediği kadar, ‘algı-reklam’ argümanının diğer devlet-dışı aktörlere uyarlanması da geçersiz kılacaktır. Nitekim Benedetta Berti’nin de ifade ettiğı gibi, hareketin sosyal hizmet ağı, Gazze’deki iktidar yılları boyunca Hamas Hükümeti’ne hizmet sağlayarak oldukça önemli bir boşluğu doldurmuştur.⁸⁹⁹ Sonuç olarak; Hamas’ın geniş kapsamlı sosyal hizmet faaliyetleri, -tıpkı diğer İslâmî hareketlerde olduğu gibi- hem kendi kitlesini seferber etme hem de yerel ve genel seçimlerde Filistin halkını hareket etrafında konsolide etme potansiyeli bakımından kritik bir mobilizasyon unsurudur.

4.2.Örgütlenme Modelleri

Hareketlerin örgütlenme modelleri, o yapı içerisindeki dikey ve yatay birimlerin işlevselliğı ile birlikte kurumsallaşma düzeylerini ortaya koymaktadır.⁹⁰⁰ Yapısal şartlar ve ideolojik çerçevelerle sınırlandırılan örgütlenme tercihleri, hareketlerin iç bütünlüğünü sağlamanın yanı sıra, dış faktörlere karşı ne tür cevaplar üretileceğini ve yerel aktörlerle nasıl bir ittifak veya rekabet ilişkisine girileceğini tayin etmede belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla, örgütlenme modelleri hareketlerin siyasi fırsat yapılarını veya tehditlerini nasıl değerlendireceğine etki etmekle kalmaz, ‘hayatta kalma’ stratejileriyle de doğrudan ilişkili olarak inşa edilir. Buradan hareketle, bu alt başlıkta, ele aldığımız İslâmî hareketlerin örgütlenme tercihlerinin nasıl şekillendiğı, bu modellerin toplumsal ve siyasal mobilizasyonu ne derecede etkilediğı, diğer yapılanmalarla ilişkileri nasıl belirlediğı, zorluklar karşısında ne tür açılımlar geliştirdiğı ve kolektif kimlik inşasında hangi fonksiyonları üstlendiğı karşılaştırmalı olarak analiz edilecektir.

⁸⁹⁹ Berti, “Non-State Actors as Providers of Governance”, 24.

⁹⁰⁰ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 212.

4.2.1.İtaat Merkezli Güçlü Hiyerarşik Örgütlenmeden Alternatif ‘İrşad Büroları’na Müslüman Kardeşler

Mısır İhvanı, hiyerarşik yapılanmayı merkeze alan etkin ve karmaşık bir teşkilat yapısıyla öne çıkmaktadır. Hareketin farklı bölümlerini ve şubelerini birbirine bağlayan bu hiyerarşik yönetim sisteminde, iç işleyiş, komuta ve liderlik zinciri, normlar ve yönetmelikler, ana tüzük üzerinden dikkatlice tanımlanmıştır.⁹⁰¹ Nathan J. Brown’a göre, İhvan ve ondan ilham alan diğer hareketler üç örgütsel özelliğe sahiptir: a) resmi örgütlenme, b) sosyal ve siyasi angajman ve c) oportünizme varan esneklik. Buna göre, İhvan modelinin en dikkat çekici özelliği olan ‘resmiyet’, yasal statüye ulaşma konusundaki tüm zorluklara rağmen; tüzükler, üyelik dereceleri için açık kriterler, iç düzenlemeler ve net görev tanımları sayesinde yüksek düzeyde kurumsallaşmaya işaret etmektedir. ‘Sosyal ve siyasal angajman’, mevcut sistemi tedrici bir şekilde dönüştürmek için tüm üyelerin kendilerini kamusal alanda var etmelerine atıfta bulunurken, ‘esneklik’ ise, İhvan teşkilatlarının içinde bulundukları siyasi bağlama ve yasal ortama gösterdikleri duyarlılıkla ilişkili olarak, hayır kurumlarından siyasi partiler inşa etmeye kadar farklı açılımların ve fırsatların izini takip etmelerini ifade etmektedir.⁹⁰²

İhvan’ın piramit şeklindeki hiyerarşik yapısını oluşturan dikey eksen, yedi idari seviyeyi kapsamaktadır: Usra (aile veya hücre), Şube, Mıntıka (bölge), İdari Büro, Şura Konseyi, İrşad Bürosu ve Genel Mürşid. Diğer yandan hareket, Şura Konseyi ve İrşad Bürosu’nun işlerini kolaylaştırmak ve kendilerine tanımlanan hedeflere ulaşmalarını sağlamak için “Kısımlar, Komiteler ve Birimler” şeklinde üç bileşenden oluşan yatay bir eksene de sahiptir. “Kısımlar”, tebliğ/dava, iç eğitim, öğrenciler, hayır kurumları, işçiler, köylüler, uzmanlar, aileler, kadınlar ve dış ilişkiler şeklindeki alt başlıklarla genişletilirken, “Komiteler”, mali, siyasi, genel hizmetler, medya, istatistik, reklam gibi kategorileri içerisinde barındırmaktadır. Planlama, seçimler, kamplar, spor aktiviteleri, şikâyetler ve izciler ise “Birimler” başlığı altında sıralanmaktadır. Dikey hiyerarşik eksenin aksine, yatay eksen bileşenlerinin nasıl çalışması gerektiğine dair hareketin tüzüğünde özel talimatlar yoktur.⁹⁰³ Diğer bir ifadeyle, İhvan’ın genel stratejisi ve politikaları ile liderlik

⁹⁰¹ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 103.

⁹⁰² Brown, *When Victory Is Not an Option*, 66-69.

⁹⁰³ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 103-105.

yapılanmasının hiyerarşisi en ince ayrıntısına kadar kurallara bağlanırken, ana prensipler dâhilinde yapılacak sahadaki çalışmalar, kişilerin inisiyatif aldığı adem-i merkeziyetçi bir yapılanmaya müsaade etmektedir. Bu sayede, “yerel şubeler, hareketin faaliyetlerini mevcut şartlara ve ihtiyaçlara göre -liderlikle istişare etmeye ihtiyaç duymadan- yürütme konusunda görece bir özgürlük kullanmış” ve “genç üyeler yönetim ve organizasyon deneyimi elde etme imkânı yakalamıştır.”⁹⁰⁴

Hareketin üyelik hiyerarşisi, nasıl sıkı bir teşkilatlanma yapısına sahip olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Kişinin talebinden ziyade davetle gerçekleştirilen üyelik süreci, adayın biat (itaat) esasına dayalı teşkilat içi eğitim aşamalarından geçmesi neticesinde aktif (amil) üye statüsünü elde etmesiyle tamamlanmaktadır. Aday üyeler sempatizan (muhip), destekçi (müeyyid), bağlı (müntesip), üye (müntezim) ve aktif üye (amil) hiyerarşisiyle seçme ve seçilmeye hak kazanmaktadır.⁹⁰⁵ Sempatizan üyeler, diğer üyelerle tanışarak sürece başlamaktadır. En alt teşkilat birimi olan ‘usra’nın haftalık toplantılarına katılarak ideolojik çerçeveyi kademeli olarak içselleştirmesi beklenen sempatizanların, yoğun olarak faaliyetlere dâhil olması gerekmemektedir. Müeyyid (destekçi) seviyesinde İhvan’ın norm ve standartlarına daha fazla bağlı hale gelen üyeler ise, terfi ettikleri bu düzeyde henüz resmi bir teşkilat pozisyonuna sahip değildir. Bu aşamada hareketin yayın organlarını okumaktan yardım faaliyetlerine katılmaya kadar daha yoğun bir ‘terbiye’ sürecine giren müeyyidler, oluşturulan bir kurul tarafından üst seviyeye geçmek hususunda değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Ancak bu seviyedeki üyeler hâlâ daha iç seçimlerde aday olamamakta, oy kullanamamakta ve aylık ücret ödeme şartına tabi olmamaktadır. Bir sonraki aşama olan ‘bağlılık’ aşamasında, müntesip üye sadece hareketin ideolojisine değil aynı zamanda liderliğine de olan sadakatini güçlendirmektedir. En az iki yıl geçirilmesi gereken bu aşamada, üyeler başka platformlarda ders verebilecek şekilde dini bilgilerini arttırmakta ve teşkilat içerisinde daha fazla sorumluluk üstlenmektedir. Bu seviyedeki üyeler, teşkilat hiyerarşisinde alttan ikinci sırada yer alan ‘şube’ toplantılarına katılabilmekte, buralardaki seçimlerde oy kullanabilmekte ve aidat vermeye başlamaktadır. Dördüncü aşama olan müntezim seviyesi, tam üyelikten önceki son seviyedir. Bu düzeydeki üyelerin davranışları, ahlakî değerleri ve kurumsal

⁹⁰⁴ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 110-111.

⁹⁰⁵ Bekaroğlu, “Otoriter bir Rejimde Muhafız Olmak”, 129.

performansları daha yoğun bir şekilde izlenmekte ve üstlerine tam bir teslimiyet göstermeleri beklenmektedir. En az beş yıl geçirilmesi gereken bu aşamada, üyeler ‘şube’lerin yönetim kuruluna katılabilmekte ve hiyerarşi piramidindeki bir üst seviye olan ‘bölge’lerde yapılan seçimlerde aday olabilmekte ve oy kullanabilmektedir. Beş yılın sonunda üst seviyeye terfi etmek için adayların kendilerine tevdi edilen belirli görevleri yerine getirmesi ve dini ve psikolojik testlerden geçmesi gerekmektedir. Son aşama olan aktif üyelik sürecinde ise, üyeler ‘şube’lerden İrşad Bürosu’na kadar hiyerarşik yapılanmadaki tüm iç seçimlerde aday olma ve oy kullanma hakkına sahiptir. Bu aşamadaki üyeler daha yoğun dini ve siyasi eğitimden geçmekte ve İhvan liderliğine şu on ilkeye dayalı olarak biat yemini etmektedir: fehm (anlayış/idrak), ihlas, amel, cihad, fedakârlık, itaat, azim, bağlılık, kardeşlik ve güven.⁹⁰⁶

Öte yandan, üyelik hiyerarşisiyle bağlantılı olarak oluşturulan İhvan’ın dikey teşkilatlanma şeması, bir tür hücre yapılanması olarak kabul edilen usra (aile) sistemi üzerine inşa edilmiştir.⁹⁰⁷ Muhammed Hüseyin Mercan, ‘usra’yı merkeze alan bu yapılanmayı, Komünist Parti örgütlenme biçimine benzetmiştir. Buna göre, dini konulardan siyasi konulara kadar pek çok meseleyi tartışmak için haftalık olarak toplanan ve beş ila yedi kişiden oluşan usra, yeni üyelere hareketin ideolojisini aşılama gibi kilit bir görevin yanı sıra, fakir bölgelerde sosyal hizmet kampanyaları yürütmek ve seçimler ve gösteriler gibi siyasi faaliyetlerde aktif rol üstlenmek gibi görevlerden de sorumludur.⁹⁰⁸ Beş veya altı ‘usra’nın bir araya gelmesiyle oluşan şube ise, İhvan’ın belli bir coğrafyada örgütsel, toplumsal ve siyasal hedeflerine ulaşmasından sorumlu olan teşkilat kademesidir. Tüzük gereği, her şube dörder yıllık iki dönem için seçilebilen başkan (reis) ve yardımcısı (naib) tarafından idare edilmektedir. Üç veya dört şubenin bir araya gelmesiyle oluşturulan bölge (mıntika), şubeleri denetlemek ve düşük üyelik seviyelerinde ortaya çıkan kurumsal sorunları çözmekle sorumludur. İdari Büro’ya tavsiyelerde bulunmakla da yükümlü olan mıntikalar, her vilayette ortalama üç-dört tane bulunmakta ve aktif üyelerden seçilen başkan ve vekili tarafından yönetilmektedir. Piramidin ortasında yer alan İdari Büro ise, vilayet düzeyindeki yürütme organı olarak işlev görmektedir. Farklı alanlarda komiteler oluşturma yetkisine sahip olan Büro,

⁹⁰⁶ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 93-97.

⁹⁰⁷ Bekaroğlu, “Otoriter bir Rejimde Muhafız Olmak”, 130.

⁹⁰⁸ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 214.

hareketin faaliyetlerini tartişmak ve denetlemek için ayda iki defa toplantı düzenlemektedir. Dört yıllık dönemler için seçilen İdari Büro yeleri, şura Konseyi'ne yıllık raporlar sunmakla yükümlüdür.⁹⁰⁹

Teşkilat hiyerarşisinin en önemli üç ayağından biri olan şura Konseyi, hareketin yasama organı şeklinde faaliyet göstermektedir. İhvan'ın genel stratejilerine ve politikalarına ilişkin bağlayıcı kararlar almaktan ve yıllık raporları ve bütçeyi gözden geçirmekten sorumlu olan Konsey,⁹¹⁰ vilayetlerin şura konseylerinden seçilen 90 üyeden teşekkül etmektedir. Belirli konulara ilişkin zikredilmiş bir sayı olmadığı müddetçe, Konsey'in kararları salt çoğunluk ile alınmaktadır. En az otuz yaşında olan, en az beş yıldır aktif ye statüsünde olan ve vilayet şura konseylerinde yer alan üyeler, dört yıllığına şura Konseyi yesi olabilmektedir. Yılda iki kez toplantıya çağrılan Konsey'in en önemli görevlerinden biri de İrşad Bürosu'nu ve Genel Mürşid'i seçmektir. Dolayısıyla, teorik olarak İrşad Bürosu, şura Konseyi'ne karşı sorumludur ve yıllık faaliyetleri hakkında Konsey'e kapsamlı rapor sunmak zorundadır. Ayrıca Konsey, İrşad Bürosu yelerinden birini görevinden alma ve yerine geçecek ismi gizli oylamayla seçme hakkına da sahiptir.⁹¹¹ Diğer yandan, hareketin en yüksek yürütme organı olan İrşad Bürosu, coğrafi temsiliyet hesaba katılarak 16 üyeden oluşmakta ve yeleri şura Konseyi tarafından gizli oylamayla seçilmektedir. Büro yeleri dört yıllığına seçilmekle birlikte, güvenlik nedeniyle i seçimlerin yapılamadığı durumlarda bu görevde daha fazla kalabilmektedir. İrşad Bürosu'nun esas işlevi, hareketin temel faaliyetleriyle ilgili plan ve politikalarını uygulamaktır. Bu bağlamda teknik komiteler oluşurma yetkisine sahip olan Büro, rejim baskısı gibi kritik durumlar karşısında acil kararlar almakla da yükümlüdür. Hiyerarşinin en tepesinde yer alan Genel Mürşid ise, İhvan'ın lideri konumundadır ve yasama ve yürütme organlarına başkanlık etmektedir. Genel Mürşid, en az kırk yaşında olmak ve en az on beş yıldır aktif ye olmak şartıyla şura Konseyi yeleri arasından gizli oylamayla belirlenmektedir. Son düzenlemelerle altı yıllığına iki dönem seçilebilen Genel Mürşid, teorik olarak, kuralları ihlal etmesi ve hedeflere ulaşmakta yetersiz kalması durumunda şura Konseyi tarafından görevden alınabilmektedir. Diğer bir ifadeyle, İhvan liderinin yetkileri -teorik açıdan- sınırsız değildir. Hareketin kurumlarının denetlenmesinden ve

⁹⁰⁹ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 106-107.

⁹¹⁰ El-Ghobashy, s. 377.

⁹¹¹ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 107-108.

toplumsal temsiliyetten sorumlu olan Genel Mürşid, İrşad Bürosu ve Şura Konseyi'ni toplantıya çağırma ve üyelerini sorgulama hakkını elinde bulundurmaktadır. Kısacası, hareket üzerinde geniş yetkilere sahip olan Genel Mürşid'in onayı olmaksızın hiçbir strateji ve politika tatbik edilememektedir.⁹¹²

İhvan'ı ayrıcalıklı kılan bu teşkilat sistematigi, otoriteyi lider(ler)den yapının kendisine transfer etmesi ve yaşanan zor süreçler karşısında kişilerin değil kurumların gücüne dayanması bakımından etkili bir örgütsel yapılanmaya işaret etmektedir.⁹¹³ Ancak, bu teşkilat sermayesi, itaat merkezli hiyerarşik yapılanma formuna rağmen, karar alma mekanizmaları ve siyasal faaliyetler çerçevesinde teşkilat içi uyumu zedeleyen bazı handikaplarla da yüzleşmek zorunda kalmıştır. Mayer Zald ve John McCarthy, toplumsal hareketlerde iç bölünmelere neden olan iki dâhili önkoşul olarak “toplumsal tabanın heterojenliği”ni ve “otoritenin doktrinel temeli”ni sıralamaktadır. Buna göre, nihai manada kabul edilmiş iç otoritenin olmadığı bir harekette iç homojenlikten bahsetmek mümkün olamayacağı için farklı hiziplerin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Diğer yandan, ideolojik kaygıların örgütsel otoritenin temellerini ve liderliğin davranışını sorgulamaya yol açması bakımından, doktrinel saflığa ilişkin endişe de bölünmelerin önünü açmaktadır. Bu bağlamda, ideolojik sorularla ve teorik meselelerle ilgilenen hareketlerin, doğrudan pratik meselelere kafa yoran hareketlere oranla daha fazla bölünmesi muhtemeldir.⁹¹⁴

Halil el-Anani, ideolojik çerçeve ile örgütlenme yapısı arasında önemli bir irtibat olduğu yönündeki tezi destekleyerek, İhvan'ın teşkilatlanma yapısında bağlılık, itaat, dayanışma ve sadakat gibi normların ve değer kodlarının önemli derecede etkisi olduğunu savunmaktadır. Bu normlar, ideoloji ile örgüt yapısını, üyelerle liderliği ve hedefler ile de stratejiyi eşleştirmektedir.⁹¹⁵ Nitekim harekete katılan yeni bir üyenin ideolojik bağlılığını ve liderliğe olan itaatini yerine getirmek için beş ila sekiz yıllık bir endoktrinasyon sürecinden geçmesi,⁹¹⁶ İhvan'ın ideoloji-teşkilatlanma ilişkisine ne derece önem verdiğini göstermektedir. Diğer yandan, ideolojinin kendisinin bizatihi eylemsel boyuta

⁹¹² Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 108-109.

⁹¹³ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 220.

⁹¹⁴ Zald ve McCarthy, *Social Movements in an Organizational Society*, 134.

⁹¹⁵ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 112.

⁹¹⁶ Eric Trager, **Arab Fall: How the Muslim Brotherhood Won and Lost Egypt in 891 Days**, Washington: Georgetown University Press, 2016, 15.

etkisine karşın ‘çerçevesi’nin aynı oranda net olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Başka bir ifadeyle, İhvan’ın ideolojik çerçevesi oldukça geneldir ve “sadece taktiklerde değil, aynı zamanda stratejide ve özellikle seçimler sorununda ve hatta demokrasi konusunda da hatırı sayılır bir esneklik sağlamaktadır.”⁹¹⁷ Dolayısıyla, hiyerarşik örgütlenme yapısına dayalı katı itaat formu ile esnek ideolojik yorum arasında ortaya çıkan çelişki, -İhvan’ın bütüncül formunu genel hatlarıyla korumasına karşın- zaman içerisinde gittikçe artan düşünsel ve bireysel/örgütsel bölünmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hasan el-Benna’nın liderliği sırasında başlayan ufak çaplı ayrışmalar, Hasan el-Hudeybi dönemiyle birlikte şiddetlenmeye başlamış,⁹¹⁸ 1980’lerde üniversite mezunu yeni orta sınıfın hareket içerisinde farklı kademelerde görev almasıyla oldukça görünür hale gelmiştir. Bunda, üçüncü Genel Mürşid Ömer el-Tilmisani’nin yaşça büyük diğer lider kadrolarına nazaran daha ılımlı bir perspektife sahip olmasının yanı sıra,⁹¹⁹ dördüncü Genel Mürşid Muhammed Hamid Ebu’n-Nasr’dan itibaren görece karizmatik bir liderliğin yokluğunun da önemli etkisi olmuştur.⁹²⁰ Karizmatik liderliğin haricinde katı örgütlenme-esnek ideoloji çatışmasını engelleyebilecek ve hareket içerisindeki heterojen görünümü tolere edebilecek diğer bir faktör olan -Hizbullah örneğinde göreceğimiz- ‘kutsallık atfedilen sorgulanamaz dini/siyasi otorite’nin olmayışı da, bugüne kadar büyüyen gelen ayrışmaları tetiklemiş ve teşkilat yapılanmasının yeniden dizayn edilmesi tartışmalarını beslemiştir. Bu bağlamda, Muhammed Muntasır, “Hiyerarşik örgütlerin içtihadı dayalı esnek seçimlerle büyük bir çelişki içinde olduğuna inandığını”⁹²¹ belirtirken, Muhammed El-Fıki örgütsel yapılanmaya ilişkin değişikliklerin sinyali vermektedir:

“Önümüzdeki dönemde ağ tipi yapılanmaya da gidileceği konusunda söylentiler var. Örgütsel yapının sağlayamadığı genişlemeyi sağlamak için organizasyon yapısında değişikliğe gidilebilir ama alternatif bir yapılanma şekli değil de tamamlayıcı bir yapılanma şekli olarak. Siyasi faaliyette de büyük etkisi olacaktır. Geçtiğimiz dönemde güzel bir tecrübe yaşadık. Bir parti kurulmuştu ve bu parti yavaş yavaş bağımsız bir hüviyete kavuşmaya

⁹¹⁷ Brown, *When Victory Is Not an Option*, 73.

⁹¹⁸ Zollner, *The Muslim Brotherhood: Hasan al-Hudaybi and ideology*, 147.

⁹¹⁹ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 46-48.

⁹²⁰ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 115.

⁹²¹ Mısır İhvanı eski resmi sözcüsü Muhammed Muntasır ile yazılı mülakat, 9 Mayıs 2023.

başlamıştı. Ancak bu tecrübe sonunda başarısız oldu. Tabii tecrübe eksikliği bu başarısızlığın temel sebebiydi. Yani dezavantajları olduğunu da söylüyorum. Gerekli tedbirleri alsaydık belki böyle yapmazdık.”⁹²²

İhvan'ın karar alma mekanizmasına ilişkin yapılan tartışmalar, teşkilat içi uyumun sağlanmasındaki en büyük engellerden birini teşkil etmektedir. Her ne kadar iç seçim dinamikleri aşağıdan yukarıya doğru faal olsa da, hareketin lider kadrolarının merkezi karar alma süreçlerini en alt teşkilat birimlerine kadar uygulanabilir kılması, liderliğin kararların pek çoğunda tabana inisiyatif bırakmadan hareket ettiğini ortaya koymaktadır.⁹²³ Diğer bir ifadeyle, kararlar tepedeki liderler tarafından alınmakta ve alt-orta düzey liderler ve üyeler bu kararları uygulamaktadır. Teşkilatlar her ne kadar uygulama bakımından adem-i merkezîyetçi bir formda hareket etme özgürlüğüne sahip olsalar da, temel karar ve stratejilerde doğrudan üst liderliğin emri altındadır. Örneğin; liderlik parlamento veya belediye seçimlerine katılma kararı alması durumunda, alt-orta düzey liderler ve yerel ofisler, seçimlere ilişkin her türlü kampanyayı yürütmekten sorumlu olmaktadır.⁹²⁴ Yereldeki kadroların yürütme konusunda sahip oldukları görece özgürlük, rejimden baskı görülen dönemlerde faaliyetlere devam edebilme avantajı sağlamakla birlikte, karar alma süreçlerine dair herhangi bir müdahil olma imkânı sunmamıştır.

İhvan'ın tüzüğüne göre, Şura Konseyi ve İrşad Bürosu, stratejik kararlara ilişkin aynı derecede görüş bildirme ve oylama hakkına sahiptir. Fakat pratikte, son sözü Genel Müşîd ve İrşad Bürosu söylemektedir. Şura Konseyi ve İrşad Bürosu arasında güçler ayrılığının olmaması, iki organın da rollerine ilişkin önemli çelişkileri beraberinde getirmiştir. Teoride İrşad Bürosu, Şura Konseyi'ne karşı sorumlu olmasına karşın, gerçekte Konsey'den daha fazla güce ve nüfuza sahiptir. Dolayısıyla, siyasi seçimlere katılım, rejimle müzakere ve bütçe yönetimi gibi kilit konularda karar verme sürecini büyük ölçüde Büro yönetmektedir. İhvan karşıtı baskıların arttığı dönemlerde Şura

⁹²² Mısır Parlamentosu Mali ve İktisadi Komitesi Eski Başkanı Muhammed el-Fıkı ile kişisel görüşme, İstanbul, 25 Nisan 2023.

⁹²³ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 185.

⁹²⁴ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 110.

Konseyi'nin toplanamaması, İrşad Bürosu'nun karar alma süreçlerindeki hâkimiyetinin daha da artmasına neden olmuştur.⁹²⁵

Öte yandan, Genel Mürşid'in yasama ve yürütme organları üzerinde kapsamlı bir yetkiye sahip olması, sadece Şura Konseyi ve İrşad Bürosu'nun üzerinde bir güce ulaşmasını değil, aynı zamanda tüzüğü değiştirme hakkına kavuşmasını da sağlamıştır. Benzer şekilde, Genel Mürşid'in bu gücü, dolaylı olarak, Şura Konseyi'ne ve İrşad Bürosu'na kendisine daha yakın duran üyelerin seçilmesini de mümkün kılmaktadır. Bu ikilem, İhvan kurumları arasında yaşanan güç mücadelelerinin ortaya çıkmasına ve İrşad Bürosu üyeliği başta olmak üzere pek çok kritik pozisyona ilişkin muhafazakâr-reformist ve/veya eski nesil-genç nesil şeklindeki ayrımların görünür hale gelmesine neden olmuştur.⁹²⁶ Uzun vadeli kalıcı etkiler yaratan bu bölünmeler, Genel Mürşid'in güçlü otoritesine rağmen örgütsel ve ideolojik boyutta heterojenlik meydana getirerek, hareketin kurumsal siyaset sahasında söylem-eylem bütünlüğü sağlamasını ve ittifak ilişkileri bakımından güven inşa etmesini engellemiştir. Nitekim Eva Dingel'in da belirttiği gibi, her ikisi de katı bir şekilde yukarıdan aşağıya karar alma yapılarına sahip olmasına karşın, İhvan, Hizbullah'a göre, iç muhalefetin tartışmalara ve bölünmelere yol açması bakımından daha heterojen ve esnektir. Bu sebeple, Hizbullah'ın ketum yapısının aksine, İhvan içerisindeki örgütsel tartışmalar kamusal alana taşınmış ve üyeler farklı platformlar aracılığıyla bu tartışmalara ilişkin görüşlerini kamuoyuyla paylaşmıştır.⁹²⁷ El-Anani, İhvan'ın teşkilatlanma yapısına ilişkin genel değerlendirmesinde, yukarıda zikrettiğimiz “kurumsal organlar arasındaki yetki çatışması, Genel Mürşid'in tüm kurumların üzerindeki otoritesi ve liderlik kadroları arasındaki ayrılıklar” maddeleri haricinde üç hususa daha değinmektedir. Buna göre, hareketin piramit düzenine dayalı disiplinli yapısı, zaman zaman bürokratik engeller doğurarak iç canlılığı yok eden durgunluk ve atalet üretmektedir. Bununla ilişkili olarak, teşkilat içerisindeki terfi düzeni, liyakat sisteminden ziyade bağlılık ve itaate dayanmaktadır ve şeffaflıktan yoksundur. Diğer yandan, her ne kadar İhvan'ın faaliyetlerini yürütme konusunda kritik roller üstlenseler de, kadınların teşkilat içerisinde temsiliyetleri çok azdır. Erkek merkezli bu teşkilatlanma yapısı, zaman zaman kadınların tepkisiyle karşılaşmakta ve reform çağrılarına neden

⁹²⁵ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 114.

⁹²⁶ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 114-115.

⁹²⁷ Dingel, s. 231.

olmaktadır. El-Anani'nin değerlendirmesindeki son madde ise, hareketin totaliter ve iç demokrasiden yoksun olduğuna ilişkin genel kanıyla ilgilidir. Muhafif görüşleri veya liderliğe muhalefeti teşvik eden bir kültürü beslemediği için İhvan'ın yapısının katılığından duyulan rahatsızlığı aktaran el-Anani, bunda hareket ile rejim arasındaki ilişkilerin de etkili olduğunu belirtmektedir. Başka bir ifadeyle, hareket, maruz kaldığı baskılar sebebiyle reformlardan çok örgütsel bütünlüğünü sağlamaya odaklanmıştır. Bununla birlikte, İhvan içerisindeki ihtilafların kamuoyuna yansması neticesinde, iç seçimler ve tüzükte yapılan bazı değişiklikler yoluyla kısmi reformlara imza atılmış ve hesap verilebilirlikle ilgili iç prosedürler güçlendirilmiştir.⁹²⁸

Örgütsel yapılanmaya dair yukarıda sunduğumuz tüm avantajlar ve dezavantajlar, İhvan'ın siyasi tercihlerinde önemli kırılmalara neden olmuştur. 1940'lı yıllardaki girişimin ardından rafa kaldırılan seçim siyasetine girme kararının Ömer el-Tilmisani tarafından 1970'lerin sonuna doğru yeniden gündeme taşınması, hareketin tüm kadroları ile seferber olarak kurumsal siyasette önemli kazanımlar elde etmesini sağlamıştır. Sendikalar ve meslek örgütleri aracılığıyla enformel siyaset alanında elde ettikleri tecrübeleri seçim siyasetiyle bütünleştiren İhvan kadroları, partileşmeden ziyade ittifak blokları halinde girilen 1984 sonrası tüm seçimlerde hiyerarşik teşkilat modelinin avantajlarından yararlanmıştır. Ancak 1990'lı yıllarla birlikte daha yüksek sesle dile getirilen parti kurma fikri, bir süredir var olan parti içi bölünmeleri tetikleyen yeni bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Demokrasi, insan hakları, kadın hakları ve gayrimüslim hakları gibi konularda reformcu görüşlere sahip olan bir kanadın,⁹²⁹ 1996'da teşkilat hiyerarşisini hiçe sayarak Vasat Partisi'ni kurma girişiminde bulunması, bugüne kadar büyüyen gelen ayrışmaların sembolü haline gelmiştir. 1950'lerden itibaren İhvan saflarındaki en ciddi çatlak olan bu girişim, Vasat partisi üyesi İsam Sultan'ın 'örgütsel iş(lev)sizlik' olarak tanımladığı teşkilat yönetiminde söz sahibi olamama sürecinin bir neticesi olarak değerlendirilmiştir. Nitekim İhvan-Vasat ayrılığı, medyada daha çok İhvan'ın örgütsel sıkılığına bir darbe olarak lanse edilmiştir.⁹³⁰ Her şeye rağmen, bu dönemde Abdulmunim Ebu'l-Futuh gibi reformcu isimlerin Vasat Partisi'ne katılmak yerine İhvan içerisinde kalma kararı alması, teşkilat içerisindeki ana bütünlüğün -o dönem

⁹²⁸ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 115-117.

⁹²⁹ Bekaroğlu, "Otoriter bir Rejimde Muhafif Olmak", 157.

⁹³⁰ El-Ghobashy, s. 386-387.

için- muhafaza edildiğini göstermektedir. Öte yandan, reformcu kanada daha ılımlı yaklaşan bir Genel Mürşid olan Mehdi Akif'in 2009 yılında vefat eden bir İrşad Bürosu üyesi yerine görece reformist görüşleriyle bilinen İsam el-Aryan'ı atama talebinin İrşad Bürosu üyelerinin tümünün aleyhte oy vermesiyle reddedilmesi, teşkilat içerisindeki farklılıklara yeni bir boyut kazandırmıştır.⁹³¹

Mübarek rejiminin devrilmesiyle Hürriyet ve Adalet Partisi'nin kurulmasını mümkün kılan siyasi atmosferin oluşması, iç uyum problemlerinin kısa süreliğine ertelenmesini sağlasa da, yeni siyasi düzene ilişkin alınan bazı kararlar sadece İhvan içerisinde çatlak seslerin çıkmasına değil aynı zamanda devrim sürecine katkı veren siyasi grupların güveninin kaybedilmesine de neden olmuştur. Mübarek karşıtı protestoların ilk günlerinde teşkilata mensup gençlerin eylemlere katılma eğilimine karşı İrşad Bürosu'nun aksi yönde bir karar alması,⁹³² hareket ile parti arasındaki sınırlar net çizilmediği için Hürriyet ve Adalet Partisi'nin karar alma süreçlerinde İrşad Bürosu'ndan bağımsız hareket edememesi,⁹³³ Cumhurbaşkanlığı seçimleri için aday gösterilmeyeceğine dair genel kabule rağmen Şura Konseyi'ne yapılan baskıyla kararın değiştirilmesi ve yeni anayasa tartışmalarına ilişkin diğer siyasi partilerle yürütülecek müzakereler hakkında teşkilatın üst kademelerinde farklı kanaatlerin ortaya çıkması, İhvan'ın Mübarek sonrası yeni düzende yaşadığı iç huzursukların önde gelen ve görünürlük kazanan sebeplerindendir. Bunların arasında en çarpıcı olanı ise, cumhurbaşkanı adayı tayin etmeye dair yaşanan süreç olmuştur. Genel Mürşid tarafından iki defa toplantıya çağrılan Şura Konseyi'nde yapılan oylamada hareketin cumhurbaşkanı adayı çıkarmasının doğru olmayacağı yönünde bir karar ortaya çıkmış, buna rağmen Konsey üçüncü kez tekrar toplantıya çağrılarak, bu sefer 52'ye karşı 56 lehte oyla kararın revize edilmesi sağlanmıştır.⁹³⁴

İhvan'ın darbeye iktidardan devrilmesi ve sonrasında maruz kaldığı yoğun baskı ortamı, teşkilat içerisindeki huzursuzlukları tetikleyen bir diğer faktör olmuştur. Geçmişten bu yana birikerek gelen problemler, hareketin daha önceden tecrübe etmediği seviyede büyük kopuşlar ve itirazlarla yüzleşmesine kapı aralamıştır. Lucia Ardovini, 2013 darbe

⁹³¹ Pargeter, *The Muslim Brotherhood: From Opposition to Power*, 44, 49.

⁹³² Trager, s. 19.

⁹³³ Zollner, "The metamorphosis of social movements into political parties", 381-382.

⁹³⁴ Al-Anani, "Upended Path: The Rise and Fall of Egypt's Muslim Brotherhood", 537.

sürecinin ardından tarihsel liderlik ve ona sadık kalanları ‘durgunluk’ kampı, liderliğin eylemsizliğinden ve ‘bekle-gör’ stratejisinden hayal kırıklığına uğrayanları ise ‘uyum’ kampı şeklinde tasnif etmektedir. Buna göre, geçmişte daha yoğun görülen ideolojik ve nesiller arası farklılaşma kaybolurken, bunlar arasında kurulan ittifak ilişkileri ‘durgunluk-uyum’ ayrımı etrafında şekillenmiştir. Nitekim geçmiş dönemlerde de benzerleri görülen bu iç bölünmeler, ilk defa diasporadaki farklı liderler ve merkezler üzerinden inşa edilen alternatif ‘İrşad Büroları’nın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Buna paralel olarak, hareketin kolektif kimliğine meydan okuma ve derin kimlik krizlerinin baş göstermesi de kaçınılmaz hale gelmiştir.⁹³⁵ Londra merkezli liderlik ile İstanbul merkezli liderlik arasında son dönemde yaşanan karşılıklı suçlamalar da buna işaret etmektedir.⁹³⁶ Leninist örgüt disiplinine yaslanan ve merkeziyetçi yapısı sayesinde lider kadrolarının iç tartışmalarda itiraz ettikleri hususları dışarıda savunmalarını mümkün kılan bir geleneğe dayanan İhvan,⁹³⁷ bugün gelinen noktada, ‘kol kırılır yen içinde kalır’ anlayışının terk edilmesinden muzdarip bir görüntü vermektedir. Bunun sonucu olarak, İhvan’ın on yıllara dayanan teşkilat yapısının muhalif kanatların failliği ile yoğrularak uzun vadede yeni bir örgütlenme modelini doğurması muhtemel görünmektedir.⁹³⁸ Her durumda; örgütlenme yapılanması, İhvan’ın iç yönetimi ve seçim siyaseti kapsamında, üyeleri arasındaki ve toplum nezdindeki rolünün tayininde hayati bir işleve sahip olmaya devam edecektir.

4.2.2.Hizbullah: Dikey Hiyerarşik Örgütlenmenin İç Bütünlüğü Muhafazası

Katı örgütlenme modeline sahip olan bir diğer hareket ise *Hizbullah*’tır. Şiiilerin ağırlıklı olarak yaşadığı Beyrut, Beka Vadisi ve Güney Lübnan vilayetlerini merkeze alan hiyerarşik bir piramit üzerine yapılandırılan Hizbullah,⁹³⁹ her ne kadar ‘siyasi parti’ hüviyetine sahip olsa da, ne liderlik ne de örgütlenme yapısı bakımından geleneksel partilere eşdeğerdir. Zira Hamzeh’in tanımlamasına göre hareket, “her şeyden önce, cihat

⁹³⁵ Lucia Ardovini, “Re-thinking the Tanzīm: Tensions between Individual Identities and Organizational Structures in the Muslim Brotherhood after 2013”, **Middle East Law and Governance**, Cilt Nu. 13, Sayı. 2, (2021), 136, 138, 146.

⁹³⁶ Khalil Al-Anani, “Egypt’s Muslim Brotherhood: Old Problems and New Divisions”, **Arab Center Washington DC**, 3 Kasım 2021.

⁹³⁷ Brown, *When Victory Is Not an Option*, 61.

⁹³⁸ Ardovini, s. 147.

⁹³⁹ Martin Rudner, “Hizbullah: An Organizational and Operational Profile”, **International Journal of Intelligence and CounterIntelligence**, Cilt Nu. 23, Sayı. 2, (2010), 227.

peşinde koşan bir siyasi parti değil, siyasi araçlar kullanan cihadî bir harekettir.”⁹⁴⁰ Ancak, hareketin toplumsal ve siyasi faaliyetleri de, askeri faaliyetleriyle birlikte bir bütünün ayrılmaz parçası olarak değerlendirilmekte, bu holistik yapının politikaları ve uygulamaları merkezi bir üst otorite tarafından belirlenmektedir.⁹⁴¹ Hizbullah’ın bu bütüncül karakteri, bir yandan askeri faaliyetlerini oldukça gizli bir şekilde yürütmesine imkân sunarken, diğer yandan toplumsal ve siyasi alanlara ilişkin, muadili olan İslâmî hareketlere nazaran “karmaşık ve görece açık bir liderlik hiyerarşisi” sürdürmesine zemin sağlamıştır.⁹⁴²

Hizbullah’ın liderlik yapılandırması bireysel liderlik yerine “Şura Konseyi” adı verilen yedi kişilik kolektif bir şema üzerine kurulmuştur.⁹⁴³ Konseye liderlik yapan ‘Genel Sekreter’ hareket içerisinde ağırlık merkezi olsa da,⁹⁴⁴ yönetim, planlama ve politika yapımında tüm sorumluluk ortak olarak üstlenilmektedir. Yıllar içerisinde yapılan bazı düzenlemelerle şura sistemi son halini almış, genel teşkilat şeması da beş kurul üzerinden şekillendirilmiştir: Cihad Kurulu, Siyasal Kurul, Yürütme Kurulu, Parlamento Faaliyetleri Kurulu ve Yargı Kurulu. Genel Sekreter ve Yardımcısı haricindeki diğer beş üye, bu kurullara başkanlık etmektedir. Siyasal Kurul, Şura’ya makro ve mikro siyasi analizler/dosyalar sunmakla ve çeşitli siyasi kurumlarla irtibat kurmakla sorumlu iken; Cihad Kurulu, direniş faaliyetlerinin koordinasyonu ve savaşçıların eğitim, donanım ve güvenlik hizmetlerini sağlamakla yükümlüdür. Partiye mensup ya da sempati duyan milletvekillerinden oluşan Parlamento Faaliyetleri Kurulu ise, meclise sunulacak kanun ve projelerin incelemesinin yanı sıra seçim bölgelerindeki seçmenlerin sorunlarıyla yakından ilgilenmekle görevlidir. Öte yandan, bu kurulun üyeleri basına verdikleri röportajlarda ve yaptıkları açıklamalarda Hizbullah’ın siyasi duruşuna paralel olarak hareket etmekte, bu sayede hareket kadrolarındaki iç uyum tesis edilmektedir. Hareketin topluma dönük faaliyetlerinin ana koordinatörü olan Yürütme Kurulu, sendika ve meslek örgütleri temsilcilerinin yanı sıra eğitim ve kültür kurumlarının sorumlularından oluşmaktadır. Doğrudan Hizbullah’ın şemsiyesi altında hareket eden kurumların haricinde, hareketle ilişkili olan ancak özerk yönetim kurullarına sahip olan kurumların

⁹⁴⁰ Hamzeh, *In the Path of Hizbullah*, 44.

⁹⁴¹ Rudner, s. 227.

⁹⁴² Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 61.

⁹⁴³ Qassam, s. 70.

⁹⁴⁴ Hamzeh, *In the Path of Hizbullah*, 48.

yürütme işlemleri ve etkinliklerini de bu kurul takip etmektedir. Son olarak Yargı Kurulu ise, Hizbullah'ın hâkim olduğu bölgelerdeki ihtilafları çözüme kavuşturmak ve şerî ihlalleri durduraktan sorumludur.⁹⁴⁵

Hizbullah'ın yerelden merkeze doğru şekillenen örgütlenme biçimi, hareketin tabanıyla ve seçmeniyle yakın ilişki kurmasına, bünyesine dâhil edeceği savaşçılar hakkında birinci elden bilgi sahibi olmasına, Şura Konseyi'nde alınan kararların piramidin en aşağı kısmına kadar hızlı ve doğru bir şekilde ulaşmasına ve kurduğu siyasal ittifaklara ilişkin bütüncül söylem ve eylem güvenilirliği oluşturmaya yardımcı olmaktadır.⁹⁴⁶ Hareketin en düşük örgütlenme düzeyi, otuz-otuz beş kişiden meydana gelen mahalle merkezli 'mecmua' adı verilen gruplardır. Bu grupların dört veya beş tanesinin bir araya gelmesiyle 'fasıl' adlı fraksiyonlar ve bu fasılların bir araya gelmesiyle de köy ya da kasaba düzeyinde temsiliyeti olan 'şube' ismi verilen kollar oluşmaktadır. Şubeler, bir şehrin etrafında en örgütlü yapı olan 'kıta'ları, onlar ise vilayet/bölge bazında temsiliyeti olan 'mıntika'ları meydana getirmektedir. Nihayetinde, mintikaların bir üstü, merkezi kongre anlamına gelen 'mu'temer'e tekabül etmektedir. Her şubenin, kıtanın ve mintikanın liderleri mevcut olmakla birlikte, kıta ve mintikalar ayrıca şura konseyine de sahiptir. Tüm bu yapılanmalar; oluşturdukları kompozisyon, fonksiyonları ve hareketin diğer yapıları ile kurdukları hiyerarşik ilişkiler bakımından sol grupların (Sosyalist/Komünist) örgütlenmesine benzetilmektedir. Daher'e göre, karar alma sürecinde ulemanın etkisi bakımından bir dereceye kadar İslâmî bir hareket hüviyetine sahip olsa da, Hizbullah'ın örgütlenmesinin özü sol örgüt modellerine çok şey borçludur ve bu sebeple Müslüman Kardeşler ve el-Kaide gibi İslamcı gruplardan farklılaşmaktadır.⁹⁴⁷ As'ad AbuKhalil de benzer bir yaklaşımla Hizbullah'ın örgütlenme yapısını Marksist-Leninist gruplarınkine benzetmektedir. Hizbullah'ın teolojik perspektifinin ulemanın siyasi liderliğine karşı çıkan Sünni -ve bazı Şii- ekollerden ayrıldığını belirten AbuKhalil, hareketin ideolojisinin kaynaklarının yorumlanmasının birkaç âlimle sınırlandırılmasını sol grup örgütlenmelerle (politbüro) benzerliğine örnek olarak vermektedir. Buna göre, bireyin siyaset dâhil her alanda otoriteye (merci') mutlak anlamdaki itaati, Hizbullah'ın etkinliğini ve örgütsel disipliniyi açıklamaktadır. Leninist terminolojideki 'demokratik

⁹⁴⁵ Qassam, s. 71-72.

⁹⁴⁶ Saouli, *Hezbollah: Socialisation and Its Tragic Ironies*, 67.

⁹⁴⁷ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 127-128.

merkeziyetçilik, burada ‘Hizbullahî yöntemin merkeziyetçiliği’ne dönüşmüştür. Leninist yaklaşımda mobilizasyon kaynağı olan fabrikaların yerini Hizbullah’ta camiler almaktadır. Aynı şekilde, hareketin mustazaf-müstekbir kavramsallaştırması da Marksistlerin sınıf merkezli okumasına benzemektedir. Tüm bu sebeplerden ötürü, AbuKhalil’e göre, “Hizbullah... Leninist devrimci örgütler çağına İslâmî bir uyarlamadır.”⁹⁴⁸

Daher ve AbuKhalil’in yorumlarında haklılık payı olmakla birlikte, Hizbullah’ın örgütlenme disiplininde Şii teolojinin ve Velayet-i Fakih anlayışının oldukça baskın olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Gerek İran İslam Devrimi öncesinde gerekse de Hizbullah’ın Lübnan’daki mücadelesinde Şii Müslüman grupların Sosyalist/Komünist gruplarla teması reddedilemez bir gerçektir. Ancak örgütsel şemalandırmalarda yaşanan bu etkileşimin Hizbullah’a baştan aşağıya sirayet ettiğini savunmak, Şii teolojisinin ulema merkezli göz ardı etmek anlamına gelecektir. Hizbullah’ın yapılanmasında Veli-i Fakih’e ve Şura Konseyi’ne atfedilen fonksiyon, basit bir örgütsel aparattan daha çok yüce bir ideolojik bağlılığa işaret etmektedir. Sadece örgütsel disiplinin ve hiyerarşinin merkezde olduğu bir kaygının söz konusu olması durumunda, Şura Konseyi’nde ulemanın çoğunluğu oluşturması gibi bir kırmızı çizgiye de ihtiyaç duyulmayacaktır. Veya tersinden, benzer örgütlenme modelini uygulayan tüm İslâmî grupların Hizbullah gibi sıkı bir hiyerarşik yapılanmaya sahip olması gerekmektedir ki, sadece burada ele aldığımız diğer hareketler (Müslüman Kardeşler ve Hamas) bile örgütsel bakımdan güçlü olmalarına rağmen hiyerarşik düzeni ve iç bütünlüğü yeterince sağlayamamıştır. Nitekim Filistin Yasama Meclisi’nde bulunan bir Hamas üyesinin de ifade ettiği gibi, “Hizbullah’ın teolojik Velayet-i Fakih ideolojisi, Şura Konseyi’nde iç tartışmaların yaşanmamasına ve Hasan Nasrallah’ın emirlerine karşı çıkmadan itaat edilmesine yol açmaktadır.”⁹⁴⁹ Elbette ideolojinin örgütlenmeye etkisine yaptığımız bu vurgu, -yukarıda da belirttiğimiz gibi- Hizbullah’ın başka yapılanmalarla örgütsel etkileşim yaşamadığı anlamına gelmemektedir. Bu bağlamda, örgütlenme modeline etki eden faktörlere ilişkin Jeroen Gunning’in argümanı daha bütüncül bir perspektif sunmaktadır: “Hizbullah’ın dikey yapısı, *işgal altındaki bölgelerin dışından yönetilen ‘işgale karşı silahlı mücadele’*

⁹⁴⁸ As’ad AbuKhalil, “Ideology and Practice of Hizballah in Lebanon: Islamization of Leninist Organizational Principles”, **Middle Eastern Studies**, Cilt Nu. 27, Sayı. 3, (Temmuz 1991), 393-397.

⁹⁴⁹ Aktaran; Koss, s. 48.

bağlamında *dini hiyerarşik, askeri ve komünist parti* modelleri arasındaki etkileşimin bir ürünüdür.”⁹⁵⁰

Hizbullah’ın üye kabul süreçleri ve iç seçim stratejileri, hareketin örgütsel disiplinine ve hiyerarşik yapılanmasına dair önemli ipuçları vermektedir. Hizbullah, üyeleri için iki aşamalı bir süreci işletmektedir: tabiye-i diniyye (dini seferberlik) ve tabiye-i askeriyye (askeri seferberlik). Ancak aday üyelerin bu süreçlerden önce Hizbullah’ın ana çizgisiyle uyumlu kusursuz bir özgeçmişe sahip olması gerekmektedir. Tabandaki militanların başvuru sahipleri hakkında topladıkları bilgileri üst mercilere aktarmaları ve yanlış bilgi aktarımı durumunda hareketin iç disiplin mekanizmaları tarafından yaptırıma tabi tutulacaklarını bilmeleri, Hizbullah’ın adam kazanma sürecinde karşılaşılabileceği potansiyel tehlikeleri bertaraf etmesine yardımcı olmaktadır. Bu titiz araştırma süreci, aday üyenin mevcut bir üyenin referansına ihtiyaç duyması şartıyla desteklenmektedir. Bu soruşturmalardan geçen bir aday, ilk etapta ‘dini seferberlik’ kapsamında camilerde ve hüseyniyyelerde eğitime tabi tutulmaktadır. Bir aday askeri olarak ne kadar kabiliyetli olursa olsun, Hizbullah’ın ana dini öğretilerini içselleştiremediyse ona üyelik statüsü verilmemektedir. Dini eğitimin ardından ikinci etapta ‘askeri seferberlik’ gelmektedir. Burada silah eğitimi başta olmak üzere zorlu eğitimlerden geçen adaylar, başarıyla bu süreci tamamlamaları durumunda Hizbullah yetkilileri tarafından cephe ve cephe gerisi görevler kapsamında tasnife tabi tutulmaktadır. ‘Sempatizan’ sıfatıyla sürece başlayan üyeler, zamanla ‘aday’ statüsüne geçerler ve daha sonra ‘mobilizasyon (tabiye) unsuru’ olarak adlandırılırlar. Üye kabulünde mahallelerdeki ‘tabiye unsurları’ndan başlayarak yukarıya doğru işleyen ağ, Hizbullah’ın hem dini (velayet-i fakih) açıdan bağlılık bildiren hem de örgütün sert disiplin kurallarını özümseyen üyelere sahip olmasına imkân sunmaktadır.⁹⁵¹ Bu da hareket kadroları/üyeleri arasında iç uyumu ve hızlı mobilizasyonu sağladığı kadar, dışarıdan gelecek tehlikeleri de minimize etmeye yardımcı olmaktadır. Nitekim İsrail istihbarat yetkilileri, Arap ve Müslüman grupların üyelerine karşı yıllar boyunca cazibe unsuru olarak kullandıkları “para, statü ve kadın” üçlemesinden ideolojik güdümlü Hizbullah savaşçıları söz konusu olduğunda hayal kırıklığı yaşadıklarını itiraf etmiştir.⁹⁵²

⁹⁵⁰ Gunning, “Like two peas in a pod or two roads diverging? Comparing Hamas and Hizballah”, 489.

⁹⁵¹ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 139-140.

⁹⁵² Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 65.

Hizbullah’a üye olmaya hak kazananlar, ne bir parti kimliğine sahip olmakta ne de düzenli aidat vermek gibi ritüelleri yerine getirmektedir. Hareketin en ufak örgütlenme birimi olan mecmualar etrafında bir araya gelerek dini ve siyasi içerikli dersleri takip etmekte ve diğer mecmualardan çoğu zaman haberdar bile olmamaktadırlar. Diğer İslâmî hareketlerin aksine Hizbullah üyeleri ‘davetçi’ vasfıyla da ön plana çıkmadıkları için, kamusal bir görev üstlenmemiş sıradan Hizbullah üyelerini, onlarla özel bir vakit geçirmediği anlamak çok mümkün olmamaktadır. Bu sayede Hizbullah, bir yandan direniş güçlerine yönelik İsrail casus ağlarını izleme fırsatı bulurken, diğer yandan da toplumun kılcal damarlarına nüfuz ederek hareketin politikalarına halkın yaklaşımının nasıl olduğunu birinci ağızdan dinleyebilmektedir. Kısacası Hizbullah’ın bu örgütsel yapılanması, her mahalledeki üyelerinin sunduğu bilgilerle sosyal hizmetlerden siyasi taleplere kadar bir dizi konunun Şura Konseyi’ne aktarılması hususunda tabandan tavana bir enformasyon ağı ve tersinden hareketin liderliği tarafından alınan kararların en ücra köşelere kadar aktarılması bağlamında tavandan tabana bir bilgi aktarımı inşa etmektedir. Benzer şekilde, yerel ve bölgesel liderlik atamalarında da, yerel örgütlenmelerden Şura Konseyi’ne uzanan bir seçim düzeni ve fikir alışverişi takip edilmektedir.⁹⁵³

Öte yandan, her ne kadar Hizbullah’ın organizasyon yapısında dikey hiyerarşik yapılanma baskın bir tona sahip olsa da, kitleselleşme çabası hareketin ‘yatay örgütlenme’ konusunda esnek davranma kabiliyetini de geliştirmiştir. Bu bağlamda Hizbullah’a sempati beslemekle birlikte hareket dairesine girmek için konulan şartları tam olarak sağlamayan kişilerle ilgili nasıl bir yol haritası izleneceğine dair üç yorum ortaya çıkmıştır: a) Hizbullah’ın hedef ve niteliklerini esneten yeni bir parti kurulması, b) Hizbullah’ın asgari bazı hedeflerini benimseyen yeni topluluklar ve kuruluşlar inşa etmek, c) Partiye üyelik için aranan şartlara uygun olmasa da, kendine özgün yapısıyla dışarıdan Hizbullah’ı destekleyen bir yapıya sahip olan kuruluşlarla ilişki geliştirmek.⁹⁵⁴ Daha esnek sınırlara sahip yeni bir parti kurma fikri, uzun vadede Hizbullah’ın inandığı hedeflerden geri adım atmasına neden olabileceği kaygısıyla reddedilmiş; ikinci ve üçüncü seçenekler ise kabul görmüştür. Bu kapsamda, Hizbullah’a üyelik için aranan şartları asgari anlamda taşıyan isimlerin öncülük ettiği sendikalar, mesleki örgütler ve sosyal yapılar, hareketin daha geniş bir toplumsal ve siyasal tabana hitap etmesini

⁹⁵³ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 140-142.

⁹⁵⁴ Qassam, s. 73-74.

sağlamıştır. Benzer şekilde, Hizbullah'ın siyasal gündemine yakınlık hissetmekle birlikte ideolojik bir aidiyet hissetmeyen kişileri bünyesinde toplayan özerk kurumlarla da 'direniş' paydasında bir ortaklık geliştirilmiş, bu sayede ittifak ilişkileri çoğaltılmıştır. Hizbullah'ın doğrudan kendi bünyesine katacağı üyelerle ilgili de -istisnâ olarak- yatay örgütlenme modeli gündeme gelmiştir. Buna göre, Yürütme Kurulu altında faaliyet gösteren eğitim, sağlık, yardımlaşma merkezli kurumlarda ihtiyaç duyulan uzmanlar, hiyerarşik düzen bozularak orta seviyeden hareketin bünyesine dâhil edilebilmektedir. Doktorlar, mühendisler, akademisyenler gibi toplumsal, siyasal ve ekonomik alanlarda istihdam edilen az sayıdaki bu uzmanlar, Hizbullah'ın davasına olan dini bağlılıklarını belirtmek ve güvenlik soruşturmasından geçmek kaydıyla yatay örgütlenme modeli esnekliğinden faydalanabilmektedir. Örgütlenmeye ilişkin bu açılım, Hizbullah'ın farklı sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik statüye sahip geniş bir toplumsal kesime hitap etmesine imkân sunarken, hareketin siyasal rolünü de destekleyen bir işleve sahip olmuştur.⁹⁵⁵ Diğer yandan, askeri yapılanmada saha şartlarına uygun olarak daha esnek bir örgütlenmeye gidilmesi, Hizbullah'ın teşkilatlanma stratejisindeki dinamikliğe işaret etmesi bakımından önemlidir.⁹⁵⁶

Maurice Duverger'in siyasi partiler tipolojisine ilişkin 'yatay-bağlantılı ve dikey-bağlantılı yapılar'⁹⁵⁷ ayrımından yola çıkarak, Hizbullah'ın dikey hiyerarşik yapılanma içerisinde katı bir kompartımanlaşma örneği ortaya koyduğu tespitinde bulunan Daher, dikey bağlantıların yukarı ve aşağı yönlü bilgi, açıklama ve slogan aktarımlarını sağlayarak, iç muhalefeti engelleme ve uyumu artırma potansiyeli taşıdığını vurgulamaktadır. Buna göre, "komünist yapının (düşman ajanlarına karşı) koruyucu sızdırmazlığı, Hizbullah'a hizmet etmektedir; çünkü partinin sosyal, sanatsal veya medya kurumlarında hiç kimse diğerlerinde neler olup bittiğini tam anlamıyla bilmemektedir."⁹⁵⁸ Hizbullah'ın örgütsel kapasitesi ile askeri, siyasi ve toplumsal mobilizasyonu arasındaki ilişkiyi açıklayıcı bir unsur olan 'dikey hiyerarşik yapılanma', Velayet-i Fakih doktrininden ve dini açıdan bağlayıcı fetvalar içeren 'teklif-i şerî'lerden de bağımsız.⁹⁵⁹

⁹⁵⁵ Hamzeh, *In the Path of Hizbullah*, 75-76.

⁹⁵⁶ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 64-65.

⁹⁵⁷ Maurice Duverger, **Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State**, New York: John Wiley & Sons, 1959, 47-52.

⁹⁵⁸ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 144.

⁹⁵⁹ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 145-149.

Kısacası, örgütsel etkileşimler ve ideolojik bağlılıklar üzerinden şekillendirilen disiplinler yapı, Hizbullah'ın dış dünyaya dönük enformasyon ağında yekpare bir eylem ve söylem üretmesine imkân sunmaktadır. Nitekim bu bütüncül yaklaşım bir yandan hareketin kitlesel mobilizasyonunu canlı tutarken, diğer yandan seçmen taleplerini sahadan dinlemesine ve ittifak ilişkilerinde güvenilir bir aktör izlenimi vermesine yardımcı olmaktadır.

4.2.3.İdeolojik Yaklaşımları ve Sosyo-Politik Şartları Gözetmek: Hamas'ın Dinamik Örgütsel Yapılanması

Hizbullah'tan farklı olarak pratikte görece daha yatay bir örgütlenme modeline sahip olan *Hamas* ise, farklı komitelerden (örneğin sosyal hizmet, İslâmî davet, silahlı direniş) oluşan bürokratik bir hiyerarşiye sahip olmasına karşın, Hizbullah'ın örgütlenme modeli kadar merkezileşmiş bir yapıya sahip değildir.⁹⁶⁰ Maren Koss, Hizbullah'ın “bütüncül ve hiyerarşik” örgütsel yapısının aksine Hamas'ın daha “dağılımlı/çeşitlendirilmiş (diversified)” bir teşkilatlanmaya sahip olmasını, çevresel/yapısal şartların yanı sıra dini-ideolojik aidiyetler üzerinden de açıklamaktadır. Buna göre, a) Hamas'ın çok-mezhepli bir ulus devlet içerisinde gizli bir örgüt olarak ortaya çıkmak yerine Filistinli Sünni Müslümanların yaşadığı homojen bir bağlamda kuruluşunu ilan etmesi, b) Hizbullah'tan farklı olarak mevcut bir devlet içerisinde varlığını inşa etmek yerine, Filistin'i İsrail işgalinden kurtarmak ve Filistin Devleti'ni kurmak amacı bağlamında ortaya çıkması ve c) Hizbullah gibi tek bir lokasyonda (Lübnan) değil, -farklı perspektiflerin ortaya çıkmasına sebep olacak şekilde- Filistin toprakları içerisinde ve dışında birden çok bölgede örgütlenmek zorunda kalması; çevresel/yapısal şartlar olarak zikredilmiştir. Diğer yandan, İslam'ın Şii ve Sünni yorumları ise, Hizbullah ve Hamas'ın örgütlenme farklılıklarını açıklayan dini-ideolojik unsurlardır. “Şii İslamcılık, Hamas'ın bağlı olduğu Sünni İslamcılığa göre daha hiyerarşik olarak yapılandırılmış ve tek bir dini otoriteye yönelmiştir... Sünni İslamcı siyasi düşüncede buna karşılık gelen bir hiyerarşik yapı yoktur.”⁹⁶¹

⁹⁶⁰ Gunning, “Like two peas in a pod or two roads diverging? Comparing Hamas and Hizballah”, 485.

⁹⁶¹ Koss, s. 147-149.

Gunning, Sünni yorumun Hamas'ın 'yatay' örgütlenmesine önemli bir dayanak teşkil ettiğini kabul etmekle birlikte, bu yorumu mümkün kılan sosyal değişimlerin de göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Hamas'ın yatay yapılanmasının, 1950-60'lı yıllarda Filistin'deki dini ve siyasi liderliğin yukarıdan aşağıya örgütlenmesini kodlayan 'Müslüman Kardeşler'in hiyerarşik modeli'nden sapmayı temsil ettiğini savunan Gunning, her iki yapılanmanın da Sünni olmasına dikkat çekerek, Sünni İslam'ın otomatik bir örgütlenme modeli ilham ettiği düşüncesinin doğru olmadığını zikretmektedir. Buna göre, İsrail'in 1980'lerin sonlarında Hamas liderliğini kitlesel olarak hapsedme politikası, hareketin adem-i merkeziyetçi yapıya geçiş yapmasını zorunlu kılmıştır. Diğer bir ifadeyle, sosyal değişimler Hamas'ın örgütlenme anlayışını yeniden yorumlamasına neden olmuş, değişen şartlara bu şekilde adapte olmasını sağlamıştır. Nitekim Gunning'e göre, "Hamas'ın daha dikey, merkezi bir yapıya yönelmesi, 2006 seçimlerinden sonra hükümete dönüşmesinin ve ardından 2007'de Gazze'yi ele geçirmesinin bir ürünü gibi görünmektedir. İsrail'in 2005'te Gazze'den çekilmesi, Gazze içinde yatay bir yapıya olan ihtiyacı da ortadan kaldırmıştır."⁹⁶² Benzer bir durum, karar-alma süreçlerine ilişkin de yaşanmıştır. Tabanla istişare mekanizmalarını sürekli canlı tutan Hamas, -Hizbullah'ın aksine- bir konuda karar alacağı zaman yetkilendirilmiş komitelerdeki uzmanların görüşlerine başvurmakla yetinmemekte, en küçük örgütlenmesine kadar herkesi istişare sürecine dâhil ettiği daha yatay bir mekanizmayı devreye sokmaktadır. Nitekim 1996 ve 2006 ulusal seçimlerine katılıp katılmama gibi önemli kararlar ve 2003/2005 yıllarındaki ateşkes açıklamaları hareket çapındaki istişarelerle alınmış; Hamas'ın 2006 seçim beyannamesi ve aday listeleri, tabandan gelen üyelerle yapılan kapsamlı görüşmelerden sonra hazırlanmıştır.⁹⁶³ Ancak Gazze'de iktidara gelmesinin ardından değişen şartlara ayak uyduran Hamas, 2006 yılından sonra istişare merkezli karar almadan ziyade uzman odaklı bir yaklaşımı daha çok benimsemiştir.⁹⁶⁴ Dolayısıyla, Hamas'ın örgütlenme yapılanması Sünni ideolojik perspektiften ilham almakla birlikte, değişen sosyo-politik şartlarla etkileşimin neticesinde çeşitli aşamalardan geçmiştir.

⁹⁶² Gunning, "Like two peas in a pod or two roads diverging? Comparing Hamas and Hizballah", 488-489.

⁹⁶³ Gunning, *Hamas in Politics*, 103.

⁹⁶⁴ Yazid Sayigh, **"We serve the people": Hamas policing in Gaza**, Waltham: Brandeis University Crown Center for Middle East Studies, 2011.

Hareketin teşkilatlanma yapısı iki ana organ etrafında şekillenmektedir: Şura Konseyi ve Siyasi Büro. Şura Konseyi, önemli siyasi ve stratejik meselelere ilişkin yayımladığı direktiflerle nihai karar alma merci statüsündedir.⁹⁶⁵ Filistin topraklarının hem içindeki hem de dışındaki Hamas liderlerinden teşekkül eden Konsey, yaklaşık 60 kişiden oluşmakta ve bu kişiler yerel ve bölgesel birimler tarafından seçilmektedir.⁹⁶⁶ Yasama organı şeklinde bir işlev görev Konsey,⁹⁶⁷ aynı zamanda örgüt içi denetleme sorumluluğunu da yerine getirmektedir.⁹⁶⁸ Şura Konseyi tarafından seçilen Siyasi Büro ise, 10 ila 20 kişilik bir ekipten oluşmakta⁹⁶⁹ ve Konsey'in stratejisi bağlamında günlük işlerin yerine getirilmesini üstlenen yürütme organı işlevi görmektedir.⁹⁷⁰ Yurtdışı temsilciliklerinin belirlenmesi ve harekete bağlı komite ve kurumların faaliyetlerinin yürütülmesinden sorumlu olan Siyasi Büro, Şura Konseyi'nden sonra gelen en önemli organdır.⁹⁷¹ Aynı zamanda Hamas içerisindeki en üst düzey liderlik yapılanması olan Siyasi Büro,⁹⁷² Filistin toprakları dışında konumlanmaktadır.⁹⁷³ İç savaş sebebiyle 2012'de Suriye'den ayrılan Hamas, Siyasi Bürosu'nu Katar'a taşımıştır. Nitekim 2017'de Halit Meşal'in yerine Siyasi Büro Başkanı seçilen İsmail Haniye, normal şartlarda Filistin toprakları içerisinde yaşayan bir lider olmasına karşın; çeşitli güvenlik önlemleri, hareketin farklı birimleri arasındaki koordinasyon faaliyetleri ve bölgesel aktörlerle temas kurma girişimleri sebebiyle uzunca bir dönemdir Katar'da ikamet etmektedir.⁹⁷⁴

Şura Konseyi ve Siyasi Büro, çeşitli alanlarda uzmanlaşmış komiteler kurarak hareketin örgütsel verimliliğini arttırmıştır. İnsani yardım, sosyal işler, medya ve halkla ilişkiler, eğitim, üyelik ve kadın komitelerinin yanı sıra dini, askeri ve mali komiteler, uzmanlaşmış yapılanmalar arasında zikredilebilir.⁹⁷⁵ Hamas'ın askeri yapılanması olan İzzeddin el-Kassam Tugayları, zaman zaman hareketin örgütlenmesindeki üçüncü sütun olarak zikredilmektedir.⁹⁷⁶ Bunun ana nedeni, üst düzey siyasi liderlik ile askeri kanat

⁹⁶⁵ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 144.

⁹⁶⁶ Koss, s. 98.

⁹⁶⁷ Gunning, *Hamas in Politics*, 100.

⁹⁶⁸ Yetim, Kalaycı ve Kaşıkçı, s. 150.

⁹⁶⁹ Hroub, *Hamas: A Beginner's Guide*, 118.

⁹⁷⁰ Gunning, *Hamas in Politics*, 100.

⁹⁷¹ Yetim, Kalaycı ve Kaşıkçı, s. 150.

⁹⁷² Adnan Abu Amer, "Hamas' Internal Elections Pave the Way for Legislative Elections", **Carnegie Endowment for International Peace**, 14 Mayıs 2021.

⁹⁷³ Koss, s. 98.

⁹⁷⁴ "Hamas leader Haniyeh decides to settle in Qatar", **The Jerusalem Post**, 2 Şubat 2020.

⁹⁷⁵ Hroub, *Hamas: A Beginner's Guide*, 118.

⁹⁷⁶ Yetim, Kalaycı ve Kaşıkçı, s. 151.

arasındaki ‘komuta ve kontrol’ zincirinin mahiyetine ilişkin var olan belirsizliktir.⁹⁷⁷ Kassam Tugayları, teknik olarak Siyasi Büro’ya bağlı olmasına ve onun tarafından finanse edilmesine karşın, kırsal ve bölgesel operasyon birimleri ve iç güvenlik aygıtı (Mecd) aracılığıyla ayrı, adem-i merkeziyetçi ve gizli bir hücresel yapıya sahiptir.⁹⁷⁸ Hamas liderlerine yönelik toplu tutuklama ve sürgün politikasına karşı önlem amaçlı oluşturulan örgütlenme modelinde Kassam Tugayları’na verilen görece özerklik,⁹⁷⁹ askeri kanadın hareket içerisinde bağımsız bir sütun olarak varlığını koruduğu tartışmalarını doğursa da, gözlemciler arasında Hamas’ın askeri kanadı tarafından kullanılan silahların hareketin sıkı kontrolü altında olduğu konusunda genel bir kanaat vardır.⁹⁸⁰ Ancak İsrail’le mücadele şartları gereği resmi güç hiyerarşisinde zaman zaman ortaya çıkan belirsizliğin, Kassam Tugayları’nın Şura Konseyi ve Siyasi Büro’nun direktifleriyle çelişen adımlar atmasına ve askeri-siyasi kanatlar arasında örgütsel bir gerilimin doğmasına neden olduğu da bir gerçektir.⁹⁸¹

Rachael M. Rudolph; siyasi, askeri, coğrafi ve ideolojik bölünmelerin muhatabı olması sebebiyle homojen bir yapı arz etmeyen Hamas’ın, mevcut ayrılıkların bölünmeye yol açmaması için ‘İslâmî olarak adem-i merkeziyetçi, ama demokratik olarak merkeziyetçi bir yapı’yı benimsediğini savunmaktadır.⁹⁸² Buna göre, Şura Konseyi’nin ‘kolektif karar alma mekanizması’, hareketin yönetim kadrolarının, yerel birimlerin dâhil olduğu doğrudan seçim yoluyla belirlenmesi ve istişareye katılması esasıyla şekillenmektedir.⁹⁸³ Dolayısıyla Hamas içerisinde resmi otorite, aşağıdan yukarıya doğru uzanan seçim sistemiyle elde edilmektedir. Hiyerarşinin en alt tabakasında ‘usra (aile)’ adı verilen ve bir lider ve üyelerden oluşan hücre yapıları yer almaktadır. Bir sonraki aşama ise, üyeleri her bölgedeki kıdemli Hamas üyeleri tarafından iki yıllığına seçilen bölgesel şura konseyleridir. Ayrıca Hamas’ın önemli üye ve liderlerinin hapisanede olması sebebiyle, her hapisanede de ayrıca şura konseyleri yer almaktadır. Bölge ve hapisane konseyleri ise, Ulusal Şura Konseyi üyelerini, onlar da Siyasi Büro üyelerini seçmektedir.

⁹⁷⁷ Hroub, *Hamas: A Beginner’s Guide*, 118.

⁹⁷⁸ Bertì, *Armed Political Organizations*, 88-89.

⁹⁷⁹ Gleis ve Bertì, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 146.

⁹⁸⁰ Hroub, *Hamas: A Beginner’s Guide*, 50.

⁹⁸¹ Bertì, *Armed Political Organizations*, 89.

⁹⁸² Rachael M. Rudolph, “The Islamic Resistance Movement in Palestine (Hamas): a Successful Transition, but will it Survive?”, Anisseh Van Engeland ve Rachael M. Rudolph (Ed.), **From Terrorism to Politics** içinde, Hampshire: Ashgate Publishing Limited, 2008, 83-84.

⁹⁸³ Timur, “Toplumsal Hareket Çalışmaları ve Siyasal Şiddet Analizi: Hamas Örneği”, 130.

Dolayısıyla hem Şura Konseyi üyeleri hem de Siyasi Büro üyeleri farklı coğrafi bölgelerden seçilen temsilcilerden oluşmaktadır. Aynı şekilde, bürokratik hiyerarşi içerisinde oluşturulan her bir komitenin alt birimleri de taban aktivizmine dayanmaktadır ve buna bağlı olarak bütün politikalar aşağıdan yukarı doğru inşa edilmektedir.⁹⁸⁴ Örneğin; kadınlar Hamas'ın toplumsal ve siyasal başarısında kritik role sahiptir ve kadın kolları karar alma süreçlerinde önemli istişare mekanizmalarından birini temsil etmektedir. Karizmatik bir liderin⁹⁸⁵ dahi karar alma süreçlerinde kolektif iradeye karşı bir avantajının olmadığı Hamas'ın bütüncül istişaresinin mahiyetini İslam Merkezi'nin kadın şubesi üyelerinin sözleri ortaya koymaktadır: “Biz istişare sürecinin parçası olarak ne düşündüğümüzü her zaman söylüyoruz. Eğer bizi dinlemeyecek olsalardı, çalışmamız için herhangi bir motivasyonumuz kalmazdı... Genel Kurul üyesi olma ihtiyacı hissetmiyoruz. Düşüncelerimize saygı duyulduğu müddetçe mutluyuz.”⁹⁸⁶ Öte yandan, Hamas, herhangi bir kimsenin aynı anda iki ayrı idari organda görev almasını engelleyerek, merkezi hiyerarşideki her bir üyenin güç marjını sınırlandırmaktadır. Bir idari makamın üyesi farklı bir makamda daha üst bir göreve seçilirse, bu kişi önceki görevinden istifa etmekte ve alt makamdaki üye havuzundan yerini başka bir üyeye bırakmaktadır.⁹⁸⁷

Hamas'ın *de jure* olarak resmi ve dikey iç komuta zinciri, günlük faaliyetlerinde *de facto* olarak yüksek derecede yerel özerklik ve adem-i merkeziyetçilikle eşleşmektedir. Bunun sonucunda, kişisel ilişkilere ve geçmişten gelen bağ(ı)lıklara dayanan paralel bir yatay ve enformel örgüt yapılanması meydana gelmektedir.⁹⁸⁸ Shaul Mishal'e göre, hareketin karar alma süreçlerinde şöyle bir görüntü ortaya çıkmaktadır: a) Görevler, hareketin üst düzey liderlerinden ziyade yerel üyelerin etkileşimi yoluyla tanımlanmaktadır, b) Kararlar, katı hiyerarşik otorite ve kontrolden çok, katılımcılar arasındaki etkileşim aracılığıyla belirlenmektedir, c) Faaliyetler, formel liderlerden ziyade yerel üyelerden alınan bilgilere dayanmaktadır d) Farklı yerel konumlardaki üyeler arasındaki yatay iletişim ve istişare, yöneticiler ve yönetilenler arasındaki dikey iletişimden daha yaygın

⁹⁸⁴ Gunning, *Hamas in Politics*, 99-100.

⁹⁸⁵ Örneğin Şeyh Ahmet Yasin, 1990'ların başında ateşkes fikrine sıcak bakmasına karşın, Şura Konseyi tam tersi yönde bir irade beyanında bulunmuştur. Bkz: Tamimi, *Hamas: Unwritten Chapters*.

⁹⁸⁶ Aktaran; Gunning, *Hamas in Politics*, 105.

⁹⁸⁷ Alsoos, s. 11.

⁹⁸⁸ Berti, *Armed Political Organizations*, 89.

hale gelmiştir ve e) Yerel aktivistler, üstlerine körü körüne sadakat göstermek ve itaat etmek yerine, görevlerini ve sorumluluklarını etkili bir şekilde yerine getirmeye çalışmaktadır.⁹⁸⁹ Neticede, ortaya çıkan örgütsel heterojenleşme, bir yandan toplumun geniş kesiminin desteğini alma kapasitesini artırarak hareketin örgüt yapılanmasını güçlendirirken, diğer yandan da neden olduğu iç uyumsuzluk ve tartışmalarla Hamas'ı zayıflatmaktadır. Özellikle, iç ve dış liderlik arasında yaşanan problemler ile siyasi ve askeri kanatlar arasında zaman zaman ortaya çıkan anlaşmazlıklar hareketin yeknesak bir görüntü vermesini engellemiştir.⁹⁹⁰ Bu enformel ve yatay güç yapısı, Şura Konseyi kararlarının fiilen uygulanmasının kimi zaman yerel özerklik tarafından yavaşlatılmasına ve hatta engellenmesine neden olabilmektedir.⁹⁹¹ İbrahim Natil, hareket içerisindeki bu farklılaşmanın bazı yerel liderlerin Hamas'ı terk etmesine neden olduğunu kabul etmekle birlikte; tutum, pozisyon ve davranışlarda yaşanan gerilimlerin ve ayrışmaların hareket kadrolarının geneli arasında stratejik konularda temel farklılıklar ve ayrılıklar doğurmadığını savunmaktadır.⁹⁹² Ancak, Seyyid Bereke, örgütlenme yapısının uzun vadeli olumsuz sonuçları hakkında bazı uyarılarda bulunmaktadır:

“Örgüt olarak Hamas'ın kendisini gözden geçirmesi gerektiğini düşünüyorum. Hem örgüt yapısını hem vizyonunu ciddi ve derinlemesine bir şekilde gözden geçirmeli. Bölgede olağandışı veya beklenmedik ani gelişmeler yaşanır, kendi içinde bir revizeye gitmemesi halinde bu durum hareketin bölünmesine kadar gidebilir... Üst pozisyonlar ve siyasi kararlar gözden geçirilmeli. Bunun yanında yapılan hatalarla yüzleşilmeli. Yoksa hareket içinde yaşanması muhtemel bazı patlamalar sadece ertelenmiş olur.”⁹⁹³

Sonuç olarak; Hamas, yatay ve dikey olarak farklılaştırılmış pozisyonların bir kombinasyonunu sürdürerek şartların icbarı doğrultusunda bir örgütlenme modeli takip etmiştir. Bir yandan, -dikey olarak- çeşitli işlevlerini (güvenlik, silahlı mücadele, siyaset ve davet) kolaylaştırmak için emir komuta zincirine sahip iken, diğer yandan yerel desteği

⁹⁸⁹ Mishal, “The Pragmatic Dimension of the Palestinian Hamas: A Network Perspective”, 583.

⁹⁹⁰ Gunning, *Hamas in Politics*, 41.

⁹⁹¹ Berti, *Armed Political Organizations*, 89.

⁹⁹² Natil, s. 86.

⁹⁹³ Filistinli uzman Seyyid Bereke ile kişisel görüşme, Lübnan, 21 Mayıs 2023.

sürdürmek için -yatay olarak- enformel ilişkiler ağına güvenmiştir.⁹⁹⁴ Bu örgütlenme tarzı, İsrail karşıtı silahlı mücadelenin etkinliğini korumak ve hareketin topyekûn bir saldırıya maruz kalmasını engellemek açısından işlevsel olduğu kadar, hareketi iktidara taşıyan siyasal atmosferin inşası sürecinde toplumsal desteğin geniş bir tabana yayılmasını da kolaylaştırmıştır. Hareketin genel stratejik yaklaşımına aykırı bir durum ortaya çıkmadığı müddetçe yatay ağlar arasındaki ufak çaplı ihtilafları tolere eden bu model, Filistin topraklarına özel şartların gereği olarak dikey hiyerarşik bir yapıdan ziyade adem-i merkezîyetçiliği avantaja dönüştürmüştür. Ancak, yerel ve genel seçim rekabetlerinde sağladığı esneklik sayesinde Hamas’a önemli imkânlar sunan bu örgütlenme tipi, hareketin iktidara gelmesinin ardından ciddi handikaplar doğurmaya başlamıştır. Hükümet kurarken başta el-Fetih ve az sayıda sandalye kazanmış diğer milliyetçi, solcu ve liberal partilerle nasıl bir ortaklık ağı geliştirilmesi gerektiğine dair Hamas’ın farklı kanatları arasında yaşanan görüş ayrılığı; Filistin içinde ve dışında konumlanmış kimi liderlerin Hamas Hükümeti’nin belli unsurlarına karşı şiddetli itirazları; İsrail askeri Gilad Şalit’in Kassam Tugayları tarafından Hamas Hükümeti’nden habersiz olarak esir alınması; Haziran 2007’de el-Fetih’in devre dışı bırakılarak Gazze Şeridi’nin tamamen ele geçirilmesi sürecinde iç ve dış liderlikler arasındaki iletişim kopukluğu ve Gazze’nin ele geçirilmesinin ardından el-Fetih’le güç paylaşımına ilişkin liderlerin birbirini tekzip eden açıklamaları;⁹⁹⁵ yatay ağırlıklı melez örgütlenme tipinin Hamas iktidarının ilk yıllarında hareket kadroları arasında ortaya çıkardığı uyuşmazlık örneklerinden bazılarıdır.

Her ne kadar Hamas uzmanı Magnus Ranstorp, hareketin iç-dış kozunu çok dikkatli oynadığını ve askeri kanadı diğerlerinden ayırarak yeri geldiğinde ‘kontrolümüz dışında hareket ettiler’ mazeretine sığınacağını iddia ederek, “Hamas’ın iç ve dış liderliğinin temelde dehşet verici bir ayrılığı temsil ettiğini düşünmek bir seraptır” ifadelerini kullansa da,⁹⁹⁶ yatay ağlar ve farklı liderlikler arasındaki ayrışmaların Hamas’ın örgütlenme modelinin kaçınılmaz bir sonucu olduğu görülmektedir. İktidara geldikten sonra dikey hiyerarşik bir yapılanmaya daha çok ihtiyaç duyan hareket, Filistin siyaset

⁹⁹⁴ Wael J. Haboub, “Demystifying the Rise of Hamas”, **Journal of Developing Societies**, Cilt Nu. 28, Sayı. 1, (2012), 71.

⁹⁹⁵ Natil, s. 83-84.

⁹⁹⁶ Ilene R. Prusher ve Nicholas Blanford, “Israel goes after both Hamas leaderships”, **The Christian Science Monitor**, 30 Haziran 2006.

sahnesinde el-Fetih-Hamas rekabetinin ötesinde koalisyonu zorunlu kılan çok partili güç dağılımı modeli cari olsaydı, muhtemelen geçmişte de seçimlere girerken yatay örgütlenme modelinden ziyade dikey hiyerarşik modele daha fazla ihtiyaç duyacaktı. Zira Filistin şartlarında toplumsal tabana nüfuz etme hususunda avantaj sağlayan yatay örgütlenme modeli, yeknesak bir siyaset dili üretmeyi engellediği için, ittifak kurulma ihtimali olan partilerle güven ilişkisinin oluşmasında önemli bir engele dönüşebilecektir. Nitekim yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Hamas'ın 2006'da iktidara gelmesi ve 2007'de Gazze'yi tamamen kontrolüne alması, hareketin daha dikey ve merkezileştirilmiş bir örgütsel yapıya evrilmesini zorunlu kılmıştır.⁹⁹⁷ Öte yandan, Hamas kadrolarında son yıllarda artış gösteren örgütsel işleyişe dair reform çağrıları, iç organlar arasındaki farklılıkları en aza indirmek ve toplumsal, siyasal ve askeri kanadın tek bir liderliğin denetimi altında olması yönünde şekillenmiştir.⁹⁹⁸ İç uyumun artırılmasına ilişkin taleplerin bazı liderler tarafından da zikredilmesi, Hamas'ın Filistin siyasetinde üstlendiği rollerin artmasıyla örgütsel yapılanmasında daha dikey hiyerarşik bir modele doğru geçiş yapacağının sinyallerini vermektedir.

4.3.Liderlik Yapılanmaları

Örgütlenme modelleriyle yakından ilişkili olan liderlik yapılanmaları, karar alma süreçlerinin yanı sıra hareketlerin iç uyumunu sağlamada kritik bir rol üstlenmektedir. Sosyo-politik şartlardan bağımsız olarak teşkil edilmeyen bu yapılanmalar, liderlere yükledikleri (dinî veya karizmatik) 'kutsiyet' veya 'teknik/entelektüel uzmanlık' aracılığıyla tabanın hareketliliğini ve teşkilat yapısının insicamını sağlamayı hedeflemektedir. Öte yandan, hareketlerin dışa dönük yüzü olmaları sebebiyle liderlere atfedilen değer ve verilen yetkiler, siyasi angajmanların verimliliğini de doğrudan etkilemektedir. Kendi seçmen kitlesine güven vermenin ötesinde, iktidar tecrübesinde ve diğer siyasi aktörlerle ilişkilerde ana belirleyici pozisyonda olan liderlik yapılanmaları, yapıyla kurdukları ilişki bakımından hem dönüşen hem de dönüştüren bir karakteristiğe sahiptir. Bu sebeple, örgütlenme modelleri haricinde ayrı bir alt başlık olarak ele aldığımız bu kısımda, farklı pratiklerle karşımıza çıkan İslâmî hareketlerin liderlik kurumlarını derinlemesine incelemeye çalışacağız.

⁹⁹⁷ Gunning, "Like two peas in a pod or two roads diverging? Comparing Hamas and Hizballah", 489.

⁹⁹⁸ Abu Amer, "Hamas' Internal Elections Pave the Way for Legislative Elections."

4.3.1.Bütüncül Liderliğin Deformasyonu: Müslüman Kardeşler’de Liderlik Ekollerinin Anlaşmazlığı

Üç hareket içerisinde en uzun geçmişe sahip olan *Mısır İhvanı*’nın siyasi tercihlerinde liderlik yapılanması doğrudan belirleyici olmuştur. Biat ilişkisi üzerinden liderlere atfedilen pozisyon, uzun yıllar boyunca hareketin hem örgütsel işleyişini hem de üyelerini mobilize etme kabiliyetini kolaylaştırmıştır. Lidere biatın üyelere nasıl bir sorumluluk yüklediğini Zeynep Gazali’nin şu sözleri ortaya koymaktadır: “Biat, en özel görünen meselelerde dahi davranışlarımı belirledi. Viyana’daki bir barış konferansına katılım için bile önce Genel Mürşid Hudeybi’ye başvurduğum ve gerekli izni aldıktan sonra oraya katıldım.”⁹⁹⁹ Dolayısıyla, lidere bağlılık noktasında ‘biat’ gibi dini kavramlara başvurmak, İhvan’ın teşkilat hiyerarşisini güçlendirmiştir. Ancak, İslâmî terminoloji üzerinden bir meşruiyet inşa edilmesi, hareketin ulema merkezli bir liderlik yapılanmasına sahip olduğu anlamına da gelmemektedir. Aksine, liderlerin önemli bir kısmı -İslâmî ilimlere belli bir seviyede vakıf olmakla birlikte- modern bilimler (ağırlıklı olarak fen bilimleri) mezunudur. Ardovini, teşkilat üyelerinin çoğunluğunun mühendislerden ve doktorlardan oluşmasının tesadüf olmadığını savunmaktadır. Ardovini’ye göre, iç muhalefetin ortaya çıkmasını ve İhvan’ın müfredatının sorgulanmasını engellemek adına sosyal bilimler geçmiş olanlar kasıtlı olarak liderlik kadrosuna seçilmemiştir.¹⁰⁰⁰ Buradan yola çıkarak, İhvan’ın her ne kadar iç uyumu sağlamak adına dini terminolojiye başvurursa da, genel olarak uzman/aydın merkezli bir liderlik yapılanmasına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Muhammed El-Fıkî, İhvan’ın uzmanlık üzerine kurulu liderliğini ve ulemaya başvurma pratiklerini şöyle izah etmektedir:

“İrşad mektebine girmenin şartlarından birisi kişinin kendi uzmanlık alanında bir alim olmasıdır, İlahiyat alanında değil. Yani bu konuda bizim bir ayırımımız yok. İhvan olarak bir fetva makamına sorumluz olduğumuz zaman bunu Mısır fetva makamlarına, Suudi Arabistan fetva makamlarına, Avrupa fetva meclisine, Kuzey Amerika Fıkıhçılar Birliğine, bir cemaatle bağı olan veya olmayan herhangi bir alime sorabiliriz. Veya İbn-i Hazm’ın Zahiriliği

⁹⁹⁹ Aktaran; Ella Landau-Tasseron, **Leadership and allegiance in the Society of the Muslim Brothers**, Washington, DC: Hudson Institute, 2010, 24-25.

¹⁰⁰⁰ Ardovini, s. 147.

konusunda araştırma yapan birisine, Hanefî olan falanca kişiye, Maliki olan bir başkasına sorabiliriz. Bu konuda bizim için hiçbir problem yok.”¹⁰⁰¹

Salah Abdulkamsud ise, ulema önderliğindeki bir liderliğin ihtilafları çözme potansiyeline sahip olamayacağını savunmaktadır:

“Liderliği şeyhler tarafından kontrol edilen dini gruplar var ve bunlar arasında da bölünmeler ve hizipleşmeler oldu. Anlaşmazlık sadece bir partinin diğerinden ya da bir grubun diğerinden ayrılmasıyla sınırlı değil. Dahası, Müslüman Kardeşler hareketi bir şeyhler veya alimler hareketi değil, farklı gruplardan, yaşlardan ve mesleklerden üyeleri içeren genel bir harekettir... İhvan'ın yönetim ve karar alma süreçlerinde istişareye önem vermesinin anlaşmazlık ve ihtilaflara karşı bir güvence olduğuna inanıyorum, liderlerinin dini ya da sivil okullardan mezun olması değil. Çünkü din alimlerinin kendileri de bazen ihtilafa düşerler ve okullar sadece içtihatla taraftarlar, partiler ise siyasette okullara benzerler.”¹⁰⁰²

Ulema önderliğindeki İslâmî hareketlerin sahip olduğu ‘sembolik sermaye’yi uzunca bir zaman ‘karizmatik liderlik’ üzerinden karşılayan İhvan, 1970’li yıllarda üniversite mezunu yeni bir neslin (orta kuşak) harekete dâhil olması ve liderlerin karizmadan yoksun bir görüntü vermesi sebebiyle teşkilat içi bazı kırılmalarla yüzleşmeye başlamıştır. Toplumsal bir hareketten siyasi bir partiye evrilme tartışmasında olduğu gibi bir dizi konuda ortaya çıkan fikir ayrılıkları, bir yandan merkezi liderlik yapılanmasının hareketin ülkede üstlendiği/üstleneceği siyasi rolde kritik bir işleve sahip olmasını sağlarken, diğer yandan da iç muhalefetin ince bir damar şeklinde bugüne kadar gelen alternatif seslerle merkezi liderliğin dokunulmazlığını ve meşruiyetini tartışmaya açmasına neden olmuştur. Muhammed Muntasır, karizmatik lider sorununun önemli bir sorun teşkil ettiğini kabul etmenin yanı sıra, parti-hareket ayrımının ciddi bir etki yarattığını savunmaktadır:

“Evet, özellikle son yıllarda sorunun bir parçası da bu olabilir. Allah rahmet eylesin İmam el Benna’dan sonra bile sınıf için ikna edici karizmaya sahip

¹⁰⁰¹ Mısır Parlamentosu Mali ve İktisadi Komitesi Eski Başkanı Muhammed el-Fıkı ile kişisel görüşme, İstanbul, 25 Nisan 2023.

¹⁰⁰² Mursi döneminin Enformasyon Bakanı Salah Abdulkamsud ile yazılı mülakat, 27 Nisan 2023.

bazı isimler vardı ama son yıllarda grup içinde ağırlığı ve karizması olan bu isimler azaldı... Partinin gruptan bağımsızlığının siyasi partinin performansında ve ittifaklarının oluşumunda en büyük sorun olduğunu görüyorum.”¹⁰⁰³

İhvan’ın devrimci kanadına sempati duyarak harekete dâhil olan orta kuşak liderler, sendikalar ve meslek örgütlerinde üstlendikleri görevler neticesinde kısa sürede siyasi perspektiflerini değiştirerek ‘reformcu’ bir yapılanmayı benimsemiştir. Genel Mürşid Ömer el-Tilmisani’nin kurumsal siyasete dâhil olma ve parti kurma fikrine destek veren bu liderler, yerel aktörlerle daha fazla işbirliği yapma ve şeffaf bir teşkilatlanma yapısı oluşturma hususlarında ısrarcı olmuştur. Tilmisani’nin 1986 yılında vefat etmesinin ardından İrşad Bürosu’nda muhafazakâr liderlerin gücünü tahkim etmesi, reformcular açısından uzun vadede önemli kopuşların yaşanacağı yeni bir süreç ortaya çıkarmıştır. 1990’lı yıllarla birlikte reformcuların Mısır muhalefeti ile ortak proje ve anlaşmalara imza atma girişimlerinin geleneksel İhvan liderliği tarafından engellenmesi, “Bunlar siyasetçi değil, ruhani lider” şeklinde yorumların yapılmasına neden olmuştur.¹⁰⁰⁴ 1985’te İrşad Bürosu’na orta kuşak liderlerden sadece bir kişinin (Abdulmunim Ebu’l-Futuh) seçilmesi, 1992’de tekrarlanan seçimlerde ise aday olan seksen üç kişiden yalnızca yirmi yedisinin altmış yaş altı olması ve bu kişiler arasından da orta kuşaktan bir tek yine Ebu’l-Futuh’un seçilebilmesi, Genel Mürşid’e bağlılığın ve İrşad Bürosu’nun işlevselliğinin sorgulanmasına kapı aralamıştır.¹⁰⁰⁵ 1995 yılındaki seçimlerde de benzer bir tablonun oluşması, orta kuşak liderlerde hareketin stratejik kararlarında belirleyici bir fonksiyona sahip olamayacaklarına dair bir algı oluşturmuştur.¹⁰⁰⁶ 1996’da Muhammed Hamid Ebu’n-Nasr’ın vefatının ardından Mustafa Meşhur’un ‘mezar başı yemini’ olarak bilinen bir biat töreniyle Genel Mürşid ilan edilmesi, reformcuların bir kanadı için bardağı taşıran son damla olmuştur. Hareketin lider seçme teamüllerine aykırı olan bu durum karşısında büyük bir hayal kırıklığı yaşayan reformcu kanat, lider kadroları arasındaki ayrışmaları ‘birbirine kavuşması mümkün olmayan iki deniz’ olarak tanımlayarak, hareketin liderlik yapılanmasına dair ihtilafı konuları kamusal alanda tartışmaya başlamıştır. Neticede, bu kanadın içerisinden bir grubun öncülüğünde Vasat Partisi kurulmuştur. Her ne kadar

¹⁰⁰³ Mısır İhvanı eski resmi sözcüsü Muhammed Muntasır ile yazılı mülakat, 9 Mayıs 2023.

¹⁰⁰⁴ Pargeter, *The Muslim Brotherhood: From Opposition to Power*, 38-41.

¹⁰⁰⁵ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 66,72.

¹⁰⁰⁶ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 227.

partinin programı İhvan'ın genel düşünce çerçevesinden çok farklı olmasa da, hareketin ruhuna aykırı bir itaatsizlik ve isyankârlık olarak kabul edildiği için bu girişimin içerisinde yer alan isimler geleneksel liderliğin sert ithamlarına maruz kalmıştır.¹⁰⁰⁷

2004'te Muhammed Mehdi Akif'in Genel Mürşid seçilmesiyle yeniden umutlanan reformcu akım, "gayrimüslimler, insan hakları, din-siyaset ilişkisi ve siyasal şiddet"¹⁰⁰⁸ meselelerine dair söylemleriyle hareketin 11 Eylül sonrası oluşan siyasi konjonktüre uyumuna katkı sunmuştur. Bu dönemde siyasi parti kurma fikrinin geleneksel liderlik tarafından gündeme alınması, seçim siyasetine yapılan yatırımın artmasına da imkân tanımıştır. 2005 seçimlerinde kazanılan büyük başarının diğer partilerle ve aktörlerle kurulan ılımlı ilişkilerle taçlandırılması, reformcuların umutlanmasına sebep olsa da, Mübarek rejiminin İhvan'a karşı yeni bir baskı politikasına imza atması dolaylı olarak muhafazakâr liderlerin tekrar elini güçlendirmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁰⁰⁹ Öte yandan, 2007 yılında yayımlanan ve İhvan'ın siyasi bir parti kurması durumunda nasıl bir yol haritası izleyeceğini ortaya koyan taslak program da liderlik kadrosu arasındaki ihtilafları beslemiştir. Bir yandan demokrasi ve seçim vurgusunu içerisinde barındırması sebebiyle reformcu bir perspektife sahip olan bu taslak, diğer yandan parti-hareket ayrımının nasıl olacağına dair sessizliğini koruması ve yasama ve yürütmede şerî meselelere ilişkin görüş bildirmek amacıyla ulema önderliğinde bir şuranın kurulmasına yönelik çağrıda bulunması sebebiyle muhafazakâr liderliğin bakış açısını yansıtmıştır. Yine, Şura Konseyi'nde yapılan istişarelerin hiçe sayılarak tartışmalı bazı maddelerin geleneksel liderlik tarafından son anda taslağa dâhil edilmesi, reformcu kanat ile yaşanan derin ayrılıkların yeni bir evreye taşınmasına neden olmuştur. Buna göre, yaşanan şiddetli iç tartışmalar kamusal alanda alevlenerek hareketin genç kadrolarını da içerisine alan geniş çaplı bölünmelerin önünü açmıştır.¹⁰¹⁰

Liderlik kadroları arasındaki en ciddi kriz ise 2008-2010 yılları arasında yaşanmıştır.¹⁰¹¹ 2009 yılında Genel Mürşid Mehdi Akif'in reformcu isimlerden İsam el-Aryan'ı İrşad Bürosu'nun vefat eden bir üyesinin yerine -seçim olmaksızın- aday olarak teklif etmesine

¹⁰⁰⁷ Pargeter, *The Muslim Brotherhood: From Opposition to Power*, 42-44.

¹⁰⁰⁸ El-Ghobashy, s. 384.

¹⁰⁰⁹ Bekaroğlu, "Otoriter bir Rejimde Muhalif Olmak", 149.

¹⁰¹⁰ Pargeter, *The Muslim Brotherhood: From Opposition to Power*, 48-50.

¹⁰¹¹ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 227.

karşın bu talebinin İrşad Bürosu üyeleri tarafından reddedilmesi, İhvan tarihinde ilk defa bir Genel Mürşid'in vefatından önce görevi bırakmasına neden olmuştur. İlmî yaklaşımıyla reformcular ile muhafazakârlar arasında köprü vazifesi gören Akif'ten boşalan koltuğun muhafazakâr liderlik tarafından doldurulması, reformcu kanadın hepten dışlanmasına neden olmuştur. Benzer şekilde, Aralık 2009'da yapılan seçimlerde reformcu perspektifin sembol ismi haline gelen Ebu'l-Futuh'un İrşad Bürosu üyeliğini kaybetmesi, liderlik yapılanmasının çok sesliliğe izin vereceğine dair umutları azaltmıştır.¹⁰¹² Her ne kadar Mehdi Akif'in atama yapmasına izin verilmeyen İsam el-Aryan bu seçimlerde yeterli oyu alarak İrşad Bürosu'na seçilmeyi başardıysa da, bunun reformcu kanattan uzak durmayı kabul etikten sonra gerçekleştiği dile getirilmiştir. El-Aryan, seçimlerin oldubittiye getirilmesinin ve yapılış şeklinin tabanda öfkeye sebep olduğunu kabul etmesine karşın, İhvan üyeleri arasında bakış açılarının ve tercihlerin çokluğu sebebiyle bir fikir birliğine varmanın mümkün olmadığını savunarak, geleneksel liderliğin tercihlerine sahip çıkmıştır.¹⁰¹³ Kısacası, muhafazakârlar öncülüğündeki geleneksel liderlik, tüm itirazlara ve çatlak seslere karşın gücünü tahkim etmeyi başarmış ve İhvan içerisinde genel işleyişin sorunsuz devam ettiği izlenimini yaratmıştır. Nitekim 2010 yılında seçimlere girme kararı da geleneksel liderliğin tabandan gelen talepleri hepten göz ardı etmediğini, ancak bunun çerçevesini farklı liderlik gruplarını göz ardı ederek oluşturduğunu göstermektedir. Diğer yandan, İhvan, Arap İsyanları süreciyle birlikte iç krizleri bir müddet görece erteleme imkânı bulduysa da,¹⁰¹⁴ iktidar süreci ve özellikle 2013 darbesi sonrası oluşan iklimde liderlik yapılanmasına ilişkin yeni meydan okumalarla karşı karşıya kalmıştır.

Wickham, Mübarek döneminin sonlarına gelindiğinde İhvan'ın liderlik yapılanmasının üç ana çizgiye ayrıldığını savunmaktadır. Birinci çizgi olarak 'dava fraksiyonu', İrşad Bürosu üyelerinin çoğunu, hareketin liderini ve onun vekillerini kapsamaktadır. Yıllarca harekete hizmet etmiş ve rejimin farklı zulümlerine maruz kalmış kıdemli liderleri temsil eden bu fraksiyon, İhvan'ın siyasi partiye dönüşmektense çok amaçlı bir hareket olarak kalmasını tercih etmiştir. Şartlar gereği daha kapalı devre bir teşkilatlanmanın içerisinde

¹⁰¹² Pargeter, *The Muslim Brotherhood: From Opposition to Power*, 50-52.

¹⁰¹³ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 127-130.

¹⁰¹⁴ Pargeter, *The Muslim Brotherhood: From Opposition to Power*, 52-54.

yetişen bu isimler, ülkedeki diğer aktörlerle kısıtlı bir ilişki içerisinde olmuş ve bu sebeple söylemlerinde herhangi bir yumuşamaya gitme ihtiyacı hissetmemiştir.¹⁰¹⁵

İkinci çizgide yer alan ‘pragmatist muhafazakârlar’, kıdemli liderlere göre yaşça daha küçük ve siyaseten daha deneyimlidir. Daha muhafazakârlar ile reformcular arasında bir köprü vazifesi gören bu lider kadrosunun arasında Muhammed Mursi, Hayrat eş-Şatır, Muhammed Saad el-Katetni ve Muhammed Habib gibi isimler yer almaktadır. Reformculardan daha muhafazakâr, dava fraksiyonundaki liderlerden daha esnek ve toplumsal temsiliyet bakımından daha tecrübeli ve yetenekli olan pragmatist muhafazakârlar, hareket içerisindeki yeni ana akımı temsil etmiştir.¹⁰¹⁶

Üçüncü çizgiye karşılık gelen reformcu kanat ise, iki ayrı yapılanmadan (orta kuşak - genç kuşak) oluşmaktadır. Siyasi açılım dönemlerinde güç kazanan, ancak baskı dönemlerinde zayıflayan reformcu kanadın ana damarı, ağırlıklı olarak 1980’lerde farklı kademelerde liderlik görevlerini üstlenen -yukarıda zikrettiğimiz- orta kuşak temsilcilerinden teşekkül etmektedir. Ancak burada nesil merkezli bir kategoriden de bahsetmek mümkün değildir. Nitekim kırsalda ve çevre illerde yaşayan “70 kuşağının” önemli bir kısmı dava fraksiyonuna bağlı iken, El-Tilmisani gibi daha kıdemli liderler ise reformcu eğilimler gösterebilmiştir. Benzer şekilde yeni nesil İhvan mensubu gençler de, -her ne kadar inisiyatif almakta zayıf oldukları gerekçesiyle zaman zaman eleştiriler de- orta kuşağın reformcu programını takip etmiştir. Reformcular, bakış açıları gereği, muhafazakârların dünya görüşlerinden oldukça farklılaşmış, ancak hareketin dışındaki aktörlerle daha geniş bir işbirliği düzlemi oluşturmak için uğraşırken hareketin iç tabanının kalbini kazanmayı ihmal etmiştir. Benzer bir durum, yirmili ve otuzlu yaşlardaki erkek ve kadınlardan oluşan ve muhafazakârların hareketi domine etmesinden rahatsız olan reformcu gençlik için de geçerlidir. Her ne kadar bu grup içerisinde İhvan’ın önde gelen üst düzey isimlerinin çocukları ve torunları yer alıyor olsa da, bunların sayısı hareketin tabanında etkili dönüşümler yapabilecek seviyeye ulaşamamıştır. Diğer yandan, yeni nesil gençlerdeki bu rahatsızlıklardan hoşnut olmayan geleneksel liderlik; hareketin güç merkezini büyük şehirlerden küçük şehirlerdeki şubelere kaydırarak, liderlik yapılanmasına daha az meydan okuma eğiliminde olan kırsal bölgelerle temasını

¹⁰¹⁵ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 133.

¹⁰¹⁶ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 133-137.

arttırmış, bu sayede hareketin kıdemli liderlerine daha fazla sadakat duyulup itaat edilmesi amaçlanmıştır.¹⁰¹⁷ Bu eğilim, kısa bir süre için hareketin kurumsal siyaset tercihleri ile taban aktivizmi arasındaki uyumu muhafaza etmesine fırsat sunsa da, darbe sürecinin ardından liderlik yapılanmasına ilişkin reform taleplerini yeniden gündeme taşıyan fay hatları ivme kazanarak aktif hale gelmiştir.

Mübarek karşıtı protestolara İhvan mensubu genç aktivistlerin en başından beri katılmasına rağmen geleneksel liderliğin gösterilere mesafeli yaklaşımı,¹⁰¹⁸ Arap İsyanları sürecinde liderlik yapılanmasının yaşadığı ikilemlere önemli bir örnektir. İhtiyatlı yaklaşımı sebebiyle gecikmeli olarak Mübarek karşıtı bloğa katılan İhvan, ülkedeki en örgütlü toplumsal aktör olmasına karşın geçiş süreci boyunca Yüksek Askeri Konsey ile yakın ilişkilerini muhafaza etmiş,¹⁰¹⁹ buna bağlı olarak devrimci bileşenlerin sorgulamalarıyla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Kendisiyle mülakat yapılan Cemal Haşmet, İhvan'ın bu dönemdeki tavrına şöyle meşruiyet kazandırmaya çalışmaktadır:

“Ordu, devrimin tüm bileşenlerini bir çözüm bulmak ya da onlara karşı komplo kurmak için kendileriyle oturmaya çağırdı. O dönemde İhvan'ın bu çağrılarının gerisinde kalması mümkün değildi ama olan şuydu ve bunu gözden geçirebiliriz: Şura Konseyi'ne atıfta bulunmadan yüksek liderliğin içtihadıydı ve bu nedenle hiç kimse bu pozisyonun Mübarek rejiminin lehine ya da silahlı kuvvetlerin yönetimini kabul etmek olduğunu söyleyemez. Kardeşler her ikisini de reddetmiştir.”¹⁰²⁰

Geleneksel liderliğin tercihlerinin hareketin siyasi rolünü doğrudan etkilediği bir vasatta, Hürriyet ve Adalet Partisi'nin kurulma süreci iç muhalefeti tetikleyerek yeni bir süreç inşa etmiştir. Genel Mürşid Muhammed Bedii'nin Şura Konseyi'ne danışmadan Saad el-Katetni'yi parti kurmakla görevlendirmesi, hem prensipte parti kurulmasına karşı çıkan Ebu'l-Futuh gibi isimleri hem de parti fikrine sıcak bakmakla birlikte parti-hareket ayrımı ve parti yönetiminin özerkliği gibi meselelerde itirazları olan bazı reformcuları rahatsız etmiştir. Her ne kadar reformcu kanada yakın duran farklı düzeylerdeki bazı liderler Hürriyet ve Adalet Partisi içerisinde yer almayı tercih etse de, kendilerine bu parti

¹⁰¹⁷ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 138-144.

¹⁰¹⁸ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 161.

¹⁰¹⁹ Bekaroğlu, “Otoriter bir Rejimde Muhalif Olmak”, 158.

¹⁰²⁰ Mısır İhvanı liderlerinden ve eski milletvekillerinden Cemal Haşmet ile yazılı mülakat, 25 Nisan 2023.

içerisinde söz hakkı tanınmayacağını düşünen kimi liderler ise İhvan'dan ayrılmıştır. İbrahim ez-Zeferani'nin Nahda Partisi'ni kurması ve eski bir Genel Mürşid vekili olan Muhammed Habib'in bu partiye katılması; Ebu'l-Futuh'un cumhurbaşkanlığı için bağımsız adaylığını açıklaması ve bu kararının ardından İhvan'dan azledilmesi; Mübarek karşıtı ayaklanmada yer alan İsmail Lütfi, Muhammed Kasas gibi İhvan gençlik liderlerinin devrim sürecine destek veren farklı grup temsilcileriyle birlikte Mısır Akımı Partisi'ni kurmaları; İhvan mensubu genç liderlerin bir araya gelerek Şura Konseyi'nin yetkilerinin arttırılması ve lider ve vekillerinin karar alma güçlerinin sınırlandırılması yönünde reform çağrısında bulunmaları, Arap İsyanları sürecinde yaşanan teşkilat içi ayrılıklara ve rahatsızlıklara örnek olarak verilebilir. Yine, şariat, demokrasi ve anayasa ilkeleri bağlamında liderlik kadroları arasında çok farklı bakış açılarının ortaya çıkması, İhvan tarihinde görülen en kritik tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Ancak bütün bu ihtilaflar, hareketin teşkilat ve liderlik yapılanması bakımından ortadan ikiye bölündüğü anlamına da gelmemektedir. Reformist liderler demokrasi ve liberal değerlere bağlılıklarını her zamankinden daha yüksek sesle ifade etmesine karşın, İhvan'ın iktidar sürecinde muhafazakâr liderliğin genel eğilimlerinin kabul gördüğünü ve örgütsel bütünlüğün de geleneksel liderlik etrafında sağlandığını söyleyebiliriz. Diğer bir ifadeyle, İhvan saflarından ayrılan reformcu kanat üyelerinin sayısı sınırlı kalmış, muhafazakâr liderler ile reformcular arasındaki gerilim büyük bir çatışmaya dönüşmemiştir.¹⁰²¹

Wictor J. Willi, İhvan'ın iktidar tecrübesinin başarısızlıkla sonuçlanmasının nedenlerinden birinin, hareket içerisindeki iki düşünce ekolünün anlaşmazlığı olduğunu savunmaktadır. Buna göre, sayıları çok fazla olmasa da nitelik bakımından önemli avantajlara sahip olan Ebu'l-Futuh gibi eğitilmiş isimlerin ayrılması, yönetim sürecinde fonksiyonel olan entelektüel birikimin kaybedilmesine neden olmuş, geriye sadakat merkezli anlayışa sahip dışlayıcı bir yapılanma kalmıştır. Neticede, İhvan'ın saflarında ortaya çıkan iç uyumsuzluk dört hatayı beraberinde getirmiştir: a) 2011 ayaklanmasında alevlenen devrimci coşkunun benimsenememesi, b) İhvan tabanı Tahrir Meydanı'nda omuz omuza mücadele ederken, Mübarek'in koltuğunu bırakmasının hemen akabinde meydana gelen çekilme kararı alınması, c) orduyla ilişkilerin devrimin amaçlarına öncelenmesi ve d) Kasım 2012'de gerekli istişare süreçleri tamamlanmadan

¹⁰²¹ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 174-195.

Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin kabul edilmesi.¹⁰²² Cemal Haşmet, darbe sürecine ilişkin önemli bir özeleştiriyi gündeme getirmektedir:

“Hiç şüphe yok ki askeri darbe sırasında işlerin bu hale gelmesinin nedenlerinin büyük bir kısmı Müslüman Kardeşler’in sahneyi yönetme biçimi etrafında dönüyordu. Örneğin cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılma kararının alındığı Şura toplantısında böyle bir kararın basit çoğunlukla alınmasının uygun olmadığı ile başlanabilir.”¹⁰²³

Hürriyet ve Adalet Partisi’nin darbeye iktidardan devrilmesi, bu zamana kadar tüm baskılara ve anlaşmazlıklara rağmen korunan bütünlüğün -ilk defa geniş bir düzleme yansıyacak şekilde- ciddi bir meydan okumayla yüzleşmesine kapı aralamıştır. İdeolojik ihtilafların fiili bölünmelere evrilmesi, merkezi liderlik yapılanmasının tartışmaya açılmasını ve alternatif liderlik konseylerinin ortaya çıkmasını hızlandırmıştır.¹⁰²⁴ Muhammed Muntasır, 2013 darbesi sonrası İhvan içerisindeki keskin bölünmeyi şu şekilde tasvir etmektedir:

“Bu seferki ayrılıklar, grubun daha önce, hatta Abdunnasır döneminde bile tanık olmadığı ağır bir çilenin ardından geldi. Örgüte mensup oldukları için binlerce şehit ve cinayet, gözaltı merkezlerinde on binlerce tutuklu, fonlara el konulması ve kadınların tutuklanması. Grubun liderliği, iktidara ulaştıktan sonra, grubun üyelerinin ve bazı liderlerinin, grubun yapabileceği hatalar konusunda tavsiyelerde bulunmaya ve uyarmaya çalıştığı bir zamanda kulaklarını kapattı. Grubun tutuklanmayan liderlerinin, şimdi konuşmanın uygun olmadığı bahanesiyle, ne olduğu ve grubun neyi yanlış hesapladığı ya da başkanın bu şekilde nasıl devrildiği konusunda şeffaf olmaması. Allah rahmet eylesin, Cumhurbaşkanı Mursi dönemindeki kötü performanslardan sonra ilk defa grubun pek çok üyesi yönetime olan güvenini kaybetti. Reform ve değişim, grubu yeniden bir araya getirme ve darbeden sonra sağlığına kavuşturma ve rejime karşı durma girişimleri bile, grubun bazı liderlerinin bu çalışmaları durdurması ve devrimci yaklaşımı benimseyen liderlerden

¹⁰²² Willi, s. 389-391.

¹⁰²³ Mısır İhvanı liderlerinden ve eski milletvekillerinden Cemal Haşmet ile yazılı mülakat, 25 Nisan 2023.

¹⁰²⁴ Ardovini, s. 146.

kurtulmaya çalışmasıyla engellendi. Tüm bunlar bu kez ayrılımların kolaylaşmasına ve grup içinde her biri Rehberlik Ofisi ya da başka bir şey olarak adlandırılan birden fazla akımın ortaya çıkmasına neden oldu... Müslüman Kardeşler 2015 yılından bu yana, Dr. Mahmud İzzet ve Dr. Mahmud Hüseyin'in başını çektiği gruplar etrafında ikiye bölünmüştür... Ardından Ekim 2021'de merhum İbrahim Münir ve Dr. Mahmud Hüseyin arasında bir bölünme daha yaşandı, bu nedenle grubun bugün üç kuruluşu var.”¹⁰²⁵

Dolayısıyla, İhvan'ın bugün Mısır rejimiyle müzakerelere başlaması durumunda dahi, iç reform tartışmalarının bundan sonraki dönemlerde hareketin en önemli gündem maddelerinden biri olacağını varsaymak yanlış olmayacaktır.

Sonuç olarak; İhvan'ın Genel Mürşid öncülüğündeki merkezi liderliği, seçim siyasetine katılma(ma) kararlarında, hareketin formel ve enformel siyaset alanlarında üstleneceği rollerde, siyasi fırsat yapılarının değerlendirilmesinde ve tabanın siyasi kararlara paralel olarak mobilize edilmesinde doğrudan belirleyici olmuştur. İkinci ve üçüncü kademelerdeki reformcu liderlerin geleneksel liderliğe meydan okuması ise, “esnek ideoloji, merkezi örgütlenme ve kararları dini terminoloji üzerinden meşrulaştırma”¹⁰²⁶ araçları sayesinde son yıllara kadar ciddi bir örgütsel bölünmeyi doğurmamıştır. Her ne kadar, İhvan'ın iç muhalefete izin vermeyen hiyerarşik örgütsel/liderlik kültürü, iktidardan devrilmesinin önemli nedenlerinden biri olarak zikredilse de,¹⁰²⁷ ‘karizmatik lider’in ve/veya ‘kutsal dini otorite’nin yokluğunun katı hiyerarşik yapılanma ile esnek ideoloji arasında köprü ve kontrol mekanizmasının oluşmasını engellemesinin, İhvan’ı zayıflatan esas unsur olduğunu söylemek daha makul görünmektedir. Nitekim Hizbullah örneğinde göreceğimiz gibi, katı örgütlenme ile esnek ideolojiyi bir arada tutan bağlayıcı bir dini otoritenin varlığı, iç ihtilafların bertaraf edilmesinde oldukça fonksiyonel bir görev üstlenebilmektedir. İhvan’da dini kavramlar üzerinden meşruiyet inşası girişimleri olsa da, dini yoruma ilişkin de esnekliğin mevcut olması nihai karar merciinin kabulünü zorlaştırmaktadır. Bu sebeple, örgütlenme ile ideoloji arasındaki parametre farkı, İhvan’ın

¹⁰²⁵ Mısır İhvanı eski resmi sözcüsü Muhammed Muntasır ile yazılı mülakat, 9 Mayıs 2023.

¹⁰²⁶ El-Sherif, s. 18-19.

¹⁰²⁷ Trager, s. 18.

liderlik yapılanması içindeki ayrılıkları uzun vadede beslemektedir. Dolayısıyla, hareket açısından gelecek yıllarda ‘daha çok bölünme’ ya da ‘daha esnek bir örgütlenme’ seçeneklerinin masada olduğu tahmininde bulunabiliriz.

4.3.2.Hizbullah’ın Kolektif Liderliği: Din Adamı Merkezli Otoritenin İnşası

Hizbullah’a gelince; Mısır İhvanı’yla benzerlik göstermekle birlikte ondan çok daha sıkı bir liderlik yapılanmasına sahip olduğu görülmektedir. Hizbullah’ın kolektif liderlik fonksiyonunu üstlenen Şura Konseyi üyeleri, hareketin yaklaşık iki yüz kişilik kurucularından ve liderlerinden oluşan Merkez Konseyi (Meclis el-Merkezi) tarafından seçilmektedir. Hareketin dini ideolojisini garanti altına almak ve alınan kararların hem yönetici kadroda hem de halk tabanında bağlayıcı olmasını sağlamak amacıyla, Şura Konseyi üyelerinin çoğunluğunun medrese eğitimi almış ‘alim’lerden oluşmasına dikkat edilmektedir. Nitekim “Şura Konseyi’nin tüm kararları ya oy birliğiyle ya da oy çoğunluğuyla alınmaktadır ve bu kararlar, üyeleri için yalnızca nihai değil, aynı zamanda dini olarak da bağlayıcıdır.”¹⁰²⁸ 1989’a kadar yedi kişilik Şura’da sadece bir kişi ‘âlim’ sıfatına sahip değilken, 1989-2001 yılları arasında ‘Lübnanlılaşma’ açılımına paralel olarak bu sayı üçe çıkarılmış;¹⁰²⁹ ancak 2001 yılı sonrasında tekrar eski formatına dönmüştür.¹⁰³⁰ Diğer yandan, Şura Konseyi’nin de Veli-i Fakih’e bağlı olması Şii geleneğindeki ‘âlim merkezli otorite’ kültürüne yaslanan katı hiyerarşik örgütlenmenin imkânını oluşturmuştur. Hizbullah’ın dini-siyasi doktrinindeki sabitelerden biri olan bu bağlılık, ‘karar-alma, ideolojik uyum ve disiplin’¹⁰³¹ konularında harekete mobilizasyon ve örgütlenme ile ilgili önemli avantajlar sağlamaktadır. Örneğin, Şura Konseyi’nin bir konuda çözümsüzlüğe düşmesi durumunda, mesele Veli-i Fakih’e aktarılmakta ve onun kararı herhangi bir ihtilafa yer bırakmayacak şekilde bağlayıcı kabul edilmektedir.¹⁰³²

Ulemanın Şii toplumlarındaki itibarı ve meşrulaştırıcı yönü, Hizbullah’ın kolektif liderliğinin karar alma süreçlerinde ve kitlesel bağlayıcılığında kolaylaştırıcı bir rol oynamaktadır. Her ne kadar Şura Konseyi üyelerinin seçim yoluyla belirlenmesi ve

¹⁰²⁸ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 61-62.

¹⁰²⁹ Toplumsal ve siyasal çalışmalara ilişkin teknik bilgilere vakıf üyelere ihtiyaç duyulmuştur. Ancak bu üyeler sıradan teknokratlardan değil, ‘asgari dini bilgi sahibi olma’ kriterini sağlayan isimlerden seçilmiştir.

¹⁰³⁰ Hamzeh, *In the Path of Hizbullah*, 45.

¹⁰³¹ Saouli, *Hezbollah: Socialisation and Its Tragic Ironies*, 67.

¹⁰³² Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 62.

kararların kolektif bir iradeyle alınması, hareket içerisindeki farklılıkları kontrol altına almak için kritik bir öneme sahip olsa da, Velayet-i Fakih doktrinine bağlılık liderler arasındaki insicamı sağlamada daha fonksiyoneldir.¹⁰³³ Hizbullah'ın 1992'de parlamento seçimlerine girme kararına ilk genel sekreter Subhi et-Tufeyli'nin karşı çıkması, liderlik kadrosu arasındaki uyumun test edilmesi açısından önemli bir süreçte işaret etmektedir. Seçimlere girmenin Hizbullah'ı kuruluş ilkelerinden uzaklaştıracağına inanan Tufeyli, sistem dışı mücadeleye devam etme ısrarında bulunmuş, ancak on iki kişilik istişare heyetinde çoğunluğun oyuyla aksi yönde karar çıkmıştır. Yaşanan bu anlaşmazlığın liderlik kadrosunda kritik bir soruna dönüşmesini Veli-i Fakih olarak Ayetullah Hamaney'in seçimlere girme kararını destekleyen fetvası engellemiştir.¹⁰³⁴ Benzer bir durum, Tufeyli'nin "Açların Devrimi" sloganı altında Baalbek bölgesinde organize edilen ayaklanmaya öncülük etmesiyle başlayan ve 1998'de hareketten ayrılmasıyla neticelenen süreçte de yaşanmıştır. Tufeyli, Hizbullah'ı sınırın diğer tarafını yeterince hedef almadığı gerekçesiyle İsrail'e ve ABD'ye hizmet etmekle suçlarken, "benim kurduğum Hizbullah bu değil, Humeyni'nin İran'ı da bu değil"¹⁰³⁵ ifadeleriyle hareketin kadrolarında önemli bir ayrışmayı tetiklemek istemiştir. Ancak Hizbullah'ın liderlik kadrosu, Tufeyli'nin etkili olduğu Beka vilayetinde ciddi kopuşlar yaşanmasına Velayet-i Fakih doktrinini ve teklif-i şerî fetvalarını kullanarak engel olmuştur.¹⁰³⁶ Böylece Hizbullah'ın kamuoyuna yansımış tek iç anlaşmazlığı da çözüme kavuşturulmuştur.¹⁰³⁷

Öte yandan, Hizbullah'ın liderlik yapılanmasına atfedilen dini kutsiyet, düzenli aralıklarla yapılan genel kongrelerle de desteklenmektedir. Bu kongrelerde yapılan seçimlerle ve iç yapılanmaya dönük düzenlemelerle, orta ve alt düzey liderlere -karar alma süreçlerine müdahil olma imkânı sunulmasa da- genel sorunlara ve engellere ilişkin tartışmalara katılma ve önerilerde bulunma hakkı tanınmaktadır. Bu önerilerin değerlendirilmesine ilişkin son söz ise yine Şura Konseyi'ne aittir. Hizbullah'ın bu 'sınırlı demokratik' süreci, bir yandan Şura Konseyi'nin kolektif liderliğine dair ideolojik ve hiyerarşik yapıyı beslemeye devam ederken, diğer yandan alt ve orta kademelerdeki

¹⁰³³ Ali, s. 38.

¹⁰³⁴ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 147.

¹⁰³⁵ Aktaran; Joseph Alagha, "Hizbullah'ın İnfitahı (Açılım Politikası): Post-İslamcı Bir Dönüş Mü?", Asef Bayat (Ed.), **Post-İslamcılık: Siyasi İslam'ın Değişen Yüzü** içinde (321-340), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016, 327.

¹⁰³⁶ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 148.

¹⁰³⁷ Dingel, s. 175.

liderlerin politika ve kararların uygulama mercii olarak sürece dâhil olmasına ve yeri geldiğinde teşkilatlar arası uyumu sağlamak için görev değişikliğine tabi olmalarına zemin sunmaktadır.¹⁰³⁸ Dolayısıyla, karar alma mekanizmasına ilişkin dini bağlayıcılık ve sınırlı müdahale gerçeğinin hareketin genel işleyişinde bürokratik bir hantallığa dönüşmesi riski, alt kadrolardaki dinamik liderlik yapılanmaları ile aşılabilmektedir.

Hizbullah'ın toplumsal, siyasi ve askeri yapılanmalarının tek bir liderlik altında toplanması, harekete grup-içi uyum ve grup-dışı mobilizasyon fırsatı sunan bir diğer faktördür. İsrail karşıtı mücadelede askeri kanadın oldukça fonksiyonel bir işleve sahip olması, zaman zaman hareketin toplumsal ve siyasal kanatlarının ikinci planda kalmasına neden olabilmektedir.¹⁰³⁹ Buna karşın, tüm birimlerin Genel Sekreter ve Şura Konseyi'ne bağlı bir şekilde faaliyet göstermesi, ayrı liderlik fraksiyonlarının baş göstermesine engel olmaktadır. Pek çok silahlı grup için önemli bir risk teşkil eden askeri-siyasi kanat tartışması, liderliğe atfedilen 'dini önder, siyasi önder, askeri komutan' gibi sıfatlar sayesinde Hizbullah içinde yaşanmamıştır. Hareketin uyumlu ve koordineli yapısı, askeri, siyasi ve toplumsal kanatlar arasında stratejik ve ideolojik süreklilik sağlamıştır.¹⁰⁴⁰ Bu süreklilik sayesinde liderlik kadrosu, gerekli durumlarda hareketin üyelerini savaşçı, sosyal hizmet personeli veya seçim propagandacısı olarak seferber edebilme kabiliyetine sahiptir.¹⁰⁴¹

Bu çerçevede, Hizbullah'ın örgütlenme yapısının siyasi başarısına büyük etkisi olduğunu ifade eden Mahmud Kumati, bu teşkilatlanma tercihinin içerideki farklı seslerin susturulması anlamına da gelmediğine vurgu yapmaktadır:

“Hizbullah'ın örgütsel yapısının siyasi başarıya büyük bir etkisi var doğal olarak. Hizbullah'ın örgütsel yapısı piramit tipi hiyerarşik bir yapı. Yönetimi, başı ve tabanı bulunuyor. Taban ve tepesi arasında örgütsel mevkilerin yer aldığı hiyerarşik bir yapı var. Bu yapı tabii güçlü bir yapı ve birden çok kez yeniden düzenlendi. Tepesi muhafaza edilerek pek çok kez yeniden geliştirildi... Bu örgütsel yapının, siyasi başarıya ulaşma noktasında çok

¹⁰³⁸ Ali, s. 38-39.

¹⁰³⁹ Koss, s. 47.

¹⁰⁴⁰ Berti, *Armed Political Organizations*, 39.

¹⁰⁴¹ Hadi Wahab, **Hezbollah: A Regional Armed Non-State Actor**, Londra ve New York: Routledge, 2022, 42.

büyük katkısı oldu. Bu örgüt yapısı içeride muhalefeti engelleyen bir yapı mı? Hayır, bu doğru değil. Yani içeride bir muhalefetten bahsedeceksek bunun adı ‘muhalefet’ olmaz. Neticede bu ortak bir amaç için çalışan bir örgüt. Örgüt yapısı içerisinde farklı görüşler olabilir. Siyasi veya sosyal konularda farklı düşünceler çıkabilir. Bunlar içeride tartışılır ve çıkan karar neyse herkes buna uyar. Yani buna iç muhalefet demek yanlış. Bu durum içerideki uyumu artırıyor mu? Evet artırıyor. Örgüt yapısı sağlam ve güçlü bir yapı. İçeride güçlü bir uyum var. Bir dokunulmazlık var. Bu dokunulmazlık yetkisi Velayet kanalıyla temsil edilir. Velayet-i Fakih örgüt içinde bozulmayı veya çatlakları önleyen bir emniyet supabıdır aynı zamanda. Bu hiyerarşik yapı başarının sebeplerinden biridir. Bu yapı sayesinde yukarıdan aşağıya doğru kararlar hızlı bir şekilde alınabiliyor. Aşağıdan yukarı öneriler, yukarıdan aşağı kararlar hızlı bir şekilde aktarılıyor. Ya da aşağıdan yukarı doğru meseleler aktarılıyor, yukarıdan aşağı bunlara cevap geliyor. Bu hızlı mekanizma başarıda gerçekten önemli bir faktör.”¹⁰⁴²

Lübnanlı Şiiilerin Hizbullah etrafında mobilize olması, Şura Konseyi’nin ulema önderliğinde örgütlenme modeline yaslanarak dini meşruiyet sağlama girişimleriyle ilişkili olduğu kadar,¹⁰⁴³ kolektif liderlik içerisinde Genel Sekreter’in üstlendiği bireysel inisiyatifler ve rollerle de doğrudan alakalıdır. Bu bağlamda Subhi Tufeyli (1989-1991) ve Abbas el-Musavi (1991-1992)’nin kısa süreli görevlerinin ardından üçüncü genel sekreter olarak atanan ve 1992’den bu yana bu görevi sürdüren Hasan Nasrallah’a ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Lübnan’da iç savaşın sona ermesiyle birlikte Hizbullah’ın Taif düzeninde siyasi yaşama katılmayı mı yoksa sistem dışı marjinal bir hareket olarak kalmayı mı tercih edeceğine dair tartışma, liderlik konseyinde köklü değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. İlk Genel Sekreter Subhi Tufeyli’nin görüşlerinin aksine Muhammed Hüseyin Fadllallah’ın rejimi devirmeyi reddeden fikirleri Hizbullah kadrolarında daha fazla kabul görmüştür. Bu eğilimin ilk sonucu ise Tufeyli’nin yerine siyasi katılıma ilişkin daha ılımlı bir yaklaşıma sahip olan Abbas Musavi’nin 1991’de Genel Sekreter olarak seçilmesi olmuştur. Musavi’nin Şubat

¹⁰⁴² Hizbullah Siyasi Meclis üyesi ve Eski Parlamento İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanı Mahmud Kumati ile kişisel görüşme, Lübnan, 19 Mayıs 2023.

¹⁰⁴³ Ali, s. 3.

1992’de İsrail hava saldırısıyla hayatını kaybetmesinin ardından ise, öğrencisi ve siyasi yolunun takipçisi Nasrallah bu koltuğa oturmuştur. Nasrallah öncülüğündeki Şura Konseyi’nin siyasi sisteme dâhil olma kararıyla, Hizbullah için Lübnan’da İslâmî bir düzen kurmak artık yakın bir siyasi hedef olmaktan çıkmış, sadece bir ufuk olarak varlığını korumuştur.¹⁰⁴⁴ Bu ideolojik dönüşümün içselleştirilmesi ise, genç yaşta genel sekreter olan Nasrallah’ın liderlik performansı ile yakından ilişkili olmuştur. Otuz iki yaşında göreve gelen Nasrallah, bir yandan Şii toplumunun sadakatini sürdürmek, diğer yandan geniş bir toplumsal tabana hitap eden siyasi bir partiyi inşa etmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Bu bağlamda, Hizbullah’ın sosyal hizmet faaliyetleri, hareketin tabanını genişletmek isteyen Nasrallah döneminde çok daha fazla görünür hale gelmiştir. Etkili ve ikna edici bir imaj yaratan hitabeti ve güçlü dini-siyasi retorik ile karizmatik bir lider görüntüsü veren Nasrallah, ‘güçlü karakter’ ve ‘bizden biri’ algılarıyla Hizbullah tabanını kolayca mobilize edebilmiştir.¹⁰⁴⁵

Peygamber soyundan geldiğini izhar eden siyah sarığıyla ve ‘Seyyid’ lakabıyla edindiği sosyal statüsüyle Şii toplumu içerisinde liderliğini kısa sürede kabul ettiren Nasrallah, halka karşı şeffaf ve dürüst olmasıyla tanınması ve diğer siyasi partilerin güvenini elde etmesi sayesinde de Hizbullah’ın Lübnan’da meşru bir siyasi parti olarak kabul edilmesinde kritik bir rol oynamıştır.¹⁰⁴⁶ Batılı yorumcular tarafından ‘ikinci Che Guevara’ olarak nitelendirilen ve liderlik süreciyle Ortadoğu tarihinin ayrılmaz bir parçası haline gelen Nasrallah’ın imajı, İsrail karşıtı direniş faaliyetlerinin başarılı sonuçlar almasıyla parlamıştır. 1992’den itibaren İsrail birliklerine yapılan saldırılar, 11 Nisan 1996’da İsrail’in ‘Gazap Üzümleri’ adı altında başlattığı operasyon karşısında Hizbullah birliklerinin ortaya koyduğu askeri direnişle zirveye çıkmıştır. Yapılan Nisan Anlaşması’yla Hizbullah bir yandan direniş faaliyetlerini meşrulaştırarak özgürlük savaşı verdiğini tüm dünyaya deklare ederken, diğer yandan da 1967’den beri İsrail ordusuna karşı koyabilen ve zarar verebilen ilk Arap gücü olarak kayda geçmiştir. Yine, bu savaştan

¹⁰⁴⁴ Avon ve Khatchadourian, s. 41.

¹⁰⁴⁵ Anastasia Filippidou, “The Oxymoron of a Benevolent Authoritarian Leadership: The Case of Lebanon’s Hezbollah and Hassan Nasrallah”, **Terrorism and Political Violence**, Cilt Nu. 34, Sayı. 3, (2022), 596.

¹⁰⁴⁶ Saouli, *Hezbollah: Socialisation and Its Tragic Ironies*, 113.

kısa bir süre sonra yapılan seçimlerde İsrail Başbakanı Şimon Peres'in koltuğunu kaybetmesi, Hizbullah'ın başarısına bağlanmıştır.¹⁰⁴⁷

Siyasi açılımları ve askeri başarıları ile kısa sürede adından söz ettiren ve “Seyyidu'l-Mukaveme (Direniş Önderi)” lakabıyla ünlenen Nasrallah, 1997'de oğlu Hadi Nasrallah'ın Güney Lübnan'da İsrail'e karşı mücadelede hayatını kaybetmesiyle Şii bir liderden saygın bir Lübnanlı, Arap ve İslamcı figüre dönüşmüştür.¹⁰⁴⁸ Hareketin liderinin oğlunun ‘şehid’ olması liderliğin söylem-eylem tutarlılığına işaret etmesi bakımından, başta Hizbullah tabanı olmak üzere tüm Lübnan'da Nasrallah'a olan saygıyı arttırmıştır. Aksi yöndeki ısrarlara rağmen düşmana zayıf görünmemek adına cenazede konuşmayı kendisi yapan Nasrallah, “Hadi'nin şehadeti, bizlerin yavrularımızı geleceğe saklamadığımızın en açık ifadesidir”¹⁰⁴⁹ şeklindeki beyanlarıyla halkın gözünde ‘kahraman’ ilan edilmiştir. Nasrallah'ın Hadi'nin cenazesini almak için İsrail'le özel bir takas anlaşmasına girmekten kaçınarak, “Bırakın arkadaşlarıyla birlikte Filistin topraklarına gömülsünler!” açıklamasında bulunmasından sonra, binlerce Müslüman ve Hristiyan genç kendisine ve eşine taziye gelmiştir.¹⁰⁵⁰ Bu olayın ardından Hizbullah, halkın harekete olan desteğinin arttığı ve Lübnan'dan ve İslam dünyasından direnişe katılmak isteyen gençlerin çoğaldığı tespitinde bulunmuştur.¹⁰⁵¹

Nasrallah'ın sıradan başarılı bir liderden halkın duygusal bağ kurduğu bir lidere dönüşmesi,¹⁰⁵² Hizbullah'ın şura sisteminde de bazı değişikliklerin önünü açmıştır. Daha önceden bir yılla sınırlı olan şura üyeliği üç yıla çıkartılmış, aynı kişinin seçilmesinin iki dönemle sınırlandırılması kuralı da kaldırılmıştır.¹⁰⁵³ Bu dönemin ardından Nasrallah'ın ismi doğrudan Hizbullah'la özdeşleştirilerek kolektif liderlikten daha çok anılır hale gelmiştir. 2000 yılında Hizbullah'ın İsrail'i Lübnan topraklarından çıkarması Nasrallah'ın ‘ulusal kahraman’ seviyesine terfi etmesine imkân sunarken, 2006'da yaşanan Hizbullah-İsrail Savaşı'yla birlikte hareketin mobilizasyon gücünün garantörü olarak kabul görmesinin yolu açılmıştır. Diğer yandan, Nasrallah'ın ortaya koyduğu

¹⁰⁴⁷ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 159.

¹⁰⁴⁸ Saouli, *Hezbollah: Socialisation and Its Tragic Ironies*, 113.

¹⁰⁴⁹ Aktaran; Qassam, s. 132.

¹⁰⁵⁰ Harik, s. 72.

¹⁰⁵¹ Qassam, s. 133.

¹⁰⁵² Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 164.

¹⁰⁵³ Qassam, s. 71.

liderlik imajı, daha önce Hizbullah’a güvenmeyen Lübnan’daki farklı toplumsal kesimlerin fikirlerinde değişikliğe yol açmış; hareket, Lübnanlılaşma açılımı ile geniş kesimlere ulaşma imkânı yakalamıştır. Nasrallah’a duyulan bu güven, Hizbullah’ın hoşgörüsüz uygulamalara başvurma ihtimaline karşı bir siper olarak görülmüştür.¹⁰⁵⁴ Öyle ki, Hizbullah’ın Suriye İç Savaşı’na dâhil olmasıyla Arap ve İslam dünyasında yaşadığı imaj kaybı, Lübnan içerisinde aynı oranda olmamıştır. Nitekim Şii olmayanların Hizbullah’ı ve faaliyetlerini nasıl değerlendirdiğini yüz yüze anketler yaparak ve istatistiksel yöntemler kullanarak ele alan yakın tarihli bir çalışmada, Hizbullah’ın popülaritesinin ‘direniş örgütü, siyasi müttefik ve güvenlik sağlayıcı’ olarak hala devam ettiği tespit edilmiştir.¹⁰⁵⁵

Sonuç olarak, Hizbullah’ın kolektif liderlik yapılanması; hareket içerisindeki iç uyumun sağlanması, dini ve siyasi meşruiyetin inşası ve dikey hiyerarşik örgütlenmenin bekası için hayati bir fonksiyona sahiptir. Medrese kökenli ilim adamlarına kutsiyet atfeden liderlik kurumu, halkın mobilizasyonunu kolaylaştırdığı gibi, ideolojik dönüşümleri de herhangi bir ayrışmaya mahal vermeden rasyonalize edebilmektedir. Askeri disipline imkân verdiği kadar toplumsal ve siyasal örgütlenmeleri koordineli bir şekilde yürütebilme kapasitesi de sunan kolektif liderlik, hareketin sürekliliği ve etkinliği için hayati bir işlev görmektedir. Her ne kadar Hizbullah 1997’den sonra “Nasrallah’ın Partisi” olarak anılmaya başlasa da, kolektif liderlik hala önemini korumaktadır. Nasrallah’ın ölümünün hareket için büyük bir motivasyon kaybı yaratacağı gerçeğini göz ardı etmemekle birlikte, Nasrallah sonrası Hizbullah’ın dağılacağı yorumları büyük bir abartı gibi durmaktadır.¹⁰⁵⁶ Hizbullah’ın örgütsel yapısının bu tür sorunları aşmak için kolektif liderlik üzerine kurulduğu ve Velayet-i Fakih doktrini aracılığıyla İran’ın müdahalesine açık olduğu hesaba katıldığında, hareketin kişilerden çok kurumlara bağlı olarak faaliyet gösterdiği kabul edilecektir. Nitekim Ayetullah Hamaney’in 1995’te Nasrallah’ın yanı sıra Şeyh Muhammed Yazbek’i Lübnan’da dini vekil olarak ataması¹⁰⁵⁷ ve 2006 Hizbullah-İsrail Savaşı sonrasında Şeyh Naim Kasım’ın askeri kanat sorumluluğuna getirildiği haberleri,¹⁰⁵⁸ İran’ın da kolektif liderliğe verdiği değeri

¹⁰⁵⁴ Daher, *Hezbollah: Mobilisation and Power*, 170-171.

¹⁰⁵⁵ Karakoç, Özcan ve Alkan Özcan, s. 107-109.

¹⁰⁵⁶ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 64.

¹⁰⁵⁷ Alagha, “Hizbullah’ın İnfitahı (Açılım Politikası): Post-İslamcı Bir Dönüş Mü?”, 329.

¹⁰⁵⁸ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 64.

göstermesi bakımından önemlidir. Kısacası, kolektif liderlik ve ona eşlik eden dikey hiyerarşik örgütlenme, Hizbullah'ı Lübnan sokaklarındaki mobilizasyonu ve siyaset sahnesindeki rolü bakımından ayrıcalıklı kılan unsurların başında gelmektedir. Bu bağlamda, Hasan İzzeddin'in Nasrallah sonrası düzenin nasıl olacağına ilişkin soruya verdiği cevap, kolektif liderliğe atfedilen önemi ortaya koymaktadır:

“Şüphesiz ister cihadi ister siyasi olsun, her türlü örgütte piramidin tepesinde bulunan kişinin o yapı üzerinde bir ağırlığı ve etkisi olur. Seyyid Hasan Nasrullah açıkçası ilk olarak kişisel özellikleriyle ön plana çıkmaktadır. Tabii bu şahsiyete bir alternatif var mı, ya da kimdir sorusunu soruyorsunuz. Şunu ifade etmeliyim ki Hizbullah, kelimenin tam anlamıyla bir kurumdur. Kendi kuralları ve hukuku olan, sağlıklı ve doğru bir şekilde yönetilerek çalışmalarını sürdüren bir kurumdur. Sahip olduğu esnek organizasyon yapısı, tüm bileşenlerinin çalışmalarını kolaylaştırıp desteklemektedir. Yani bir örnek verecek olursak, İmad Muğniye'nin şahadetinden bahsedelim. Herkes onun büyük bir komutan ve mücahit olduğunu biliyordu ve askeri yapıda çok büyük bir etki sahibiydi. Ancak şahadetiyle beraber askeri yapı son bulmadı. Aynı şekilde (Allah korusun) Seyyid Hasan Nasrullah'ın başına gelebilecek herhangi bir şeyde; güçlü, düzenli ve kurumsallaşmış bir yapı olan bu parti bir alternatif bulacaktır.”¹⁰⁵⁹

4.3.3.Sosyo-Politik Şartların İcbarı: Hamas'ta Parçalı Liderlik

Hizbullah'ın aksine Hamas'ın liderlik teşkilatı ise, parçalı/dağılımlı bir yapıya sahiptir. Biri Filistin toprakları içinde, diğeri ise dışarıda olmak üzere iki liderlik kanadı ön plana çıkmaktadır. Kısmen birbirine paralel hareket etmekle birlikte zaman zaman birbirinden farklılaşan iç ve dış liderlik, fiilen üç coğrafi bölge arasında bölünmüş durumdadır: a) Gazze, b) Batı Şeria ve c) Katar, Ürdün, Lübnan ve Suriye başta olmak üzere diaspora bölgeleri. Gazze ve Batı Şeria'daki iç liderlik, seçimler yoluyla hareketin tabanı aracılığıyla belirlenirken, diasporadaki dış liderlik Filistin topraklarındaki gibi benzer bir örgütlenme modeline sahip olmadığı için farklı yollarla seçilmektedir.¹⁰⁶⁰ Berti, Şura Konseyi aracılığıyla Hamas'ın beş güç merkezinin etkisi altında olduğunu

¹⁰⁵⁹ Hizbullah milletvekili Hasan İzzeddin ile kişisel görüşme, Lübnan, 20 Mayıs 2023.

¹⁰⁶⁰ Hroub, *Hamas: A Beginner's Guide*, 117-118.

savunmaktadır: 1) Siyasi Büro liderliği, 2) Diaspora liderliği, 3) İsrail hapishanelerindeki tutsak liderler, 4) Gazze’de ve Batı Şeria’daki yerel liderler ve 5) Kassam Tugayları liderliği.¹⁰⁶¹ Söz konusu güç dağılımı, otoriter şahsiyetlerin ve aşırı karizmatik liderlerin etkili olduğu kişi odaklı liderlik yerine, rızaya dayalı kolektif liderlik modelinin kabul görmesini sağlamıştır. Bu model, Hamas’ın örgütsel yapılanmasını bir yandan güçlendirirken, diğer yandan da zayıflatmıştır. Şura Konseyi’nin kolektif aklın ürünü olan kararlar aldığına dair tabanda oluşan inanç, çıkan kararların bağlayıcı ve güvenilir olmasına imkân sunmuş; bu sayede farklı düşüncelere sahip üyelerin hareketten kopmasının önüne geçilmiştir. Diğer yandan, karar alma süreçlerinin yavaş ve tutucu olması sebebiyle bu model Hamas’ın yeni gelişmelere hızlı cevap vermesini engellemiş, zaman zaman bir konuda birbirini tekzip eden birden çok lider görüşü gündeme gelmiştir.¹⁰⁶²

İç ve dış liderliklerden hangisinin örgütün karar alma mekanizmalarında daha etkili olduğu meselesi her zaman tartışma konusu olmuştur. Hareketin kurucu lideri Şeyh Ahmet Yasin’in ve Gazze ve Batı Şeria’daki bazı üst düzey liderlerin 1989 yılında İsrail tarafından tutuklanması, Musa Ebu Merzuk liderliğinde yeni bir teşkilatlanma yapılanmasını zorunlu kılmış, bu süreçle birlikte dış liderlik hareketin karar alma yapısında yardımcı bir organ olmaktan merkezi bir role doğru geçiş yapmıştır. Diğer bir ifadeyle, Ahmet Yasin’in Hamas’ı merkezi ve hiyerarşik bir yapı altında kontrol etme çabaları yerini Ebu Merzuk’un çoklu/esnek liderlik modeline bırakmak zorunda kalmıştır.¹⁰⁶³ Buna göre, dış liderlik, Siyasi Büro’nun kontrolünün yanı sıra mali kaynakları temin etmekten ve dış bağlantıları sağlamaktan sorumlu iken; iç liderlik hareketin ana iskeletinin işleyişiyle meşgul olmuştur.¹⁰⁶⁴ 1991’de Kassam Tugayları’nın kurulmasından sonra hareket içerisindeki gücünü arttıran dış liderlik, askeri ve siyasi kararlardaki fonksiyonel rolüyle daha fazla ön plana çıkmıştır.¹⁰⁶⁵ Ancak buradan yola çıkarak, dış liderliğin hareket üzerindeki etkisi aracılığıyla Hamas’ın stratejilerini yönlendirdiğini ve bunları iç liderliğe empoze ettiğini iddia etmek fazlasıyla indirgemeci

¹⁰⁶¹ Berti, *Armed Political Organizations*, 90.

¹⁰⁶² Gunning, *Hamas in Politics*, 112.

¹⁰⁶³ Natil, s. 66.

¹⁰⁶⁴ Hroub, *Hamas: A Beginner’s Guide*, 118.

¹⁰⁶⁵ Natil, s. 68.

bir yaklaşım olur.¹⁰⁶⁶ Dağılımlı liderlik yapılanması sebebiyle zaman zaman kurucu lider Ahmet Yasin'e rağmen dış liderliğin karar mekanizmalarında etkili olduğu gerçeğini göz ardı etmemekle birlikte, Filistin içerisindeki Hamas kadroları için, dış liderliğin günün sonunda siyasi ve manevi destek oluşturabilecek vazgeçilmez bir yedeği temsil ettiğini ifade etmeliyiz.¹⁰⁶⁷ Ahmet Yasin'in manevi lider olarak üstlendiği rol, farklı liderlik kadroları arasındaki rekabetin üstünde bir işlev gördüğü için hareket içerisindeki güç dağılımını çoğu zaman dengede tutmuştur. 2004 yılında Ahmet Yasin ve Abdulaziz Rantisi'nin İsrail saldırıları sonucunda hayatını kaybetmeleri, bu güç dağılımının -Halit Meşal'in Siyasi Büro başkanlığına seçilmesiyle- bir süreliğine dış liderlik lehine değişmesine neden olmuştur.¹⁰⁶⁸ Ancak 2006'da Hamas'ın Gazze'de iktidara gelmesiyle birlikte, 1990'lı yıllarda da zaman zaman yaşanan yerel-diaspora liderlik rekabeti iç liderliğin gücünü tahkim etmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁰⁶⁹ 2017 yılında İsmail Haniye'nin Siyasi Büro başkanı olarak seçilmesiyle, liderlik kadroları arasındaki uyumsuzluk büyük ölçüde giderilmiş, hareketin ana gövdesi iç liderlik tarafından kontrol edilir hale gelmiştir. Elbette bu, zaman zaman iç-dış liderlik veya siyasi-askeri liderlik arasında bazı sorunların yaşanmadığı anlamına da gelmemektedir.

Liderlik kadroları arasında ortaya çıkan ayrılıkların Hamas'ın siyasi rolüne etkisine bakmadan önce, liderlerin genel profillerinin bu farklılaşmalara nasıl bir katkı sunduğunu incelemek elzemdir. Hizbullah'ın liderlik kadrosunun aksine, Hamas kadrolarında ulema azınlıkta kalırken, çoğunluk üniversite mezunu beyaz yakalı profesyonellerden oluşmaktadır. Elbette bu, dini aidiyetin hareket için önem arz etmediği anlamına gelmemektedir. Nitekim önemli bir kısmı mühendislik, tıp gibi fen bilimleri mezunu olan Hamas liderleri camilerde vaaz verme sorumluluğunu da üstlenmektedir.¹⁰⁷⁰ Din ve siyaset ayrımını reddeden bir anlayışa sahip olan Hamas,¹⁰⁷¹ tüm siyasi politikalarında ve pratiklerinde dine referans vermeyi dikkate almakta, dini aidiyetin ürettiği duygusal bağlılığı ve disiplini önemsemektedir. Ancak bu, liderlerin söylediği her şeyin dini bilgi

¹⁰⁶⁶ Berti, *Armed Political Organizations*, 90.

¹⁰⁶⁷ Khaled Hroub, "Hamas after Shaykh Yasin and Rantisi", *Journal of Palestine Studies*, Cilt Nu. 33, Sayı. 4, (2004), 32.

¹⁰⁶⁸ Berti, *Armed Political Organizations*, 90.

¹⁰⁶⁹ Hroub, *Hamas: A Beginner's Guide*, 118.

¹⁰⁷⁰ Gunning, "Like two peas in a pod or two roads diverging? Comparing Hamas and Hizballah", 485-486.

¹⁰⁷¹ Benedetta Berti, "Religion and Politics in Palestine: The Case of Hamas", Jeffrey Haynes (Ed.), *The Routledge Handbook to Religion and Political Parties* içinde (324-334), Londra: Routledge, 2020.

aracılığıyla belirlendiği anlamından ziyade, dinin çerçevesini çizdiği temel parametrelerin hareketin yol haritasında merkezi bir konuma sahip olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Bu sebeple, Hamas liderlerinin çoğu ‘dini bir otorite’ olmamakla birlikte, dini bilgilerini geliştirmek için her fırsatı değerlendirmektedir.¹⁰⁷² Sünni İslam anlayışının dini yorumu sadece resmi din adamlarıyla sınırlamayan esnek yaklaşımından faydalanan Hamas liderleri, Hizbullah örneğinin hilafına, dini yapılanmaların daha az hiyerarşik olduğu Gazze’de -ulema pozisyonunun imkân tanıdığı ‘kültürel sermaye’den ziyade- sadece dini faaliyetlerin enformel kültürel sermayesinden istifade edebilmektedir. Dolayısıyla, Hamas liderleri, bir din adamının itaat talebinde bulunmak ve muhalefeti sınırlamak için kullanabileceği ‘sembolik sermaye’den yoksundur.¹⁰⁷³ Bu da, yerel/genel seçimlere dâhil olma ve ateşkes kararı alma gibi siyasi konularda liderlik kadrolarının birbirlerine itiraz geliştirmekten ve hareketin başındaki iradeye karşı çıkmaktan çekinmemelerine neden olmaktadır.¹⁰⁷⁴ Kısacası, Hamas’ın ulema önderliğinde bir liderlik yerine aydın/uzman önderliğinde bir liderlik anlayışına sahip olması, farklı fikirlerin gündeme taşınması ve tartışılması bağlamında örgütsel verimliliği artırma imkânı sunsa da, bağlayıcı bir dini otoritenin yokluğunda çabuk ortaya çıkan itiraz kültürünün etkisiyle hareket içi uyumun sağlanmasını zorlaştırmaktadır. Neticede, yatay örgütlenmeye eşlik eden bu liderlik modeli, tıpkı Mısır İhvanı’nda olduğu gibi hareket kadroları arasında gerilime sebep olan ‘ılımlı’ ve ‘radikal’ lider kategorilerinin doğmasına kapı aralamıştır.

Hamas içerisindeki radikal kanat, genellikle ‘İsrail’le mücadelede tek yolun cihat olduğunu savunanlar’ şeklinde tasvir edilirken, ılımlı kanat ise ‘İsrail’le müzakereye sıcak bakanlar’ olarak kodlanmıştır. Bu bağlamda, Filistin şartlarından uzak yaşayan dış liderlik kadrosunun radikal yöntemleri, iç liderliğin ise maruz kaldıkları ağır şartlar gereği daha ılımlı bir tavır benimsediği iddia edilmiştir.¹⁰⁷⁵ Khaled Hroub, bu iddiaya karşı çıkarak, coğrafi temelli ve siyasi-ideolojik açıdan tutarlı ‘radikal’ veya ‘ılımlı’ şeklindeki

¹⁰⁷² Gunning, *Hamas in Politics*, 116-126.

¹⁰⁷³ Filistinli uzman Seyyid Bereke, bu bağlamda şu tespitleri yapmaktadır: “Bu konu Sünni İslami hareketlerin çoğu için var olan bir problem bence... İslami hareketlerin alimleri dışladığını, kovduğunu söylüyorum çünkü onları kaldıramıyorlar ve referans alamıyorlar. Halbuki ilmi yetkinliği olan referans alabilecekleri alimlerden istifade edebilir ve ikileme düşmezlerdi. Bu sorun Sünni İslami hareketlerin çözmesi gereken en önemli sorunlardan biridir.” (Kişisel görüşme, Lübnan, 21 Mayıs 2023).

¹⁰⁷⁴ Gunning, “Like two peas in a pod or two roads diverging? Comparing Hamas and Hizballah”, 487.

¹⁰⁷⁵ Yetim, Kalaycı ve Kaşıkçı, s. 153.

bir kategorizasyonun/grubun vaki olmadığını savunmaktadır. Hamas kadroları arasında ‘intihar saldırılarının devamlılığı’ gibi bir dizi konuda radikal ve ılımlı farklı yaklaşımların ortaya çıktığını kabul eden Hroub, bunun iç ve dış liderlik açısından radikal ve ılımlı olarak genel bir tanım yapmayı veya Gazze’deki liderliğin Batı Şeria’daki liderlikten daha radikal olduğu şeklinde bir sonuca varmayı doğurmayacağını vurgulamaktadır. Diğer bir ifadeyle, Hamas liderleri arasındaki radikal ve ılımlı sesler, her üç kolda (Gazze, Batı Şeria ve diaspora) da mevcuttur. Hamas’ın ciddi bir ayrışma olmadan bir arada kalabilmesinin en önemli nedenlerinden biri, radikal-ılımlı ikiliğinin herhangi coğrafi/ideolojik ayrımla özdeşleştirilemez olmasından kaynaklanmaktadır. Herhangi bir liderlik bölgesinde radikallerin veya ılımlıların ezici çoğunluğunun olması durumunda, hareket dağılmaya gidebilecek ciddi sorunlarla baş başa kalacaktır.¹⁰⁷⁶

Radikal ve ılımlı liderler arasında yaşanan görüş ayrılığının bir benzerinin siyasi ve askeri kanatlar arasında da yaşandığı savunulmaktadır.¹⁰⁷⁷ Nihai olarak siyasi liderliğe bağlı olan askeri liderlik, izleyeceği politikalara ilişkin ana stratejiye tabi olmak açısından sınırlandırılmış olmakla birlikte, takip edeceği operasyonel teknik detaylar bakımından özerk bir statüye sahiptir. Zaman zaman iki kanat arasında bazı gerginliklere neden olan bu ilişki, Hamas’ın iktidar süreciyle birlikte zorlu testlerden geçse de, hiç bir zaman gözle görülür bir çatlağın oluşmasına neden olmamıştır.¹⁰⁷⁸ Arap İsyanları süreciyle birlikte Hamas’ın bölgesel ittifak tercihlerine ilişkin siyasi kanat ile askeri kanat arasında ortaya çıkan farklı yaklaşım, iki liderlik arasındaki en kritik konuların dahi bölünmeye neden olmadığını göstermesi bakımından önemli bir örnektir. Hamas’ın siyasi liderliğinin Mısır İhvanı’nın iktidara gelmesinin ardından İran merkezli ‘direniş eksenini’nden Mısır-Türkiye-Katar eksenli daha ılımlı bir çizgiye doğru yaklaşması, direnişten yana pozisyon alan askeri liderliği rahatsız etmiş, ancak örgütsel bir çözülme beraberinde getirmemiştir.¹⁰⁷⁹ Askeri kanadın İran’la kurduğu mali ve askeri yardım ilişkisi göz önüne alındığında, bölgesel ittifak tercihlerinin hareket içerisinde hayati bir kırılma potansiyeline sahip olduğu görülecektir. Buna rağmen, siyasi-askeri liderlik arasında -dalgalı da olsa- muhafaza edilen uyum, Hamas’ın her şeye rağmen güçlü bir kolektif

¹⁰⁷⁶ Hroub, *Hamas: A Beginner’s Guide*, 119-120.

¹⁰⁷⁷ Benedetta Berti ve Anat Kurz, “The Hamas Predicament: Organizational Challenges in a Volatile Environment”, **Strategic Assessment**, Cilt Nu. 16, Sayı. 3, (2013), 72.

¹⁰⁷⁸ Hroub, *Hamas: A Beginner’s Guide*, 121-122.

¹⁰⁷⁹ Salah, s. 569.

liderlik yapılanmasına sahip olduğunun önemli delillerinden biridir. Diğer yandan, Hamas Siyasi Büro lideri İsmail Haniye'nin İran Kudüs Gücü komutanı Kasım Süleymani'nin cenazesine katılması¹⁰⁸⁰ ve Halil el-Hayye liderliğindeki Hamas heyetinin on yıl aradan sonra Suriye Devlet Başkanı Beşşar Esad ile bir araya gelmesi,¹⁰⁸¹ hareketin parçalı liderlik yapılanmasının sunduğu esnek siyasi perspektifin, bölgesel ittifak tercihlerinde yaşanan tersine bir değişimi de -hareketin ılımlı kanadında herhangi bir ayrılığa neden olmadan- nasıl meşrulaştırdığını ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, askeri kanadın daha yakın durduğu 'direniş eksenine' yeniden dâhil olma sürecinin siyasi kanat içerisindeki ılımlı liderlerden biri olarak tanınan İsmail Haniye¹⁰⁸² tarafından işletilmesi, kadrolardaki farklılaşmaların ılımlı-radikal şeklinde keskin çizgilerle ifade edilemeyeceğini göstermektedir.

Liderler arasındaki ihtilafların ana çerçevesini ve buna neden olan faktörleri değerlendirdikten sonra, görüş ayrılıklarının Hamas'ın siyasi rolüne nasıl etki ettiğine bakabiliriz. Kuruluşundan bu yana üniversite, belediye, meslek örgütleri ve sendika seçimlerinin hemen hepsine katılan Hamas, taban merkezli tüm siyasi rekabet ortamlarının içerisinde yer almıştır.¹⁰⁸³ Bu tarz 'halk seçimleri'ne katılım, hareketin tüm liderlik kadroları tarafından desteklenmiştir. Hareketin bir yandan kurumsal siyasete müdahil olmasının temelini oluşturan bu seçimler, aynı zamanda halk tabanındaki gücünün de artmasını sağlamıştır. Hamas kadrolarında fikir ayrılığı oluşturan seçimler ise, daha ziyade FKÖ öncülüğündeki Filistin Ulusal Konseyi'ne ve Filistin Yönetimi'nin seçim düzenine katılımı alakalı olmuştur. Bir yandan Ulusal Konsey'de tüm Filistinli gruplar gibi temsil edilmenin önemli olduğunu düşünen Hamas, diğer yandan bunun sonucu olarak Oslo düzeninin meşrulaştırılması endişesi taşımıştır.¹⁰⁸⁴ Neticede, 1996 genel seçimlerine katılım tartışması, iç-dış liderlik ve siyasi-askeri liderlik arasında ilk defa kritik düzeyde bir görüş ayrılığına neden olmuştur. Askeri ve dış liderliğin daha çok desteklediği 'Oslo konjonktüründe seçime katılımın yanlış olacağı'¹⁰⁸⁵ görüşünün Şura

¹⁰⁸⁰ "Hamas leader praises Soleimani at Tehran funeral in show of support for Iran", **The Times of Israel**, 6 Ocak 2020.

¹⁰⁸¹ "Hamas yöneticileri Suriye'de Beşar Esad ile görüştü", **Mepa News**, 19 Ekim 2022.

¹⁰⁸² Beverley Milton-Edwards, "The Ascendance of Political Islam: Hamas and consolidation in the Gaza Strip", **Third World Quarterly**, Cilt Nu. 29, Sayı. 8, (2008), 1593-1594.

¹⁰⁸³ Berti, *Armed Political Organizations*, 105.

¹⁰⁸⁴ Mahmud Zahhar ve Hussein Hijazi, "Hamas: Waiting for Secular Nationalism to Self-Destruct. An Interview with Mahmud Zahhar", **Journal of Palestine Studies**, Cilt Nu. 24, Sayı. 3, (1995), 82.

¹⁰⁸⁵ Tamimi, *Hamas: Unwritten Chapters*, 192-193.

Konseyi'nde kabul edilmesiyle iç bölünmelerin önüne geçildiyse de; Şeyh Ahmet Yasin'in seçimlere katılımın hareketin çıkarına olacağına dair görüşü, İsmail Haniye dâhil olmak üzere Gazze'deki bazı liderlerin seçim için adaylıklarını açıklayıp 'hain' olarak yaftalanmaları¹⁰⁸⁶ ve ardından Konsey'in katılmama kararından sonra geri çekilmeleri, lider kadrolar arasındaki görüş ayrılıklarının Hamas'ın siyasi rolünde doğrudan etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer yandan, Hamas içerisinde bir grup siyasi aktivistin mevcut liderliğin yerleşik konumuna karşı muhalif bir siyasi oluşum olarak inşa ettiği kısa ömürlü (1995-97) Milli Kurtuluş Partisi de,¹⁰⁸⁷ Şura Konseyi'nin kararını tanımayan bazı liderlerin varlığına işaret etmesi bakımından önemlidir. Hizbullah'ın 1992'de genel seçimlere katılma konusunda yaşadığı sürecin bir benzerini tecrübe eden Hamas, Hizbullah'ın az sayıdaki muhalif görüşü marjinalize ederek oluşturduğu bütüncül karar alma mekanizmasına karşı, daha parçalı bir liderlik görüntüsü ortaya koymuş, ancak farklı görüşler etrafında toplanan liderleri ötekileştirmek yerine her iki kanadı da hareketin ayrılmaz parçası kılmayı büyük ölçüde başarmıştır.¹⁰⁸⁸ Bu bağlamda, Hamas'ın Hizbullah kadar yeknesak bir kurumsal siyaset rotası takip edemediğini, ancak bu konudaki fikir ayrılıklarının Mısır İhvanı'nda olduğu gibi, hareket içerisinde derin bölünmelere de neden olmadığını söylemek mümkündür.

1996-2006 yılları arasında, askeri ve siyasi liderlik kadrolarında yaşanan bazı ihtilafların haricinde genel olarak iç uyum muhafaza edilmiştir. Hamas askeri komutanı Yahya Ayyaş'ın İsrail suikastı sonucu öldürülmesinin ardından Kassam Tugayları'nın iç liderliğin Filistin Yönetimi'ne verdiği sözün hilafına olacak şekilde saldırılara başlaması ve Arafat'ın FKÖ'nün Merkez Konseyi'ne gözlemci olarak katılması yönünde yaptığı davete olumlu yanıt vermesinin ardından Şeyh Ahmet Yasin aleyhinde yapılan siyasi büro açıklaması, bu dönemde yaşanan kadrolar arası ayrışmalara örnek olarak verilebilir. Öte yandan, 1996-2000 yılları arasında siyasi liderlikle görece uyumlu olarak faaliyetlerini sınırlandıran Kassam Tugayları, İkinci İntifada ile birlikte 2004 yerel seçimlerine kadar hareketin politikalarında kritik bir işlev görmüştür. 2004 yılında Yasin ve Rantisi'nin öldürülmesi ise, liderlik kanatları arasındaki sorunların artacağı şeklinde yorumlansa da, kurumsal vurgunun öne çıkmasıyla herhangi bir bölünmeye kapı

¹⁰⁸⁶ Gunning, *Hamas in Politics*, 110-111.

¹⁰⁸⁷ Menachem Klein, "Against the Consensus: Oppositionist Voices in Hamas", *Middle Eastern Studies*, Cilt Nu. 45, Sayı. 6, (2009), 881.

¹⁰⁸⁸ Berti, *Armed Political Organizations*, 106.

aralanmamıştır.¹⁰⁸⁹ Genel seçimlere girme kararını on yıl aradan sonra revize eden Hamas, 2006 genel seçimlerine liderlik kadrolarının genel kabulüyle dâhil olmuştur. Bu sürece kadar liderler arasındaki görüş ayrılıklarının hareketin genel siyaset stratejisine yansımaya müsaade edilmemesi, hareketin toplumsal desteği arkasına almasında önemli bir etken olmuştur. Ancak iktidar süreci hareket açısından yeni bir iç uyum dizaynını zorunlu kılmıştır. Başta Hamas Hükümeti ile Hamas Hareketi arasındaki ayrım olmak üzere liderlikler arasındaki farklılaşmaların hareketin siyaset performansına etki etmesi ihtimali, kadrolar arasındaki bütünlüğün her zamankinden daha fazla önemli hale gelmesine neden olmuştur. İktidarının ilk yıllarından itibaren -yukarı da zikrettiğimiz gibi- farklı kadrolar arasındaki görüş ayrılıklarının somut yansımalarıyla uğraşmak zorunda kalan Hamas, her şeye rağmen bu süreci iyi yönetmiş, söz konusu ihtilafların derin çatlaklara dönüşmesini engellemiştir. Ancak, 2012 yılında Siyasi Büro başkanı Halid Meşal’ın el-Fetih’le uzlaşmaya yönelik girişimlerine Gazze liderliği tarafından şiddetle karşı çıkılması örneğinde olduğu gibi,¹⁰⁹⁰ Hamas kadroları arasındaki bu bakış açısı farklılıkları yıllar içerisindeki mevcudiyetini korumuştur. Nitekim daha önce de ifade ettiğimiz gibi, uzun zaman aradan sonra Gazze liderliğinden bir ismin (İsmail Haniye) Siyasi Büro’nun başına geçmesi, kadrolar arasındaki uyumu bir nebze olsun arttırsa da, Hamas üyelerinin iç reform taleplerinde ‘liderlik uyumu’ üst sıralardaki yerini korumaya devam etmiştir. Seyyid Bereke’nin Hamas’ın parçalı liderlik yapılanmasına ve İsmail Haniye’nin liderliğiyle genel bir uyumun sağlanmasına ilişkin tespitleri, genel tabloyu özetler mahiyettedir:

“Filistin, dünyadaki tüm alanlardan çok daha farklıdır. Çünkü bizim için her zaman dışarıda bir Filistin ve içeride bir Filistin durumu var. Tabii bu işgalle ilgili bir durum. Bir yanda ülkeden kovulan ve hicret ettirilen bir halk kitlesi var. Diğer yandan da topraklarında kalmaya devam eden bir halk kitlesi var. Bu durumun da ortaya çıkardığı bazı meseleler var. İçeride bir yönetim ve dışarıda bir yönetim bulunuyor. Buradan çıkarılabilecek ve bu soruya da cevap olabilecek bir diğer soru ise ‘askeri yönetim ve siyasi yönetim arasındaki fark nedir’ sorusu olur. İçeride insanlar işgal ve özellikle Gazze’deki kuşatma sebebiyle ateş altında. Bu nedenle içeride mücahitlerin

¹⁰⁸⁹ Natil, s. 74-75, 81.

¹⁰⁹⁰ Berti ve Kurz, “The Hamas Predicament: Organizational Challenges in a Volatile Environment”, 72.

etkisi çok daha fazla. Bu çok doğal bir durum. Buna karşılık dışarıda bulunan siyasi yönetim de siyasi amaçlarla verilen paranın ve siyasi coğrafyanın etkisinden kaçamaz. Dolayısıyla 2017’de İsmail Haniye, yönetime geldiğinden bu yana Halid Meşal döneminde Suriye ile yaşanan sorunun etkisini hissediyor... Dolayısıyla Haniye’nin liderliğe seçilmesi bazı şeylerin yeniden gözden geçirilmesi şeklinde okunabilir... Şunu söylemek istiyorum ki Halid Meşal’in gölgesinde siyasi ve askeri yönetim arasında bölünmeye varabilecek bir zıtlasmadan bahsedilebilirdi. İsmail Haniye yönetiminde ise geç de olsa bazı değişimler yaşandığını ve olağanüstü çabalar gösterildiğini söyleyebilirim. Öyle ki askeri yönetim ve siyasi yönetim arasında yeniden bir uyum yakalandı.

Ahmed Yasin ve Rantisi’nin kaybedilmesi siyasi ve askeri kanat arasındaki ilişkinin sarsılmasında maalesef etkili oldu. Yani yaşanan kayıpların ardından siyasi yönetim, askeri yönetime karşı ağırlığını belli ölçüde kaybetti. İnsanlar bize bakınca hepimizi aynı yerde görüyorlar. Ancak Ahmed Yasin’in etkisi ve yeri çok ayrıydı. Siyasi bir kararın arkasında Şeyh Ahmed Yasin var dediginizde bunun etkisi çok daha farklı olurdu. Ahmed Yasin’in insanlarla ilişkisi Halid Meşal’in veya bir başkasının ilişkisinden çok farklıydı. Siyasi ve askeri kanat arasındaki ihtilaf meselesi buradan başladı. Bir diğer nokta ise belirttiğim gibi, coğrafyanın ve siyasi bütçenin dışarıda olan yöneticilere etkisi. Ama bu yaşananların ardından sonuç olarak ben bugün geldiğimiz noktada siyasi yönetim ve askeri yönetim arasında bir uyum olduğunu düşünüyorum.”¹⁰⁹¹

Sonuç olarak; Hamas’ın içinde bulunduğu sosyo-politik şartlar gereği dağılımlı bir yapı arz eden liderlik kurumu, esnek ve zayıf bir formata sahip olmakla birlikte, güçlü bir kurumsal altyapıyla desteklenmektedir. Dolayısıyla, liderler arasındaki fikir ayrılıkları zaman zaman sert tartışmaları ve kısmî kopuşları beraberinde getirir de, hareketin işleyişini engelleyecek genel bir soruna dönüşmemiştir.¹⁰⁹² Ancak, büyük çaplı bir krizin ortaya çıkmasını engellemede İslâmî değerler ve Müslüman Kardeşler teşkilatlanma

¹⁰⁹¹ Filistinli uzman Seyyid Bereke ile kişisel görüşme, Lübnan, 21 Mayıs 2023.

¹⁰⁹² Yetim, Kalaycı ve Kaşıkçı, s. 154.

geleneğinden miras kalan dayanışma/bağlılık kültürü önemli bir etken olmakla birlikte, hareketin İsrail ve Filistin Yönetimi'yle mücadelesinde karşı karşıya kaldığı zorlukların neticesinde inşa edilen birlik duygusu da hayati bir rol oynamaktadır.¹⁰⁹³ Diğer bir ifadeyle, sıcak çatışma ve mücadele ortamı, lider kadrolar arasındaki uyumsuzluğun göz ardı edilmesinde ve hareketin bölünmesini engellemede kritik bir bağlam olarak hesaba katılmalıdır. Benzer şekilde, ufak ölçekli partilerin etkisinin sınırlı olması sebebiyle kurumsal siyasetin çok-kutuplu aktörler yerine iki-kutuplu (Hamas-El-Fetih) bir düzende işlemesi ve El-Fetih'in yıllar içerisinde oluşan kötü şöhreti (yolsuzluk, adam kayırmacılık vs.), Hamas'ta bölünmeye sebep olabilecek bir iç muhalefetin oluşmasını engelliyor olabilir. Tüm bunları hesaba kattığımızda, Hamas'ın tabandan tavana doğru işleyen istişare mekanizmasının ve farklı görüş ve düşüncelerin ifade edilmesine müsaade eden kolektif karar alma süreçlerinin, hareketin kendisini sürekli yenilemesine ve toplumsal/siyasal meşruiyetini arttırmasına imkân sunduğunu söylememiz mümkündür. Ancak, sıcak çatışma ortamının ve çift-kutuplu siyasi rekabetin yokluğunda, dağılımlı liderlik yapılanmasının -her türlü kurumsal dayanıklılığa rağmen- Mısır İhvanı örneğinde olduğu gibi kurumsal siyaset sahnesinde bölünmelere yol açmasının muhtemel olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim Hamas'ın Gazze'de iktidara gelmesinin ardından -Şeyh Ahmet Yasin'in hareketin kuruluş dönemindeki pratiğine benzer şekilde- daha dikey bir örgütlenme yapısına geçiş yapma girişimleri ve Gazze liderliği öncülüğünde tüm kadrolar arasındaki uyumu arttırma teşebbüsleri, sezinlediği bu tehlikeye karşı önlem alma çabası olarak okunabilir.

4.4.Genel Değerlendirme

Karşılaştırma yapılan İslâmî hareketlerin toplumsal faaliyetleri bağlamında benzeşmelerinin en somut örneği sosyal hizmet alanında sundukları geniş çalışma ağıdır. Mısır'da tüm baskı politikalarına rağmen alternatif refah düzenini halkın hizmetine açan İhvan, bu aktiviteleri kapsamında kimi zaman siyasi otoritenin zımni müsaadesiyle karşılaşsa da çoğu zaman ciddi bir tehdit olarak görülmüştür. 'Devlet içerisinde devlet olmakla' suçlanan hareket, bu çalışmalarıyla bir taraftan halkın teveccühünü kazanmış, diğer taraftan ise görece pasif bir şekilde otoriter rejim pratiklerine meydan okumuştur. Halkın tüm kesimlerine hitap eden bu hizmetler, 1970'lerde ortaya çıkan yeni orta sınıfın

¹⁰⁹³ Hroub, *Hamas: A Beginner's Guide*, 119.

sosyalleşmesi ve örgütlenmesi bağlamında da önemli bir işlev görmüştür. Ayrıca bu ağlar, İhvan'ın formel ve enformel siyasetteki pozisyonunu da tahkim eden bir rol üstlenmiş, bu alandaki dikkate değer performans, siyaset sahnesinde önemli kazanımları beraberinde getirmiştir. Benzer şekilde, Hizbullah da eğitimden sağlığa, insani yardımdan alternatif ekonomik kurumlara kadar oldukça güçlü bir refah ağına sahiptir. Hareketin bu noktadaki çalışmaları, politik stratejisine toplumsal meşruiyet sağlamak yoluyla siyasi tabanının tahkim edilmesinde kritik bir işleve sahip olmasının yanı sıra, Lübnan'ın 'zayıf devlet' statüsünden istifade ederek mensuplarının devlete olan ihtiyacını minimize etmesine imkan sunmaktadır. Şii nüfusun haricinde Lübnan'daki farklı mezhep gruplarına ulaşma noktasında da araçsallaştırılan bu faaliyetler, hem "direniş toplumu" inşa etmede hem de seçmen kitlesini genişletmede önemli bir fonksiyona sahiptir.

Filistin İhvanı geleneğine yaslanan Hamas da bu alanda yaptığı yatırımlarla, tıpkı diğer iki hareket gibi, toplumsal meşruiyetini inşa etmiştir. Devletin yokluğunda hareketlerin sunduğu hizmetlerin çok daha anlamlı hale geldiği Filistin'de Hamas'a toplumsal çalışmaları kapsamında yüklenen misyon, zamanla ülke siyasetinde geleneksel (FKÖ-El-Fetih) aktörlerin meşruiyetine meydan okumaya dönüşmüştür. Nitekim Hamas'ın 2006'da iktidarı beklemediği oranda oy alarak kazanmasında, sosyal hizmetleri bağlamında oluşturduğu imajın oldukça önemli bir etkisi vardır. Sonuç olarak, tezin temel araştırma sorusunda bir ön bilgi olarak verilen "sosyal örgütlenmeleri ve toplumsal faaliyetleri bakımından birbirine benzeyen" vasıflandırmasının, her üç hareket için de cari olduğunu söylemek ve hareketlerin bu alandaki faaliyetlerinde 'oldukça başarılı bir performans' gösterdikleri şeklinde bir değerlendirme yapmak mümkündür.

Diğer yandan, hareketlerin örgütlenme modelleri ve liderlik yapıları, birbirleriyle irtibatlı olarak, siyasi rollere ilişkin önemli avantajlar ve dezavantajlar ortaya çıkarmaktadır. Genel olarak ideolojik çerçevelerin ve sosyo-politik bağlamların etkisi göz önünde bulundurularak inşa edilmeye çalışılan örgütlenme dinamikleri, mezkûr hareketlere ilişkin, farklı liderlik yaklaşımlarını da kapsayan çeşitli kombinasyonları meydana getirmiştir: a) Mısır İhvanı: Dikey hiyerarşik örgütlenme-esnek ideoloji-parçalı liderlik; b) Hizbullah: Dikey hiyerarşik örgütlenme-esnek ideoloji-bütüncül liderlik; ve c) Hamas: Yatay ağırlıklı melez örgütlenme-esnek ideoloji-parçalı liderlik.

Katı hiyerarşik örgütlenmeyi takip eden Mısır İhvanı, daha geniş bir kesime hitap edebilmek adına ideolojik çerçevesinin sınırlarını keskinleştirmemiş, esnek bırakmıştır. Bunun pek çok avantajını gören hareket, lidere itaat mefhumunu örgütlenmesinin merkezine koymasına karşın, tarihinin ikinci elli yılından itibaren ‘karizmatik lider’den yoksun olması sebebiyle iç uyum problemleriyle yüzleşmeye başlamıştır. 1970’li yıllarda üniversite okuyan yeni nesil gençlerin sahip olduğu daha liberal düşünce perspektifi, zamanla birincil derecedeki liderlik kadrosunun değişmeyen yapısını sorgulamaya başlamıştır. Genel Mürşid’e atfedilen değer ‘esnek ideolojik çerçeveyi’ yönlendirebilecek bir ‘dini otorite’ seviyesinde olmamasının da etkisiyle, bu sorgulama yeni ideolojik ve örgütsel açılım taleplerini ortaya çıkarmıştır. Neticede, kendilerini reformcu olarak adlandıran ve birtakım engeller sebebiyle ikinci ve üçüncü derecede liderler konumunda kalan önemli bazı isimler, teşkilatlanma ve liderlik yapılanmalarına yönelik acil reform taleplerini yüksek sesle dile getirmiştir. Her şeye rağmen, Genel Mürşid’in ve İrşad Bürosu’nun ağırlığı, uzunca bir müddet bu parçalanmış liderlik yapılanmasını tolere etmeyi başarsa da iç tartışmaların kamuoyuna yansısıyla fitili ateşlenen derin çatlaklar, 2013 darbe sürecinin ardından ilk defa fiili bölünmelere neden olmuştur. Neticede ortaya çıkan bu parçalı yapı, formel ve enformel siyasette hareketin üstlendiği rolleri doğrudan etkilemiş, kimi zaman siyasi tercihlere ilişkin hayati derece önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu bağlamda, İhvan’ın iktidardan devrilmesinde dış etkenlerin yanı sıra, iki farklı düşünce ekolü arasındaki çatışmanın da payı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Mısır İhvanı gibi katı hiyerarşik örgütlenmeye ve esnek ideolojik perspektife sahip olan Hizbullah ise, ‘kutsal dini otorite’ şeklinde inşa ettiği ulema önderliğindeki liderlik yapılanmasıyla İhvan’dan farklılaşmaktadır. 1992’de ‘parlamento seçimleri’ne katılım konusunda yaşanan keskin ideolojik dönüşümün ardından ortaya çıkan kısa süreli sancının ‘dini otorite’ üzerinden sağlanan meşruiyetle tolere edilmesi, iç ihtilafların büyümesinin engellenmesi bakımından önemli bir örneğe işaret etmektedir. Seçimlere katılım istişaresinden altı yıl sonra, söz konusu tartışmanın devamı olarak hareketten ufak çaplı bazı kopuşlar olsa da ‘dini otorite’nin Hasan Nasrallah özelinde ‘karizmatik lider’ figürüyle tahkim edilmesi, hareket içerisindeki insicamın korunmasını sağlamıştır. Bu bütüncül tablonun yansıması olarak da Hizbullah seçim siyasetinde ve enformel siyasi

alanlarda tabanını çok hızlı bir şekilde mobilize etmekle kalmamış, müttefiklerine de güven verebilmeyi başarmıştır.

Tablo 4: Teşkilatlanma Biçimlerinin Siyasi Roller Üzerindeki Etkisi

	TEŞKİLAT-SİYASİ ROL İLİŞKİSİ		
	Mısır İhvanı	Hizbullah	Hamas
Sosyal Hizmet Kapasiteleri ve Performansları	*Yüksek Kapasite *Oldukça Başarılı Performans	*Yüksek Kapasite *Oldukça Başarılı Performans	*Yüksek Kapasite *Oldukça Başarılı Performans
Örgütlenme Dinamikleri	Katı-Dikey Hiyerarşik	Katı-Dikey Hiyerarşik	Esnek-Yatay Ağırlıklı Melez Örgütlenme
Liderlik Yapılanmaları	*Parçalı Liderlik *Aydın/Uzman Önderliğinde Liderlik	*Bütüncül Liderlik *Ulema Önderliğinde Liderlik	*Parçalı Liderlik *Aydın/Uzman Önderliğinde Liderlik
Örgütsel Dinamizm: İdeoloji-Sosyo-Politik Şartlar Dengesinin Gözetilmesi	Büyük Ölçüde Dinamik	Büyük Ölçüde Statik	Büyük Ölçüde Dinamik

Hamas ise hem Mısır İhvanı'ndan hem de Hizbullah'tan daha farklı bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Esnek ideolojik bir çerçeveyi takip etmesine karşın, İsrail işgali altında maruz kaldığı şartlar sebebiyle daha yatay bir örgütlenmeye ve parçalı liderlik yapılanmasına sahip olan Hamas, kimi zaman bunun avantajlarını görse de bazen de karar alma süreçlerinde sorunlarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Coğrafi açıdan tabanın ve liderlik kadrosunun parçalı/dağılımlı olması, yatay örgütlenme aracılığıyla daha verimli bir hareket alanı oluşmasına imkân sunmakla birlikte, genel seçimlere dâhil olma kararının on yıl gecikmeli olarak 2006'da alınması örneğinde olduğu gibi hareketin siyasi tercihlerine ilişkin liderlik kadroları arasında bazı anlaşmazlıkların baş göstermesine de neden olmuştur. İsrail gibi bir dış düşmanla sıcak çatışma içerisinde olması ve Filistin siyasetinde çok-kutuplu politik atmosferin söz konusu olmaması sebebiyle, yatay

örgütlenme ve dağılımlı/parçalı liderlik mevcut sosyo-politik şartlar içerisinde makul çözümler üretmiş, hareketin büyük bölünmelerle ve kopuşlarla karşı karşıya kalmasına mahal verilmemiştir. Ancak Hamas'ın 2006'da iktidara gelmesiyle bu sistem bazı problemler oluşturmaya başlamıştır. İlmli-radikal liderlik, askeri-siyasi liderlik ve iç-dış (diaspora) liderlik şeklindeki ayrımlar, muhalefet aşamasında ciddi sorunlar olmadan idare edilebiliyorken, iktidar dönemiyle birlikte karar alma süreçlerine ilişkin bazı handikaplar doğurmuştur. Gazze içerisinde bir lider olarak İsmail Haniye'nin 2017'de Siyasi Büro başkanı olmasıyla bu handikapların bir kısmı giderilmiş olsa da son yıllarda daha dikey bir örgütlenme modeli takip etme eğilimi ve hareketin tabanından yükselen iç reform çağrıları öne çıkmaya başlamıştır. Dolayısıyla, Hamas açısından muhalefetteyken daha işlevsel olan esnek örgütlenme, iktidar sürecinde çeşitli sorunlara yol açmıştır. Nitekim Hamas'ın örgütlenme dinamiğinin canlı ve dinamik olması da yeni sosyo-politik şartlara intibak sağlama girişimleriyle alakalı olmuştur.

5.BÖLÜM: OTONOMİ-SİYASİ ROL İLİŞKİSİ

Toplumsal hareketlerin kurumsal siyasette üstlendikleri rollerin tespitinde dışsal faktörlere tekabül eden ‘yapı’nın etkisi, hareketlerin içsel özelliklerini görünür kılan failliklerinden daha fazla öne çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle, hareketlerin siyasi rollerinde ideolojik ve örgütsel dinamiklerin göz ardı edilemez değişkenler olduğunu kabul etmekle birlikte, yapısal faktörlerin fırsatlar ve kısıtlamalar sarmalında etki katsayısının daha büyük olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Bu bağlamda, İslâmî hareketlerin faaliyet gösterdikleri ülkelerdeki siyasi atmosferin tayini, politik pozisyonlarının izahında önemli bir işlev görmektedir. Yapısal unsurlar içerisinde kritik bir değişken olan ‘devlet ve yönetim şekli’, hareketlerin bulundukları siyasi çevredeki manevra kabiliyetlerini anlamayı kolaylaştırırken, ‘mali ve siyasi bağımsızlık’ parametresi dışsal faktörlerden ari olmayan ‘karar alma özerklikleri’ni analiz etmeye yardımcı olmaktadır. Bütün bunların hem açıklayıcısı hem de tamamlayıcısı olan ‘siyasi fırsat yapıları ve kısıtlamalar’ ise, hareketlerin, yapısal faktörlerin ortaya çıkardığı imkanları verimli değerlendirme ve zorluklarla doğru yöntemlerle başa çıkma yeteneklerini bütüncül boyutta ele almamızı sağlamaktadır. Buradan yola çıkarak, bu bölümde, ele aldığımız İslâmî hareketlerin bulundukları ülkelerdeki çevresel şartları analiz edecek, statik olmayan bu yapısal unsurlar karşısında hareketlerin faillik fonksiyonlarının hangi seviyede süreçleri etkileme kapasitesine sahip olduğunu anlamaya çalışacağız. Bu sayede, hem İslâmî hareketlerin siyasi rollerinde bu faktörlerin tesir gücünü ortaya koyacak hem de ‘yapısal’ın belirleyiciliği bakımından diğer toplumsal/siyasal hareketlerle ne tür benzerlikler ve farklılıklar gösterdiklerini değerlendirme imkânı bulacağız.

5.1.Devlet/Yönetim Yapısı

İslâmî hareketler, diğer toplumsal ve siyasal hareketler gibi, faaliyet gösterdikleri ülkelerin devlet ve yönetim yapılarıyla ‘çekişmeli’ bir etkileşim içerisine girmektedir. Bir devletin, yönetimin veya rejimin demokratik, otoriter, kırılğan veya zayıf olması, İslâmî yapılanmaların hareket kabiliyetlerini doğrudan etkileyen ‘dışsal bir faktör’ olarak oldukça belirleyici bir fonksiyona sahiptir. Failliğe kısıtlama getiren veya alan açan bir yapısallığa tekabül etmesi bakımından devlet/yönetim şekli, içinden çıkılması zor fasit

daireler üretmesi sebebiyle toplumsal hareketleri anlamaya çalışırken izaha muhtaç en önemli parametrelerden birini oluşturmaktadır. Elbette bu, ülkelerin devlet/yönetim düzenlerini açıklamaktan kaynaklanan bir probleme değil, bu düzenlerin hareketler üzerindeki tesirlerini tespit etmekte ve buna karşı geliştirilen reaksiyonların etki fonksiyonunu tayin etmede yaşanan bir zorluğa işaret etmektedir. Her ne kadar hareketler ülkelerin devlet/yönetim yapılarına sadece maruz kalan statik bir ilişkinin mahkumu olmasa da, mevcut şartlara karşı geliştirdikleri bağışıklık düzeninin dinamik yapısı ‘otoriterlikten zayıflığa/başarısızlığa’ doğru seyreden siyasi düzen skalasıyla başa çıkmada farklı sonuçlar doğurabilmektedir. Dolayısıyla, İslâmî hareketlerin içsel faktörleri ne kadar verimli bir şekilde inşa edilse de, devlet/yönetim formunu ıskalayan pratiklerin gerçekçi neticeler vermeyeceğini söylemek mümkündür. Buradan hareketle, bu alt başlıkta, Mısır, Lübnan ve Filistin’deki devlet/yönetim yapıları ve İhvan, Hizbullah ve Hamas’ın bu yapılar sebebiyle maruz kaldıkları sorunlar veya faydalandıkları imkanlar karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

5.1.1.Müslüman Kardeşler: Otoriter Rejimin Baskıcı Karakteri ve Siyasi

Engellemeler

Mısır siyasal sisteminin yapısı, İhvan’ın politik faaliyetlerini daraltan veya bunlara fırsat veren yapısal şartları inşa etmesi bakımından kritik bir değişken olarak öne çıkmaktadır. Kuruluş yıllarında İngilizlerin mirası olan anayasal monarşinin ‘sınırlı çoğulculuk’ yaklaşımıyla temas eden İhvan, 1952 Hür Subaylar darbesinin ardından ise otoriter bir rejim altında faaliyet göstermiştir. Nasır döneminde uygulanan yoğun baskı politikalarıyla başta İhvan olmak üzere tüm farklı düşünceye sahip yapılanmaların pasifize edilmesi amaçlanırken, Sedat dönemiyle birlikte bazı liberal açılımlar yapılmış, siyasi partilerin ve sivil toplum kuruluşlarının önündeki engeller kısmen kaldırılmıştır.¹⁰⁹⁴ Bu dönem, tam otoriterlikten yarı otoriterliğe geçiş olarak yorumlanmaktadır. Çoğulcu parti düzenine görece kapı aralanan bu dönemle birlikte, basın ve meslek örgütleri üzerindeki baskılar Nasır dönemine nazaran hafıflemiştir.¹⁰⁹⁵ Ancak otoriterliğin en sert araçlarının yeri geldiğinde harekete geçirilmek üzere kenarda saklı tutulduğu bu sistemde,

¹⁰⁹⁴ Bekaroğlu, “Otoriter bir Rejimde Muhalif Olmak”, 118.

¹⁰⁹⁵ Brown, *When Victory Is Not an Option*, 86.

İhvan'ın parti kurmasına izin verilmezken,¹⁰⁹⁶ sendika ve meslek örgütleri seçimlerinde varlık göstermesine ise bir yere kadar müsaade edilmiştir. Bu bağlamda, yarı otoriter rejimler, içerisinde otoriter ve demokratik öğeleri birlikte barındıran karma bir sisteme işaret etmektedir.¹⁰⁹⁷ Parlamentolara sahip olan ve düzenli çok partili seçimlere izin veren bu rejimler, sınırlı ölçüde de olsa sivil toplum faaliyetlerine müsaade etmektedir.¹⁰⁹⁸ Marina Ottoway, yarı otoriter olarak nitelendirilen 'hibrit rejimleri', "liberal demokrasinin retorik kabulünü, bazı resmi demokratik kurumların varlığını ve esasen liberal olmayan ve hatta otoriter özelliklere sahip olan sınırlı bir sivil ve siyasi özgürlükler alanına saygıyı kombine eden belirsiz sistemler"¹⁰⁹⁹ olarak tanımlamaktadır. Nitekim İhvan'ın seçim siyasetine tam anlamıyla dahil olduğu Mübarek dönemi, liberalliğin ve otoriterliğin farklı tezahürlerinin devreye sokulması bakımından -çoğunlukla otoriterliği baskın gelen- muğlak bir rejim karakterine işaret etmektedir.

Otuz yıllık iktidarının ilk yıllarında kısmi liberalleşme politikalarını hayata geçirerek siyasi katılımın önünü açan Mübarek rejimi, 1990'lı yıllarla birlikte siyasi yapılanmalara ve sivil topluma yönelik otoriter yaklaşımlarına hız vermiş, iktidarını tehlike altında gördüğü her durumda 'çoğulcu' retoriği terk ederek baskıcı bir karaktere bürünmekten geri durmamıştır.¹¹⁰⁰ Mercan'a göre, Mübarek'in bir yandan İhvan başta olmak üzere birçok gruba siyasal düzende hareket imkanı sağlarken diğer yandan kendi iktidarını garanti altına almak ve muhalefetin güçlenmesini engellemek amacıyla seçim kanununda düzenlemeler yapması, merkezileşme sorunu yaşayan ama demokratikleşme pratiklerine de görece müsaade eden otoriter rejimlerin kendilerine yönelik tehdit hissetmeleri halinde baskıcı karakterlerini hızlıca öne çıkardıkları yönündeki tezleri doğrulamaktadır.¹¹⁰¹ Baskı-tolerasyon ikileminde muhatap olduğu rejimin muğlak tavırlarına karşı 'açılım-kısıtlama' çerçevesinde pozisyon geliştiren İhvan'ın, siyasi parti kurma iznini elde edemese de, diğer partilerle kurduğu ittifak ilişkileri üzerinden formel siyasal alanda ve toplumsal-sendikal faaliyetleriyle de enformel siyasal alanda öne çıkması,¹¹⁰² Mübarek

¹⁰⁹⁶ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 30-31.

¹⁰⁹⁷ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 271.

¹⁰⁹⁸ Nadim Mirshak, "Rethinking resistance under authoritarianism: civil society and non-contentious forms of contestation in post-uprisings Egypt", *Social Movement Studies*, Cilt Nu. 18, Sayı. 6, (2019), 703.

¹⁰⁹⁹ Marina Ottoway, *Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism*, Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 2003, 3.

¹¹⁰⁰ Bekaroğlu, "Otoriter bir Rejimde Muhalif Olmak", 118.

¹¹⁰¹ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 272.

¹¹⁰² Bekaroğlu, "Otoriter bir Rejimde Muhalif Olmak", 125.

rejiminin 1990'ların başından 2011'e kadar -şiddeti şartlara göre değişen- yeni bir baskı ve yıpratma politikasına başvurmasına neden olmuştur. Kısacası, İhvan'ın dahil olduğu siyasal yapının çerçevesini belirleyen Mübarek'in otoriter rejimi, içerisinde barındırdığı tüm 'liberal' ve 'demokratik' tonlara rağmen, "Mısır'da muhalefetin seçim kazanma şansının imkan dahilinde olmadığı, kullanılan demokratik söylemin sözde kalmanın ötesine geçmediği ve anayasal reformların rejimin maslahatınca dönüştürülebildiği"¹¹⁰³ bir baskıcı düzen ihdas etmiştir. Aslında bu, anayasal monarşiden itibaren sistemin devamlılığı üzerine kurgulanan ve 'özgürlük' ile 'şiddetli baskı' arasında gidip gelen otoriter düzenin yeni bir sürümünü temsil etmiştir. Dolayısıyla, İhvan'ın kuruluşundan bu yana kurumsal siyasete dahil olma çabalarının geciktirilmesi ve dahil olduktan sonra karşılaştığı engelleme politikaları, Mısır'daki siyasi düzenin otoriter karakteriyle doğrudan ilişkili olmuştur. Öyle ki, hareketin kısa süreli iktidar tecrübesinin ardından yaşanan darbe süreci dahi otoriter rejimin kalıntısı olan 'derin devlet aygıtları'nın sistem içerisindeki gücü üzerinden organize edilmiştir. Bu sebeple, Mısır'ın 'otoriter rejim' karakteri, İhvan'ın siyasal sisteme dahil olma süreçlerinde kısıtlayıcı rol oynayan ve sistem içerisindeki başarısızlıklarını açıklayan önemli bir yapısal faktör olarak değerlendirilmelidir.

Yüz yıla yaklaşan tarihinde devlet baskısının her türlüsüne muhatap olan İhvan, Nasır döneminde yüzleştiği ağır şiddet koşullarında kazandığı direnç kabiliyetine, tüm reform çabalarına rağmen Sedat ve Mübarek dönemlerinde daha da kurumsallaşan otoriter rejim pratikleri karşısında sıklıkla başvurmuştur.¹¹⁰⁴ Bu bağlamda, İhvan'ın sistemle mücadele içerisine girmek yerine rejimin müsaade ettiği ölçüde gündelik hayatın dönüştürülmesine odaklandığı görülmektedir. Gramşiyen literatürle ifade edecek olursak, İhvan, Mısır'daki otoriter rejime doğrudan meydan okuyacak bir 'manevra savaşı' yerine, devlet zulmüne minimum seviyede maruz kalacağı şekilde tedrici kazanımlara odaklandığı 'mevzi savaşı' takip etmiştir.¹¹⁰⁵ Samer S. Shehata, mevzi savaşının bir unsuru olarak gördüğü seçimlere katılımın, İhvan'ın fikirlerini yayması ve daha geniş kesimlere ulaşması için bir mekanizma işlevi gördüğünü belirterek, bu katılım sürecini 'siyasi dava' olarak

¹¹⁰³ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 275.

¹¹⁰⁴ Ecehan Somuncuoğlu, "Siyasal İslam ve Mısır'da Müslüman Kardeşlerin Dönüşümü", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019), 139.

¹¹⁰⁵ Hazem Kandil, "Islamizing Egypt? Testing the limits of Gramscian", *Theory and Society*, Cilt Nu. 40, Sayı. 1, (2011), 39.

isimlendirmektedir. Buna göre, otoriter rejimlerde ‘sınırlı’ ve ‘kontrollü’ seçimlere katılmak; mecliste koltuk kazanmak veya devlet yönetiminde söz sahibi olmaktan ziyade, toplumla teması arttırmak noktasında araçsallaştırılmıştır. Dolayısıyla, İhvan’ın, seçimlerde rejimin birtakım hileleri ve baskıları sonucunda farklı ‘başarı(sızlık)lar’ yaşasa da, seçimlere girmesi başlı başına bir ‘kazanç’ olarak yorumlanmıştır.¹¹⁰⁶ İhvan’ın Genel Mürşid Yardımcılığı görevinde bulunan Muhammed Habib’in ifadeleri hareketin otoriter uygulamalar karşısında seçimlere nasıl bir anlam yüklediğini ortaya koymaktadır:

“[Rejim] askeri mahkemeler, anayasa değişiklikleri, tutuklamalar vs. ile Müslüman Kardeşler’in eylemlerini kısıtlamak ve siyasi yaşamdaki rolünü marjinalize etmek istemektedir... Kendi payımıza, mümkün olduğu kadar seçimler yoluyla, fikirlerimizi ifade etmek için halkla temas kurarak bu stratejiye karşı çıkmaya çalışıyoruz. Seçimler bize iletişim kurabileceğimiz yarı yasal ve olağanüstü bir yol sağlıyor... Güç için çok fazla rekabet etmiyoruz, insanların anlayışlarını, adetlerini, izlenimlerini değiştirmek, yani ülkedeki siyasi, ekonomik ve sosyal realiteyi değiştirmek için çabalıyoruz... İster yerel seçimler ister parlamento seçimleri isterse de Şura Konseyi seçimleri olsun, tüm bunlar insanlarla daha fazla temas kurmak için anayasal şemsiye görevi görmektedir.”¹¹⁰⁷

İhvan’ın seçimlerde meclisteki koltuk sayısının sadece -yaklaşık- üçte biri için aday çıkarması, Habib’in açıklamalarını doğrular niteliktedir. Seçimlerin şeffaf ve adil olması ve aday olarak gösterdiği tüm isimlerin seçilmesi durumunda dahi herhangi bir yasa tasarısını geçirmek veya engellemek için yeterli milletvekili sayısına ulaşamayan İhvan’ın, otoriter düzen içerisinde seçimlere katılmayı kurumsal siyasete ilişkin bir kazanım olarak görmek yerine halkı dönüştürmeye yönelik toplumsal bir kazanım olarak gördüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.¹¹⁰⁸ Ancak, Jean-François Létourneau, İhvan’ın kültürel bir ‘mevzi savaşı’na mahkum edilmesinin, rejimi değiştiren bir ‘hareket savaşı’na başvurmaktan çekinen “Gramşici bir zombi”ye dönüşmesine neden olduğunu öne sürmektedir. Bu argümana göre, İhvan’ın otoriter düzen karşısında ürettiği savunma

¹¹⁰⁶ Samer S. Shehata, “Political Da’wa: Understanding the Muslim Brotherhood’s participation in semi-authoritarian elections”, Samer S. Shehata (Ed.), **Islamist Politics in the Middle East: Movements and Change** içinde (120-146), Londra ve New York: Routledge, 2012, 127, 133.

¹¹⁰⁷ Shehata, s. 128.

¹¹⁰⁸ Shehata, s. 124-125.

mekanizması, “rejimin hareketi kolayca bastırmasına ve hatta 2005 parlamento seçimlerinde yaptığı gibi, kendi otoriter doğasının İslamcı bir darbeye karşı son siper olduğuna Batılı ortaklarını ikna etmek için bir destek unsuruna dönüşmesine izin vermiştir.”¹¹⁰⁹

Benzer bir yaklaşıma sahip olan Nadim Mirshak ise, baskıcı bir Mısır devleti altında faaliyet gösteren ve kültürel bir karşı-hegemonya inşa etmeye çalışan İhvan’ın iktidar tecrübesinin kısa sürmesinde, hareketin Arap isyanları öncesi dönemde takip ettiği ‘mevzi savaşı’nın otoriter düzene radikal bir meydan okuma içermemesinin etkili olduğunu savunmaktadır. İhvan’ın geçmişte devlet baskısıyla başa çıkma kabiliyetini yeterli düzeyde kuşanamayarak sonsuz bir ‘mevzi savaşı’yla yetinmesinin üç çıkarımı beraberinde getirdiğini savunan Mirshak, Mübarek rejiminin siyasi gücünü devretme ihtiyacı hissetmeden basit bazı tavizler vererek İhvan’ı dizginleyebilmesini ilk madde olarak sunmaktadır. İkinci çıkarım olarak, hareketin, iktidara geldiğinde ‘diktatörlük yapıları’nı dönüştürmek yerine, kendi üyelerini yerleştirerek bakanlıklar, devlet kademeleri ve meslek birliklerinde iktidar olmayı tercih etmesi zikredilmiştir. Mirshak’ın son çıkarımı ise, Mursi’nin güvenlik aygıtını yeniden yapılandırmayı ve köklü reform sürecine gitmeyi başaramaması şeklinde olmuştur. Kısacası, “alternatif bir dünya görüşü ilan etme, tutarlı bir örgütsel yapı geliştirme ve hatta bazı görünür iktidar biçimlerine meydan okuma stratejilerinde başarılı olsa da... mevcut ekonomik ve politik yapıları ve kilit karar alma alanlarını değiştirmede başarısız” olan İhvan, “mevzi savaşı ne kadar geniş kapsamlı ve etkili olursa olsun, Mısır devletinin zorlayıcı gücüne yetersiz bir şekilde hitap ederek... Mübarek’e gerçek manada meydan okuyamamış ve ardından Sisi rejimine teslim olmuştur.”¹¹¹⁰ Elbette tüm bu çıkarımlar, İhvan’ın örgütsel dinamiklerine ilişkin eksikliklere vurgu yapmakla birlikte, yapısal bir faktör olarak ‘otoriter rejim yapısı’nın ve ‘sürekli devlet baskısı’nın bir hareketin başarı(sızlık)larında oldukça kritik bir öneme sahip olduğunu öne çıkarması bakımından değerlidir. Diğer bir ifadeyle, tüm örgütsel mücadele stratejileri ve araçları uygun bir forma sahip olsaydı dahi, otoriter rejimin zorlayıcı gücü ve yaptırımları, İhvan’ın hareket kabiliyetini sınırlama fonksiyonunu büyük ölçüde yerine getirmeye devam edecekti. Buradan, otoriter

¹¹⁰⁹ Jean-François Létourneau, “Explaining the Muslim Brotherhood’s Rise and Fall in Egypt”, **Mediterranean Politics**, Cilt Nu. 21, Sayı. 2, (2016), 302.

¹¹¹⁰ Nadim Mirshak, “The Muslim Brotherhood in Egypt: A Gramscian re-examination”, **Current Sociology**, Cilt Nu. 71, Sayı. 3, (2023), 489–508.

rejimlerin dönüştürülmesinin imkansız olduğu yönünde bir sonuç çıkmamakla birlikte, rejim tiplerinin ve söz konusu rejimlere sağlanan uluslararası desteklerin hareketlerin siyasi rollerini açıklamada göz ardı edilemez faktörler olduğu neticesine vurgu yapılabilir.

İhvan'ın Mısır kurumsal siyasetinde üstlendiği roller, Mübarek rejiminin baskı politikaları çerçevesinde kritik dönüşümler geçirmiştir. Mübarek'in radikal grupları dengelemek için İhvan'a tolerans gösterdiği 1980'li yıllar, hareketin iki genel seçimde (1984 ve 1987) ve sendika seçimlerinde önemli kazanımlar elde ederek ülkedeki en etkili muhalif hareket haline gelmesine fırsat vermiştir.¹¹¹¹ Ancak, yaklaşık on yıl süren hoşgörü ortamının yerini İhvan karşıtı bir saldırıya bırakması,¹¹¹² pek çok liderin tutuklanmasına ve hareketin yasadışı bir örgüt olarak lanse edilmesine neden olmuş, bunun neticesi olarak 1990, 1995 ve 2000 yıllarında yapılan genel seçimlerde İhvan, ya zorunlu boykot ya da baskılama sebebiyle kayda değer bir siyasi varlık ortaya koyamamıştır. 2000'li yıllarda taraflar arasında oynanan 'kedi-fare oyunu',¹¹¹³ Mübarek'in uluslararası 'demokratikleşme' baskıları çerçevesinde İhvan'a alan açmasıyla başlamış, ancak Hamas'ın Filistin'deki başarısının ardından Mübarek'in üzerindeki demokrasi baskısının hafiflemesiyle harekete yönelik daha acımasız bir şiddet süreciyle sonuçlanmıştır.¹¹¹⁴ Neticede, devlet baskısının azaldığı 2005 seçimlerinde 88 sandalye kazanan İhvan, otoriter uygulamaların zirve yaptığı 2010 seçimlerinde ise hiç bir 'başarı' elde edememiştir.

Diğer yandan, Halil el-Anani, devlet baskısının toplumsal ve siyasal aktörler için ciddi bir 'lanet' olduğu yönündeki genel kabulden ayrılarak, baskı faktörünün hareketlerin iç uyumlarını güçlendirecek geçerli bir araca dönüştüğünü savunmaktadır. Bu argümana göre, otoriter rejimin ürettiği kısıtlayıcı ortamda faaliyet göstermenin yüksek derecede disiplin ve bağlılık gerektirmesi, İhvan'ın iç farklılıklarını kontrol altına almasına imkan sunan ve parçalanma ve dağılma tehdidini bertaraf eden bir güvence inşa etmiştir. Liderlik düzeyindeki fikir ayrılıklarında da fonksiyonel bir role sahip olan baskı ortamı, liberalleri görece düşmanlaştıran, iç reform çağrılarını önemsizleştiren ve hesap verme gerekliliğini

¹¹¹¹ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 138.

¹¹¹² Wickham, *Mobilizing Islam: Religion, Activism, and Political Change in Egypt*, 3.

¹¹¹³ Brown, *When Victory Is Not an Option*, 85.

¹¹¹⁴ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 139.

minimize eden şekilde muhafazakarların lehine bir tablo ortaya çıkarmıştır. Her ne kadar el-Anani, baskı düzeninin, kaynakların yönetiminde, yeni üyeler kazanmada ve bütüncül eylem pratikleri takip etmede ciddi sınırlandırmalar getirdiğini kabul etse de, İhvan'ın birliği ve tutarlılığı üzerinde 'olumlu etki' yarattığı savında ısrarcıdır.¹¹¹⁵ Arap İsyanları öncesi dönem için doğruluk payına sahip olduğu izlenimi veren bu argüman, 2013 askeri darbesi ve ardından gelen Abdulfettah Sisi'nin baskı düzeni karşısında ortaya çıkan bölünmelere cevap verememektedir. Nitekim el-Anani, yakın tarihli bir makalesinde bu iddiasını güncelleyerek, "aşırı baskının, Müslüman Kardeşler gibi son derece ideolojik ve disiplinli olan muhalefet hareketlerinin bile iç uyumu ve yetenekleri üzerinde geniş kapsamlı sonuçlar doğurabildiğini" kabul etmiştir. Buna göre, 2013 darbesi sonrası, 'uyum sağlayanlar', 'tavizsiz ve çatışmacı duruş sergileyenler', 'siyasetten uzak duranlar', 'tamamen apolitikleşenler' şeklinde farklı İhvan grupları ortaya çıkmış; hareketin "mobilizasyon ve örgütsel yeteneklerini etkileyen strateji, söylem ve taktikler üzerinde önemli bölünmelere yol açan rejim baskısı", liderlik yapılanmasına olan güvenin sarsılarak sorgulamaya açılmasına neden olmuştur.¹¹¹⁶

Sonuç olarak; 'otoriter rejim düzeni', İhvan'ın siyasi pozisyonunu diğer değişkenlerin pek çoğundan daha fazla etkileyen kayda değer bir yapısal faktör olarak öne çıkmaktadır. Elbette bu, İhvan'ın failliğinin tamamen devre dışı kaldığı ve maruz kaldığı devlet-merkezli yapısal faktörlere göre şekil alan etkisiz bir elemana dönüştüğü anlamına gelmemektedir. İhvan, söz konusu yapısal faktörler karşısında yeni stratejiler geliştirerek devlet aygıtlarını farklı reaksiyonlar vermek zorunda bırakmış, diğer bir ifadeyle, İhvan ile devlet arasındaki ilişki etkileşimli ve dinamik bir yapıya sahip olmuştur.¹¹¹⁷ Ancak, yapı-fail çekişmesinin, Mısır örneğinde çoğunlukla yapının (otoriter rejimin) lehine sonuçlandığı da göz ardı edilemez bir gerçektir. Bu sebeple, ülkedeki devlet ve sistem yapısının, İhvan'ın siyasi hayatına yönelik en büyük engelleyici unsur olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim hareketin kısa süren iktidar tecrübesi de otoriter rejimin mirasını devralan derin devlet aygıtlarının başta ABD olmak üzere uluslararası aktörlerin desteğini arkasına alarak yaptıkları darbeyle nihayete ermiştir. Otoriter rejimlere karşı demokratik düzenleri retoriksel olarak savunan ABD ve Batılı ülkelerin

¹¹¹⁵ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 135-136.

¹¹¹⁶ Khalil al-Anani, "Rethinking the repression-dissent nexus: assessing Egypt's Muslim Brotherhood's response to repression since the coup of 2013", **Democratization**, Cilt Nu. 26, Sayı. 8, (2019), 1338.

¹¹¹⁷ Ranko, *The Muslim Brotherhood and its Quest for Hegemony in Egypt*, 193-194.

Mursi iktidarını deviren askeri unsurlara istihbarat düzeyinde destek sunması, İsrail'in İhvan'ın siyasi yükselişi sebebiyle artan endişeleri çerçevesinde karşı propaganda yürütmesi¹¹¹⁸ ve Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin (BAE) İhvan karşıtı muhalefeti organize ederek darbe düzenini tüm boyutlarıyla destekleme girişimleri,¹¹¹⁹ hareketin ülkede üstlenmeye talip olduğu siyasi rolü engelleyen yapısal faktörlerin bölgesel ve uluslararası aktörlerin verdiği desteklerle tahkim edildiğini göstermesi bakımından önemlidir. İçeriden ve dışarıdan sağlanan tüm bu desteklerle, Mısır'da otoriter rejim, Arap İsyanları öncesi dönemden daha kuvvetli bir şekilde orduda, yargıda, bürokraside ve diğer alanlarda yeniden organize olarak 'derin devlet'in cari olduğunu göstermiş ve İhvan için yeni bir kabus döneminin kapılarını aralamıştır. İhvan'ın, tarihindeki (Nasır dönemi dahil) en kötü baskı ve zulüm politikalarına muhatap olduğu Sisi rejimi, hareketin siyasi faaliyetlerini anayasa değişikliği aracılığıyla yasaklarken, toplumsal ve ekonomik faaliyetlerini de durdurmuş ve uygulama ve politikalarıyla, İhvan'ın pek çok üst düzey ismini yurtdışına çıkmaya zorlamıştır.¹¹²⁰ Kısacası, iktidarı süresince otoriter rejimin kalıntılarını kökten dönüştürmeyi zaman, imkan ve kabiliyetler noktasındaki sınırlılıklar sebebiyle başaramayan İhvan, maruz kaldığı yoğun baskılar sebebiyle büyük maliyetler ödemeye devam etmektedir.¹¹²¹ Olağan politik şartlarda seçimlere girmesi durumunda yüzde 20 civarında oy potansiyeline sahip olduğu tahmin edilen İhvan'ın, gelinen noktada siyasi faaliyetlerini askıya almak zorunda kalması, yapısal faktörlerin -süreci anlamada tek başına yeterli olmasa da- ideolojik ve örgütsel faktörlerden katsayısı daha yüksek bir açıklayıcı unsur olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda, Hizbullah ve Hamas'la İhvan'ın dışsal şartlarını kıyas eden Muhammed Muntasır, önemli farklılıklara dikkat çekmektedir:

“Bu hareketlerin siyasi performansları açısından bir karşılaştırma yapmaya çalıştığımızda üç hareket arasında büyük bir fark olduğunu görüyoruz. Hamas hareketi aslen topraklarını işgalci bir düşmandan kurtarmayı amaçlayan

¹¹¹⁸ A. Murat Agdemir, “The Arab Spring and Israel's Relations with Egypt: A View from Turkey”, **Israel Journal of Foreign Affairs**, Cilt Nu. 10, Sayı. 2, (2016), 230.

¹¹¹⁹ Gamal Nassar, “Coups in Turkey and Egypt: Internal and External Dynamics”, **Insight Turkey**, Cilt Nu. 18, Sayı. 3, (2016), 66.

¹¹²⁰ Dingel, s. 253.

¹¹²¹ Patrick Haenni, “The Reasons for the Muslim Brotherhood's Failure in Power”, Bernard Rougier ve Stéphane Lacroix (Ed.), **Egypt's Revolutions: Politics, Religion, and Social Movements** içinde (19-39), New York: Palgrave Macmillan, 2016, 28-34.

silahlı bir harekettir ve bu harekete karşı bir darbe girişiminde bulunulduğunda hareket Gazze Şeridi'nde bağımsız hale gelmiştir. Dolayısıyla Hamas'ın siyasi performansına yardımcı olan iki temel avantajı vardır; bunlardan ilki düşmanın açıkça Siyonist bir işgalci olması, düşmanın netliğinin ona halk ve kamuoyu desteği kazandırması ve Suudi Arabistan ve BAE gibi Mısır'daki darbeye yardım eden ülkelerin, İhvan'ın Mısır'da iktidara gelmesinde olduğu gibi, bunu tahtlarına yönelik bir tehdit olarak görmemeleri, ayrıca hareket ve örgütlerden ve bölgedeki bazı ülkelere gelen büyük uluslararası destek ve desteğin varlığıdır. Hizbullah'a gelince, onun konumu da Müslüman Kardeşler'inkinden farklıdır. Suriye, kuruluşundan bu yana meşruiyetinin büyük bir kısmını kazanmasına yardımcı olan siyasi destekçi bir ülkedir ve İran da para ve silah bakımından uluslararası bir destekçidir. Lübnan devletindeki çatışmalar, iç savaşlar ve bölünmeler gibi iç koşullar da meşruiyetini kazanmasına yardımcı oldu. Tüm bu koşullar Mısır'daki sosyal ve siyasi koşullardan tamamen farklıdır. Mısır, Arap bölgesinde nüfus bakımından en büyük ülkedir. Mısır'ın bölgedeki siyasi ağırlığı ve Orta Doğu'da etkin olması, Batılı güçlerin ve bazı Arap ülkelerinin Mısır'da İslami bir hareketin iktidara gelmesi fikrini reddetmesine ve Arap Baharı'nın yaşandığı ülkelerde İslami hareketlerin birbiri ardına ortaya çıkmasıyla bu ülkelerin darbeyi desteklemesine ve ordu, medya ve diğer kurumlardaki kiralık çalışanları aracılığıyla İhvan'ın siyasi performansı ile mücadele etmesine yol açtı.”¹¹²²

5.1.2.Zayıf Devlette Güçlü Aktör: Hizbullah

Max Weber'e göre, “sürekli/kesintisiz operasyonları olan zorunlu bir siyasi organizasyon, idari personeli, emrinin uygulanmasında meşru güç kullanma tekeli ile başarıyla desteklediği sürece, devlet olarak adlandırılmaktadır.”¹¹²³ Bu tanımın izinden giden Neo-Weberyan dünya görüşüne göre, devlet toplumu yöneten resmi kurumlarda karşılık bulmaktadır. Dolayısıyla, “iktidar; parlamento, ordu, polis ve diğer devlet kurumlarında

¹¹²² Mısır İhvanı eski resmi sözcüsü Muhammed Muntasır ile yazılı mülakat, 9 Mayıs 2023.

¹¹²³ Max Weber, **Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology**, Berkeley, CA: University of California Press, 1921, 1978, 54.

somutlaşmakta”, bu kurumlar işlevsiz hale gelmeye başladığında devlet ‘zayıf’, ‘kırılgan’ ve/veya ‘başarısız’ olarak vasıflandırılmaktadır.¹¹²⁴ Bu bağlamda, Fransız kolonyal mirası üzerine inşa edilen Modern Lübnan Devleti, gerek mezhep temelli siyasi düzen gerekse de Lübnan halkı üzerinde kabul edilir bir ‘zorlama’ gücüne sahip olmayışı sebebiyle güçlü ve merkezi bir otoriteden büyük ölçüde yoksun olmuştur. Mezhepsel hatlar üzerinden yaşanan bölünme, grupların güç dağılımına ilişkin hissettikleri adaletsizlik ve devlet hizmetlerinden ve korumasından yeterli ölçüde faydalanamamaları ile birleşince, toplumsal tabakaların devletten koptuğu ve kendilerini temsil etme iddiasında olan alternatif toplumsal hareketlere yöneldiği bir vasat ortaya çıkarmıştır.¹¹²⁵ Joel S. Migdal, devlet-toplum ilişkilerini ve devlet kapasitelerini incelediği çalışmasında Lübnan’da ortaya çıkan tarzda durumları ‘güçlü toplum-zayıf devlet’ şeklinde formüle etmektedir.¹¹²⁶ Nitekim Lübnan’daki pek çok grup, devlet sistemi ve altyapısındaki zayıflıklardan yararlanarak kendi toplumsal tabanını memnun etme ve ülke siyasetindeki gücünü maksimize etme gayretinde olmuştur. Bu gruplardan biri olan Hizbullah da zayıf devlet yapısının inşa ettiği siyasi fırsat yapıları sayesinde ortaya çıkmış,¹¹²⁷ ‘baskı’ yoluyla iktidar elde etmek yerine sistemdeki açıklardan yararlanarak güç boşluklarını doldurmaya çalışmıştır. Hizbullah’ı diğer gruplardan farklılaştıran husus ise, ülke içerisindeki nüfuzunu dolaylı olarak arttırmak için siyasi müttefikleri üzerinde üstünlük kurma kapasitesine sahip olması ve bu sayede hem tabanı hem de müttefikleri nezdinde ‘güvenilir’ bir güç unsuru olarak görülmesidir.¹¹²⁸

Lübnan İç Savaşı’nın patlak vermesiyle devletin ‘zayıf’ karakterinin daha da pekişmesi, ülkedeki en dezavantajlı grupların başında gelen Şiiler arasında Hizbullah’a alan açılmasına imkan sunmuştur. Dini-ideolojik, toplumsal ve askeri düzeylerde faaliyetlerini yoğunlaştıran Hizbullah, İsrail’in Lübnan’daki varlığını ve ülke yönetiminin işlevsizliğini fırsata çevirerek hem rakibi Emel Hareketi karşısında güçlü bir toplumsal taban kazanmış

¹¹²⁴ Renad Mansour ve Lina Khatib, “Where is the ‘state’ in Iraq and Lebanon? Power relations and social control”, **Chatham House**, (Nisan 2021), 6-7.

¹¹²⁵ Deniz Baran, “The Evolution of a Non-State Actor to a ‘State Actor’: The Case of Hezbollah”, **AlSharq Forum**, (2018), 8.

¹¹²⁶ Joel S. Migdal, **Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World**, Princeton: Princeton University Press, 1988.

¹¹²⁷ Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 5.

¹¹²⁸ Lina Khatib, “How Hezbollah holds sway over the Lebanese state”, **Chatham House**, (Haziran 2021), 2.

hem de ülkedeki önemli aktörlerden biri haline gelmiştir.¹¹²⁹ Lübnan Devleti'nin askeri kapasitesinin İsrail'le baş edebilecek seviyede olmaması, bir yandan Hizbullah'ın halk nezdinde 'direniş örgütü' olarak kabul görmesini sağlarken, diğer yandan da ulusal savunmaya önemli katkılar sunması sebebiyle direniş ile Lübnan ordusu arasında sağlam bir bağ kuran ve hareketin silahlarına meşruiyet kazandıran bir süreç ihdas etmiştir.¹¹³⁰ Hizbullah'ın kuruluşundan bu yana en önemli kırmızı çizgisi olan '(silahlı) direniş'in devamlılığında, zayıf devletin askeri yetersizliği kritik bir argüman olarak öne sürülmüştür. Nitekim hareketin 2009 yılındaki manifestosunda, "İsrail tehdidi ve onun geniş kapsamlı emelleri toprak ve su kaynaklarını tehdit etmeye devam ettiği ve yetenekli ve sağlam bir Lübnan hükümeti olmadığı sürece", direnişin "kalıcı bir ulusal ihtiyaç olmaya devam edeceği" beyan edilmiş, Lübnan devleti ile İsrail arasındaki güç dengesizlikleri sebebiyle ordu-direniş irtibatının önemine vurgu yapılmıştır.¹¹³¹

Eitan Azani'ye göre, Taif Anlaşması'na kadar ülkeye hakim olan kaotik ortam, güvenlik ve temel hizmetleri sunmakta yetersiz kalan zayıf siyasi düzen karşısında farklı mezhebi grupların öne çıkmasına neden olmuştur. Güç dengelerinin değiştiği ve yeni elit ittifaklarının gündeme geldiği bu atmosferde, Hizbullah parçalı halde bulunan farklı Şii grupları tek bir çatı altında toplamayı başarmıştır. İran İslam Devrimi'nin etkisiyle maddi, askeri ve siyasi gücünü de tahkim eden hareket, devletin zayıflığından cesaret alarak hem eğitim ve operasyonlarını yoğunlaştırmış hem de Lübnan'daki siyasi düzeni kökten değiştirebileceğine olan inancıyla sistem dışı bir dil geliştirmiştir. Ancak, Taif Anlaşması'nın imzalanmasının ardından devletin gücünü görece sağlamlaştırması, Hizbullah açısından sistem içi bir mücadeleyi merkeze alan farklı bir stratejinin gündeme gelmesine neden olmuştur.¹¹³² 'İnce bir çizgide yürüme politikası' takip eden Hizbullah, siyasal düzene kurallarına tabi olarak dahil olmayı ve direniş gündemini hiç bir sorgulamaya tabi tutulmasına izin vermeksizin sürdürmeyi aynı anda idare ederek, bu yeni konjonktüre ayak uydurmaya çalışmıştır. Diğer yandan, her ne kadar Taif düzeninde siyasal anlamda kaotik ortam büyük ölçüde kontrol altına alınsa da, Lübnan Hükümeti Hizbullah'ın direniş politikasını 'esnetemeyeceği'nin farkında olarak, hâlâ tam yetkili bir güçlü devlet yapısına sahip olmadığını da zımnen kabul etmiştir. Bu bağlamda, başkent

¹¹²⁹ Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 63.

¹¹³⁰ Harb, "On Religiosity and Spatiality: Lessons from Hezbollah in Beirut", 134.

¹¹³¹ Alagha, *Hezbollah's Documents*, 124.

¹¹³² Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 139-146.

Beyrut'ta gücünü maksimum oranda kullanan siyasi yapı, Güney Lübnan ve Beka Vadisi'nde Hizbullah'la doğrudan karşı karşıya gelmekten kaçınarak egemenliğini dolaylı olarak paylaşmıştır. Tüm grupların silahsızlandırılması gündeminden Hizbullah'ın 'zorunlu' olarak muaf tutulması ve 'direniş'in tartışmaya açılmaz bir kırmızı çizgi olduğunun tüm siyasi aktörlerce kabul edilmesi, devletin siyasi, ekonomik ve askeri zayıflığının -geçmişteki gibi olmasa da- Taif düzeninde de devam ettiğini ortaya koymaktadır.¹¹³³

Lübnan Devleti'nin sosyal hizmetler ve ekonomik yardımlar konusunda imkanlarının sınırlı olması, Hizbullah'ın toplumsal ve siyasal faaliyetlerinin halk nezdinde karşılık bulmasına alan açan bir diğer 'yetersizlik noktası' olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsani yardım kuruluşlarıyla sivil topluma derinlemesine nüfuz etme imkanı bulan hareket, İsrail'le gireceği bir mücadelenin maliyetini devletin üstlenemeyeceğini bildiği için yıkılan binaların yeniden inşasından halkın çatışmalar sırasında yaşadığı maddi kayıpların tazminine kadar tüm alanlarda devlet gibi hareket etmiştir.¹¹³⁴ 2006 yılında İsrail'le girdiği savaşın ardından Beyrut sokaklarının yeniden inşası için gerekli olan maddi kaynağı Fuad Sinyora Hükümeti'nin karşılayamaması üzerine İran'dan aldığı ekonomik yardımla bu görevi yerine getiren Hizbullah, bir yandan devletin yarattığı boşluğu doldurmuş, diğer yandan İsrail'e karşı zafer kazanmanın ülke ve bölge çapında ürettiği meşruiyetten faydalanmıştır.¹¹³⁵ Lübnan Ordusu'nun yetersiz gücünü de fırsata çevirmeye çalışan hareket, ordu ile 'direniş'in tamamlayıcı roller oynayabileceğine inanmaktadır. İsrail'in hava sahası ihlallerini bile engelleyemeyen Lübnan Ordusu'nun dış tehditlere karşı koymada genel olarak zayıf kalması, Lübnan'ın bir parçası olarak Hizbullah'ın sahadaki varlığını ülke güvenliği açısından önemli kılmaktadır.¹¹³⁶ Bu çerçevede ikili bir dil kullanan Hizbullah, Lübnan Devleti'nin halkını korumak için sorumluluğu üstüne alması gerektiğini, bunun için her türlü iş birliğine açık olduklarını, ama devletin yetersiz kalması durumunda güvenlik amaçlı müdahalelerin zorunlu hale geldiğini dile getirmekte, bu sayede hem devletin zayıf karakterini ifşa etmekte hem de kendi özerklik alanlarını genişletmek için meşruiyet söylemi oluşturmaktadır. 2007 yılındaki bir konuşmasında 'Biz halkın koruyucusuyuz' diyerek, "Hükümetin bu

¹¹³³ Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 172-173.

¹¹³⁴ Daher, *Hezbollah: The Political Economy of Lebanon's Party of God*, 126.

¹¹³⁵ Massaab Al-Aloosy, *The Changing Ideology of Hezbollah*, İsviçre: Palgrave Macmillan, 2020, 121.

¹¹³⁶ Al-Aloosy, s. 129.

aşamada üzerine düşen sorumluluğu üstlenmesini istiyoruz. Vatandaşını korumak istediğini söyleyen hükümet değil mi?” açıklamasında bulunan Nasrallah, neden Hizbullah’ın İsrail karşıtı meselelere müdahil olmak zorunda kaldığını şu şekilde ifade etmiştir: “Bizim devlet içerisinde devlet olduğumuzu söylüyorlar. Lütfen anlamama yardımcı olun. Sen devletsin, ama toprağı özgürleştirmek istemiyorsun, tutsakları özgür bırakmak istemiyorsun, bizi öldürölmekten veya suikasta uğramaktan korumak istemiyorsun, bizi tedavi etmek istemiyorsun, bizi beslemek istemiyorsun ve bize öğretmek istemiyorsun.”¹¹³⁷ Suriye İç Savaşı’nda da benzer bir argümana başvuran Nasrallah, Lübnan devletinin ciddi ve acil meseleleri ele alma konusundaki zayıflığına dikkat çekerek, Suriye sınırının güvenliğini sağlamada ve Suriye’de muhalifler tarafından kuşatılan Lübnanlı vatandaşların kurtarılması konusunda devletin beceriksizliğinin Hizbullah’ı bu boşluğu doldurmaya sevk ettiğini belirtmiştir.¹¹³⁸

Hizbullah’ın izlediğı politikalarla “Lübnan’ın gücü zayıflığında” mottosunu İsrail’e karşı “Ordu, Halk, Direniş” üçlemesine dönüştürdüğünü belirten Adham Saouli, hareketin bunu yaparken, bölünmüş toplum ve çalkantılı siyasi tarihten neşet eden ‘nesnel bir gerçeklik’ olarak ‘devlet zayıflığından’ istifade etmekle birlikte, aynı zamanda bu zayıflığın sosyal ve politik olarak yeniden inşa edilmesine katkı sunduğunu savunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, zayıf devlet şartları altında gücünü ve siyasi etkileşimlerini arttıran ve İsrail’e karşı önemli kazanımlar elde eden Hizbullah, toplumsal, siyasal ve askeri yeteneklerini muhafaza etmek amacıyla, güçlü bir ulus devlet kurmak için çabalamak yerine mevcut zayıf düzeni devam ettirme ve özerklik sınırlarını genişletme eğiliminde olmuştur. Kısacası, tüm alanlarda yaptığı yatırımlarla kendi tabanının bir devlete olan ihtiyacını azaltan Hizbullah, “Lübnanlı emsalleri gibi ülkenin anarşik düzeninin hem kurbanı hem de devam ettiricisidir.”¹¹³⁹ Bu bağlamda, Mayıs 2008’de silahlarla Beyrut sokaklarına inmesi ve Uluslararası Refik Hariri Mahkemesi’nin kararlarını gayri meşru olduğı gerekçesiyle tanımaması, her fırsatta siyasi düzene bağlılığını ifade eden Hizbullah’ın, mevcut ajandası için tehdit hissettiğı durumlarda devletin kendisine müdahale edemeyeceğı bir takım hamlelere başvurduğunu ve bu adımlarla devletin ‘zayıflığını’ dolaylı olarak beslediğini göstermektedir.¹¹⁴⁰ Zayıf

¹¹³⁷ Farida, s. 101-102.

¹¹³⁸ Al-Aloosy, s. 155-156.

¹¹³⁹ Saouli, *Hezbollah: Socialisation and Its Tragic Ironies*, 31, 39-40.

¹¹⁴⁰ Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 253-254.

devletin ürettiği kırılğan yapısal şartlar, Hizbullah’a bir yandan özerk alanlar açma imkanı sunarken diğer yandan kendisine yönelik hayati müdahalelere kapı aralaması bakımından içinden çıkılması zor bir kısır döngü oluşturmaktadır. Mağduru olduğu sistemin zayıflığını kendi eylemleriyle destekleyen bir konuma düşen Hizbullah, ülkedeki iç istikrarı muhafaza etmek ve “silahlı harekete meşruiyet sunan kritik siyasi ittifakları riske atmamak için mezhepsel paylaşıma ve yolsuzluğa göz yummak” zorunda kalmaktadır.¹¹⁴¹ Tüm bunlara rağmen, ‘zayıf devlet’ yapısı, Hizbullah’ın ülke içerisindeki siyasi rolünden askeri rolüne kadar her alanda avantaja dönüştürdüğü bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan, Hasan İzzeddin, bu argümanımıza karşı çıkarak, Hizbullah’ın devleti güçlendirmek gibi bir misyonu olduğuna ısrarla vurgu yapmaktadır:

“Peki Hizbullah devletin zayıf kalmasını mı istiyor? Hayır, bizim son seçimdeki sloganımız ‘Korumak ve inşa etmek için kalacağız’ idi. Peki bu slogan ne anlama geliyor? Lübnan’ı korumak için direnişte kalacağız. Devlet kurumlarını inşa edeceğiz ve bu kurumların verimini artıracacağız ki vatandaşlarının sorunlarını çözen adil ve kudretli bir devlet olabilsin. Devletin zayıflığı veya güçlenmesi direnişin yapısını ve varlığını kesinlikle etkilemez. Tam tersine devlet ne kadar adil olursa ve vatandaşlarını gözetip sorumluluklarını yerine getirerek hizmet sunarsa, bu hareket aynı oranda rahatlatmış ve direniş rolünü güçlendirmiş olur.”¹¹⁴²

Hizbullah’ın Lübnan’daki faaliyetlerinde başarılı olmasında, Lübnan devletinin zayıf yapısının mı yoksa İran’ın harekete sunduğu ekonomik ve siyasi gücün mü belirleyici olduğu konusunda bazı spekülasyonlar yapılmıştır.¹¹⁴³ İç savaş sonrası Lübnan’da siyasi düzenin daha güçlendiğini hesaba kattığımızda, İran’dan gelen yardımların Hizbullah’ın hareket kabiliyetini genişletmesinde etkili olduğunu ifade edebiliriz. Ancak, Taif düzeninin sunduğu kısmen istikrarlı siyasi ortamın merkezi ve güçlü bir devlet yapısını beraberinde getirmemesi, devletin -geçmişten tevarüs eden görece- zayıf karakterinin Hizbullah’ın güç boşluklarını değerlendirmesi için önemli fırsatlar yarattığını göstermektedir. Dolayısıyla, bu iki maddenin birbirini dışlayan değil, birbirini

¹¹⁴¹ Saouli, *Hezbollah: Socialisation and Its Tragic Ironies*, 31, 208-209.

¹¹⁴² Hizbullah milletvekili Hasan İzzeddin ile kişisel görüşme, Lübnan, 20 Mayıs 2023.

¹¹⁴³ Edward Newman, “Weak States, State Failure, and Terrorism”, *Terrorism and Political Violence*, Cilt Nu. 19, Sayı. 4, (2007), 470.

tamamlayan faktörler olduğunu söylemek mümkündür. Diğer bir ifadeyle, Lübnan, zayıf devletin özelliklerine ilişkin herhangi bir işareti üzerinde taşımasaydı İran'dan gelen ekonomik ve siyasi yardımlar Hizbullah açısından bu kadar kritik bir öneme sahip olmayacaktı veya tersinden, zayıf devlet yapısından istifade eden Hizbullah'ın İran yardımı olmaksızın bu boşlukları maksimum seviyede doldurması mümkün olmayacaktı. Bu nedenle, Hizbullah'ın zayıf devlet faktörünü avantaja çevirirken, güçlü bir otoritenin yokluğunda dış yardımlara erişim kolaylığı fırsatını da değerlendirdiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.¹¹⁴⁴

Sonuç olarak; devlet otoritesinin neredeyse tamamen kaybolduğu Lübnan İç Savaşı sırasında kurulan Hizbullah, uzun yıllar boyunca kendi egemenlik alanlarını inşa ederek sistem-dışı aktör olarak faaliyet göstermiştir. Taif Anlaşması'yla birlikte dahil olduğu yeni siyasi düzende 2005 yılına kadar Suriye'nin hakimiyeti altında mevcut güç boşluklarını fırsata çeviren hareket, işgalci İsrail'le mücadelede Lübnan Ordusu'nun fonksiyonunu üstlenerek, ülke güvenliği açısından vazgeçilmez bir güç olduğunu ortaya koymuştur. Aynı dönemde başta Şii nüfus olmak üzere pek çok Lübnanlıya sunduğu sosyal hizmetlerle devletin görevlerini paylaştığına halkı ikna eden Hizbullah, 2005 yılında Suriye'nin ülkeden çekilmesiyle iç ve dış güvenlik politikalarına yönelik yeni bir rekabet ortamıyla karşı karşıya kalmıştır. “Zorlayıcı gücün adem-i merkezileştirilmesi ve yarı özerk birimlerden oluşan bir devlet ile 2005 sonrası Lübnan, siyasi olarak istikrarsız kalmış, ancak yine de değişen siyasi güçlere ve iç ve dış tehdit kaynaklarına uyum sağlayan esnek bir güvenlik sistemini sürdürmüştür.”¹¹⁴⁵ Refik Hariri suikastıyla başlayan, Suriye karşıtı bloğun tahkim edilmesi, Hizbullah'ın silahsızlandırılmasının uluslararası gündem haline getirilmesi, Uluslararası Refik Hariri Mahkemesi'nin kurulması ve Hizbullah'ın telekomünikasyon sistemlerine el konulmasının ardından sokak çatışmalarının patlak vermesiyle devam eden ‘egemenlik mücadelesi’, Hizbullah'ın Suriye İç Savaşı'na katılmasıyla daha farklı bir boyut kazanmıştır. Zayıf devlet varlığının mümkün kıldığı güvenlik politikası rekabetleri, Lübnan'ı partiler arası doğrudan ve dolaylı çekişmelere ve siyasi açmazlara sürüklemiştir. Yerel, bölgesel ve küresel aktörlerin müdahalesini de mümkün kılan bu otorite boşluğunun, Hizbullah

¹¹⁴⁴ Boaz Atzili, “State Weakness and “Vacuum of Power” in Lebanon”, **Studies in Conflict & Terrorism**, Cilt Nu. 33, Sayı. 8, (2010), 777.

¹¹⁴⁵ Waleed Hazbun, “Assembling security in a ‘weak state:’ the contentious politics of plural governance in Lebanon since 2005”, **Third World Quarterly**, Cilt Nu. 37, Sayı. 6, (2016), 1057.

açısından büyük ölçüde başarılı bir şekilde yönetildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bugün gelinen noktada, ülkedeki petrol krizi sırasında İran'dan yakıt tankerleri getiren,¹¹⁴⁶ bankalardan döviz çekmenin mümkün olmadığı ekonomik açmazlarda kendi kurumları üzerinden döviz ATM'leri kuran¹¹⁴⁷ ve İsrail'in tartışmalı gaz arama bölgesinde faaliyette bulunmasına cevaben buraya silahlı insansız hava araçları göndererek Lübnan Ordusu'nun caydırıcılık girişimlerini üstlenen Hizbullah,¹¹⁴⁸ ülkedeki otorite boşluğunda kendisini tam teşekküllü bir 'güvenlik ve hizmet sağlayıcı' olarak Lübnan halkına sunmaktadır. Bu bağlamda, Hizbullah'ın cumhurbaşkanlığından siyasi ve askeri kurumlara kadar Lübnan devletine yayıldığını savunan Lina Khatib, bunu mümkün kılan faktörleri şu şekilde sıralamaktadır: “Lübnan'daki diğer partilerin aksine Hizbullah'ın güvenilir bir dış hami olan İran'dan faydalanması; Hizbullah'ın diğer Lübnanlı partilerinkini gölgede bırakan örgütlenme, finansman, fiziksel kaynaklar ve destekçi sayısı açısından kapasitesi; Hizbullah'ın kendi pro-aktif düzenlemesi ve kapsamlı, uzun vadeli bir strateji kullanması; Hizbullah'ın diğer siyasi partilere kıyasla daha sistematik bir şekilde istismar etmeyi başardığı Lübnan devletindeki mevcut zayıflıklar ve şeffaflığa ve hesap verebilirliğe ilişkin önlemlerin uygulanmasına yönelik teşvikleri ortadan kaldıran seçkin anlaşmalara dayalı bir siyasi sistemin varlığı.” Khatib'e göre, tüm bu faktörler hesaba katıldığında, mevcut siyasi sistem ve devletin zayıf karakteri devam ettiği müddetçe, “Hizbullah'ın Lübnan devleti üzerindeki hakimiyetini tersine çevirmek mümkün olmayacaktır.” Dolayısıyla, Hizbullah'ın Lübnan'a has yapısal faktörleri -diğer ideolojik ve örgütsel faktörlerle birlikte- kendi siyasi pozisyonu için başarılı bir şekilde değerlendirdiğini ifade edebiliriz.

5.1.3. 'Devletsiz Zayıf Yönetimi' Fırsata Çevirmek: Hamas'ın Gazze'de Güçlü Otoritesi

Hizbullah'la aynı oranda olmasa da, Hamas da Filistin'deki siyasi varlığını tahkim ederken ülkedeki otorite boşluğundan önemli ölçüde faydalanmıştır. Ortaya çıkış ve yükseliş süreçlerinde, zayıf bir yönetimin mevcudiyetini fırsata çeviren Hamas, toplumsal meşruiyet elde etmede ve otoriteye meydan okumada siyasal fırsat yapılarını etkili bir

¹¹⁴⁶ “Hizbullah'ın İran'dan yakıt taşıma hamlesi Lübnan'ı nasıl etkiler?”, **TRT Haber**, 24 Eylül 2021.

¹¹⁴⁷ “Kriz şartlarından yararlanan Hizbullah kendi ekonomisini inşa ediyor”, **Anadolu Ajansı**, 28 Temmuz 2021.

¹¹⁴⁸ “Hezbollah sends drones toward Israeli gas rig in disputed waters”, **Reuters**, 2 Temmuz 2022.

şekilde kullanmıştır. Nitekim ‘zayıflık (weak/weakness)’ ile ‘başarısızlık (failed/failure)’ arasında gidip gelen bir performans ortaya koyan Filistin Yönetimi, Hamas’ın hem silahlı mücadeleye öncülük etmesini hem de Gazze’de iktidarı ele geçirmesini dolaylı olarak kolaylaştıran bir unsura dönüşmüştür.¹¹⁴⁹ Kamu otoritesinin zayıf doğasından yararlanan Hamas, işgal altındaki Filistin topraklarında yoksulluk ve yoksunluk ile boğuşan halka sağladığı sosyal hizmetlerle, bir yandan kendisine sadık bir toplumsal taban inşa etmiş diğer yandan ise yönetim kabiliyeti bakımından alternatif bir siyasal yapı olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla, Filistin içerisindeki zayıf otorite yapılarının, Hamas’ın askeri eğitim ve adam kazanma imkanlarını arttırdığını ve halk desteğini arkasına almasını kolaylaştırdığını söylemek yanlış olmayacaktır.¹¹⁵⁰

İşgal altındaki Filistin’in nasıl bir ‘devlet statüsü’ne sahip olduğu tartışması da Hamas’ın değişen siyasi pozisyonunda önemli bir belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, Glenn E. Robinson’ın ‘zayıf devlet’, ‘başarısız devlet’ ve ‘devletin yokluğu’ seçenekleri üzerinden yaptığı değerlendirme önemli bir açılım sağlamaktadır. 1967 yılı öncesinde Filistin Devleti kurma çabalarının sınırlı olduğunu belirten Robinson, bu süreçte bir devlete ilişkin kurumsal ve yasal bir çerçeve inşa etmekten ziyade bağımsızlık mücadelesine ve ulus inşasına odaklanıldığını öne sürmektedir. Nitekim Filistin Kurtuluş Örgütü’nün 1988 Bağımsızlık Bildirgesi’ni deklare etmesinin Oslo düzenini ve iki devletli çözümü kabul eden yeni bir konjonktür ihdas ettiği ve Filistin’de teorik çerçevesi tayin edilmiş ‘devlet’ fikrinin ilk defa bu süreçte karşılık bulduğu savunulmuştur. Ancak, bu bildirgede belli bir bölge üzerinde egemenlik iddiasının net olmadığını dile getiren Robinson, 2012 yılında Filistin Devlet Başkanı Mahmud Abbas tarafından açıklanan ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda Filistin’e ‘üye olmayan gözlemci devlet’ statüsü kazandıran 1967 sınırlarıyla çerçevelenmiş ‘Filistin Devleti’ ilanının, uluslararası bağlamdaki ilk gerçek anlamlı ‘devlet’ statüsüne işaret ettiğini vurgulamaktadır. Fakat Robinson’a göre, devlet ilanı tek başına bir anlam ifade etmemekte, ‘toprakları üzerinde etkili bir kontrol gücüne sahip olmak’ ve ‘diğer devletler tarafından meşru egemen olarak tanınmak’ kriterlerinin karşılanması gereklilik arz etmektedir. Bu çerçevede, 130’dan fazla devlet tarafından hem ikili olarak hem de BM aracılığıyla tanınması devlet statüsünü güçlendirse de, işgalin varlığı ve toprakları üzerinde etkin bir denetime sahip olmayışı Filistin’in tam anlamıyla

¹¹⁴⁹ Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 5.

¹¹⁵⁰ Newman, s. 469.

bir ‘devlet’ olarak adlandırılmasını zorlaştırmaktadır. Filistin’de devlet kurumlarının inşa edilmesine yönelik sürecin, “devam eden İsrail işgalinin gerçekleri, hükümet gelirlerinin rantıye doğası ve harici bir Filistinli elit tarafından gücün sağlamlaştırılması zorunluluğu” gibi faktörler sebebiyle tahribata uğradığını zikreden Robinson, her ne kadar kağıt üzerinde bakanlıklar, güvenlik güçleri ve devletin diğer tezahürleri mevcut olsa da, Filistin’in gerçek bir yönetim kapasitesinden mahrum olan kurmaca bir devlet olarak adlandırılabilceğini öne sürmektedir.¹¹⁵¹ Diğer bir ifadeyle, teorik açıdan Filistin’i ‘devlet’ statüsünde değerlendirebileceğimiz bir arka planı kabul etmek mümkün olmakla birlikte, İsrail işgalinin ortaya çıkardığı zorluklar sebebiyle hakiki bir ‘yönetim’den bahsetmek pek olası görünmemektedir. Bu sebeple, Filistin’de ‘zayıf’ veya ‘başarısız’ bir devletten ziyade, ‘devletin yokluğu’nda var olan zayıf bir Filistin Yönetimi’nin mevcut olduğunu söylemek mantıklı olacaktır. Değişen konjonktüre göre gücünün ve kapasitesinin sınırları da farklılaşan bu yönetim, Hamas’ın toplumsal, siyasal ve askeri faaliyetleri bakımından zaman zaman kısıtlayıcı ama çoğu zaman fırsatlar üreten bir gerçeklik ortaya çıkarmıştır. Ayrıca, işgal karşıtı direnişiyle toplum nezdinde meşru bir pozisyon elde eden Hamas, Gazze’de iktidar tecrübesiyle de -idealize ettiği devlet formuna ulaşmasa da- zayıf ve güçlü yönleri olan alternatif bir yönetim teşebbüsü üzerinden ‘devletleşme süreci’ne katkıda bulunmuştur.

Hamas’ın ortaya çıktığı dönem, Filistin siyaseti açısından önemli dönüşümlerin yaşandığı bir sürece tekabül etmesi bakımından ‘devlet/yönetim yapısı’ faktörünü daha anlamlı kılmaktadır. İsrail işgaline yıllarca dini ve toplumsal bilinçlendirme faaliyetleriyle cevap veren Filistin İhvanı’nın radikal bir kararla silahlı bir sistem-dışı mücadeleyi benimsemesiyle vücut bulan Hamas, aynı dönemde el-Fetih öncülüğündeki Filistin Kurtuluş Örgütü’nün temel mücadele perspektifini değiştirerek İsrail’le anlaşma yoluna gitmesiyle, Filistin topraklarında güç boşluğu yaratan çift başlı ‘otorite’nin zorunlu taraflarından biri haline gelmiştir. Meşruiyetini İsrail’le yaptığı barış anlaşmalarından alan FKÖ otoritesine karşı meşruiyetini halktan alan direniş merkezli otoriteyi hakim kılmak isteyen Hamas, siyasi otorite kavgalarından hem mağduriyet yaşamış hem de istifade etmiştir. Oslo Anlaşması üzerine inşa edilen Filistin Yönetimi’ne karşı 1990’lı

¹¹⁵¹ Glenn E. Robinson, “Whither Palestine? Weak State, Failed State, or No State at All?”, Mehran Kamrava (Ed.) **Fragile Politics: Weak States in the Greater Middle East** içinde, Londra: Hurst & Company, 2016, 228-236, 247-248.

yıllarda sert bir muhalefet geliştiren hareket, bir yandan yönetimin ‘zayıf karakteri’nden faydalanarak İsrail karşıtı askeri saldırılarını yoğunlaştırmış, diğer yandan da seçim siyasetine dahil olmayı reddederek Oslo düzeninin altını oymak ve yönetimi daha da zayıflatmak için çabalamıştır. Anlaşma gereği İsrail karşıtı saldırıları engelleme yükümlülüğüne sahip olan Filistin Yönetimi, hem Hamas’ın sosyal hizmet sağlayıcısı fonksiyonuyla başa çıkmaya çalışmış hem de sert baskı ve tutuklama operasyonlarıyla Hamas’a ‘zorlayıcı gücü’nü göstermek istemiştir.¹¹⁵² FKÖ’nün yanlış politikalarına ve yolsuzluğa bulaşmış lider kadrosuna rağmen,¹¹⁵³ 1990’ların ikinci yarısı Filistin Yönetimi’nin otoritesini arttırdığı ve Hamas’ın ‘güçlü yönetim’ karşısında faaliyet alanını büyük ölçüde ‘toplumsal mücadele’ ile sınırlandırmak zorunda kaldığı bir döneme tekabül etmiştir. İşgalciyle anlaşmaya varan ve uluslararası aktörlerin desteğini alan görece otoriter bir yönetimin, ‘güçlü devlet’in fonksiyonlarına ihtiyaç duymaksızın muhaliflerini bastırma potansiyeline önemli bir örnek teşkil eden bu süreç, 2000 yılında İkinci İntifada’nın patlak vermesiyle tersine dönmüştür.¹¹⁵⁴

İkinci İntifada ile birlikte el-Fetih’ten daha popüler bir konum elde eden Hamas’ın Filistin Yönetimi’nin İsrail’le barış çabalarında gereksiz vakit kaybettiğine dair ‘yıpratma söylemleri’, mevcut otoriteye kalıcı bir meydan okumayla sonuçlanmıştır. Halkın işgal karşısında tek seçeneğin direniş olduğuna yeniden ikna olması ve İsrail’in Gazze’den geri çekilmek zorunda kalması, Filistin Yönetimi’nin sosyal refah faaliyetlerine ilişkin yarattığı boşluğun Hamas tarafından doldurulması ve çürümüş bir yönetim anlayışına karşı adil ve şeffaf bir yönetim söyleminin dolaşıma sokulmasıyla birleşince, Hamas’ın hem İsrail işgaline hem de el-Fetih Yönetimi’ne karşı elini güçlendiren yeni bir siyasi konjonktür oluşmuştur.¹¹⁵⁵ Neticede, zayıf yönetim ve yolsuzluğun bir sonucu olarak El Fetih’in kan kaybetmesi Oslo düzeninin bitişine işaret ettiği için, Hamas gerekli dış koşulların oluştuğuna kanaat getirerek seçim siyasetine girmiş ve güç boşluğunu doldurmaya talip olduğunu ilan etmiştir.¹¹⁵⁶ Yönetimin ‘zayıf’ karakterini fırsata

¹¹⁵² Ziad Abu-Amr, “Hamas. From Opposition to Rule”, Jamil Hilal (Ed.), **Where now for Palestine? The demise of the two-state solution** içinde (167-187), Londra: Zed Books, 2007, 168.

¹¹⁵³ Marc R. DeVore ve Armin B. Stähli, “Explaining Hezbollah’s Effectiveness: Internal and External Determinants of the Rise of Violent Non-State Actors”, **Terrorism and Political Violence**, Cilt Nu. 27, Sayı. 2, (2015), 352.

¹¹⁵⁴ Abu-Amr, “Hamas. From Opposition to Rule”, 169.

¹¹⁵⁵ Abu-Amr, “Hamas. From Opposition to Rule”, 169-170.

¹¹⁵⁶ Tavishi Bhasin ve Maia Carter Hallward, “Hamas as a Political Party: Democratization in the Palestinian Territories”, **Terrorism and Political Violence**, Cilt Nu. 25, Sayı. 1, (2013), 80.

çevirerek kendi gücünü farklı mecralarda tahkim eden hareket, ‘yönetim yapısı’ haricindeki diğer dış koşulları da avantaja dönüştürüp yükselen gücünü mevcut yönetimi daha da zayıflatmak için kullanmıştır. Öyle ki, 2003 ve 2004 yıllarında Hamas’ın üst düzey isimlerine yönelik yapılan İsrail suikastlarına rağmen, hareketin lider kadroları Filistin Yönetimi’ni yerinden edecek güce sahip olduklarına inanmış, bu yönetsel krizi koalisyon merkezli bir iktidar tecrübesine dönüştürmeye ilişkin niyetlerini beyan etmiştir.¹¹⁵⁷

Gazze’deki İsrail işgalinin son bulmasıyla birlikte Filistinli gruplar arasında güç mücadelelerinin baş göstereceğinin farkında olan Hamas, başta el-Fetih olmak üzere tüm gruplara ortak komite kurma teklifinde bulunmuş,¹¹⁵⁸ ülkede cari olan ‘zayıf yönetim’in, yaşanması muhtemel otorite boşluğuyla ‘başarısız yönetim’e dönüşmesini engellemek istemiştir. Akim kalan ‘ortak komite girişimi’ni, 2006 genel seçimlerinin ardından ‘ortak hükümet’le ikame etmeye çalışan hareket, bir yılı aşkın süren çabaların başarısızlıkla sonuçlanmasıyla Haziran 2007’de Gazze Şeridi’nde ‘güçlü yönetim’ konseptiyle ‘yarı-devlet’ provasını yürürlüğe koymuştur. İsrail’in abluka ve ambargosuna maruz kalmasının yanı sıra uluslararası aktörlerin ikircikli yaklaşımlarına muhatap olan Hamas Yönetimi, her ne kadar teorik olarak zayıf bir ‘uluslararası meşruiyet’e sahip olsa da, Gazze içerisinde etkin bir egemenlik inşa ederek, halk nezdinde güçlü ve meşru bir otorite olarak kabul görmek için ‘sembolik siyasete’ yatırım yapmıştır. Tüm baskı politikalarına rağmen “Gazze ekonomisindeki rolünü ve etkisini arttıran” Hamas, “hükümetin ana organları olan yasama, yürütme ve yargı üzerindeki kontrolü ve çokça ihtiyaç duyulan sosyal hizmetlerin sağlanması ve sunulmasına dair idareyi elinde tutmak için” önemli adımlar atmıştır.¹¹⁵⁹

Aynı amaçla, sınır güvenliğini, bölgedeki asayiş ve güç kullanma tekeliğini sağlamak adına güvenlik sektörünü oluşturmaya da öncelik vermiştir. Diğer yandan, İsrail’le mücadelede kararlılığını sürdüren Hamas, egemenlik alanı olarak belirlediği Gazze topraklarına yapılan saldırılara karşılık vermekten geri durmazken, sınırlarını tehlikeye atacak ‘gereksiz maceraları’ da kontrol altına almaya gayret göstermiştir. Tüm bunları

¹¹⁵⁷Sara Roy, “Religious Nationalism and the Palestinian-Israeli Conflict: Examining Hamas and the Possibility of Reform”, **Chicago Journal of International Law**, Cilt Nu. 5, Sayı. 1, (2004), 262-264.

¹¹⁵⁸ Koss, s. 103.

¹¹⁵⁹ Berti, “Non-State Actors as Providers of Governance”, 29.

göz önüne aldığımızda, Hamas'ın yönetim anlayışının, elde ettiği siyasi güce olağanüstü stratejik bir önem atfetmek üzerine kurulu olduğunu ve bunu muhafaza etmek için örgütsel kaynaklarını seferber etmeyi zorunlu gördüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla, "Hamas'ın yönetişim sicili, her şeyden önce kurumsal siyasete yatırım yapan ve stratejik olarak gücünü ve kontrolünü korumaya kararlı bir örgüt olduğunu göstermektedir."¹¹⁶⁰ Bu anlamda, zayıf yönetim düzeninin açıklarından yararlanarak Filistin siyasetindeki rolünü genişleten Hamas, gayri meşru gördüğü siyasi düzeni kırılğan hale getirmek için kullandığı tüm fırsatları, meşru iktidar düzeninde kurumsal yönetim yapısını güçlendirmek için değerlendirmiştir. Diğer bir ifadeyle, başlangıç noktasında 'zayıf devlet' ve 'zayıf yönetim' paydasında Hizbullah'la ortaklaşan Hamas, varış noktasında Hizbullah'tan ayrılarak, elde ettiği gücü sistemi daha da zayıflatmak için değil kendisinin merkezde olduğu bir formda güçlendirmek için kullanmayı tercih etmiştir. Elbette bu farklılaşmada, Hizbullah'ın doğrudan iktidar olmasına hiç bir surette izin vermeyen Lübnan'ın kendine has mezhep kotalı siyasal sisteminin açmazlarının etkisi de önemli rol oynamaktadır. Nitekim Hamas'ın dört başı mamur bir siyasi düzen tasavvuruna sahip olması,¹¹⁶¹ zayıflıklarından yararlandığı sistemde cazibe merkezi haline gelerek güçlü bir yönetim/otorite oluşturma imkanıyla ve bir sonraki adımda 'tam fonksiyonlu bir devlet' inşa etme arzusuyla doğrudan ilişkili olmuştur.

Sonuç olarak; işgal şartlarında ortaya çıkan ve İsrail'le uzlaşma siyasetini reddeden bir anlayış takip eden Hamas, Filistin'de 'devletsiz zayıf yönetim' düzeninde tüm seçenekleri sonuna kadar zorlayarak, güçlü bir siyasi pozisyon elde etmiştir. Silahlı direnişten sosyal hizmetlere kadar birçok alanda ürettiği pratikler, hareketin salt bir muhalefet tepkiselliğiyle hareket etmekten ziyade, yönetim tecrübesine talip olduğu bir vasatı doğurmuştur. Kendi ajandasını takip etmesine büyük ölçüde imkan tanıyan 'devlet/yönetim' bazlı yapısal faktör, 'işgalci bir dış düşman'ın varlığına rağmen kayda değer kısıtlamalara neden olmamıştır. Bu açıdan, Filistin Yönetimi'nin 'zayıf otorite performansı', Hamas için kendisini hem dış düşmanla mücadelede hem de iç siyasi aktörle rekabette alternatif olarak sunabileceği fırsatlar ihdas etmiştir. Diğer yandan, Hamas'ın yönetişim tahayyülünü halka arz etmesine imkan sunan siyasi boşlukların, iktidar tecrübesinde otoriter güç zehirlenmesiyle değil de paylaşımcı bir siyasi düzen

¹¹⁶⁰ Berti, "Non-State Actors as Providers of Governance", 30.

¹¹⁶¹ Koss, s. 152-153.

tasavvuruyla doldurulması, siyasi başarıya kapı aralayan ‘zayıf yönetim fırsatları’nın idealleştirilmiş bir kronik soruna dönüş(türül)memesi bakımından ayrıca önemlidir. Bu bağlamda, otorite zayıflığından maksimum seviyede faydalanan Hamas’ın, sistemin kırılma potansiyelini fırsata çevirmekten çok, işgal şartlarından arınmış güçlü bir devlet yapılanmasına kapı aralayacak nitelikli bir yönetimin imkanlarını zorladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

5.2.Ekonomik ve Siyasi Bağımsızlık/Destek

Toplumsal ve siyasal hareketlerin mali açıdan kendi öz kaynaklarını üretmeleri ve dış sponsorlara ihtiyaç duymayacak yeterliliğe sahip olmaları, kurumsal özerklikleri açısından önemli bir gösterge olarak dile getirilmiştir.¹¹⁶² Benzer şekilde, hareketlerin bulundukları ülkelerde kendi siyasal gündemlerini özgürce sürdürebilmeleri açısından siyasi bağımsızlıkları da finansal özerklikleri kadar önemli bir parametre olarak kabul edilmektedir. Ancak, daha şeffaf ve ‘tam fonksiyonlu’ devlet/yönetim düzenlerinin olduğu ülkelerde avantaja dönüşen bu özerklikler, sistemsel boşlukların yoğun olduğu durumlarda tersinden tezahürler de doğurabilmektedir. Dolayısıyla, ekonomik ve siyasi bağımsızlık kriterlerini, ülkelerin siyasal yapılarıyla çapraz değerlendirmeye tabi tutarak okumak daha doğru neticeler verecektir. Bu noktada, bir ülkede önemli siyasi kazanımlar yaratan dış kaynaklı mali ve siyasi destekler, diğer ülkede ciddi bir meşruiyet sorununa dönüşebilmektedir. Ayrıca, kısa vadede kazanımları mümkün kılan dış yardımların, uzun vadede ‘yerellik’ merkezli daha büyük sorunları doğurması da kaçınılmaz olabilmektedir. O halde, gücünü dış yardımlar üzerine kurmayan ve mali-siyasi özerkliğini sağlayan bir hareketin olumlanması ‘ideal’ olarak kenarda saklı tutarak, her hareketin mali ve siyasi ilişki(sizlik)lerini kendi ‘bağlamsallığı’nda değerlendirmek daha tutarlı olacaktır. Böylece, hem her hareketi kendi konjonktüründe analiz etme imkanı bulabilir hem de mali-siyasi özerklik veya yardımların hareketlerin siyasi pozisyonlarındaki ‘katkı dereceleri’ni daha doğru tayin edebiliriz. Buradan hareketle, bu alt başlıkta, incelediğimiz İslâmî hareketlerin ‘ekonomik-siyasi bağımsızlık’ sicilleri ve bunların siyasi rollere dair yapısal etkileri ele alınacaktır.

¹¹⁶² Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 202-203.

5.2.1.Dış Destek Arayışından ‘Öz Yeterlilik’e Müslüman Kardeşler

Güçlü bir mali örgütlenmeye sahip olan Mısır İhvanı, kendi öz kaynaklarını oluşturması ve başka bir kurumun veya devletin fonlamasına ihtiyaç duymayacak bir ekonomik düzene ulaşması bakımından, İslâmî hareketler içerisinde önemli bir örnek teşkil etmektedir. Ancak İhvan’ın kendi kendine yeten bir finansal aktöre dönüşmesi, kurumsal olgunlaşmasıyla ilgili olduğu kadar siyasal rejim yapısının geçirdiği değişimlerle de yakından alakalıdır. Kuruluş yıllarında ‘anayasal monarşi’nin sağladığı görece serbestiyeti dış kaynaklı mali destekler elde etmek için kullanan hareket, otoriter rejim pratiklerinin yoğunlaşmasıyla bu arayışını büyük ölçüde terk etmiş, “dolaylı dış yardım-doğrudan iç ekonomik üretim” modelini devreye sokmuştur. Hareketlerin ortaya çıktıkları dönemlerde nitelikli bir örgütlenme için -sahip oldukları kitleyle orantılı olmayan- büyük ölçekli mali kaynaklara duyduğu ihtiyaç, İhvan’ın dış ekonomik yardım arayışının yıllar geçtikçe azalmasını kısmen izah etse de, otoriter rejim altında ‘başka bir aktörün/ülkenin maşası olma’ ithamıyla yaftalanma riski hareketin ekonomik özerklik arayışlarını daha açıklayıcı bir temele oturtmaktadır. Muhammed Muntasır, bu riski şöyle açıklamaktadır:

“Elbette İhvan içindeki bu farklılık her zaman kararın bağımsızlığına katkıda bulunmuştur çünkü İhvan’ın kararı her zaman bölgesel ya da uluslararası bir destekçiye bağlı değildir. Destek veren her kim olursa olsun bu desteğin karşılığında bir ajandası olduğu aşîkârdır. Dolayısıyla Kardeşler’in mali ve siyasi bağımsızlığının kararların yönlendirilmemesinde büyük etkisi olmuştur.”¹¹⁶³

Hasan el-Benna döneminde Saray’la kurulan yakın ilişkiler, Kudüs Başmüftüsü Hacı Emin el-Hüseyni aracılığıyla Alman heyetiyle temaslar ve Suudi Arabistan Kralı Abdulaziz es-Suud ile kısa süreli yakınlaşma, hareketin hızlıca büyümesinde önemli katkıları olan dış desteklerin kaynağını oluşturmuştur. Değişen konjonktüre göre farklılaşan bu destekler, zaman içerisinde İhvan’ın ABD, Sovyetler ve İngilizler lehine çalıştığına dair çeşitli iddiaların ortaya atılmasına neden olmuştur.¹¹⁶⁴ 1948’de başlayan ve Nasır dönemiyle birlikte zirveye çıkan baskı politikalarının ardından ekonomi

¹¹⁶³ Mısır İhvanı eski resmi sözcüsü Muhammed Muntasır ile yazılı mülakat, 9 Mayıs 2023.

¹¹⁶⁴ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 204-207.

programını güncelleyen hareket, zaman zaman Körfez ülkelerinden ekonomik destekler alsa da büyük ölçüde kendi finans ve bütçe düzenini sağlayacağı yeni bir sürece geçiş yapmıştır. Tabi, tüm bu finansal özerklik çabalarını kolaylaştırıcı bir unsur olarak Suudi Arabistan Kralı Faysal bin Abdülaziz'in İhvan'a sağladığı imkanları da göz ardı etmemek gerekmektedir. 1964-1975 yılları arasında görev yapan Kral Faysal, İhvan üyelerine sığınma hakkı vermesi, cömert mali yardımlar yapması ve hareketin dünya çapında karşılığı olan köklü hayır kurumları inşa etmesine izin vermesiyle, uzun vadeli ve bağımsız bir ekonomi politikasının oluşturulmasında önemli bir işleve sahip olmuştur.¹¹⁶⁵ Nitekim otoriter rejimin baskılarından ötürü yurtdışına kaçan İhvan üyeleri, kurdukları ticari işletmelerle 'diaspora ekonomisi' başlığı altında bu yeni dönemin temellerini atmıştır. Geçmişte yayınevi, madencilik firması, dokuma fabrikası ve reklam şirketleri üzerinden hayata geçirilen ticari teşebbüsler, 1960'larda Körfez ülkelerindeki İhvan mensuplarının artan petrol gelirleriyle paralel olarak elde ettikleri kârları Sedat döneminin liberal atmosferinde ihracat-ithalat firmaları, süpermarketler ve döviz şirketleri üzerinden Mısır'da yatırıma dönüştürmeleriyle daha da tahkim edilmiştir. 1980'lere gelindiğinde bu girişimler, sadece İhvan'ın çalışmalarına sponsor olmakla kalmamış, aynı zamanda hareket mensupları için kâr payı dağıtımlarıyla gelir araçlarına dönüşmüştür.¹¹⁶⁶ Bu dönemde artık İhvan, Körfez ülkelerinin (başta Suudi Arabistan, Katar ve Kuveyt) sağladığı mali fırsatlardan kısmen yararlanmaya devam etse de,¹¹⁶⁷ finans kaynaklarının önemli bir kısmını; kurduğu şirketler, diaspora üyelerinin döviz aktarımları ve üye aidatları üzerinden karşılar konuma gelmiştir.

Mübarek rejiminin ilk yıllarında İhvan'a yönelik tolerans katsayısının yüksek olması, hareketin İslâmî yatırım şirketlerine ağırlık vermesine ve devletin muğlak tepkisi sayesinde İhvan'a mensup zengin(leşen) bir sınıfın ortaya çıkmasına kapı aralamıştır. Sistemik planlamalar doğrultusunda oluşturulan bir ekibin ticari girişimleriyle gündeme gelen bu şirketler, mali başarılarını hareketi finanse etmek ve kadroları istihdam etmek için kullanmıştır. Her ikisi de 1979'da kurulan Uluslararası İslami Yatırım ve Kalkınma Bankası ile Faysal İslami Bankası, İhvan tarafından desteklenen ve yönetimlerinde İrşad Bürosu üyelerinin yer aldığı İslâmî banka yatırımlarına örnek verilebilir. Benzer şekilde,

¹¹⁶⁵ Willi, s. 116.

¹¹⁶⁶ Hazem Kandil, **Inside the Brotherhood**, Cambridge: Polity, 2015, 78.

¹¹⁶⁷ Pargeter, *Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara*, 97.

İhvan üyeleri tarafından idare edilen, ancak mülkiyeti harekete ait olan özel teşebbüslerin sayısı da 1980’li yıllarda ciddi artış göstermiştir.¹¹⁶⁸ “İslami yatırım şirketlerinin yüzde 40’ından fazlası, Müslüman Kardeşler’den olan veya bu davaya sempati duyan kişiler”¹¹⁶⁹ tarafından yönetilir konuma gelmiştir. Diğer yandan, önemli gelir kapılarına dönüşen bu girişimlerden elde edilen mali destek, üye aidatlarıyla tahkim edilmiştir. Gelir düzeyine göre oluşturulan aidat düzeninde, düşük gelirli üyeler gelirlerinin yüzde 1 ile 2’sini, orta gelirli üyeler yüzde 3 ile 5’ini, yüksek gelirli üyeler ise yüzde 5 ile 7’sini harekete vakfetmiştir.¹¹⁷⁰ Tüm bu yatırımlar ve üye aidatları ile mali özerkliğini büyük ölçüde kazanan İhvan’ın, aidatlardan topladığı 14 milyon dolarlık bütçeyi farklı ekonomik girişimlerden kazandığı miktarlarla destekleyerek yıllık 26 milyar dolarlık bir gelir elde ettiği iddia edilmiştir.¹¹⁷¹ Her ne kadar, bu rakam dış destek almayan toplumsal bir hareket için biraz abartılı dursa da, İhvan’ın kendi mali düzenini başarıyla kurduğu yönündeki kanaat göz ardı edilemez bir gerçektir. Elbette burada, otoriter rejim altında yaşanması muhtemel tüm senaryoları hesaba katan finans stratejisinin incelikli bir şekilde düşünüldüğünü de ayrıca vurgulamak gerekmektedir. Bu bağlamda, İhvan’ın ticari faaliyetlerini yönetmek ve bütçesini arttırmak için Hayrat Eş-Şatır’a yüklenen misyon, rejimin dikkatini çekmeyecek görece düşük profilli bir iş adamı olarak küçük ve orta ölçekli işletmeleri kurmak ve denetlemek şeklinde olmuş, bu sayede İhvan’ın mali kaynaklarının doğrudan hedef haline gelmeden tedrici bir şekilde genişletilmesi mümkün kılınmıştır. İhvan kadroları arasında güvenilirliğiyle tanınan Eş-Şatır, mali ve örgütsel yetenekleri dolayısıyla zamanla hareket içerisinde kilit bir aktör haline gelmiştir.¹¹⁷² Nitekim Mübarek rejimi İhvan’a karşı sert tedbirlerini yoğunlaştırmaya başladığında, hareketin mali kaynaklarını ve bunlardan sorumlu isimlerini öncelikli hedef haline getirmiştir.

1992’de İhvan’ın gizli bir finans aracına dönüştüğü ve çeşitli darbe planlarını kamufle ettiği iddiasıyla Salsabil bilgisayar şirketine yapılan operasyonda, ortağı Hasan Malik ile birlikte tutuklanan Hayrat Eş-Şatır, 2000’lerin ikinci yarısında hareketin üst düzey liderlerine ve finansçılara yönelik tutuklama dalgasında da Mübarek rejimi tarafından

¹¹⁶⁸ Al-Awadi, *In Pursuit of Legitimacy: The Muslim Brothers and Mubarak*, 66-71.

¹¹⁶⁹ Al-Awadi, *In Pursuit of Legitimacy: The Muslim Brothers and Mubarak*, 133.

¹¹⁷⁰ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 150.

¹¹⁷¹ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 209.

¹¹⁷² Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 150.

en önemli hedeflerden biri olarak görülmüştür. İhvan'ın dış desteğe ihtiyaç duymaksızın kendi mali organizasyonunu olgunlaştırmasının, hareketin ayakta kalmasını sağlayan en önemli güç unsurlarından biri olduğunu fark eden Mübarek, bu dönemde doğrudan ticari girişimleri hedef almış ve 70 adet İhvan menşeli şirketin mal varlıklarını dondurmıştır.

Rejimin İhvan'ı yıpratmaya yönelik yeni stratejisi, yaklaşık 90 milyon dolarlık bir gelir kaybının yanı sıra hareketin en önemli finansçılarının 'kara para aklamak' ve 'terörü finanse etmek' suçlamalarıyla askeri mahkemelerde yargılanmalarına sebep olmuştur.¹¹⁷³

Diğer yandan, güçlü örgütsel kabiliyeti sayesinde mali kaynaklarına yönelik operasyonları en az hasarla atlatmaya çalışan İhvan, finans işlemlerinde İrşad Bürosu'nu yetkili kılan merkezi karar alma süreçlerinden maksimum oranda istifade etmiştir. Hareket, her ne kadar şirketlerine ve finansçılarına yönelik kapsamlı operasyonlar sebebiyle önemli kayıplar yaşasa da, mali örgütlenmenin merkeziliği baskı düzeninin İhvan'ın kaynaklarına köklü bir darbe vurmasını engellemiştir. Diğer bir ifadeyle, bu operasyonlar İhvan'ı bütçe planlamasını birkaç seneliğine değiştirmek zorunda bıraksa da, mali düzenin ve kurumların varlığında ciddi bir zarara neden olmamıştır. Nitekim kriz döneminde kaynakların dağıtımında bir otorite boşluğu oluşmamış, mali disiplin büyük ölçüde muhafaza edilmiştir.¹¹⁷⁴ Bu sayede İhvan, hem örgütsel devamlılığını garanti altına almış hem de otoriter rejimin sindirme politikalarına karşı mali özerkliğini önemli bir kalkan olarak kullanmıştır.

Sisi'nin askeri darbeye iktidara gelmesinin ardından İhvan'ın mali kaynaklarına yönelik geniş boyutlu yeni bir yıpratma politikasına başvurması da, hareketin finansal özerkliğinin otoriter rejim tarafından nasıl bir tehdit olarak algılandığını göstermesi bakımından kayda değerdir. Darbeden hemen sonra İhvan'ın işletmelerini ve finansal varlıklarını donduran Sisi rejimi, sosyal hizmet ve insani yardım kurumlarına da el koymuştur.¹¹⁷⁵ Bugüne kadar tavizsiz bir şekilde sürdürülen bu baskı politikası, "Mübarek'in, Kardeşler'in etkinliğini kırmaya yönelik en büyük darbeyi vurmaya amaçlayan stratejisinin devamı niteliğindedir."¹¹⁷⁶ Kısacası, tarihsel tecrübeler ışığında şekillenen İhvan'ın ekonomi-politik perspektifi, "dolaylı dış yardım-doğrudan iç

¹¹⁷³ Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 122.

¹¹⁷⁴ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 210-211.

¹¹⁷⁵ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 158.

¹¹⁷⁶ Mercan, *Müslüman Kardeşler'in Yükselişi ve Düşüşü*, 210.

ekonomik üretim” modelinde karar kılmış, bunun sağladığı mali bağımsızlık, bir yandan otoriter rejim karşısında önemli bir avantaja dönüşürken, diğer yandan rejimin hareketi sıkıştırmak için başvurduğu baskı ve zulümlerin temel odak noktalarından biri haline gelmiştir.

Siyasi bağımsızlık noktasında da ekonomik özerklikle görece paralel bir yol izleyen Mısır İhvanı, kuruluş döneminde Saray’la ilişkilerini dolaylı bir bağımlılık üzerine kurarken, otoriter rejim pratikleriyle birlikte -büyük ölçüde zorunlu olarak- daha bağımsız siyasi karar alma süreçleri takip etmiştir. Nasır’ın müzakereye kapalı tavrının aksine, Sedat ve Mübarek dönemlerinde fırsat bulduğu durumlarda siyasal otoriteyle uzlaşma seçeneğini kullanan İhvan, gerek takip ettiği siyasi felsefe gerekse de maruz kaldığı baskıların ürettiği korku ortamı sebebiyle pragmatist yaklaşımlara sıklıkla başvurmuştur. Ancak, bu dönemlerde açılım politikalarının kısa sürede yerini baskı ortamlarına bırakması, İhvan’ın rejimle müzakerelerinin kalıcı bir siyasi bağımlılıkla sonuçlanmasını engellemiş, kendi bağımsız politikasını takip etmesini kaçınılmaz kılmıştır. Her şeye rağmen, “İhvan’ın karar alma özerkliğinin harici etkilere tamamen bağımsız olduğunu iddia etmek” imkan dahilinde görünmemektedir.¹¹⁷⁷

Diğer yandan, İhvan’ın başka ülkelerden aldığı destekler de siyasi bağımsızlığı hususunda tartışmaya açılmıştır. Katar ve Suudi Arabistan başta olmak üzere Körfez ülkeleriyle -sıklığı ve derecesi değişse de- devlet düzeyinde ilişkiler geliştiren İhvan, siyasi kararlarında bu ülkeleri hesaba katmak zorunda kalmıştır. Suudi Arabistan’la oldukça değişken bir ilişki tarihine sahip olan hareket, Riyad Yönetimi tarafından bir yandan bölgesel güç rekabetleri kapsamında zaman zaman Mısır ve İran’a karşı desteklenmiş diğer yandan Mısır’da siyasi bir güç unsuruna dönüşmesi ve başka bölge ülkeleriyle yakınlaşması ihtimalleri üzerinden tehdit olarak algılanmıştır.¹¹⁷⁸ Kurulan ilişkinin inişli çıkışlı mahiyeti, İhvan’ın siyasi kararlarında kimi zaman Suudi Arabistan’ı göz önünde bulundurmasını gerektirse de, 1990’lı yıllarla birlikte görece ‘düşmanlık’ seviyesine evrilen bu bağlantı, hareketin Riyad Yönetimi’yle siyasi bir bağımlılık içerisine girmesine mani olmuştur. Bilakis, Riyad’ın Sisi darbesinin destekçileri arasında

¹¹⁷⁷ Mercan, *Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü*, 193.

¹¹⁷⁸ İsmail Numan Telci ve Mehmet Rakipoğlu, “Suudi Arabistan’ın Müslüman Kardeşler Politikası: 1932-2016”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt Nu. 13, Sayı. 1, (Nisan 2018), 163.

yer alması, İhvan'ın Suudilerden tamamen ayrıışan ve bağımsızlaşan bir yol izlemesi sürecini pekiştirmiştir. Katar'la sağlanan irtibatın çerçevesi ise Suudi Arabistan'a nazaran biraz daha farklı olmuştur. Her ne kadar Katar'ın İhvan'a desteğinin yeni bir olgu olduğu öne sürülse de, diğer Körfez ülkeleri gibi Katar da Nasır döneminden itibaren hareketin üyelerine ev sahipliği yapmıştır.¹¹⁷⁹ Ancak, diğer ülkelerin hemen hepsinin bir zaman sonra İhvan'a sırtını dönmesine karşın Katar'ın desteğinin uzun vadeli olmasının altında yatan sebep, Körfez dışı ittifaklar ve açılımlar oluşturmak amacıyla, ülkelerinden sürgüne gönderilmiş pek çok ismi kabule ilişkin genel yaklaşımında saklıdır.¹¹⁸⁰ Katar'ın İhvan'a ılımlı bakışı ideolojik bir zeminden ziyade daha stratejik bir arka plana yaslanmaktadır. Suudi Arabistan'ın diplomatik yörüngesinden ayrılıp özgün bir konum elde etmek isteyen Katar, ufak bir ülke olması ve az sayıda bir nüfusa sahip olması bakımından, İhvan üyelerinin entelektüel birikimlerinden yararlanarak hem ülkedeki eğitim sistemini yeniden dizayn etme imkanı bulmuş hem de bölgesel olaylara kayıtsız kalmadığını göstererek kendisine alternatif bir pozisyon inşa etmiştir. Emirlik ailesi içerisindeki güç rekabetlerini de dolaylı olarak ilgilendiren bu politika, yerel nüfusunun büyüklüğü ve çeşitliliği bakımından diğer Körfez ülkelerinden farklılaşan Katar'ın, İhvan'ı bir güvenlik tehdidi olarak görmesini engellemiştir. Diğer yandan, maruz kaldığı baskılar ve alternatif sürgün coğrafyası arayışları sebebiyle Katar'ı bir sığınak olarak gören İhvan'ın bu ülkedeki varlığını ülke içi ve bölgesel dengeleri muhafaza ederek sürdürmesi, Katar-İhvan ilişkilerinin uzun vadeli stratejik bir ilişkiye dönüşmesine fırsat vermiştir.¹¹⁸¹ Nitekim Katar, Mursi iktidarı döneminde Mısır'a en fazla ekonomik ve siyasi destek veren iki ülkeden biri olmuştur.

İhvan'ın siyasi destekçisi olan diğer bir ülke olarak Türkiye ise, sadece hükümet düzeyinde değil sivil toplum bağlamında da Mısır'a önemli katkılar sunmuştur. Mübarek rejiminin devrilmesinin ardından resmi temasların yanı sıra seçime girecek partilere 'know-how' desteği vermesiyle öne çıkan Türkiye, İhvan iktidarı için kritik bir ülke

¹¹⁷⁹ Courtney Freer, **Rentier Islamism: The Influence of the Muslim Brotherhood in Gulf Monarchies**, Oxford: Oxford University Press, 2018, 95.

¹¹⁸⁰ David Roberts, "Qatar and the Muslim Brotherhood: Pragmatism or Preference?", **Middle East Policy**, Cilt Nu. XXI, Sayı. 3, (2014), 91.

¹¹⁸¹ Roberts, s. 92.

olarak kodlanmıştır.¹¹⁸² Bu çerçevede, Hürriyet ve Adalet Partisi, seçimler sırasında ve sonrasında AK Parti'nin siyasi ve ekonomik uzmanlığını memnuniyetle karşılamış ve Türkiye'yi model aldığını ortaya koymuştur.¹¹⁸³ Tarafların dış politika söylemlerinin genel hatlarıyla örtüşmesi ve siyasi yaklaşımlarının görece paralellik arz etmesi, İhvan saflarında Türkiye modeline yönelik coşkuyu daha da arttırmıştır.¹¹⁸⁴ Ancak, Katar ve Türkiye ile geliştirilen sıcak ilişkiler, İhvan iktidarının ömrünü uzun kılmaya ve Sisi darbesini engellemeye yetmemiştir. Her şeye rağmen, Katar'ın uzun yıllardır devam eden ve Türkiye'nin ise AK Parti döneminde ortaya çıkan desteği, İhvan üyelerinin rejimin baskılarından kurtulmak için sığınak olarak bu ülkeleri tercih etmelerinde önemli bir etken olmuştur. Öte yandan, bu tablodan yola çıkarak, Katar ve Türkiye ile kurduğu ilişkilerin, İhvan'ın siyasi kararlarında bir bağımlılık ilişkisi oluşturduğunu söylemek de yanlış olacaktır. Her iki ülkeyle yaptığı fikir alışverişlerine önem veren hareket, siyasi bağımsızlığını koruma noktasında ise ısrarcı olmuştur. Geçmişte Mısır'daki otorite unsurlarıyla veya Suudi Arabistan gibi bölgesel ülkelerle kurduğu ilişkilerde bağımlılık ve zorunluluk yaratacak bir düzlemde kaçındığı gibi, bu iki ülkeyle de -ilişki yoğunluğu daha fazla olsa da- siyasi özerkliğini ihlal etmeyecek boyutta bir bağlantı kurmaya gayret etmiştir. Dolayısıyla, hareketin karar alma süreçlerinde büyük ölçüde bu özerklikten istifade ettiğini söylemek mümkündür.

Sonuç olarak; farklı zaman dilimlerinde farklı aktörlerden ekonomik ve siyasi destekler alan İhvan, konjonktürel şartların icbarı ve örgütsel ilkelere bağlılığı gereği, karar alma süreçlerine doğrudan etki edecek düzeyde bir bağımlılık ilişkisi kurmaktan uzak durmuştur. Hizbullah ve Hamas'ın dış aktörlerden aldığı kayda değer destekleri hesaba kattığımızda İhvan'ı bu hareketlere kıyasla daha zayıf bir siyasi rol üstlenmeye sevk ettiği izlenimi veren bu özerklik, hareketin Mısır'daki otoriter rejim tarafından 'başka bir ülkenin kuklası olduğu' suçlamasıyla mücrimleştirilmesine engel olması bakımından bir avantaja dönüşmüştür. Ancak, pek çok toplumsal ve siyasi hareketin başarısız olduğu 'öz yeterlilik'e ulaşma kabiliyeti, İhvan'ı otoriter rejimin zulümlerinden koruyamamış,

¹¹⁸² Edip Asaf Bekaroğlu, "Justice and Development Party and Muslim Brotherhood in the "Arab Spring": A Failed Post-Islamist Interaction to Transform the Middle East", **PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt Nu. 2, Sayı. 1, (2016), 10.

¹¹⁸³ Beatrix Futák-Campbell ve Hylke de Sauvage Nolting, "Turkey as Normative Power: Connections with the Muslim Brotherhood during the Arab Spring", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt Nu. 19, Sayı. 74, (2022), 12.

¹¹⁸⁴ Monier ve Ranko, "The Fall of the Muslim Brotherhood: Implications for Egypt", 118.

siyasal düzenin değişimi için en güçlü alternatif aktör olması hasebiyle şiddet ve baskının doğrudan muhatabı kılmıştır. Demokratik seçimler ve olağan siyasal şartların varlığında harekete önemli imkanlar sağlayabilecek olan ekonomik ve siyasi bağımsızlık, Mısır konjonktüründe İhvan için makro boyutlu bir fırsatlar kümesi yaratmaktan uzak olmuştur. Dolayısıyla, toplumsal hareketlerin ve İslâmî yapılanmaların siyasi performanslarında önemli bir değişken olan ‘ekonomik-siyasi özerklik’, rejim ve sistem bağlamsallığı çerçevesinde farklı sonuçlar doğurabilmektedir. Nitekim İhvan için en başarılı yapısal şartları ihdas etmesi beklenen bu örgütsel kabiliyet, belli açılımlar sağlamakla birlikte bütüncül siyasi kazanımlara kapı aralamamıştır.

5.2.2.Sponsor-Vekil İlişkisinde Hizbullah’ın Konumu: Kukla mı, Fail mi?

Zayıf devlet statüsü dolayısıyla dış aktörlerin etkisine fazlasıyla açık olan Lübnan’da, siyasal partilerin önemli bir kısmı, küresel ve bölgesel rekabetlerin bir parçası olarak başka ülkelerin ekonomik ve siyasi desteklerinden yararlanmaktadır.¹¹⁸⁵ Bu partilerden biri olarak Hizbullah, kuruluşundan bu yana İran ve Suriye’den aldığı mali, siyasi ve lojistik desteklerle, ülkede en fazla dış yardım alan yerel aktör olarak kodlanmıştır. DeVore ve Stähli’ye göre, devlet dışı aktörlerin başka bir devletin sponsorluğuna başvurması çeşitli kolaylıklar sağladığı gibi kimi kısıtlılıklara da neden olabilmektedir. Bu bağlamda, maaşları düzenli karşılamak ve sosyal yardım faaliyetlerini sürdürmek bakımından kalifiye personel istihdam etme imkanı, dış yardımın öncelikli avantajı olarak sunulmuştur. Bu aktörlerin sponsorluk ilişkilerinden sağladığı diğer imkanlar ise, a) silah temininde kolaylık, b) güvenli sığınak alanları oluşturularak etkili karar alma süreçleri ihdas edilmesi ve kurumsal yönetime elverişli koşulların teşvik edilmesi, c) siyasi destek aracılığıyla uluslararası platformlarda meşruiyet sağlanması ve d) örgütsel verimlilik desteği sunulması şeklinde sıralanmıştır. Devlet dışı bir aktörün yabancı bir ülkenin sponsorluğundan yararlanmasını engelleyen faktörler ise, yardım alan aktörün organizasyon kültüründe var olan sıkıntılar, gelen yardımları doğru bir şekilde değerlendirebilecek nitelikli insan gücünün olmayışı ve sponsor ülkelerin devlet dışı aktörlerin yaşadığı sorunlarla ilgili deneyim eksiklikleri olarak ifade edilmiştir. Buna

¹¹⁸⁵ Zinat Hassan, “Regional Geopolitical Conflict and the Fragile State: Foreign Influence and Lebanon’s Sovereignty,” Iyad Muhsen AlDajani ve Martin Leiner (Ed.), **Reconciliation, Heritage and Social Inclusion in the Middle East and North Africa** içinde (443-462), Cham: Springer, 2022.

göre, “örgütsel kültürleri yolsuzluk ve kayırmacılıkla dolu olduğunda, gruplar kaynakları israf edecek ve silahlanmayı kötüye kullanacak; bir örgüt doğru insan sermayesi türlerini yetiştiremezse, gelişmiş ekipmanlar kullanılmadan kalacak veya kötüye kullanılacak; son olarak, yardım alan aktörün karşılaştığı sorunlar niteliksel olarak bağışçının anladıklarından farklı olduğunda, bağışçının kurumsal rehberliği ters tepebilecektir.” Dolayısıyla, DeVore ve Stähli, devlet dışı silahlı bir aktörün etkinliğini, hem sponsorunun cömertliği hem de alıcı aktörün örgütsel nitelikleri üzerinden izah etmektedir. Örneğin, benzer oranda dış yardımlar almalarına karşın, Filistin Kurtuluş Örgütü’nün yolsuzluk ve kayırmacılıkla anılan performansının aksine, Hizbullah İran’dan gelen mali, siyasi ve lojistik destekleri en verimli şekilde kullanmıştır. Diğer bir ifadeyle, İran sponsorluğu ve Suriye’nin yardımları, Hizbullah’ın büyümesi için gerekli bir ön koşul olsa da, hareketin siyasi ve askeri başarı sağlamasında tek başına yeterli bir fonksiyon işlevi görmemiş, Hizbullah’ın örgüt kültürü ve kurucu kadrosunun niteliği, Lübnan’da elde ettiği pozisyonda kritik öneme sahip olmuştur.¹¹⁸⁶

Hamzeh’e göre, Hizbullah’ın bütçesi dört gelir kaynağına dayanmaktadır. İran’dan gelen mali yardım, bu kaynakların en önemlisini teşkil etmektedir. Yıllık 100 milyon dolar ile 1 milyar dolar arasında farklı rakamların telaffuz edildiği İran yardımlarına askeri harcamaların dahil olmadığı iddia edilmektedir. Her ne kadar Rafsancani ve Hatemi Yönetimleri sırasında bu miktarlarda ciddi bir kesintiye gidildiği öne sürülse de, yardımların kaynağının doğrudan Veli-i Fakih Ayetullah Ali Hamaney’e bağlı kuruluşlar ve hayır kurumları olduğu düşünüldüğünde, değişen yönetimlere ve hükümetlere göre ciddi miktarda farklılıkların yaşanması çok olası görülmemektedir. İkinci mali kaynak olarak halkın yıllık gelirinin beşte birine denk gelen ‘humus’ paraları, Hizbullah’ın çeşitli faaliyet alanlarında değerlendirilen önemli bir miktara tekabül etmektedir. Diasporada yaşayan kişiler, gruplar, şirketler üzerinden yapılan bağışlar ise, üçüncü gelir kaynağını teşkil etmektedir. Son olarak; süpermarketler, benzin istasyonları, inşaat firmaları, seyahat acenteleri, off-shore şirketleri-bankaları ve döviz büroları üzerinden oluşturulan ticaret ağları ve yatırımları, Hizbullah’ın mali kaynakları arasında kayda değer bir yere sahiptir.¹¹⁸⁷ Diğer yandan, Hizbullah’ın legal faaliyetlerinin yanı sıra, Latin Amerika ve Afrika’da elmas ticaretinden uyuşturucu kaçakçılığına kadar farklı illegal girişimler

¹¹⁸⁶ DeVore ve Stähli, s. 332-336, 350-352.

¹¹⁸⁷ Hamzeh, *In the path of Hizbullah*, 63-64.

içerisinde bulunduğu da öne sürülmektedir.¹¹⁸⁸ Bu iddiaları reddeden Nasrallah,¹¹⁸⁹ Hizbullah'ın mali örgütlenmesini hedef alan ABD yaptırımlarına meşruiyet kaynağı oluşturan bu tarz haberleri yalanlayarak, “Hizbullah'ın bütçesinin, gelirlerinin, giderlerinin, yediği ve içtiği her şeyin, silahlarının ve roketlerinin İran İslam Cumhuriyeti'nden geldiğini”¹¹⁹⁰ ifade etmiş, böylece yaptırımların harekete herhangi bir etkisi olmayacağını zikretmiştir. Bu bağlamda Berti, “Hizbullah'ın dünyadaki en büyük devlet destekli örgüt olmaya devam ettiğini, İran fonlarının, örgütün hem kurulmasında hem de çalışır durumda tutulmasında kritik öneme sahip olduğunu ve askeri faaliyetlerini ve siyasi-sosyal programlarını desteklemede çok önemli rol oynadığını” savunmaktadır.¹¹⁹¹ Ancak, her ne kadar İran'ın yardımları Hizbullah için kritik bir öneme sahip olsa da, Nasrallah'ın bu ifadelerinin, İran haricinden gelen mali yardımlar sebebiyle belli kişilerin, kuruluşların ve şirketlerin yaptırımlara maruz kalmasını önlemek amaçlı stratejik bir açıklama olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira Hizbullah, İran yardımları haricinde mali kaynaklarını (yine benzer düşünceye sahip kişiler ve şirketler üzerinden) çeşitlendirme hususunda uzun zamandır kurumsal tecrübeye eriştiğini ispat etmiş, İran'la mali ilişkilerini kuruluşundan bu yana ‘bütüncül bağımlılık’tan ziyade ‘görece bağımlılık’ seviyesinde muhafaza etmeye çalışmıştır.¹¹⁹² Nitekim 1985 tarihli bir CIA bildirisinde dahi, İran'ın Hizbullah'a verdiği desteği kesmesi durumunda hareketin büyümesi yavaşlayacak olsa da, Hizbullah'ın maddi ihtiyaçlarını kendi başına karşılayabileceği ifade edilmiştir.¹¹⁹³ Burada Hizbullah'ın tam bağımlılık ilişkisi geliştirmediğine yaptığımız vurgu, yapısalcı bir “İran sponsorluğu” okuması yerine Hizbullah'ın failliğinin de bu yapısal faktör içerisinde hareket kabiliyetine sahip olduğuna dair yaklaşım tercihimizi izah etmek içindir. Yoksa İran'ın Hizbullah'a olan düzenli

¹¹⁸⁸ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 70-71.

¹¹⁸⁹ “Hezbollah denies U.S. accusations of drug trafficking”, **Reuters**, 19 Ocak 2018.

¹¹⁹⁰ “In first, Hezbollah confirms all financial support comes from Iran”, **Al Arabiya**, 25 Haziran 2016.

¹¹⁹¹ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 69.

¹¹⁹² Norton, s. 110.

¹¹⁹³ “Iranian Involvement with Terrorism in Lebanon”, **Central Intelligence Agency**, 26 Haziran 1985. <https://v5.airtableusercontent.com/v1/16/16/1683381600000/1Sg0NDLPlsgnH0mDc5o1zQ/HsVx1gRz5qLm3FsRm6cXYBIVz7Q3MtT7pIFY2IzuEYITkWGqDDq1aUnspdYQfl4qLpaCZaajhlKfw5N6zX-HeasJVSLPH1C6C7o9LlcRjftWwKtPn87UEp7k-TIfRf6bZSx4NV58t6tGom8TjEg39W5rUZr9aU7RVOMHWMOWVcU/GYs08uPX6c9OmzizqOwJeq9kFXAiDf2HGMpYuZbJhw0>.

desteğinin, hareketin deneme-yanılma üzerine kurulu kısa vadeli hedef ve stratejiler yerine uzun vadeli makro planlamalar yapmasına fırsat verdiğini göz ardı edemeyiz.¹¹⁹⁴

İdeolojik tabiyeti sebebiyle İran'ın sunduğu mali desteklerden maksimum oranda faydalanan Hizbullah, en az ekonomik imkanlar kadar etkili olan askeri ve siyasi desteklerden de önemli oranda istifade etmiştir. Kuruluşundan bu yana İran'dan doğrudan ya da dolaylı olarak askeri eğitim ve teçhizat desteği alan hareket, yıllar içerisinde 'yerel özerklik düzeyi'ni pek çok alanda arttırsa da, askeri ilişkiler konusunda İran'la her zaman sıkı irtibat kurmaya devam etmiştir.¹¹⁹⁵ Hizbullah'ın varlık nedenlerinden biri olan İsrail'le mücadelede İran'ın desteği önemli bir değişken konumunda iken, İran'a Doğu Akdeniz'de stratejik bir varlık imkanı sunması bakımından da Hizbullah'a sunulan destek anlamlı hale gelmektedir. Hizbullah'ın Lübnan'da güçlenmesi ve Batı'nın ve İsrail'in bu ülkedeki etkisinin sınırlandırılması, sadece Hizbullah'ın hedefleri açısından değil, aynı zamanda İran'ın bölgesel stratejisinin başarısı noktasında da kritik bir işleve sahiptir. Bu sebeple, "İran ile Hizbullah arasındaki ilişki zamanla karşılıklı bağımlılık ilişkisine dönüşmüştür."¹¹⁹⁶ Benzer bir durum, Suriye ile ilişkiler bağlamında da geçerli olmuştur. Emel'le yakın ilişkiler içerisinde olmasına karşın, İran'ın arabuluculuğunda Hizbullah'a lojistik destek ve Beka Vadisi etrafında sığınak imkanı sağlayan Suriye, Taif Anlaşması sonrasında Lübnan'daki varlığı ile Hizbullah'ın silahlarının devamlılığı ve siyasi faaliyetlerinin kısıtlanmasına engel olma hususunda garantör görevi görmüştür.¹¹⁹⁷ Diğer yandan, Hizbullah'ın İran'la uzun vadeli stratejik bağları Suriye'nin jeopolitik konumu sayesinde mümkün olurken, Suriye silah sevkiyatı için önemli bir geçiş güzergahı görevi görmüştür. Buna karşılık, Saouli'nin ifadesiyle, Hizbullah da Suriye'de Esad rejimi için birden fazla amaca hizmet etmiştir. İlk olarak, Hizbullah'ın savaş pozisyonunu muhafaza ederek İsrail ve onun Batılı destekçileri üzerindeki baskıyı sürdürmesi, Esad'a siyasi ve diplomatik bir avantaj sağlamıştır. İkincisi, Hizbullah'ın varlığı ve faaliyetleri, Suriye'nin bölgesel hasımları tarafından kuşatılma stratejisini engellemiştir. Son olarak ise, Filistinli direniş gruplarına verdiği destek, yerel düzeyde ve Arap siyasi dinamikleri içerisinde

¹¹⁹⁴ Marc R. DeVore, "Exploring the Iran-Hezbollah Relationship: A Case Study of How State Sponsorship Affects Terrorist Group Decision-Making", **Perspectives on Terrorism**, Cilt Nu. 6, Sayı. 4/5, (2012), 93.

¹¹⁹⁵ El Husseini, s. 809-810.

¹¹⁹⁶ Saouli, *Hezbollah: Socialisation and Its Tragic Ironies*, 150.

¹¹⁹⁷ Worrall, Mabon ve Clubb, s. 113-115.

Suriye'nin kendisini 'sebat kalesi' olarak meşrulaştırmasını sağlamıştır.¹¹⁹⁸ Dolayısıyla, Hizbullah'ın Suriye ile kurduğu ilişki de 'bütüncül bir bağımlılık' yerine 'karşılıklı bağımlılık' seviyesinde olmuştur. Nitekim Esad Yönetimi'nin devrilmesini İsrail'in bölgede güçlenmesi ve kendi stratejik hesaplarının zarar görmesi üzerinden açıklayan Hizbullah, büyük bir risk alarak, Suriye İç Savaşı'na dahil olmuştur.

Hizbullah'ın İran öncülüğündeki 'direniş eksen'i' kapsamında üstlendiği stratejik pozisyon da, hareketin kalıcı mali ve siyasi destekler elde etmesinde etkili olmuştur. Filistin direniş gruplarının eğitilmesi ve desteklenmesi noktasında önemli bir fonksiyon üstlenen Hizbullah, İran'dan Filistin'e yapılan silah sevkiyatlarının organize edilmesinde de başrolde bulunmuştur. ABD ve İsrail'in bölgedeki hegemonyasının reddine dayanan bu eksen, Şii-Sünni ayrımını 'direniş' paydasında çözüme kavuşturma hedefiyle Hizbullah'a önemli bir misyon yüklemiştir.¹¹⁹⁹ Suriye İç Savaşı sebebiyle Hamas'ın bir süre bu ekseninde pasif bir aktör olarak konumlanması, eksenin işlevselliğini ve Hizbullah'ın pozisyonunu sorgulamaya açsa da, son dönemde Hamas'ın tekrar aktif bir şekilde sürece katılması Hizbullah'ın yerel ve bölgesel rolü kapsamında ekonomik ve siyasi olarak desteklenmesi zarureti tahkim etmiştir. Bu bağlamda, Suriye, Lübnan'da bulunduğu süre zarfında sadece Hizbullah'ın askeri kapasitesine müsaade etmekle kalmamış, aynı zamanda -büyük ölçüde İran'ın baskısıyla- dolaylı şekilde bu kapasiteyi genişletecek yolların önünü açmak durumunda kalmıştır. Siyasi desteğin kapsamını da etkileyen bu yaklaşım, 2005'te Suriye'nin ülkeden geri çekilmesinin ardından Hizbullah'ı 'direniş eksen'i' çıkarlarına hizmet eden ve Suriye-İran yanlısı olarak bilinen "8 Mart koalisyonu"nu oluşturmaya sevk etmiştir. Benzer şekilde, İran da Hizbullah'ı sadece İsrail karşıtı mücadele bağlamında değil 'direniş eksen'i'nin bölgesel diğer stratejileri adına kritik bir konumda gördüğü için tüm boyutlarıyla desteklemiştir. Bütün bu destekler, Hizbullah'ı Lübnan içerisinde güçlü bir siyasi aktör haline getirmekle kalmamış, hareketin 'sadık müttelikleri' sayesinde uluslararası arenada meşruiyet kazanmasına da imkan sunmuştur.¹²⁰⁰

¹¹⁹⁸ Saouli, *Hezbollah: Socialisation and Its Tragic Ironies*, 150-151.

¹¹⁹⁹ El Hussein, s. 811-812.

¹²⁰⁰ May, s. 122-125.

Hasan İzzeddin, Hizbullah'ın İran ve Suriye ile ilişkilerinin mahiyetini şu şekilde yorumlamaktadır:

“İran, hiçbir zaman Hizbullah'tan ‘şunu veya bunu yapmanızı istiyoruz’ şeklinde bir talepte bulunmadı. Biz direniş gösterdiğimiz zaman, bazıları gerçekleştirdiğimiz operasyonun Suriye'nin ajandasına hizmet amacıyla yapıldığını söylüyordu mesela. Bu kesinlikle doğru değil. Bu direniş, tarihi boyunca hiçbir zaman başkasının ajandası için bir operasyon gerçekleştirmedir... Hizbullah en başından beri dikkatli bir şekilde çalışmalarını yürütüyor, gerekli araştırmaları ve okumaları yapıyor ve en nihayetinde Lübnan'ın ve halkın maslahatı için üzerine düşen her şeyi yapıyor. İran ve Suriye ile ilişkiler stratejik ilişkilerdir. İran olmasa direniş bugün geldiği aşamaya gelemezdi. Biz bunu inkar etmiyoruz. Düşmanla mücadelemizde Suriye'nin desteği olmasaydı, direniş bu başarıya ulaşamazdı. Dolayısıyla bu hareket, Suriye ile müttefik olmaktan ve İran için stratejik bir ortak olmaktan dolayı gurur duymaktadır. Ancak bu ilişki bizim İran'a bağlı olduğumuz anlamına gelmiyor. Bizim İran'la ilişkimiz stratejik bir ilişkidir. Bunun yanında dini merci' ile bir bağımız vardır. Bu durum da bizim ulusal kimliğimize ve Lübnanlı kimliğimize etki etmemektedir. Biz bu vatanın evlatları olmaktan, Cebel Amil'in evlatları olmaktan gurur duyuyoruz.”¹²⁰¹

Sonuç olarak; Lübnan'ın devlet yapısının ortaya çıkardığı açıkları başarılı bir şekilde değerlendiren Hizbullah, İran ve Suriye'den aldığı destekleri, ‘direniş gündemi’ ve ‘silahları’ sorgulamaya açılmayan ‘güçlü bir siyasi aktör’ olarak kabul görmesi yolunda araçsallaştırmıştır. Dış sponsora sahip olan pek çok Lübnanlı aktörün aksine Hizbullah'ın ülkedeki konumunu tahkim etmesi, aldığı desteğin büyüklüğü ve mahiyetiyle ilgili olduğu kadar, bu destekleri verimli bir şekilde kazanıma çeviren nitelikli bir örgüt yapısına sahip olmasıyla da irtibatlıdır. Diğer yandan, İmam Humeyni sonrası Velayet-i Fakih makamıyla bağlantısında görece ‘özerklik’ kazanan hareket, İran'la körü körüne bir ilişki kurmak yerine, Lübnan siyasetine ve toplumuna has durumları hesaba katan ‘açılım politikası’nı cari kılmıştır. Bu bağlamda, Hizbullah'ın siyasi meselelerin yanı sıra

¹²⁰¹ Hizbullah milletvekili Hasan İzzeddin ile kişisel görüşme, Lübnan, 20 Mayıs 2023.

bazı askeri ve ideolojik meselelere ilişkin karar süreçlerinde de -yıllar geçtikçe- daha bağımsız bir pozisyon elde ettiği savunulmuştur.¹²⁰² Ancak, İran'la olan ittifakı, zaman zaman Hizbullah'ı hedeflerinin önceliklendirilmesi hususunda zor durumda da bırakabilmektedir. Suriye İç Savaşı'na müdahil olma kararında olduğu gibi, 'bölgesel bir silahlı aktör' ile 'yerel bir siyasi aktör' kimlikleri arasında iç kamuoyuna açıklaması zor ikilemler yaşayan hareket, Lübnan'daki nüfuzunu tüm alanlarda genişleten bir vasatta 'direniş eksenini' farklı bileşenlerini koordine etme görevini de kaçınılmaz olarak üstlenmiştir.¹²⁰³ Bu iki rolü arasındaki dengeyi bugüne kadar büyük ölçüde başarıyla yönettiği görülen Hizbullah'ın, rakipleri tarafından 'silahlı siyasi gücüne dayanak kıldığı' suçlamalarını politik pratikleriyle görece bertaraf ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Fakat zayıf devlet faktörünün müsaade ettiği bu konjonktürün, Lübnan'da yakın gelecekte siyasi düzenin değişmesi durumunda önemli handikaplarla karşılaşması kaçınılmaz gibi durmaktadır. Buna önlem olarak, aldığı dış yardımları İsrail'le mücadele ve kendi tabanını muhafaza etme yolunda verimli bir şekilde kullanan hareket, kırmızı çizgilerini koruyan ittifak ilişkilerini sağlamlaştırmak ve ülkedeki siyasi rolünü uzun vadeli pekiştirmek için de sponsor desteğinden dolayı olarak yararlanmaktadır. Elbette bu, Hizbullah'ın, herhangi bir sebepten ötürü dış kaynaklı ekonomik ve siyasi yardımlarından mahrum kalması durumunda, Lübnan'daki tüm fonksiyonunu kaybedeceği anlamına da gelmemektedir. Böyle bir senaryoda Hizbullah'ın gücünde önemli bir azalış olma ihtimali yüksek olmakla birlikte, Lübnan siyaset sahnesinde tamamen pasif bir aktöre dönüşeceği yorumları çok gerçekçi durmamaktadır. Dolayısıyla, dış yardımların çarpan etkisi yaratmasıyla bugünkü güç konjonktürünü ortaya çıkaran denklemin, Hizbullah'ı yerel bir aktör olarak var eden 'kendine has imkanlar'ın üzerine inşa edildiğini söylemek daha doğru olacaktır.

5.2.3.Hamas: Dış Desteği Çeşitlendirmek ve Karar Alma Süreçlerinde Özerklik Çabası

Filistin'deki tüm gruplar, bütün fonksiyonlarıyla işleyen bir devletin yokluğu ve zayıf bir yönetimin varlığı sebebiyle, hem İsrail işgaline karşı mücadelede hem de iç faaliyetlerinin

¹²⁰² Alagha, "Hizbullah's Infitah: A Post-Islamist Turn?", 247.

¹²⁰³ Matthew Levitt, "Hezbollah's Regional Activities in Support of Iran's Proxy Networks", **The Middle East Institute**, (Temmuz 2021), 22.

organizasyonunda dış kaynaklı mali desteğe fazlasıyla ihtiyaç duymaktadır. Filistin davasının Müslüman dünya için kritik bir öneme sahip olması, direniş gruplarının desteklenmesi noktasında kolaylaştırıcı bir unsur olarak öne çıksa da, İsrail ile mücadelede hangi yöntemlerin tercih edileceği meselesi dış sponsorların yardım tercihlerini süreç içerisinde etkilemiştir. Bu bağlamda, Filistin Kurtuluş Örgütü, uzun yıllar sürdürdüğü silahlı mücadele döneminde ve daha sonra Filistin Yönetimi altında yürüttüğü ‘uzlaşmacı siyaset düzeni’nde dış yardımlardan en fazla istifade eden grup olmuştur. FKÖ’den sonra en etkili hareket olan Hamas ise, İsrail’i meşrulaştırıcı bir siyasi düzeni reddedip silahlı mücadeleyi öncelemesi sebebiyle, dış sponsorların ‘cömertliği’nden görece yararlanabilmiştir. Dönemsel konjonktüre göre çeşitlilik gösteren Hamas’a yönelik mali destekler, İsrail’in hamiliği görevini üstlenen ABD’nin ve Avrupa ülkelerinin tepkisini çekmemek adına çoğunlukla ‘sivil’ çalışmalarla sınırlı kalmış, İran haricinde hareketin askeri faaliyetlerine ilişkin doğrudan/açıktan destek sunan herhangi bir ülke olmamıştır. Benzer şekilde, Hamas’ın Oslo düzenini iptal eden bir konjonktürde siyasete dahil olması ve iktidarı ele geçirmesi, bazı dış sponsorların tercihlerini ABD ve Avrupa ülkeleriyle karşı karşıya gelmekten sakınan bir formatta dizayn etmelerine neden olmuş, böylece hareket, demokratik seçimlerin ardından elde ettiği iktidar düzeninde dahi en zorlu ekonomik problemlerle boğuşmak durumunda kalmıştır. Kısacası, Hamas’ın dış sponsorları ‘her şart ve düzende destekleyenler’ ve ‘konjonktüre ve uluslararası aktörlerin tavırlarına göre zaman zaman destekleyenler’ şeklinde iki kategori olarak sınıflandırılabilir.

Hamas sahip olduğu karmaşık mali modeli, devletlerden, hayır kurumlarından, bireysel yardımlardan ve çeşitli ticari girişimlerden gelen finansman üzerine inşa etmiştir. Müslüman Kardeşler geleneğinin avantajını kullanarak, üyelerinden ve sempatizanlarından topladığı zekatları ve yardımları, sosyal refah faaliyetleri için önemli bir kaynağa dönüştüren Hamas,¹²⁰⁴ ağırlıklı olarak Körfez ve Avrupa ülkelerinde konuşlanan hayır kurumlarından da düzenli periyotlarla önemli mali destekler elde etmektedir.¹²⁰⁵ Diasporada yaşanan Filistinlilerin kurduğu büyük ticari işletmeler ise, Hamas’a para aktarımında diğer önemli araçlardan birine dönüşmüştür. Tüm bu

¹²⁰⁴ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 152-153.

¹²⁰⁵ Levitt, *Hamas: Politics, Charity, and Terrorism in the Service of Jihad*, 143-167.

kaynaklardan elde edilen gelirler büyük ölçüde Hamas'ın toplumsal çalışmalarında kullanılırken, bir kısmının ise askeri kanada kanalize edildiği düşünülmektedir.

İşgal şartları sebebiyle kendi öz kaynaklarını oluşturmada zorluk çeken Hamas, dış sponsorlara bağımlılık konusunda Mısır İhvanı'ndan ziyade Hizbullah'la benzer bir pozisyona sahiptir. Ancak, bu kaynakları ve ilişki kurduğu ülkeleri çeşitlendirmesi bakımından ise Hizbullah'tan ayrılmaktadır. Hroub'a göre, Hamas'ın Müslüman ülkelerle ilişkileri 'sıcak ve destekleyici düzey' ve 'temkinli resmi düzey' olmak üzere iki boyutta şekillenmektedir. Buna göre, hareketin resmi ofislerinin yer aldığı İran, Suriye, Sudan, Lübnan, Yemen ve Libya, İsrail'e karşı açık sözlü ve güçlü bir politika takip etmeleri sebebiyle Hamas'la daha yakın ilişkiye sahip ülkeler arasında yer almıştır.¹²⁰⁶ Ancak Arap İsyanları sonrası Suriye ve Yemen'deki karışıklıklar ve Libya ve Sudan'daki yönetim değişiklikleri, Hamas'ın bu ülkelerle kurduğu ilişkileri önemli ölçüde etkilemiştir. Uzun yıllar boyunca hareketin dış liderliği için bir üsse dönüşen Suriye, hem mülteci kampları hem de askeri eğitim kampları ile Hamas açısından önemli bir fırsat alanına dönüşmüştür.¹²⁰⁷ Şam Yönetimi'nin mali imkanlarından ve siyasi desteğinden kayda değer oranda faydalanan hareket, Suriye İç Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bu ülkeyle olan ilişkilerini dondurarak merkezini Katar'a taşımıştır. Fakat benzer karışıklıkların yaşandığı Sudan, Yemen ve Libya'da eski konjonktüre geri dönüş imkanı olmamasına karşın Suriye'de Esad rejiminin varlığını devam ettirmesi, Hamas'ın yeni bir strateji geliştirerek 10 yıl aradan sonra İran ve Hizbullah'ın arabuluculuğunda Şam Yönetimi ile tekrar ilişki kurmasına kapı aralamıştır.¹²⁰⁸

Hamas'ı siyasi, mali, askeri ve lojistik olarak açıkça destekleyen İran ise, hareketle yakın ilişkiye sahip ülkelerin başında gelmektedir. Filistin İslami Cihad Hareketi Genel Sekreteri Ziyad En-Nehale'nin ifadesiyle, her yıl Hamas'a 150 milyon dolar yardımda bulunan İran,¹²⁰⁹ hareketin askeri faaliyetlerine açıktan verdiği destekle oldukça özgün bir pozisyona sahiptir.¹²¹⁰ Diğer bağışçı ülkelerin uluslararası yaptırımlara maruz kalmamak adına 'askeri içerikli herhangi bir destek sunmak'tan geri durduğu veya dolaylı

¹²⁰⁶ Hroub, *Hamas: A Beginner's Guide*, 93.

¹²⁰⁷ Levitt, *Hamas: Politics, Charity, and Terrorism in the Service of Jihad*, 181-183.

¹²⁰⁸ "Hamas restores ties with Syria as leaders meet with Bashar al-Assad", **Middle East Eye**, 18 Eylül 2022.

¹²⁰⁹ "Filistinli Lider: İran Hamas'a, her yıl 150 milyon dolar veriyor", **İslami Analiz**, 22 Nisan 2023.

¹²¹⁰ Koss, s. 132.

olarak çok kısıtlı şekilde bu desteği verdiği bir vasatta, İran'ın askeri boyuttaki kesintisiz yardımını Hamas'ın İsrail karşısındaki mücadelesi bakımından kritik bir öneme sahiptir. Öyle ki, Hamas'ın 2012'de Suriye'yi terk etmesinin ardından 'direniş eksenini'nden uzaklaştığı yönündeki yorumların ortaya çıkmasına ve İran ve Hizbullah'la arasında soğuk rüzgarlar esmeye başlamasına rağmen, İran'dan Hamas'a giden yardımlarda yaşanan kısmi kesintilerin Kassam Tugayları'na yapılan destekleri kapsamadığı belirtilmiştir. Dolayısıyla, kısa süreli olarak 'sivil içerikli yardımlar'da daraltmaya giden İran, Hamas'ın askeri kanadının en büyük garantörü olmaya devam etmiştir. Uzun zaman boyunca İran'ın silahlarını ve füzelerini kaçak yollarla Gazze'ye sokan Hamas, son dönemlerde hammadde ve teknoloji transferi yardımıyla bunları Gazze içerisinde imal etmeye çalışmaktadır.¹²¹¹ Öte yandan, Gazze'de iktidara gelmesinin ardından kapsamlı bir ekonomik boykota maruz kalan Hamas Hükümeti'nin yönetsel işlevini sürdürebilmesi ve çalışanlarının maaşlarını ödeyebilmesi hususunda devreye giren birkaç ülkeden biri yine İran olmuştur.¹²¹² İran'ın bu yardımları, Hizbullah'ın sunduğu eğitim ve lojistik içerikli desteklerle de pekiştirilmiştir. Pek çok Hamas üyesi Hizbullah kontrolündeki bölgelerde askeri eğitim alırken, yeni tip silah ve füze teknolojilerini de inceleme imkanı bulmuştur. Ayrıca, Hizbullah'ın yanı sıra Lübnan Devleti de sürgündeki Hamas liderlerine oturma imkanı sağlayarak, Lübnan üzerinden İsrail karşıtı bir 'direniş stratejisi'nin oluşturulmasına fırsat sunmuştur.¹²¹³

Diğer yandan, yukarıda saydığımız altı ülkeyle aynı seviyede olmasa da Katar'ı, Türkiye'yi (AK Parti dönemi), Mısır'ı (Mursi dönemi) ve Cezayir'i de 'sıcak ve destekleyici düzey' kategorisinde ele almak mümkündür. Sosyal hizmetler, altyapı çalışmaları ve memur maaşları bağlamında önemli mali yardımlar yapan Katar, İran'ın kısa süreli azalan desteğini de telafi etme görevini üstlenmiştir. Ancak bölgedeki en büyük ABD askeri üssüne ev sahipliği yapan Katar, Hamas'ın silahlı direniş ihtiyaçlarını karşılamaktan imtina etmiş, harekete verdiği siyasi desteği ABD'nin tepkisini de hesaba katarak 'dengeli' bir seviyede tutmaya çalışmıştır.¹²¹⁴ Her şeye rağmen, Hamas Hükümeti'nin mali yaptırımlarla yıpratılmaya çalışıldığı dönemlerde Doha Yönetimi'nin

¹²¹¹ Jonathan Schanzer, "Hamas as Tehran's Agent", *Middle East Quarterly*, (2022), 1-12.

¹²¹² Berti, "Non-State Actors as Providers of Governance", 22.

¹²¹³ Levitt, *Hamas: Politics, Charity, and Terrorism in the Service of Jihad*, 199-202.

¹²¹⁴ Ely Karmon, "Hamas in Dire Straits", *Perspectives on Terrorism*, Cilt Nu. 7, Sayı. 5, (2013), 118.

ekonomik müdahaleleri hareketin siyasi pozisyonunda önemli bir belirleyici olmuştur.¹²¹⁵ Hamas'a destek konusunda Türkiye'nin tavrı da Katar'la oldukça benzer bir formatta olmuştur. AK Parti hükümetleri ve sivil toplum kuruluşları nezdinde sağlanan siyasi ve ekonomik destek, bazı Hamas liderlerine oturma hakkı verilmesiyle tahkim edilmiştir. Mavi Marmara hadisesinden sonra desteğin boyutu daha da artmış, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Gazze ziyareti planlamasından Filistinli gruplar arasında arabuluculuk görüşmeleri yapılmasının organize edilmesine kadar pek çok konuda siyasi destek gündeme gelmiştir.¹²¹⁶ Fakat ABD faktörü ve İsrail'le ilişkilerin normalleşmesi, bu adımların bir kısmının tamamen rafa kaldırılmasına neden olmuş ve hatta Salih el-Aruri gibi bazı Hamas yetkililerinin sınır dışı edilmesi süreçlerini doğurmuştur. Hamas açısından en stratejik destek kaynaklarından bir diğeri ise Mursi Yönetimi olmuştur.

Aynı siyasi geleneğe yaslanmaları ve Mısır'ın Gazze'ye açılan sınır kapısının olması, Hamas için en büyük imkânlardan biri olmuştur. Kısa süren Mursi iktidarı döneminde pek çok alanda rahat bir nefes alan Hamas, malzeme tedarikinden ticaret imkanlarına kadar farklı fırsatları değerlendirmiştir. Her ne kadar Mursi Hükümeti Hamas'a herhangi bir silah yardımında bulunmasa da, silah ve füze imalatı için hammadde geçişlerine göz yumulması, hareketin Mursi iktidarından askeri direniş noktasında da fayda görmesini sağlamıştır. Ancak her şeye rağmen, Mursi Hükümeti'nin de uluslararası baskı faktörünü hesaba katarak, Gazze'ye enerji temini ve tünel geçişleri konularında ihtiyatlı davrandığı zamanlar olmuş, bu sebeple Hamas tarafından bazı eleştirilere maruz kaldığı görülmüştür.¹²¹⁷ Kısacası, Mursi dönemindeki destek 'tam teşekküllü' bir destek seviyesine çıkmamış, daha ziyade -mümkün olan maksimum seviyede- sembolik çerçevede kalmıştır.¹²¹⁸ Elbette bunda, başta ABD ve İsrail olmak üzere uluslararası ve bölgesel aktörlerin Mursi iktidarına nefes aldırmayan politikalarının etkisi de göz ardı edilmemelidir. Bu kapsamda yer alan son ülke olarak Cezayir, uzun yıllardır Filistin'e verdiği desteği Arap İsyanları sonrası dönemde Hamas'ın resmi ofis açmasına müsaade ederek tahkim etmiştir.¹²¹⁹ Bu siyasi desteğin yakın zamanlı en önemli tezahürlerinden

¹²¹⁵ "Hamas official says Qatar enables fuel-to-cash scheme for Gaza civil servants", **Reuters**, 22 Kasım 2021.

¹²¹⁶ Karmon, s. 119.

¹²¹⁷ "Hamas urges Egypt to open border shut since Sinai attack", **Reuters**, 9 Ağustos 2012.

¹²¹⁸ Karmon, s. 113-114.

¹²¹⁹ "Hamas recently opened offices in Algeria, official says", **The Times of Israel**, 29 Ağustos 2016.

biri ise, Cezayir arabuluculuğunda Filistinli gruplar arasında başarılı sonuçlar veren uzlaşma görüşmelerinin yapılması olmuştur.¹²²⁰ Tüm bunların yanı sıra, Pakistan, Malezya ve Endonezya'yı da Hamas'la sıcak ilişkiler kuran ülkeler arasında zikretmemiz mümkündür.¹²²¹ Burada bir parantez açarak, Seyyid Bereke gibi Filistinli bazı uzmanların, önde gelen iki dış sponsor olarak İran ve Katar'dan gelen yardımlar arasında önemli bir ayrıma gittiğini de ifade etmek gerekmektedir:

“Filistin direnişinin özellikle de İran'dan aldığı destek olmasaydı durum çok daha beter olurdu... İran desteği olmasaydı Filistin direnişi de bölge insanı da başka bir vadideydi şimdi. Gerçek bir trajedinin içinde olurduk. Katar desteğine gelecek olursak da ben başından beri siyasi coğrafyaya ve siyasi amaçla verilen paraya karşı uyarıyorum. İran Filistin halkının yanında durduğu için bedel ödüyor... Ancak Katar'dan bahsedecek olursak, ikisi arasında gerçekten fark olduğunu görüyoruz. Katar bir şey yapacaksa Amerika'nın buna razı olmasını bekler.”¹²²²

Hroub'un 'temkinli resmi düzey' kategorisinde değerlendirilebilecek ülkeler arasında ise '(Mursi dönemi hariç) Mısır' ve 'Katar dışındaki Körfez ülkeleri' yer almaktadır. Suudi Arabistan'ın başını çektiği Körfez ülkelerinde Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri de zaman zaman öne çıkmıştır. İran/Suriye etkisini dengelemek için Hamas'la makul ilişkiler kurmaya çalışan bu ülkelerden bazıları,¹²²³ değişen konjonktürde denkleme etki edemeyeceklerini anladıklarında harekete karşı oldukça sert tavırlar almıştır. Hamas için önemli bir mali sponsor olan Suudi Arabistan, büyük ölçüde insani yardım kuruluşları üzerinden aktardığı destekleri, resmi kanallardan çok enformel yollarla yapmaya özen göstermiştir. Körfez Savaşı'nın ardından FKÖ'ye yapılan yardımların Hamas'a aktarılmasıyla daha da büyüyen bu ekonomik desteğin, askeri harcamalardan ziyade insani yardım ve altyapı çalışmalarında kullanılması şartına bağlandığı görülmektedir. ABD ve Batılı ülkelerle arasının bozulmasını istemeyen Suudi Arabistan, aynı zamanda Hamas'ın 'gereğinden fazla' güçlenmesini de arzu etmemiştir.¹²²⁴ Nitekim hareketin 2006'da iktidara gelmesinin ardından mali desteğini tedricen azaltan Suudi Arabistan,

¹²²⁰ “Filistinli gruplar Cezayir'de uzlaşma anlaşması imzaladı”, **TRT Haber**, 13 Ekim 2022.

¹²²¹ Hroub, *Hamas: A Beginner's Guide*, 94.

¹²²² Filistinli uzman Seyyid Bereke ile kişisel görüşme, Lübnan, 21 Mayıs 2023.

¹²²³ Hroub, *Hamas: A Beginner's Guide*, 93-94.

¹²²⁴ Levitt, *Hamas: Politics, Charity, and Terrorism in the Service of Jihad*, 188-194.

İran ve Mursi Yönetimi'yle iyi ilişkileri sebebiyle 2012 yılı itibariyle Hamas'la ilişkilerini asgari düzeye indirmiştir. 2015 yılında Halid Meşal liderliğindeki Hamas heyetinin Kral Abdullah'a yaptığı ziyaretin ardından uzun zamanlı bir inkita süreci yaşayan ikili ilişkiler, 2021 yılında Suudi Arabistan'daki bazı Hamas üyelerinin tutuklanmasıyla daha da kötü bir hal almıştır. Destekçi ülke sayısını çeşitlendirmede kararlı olan Hamas, her fırsatta Riyad Yönetimi ile ilişkileri yeniden tesis etmenin yollarını aramış, 2023 yılında İran-Suudi Arabistan ilişkilerinin yumuşama sürecine girmesiyle Hamas da Riyad Yönetimi ile yeni bir sayfa açmıştır.¹²²⁵ Diğer yandan, İsrail'le arabuluculuk fonksiyonu üstlenerek Hamas'la ilişkilerini belli bir seviyede tutan Mısır ise, hem Gazze'de sükuneti ve güvenliği sağlamayı planlamış hem de Filistin İslamcılığının Mısır sınırlarına ulaşmasını engellemek istemiştir.¹²²⁶ Nitekim Mursi iktidarının devrilmesinin ardından Sisi Yönetimi'nin Hamas karşıtı sert bir tutum takip etmeye başlamasının altında yatan sebeplerden biri de hareketin ideolojik arka planından duyduğu rahatsızlıkla ilgili olmuştur.

Sonuç olarak; işgal düzeninin varlığı ve zayıf yönetim anlayışının noksanlıkları sebebiyle mali ve siyasi özerkliğini yeterince olgunlaştıramayan Hamas, dış sponsorların desteklerine ihtiyaç duymaya devam etmektedir. Bağışçı ülkeleri çeşitlendirme stratejisini takip ederek, tek bir ülkenin baskısına mahkum olmaktan uzak duran hareket, askeri faaliyetlerinin açıktan tek destekçisi olan İran ile dahi 'tam bağımlılık' ilişkisi içerisine girmemiştir. Her ne kadar Hamas, İran'ın direniş çizgisini ve stratejik yaklaşımlarını hesaba katmaktan geri durmasa da, Hizbullah gibi İran'ın bölgesel planlarının doğrudan bir parçası olmayı ise reddetmektedir. Başka bir ifadeyle, 'direniş ekseninin bir parçası olduğunu inkar etmeyen hareket, Suriye İç Savaşı'ndaki tavrında olduğu üzere koşulsuz bir destekten de kaçınmaktadır. Diğer ülkelerle kurduğu ilişkileri de bu ilkeler üzerine inşa eden Hamas, sponsor devletlere siyasi açıdan 'orta derecede bağımlı', mali açıdan 'orta-yüksek derecede bağımlı' ve askeri açıdan ise 'yüksek derecede bağımlı' durumdadır. Filistin şartlarında toplumsal ve siyasal çalışmaların bağışçı ülkelerin yardımlarına -kaçınılmaz olarak- bağlı olması, Hamas'ın bu yöndeki stratejisini en verimli şekilde uyguladığını göstermektedir. Aldığı mali ve siyasi desteklerle toplumsal, siyasal ve askeri faaliyetlerini konsolide eden Hamas, gelinen

¹²²⁵ "Palestine's Abbas in Saudi Arabia for King Salman, MBS meetings", *Al Jazeera*, 18 Nisan 2023.

¹²²⁶ Hroub, *Hamas: A Beginner's Guide*, 94.

noktada karar alma süreçlerinde çok büyük ölçüde özerkliğini muhafaza ederek Filistin siyasetinde önemli bir pozisyon da elde etmiştir.

5.3.Siyasi Fırsat Yapılarının ve Kısıtlamaların Değerlendirilmesi

Toplumsal hareketlerin varlık gösterdiği siyasal yapıların ne tür fırsatlar ve kısıtlamalar ürettiği sorusu, politik sistemlerin katılıma açık veya kapalı olmalarına ilişkin ‘nesnel’ değerlendirmelerin yanı sıra toplumsal aktörlerin bu fırsat ve kısıtlamaları nasıl algıladığına dair ‘özel’ yorumlamalar üzerinden de cevap bulmaktadır. Dolayısıyla, hareketlerin imkan kabiliyetlerinin genişlemesi veya daralması bağlamında büyük ölçüde ‘yapısal’ bir faktör olan ‘siyasi fırsat’ yaklaşımı, çıktıların analiz edilmesi ve ona göre strateji belirlenmesi noktasında aktörlere alan açması bakımından da kısmî bir failliği içerisinde barındırmaktadır. Ancak ‘siyasi fırsatlar’ın kapsamına ilişkin sınırların muğlaklığı, toplumsal hareketler üzerine çalışan teorisyenler arasında dinamik bir tartışmanın yaşanmasına da kapı aralamıştır.¹²²⁷ Bu alt kısımda, bu tartışmalara dahil olmadan, İslâmî hareketlerin ‘siyasi fırsatları ve/veya kısıtlamaları’ kendi zaviyelerinden nasıl yorumladıklarını ve bunlara karşı nasıl aksiyon aldıklarını genel hatlarıyla analiz edeceğiz. Daha önceden farklı başlıklar altında kısmen değindiğimiz bu ‘fırsatları ve kısıtlamaları’ bütüncül boyutta karşılaştırmalı olarak ele almak, Mısır İhvanı’nın, Hizbullah’ın ve Hamas’ın siyasi yolculuklarında bu yapısal faktörün nasıl bir kolaylaştırıcı veya zorlaştırıcı bir etkiye sahip olduğunu anlamamıza yardımcı olacaktır. Diğer bir ifadeyle, insan gücü mobilizasyonundan kaynak tahsisine kadar pek çok kritik aşamada doğrudan olanaklar sağlayan ‘siyasi fırsatlar’, İslâmî hareketlerin siyasi rollerini açıklamada tek başına yeterli olmamakla birlikte, tarihsel süreçteki imkanları ve zorlukları karşılaştırmalı olarak okumada oldukça belirleyici bir zemin sunacaktır.

5.3.1.Müslüman Kardeşler: Yoğun Kısıtlamalar Arasında Fırsatları Kovalamak

Kuruluşundan itibaren kendisini kuşatan çevresel şartlara oldukça duyarlı refleksler geliştiren Mısır İhvanı, 1970’li yıllarla birlikte formel ve enformel seçim siyasetini merkezi mücadele alanlarından biri haline getirerek dokunulmamış ve değerlendirilmemiş hiçbir siyasi fırsat bırakmamıştır.¹²²⁸ Değişen şartlara adapte olma

¹²²⁷ Al-Anani, *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics*, 27-28.

¹²²⁸ El-Ghobashy, s. 390.

kabiliyeti, sadece siyasi sistem içerisinde ortaya çıkan boşlukları avantaja çevirme noktasında değil, aynı zamanda maruz kaldığı baskı ve kısıtlama politikalarından en az hasarla çıkma bağlamında da imkanlar üretmiştir. Dolayısıyla, siyasi fırsat yapılarının ortaya çıkması kadar İhvan'ın bu yapıları algılama ve değerlendirme kapasitesi de hareketin siyasi tarihinde oldukça önemli bir parametre olarak karşılık bulmaktadır. Ziad Munson, İhvan'ın 1930'lar ve 1940'lardaki yükseliş performansını incelediği çalışmada, 'siyasi fırsat yapısı'na oldukça önem atfetmekle birlikte, bu tezin bazı eksikliklerine de temas etmektedir. Sidney Tarrow'un argümanından yola çıkarak, siyasi fırsat yapılarının dört merkezî boyutuna vurgu yapan Munson, bunları 'azalan devlet baskısı, artan siyasi erişim, seçkinler arasındaki bölünmeler ve etkili müttefikler' şeklinde sıralamaktadır. Bu dört boyutun İhvan açısından karşılığı bulunmadığını iddia eden Munson; incelediği dönem aralığında devlet baskısında tedrici bir artışın gerçekleştiğini, Hür Subaylar darbesinden sonraki birkaç ay haricinde İhvan'ın siyasi sisteme erişiminin olmadığını, hareketin seçkinlerin herhangi bir kesiminden zımnî veya açık hiçbir bir destek almadığını ve yurtdışından veya Mısır içinden güçlü bir müttefik bulamadığını savunmuştur. Tarrow'un dört boyutlu açıklamasının İhvan'ın kuruluş dönemindeki yükselişini açıklamakta yetersiz kaldığını gösteren bu çalışma, siyasi fırsat yapılarını inşa eden bileşenleri genellenebilir argümanlar olarak sunmanın yanlışlığına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, İngilizlerin Mısır siyasi hayatındaki rolü, bir zamanlar popüler olan Vefd partisinin meşruiyetini kaybetmesi ve İsrail'in kuruluşu, Mısır'ın kendisine has siyasi fırsat yapılarını doğuran temalar olarak gündeme getirilmiştir. Kısacası Munson, siyasi fırsat yapılarını önemli bir açıklayıcı olarak kabul etmiş, ancak bunu her hareketin kendine özel bağlamlarında ele almak gerektiğini iddia etmiştir. Tüm bunların yanı sıra, ideolojik ve örgütsel mekanizmaların da siyasi fırsat yapılarını değerlendirme süreçlerini etkilediğini ima eden Munson, İhvan'ın fikirlerini örgütsel yapısına, grup faaliyetlerine ve sıradan Mısırlıların inanç ve uygulamalarına bağlayan 'özel ilişki ağı'nın, hareketin ilk dönemindeki halk desteğini izaha kavuşturduğunu savunmaktadır. Buna göre, İhvan'ın iç yapısı "devletin baskılarından kaçınmak ve bireylerin katılmasını pratik ve ideolojik olarak kolaylaştırmak için uyarlanmış", faaliyetleri "devlet baskısına karşı daha dayanıklı ve potansiyel destekçiler için daha çekici hale getirilecek şekilde inançlarla iç içe geçmiş" ve mesajının "İslami fikir ve

sembollere dayanan yapısı, Mısır'ın gündelik yaşamına bağlı ve bu nedenle potansiyel üyeler tarafından erişilebilir olmuştur.”¹²²⁹

Noha Mellor, Munson'ın tezlerine büyük ölçüde katılmakla birlikte, birkaç hususta görece itiraz etmektedir. Siyasi fırsat yapılarının ortaya çıkmasında ‘baskı düzeninin azalması’ kadar ‘siyasi atmosferdeki çoğulculuk’un da etkili olduğunu ifade eden Mellor, Mısır’da iki dünya savaşı arasındaki dönemin ve II. Dünya Savaşı’nı takip eden yılların çoğulcu bir siyasi alana tanıklık ettiğini İhvan üyelerinin hatıratları üzerinden ortaya koymuştur. İhvan’ın kuruluş yıllarında Suudi Arabistan’dan ciddi destekler aldığına dair kanıtlar olduğunu da anımsatan Mellor, hareketin Mısır içerisinden de Reşid Rıza ve Muhibbüddin el-Hatîb gibi önemli isimlerle sağlam bağlantılar kurduğunu belirterek, Munson’ın “İhvan’ın yurtdışından veya Mısır içinden güçlü bir müttefik bulamadığı” yönündeki argümanını eleştirmektedir.¹²³⁰

Diğer yandan, İhvan’ın etkin bir harekete dönüşmesi noktasında ‘dini söylemin hegemonyası’nın verimli bir zemin oluşturduğunu dile getiren Mellor, Mısır halkının genel dokusuyla oldukça bütünleşmiş olan İslâmî literatürün siyasi fırsatları destekleyen önemli bir söylemsel fırsat olarak hizmet gördüğünü belirtmiştir.¹²³¹ Tüm bunlardan yola çıkarak, İhvan’ın -yoğun şiddet ve baskı politikalarına maruz kaldığı 1954-1970 yılları arası dönem hariç- tarihi boyunca ortaya çıkan siyasi fırsatlardan yararlanmayı başardığını söylemek mümkündür.¹²³² Her ne kadar hareket, Nasır döneminde bu fırsat yapılarından faydalanma imkanı bulamasa da, maruz kaldığı yoğun zulümlere rağmen organizasyon yapısını muhafaza etmeyi başararak, siyasi kısıtlamalar karşısında büyük ölçüde bağımsızlık kazandığı uzun vadeli bir deneyim elde etmiştir.

“Siyasi fırsat alanındaki genişlemelerin mevcut olduğu yerlerde, bunları her seferinde kendi lehine kullanmak için hem hevesli hem de becerikli olduğunu kanıtlayan”¹²³³ İhvan, Sedat dönemiyle birlikte fırsat boşluklarını çok iyi değerlendirerek siyaset sahnesinde daha görünür hale gelmiştir. Sedat’ın radikal gruplara karşı İhvan’ı denge unsuru olarak kullanma stratejisi önemli açılımları beraberinde getirmekle birlikte, hareketin yeni siyasi

¹²²⁹ Munson, s. 487-510.

¹²³⁰ Mellor, s. 21-22.

¹²³¹ Mellor, s. 64.

¹²³² Mellor, s. 21.

¹²³³ Dingel, s. 225.

fırsatları analiz ederken ‘geleneksel tutumu’ ile ‘değişen sosyal ve siyasal ortama uyum sağlama’ arasında gidip gelen bir yaklaşım takip etmesine neden olmuştur. Bir yandan öğrenci birliklerine ve meslek örgütlerine katılım konusunda önemli girişimlerde bulunan İhvan, diğer taraftan kurumsal siyasete dahil olma fikrini hem Sedat Yönetimi’nin yaklaşımları hem de örgütsel çekinceler sebebiyle ertelemek zorunda kalmıştır. Nesil değişimini de beraberinde getiren bu politik konjonktür, İhvan’ı, siyasi fırsatları maksimum oranda değerlendirirken geçmiş tecrübelerin ifşa ettiği siyasi kısıtlama potansiyellerini de göz ardı etmeyen bir politika takip etmeye zorlamıştır.¹²³⁴ Hareketi çekingen bir pozisyon almaktan geri tutan bu strateji, ‘gereksiz maceraları’ doğuran ‘aşırı cesur çıkışlar’a da mesafeli bir tutum ortaya çıkarmıştır. Örneğin, Sedat Yönetimi’ni doğrudan hedef alarak rejimle hesaplaşmaya girmekten uzak duran İhvan, yeni siyasi konjonktürün doğurduğu rejim karşıtı toplu protestolar esnasında eleştirilerini sıralayarak rejimin altını dolaylı olarak oymaktan da geri durmamıştır. 1977’deki Ekmek İsyanları sırasında, yönetime yönelik tüm eleştirilerini ifade eden hareket, seküler gruplarla kurduğu ittifak ilişkileriyle de rejimi itibarsızlaştırma noktasında mevcut siyasi fırsatları en verimli şekilde kullanmıştır.¹²³⁵

Mübarek döneminin ilk yıllarında kısmi liberalleşmenin devletin gözetim ve baskı kapasitesindeki erozyonla birleşmesi, ‘siyasi fırsat yapıları’nın genişlemesine yol açmış, bu sayede İhvan’ın kurumsal siyaset düzenine erişim imkanı artmıştır.¹²³⁶ Sendikal mücadelede elde edilen başarıların ortaya çıkardığı yeni toplumsal gerçeklik, İhvan’ın siyasal alandaki boşlukları doldurması için önemli bir motivasyon kaynağına dönüşmesinin yanı sıra, politik ittifakların daha ciddi bir düzeyde konuşulmasını mümkün kılmıştır. Ancak hareketin parlamentodaki, sendikalarındaki ve üniversitelerdeki kazanımlarının rejim tarafından ‘sınırın aşılması’ olarak algılanmasının ardından, yoğun bir baskı dönemi yeniden başlamış, 2000’li yılların başındaki iç reform talep eden dış baskılara kadar bu süreç devam etmiştir. İhvan’ın en iyi siyasi performansını ortaya koyduğu 2005 yılı seçimleri de bu ‘açılım ve gevşeme’ sürecinin bir neticesi olmuştur.¹²³⁷

¹²³⁴ Abdullah Al-Arian, *Answering the Call: Popular Islamic Activism in Sadat’s Egypt*, Oxford: Oxford University Press, 2014, 218-220.

¹²³⁵ Saad Eddin Ibrahim, “An Islamic Alternative in Egypt: The Muslim Brotherhood and Sadat”, *Arab Studies Quarterly*, Cilt Nu. 4, Sayı. 1/2, (1982), 81, 92.

¹²³⁶ Al-Awadi, *In Pursuit of Legitimacy: The Muslim Brothers and Mubarak*, 20.

¹²³⁷ Dingel, s. 225.

Bu seçimlerin ardından Arap İsyanları'na kadar tekrar yürürlüğe giren baskı dönemi, İhvan'ın tecrübeli muhalefet stratejisi sayesinde mümkün olan en hafif zararlar atlatılmaya çalışılmıştır. Nathan Brown, hareketin seçim siyasetindeki başarısına ilişkin açıklamasında 'uyum sağlama taktikleri'ne işaret etmektedir. Buna göre, seçimlerde çoğunluğa talip olmaktan alıkoyan 'kırmızı çizgi'ye sadık kalmayı öğrenen İhvan, kazanımlarını arttırmak için siyasi fırsatları ustalıkla kullanırken rejimi kışkırtmamaya da özen göstermiştir. Brown'a göre, "[İhvan] örgütlenmelerini uyarlamış ve ideolojilerini esnetmiştir, ancak siyasi açılımın başarısızlıkla sonuçlanması veya istediklerini yerine getirememesi ihtimallerine karşı her zaman temkinli davranmıştır."¹²³⁸ 2000'li yıllarda Kifaye Hareketi gibi reformcu girişimlere desteğinde de bu temkinli duruşunu muhafaza eden İhvan, otoriter bir rejim altında siyasi fırsatları en verimli şekilde 'algılayacak' ve 'değerlendirecek' bir 'muhalefet mekanizması' oluşturmayı başarsa da, zamanla 'baskıya maruz kalma korkusu'nun ürettiği muhafazakar tutuculuğun handikaplarını da yaşamıştır. Nitekim Mübarek karşıtı gösterilerde oldukça gecikmeli bir zamanda resmi pozisyon alması ve Mübarek devrildikten sonra ilk olarak ordu ile müzakere masasına oturma refleksi, İhvan açısından geçmişten tevarüs eden savunma mekanizmalarının değişen konjonktürde atıl veya verimsiz araçlara dönüşme potansiyelini ortaya koymuştur. Dolayısıyla, hareketin muhalefette olduğu dönemde dengesini iyi kurduğu 'fırsatlar' ve 'kısıtlamalar' formülasyonunun, iktidar pratiğine giden yolda yeni siyasi gerçeklikleri doğru algılama ve tanımlama sorununa neden olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Mübarek sonrası dönemde çoğalan siyasi imkanlara stratejik olarak uyum sağlayan İhvan, ayrı bir siyasi parti kurarak ve önceliğini büyük ölçüde seçimlere girmeye kaydırarak, fırsat süreçlerinden maksimum ölçüde istifade etmiştir. Bu minvalde, 2011 parlamento ve 2012 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde tüm fonksiyonlarıyla varlık gösteren hareket, ideolojik pozisyonunu potansiyel müttefiklerine taahhütlerini sunmak ve farklı koalisyon ihtimallerini seferber etmek için uyarlamıştır.¹²³⁹ Yeni dönemdeki fırsatlar, İhvan'ın kendisini siyasi sürece adanmasına ve bunun için kaynak tahsisi yapmasına zemin sunmuştur. Bu bağlamda, Mursi'nin darbeyle devrildiği güne kadar Hürriyet ve Adalet Partisi, "çoğunlukçu ilkelere dayalı demokratik bir geçişe olan bağlılığının gerçek ve

¹²³⁸ Brown, *When Victory Is Not an Option*, 2-3.

¹²³⁹ Sumita Pahwa, "Pathways of Islamist adaptation: the Egyptian Muslim Brothers' lessons for inclusion moderation theory", **Democratization**, Cilt Nu. 24, Sayı. 6, (2017), 1068.

kararlı olduğunu”¹²⁴⁰ ortaya koymuştur. Diğer bir ifadeyle, baskı dönemlerinde siyasi fırsatları algılama ve bunlara ilişkin doğru aksiyonlar alma konusunda maharet kazanan İhvan, otoriter rejime son veren yeni dönemde bu fırsatları çok daha verimli bir şekilde analiz edebilmiştir. Öyle ki, en güçlü olduğu sosyal hizmetler alanında dahi değişen siyasi fırsatlara göre yeniden stratejiler geliştiren hareket, Mısır halkının tüm kesimleriyle bağlantısını sağlamlaştırmak için “son derece politize olmuş gezici tıbbi kervanları her bölgede konuşlandırmıştır.”¹²⁴¹

Ancak İhvan’ın siyasi fırsatları doğru değerlendirme başarısı, siyasi kısıtlamaları algılama noktasında benzer bir karşılık bulmamıştır. Otoriter rejim altında İhvan’ın hayatta kalmasını ve hatta gelişmesini sağlayan ‘ihtiyat ve kendini dizginleme’ gibi özellikler, Mübarek sonrası oluşan siyasi açıklık/açılım koşullarında elverişli bir işlevsellik yaratmamıştır.¹²⁴² Muhalefet pratiğindeki ‘ihtiyat payları’, iktidar döneminde -büyük ölçüde tecrübesizlik ve hafife almaktan kaynaklı olarak- ‘engelleyici/kısıtlayıcı aktörler’i doğru tanımlama hususunda yeterli olmamıştır. Bu doğrultuda, ordunun ve ‘derin devlet’in karşı güç faktörünü tüm boyutlarıyla idrak edemeyen İhvan, ABD, İsrail ve Suudi Arabistan-Birleşik Arap Emirlikleri gibi Körfez ülkelerinin Mısır’da İslamcı bir iktidarın varlığından duydukları rahatsızlığı tam anlamıyla analiz etmekte yetersiz kalmıştır. Buradaki noksanlık, fırsat yapılarını oluşturan ‘ittifak ilişkileri’nin de yeterince güçlü inşa edilmesine mani olmuştur. Mübarek sonrası devrimci konjonktürün bileşenleri ile ilişkilerini iyi tutmaya çalışan İhvan’ın bunu bir zorunluluk olarak görmek yerine kendisini destekleyici bir unsur olarak algılaması, yanındaki müttefiklerini zaman içerisinde kaybetmesine neden olmuştur. Neticede, muhalefet pratiğinin kazandırdığı ‘fırsatlar ve kısıtlamalar’ okuması, iktidar serüveninde yeni güncellemeleri şart koşmuş, buradaki tecrübe eksikliği önemli bazı problemler ihdas etmiştir. Bu noktada, Salah Abdulmaksud’un yaptığı cesur özeleştiriye kulak vermek yerinde olacaktır:

“Müslüman Kardeşler’in Mısır’daki siyasi fırsatı doğru değerlendirdiğini düşünmüyorum. Geriye dönük bir hesaplama yapıldığında, grubun elverişsiz bir yerel, bölgesel ve uluslararası iklimde cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılma kararıyla hata yaptığı söylenebilir. Mübarek’in yönetimini

¹²⁴⁰ Wilmot, s. 381.

¹²⁴¹ Brooke, *Winning Hearts and Votes*, 121.

¹²⁴² Wilmot, s. 381.

tekrarlamak isteyen derin devletin adayıyla rekabet edebilecek uzlaşmacı bir aday bulma konusunda müttefikleriyle anlaşamaması nedeniyle yarışmak zorunda kaldı. İhvan'ın devrimi eski rejimin geri dönüşüyle birlikte yok olmaya terk etmek ya da devrimi korumak için adaylık başvurusunda bulunmaktan başka seçeneği yoktu, bu yüzden ikincisini seçti. Grup kazandı ama ne yazık ki diğer Mısırlı muhalif parti ve akımlar gibi, otoriteyi derin devlet kurumlarının bölgesel ve küresel çevreler tarafından desteklenen demokratik deneyime karşı komplosundan koruyacak hazırlığa sahip değildi. Grup, uzun süre tiranlık ve askeri yönetim altında yaşamış bir ülkeyi yönetmek için gerekli güç kaynaklarının hiçbirine sahip değildi. Ordu, polis, yargı, medya, finans ve iş kurumları da dahil olmak üzere sert gücün tüm unsurları İhvan'a ve Cumhurbaşkanı Mursi'ye karşıydı ve ona karşı gizli komplolar kuruyordu. İhvan, devrimlerini koruma ve kollama konusunda halkın bilincine güvenerek hata yaptı. İhvan, Mısır devrimine hayranlıklarını ifade eden dünya liderlerinin açıklamalarına aldanarak hata yaptı. İhvan, ilham verici barışçıl bir devrimin ardından Mısır'da yapılan ilk demokratik seçimlere karşı dünyanın askeri bir darbeyi tanımayacağını düşündü. Ne yazık ki bölge ülkelerinin ve küresel istihbarat örgütlerinin bu deneyi başarısızlığa uğratmak için gizlice çalıştıklarını keşfettik. İkiyüzlü Batılı hükümetler demokrasiyi destekliyormuş, darbeyi reddediyormuş ve demokratik yola geri dönülmesi çağrısında bulunuyormuş gibi davrandı. Ama aslında, Körfez ülkeleri tarafından finanse edilen ve bu ülkelerin sessizliğini, darbeyi tanımalarını ve liderini kabul etmelerini satın alan milyarlarca dolarlık silah anlaşmaları ve ekonomik anlaşmalar karşılığında sessiz kaldı. Genel olarak hatayı kabul etmeli ve düzeltmeye çalışmalıyız.”¹²⁴³

Sonuç olarak; tarihsel süreç içerisinde farklı siyasi otoritelerin altında faaliyet gösteren Mısır İhvanı, çoğunlukla muhalefette olduğu ama kısa bir zaman iktidar tecrübesi yaşadığı yapısal koşullar çerçevesinde, değişen şartlara adapte olma ve bunlara yönelik yeni stratejiler geliştirme konusunda -büyük ölçüde- başarılı bir performans ortaya koymuştur. Bir hareketin üstleneceği siyasi rolde önemli bir değişken olan 'siyasi fırsatlar

¹²⁴³ Mursi döneminin Enformasyon Bakanı Salah Abdulkasud ile yazılı mülakat, 27 Nisan 2023.

ve kısıtlamalar’, İhvan açısından da gerek algılama gerekse de aksiyon alma kapsamında kritik bir belirleyici olmuştur. Örgütsel ve ideolojik failliğini ‘fırsatlar ve kısıtlamalar’ın yapısalılığı ile mezceden hareket, muhalefet döneminde ‘ihtiyat’ ile ‘cesaret’ arasında konumlanan politikasıyla kendisine kurumsal siyasette ve gündelik yaşamda azami oranda alan açmaya gayret etmiştir. İhvan’ın maruz kaldığı ağır baskı ve zulümlere rağmen ayakta kalmasını mümkün kılan bu strateji, iktidar döneminde muhatap olunan aktörlerdeki değişimlerle birlikte bazı handikaplar ortaya çıkarmıştır. ‘Ülkedeki muhalif yapılardan biri’ sıfatından ‘muktedir olmaya çalışan iktidar adayı’ sıfatına terfi eden İhvan, genel hatlarıyla tecrübe eksikliğinin sonucu olarak dostlarını ve düşmanlarını tayin etmede ‘fırsatları ve kısıtlamaları’ tam anlamıyla okumayı başaramamıştır. Nitekim Muhammed el-Fıki’nin şu yorumu mezkur çıkarımı desteklemektedir:

“Bana göre İhvan’ın hatası uluslararası ve bölgesel güç dengeleri konusunda iyi bir değerlendirme yapamamış olması olabilir. Mısır’da İslamcıların iktidara ulaşması konusunda genel bir veto var. Çünkü Mısır’ın Siyonist yapıyla bir sınırı bulunuyor. Mısır merkezi bir ülke. Öte yandan bölgede bulunan Suudi Arabistan ve BAE gibi bölgede nüfuzu olan devletler de bunu kabul etmez. Çünkü devrimin başarılı olması demek değişim demek... Belki güç dengeleri daha iyi okunabilseydi İhvan için durum farklı olabilirdi.”¹²⁴⁴

Ancak her şeye rağmen, bütüncül bir tarihsel değerlendirme yaptığımızda, İhvan’ın hakkını teslim ederek, ‘fırsatlar ve kısıtlamalar’ üzerine takdir toplayan bir analiz yeteneği olduğunu söylememiz gerekmektedir. Nitekim kısa süren iktidar tecrübesindeki tüm noksanlıklarına rağmen, İhvan’ın Sisi darbesiyle birlikte yaşadığı büyük baskı politikalarına karşı ayakta durabilmesinde geçmişten tevarüs eden ‘yapısal şartlara adapte olma kabiliyeti’ öne çıkmaktadır.

5.3.2.Zorluklardan İmkanlar Üretmek: Hizbullah’ın Fırsat Yapıları Analizi

Mısır İhvanı gibi, Hizbullah da kuruluşundan itibaren, faaliyet gösterdiği geniş siyasi çevrenin ürettiği fırsatları değerlendirmede ve kısıtlamalar karşısında çözüm yolları bulmada etkili bir performans ortaya koymuştur. Lübnan İç Savaşı’nın yıkıcı sonuçları

¹²⁴⁴ Mısır Parlamentosu Mali ve İktisadi Komitesi Eski Başkanı Muhammed el-Fıki ile kişisel görüşme, İstanbul, 25 Nisan 2023.

ve Şii nüfusun aleyhine işleyen siyasi atmosfer, Hizbullah'ın ortaya çıktığı dönemde karşılık bulmasına ve Emel Hareketi'ne rakip olarak kabul görmesine zemin sunarken; Lübnan'daki siyasi sistemin savaş şartlarında daha da zayıflaması, İsrail'in ülkedeki işgalci varlığı ve İran'da kurulan İslam Devleti'nin önemli bir kaynak sağlayıcı olarak devreye girmesi, hareketin kuruluş sürecini olgunlaştırmasına, (askeri-toplumsal-siyasal) eğitim programlarını verimli bir şekilde yürütmesine ve örgütsel işleyişini en etkili düzeyde sürdürmesine olanak sunmuştur. Ülkedeki kaotik çevre koşulları Hizbullah'ın gücünü konsolide etmesini kolaylaştırırken, İsrail karşısında elde ettiği başarılar da taraftar kitlesinin genişlemesini sağlamıştır. Bu güç boşluğunda Lübnan'da İslam Cumhuriyeti kurma hedefini deklare eden Hizbullah, Suriye'nin Emel'e destek sunarak ülkede dengeleme politikası takip etmesine ve Beyrut Hükümeti'nin hareketin faaliyetlerini sınırlandırmak için attığı adımlara rağmen, iç savaş sona erene kadar kaos düzeninin mümkün kıldığı siyasi fırsatlardan azami ölçüde yararlanmıştır.¹²⁴⁵

Taif Anlaşması'yla birlikte ülkedeki siyasi sistemin güçlenmesi ve yerel aktörlerin siyaset etrafında kümelenme iradesi, Hizbullah'ın tarihindeki en önemli kısıtlamalardan biriyle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Bu durum, Hizbullah'ın İslam Devleti idealinden vazgeçmesi ve sistem içinde mücadele eden bir aktöre dönüşmesi şeklinde yeni bir konjonktür ortaya çıkarmıştır. Suriye'nin anlaşma gereği ülkede garantör görevi üstlenmesine güvenip bu değişime karşı 'siyasete katılım' açılımında bulunan Hizbullah, hem silahlarını muhafaza etme 'istisnacılığı' elde ederek hem de siyasi partileşme aracılığıyla meşruiyetini arttırarak bu 'kısıtlama' atmosferini uzun vadeli bir 'fırsat'a çevirmiştir.¹²⁴⁶ Ancak Suriye'nin Lübnan'daki varlığının Hizbullah açısından askeri ve siyasi bazı kısıtlamalar doğurduğunu da göz ardı etmemek gerekmektedir. Buna göre, askeri kısıtlamalar noktasında Suriye, bir yandan harekete yapılan silah sevkiyatlarını sıkı bir şekilde gözetim altında tutarken, diğer yandan İsrail'e yapılan operasyonların sınırlarını tayin etme girişimleriyle Hizbullah'ın özerkliğini kayıt altına almaya çalışmıştır. Benzer şekilde, Hizbullah'ın siyasi arenadaki gücünü de kontrol etmeye gayret eden Suriye, 1990'lı yıllar boyunca hareketi Emel'le koalisyon halinde seçimlere girmeye zorlamıştır. ABD ve Batılı ülkelerin tepkilerinden duyduğu çekinceler sebebiyle, Hizbullah'ın toplumsal boyuttaki karşılığının kurumsal siyasete aynı oranda yansımaları

¹²⁴⁵ Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 140-142.

¹²⁴⁶ Gleis ve Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, 42-45.

istemeyen Şam Yönetimi, hareketin 1996 seçimlerinde Emel dışında yeni ittifak ilişkilerine girmesine engel olarak, kendi belirlediği çerçeve dahilinde varlık göstermesini icbar etmiştir. İran'ın müdahaleleri sebebiyle kısıtlamaların sadece bir kısmı uygulanmış olsa da, hareket için bazı noktalarda önemli engeller ortaya çıkmıştır. Hizbullah'ın yolsuzluk karşıtı sert söylemlerinin Lübnan'daki varlığına ilişkin meşruiyet sorgulaması doğurmasından endişe duyan Suriye, geleneksel feodal ilişki düzenini devam ettiren ve Lübnan'daki pek çok yolsuzlukla birlikte adı anılan Emel Hareketi'ni Hizbullah'a karşı denge unsuru olarak kullanmıştır. Her şeye rağmen, Suriye'nin İsrail karşıtı direnişi destekleyen tutumu, Hizbullah açısından Lübnan'da Suriye'yle ortak hareket etme iradesinin sürdürülmesine neden olmuştur.¹²⁴⁷ Fakat hareket, ülkede etkili olan bu dış aktörün siyasi kısıtlamalarına tümüyle boyun eğmemiş, kendi failliğini devreye sokarak alternatif çözüm yolları geliştirmiştir. Nitekim 1996 yılındaki genel seçimlerden kısa bir süre sonra yapılan belediye seçimleri, Hizbullah için önemli bir siyasi fırsat alanı doğurmuştur. Bu sayede hareket, hem kamu mallarının kullanımı üzerinde yetki sahibi olmuş hem de yerel halkla iletişimini daha sağlamlaştırmıştır.¹²⁴⁸ Lübnanlı aktörleri 'ulusal bir hareket' olduğuna ikna etmek için tüm imkanları kullanan Hizbullah, 1997 yılında Nasrallah'ın oğlunun vefatı dolayısıyla yapılan taziye merasimini önemli bir 'siyasi fırsat'a çevirerek, her türlü imkanı değerlendirmede ne kadar iştiaq sahibi olduğunu göstermiştir. Anma programına geniş bir katılımın olmasından faydalanan Hizbullah, her bölgede Lübnan bayraklarını dalgalandırarak ve tüm aktörlerle eşit mesafede ilişkiler kurarak, ulusal bir hareket olduğuna dair imajı yerleştirmeyi amaçlamıştır.¹²⁴⁹

2000 yılında İsrail'in Lübnan'dan geri çekilmek zorunda kalması, Hizbullah'ın 'direniş hareketi' olarak popülaritesini arttırırken, silahlarının yerel ve uluslararası bağlamda sorgulamaya açıldığı yeni bir 'kısıtlama'yla yüzleşmesini de kaçınılmaz kılmıştır. Şeba Çiftlikleri'nde işgal şartlarının devam ettiğini savunarak silah bırakmayı reddeden hareket, bu sayede kazandığı zaferin bir 'fırsat'tan çok 'engel'e dönüştürülmesi girişimini bloke etmiştir.¹²⁵⁰

¹²⁴⁷ Gary C. Gambill ve Ziad K. Abdelnour, "Hezbollah: Between Tehran and Damascus", **Middle East Intelligence Bulletin**, Cilt Nu. 4, Sayı. 2, (2002).

¹²⁴⁸ Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 125.

¹²⁴⁹ Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, 130.

¹²⁵⁰ Daher, *Hezbollah: Mobilization and Power*, 175

1998-2000 yılları arasında Suriye yanlısı Selim Huss'un başbakanlık koltuğuna oturmasıyla siyasi pozisyonunu tahkim eden Hizbullah, 2000 yılı ile birlikte silahlarının tartışmaya açılması ve Refik Hariri'nin tekrar başbakan seçilmesi neticesinde yeni bir meydan okumayla yüzleşmek zorunda kalmıştır.¹²⁵¹ Emil Lahud'un cumhurbaşkanlığı görevini sürdürmesi Hizbullah üzerindeki baskıları bir nebze olsun azaltsa da, yereldeki muhaliflerinin uluslararası aktörlerle ortak temaslarını arttırmasıyla yaptırım içerikli bazı kararların alınmasına engel olunamamıştır. Hizbullah'ın tamamen silahsızlandırılmasını öngören BM Güvenlik Konseyi'nin 1559 no'lu kararıyla başlayan bu süreç, 1680 ve 1701 no'lu kararlarla tahkim edilmiştir. Şubat 2005'te Refik Hariri'nin öldürülmesi ve ardından Suriye'nin Lübnan'dan geri çekilmek zorunda kalması, Hizbullah açısından diğer bir önemli dönüm noktasına işaret etmiştir. Ülke içerisindeki en önemli destekçisi konumunda olan Suriye'yi kaybetmesi ve muhaliflerinin yükselen gücüyle muhatap olması, Hizbullah'ı bu 'siyasi kısıtlama' karşısında aksiyon almaya zorlamıştır. Neticede daha önce dahil olmayı reddettiği bakanlar kuruluna katılma kararı alan Hizbullah, kısıtlama ortamının hareket kabiliyetini daraltmasına müsaade etmemiştir. '8 Mart' şemsiyesi altında yeni bir ittifak oluşturarak bu sürece dair önlemler alan hareket, muhaliflerinin oluşturduğu '14 Mart' bloğuna karşı bugüne kadar süregelen uzun vadeli bir mücadeleye öncülük etmiştir.

2005 yılı genel seçimlerinin ardından Fuad Sinyora Hükümeti'nin kurulmasıyla başka bir 'kısıtlama' dalgasına muhatap olan Hizbullah, aleyhine gelişen bu tablonun daha kötü sonuçlar doğurmasını engellemek adına hızlıca harekete geçmiş, bu sayede Uluslararası Refik Hariri Mahkemesi'nin ve BM kararlarının başta hareketin silahları olmak üzere çok boyutlu faaliyetlerini engelleyen araçlara dönüşmesine mani olmuştur.¹²⁵² Ayrıca, 2006 yılında İsrail'le yaşanan Temmuz Savaşı da Hizbullah açısından mevcut 'kısıtlama' atmosferi'nin siyasi fırsatlara dönüştürülmesi noktasında önemli bir işlev görmüştür. Tüm altyapı, ekonomik ve insan gücü maliyetine rağmen bu savaş, Hizbullah'ın İsrail karşısında kazandığı kritik bir zafer olarak kayda geçmiş, bu sayede hareket hem ülke çapında hem de İslam dünyasında itibarını arttırmıştır. Her ne kadar bu savaşın ardından Hizbullah'ın hakim olduğu Güney Lübnan topraklarına BM Barış Gücü ve Lübnan Silahlı

¹²⁵¹ Azani, "Hezbollah's Strategy of "Walking on the Edge"", 747.

¹²⁵² Azani, "Hezbollah's Strategy of "Walking on the Edge"", 748.

Güçleri konuşlansa da, bu durum Hizbullah'ın savaşta elde ettiği siyasi veya stratejik avantajların kısıtlanması işlevi görmemiştir.¹²⁵³

Diğer yandan, Sinyora Hükümeti'nin 2008 yılında Hizbullah'ın özerk güvenlik aygıtlarını engelleme girişimi, hareket tarafından Beyrut sokaklarında silahlı çatışmalara girilecek kadar tehlikeli bir 'kısıtlama' olarak algılanmıştır. Fırsatlar ve kısıtlamaların değerlendirilmesinde muhatapların yorumlamalarının ne kadar işlevsel olduğunu gösteren Mayıs 2008 olayları, Hizbullah'ın 'kırmızı çizgileri'nin ihlal edildiğini hissettiğinde her türlü önleme başvurduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir. Doha Anlaşması'yla çözüme kavuşturulan bu kriz, kabinedeki muhalefet cephesine 'veto yetkisi' verilmesiyle oldukça önemli bir 'siyasi fırsat'a dönüşmüştür. Neticede Hizbullah, yapılan müzakereler sonucunda, silah bırakma talebini kabul etmek zorunda kalmadan, 14 Mart ittifakından büyük tavizler almayı başarmıştır.¹²⁵⁴

Elde ettiği veto hakkını 2011'de Saad Hariri Hükümeti'ni içeriden devirmek için kullanan hareket, bu sayede Uluslararası Refik Hariri Mahkemesi'nin kendi aleyhinde bir 'siyasi baskı' unsuruna dönüşmesine mani olmuştur.¹²⁵⁵ Elbette, Hizbullah'ın bu şekilde kararlı bir aksiyon almasında, kurduğu sağlam ittifak ilişkilerinin rolü oldukça büyüktür. Hareketin pek çok siyasi fırsatı değerlendirmesinde kolaylaştırıcı bir etkiye sahip olan 8 Mart bloğu, rakipleri tarafından Hizbullah'ı köşeye sıkıştırmak için titizlikle inşa edilen siyasi kısıtlamaları bloke etme noktasında da fonksiyonel bir rol üstlenmiştir. Nitelikli ve sağlam siyasi ittifakların fırsatları ve kısıtlamaları yönetmede belirleyici olduğuna işaret eden bu gerçeklik, Hizbullah'ın müttefikleriyle yaşadığı problemlere rağmen 8 Mart ittifakını ayakta tutmak için neden bunca çaba gösterdiğini da izah etmektedir.

Lübnan'ın zayıf devlet statüsü, Hizbullah'ın fırsatlar ve kısıtlamalar karşısında hızlı reaksiyonlar göstermesini mümkün kılmasının yanı sıra, hareketin ülke dışında aldığı aksiyonlarla değişen siyasi konjonktüre cevap üretmesine de müsaade etmiştir. Bu bağlamda, Hizbullah'ın Suriye İç Savaşı'na katılması, askeri ve siyasi varlığının bekasını ülke sınırları dışından kodlamasıyla doğrudan ilişkili olmuştur. Diğer bir ifadeyle,

¹²⁵³ Rodger Shanahan, "A Pyrrhic Victory? Hezbollah's Complex Post-War Environment", **Democracy and Security**, Cilt Nu. 4, Sayı. 1, (2008), 38-39.

¹²⁵⁴ Wiegand, s. 669.

¹²⁵⁵ Simon Haddad, "Explaining Lebanese Shii adherence to Hezbollah: alienation, religiosity and welfare provision", **Defense & Security Analysis**, Cilt Nu. 29, Sayı.1, (2013), 20.

Suriye’de yönetim değişikliğinin Lübnan’daki varlığı için ciddi kısıtlamalar doğuracağına kanaat getiren Hizbullah, bu algı çerçevesinde Suriye’ye müdahale etme gerekçelerini meşrulaştırmıştır.¹²⁵⁶ Her ne kadar hareket, bu girişimiyle Lübnan’daki rakipleri tarafından ciddi bir ötekileştirme kampanyasına maruz kalsa da, uzun vadede Suriye değişkeninin kendisi için ‘siyasi kısıtlama’ya dönüşmesini engellemiş ve hatta 2016’da Mişel Aun’un cumhurbaşkanı seçilmesi sürecine etki etmesi bakımından ‘siyasi fırsat’a dönüşmesi için çaba göstermiştir.¹²⁵⁷ Hizbullah’ın Suriye İç Savaşı’na katılımını ‘Lübnan’ın güvenlik önceliği’ olarak çerçevelemesi, Şiiilerin yanı sıra Hristiyan nüfus içerisinde de olumlu karşılanmış, böylece (2018 yılında görüldüğü üzere) seçim siyasetinde bazı ‘fırsatlar’ ortaya çıkarmıştır.¹²⁵⁸

Hareketin, daha geniş bir toplumsal kesime hitap etme noktasında önemli bir avantaj sahası olan Ekim 2019 protestolarında benzer bir performans ortaya koyduğunu söylemek ise mümkün görünmemektedir. Siyasi sistemin çürümüşlüğüne tepki göstermek ile müttefiklerini kaybetmek ikilemi arasında kalan Hizbullah, bu protestolar sırasında görece statükocu bir pozisyon takip ederek, potansiyel bir ‘siyasi fırsatı’ oldukça sorunlu bir ‘siyasi kısıtlama’ya dönüştürmüştür. Neticede 2022 yılı genel seçimlerinde, parti olarak oyunu muhafaza etse de, müttefiklerinin yaşadığı kayıplar sebebiyle mecliste sahip olduğu üstünlükten mahrum kalan Hizbullah, önemli bir siyasi fırsattan olmuştur.¹²⁵⁹

Sonuç olarak; kırılgan bir politik atmosferde varlık gösteren Hizbullah, kuruluşundan bugüne kadar -büyük ölçüde- siyasi fırsatlar doğuran ve hareketin faaliyetlerini rahatça sürdürmesine imkan sunan zayıf devlet yapısından maksimum derecede istifade etmiştir. Dış aktörlerle ilişki geliştirmekten iç ittifak blokları inşa etmeye kadar pek çok alanda kolaylaştırıcı bir unsur olan bu yapısal faktör, Hizbullah’ın askeri imkanlarının yanı sıra siyasi kapasitesini de geliştirmiştir. Diğer yandan, çevresel faktörlerin dış müdahaleye açık olması sebebiyle ‘siyasi kısıtlamalar’ın da mebzul miktarda var olması, hareketin fırsatları değerlendirmek kadar engelleri ortadan kaldırmaya da odaklanmasına neden olmuştur. Hizbullah’ın pek çok meseleyi güvenlikleştirme perspektifinden ele alması,

¹²⁵⁶ Farida, s. 122-125.

¹²⁵⁷ Maria Helena Mota Esteves, “Post-Arab Spring in the Middle East Region: The Effect of Syrian Crisis on Lebanon Foreign Policy”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2018), 91-92.

¹²⁵⁸ “Hezbollah makes strong showing in Lebanon elections”, **The Guardian**, 7 Mayıs 2018.

¹²⁵⁹ “Lebanon election: Hezbollah and allies lose parliamentary majority”, **BBC**, 17 Mayıs 2022.

siyasi kısıtlamalara ilişkin algılarının daha açık olmasını beraberinde getirmiş, bu sayede hedeflerine engel olan bariyerlere ilişkin ‘stratejik bir savunma/saldırı kapasitesi’ geliştirmesini mümkün kılmıştır. Kısacası hareket, bir yandan siyasi fırsat yapılarını en verimli şekilde kullanmış, diğer yandan da karşılaştığı siyasi kısıtlamalarla baş etme mekanizmalarını geliştirerek bunları da fırsata tebdil etmiştir. Ancak bu fırsat ve kısıtlamaların idaresinde büyük katkısı olan güçlü ittifak ilişkileri, zaman zaman Hizbullah için yeni engeller de doğurabilmektedir. Siyasi sistemin yapısına dair nitelikli eleştiriler getirme refleksi önemli fırsatlar inşa etme potansiyeline sahipken, mevcut müttefiklerini rahatsız etmemek adına böyle bir aksiyon almaktan geri duran Hizbullah, kısa vadede çok hissedilmese de, uzak gelecekte fırsatları kısıtlamalara dönüştüren fasit daireleri tahkim ederek, sürecin tersinden işlemesine -istemeden de olsa- hizmet edebilir.

5.3.3.Siyasi Boşluklardan Yararlanmak ile Uluslararası Baskılarla Baş Etmek Arasında Hamas

Filistin’de işgal durumu ve siyasi atmosferin gerginliği sebebiyle çevresel şartlara fazlasıyla duyarlı olan Hamas, Mısır İhvanı ve Hizbullah gibi siyasi fırsatları ve kısıtlamaları çok yönlü olarak analiz etmiş, bu imkanlar ve zorluklardan yola çıkarak doğru bir siyaset stratejisi takip etmede genel hatlarıyla muvaffak olmuştur. Robinson, Hamas’ın kuruluşunu ve büyümesini kolaylaştırma noktasında örgütlenme ve seferberlik fırsatlarını geliştiren dört dışsal faktöre vurgu yapmaktadır: “1977’den sonra İsrail’in İslamcı harekete yönelik politikasındaki değişiklik, 1977’den sonra İslamcılığın artan uluslararası etkisi, 1987’de ilk Filistin İntifadası’nın başlaması ve 1993 Oslo Anlaşmaları.”¹²⁶⁰

İsrail siyasetinde 1977 genel seçimleri sonrasında yaşanan yapısal değişikliğin FKÖ’yü dengelemek için İslâmî gruplara müsamaha göstermek üzerine kurulu olduğunu savunan Robinson, siyasi mülahazalardan görece uzak duran Filistin İhvanı’nın örgütlenmesine ve protesto eylemlerine FKÖ’ye nazaran daha fazla izin verildiğini öne sürmüştür. Bu durumun, Hamas’ı İsrail’in ‘yarattığı’ şeklinde komplocu bir argüman üzerinden izahı mümkün kılmadığını belirten Robinson, mevcut boşluğun kısa bir müddet Hamas tarafından iyi değerlendirildiğini, ancak Eylül 1989 tarihi itibarıyla hareketin İsrail için

¹²⁶⁰ Robinson, “Hamas: As a Social Movement”, 123.

ne kadar büyük bir tehdit olduğunun anlaşıldığını dile getirmiştir.¹²⁶¹ Kısacası Hamas, siyasi düzende ortaya çıkan bu imkanı en verimli şekilde kullanmış, bu sayede örgütlenme faaliyetlerini ‘daha az tehlikeli’ bir konjonktürde tamamlayabilmiştir.¹²⁶² İkinci dış faktör olarak, İran’da yaşanan İslam Devrimi ve Lübnan’da Hizbullah’ın İsrail karşısındaki başarıları, Hamas için diğer önemli fırsat yapılarını doğurmuştur. ABD tarafından desteklenen bir rejimin İslâmî bir mücadele neticesinde devrilmesinin oluşturduğu iyimser atmosfer, Hamas’ın İsrail’e karşı direniş merkezli bir örgütlenmeyle başarıya ulaşma umutlarını beslemiştir. Benzer şekilde, Hizbullah’ın İsrail’e karşı elde ettiği askeri zaferler de, direniş merkeze alan İslâmî bir siyasetin imkanına dair tahkim edici bir işlev görmüştür.¹²⁶³ Bu bağlamdaki yapısal faktörler arasında, İslâmî Cihad Hareketi’nin ortaya çıkış sürecine de değinmek gerekmektedir. İhvan’ın geleneksel ‘ıslahçı’ söyleminden uzaklaşarak farklı bir oluşumun temellerini atan Filistinli gençler, devrimci bir İslâmî perspektifin toplum nezdinde karşılık bulmasına katkı sunmuş, bu gelişmeye kayıtsız kalamayan Filistin İhvanı ise ideolojik bir dönüşümle silahlı mücadeleyi merkeze alan yeni bir hareketin temellerini atmıştır.¹²⁶⁴

Üçüncü dış faktör olarak ‘Birinci İntifada’ da, İsrail’e karşı mücadelede tek caydırıcı yöntemin silahlı direniş olduğu görüşünü desteklemiş, Hamas’ın kuruluşunu hızlandırdığı gibi güçlenmesine de fırsat sunmuştur. Son olarak Oslo Anlaşmaları ise, Hamas açısından siyasi fırsatların önemli ölçüde yeniden yapılandırıldığı ve karmaşıklaştığı yeni bir düzen ortaya çıkarmıştır. İsrail’in yanı sıra yeni kurulan Filistin Yönetimi’ne karşı da politika üretmek durumunda kalan Hamas, fırsatlar ve kısıtlamalar arasında bir çizgi takip etmeye çalışmıştır. Bir yandan FKÖ’nün kendisini sınırlama gücüne erişmesi dolayısıyla çıkış yolu arayan hareket, diğer yandan da Oslo düzenine dair yeni bir ideolojik dil üretmekle meşgul olmuştur. İlk yıllarda ‘barış süreci’nin görece iyi devam ettiğine dair halk nezdindeki inanç, Hamas açısından fırsatları sınırlandıran ve kısıtlamaları arttıran bir vasatı ortaya çıkarsa da, zaman içerisinde Oslo düzeninin başarısızlığının görünür hale gelmesi Hamas’ı Filistin’deki en güçlü muhalefet hareketine dönüştürmüştür. Kısa zamanda “Oslo tarafından hayal kırıklığına uğrayanların siyasi yuvası haline gelen” Hamas, kendi kitlesinin yanı sıra dolaylı sempatizanlarının da desteğini kazanmayı

¹²⁶¹ Robinson, “Hamas: As a Social Movement”, 123-124.

¹²⁶² Salah, s. 566.

¹²⁶³ Robinson, “Hamas: As a Social Movement”, 124-125.

¹²⁶⁴ Salah, s. 567.

başarmıştır. Neticede 2000’li yıllarda tam anlamıyla kesinlik kazanan Oslo düzeninin başarısızlığı, hareketin siyasi fırsatlarını önemli ölçüde geliştiren bir araca dönüşmüştür.¹²⁶⁵

İkinci İntifada’yla birlikte Oslo düzeninin dağıldığı bir vasatta, Filistin Yönetimi’nin başarısız siyasi pratiğine karşı Hamas’ın etkili sosyal hizmet kabiliyetiyle öne çıkması hem siyasal dengeleri hem de toplumsal destek kapasitelerini derinden etkilemiştir. 1993-2000 yılları arasında Oslo Anlaşmaları’nın sağladığı siyasi fırsat yapılarından ideolojik duruşu sebebiyle tüm boyutlarıyla yararlanmaktan geri duran Hamas, 2000 yılı sonrasında kurumsal siyasette ağırlığını ortaya koyarak fırsatları azami kazançlara dönüştürmüştür. 2004 yılında belediye seçimlerini düzenleme iradesini gündeme getiren Yaser Arafat’ın bu kararından kısa bir süre sonra vefat etmesi ve İsrail’in 2005 yılında Gazze’den geri çekilmesi, Hamas’ın siyasete tüm boyutlarıyla dahil olması için imkanların daha elverişli hale gelmesini mümkün kılmıştır. Neticede, “zayıf yönetim ve yolsuzluğun bir sonucu olarak El Fetih’in düşüşü, Filistinli siviller tarafında artan hayal kırıklıkları, Arafat’ın ölümü, İsrail güçlerinin Gazze Şeridi’nden çekilmesi ve belediye seçimlerinin yapılması, Hamas’ın seçim siyasetine girmesi için güçlü teşvikler sağlamıştır.”¹²⁶⁶

Hareket, tüm bu fırsat yapılarını seçim stratejisi bağlamında doğru bir şekilde kullanmış, bu sayede ilk defa katıldığı parlamento seçimlerinde önemli bir başarı elde etmiştir. Bu süreçte en güçlü rakibi El-Fetih’in azalan popüleritesini avantaja çeviren Hamas, bir yandan FKÖ’nün tarihsel süreçteki çelişkilerini öne çıkarırken diğer yandan da İslâmî Cihad Hareketi gibi kendisini seçim siyasetinden uzak tutmaya devam eden potansiyel rakiplerinin yokluğundan istifade etmiştir.¹²⁶⁷ Dolayısıyla, Hamas’ı iktidara taşıyan şartlar, hareketin örgütsel ve ideolojik avantajlarından daha fazla siyasi konjonktürün ortaya çıkardığı fırsat yapıları üzerine inşa edilmiştir.

Diğer yandan, Gazze’de iktidara gelmesinin ardından El-Fetih’in yıllardır devam eden kötü yönetim performansına karşı alternatif bir hükümet pratiği ortaya koyma fırsatı yakalayan Hamas, dış aktörler bağlamında maruz kaldığı işgal, abluka ve ambargo

¹²⁶⁵ Robinson, “Hamas: As a Social Movement”, 125.

¹²⁶⁶ Bhasin ve Hallward, s. 78-80.

¹²⁶⁷ Salah, s. 568.

koşullarının ortaya çıkardığı konjonktürde, siyasi imkanları avantaja çevirmekten çok yeni kısıtlamalarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Başta ABD ve Avrupa ülkeleri nezdinde uygulanan bu kısıtlamalar, sadece resmi boyutta bir boykotla sınırlı kalmamış, Gazze’ye yardım ulaştırmaktan sağlık hizmetlerine erişimi zorlaştırmaya kadar tüm boyutlarıyla uygulanmıştır. İsrail’in işgal politikasına hizmet eden bu yaklaşım, aynı zamanda Hamas’ın en büyük rakibi olan El-Fetih’in önünü açan bir atmosfer de inşa etmiştir.¹²⁶⁸ Tüm bu siyasi kısıtlamaları, iktidar olmanın imkanları ve dış sponsorların destekleriyle dengelemeye çalışan Hamas,¹²⁶⁹ yerel aktörlerin ‘radikal’ çıkışlarını da kontrol altında tutmaya gayret ederek, baskı şartlarının daha büyük sorunlar yaratmasına engel olmuştur.¹²⁷⁰ Her şeye rağmen, Gazze’de kısmi güvenlik sorunlarından İsrail’le mücadele stratejilerine, sosyal hizmetlerin sunumundan devlet dairelerinde çalışanların maaşlarının ödenmesine kadar bir dizi mesele, Hamas’ın iktidar yıllarını fırsatlar-kısıtlamalar terazisinde hassas bir politika takip ederek geçirmesine neden olmuştur. Örneğin, Gazze Üniversitesi’nin uluslararası denkliği ile ilgili bir yandan ciddi kısıtlamalara maruz kalan Hamas, diğer yandan eğitim sektöründeki bu baskıları kendi otoritesini ve müfredatını hakim kıldığı önemli fırsat yapılarına çevirmiştir.¹²⁷¹ Tüm alanlarda yaşanan bu ikilemler, Hamas’ın iktidardan vazgeçmesine değil, tüm imkanları zorlayarak krizlerden yeni fırsatlar çıkarma mücadelesine kapı aralamıştır.

Gazze Şeridi’ne yönelik uygulanan baskı ve ablukanın Hamas Hükümeti’nin manevra alanını gittikçe daraltması, Arap İsyanları ile birlikte bölgede oluşan yeni siyasi konjonktürü hareket için bulunmaz bir nimete dönüştürmüştür. Başta Mısır olmak üzere çevre ülkelerde İhvan hareketlerinin iktidar süreçlerine ortak olması, Hamas açısından önemli bir nefes kaynağına dönüşmekle birlikte, bu siyasi fırsat yapısını algılama ve değerlendirme kapasitesi hareketi uzun yıllardır ittifak ilişkisi kurduğu eski dostlarıyla ilişkilerini gözden geçirmeye sevk etmiştir. İhvan merkezli değişimi önemli bir zafer olarak okuyan Hamas, Suriye İç Savaşı’yla birlikte bir seçim yapmak durumunda

¹²⁶⁸ Shira Efron ve Ilan Goldenberg, “United States Policy toward the Gaza Strip”, **RAND Corporation**, (2018), 165-181.

¹²⁶⁹ Ehud Eilam, **Israeli Strategies in the Middle East**, Cham: Palgrave Macmillan, 2022, 59-77.

¹²⁷⁰ Benedetta Berti, “Hamas’ Internal Challenge: The Political and Ideological Impact of Violent Salafist Groups in Gaza”, **Strategic Assessment**, Cilt Nu. 14, Sayı. 2, (2011), 81.

¹²⁷¹ Nathan J. Brown, “Gaza Five Years On: Hamas Settles in,” **The Carnegie Papers**, (2012), 13-14.

kaldığında, İran ve Suriye ile ilişkilerini Mısır, Türkiye ve Katar'ın temsil ettiği 'ılımlı çizgi' lehine görece askıya almayı tercih etmiştir.¹²⁷²

2006'da iktidara geldikten sonra yerelde yaşadığı sorunların yanı sıra, ABD ve İsrail öncülüğündeki ret politikasına Mübarek rejiminin destek vermesi ve İran'la stratejik ittifakı dolayısıyla Körfez ülkelerinin yüz çevirmesi sebebiyle bölgesel düzeyde izole edilen Hamas, Arap İsyanları'yla birlikte yaşanan gelişmelerle bu 'jeopolitik izolasyonu' kıracağına dair bir fırsat algısını sahiplenmiştir. Bunu kolaylaştıran bir unsur olarak Suriye İç Savaşı'nın Şii-Sünni çatışması bağlamında çerçevelendirilmesi, Hamas'ın 'direniş eksenini' yeni bir Sünni ittifakla ikame edebileceğine dair vehme kapılmasına neden olmuştur.¹²⁷³ Ancak Mursi iktidarının darbe ile devrilmesinin ardından bir anda aksine dönen siyasi atmosfer, Hamas'ın kısıtlamaların daha da arttığı bir pozisyona düşmesine neden olmuştur. İran'la irtibatını kesintisiz devam ettiren İzzeddin el-Kassam Tugayları liderlerinde Hamas'ın dönüşümüne dair oluşan rahatsızlık, Arap İsyanları'nın ortaya çıkardığı imkanların tersine dönmesiyle birleşince, hareket içerisinde 'siyasi fırsat yapıları'na dair pragmatist okuma suçlamalarının gün yüzüne çıkmasının yanı sıra ideolojik tutarlılığa ilişkin sorgulamaların da gündeme gelmesine neden olmuştur. Neticede fırsatların kısa süre içerisinde kayda değer kısıtlamalara döndüğü bu vasat, Hamas'ı İran başta olmak üzere direniş eksenıyla tekrar ilişki geliştirmeye yönlendirdiği gibi, Sisi rejiminin yönetimindeki Mısır'la da yeniden diyalog kanalları kurma zorunluluğu içerisinde bırakmıştır.¹²⁷⁴ Önemli maliyetleri ortaya çıkaran bu tercihler, hareketin kurumsal siyasetteki rolünde de kritik aşınmaların yaşanmasına neden olmuştur. Gazze'deki ekonomik baskılarla görece baş etmeye çalışan Hamas, Arap İsyanları sonrası müttefiklerini ve politikalarını çeşitlendirmede başarılı bir performans ortaya koyamayınca, 2014 yılı itibariyle iktidarı El-Fetih'le bölüşmek zorunda kaldığı bir tabloyla karşı karşıya kalmıştır. Her ne kadar bu girişim, bir yanıyla paylaşımcı yönetim anlayışının bir sonucu olsa da, diğer yanıyla siyasi kısıtlamaların fırsatlara nazaran daha öne çıkmasıyla bağlantılı olmuştur. Geline nokta, eski ilişkilerini yeniden tesis etmek için büyük çabalar sarf eden Hamas, son yıllarda direniş eksenini çizgisinde tekrar aktif rol alarak askeri, mali ve siyasi destek kapasitesini arttırmaya çalışmakta, böylece mevcut

¹²⁷² Salah, s. 570.

¹²⁷³ Adham Saouli, "Hizbullah, Hamas, and the Arab Uprisings: Structures, Threats, and Opportunities", **Orient**, Cilt Nu. 54, Sayı. 2, (2013), 41-42.

¹²⁷⁴ Salah, s. 571-572.

baskı ve kısıtlamalarla baş ederken siyasi fırsatları da genişletmenin yollarını aramaktadır.

Sonuç olarak; kuruluşundan itibaren ideolojik esnekliğini çevresel şartlara adapte olmada önemli bir araç olarak değerlendiren Hamas, -kırmızı çizgilerinden taviz vermeden- siyasi fırsat yapılarından istifade etme noktasında mahir olduğunu ortaya koymuştur. Hareketin güçlü bir silahlı-toplumsal yapıdan Filistin halkını yönetmeye talip bir iktidar partisine doğru evrilmesini mümkün kılan siyasi süreç, Hamas'ın karşısına çıkan fırsatları verimli bir şekilde değerlendirmesiyle doğrudan bağlantılı olmuştur. Ancak Oslo düzeninde yüzleştiği kısıtlamaların iktidar sürecinde daha yoğun bir şekilde gündeme gelmesi, muhalefet safhasında elini güçlendiren fırsatların yönetim pratiğinde yeterince avantaja dönüşmesini engellemiştir. Bu bağlamda, hükümet kurma imkanının daha büyük fırsatlar ihdas edeceği beklentisinin, maruz kaldığı yoğun dış baskılar sebebiyle karşılıksız kalması, Hamas'ı yeni arayışlar içerisine girmek zorunda bırakmıştır. Arap İsyanları konjonktüründe oluşan iyimser siyasi atmosfer ilk etapta Hamas'a aradığı fırsatları sunuyor gibi dursa da, uzun vadede daha büyük kısıtlamaların habercisi olmuştur. Dolayısıyla normal şartlarda iç siyasette önemli siyasi fırsatları doğurması beklenen iktidar tecrübesi, Hamas açısından yoğun kısıtlamalarla başa çıkma pratiğine dönüşmüştür. Tüm olağan dışı şartlara rağmen, tarihsel süreç içerisinde siyasi fırsatları mümkün olan en iyi seviyede değerlendirdiği görülen Hamas'ın maruz kaldığı baskı ve kısıtlamaları ürettiği siyasi imkanlarla nötrlemeye çalıştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bakımdan, Filistin siyasetinin kendi koşulları bağlamında Hamas, hem muhalefet hem de iktidar yıllarında fırsatlardan yararlanma ve kısıtlamalarla mücadele etme noktasında başarılı bir siyasi aktör olduğunu ortaya koymuştur.

5.4.Genel Değerlendirme

'Devlet-yönetim yapısı' noktasında temel farklılıklara sahip olan Mısır İhvanı, Hizbullah ve Hamas, siyasi mücadelelerinde bu yapısal faktörün belirleyiciliğini büyük oranda hissetmiştir. Otoriter rejim pratiklerinin doğrudan muhatabı olan İhvan, örgütsel ve ideolojik yetkinliğine karşın kurumsal siyasette üstlendiği rollerde önemli sınırlılıklarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. 'Fail' vasfıyla rejimin baskıcı politikaları karşısında bir dereceye kadar hareket alanı kazanan İhvan, tüm etkileşim süreçlerine rağmen 'yapı'nın tahakküm edici doğasına maruz kalmaktan kaçamamıştır. Arap İsyanları'yla birlikte

yönetim değişikliği sürecinin önemli bir parçası olan hareket, geçmiş yapının köklü dinamikleri ve dış aktörlerin yeni konjonktürü engelleyen çabaları sebebiyle bu imkandan da istediği şekilde yararlanamamıştır. Mısır'da ortaya çıkacak güçlü bir İhvan iktidarının İsrail'in güvenliğini ve ABD'nin bölgesel politikalarını tehlikeye atacağına dair inanç, otoriter rejimin devamlılığını savunan 'derin devlet' aygıtlarının çabalarıyla birleşince, kısa süreli kazanımlar yerini daha büyük kayıplara bırakmıştır. Neticede geçmiş otoritenin görünen ve perde arkasındaki gücü -İhvan'ın içsel boyuttaki bazı hatalarının da etkisiyle- tahkim edilmiş, İslâmî hareketlerin otoriter rejimlerin hakim olduğu ülkelerde siyasetteki etkisinin kayda değer kısıtlılıklarla karşılaştığı bir kez daha ortaya çıkmıştır. İhvan örneğinin aksine, Hizbullah ve Hamas ise, 'zayıf devlet' ve 'devletsiz zayıf yönetim' yapılarından yararlanarak, dışsal faktörleri kendi lehlerine kullanmış, merkezi otoritenin güçsüzlüğünü avantaja çevirmiştir. Öte yandan, başarılı siyaset karnelerinin uzun vadeli çıktıları bakımından farklı sonuçların gündeme geldiği bu tabloda, Hizbullah, ülkedeki siyasi sistemin açmazları dolayısıyla zayıf devlet ve kaotik düzenin devamlılığından yana -zorunlu olarak- tavır alırken, Hamas, adil güç dağılımlarının olduğu etkili bir Filistin otoritesinin inşasını tahayyül etmiştir.

'Ekonomik ve siyasi bağımsızlık/destek' bağlamında değişken pratikler ortaya koyan İslâmî hareketler, bulundukları ülkelerin politik düzenleriyle ilişkili olarak 'dış destekçiler'e dair duruşlarını tayin etmiştir. Zaman zaman farklı ülkelere destek almakla birlikte büyük ölçüde özerkliğini muhafaza etmeyi başaran İhvan, bu 'öz yeterlilik'i sayesinde karar alma süreçlerinde herhangi bir dış aktörle bağımlılık ve aidiyet ilişkisi kurmaktan uzak durmuştur. Hareketi otoriter rejim tarafından 'yabancı aktörlerin maşası olma' yönünde suçlamalara maruz kalmaktan koruyan bu bağımsızlık, politik sistem bağlamsallığı sebebiyle, siyasi kazanımlara ilişkin önemli avantajlar sunma noktasında beklenen düzeyde fayda sağlamamıştır. İhvan'ın aksine Hizbullah, dış aktörlerin (İran ve Suriye) mali, siyasi ve lojistik desteklerine azami ölçüde başvurmuştur. Lübnan'daki zayıf otorite düzeninin tüm yerel yapılanmalar için 'dış destekleri' normal hale getirmesi, Hizbullah'ın İran'la kurduğu ilişkinin mahiyetini görece meşrulaştırmıştır. Örgütsel disiplini ve yereldeki failliği ile bu destek paketlerinin 'sınırsız bir bağımlılık' üretmesine mani olan Hizbullah, İran'ın dış politika önceliklerine angaje olma durumunu iç politikadaki 'ulusal gündemi'yle dengelemeye çalışarak, sponsor ülkeyle kurduğu ilişkiyi 'orta-yüksek derecede karşılıklı bağımlılık' seviyesinde

tutmaya çalışmıştır. Dış destekleri doğru yönetme kabiliyeti sayesinde kurumsal siyasette üstlendiği rolü her aşamada daha da genişleten hareket, toplumsal tabanını korumanın yanı sıra müttefikleriyle olan ilişkilerini de kontrol altında tutma imkanı bulmuştur. Benzer şekilde dış sponsorların desteğinden faydalanan Hamas ise, Hizbullah'ın aksine, destekçi ülkeleri çeşitlendirme stratejisi takip ederek 'bağımlılık' ilişkilerini minimize etmeye gayret etmiştir. Askeri destek hususunda İran haricinde açıktan destek sunan herhangi bir ülkenin yokluğu 'özerklik' çabalarını kısmen zorlaştırsa da, diğer alanlardaki destekçi yelpazesinin genişliği genel bir dengenin kurulmasını mümkün kılmıştır. Buna göre Hamas, bağışçı ülkelere siyasi açıdan 'orta derecede bağımlı', mali açıdan 'orta-yüksek derecede bağımlı' ve askeri açıdan ise 'yüksek derece bağımlı' durumdadır. Neticede, bu bağımlılık süreçlerini karar alma özerkliğini kaybetmeden sürdüren hareket, aldığı destekleri siyasi kazanıma dönüştürme noktasında verimli bir performans ortaya koymuştur.

Diğer yandan, her üç hareket de siyasi fırsat yapılarının değerlendirilmesi ve kısıtlamalarla baş etme pratikleri bakımından benzer bir başarı tablosuna sahiptir. Yapısal şartların bütüncül bir etkisine işaret eden imkanlar ve zorluklar/baskılar dengesi, hareketlerin doğru analiz kabiliyetleri ve değişen şartlara hızlıca adapte olma stratejileri sayesinde büyük ölçüde siyasi konumlanışlarını olumlu etkilemiştir. İhvan'a siyasi açılım dönemlerini fırsata çevirme ve baskı süreçlerine karşı direnme kabiliyeti kazandıran bu 'doğru algılama ve reaksiyon verme' yeteneği, kısa süreli iktidar döneminde bazı handikaplar doğursa da, hareketin dışsal şartların etkisini içsel dinamikleriyle yumuşatan aktif bir siyasi katılımcı olmasını mümkün kılmıştır. Benzer şekilde, Hizbullah da, siyasi sistemin otorite boşluğunda ortaya çıkan fırsat yapılarını en iyi şekilde değerlendirmiş, karşısına çıkan kısıtlamaları yeni imkan alanlarına dönüştürme hususunda mahir olduğunu ortaya koymuştur. Lübnan siyasal düzeninin sıklıkla icbar ettiği fırsatlar-kısıtlamalar çatışması, bir yandan Hizbullah'ın örgütsel yeteneklerini test ederken diğer yandan bunların geliştirilmesi için önemli yapısal imkanlar sunmuştur. İttifak ilişkilerinin oldukça hassas bir terazide sürdürülmesini zorunlu kılan bu durum, zaman zaman Hizbullah açısından bazı dezavantajlar ortaya çıkarmış, fakat hareketin genel itibarıyla imkanları kullanma ve engellerle baş etme noktasında başarılı bir karneye sahip olduğu gerçeğini gözgelememiştir.

Tablo 5: Yapısal Faktörlerin Siyasi Roller Üzerindeki Etkisi

	OTONOMİ-SİYASİ ROL İLİŞKİSİ		
	Mısır İhvanı	Hizbullah	Hamas
Devlet-Yönetim Yapısı	Otoriter Rejim	Zayıf Devlet	Devletsiz Zayıf Yönetim
Ekonomik ve Siyasi Bağımsızlık	Öz Yeterlilik	Orta-Yüksek Derecede Karşılıklı Bağımlılık	*Siyasi Açıdan Orta Derecede Bağımlılık *Mali Açıdan Orta-Yüksek Derecede Bağımlılık *Askeri Açıdan Yüksek Derecede Bağımlılık
Siyasi Fırsat Yapılarının ve Kısıtlamaların Değerlendirilmesi	Büyük Ölçüde Başarılı Algılama ve Aksiyon Alma	Büyük Ölçüde Başarılı Algılama ve Aksiyon Alma	Büyük Ölçüde Başarılı Algılama ve Aksiyon Alma

Çevresel şartların analiz edilmesi ve bunlara yönelik aksiyon alınması noktasında diğer hareketlerle aynı düzlemde bir grafiğe sahip olan Hamas ise, muhalefet dönemlerinde daha çok fırsat yapılarıyla meşgul olurken, iktidar sürecinde bölgesel ve uluslararası aktörlerin oldukça yoğun baskıları sebebiyle kısıtlamaların doğrudan muhatabı olmuştur. Oldukça dengesiz ve dezavantajlı bir durum ortaya çıkaran bu tablo, Hamas'ın 'fırsatları' algılama kapasitesini de dolaylı olarak -kısa süreliğine- etkilemiş, böylece Arap İsyanları'yla birlikte bölgesel gelişmelere yönelik verdiği tepkilerin uzun vadede yanlış sonuçlar doğurmasına neden olmuştur. Her şeye rağmen, Hamas'ın dışsal faktörlerin olumlu ve olumsuz boyutlarını değerlendirme yeteneğine tarihsel bütünlük içerisinde bakıldığında, hareketin İhvan ve Hizbullah gibi -zaman zaman bazı eksiklikleri olsa da- imkanlar-zorluklar denklemini genel hatlarıyla doğru kurduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla, her üç hareket için de, siyasi fırsatlardan faydalanma ve kısıtlamalarla başa

ıkma istidadı, kurumsal siyasette üstlendikleri roller bakımından önemli imkanlar ortaya çıkarmıştır.



SONUÇ

İslâmî hareketler, uzun yıllar boyunca Siyasal İslam, Demokratikleşme Çalışmaları ve Terör/Güvenlik Çalışmaları literatürü altında ele alınmış, ‘Ortadoğu İstisnacılığı’nın genel kabul gördüğü araştırmalarda -özcü ve oryantalist bakış açıları eşliğinde- ‘öteki’nin anlaşılması kapsamında analiz edilmiştir.¹²⁷⁵ 11 Eylül saldırıları sonrası daha da yoğunlaşan bu eğilim, zaman içerisinde akademik dünyada önemli sorgulamaların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu tenkitçi bakış, İslâmî hareketleri bir nesne olarak değerlendirip ‘terör’ ve ‘tehdit’ unsuru olarak gören Batılı akademik dünyada kimi kırılmalar ortaya çıkarmış ve hareketleri kendi şartları içerisinde anlamaya yönelik ‘eleştirel yaklaşımlar’ın doğmasına/görünür hale gelmesine imkân sunmuştur. İslâmî hareketlere ilişkin mevcut önyargılı yaklaşımlardan ayrılarak, eleştirel perspektifin kavramsal ve kuramsal katkılarından istifade edilen bu çalışmada, 2000’li yıllarla birlikte İslâmî hareketlere daha yoğun bir şekilde uyarlanan Toplumsal Hareket Teorisi’ne başvurulmuştur.

Hareketlerin ideolojik, örgütlenme ve dışsal/yapısal dinamiklerini tahlil ederek bütüncül bir ‘anlama’ sürecini mümkün kılan bu kuram, çalışmadaki temel sorunsalımız olan ‘İslâmî hareketlerin siyasi rollerindeki farklılaşmaların nedenleri’ni incelemeye dair kuşatıcı bir çerçeve sunmuştur. Mısır İhvanı, Hizbullah ve Hamas’ın karşılaştırma birimi olarak tercih edildiği bu araştırmada, hareketlerin ‘toplumsal taban kapasiteleri ve aktiviteleri’ bakımından büyük ölçüde benzeşmeleri, ortak sabitelerden yola çıkarak ‘siyasi rolün inşası’na giden süreçte farklılaşan değişkenleri tespit etmemize fırsat vermiştir. Bu bağlamda, “*Sosyal örgütlenmeleri ve toplumsal faaliyetleri bakımından birbirine benzeyen Mısır İhvanı, Hizbullah ve Hamas, bulundukları ülkelerde üstlendikleri siyasi roller açısından neden farklılaşmaktadır?*” şeklindeki temel araştırma sorumuz, “*İslâmî hareketlerin siyasi entegrasyon stratejilerinin kurumsal siyasette üstlendikleri rollere etkisi nasıl olmuştur?*” alt sorusuyla tahkim edilmiştir. Bu araştırma soruları çerçevesinde çalışma; ideoloji, örgütlenme ve otonomi başlıklarına ilişkin altı hipotez sunmuştur.

¹²⁷⁵ Çetinkaya, s. 52-59.

İdeolojik faktörlere yönelik hipotezlerden ilki, *üzerine inşa edildikleri mezhebi saikler (Sünnilik-Şiilik) ve dini/siyasi yorum anlayışları İslâmî hareketlerin bulundukları ülkelerdeki siyasi rollerini kayda değer oranda etkilemektedir*” şeklindedir. Çalışmanın bulguları, her üç hareketin de ‘esnek ideoloji’ altyapısına sahip olduklarını, değişen siyasal ve sosyo-ekonomik şartlara bağlı olarak dini bir kurum olan ‘ictihad’ı devreye soktuklarını ve bu sayede siyasi pozisyonlarını meşrulaştırmaya çalıştıklarını ortaya koymuştur. Teorik zeminde bir benzeşme potansiyeli yaratan bu durum, hareketlerin mezhepsel aidiyetleriyle ilişkili olarak ise farklı pratikleri gündeme getirmiştir. Buna göre, Şii düşüncede ‘merkezi bir ictihad kurumu’na yapılan özel vurgunun aksine, Sünni düşüncede dini metinleri ve güncel olayları yorumlayacak merkezi bir kurumun azlığı/yokluğu, ictihada dayalı siyasi kararların hareket kadroları tarafından bütüncül bir şekilde içselleştirilmesini engellemektedir. Örneğin, Hizbullah’ın -lider kadroların ictihad etmesiyle- 1992 yılında, daha önce reddettiği siyasi sisteme katılım kararı alması ve Maruniler başta olmak üzere yerel aktörlere dair bakışını revize etmesi, tavandan tabana bütüncül bir dönüşümü ve seçmen mobilizasyonu aracılığıyla siyasi pozisyonundaki genişlemeyi mümkün kılabilmişken; Mısır İhvanı’nın lider kadrosu arasında ‘Kıptiler, kadın hakları’ gibi konulara ilişkin siyasi açılımlarda çatışan ‘ictihad yorumları’nın görünür hale gelmesi, hem yönetim kademesinde ‘muhafazakarlar-liberaller’ şeklinde farklı kutupları keskinleştirerek hem de seçmenler ve diğer partilerde İhvan’a yönelik ‘söylem tutarlılığını/güvenilirliğini’ sorgulamaya açarak, hareketin Mısır’daki siyasi rolünde önemli handikapların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer bir Sünni hareket olarak Hamas ise, 1990’lı yıllarda Filistin’de siyasi sisteme katılım müzakereleri bağlamında lider kadroları arasında önemli fikir ayrılıkları yaşamasına (ve hatta şu anki Siyasi Büro Başkanı İsmail Haniye’nin görüşlerinden ötürü ‘hain’ ilan edilmesine) rağmen, Mısır İhvanı’nın aksine süreci tolere edebilmiş ve siyasi kazanımlarını etkileyecek bir ‘hareket içi ayrışma’ tecrübesi yaşamamıştır. Çalışmanın bulgularına göre, Hamas’ta çatışan ictihad yorumlarının büyük sorunlara dönüşmemesinin sebebi, bir nevi kontrol değişkeni fonksiyonuna sahip olan “İsrail işgali ve El-Fetih rekabeti gibi akut sorunların oluşturduğu sıcak çatışma atmosferi”dir. Bu değişken, Hamas’ta yaşanması muhtemel düşünsel çatlaklarının büyümesini engelleyerek, ideolojik farklılaşmalardan kaynaklanan bazı sorunların farklı değişkenlerle nötrlenebileceğini de göstermiştir.

Diğer yandan, metodolojik yaklaşımlara yansımaları olan (politik) kimliksel çeşitlilik de, hareketlerin ülke içerisindeki siyasi tutumlarında ve aksiyon alma kabiliyetlerinde belirleyici olmaktadır. Bu bağlamda, İsrail işgali karşıtı silahlı mücadelesi ve siyasi düzeni değiştirme motivasyonu ile ‘devrimci’ bir metodolojiyle ortaya çıkan Hizbullah, işgal karşıtı tutumunu on yıllar boyunca toplumsal ve kültürel çerçevede sürdüren Filistin İhvanı’nın strateji değişikliğine giderek Hamas’a dönüşmesinde, diğer bir ifadeyle ‘ıslahçı’ ve ‘devrimci’ çizgileri mezcetmesinde önemli bir etken olmuştur. Siyasi yorum anlayışındaki bu dönüşüm sayesinde Filistin halkı ve yerel siyasi/silahlı aktörler nezdindeki pozisyonu da olumlu manada değişen Hamas, böylece ülkede talip olduğu siyasi rollerin kapsamını da genişletmiştir. Benzer bir değişimden ziyade daha tutucu bir pozisyondan yana tavır alan Mısır İhvanı ise, Mübarek rejiminin yıkılmasının ardından ‘devrimci’ aksiyonlar almak yerine -geçmiş tecrübelerin de ihtiyatıyla- daha tedrici ve temkinli bir metodoloji takip etmiştir. Bu tutumu sebebiyle Arap İsyanları döneminde birlikte hareket ettiği ‘devrimci bileşenler’ tarafından yoğun eleştirilere maruz kalan İhvan, eski düzeni hızlıca değiştirmek yerine geçmiş dönem elitleriyle pazarlık yapmakla suçlanmış, bu sebeple halk nezdindeki siyasi desteğinde düşüş yaşamıştır. Tüm bu örnekler ışığında, çalışma, ilk hipotezi büyük ölçüde teyit etmekte, mezhebi saiklerin ve dini/siyasi yorum anlayışlarının İslâmî hareketlerin siyasi rollerini önemli oranda etkileyebileceğini ortaya koymaktadır.

İkinci hipotez, “(dini/siyasi) ideolojik çerçevelerin, süreç içerisindeki fikrîsel dönüşümler ve dışsal/yapısal faktörlerle etkileşimli olarak hareketlerin siyasi düzen tahayyüllerine ve pratiklerine yön verdiğini” varsaymaktadır. Çalışma, bu hipotez bağlamında mezkûr hareketlere dair önemli veriler sunmaktadır. Buna göre, Mısır İhvanı, hareket içerisinde fikrîsel anlamda çatışan ekollerden kaynaklı olarak sınırları geniş ve muğlak bir siyasi anlayışı takip etmiş, siyasi vaatleri ile siyasi pratikleri arasında çelişkilerin meydana gelmesine engel olamamıştır. Rejimin baskıcı karakterinin eşlik ettiği bu ayrışma zemini, liderlik kadroları düzeyinde yaşanan tartışmalar sebebiyle otoriterlik ile çoğulculuk arasında gidip gelen bir siyasi düzen tasavvurunu öne çıkarmıştır. Seçmenler ve ittifak kurulan aktörler nezdinde önemli sorgulamalara kapı aralayan bu muğlaklık, hareketin muhalefet ve iktidar pozisyonlarında kritik sorunlar yaratmıştır. İhvan’ın aksine, sınırları net bir siyasi perspektife sahip olan ve siyasi vaatlerine büyük ölçüde bağlı kalan Hizbullah, fikrîsel dönüşümleri çerçevesinde ‘Lübnan’da İslam Devleti’ idealini ‘sağlam

ittifak ilişkileriyle gölge iktidar' realitesiyle ikame etmiştir. Siyasi çevre şartlarının icbarıyla 'düzen değişikliği' düşüncesinde de revizyona giden hareket, mezhep kotalı siyasal sistemi değiştirme söylemini muhafaza etse de pratikteki uygulamalarıyla -mevcut şartlar altında değişiklik girişimlerinin ülkeyi daha büyük sorunlara taşıyacağı endişesiyle- var olan düzenin devamından yana tavır almıştır. Bu da Hizbullah'ı revizyonizm ile statükoculuk ikilemi arasında kaldığı bir siyasi düzen tahayyülüne sürüklemiştir.

Sınırları görece net siyasi perspektifi ve siyasi vaatlerine büyük ölçüde bağlı kalışıyla müttefikleri ve diğer siyasi aktörler üzerinde olumlu bir intiba bırakan Hamas ise, her fırsatta uzlaşma şartlarını zorlayarak, çoğulcu bir siyasi düzen tahayyülünü öne çıkarmıştır. Ancak, lider kadrolar arasında genel kabul gören bu tahayyülün yapısal şartların zorunlu kıldığı 'güvenlikçi' atmosferle birleşmesi sonucunda hem 'paylaşımıcı' hem de 'otoriter' karaktere sahip melez bir iktidar anlayışı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla çalışmanın bu hipotezi, ideolojik ve yapısal dönüşümlerin siyasi düzen tasavvurlarını ve ortaya çıkan uygulamaları derinden etkilediğine dair bulgularla örtüşmektedir.

Örgütlenme faktörlerine ilişkin olan üçüncü hipotez, örgütlenme ile ideolojik-yapısal şartlar arasındaki ilişkiyi öne çıkarmaktadır: *"Teşkilatlanma modellerini ideolojik çerçevelendirmeler ile sosyo-politik şartlar arasındaki dengeyi gözeterek inşa eden İslâmî hareketler, seçmen mobilizasyonu ve ittifak ilişkilerinde daha başarılı bir performans ortaya koymaktadır."* Çalışmanın sonuçları, teşkilatlanmalarını ideoloji-yapısal şartlar dengesini kurarak inşa eden/geliştiren İslâmî hareketlerin, siyasi mücadelelerinde daha avantajlı bir pozisyon elde ettiklerini göstermesi bakımından, bu varsayımı doğrulamaktadır. Bu bağlamda, Hizbullah'ın ve Hamas'ın başarılı performanslarının aksine, Mısır İhvanı'nın örgütlenme dinamiğine ilişkin önemli bazı handikaplar yaşadığı görülmüştür. İtaat ve bağlılık ilkeleri üzerine kurulu katı hiyerarşik örgütlenmesiyle meşhur olan İhvan, takip ettiği esnek ideolojik çerçeve ile mezkûr örgütlenme yapısı arasındaki zıtlığın soruna dönüşmesini uzun yıllar boyunca 'karizmatik lider' fonksiyonu ve yoğun baskı şartlarının icbar ettiği 'hayatta kalma' stratejisi ile engellemiştir. 1970'li yıllarla birlikte görece değişen siyasi atmosfer içerisinde vücut bulan 'yeni nesil' faktörü, liderlerin 'karizmadan yoksun olmaları' gerçeğiyle de birleşince, teşkilatlanma formülasyonuna dönük önemli sorgulamalar gündeme gelmiştir.

Kendilerine karar alma süreçlerinde söz hakkı tanınmadığı gerekçesiyle seslerini yükselten liberal kanattaki liderler, örgütsel modele ve liderlik yapılanmasına ilişkin iç reform çağrılarının bayraktarlığını yapmış, neticede dağılımlı/parçalı bir liderlik görüntüsü ortaya çıkmıştır. Hareketin maruz kaldığı yoğun baskıların ‘değişim çağrılarını erteleyici’ etkisi ve Genel Müşid’in ve İrşad Bürosu’nun ağırlığını muhafaza etmesi, uzunca bir müddet bu parçalanmış liderlik yapılanmasını tolere etmeyi başarsa da, Mursi iktidarı ve ardından gelen darbe sürecinin ihdas ettiği yeni sosyo-politik şartlara örgütlenme modelini adapte etmekte zorlanan İhvan, tarihinde ilk defa fiili olarak teşkilat ve liderlik düzeyinde bölünmelerle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Tüm bu ikilemler, İhvan’ın tarihsel süreç içerisinde başta ittifak ilişkileri olmak üzere siyasi rollerine ilişkin önemli problemlerle yüzleşmesine neden olmuştur.

Benzer bir örgütlenme yapısını takip etmesine karşın farklı bir çıktıya sahip olan Hizbullah ise, katı teşkilatlanma-esnek ideoloji denklemini ‘kutsal dini otorite’ ara değişkeniyle dengede tutmayı başarmıştır. Diğer bir ifadeyle, esnek ideolojisinin sınırlarını tayin edecek ‘dini merci’nin varlığı, hiyerarşik örgütlenme düzenine adapte olmayı kolaylaştırmıştır. Bu sayede iç uyumu en yüksek seviyede sağlayan ve ortaya çıkan anlaşmazlıkları hızlıca çözüme kavuşturan hareket, lider kadrolarından sempatizanlara kadar bütüncül bir görüntü vermektedir. Hareketin kamuoyuna yansıyan en büyük ihtilaf meselesi olan ‘parlamento seçimleri’ne katılım konusunun herhangi bir bölünmeye neden olmadan karara bağlanması da bu mekanizma sayesinde olmuştur. Partileşme kararına ilişkin istişarede, o zamana kadar hareket içerisinde silahlı mücadele merkezli etkinliğini sürdüren daha şahin kanadın ağırlığının ortaya çıkacağı tahmin edilmiş, fakat aksi yönde ılımlıların kararı kabul görmüştür. Böyle keskin bir dönüşümün hareket içerisinde ciddi kırılmaları beraberinde getirmesi beklenirken, mevcut çatlak sesler ‘dini otorite’ üzerinden sağlanan meşruiyetle tolere edilmiş ve Hizbullah yoluna daha ılımlı bir çerçevede devam etmiştir. Diğer yandan, silahlı kanadının olması hasebiyle ‘dikey hiyerarşik yapı’ya daha müsait bir alt yapıya sahip olan hareket, kitleselleşme stratejilerine ve savaş şartlarına adapte olma bağlamında teşkilat yapısında esnekliğe gitme kabiliyetini de ortaya koymuştur. Casusluk faaliyetlerine önlem olarak üst düzey askeri liderler ile yerel komutanlar arasındaki aracılardan kaldırılarak hiyerarşinin minimize edilmesi ve sahadaki birimlerin düzensiz savaşları organize edebilmek için birbirinden bağımsız ve özerk olarak hareket edebilecek kapasitede inşa

edilmesi, Hizbullah'ın örgütlenme formülasyonunda sosyo-politik şartları gözettiğine işaret etmektedir. İdeoloji-yapısal şart dengesini hesaba katarak oluşturulan bu teşkilat yapısı, sadece dışarıya bütüncül bir görüntü vermekle kalmamış, aynı zamanda hareketin seçimlerde tabanını çok hızlı bir şekilde mobilize edebilmesini ve güvene dayalı ittifak ilişkileri kurabilmesini mümkün kılmıştır.

İsrail işgali altında maruz kaldığı şartlar sebebiyle daha yatay bir örgütlenmeye ve parçalı liderlik yapılanmasına sahip olan Hamas da, teşkilat yapısını ideoloji-dışsal faktörler dinamiğinde canlı tutmayı başarmıştır. Her ne kadar yatay örgütlenmeye ilişkin daha müsait bir düşünce altyapısı sunan Sünni ideolojik çerçeve Hamas'ın tercihlerinde kısmen etkili olsa da, sosyo-politik değişimlerin bu teşkilatlanma modelinde daha belirleyici olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İsrail'le mücadele stratejisi bağlamında adem-i merkeziyetçi yapılanmayı tercih eden Hamas, tabanının ve lider kadrosunun fiziki olarak birbirinden irtibatsız farklı coğrafyalara dağılması sebebiyle, daha verimli hareket kabiliyeti sağlayan yatay örgütlenmeye başvurmuştur. Hamas'ın bu örgütlenme tarzı, silahlı mücadelenin yanı sıra siyasal mücadelede destekçi yelpazesini genişletmeyi kolaylaştırmıştır. Fakat Gazze'de iktidara gelmesinin ardından merkezi bir idari yönetime daha fazla ihtiyaç duyan Hamas, 2006 sonrası oluşan yeni sosyo-politik konjonktüre örgütlenme stratejisini değiştirerek adapte olmuştur. Gunning'e göre, "Hamas'ın daha dikey, merkezi bir yapıya yönelmesi, 2006 seçimlerinden sonra hükümete dönüşmesinin ve ardından 2007'de Gazze'yi ele geçirmesinin bir ürünü gibi görünmektedir. İsrail'in 2005'te Gazze'den çekilmesi, Gazze içinde yatay bir yapıya olan ihtiyacı da ortadan kaldırmıştır."¹²⁷⁶ Kısacası, Hamas'ın ideoloji-konjonktür denkleminde dikkat eden örgütlenme tercihi, hareketin üstlendiği siyasi rollere önemli katkılar sunmuştur. Sonuç olarak, tüm bu bulgular, örgütlenme dinamiklerini ele alan üçüncü hipotezin kabul edilebilir olduğunu göstermektedir.

Liderlik yapılanmasına ilişkin olan dördüncü hipotez, "*ulema önderliğindeki hareketlerin, aydınlar/uzmanlar önderliğindeki hareketlere nazaran uzun vadeli ve kalıcı siyasi roller üstlenme ihtimallerinin daha fazla olduğunu*" varsaymaktadır. Çalışmada karşılaştırılan hareketler arasında Hizbullah'ın ulema önderliğinde bir yapıya sahip olması, Mısır İhvanı ve Hamas'la yapılacak bir karşılaştırmanın bulgularına

¹²⁷⁶ Gunning, "Like two peas in a pod or two roads diverging? Comparing Hamas and Hizballah", 488-489.

başvurmamızı gerektirmektedir. Şura Konseyi'nde ulemanın çoğunluğu oluşturması gibi bir kırmızı çizgiye sahip olan Hizbullah, tâbi olunması zorunlu olan Velayet-i Fakih doktrinini ve yayımlandığında derhal uyulması gereken teklif-i şerî fetvalarını kullanarak, Şii kitlesel tabanını konsolide edebilmiş, kamuoyuna yansımış tek iç anlaşmazlığı olan “Eski Genel Sekreter Subhi Tufeyli'nin Hizbullah'tan ayrılma süreci”nde kitlesel kopuşların yaşanmaması için ulemanın ‘sembolik sermaye’ sine müracaat etmiştir. Böyle bir liderlik yapılanması, seçmenleri mobilize edebilme ve ittifak ilişkilerini meşrulaştırma kapasitesini ortaya çıkardığı gibi, halk nezdindeki ayrıcalıklı konumu sebebiyle değişen siyasi pratiklere yönelik bütüncül bir sahiplenmeyi de mümkün kılabilmektedir.

Hizbullah'ın aksine, daha aydın/uzman önderliğinde hareketler olan Mısır İhvanı ve Hamas ise, ‘dini otorite’nin imkanlarından sınırlı boyutta faydalanabilmiştir. Daha ziyade meşruiyet inşasında İslâmî terminolojiye başvurulması şeklinde tezahür eden bu ilişki, İhvan’da iç muhalefetin zaman içerisinde büyüyerek İrşad Bürosu’nun meşruiyetinin tartışmaya açılmasını engelleyememiştir. Uzunca bir dönem ulemanın sahip olduğu ‘sembolik sermaye’yi ‘karizmatik liderlik’ üzerinden ikame etmeyi başaran hareket, ilk elli yıllık tarihinin ardından bu imkanını büyük ölçüde kaybetmiş ve fikirsel/örgütsel bölünmelere giden sürece mani olamamıştır. Nitekim İhvan’ın 2007 yılındaki siyasi program taslağında ‘ulema önderliğinde bir şuranın kurulmasına yönelik çağrı’nın yer alması, hareketin ‘dini otorite’ye kayda değer bir anlam yüklediğini göstermesi bakımından önemlidir.

İhvan’la benzer bir pozisyona sahip olan Hamas da, bağlayıcı bir dini otoritenin yokluğunda çabuk ortaya çıkan itiraz kültürünün etkisiyle hareket içi uyumu sağlamakta zaman zaman zorlanmıştır. Ancak, iktidar dönemi tercihleri ve siyasi politikaları sebebiyle Hamas’tan bazı kopuşlar yaşansa da, ‘işgal şartları’ bağlamında çeşitli ihtilaflar göz ardı edilebilmiştir. Her şeye rağmen, bir Hamas liderinin ifade ettiği gibi, “Hizbullah’ın Şura Konseyi’nde iç tartışmalar yaşanmamasına ve Nasrallah’ın emirlerine karşı çıkmadan itaat edilmesine yol açan Velayet-i Fakih doktrini”¹²⁷⁷ gibi halk nezdinde bağlayıcı olan bir ‘dini liderliğin’ yokluğu, olağan siyasi şartlarda mücadele edilmesi halinde Hamas içerisinde bazı ayrılık noktalarının farklı boyutlara evrilmesiyle sonuçlanabilir. Tüm bu bulgular eşliğinde, ulema önderliğindeki hareketlerin siyasette

¹²⁷⁷ Aktaran; Koss, s. 48.

daha kalıcı roller üstlenebileceği yönündeki varsayımın genel hatlarıyla doğrulanabilir olduğunu söylemek mümkündür. Elbette bu, başarının tek kıstasının ‘ulema liderliği’ olduğu anlamına gelmemekte, sadece ‘dini sermaye’den istifade eden hareketlerin daha avantajlı olduğunu göstermektedir.

“Merkezi otoritenin güçlü olmadığı ve/veya otoriter rejim pratiklerinin hakim olmadığı ülkelerde İslâmî hareketler siyaset sahnesinde daha fazla rol üstlenme ve ülke siyasetinde daha etkili olma imkânı bulmaktadır” şeklindeki beşinci hipotez, dışsal/yapısal faktörlerin etkisine odaklanan iki varsayımdan birincisidir. İhvan’ın tüm ideolojik ve örgütsel kabiliyetlerine rağmen maruz kaldığı devlet zulmü sebebiyle siyaset sahnesinde önemli sınırlılıklarla karşılaşması, bu varsayımı kuvvetli bir şekilde doğrular niteliktedir. Mübarek rejimi devrilene kadar otoriter rejim uygulamalarının her türlüsüne muhatap olan İhvan, kısa süreli iktidar tecrübesinin darbe ile neticelenmesi sürecinde de geçmiş yapının köklü dinamikleri ve dış aktörlerin yeni konjonktürü engelleyen çabaları bağlamında ‘güçlü merkezi otorite’nin engelleyici fonksiyonunun kolayca bertaraf edilemediğini tecrübe etmiştir. Siyasetteki rollerini kalıcı kılmak adına ‘zayıf devlet’ ve ‘devletsiz zayıf yönetim’ yapılarından azami ölçüde istifade eden Hizbullah ve Hamas ise, Lübnan’da ve Filistin’de ortaya çıkan otorite boşluklarını en verimli şekilde doldurarak toplumsal ve siyasal boyuttaki görünürlüklerini arttırmış, bu sayede yapısal faktörlerin ‘engelleyici’ olmaktan ziyade ‘kolaylaştırıcı’ olduğu bir siyasi atmosferi kendi lehlerine kullanmıştır. Böylece örgütsel ve ideolojik imkanlarını tüm boyutlarıyla halka sunabilen bu hareketler, merkezi otoritenin güçlü olmadığı ülkelerde İslâmî hareketlerin siyaset sahnesinde daha fazla rol üstlenme imkânı bulduğu varsayımını destekleyen pratikler ortaya koymuştur. Öte yandan, ‘vaka analizi’ni ortaya koyan bu varsayımsal tespit, tüm merkezi otoritelerin İslâmî hareketleri engelleyici bir işleve sahip olduğunu ima etmemekte, siyasi katılımın açık olduğu ve olağan şartlar altında politik faaliyetlerin yürütülebildiği ‘merkeziyetçi’ cumhuriyet yönetim biçimlerinde siyasi roller bakımından eşit şartlarda rekabetlerin mümkün olabileceğini kabul etmektedir.

Altıncısı, *“İslâmî hareketlerin, faaliyette bulundukları ülkelerin devlet/rejim yapısını göz önünde bulundurarak, dış yardımlara açık olan konjonktürlerde başka ülkelere ekonomik ve siyasi destek almaları, üstlendikleri siyasi roller açısından avantajlı bir konum sağlamaktadır.”* Çalışmanın ele aldığı Hizbullah ve Hamas vakaları, dış destekçi

ilişkileri bakımından bu varsayımı teyit eder nitelikte olmakla birlikte, ekonomik ve siyasi özerkliğini elinde tutan İhvan örnekliliği ise bu hipotezi yanlışlamamaktadır. Lübnan'daki zayıf otorite düzeninin siyasi aktörler için 'dış destekleri' normalleştirilmesini fırsata çeviren Hizbullah, İran ve Suriye'nin mali, siyasi ve lojistik desteklerine azami ölçüde başvurmuştur. Bu yardımlar sayesinde kurumsal siyasette üstlendiği rolü her aşamada daha da genişleten hareket, sadece kendi tabanını konsolide etmekle kalmamış büyük ekonomik sıkıntılar çeken Lübnan'da halka alternatif yapılar sunma imkanı yakalamıştır. Benzer şekilde dış sponsorların desteğine müsaade eden ve hatta bu desteği zorunlu kılan bir konjonktürde faaliyet gösteren Hamas ise, askeri yardım alımlarını İran'la sınırlı tutmakla birlikte ekonomik ve siyasi yardım bağlamında destekçi yelpazesini genişletmeye gayret etmiştir. Bu desteklerin karar alma süreçlerine etki etmesine müsaade etmeyen hareket, sosyal yardım faaliyetlerinden memur maaşlarının ödenmesine kadar bir dizi konuda bu yardımlardan istifade ederek, Filistin'de üstlendiği siyasi pozisyonunu tahkim etmiştir. Diğer yandan, 'başka bir aktörün/ülkenin maşası olma' ithamıyla dış yardımlara kapalı bir konjonktür ihdas eden otoriter rejim pratikleri, İhvan'ı siyasi ve ekonomik açıdan 'öz yeterlilik' pozisyonunu inşa etmeye sevk etmiştir. Herhangi bir dış yardımdan mahrum kalması, hareketin siyasi kazanımlarına dair önemli bir dezavantaj oluşturmamasına karşın, özerklik kabiliyeti de, politik sistem bağlamsallığı sebebiyle, önemli avantajlar sunmaktan uzak olmuştur. Dolayısıyla, çalışmanın bu son hipotezi, dış yardım teminini 'idealize etmeden', bu destekleri mümkün ve olağan kılan konjonktürlerde söz konusu yardım türlerinin siyasi rollere ilişkin faydalar sağladığı yönündeki bulgularla bir dereceye kadar örtüşmektedir.

Sonuç olarak; İslâmî hareketlerin siyasi çıktılarında yaşanan değişimlere ilişkin teorik bir açıklama sunan bu çalışma, bulgularıyla, hareketlerin stratejileri, perspektifleri ve pratikleri üzerinde belirleyici olan değişkenleri ortaya koymuştur. Buna göre, Mısır İhvanı büyük ölçüde yapısal şartların icbar ettiği sorunlar ama bir boyutuyla da ideolojik ve örgütsel çerçevede mevcut olan bazı zaafı sebebiyle -toplumsal faaliyetlerindeki tüm başarısına ve örnekliliğine rağmen- kurumsal siyasette kayda değer bir rol üstlenememiştir. Hizbullah ve Hamas ise, farklı konjonktürlerde faaliyet göstermelerine rağmen, siyasi pozisyonlarını her geçen dönem daha da tahkim etmeyi başarmıştır. Hizbullah'ın sahip olduğu imkanlar ve takip ettiği yol haritası bakımından Hamas'tan daha etkili bir siyasi aktör olarak kabul gördüğünü söylemek mümkün olmakla birlikte,

örgütsel ve dışsal faktörler bakımından Hizbullah'ın ayrıcalıklı olduğu noktaların Hamas tarafından ideolojik boyutta daha kuşatıcı ve paylaşımcı bir siyaset anlayışıyla telafi edilmeye çalışıldığını gözlemleyebiliriz. Bu anlamda, Hizbullah'ın görece uzun soluklu siyasi mücadelesinde elde ettiği kazanımlar, Hamas'ın stratejik yaklaşımları neticesinde ortaya çıkacak uzun vadeli fırsatlarda karşılık bulacaktır. Tüm bunların ötesinde, incelediğimiz vaka analizlerinden yola çıkarak, İslâmî hareketlerin, ideolojik boyutları ve kırmızı çizgileri bakımından diğer hareketlerden farklılaşan yanları olduğunu göz ardı etmeden, örgütlenme pratiklerinden siyasi stratejilerine, kaynak yönetiminden dışsal faktörleri okuma reflekslerine kadar bir dizi konuda rasyonel kararlar alan aktörler olarak (bölgesel veya uluslararası) toplumsal hareketlerle ciddi benzerlikler gösterdiklerini, dolayısıyla büyük ölçüde 'eşsiz bir karakter sergilemediklerini'¹²⁷⁸ makro bir sonuç olarak belirtmek ayrıca gereklilik arz etmektedir.

¹²⁷⁸ Erhan Keleşoğlu, "Filistin'den Bir Toplumsal Hareket: Hamas", Yusuf Doğan Çetinkaya (Ed.), **Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim** içinde (513-531), İstanbul: İletişim, 2018, 531.

KAYNAKÇA

Araştırma Eserleri

- Abdul Reda, Amir. "The Muslim Brotherhood in Power: Ideology and Governance in Post-Arab Spring Egypt", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Toronto Üniversitesi, 2014.
- Abdulhalim, Mahmud. **Müslüman Kardeşler ve Tarihe Yön Veren Olaylar: Kurucu Lider Dönemi-2**. İstanbul: Nida Yayınları: 2019.
- Abisaab, Rula Jurdi, Malek ABISAAB. **The Shi'ites of Lebanon: Modernism, Communism, and Hizbullah's Islamists**. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2014.
- Abu-Amr, Ziad. " Hamas. From Opposition to Rule", Jamil Hilal (Ed.). **Where now for Palestine? The demise of the two-state solution** içinde. Londra: Zed Books, 2007, 167-187.
- Abu-Amr, Ziad. **Islamic Fundamentalism in the West Bank and Gaza: Muslim Brotherhood and Islamic Jihad**. Bloomington: Indiana University Press, 1994.
- AbuKhalil, As'ad. "Ideology and Practice of Hizballah in Lebanon: Islamization of Leninist Organizational Principles". **Middle Eastern Studies**. Cilt Nu. 27, Sayı. 3, Temmuz 1991, 390-403.
- Abu-Rabi', İbrahim M. "Editor's Introduction: Islamism from the Standpoint of Critical Theory", İbrahim M. Abu-Rabi' (Ed.). **The Contemporary Arab Reader on Political Islam** içinde. Londra: Pluto Press, 2010, vii- xxv.
- Agdemir, A. Murat. "The Arab Spring and Israel's Relations with Egypt: A View from Turkey". **Israel Journal of Foreign Affairs**. Cilt Nu. 10, Sayı. 2, 2016, 223-235.
- Akdoğan, Yalçın. "İslamcılık Bağlamında Türkiye'de Siyasal İslam'ın Gelişimi ve Refah Partisi: 1980-1998", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**. Marmara Üniversitesi, 1999.
- Aktay, Yasin. "Sunuş", Yasin Aktay (Ed.). **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 6: İslamcılık** içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 13-25.
- Alagha, Joseph Elie. **The Shifts in Hizbullah's Ideology: Religious Ideology, Political Ideology, and Political Program**. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Alagha, Joseph. "Hizbullah'ın İnfitahı (Açılım Politikası): Post-İslamcı Bir Dönüş Mü?", Asef Bayat (Ed.). **Post-İslamcılık: Siyasal İslam'ın Değişen Yüzü** içinde. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016, 321-340.
- Alagha, Joseph. "Hizbullah's Infitah : A Post-Islamist Turn?", Asef Bayat (Ed.). **Post-Islamism: The Changing Faces of Political Islam** içinde. Oxford: Oxford University Press, 2013, 240-256.
- Alagha, Joseph. **Hizbullah's Documents: From The 1985 Open Letter to the 2009 Manifesto**. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.

- Alagha, Joseph. **Hizbullah's Identity Construction**. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.
- Al-Aloosy, Massaab. **The Changing Ideology of Hezbollah**. İsviçre, Palgrave Macmillan, 2020.
- Al-Anani, Khalil. "Rethinking the repression-dissent nexus: Assessing Egypt's Muslim Brotherhood's response to repression since the coup of 2013". **Democratization**. Cilt Nu. 26, Sayı. 8, 2019, 1329-1341.
- Al-Anani, Khalil. "Upended Path: The Rise and Fall of Egypt's Muslim Brotherhood". **The Middle East Journal**. Cilt Nu. 69, Sayı. 4, 2015, 527-543.
- Al-Anani, Khalil. **Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity, and Politics**. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Al-Arian, Abdullah. **Answering the Call: Popular Islamic Activism in Sadat's Egypt**. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Al-Awadi, Hesham. "A struggle for legitimacy: the Muslim Brotherhood and Mubarak, 1982-2009". **Contemporary Arab Affairs**. Cilt Nu. 2, Sayı. 2, Nisan-Haziran 2009, 214-228.
- Al-Awadi, Hesham. **In Pursuit of Legitimacy: The Muslim Brothers and Mubarak, 1982-2000**. Londra: I.B. Tauris, 2004.
- Ali, Mohanad Hage. **Nationalism, Transnationalism, and Political Islam: Hizbullah's Institutional Identity**. Londra: Palgrave Macmillan, 2018.
- Alimi, Eitan Y. "Relational dynamics in factional adoption of terrorist tactics: a comparative perspective". **Theory and Society**. Cilt Nu. 40, Ocak 2011, 95-118.
- Alsoos, Imad. "What explains the resilience of Muslim Brotherhood movements? An analysis of Hamas' organizing strategies". **Mediterranean Politics**, 2021, 1-24, DOI: 10.1080/13629395.2021.1904368.
- Amin, Samir. "Political Islam in the Service of Imperialism". **Monthly Review**. Cilt Nu. 59, Sayı 7, 2007, 1-19.
- Aslanidis, Paris. "Critical Review of Social Movement Literature". **Makedonya Üniversitesi**, 2012.
- Atzili, Boaz. "State Weakness and "Vacuum of Power" in Lebanon". **Studies in Conflict & Terrorism**. Cilt Nu. 33, Sayı. 8, 2010, 757-782.
- Avon, Dominique, Anaïs-Trissa KHATCHADOURIAN. **Hezbollah: A History of the "Party of God"**. Cambridge: Harvard University Press, 2012.
- Ayibu, Nazih N. **Political Islam: Religion and Politics in the Arab World**. Londra ve New York: Routledge, 1993.
- Azani, Eitan. **Hezbollah: The Story of the Party of God: From Revolution to Institutionalization**. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Azani, Eitan. "Hezbollah's Strategy of "Walking on the Edge": Between Political Game and Political Violence". **Studies in Conflict & Terrorism**. Cilt Nu. 35, Sayı. 11, 2012, 741-759.

- Azani, Eitan. "The Hybrid Terrorist Organization: Hezbollah as a Case Study". **Studies in Conflict & Terrorism**. Cilt Nu. 36, Sayı.11, 2013, 899-916.
- Baldi, Giorgia. "Re-Thinking Islam and Islamism: Hamas Women between Religion, Secularism and Neo-Liberalism". **Middle East Critique**. Cilt Nu. 31, Sayı. 3, 2022, 241-261.
- Baştürk, Levent. "İslâmî Hareketleri Açıklamada Bir Yaklaşım Denemesi-1". **Anadolu**. Cilt Nu. 3, Sayı. 2, 1993, http://wakeup.org/anadolu/03/2/islami_hareket.html.
- Bayat, Asef. "Islamic Movements", David A. Snow, Donatella Della Porta, Bert Klandermans ve Doug McAdam (Ed.). **The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements (Cilt 2)** içinde. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2013.
- Bayat, Asef. "Islamism and Empire: The Incongruous Nature of Islamist Anti-Imperialism". **Socialist Register 2008: Global Flashpoints**. Cilt Nu. 44, 2007, 38-54.
- Bayat, Asef. "Islamism and Social Movement Theory". **Third World Quarterly**. Cilt Nu. 26, Sayı. 6, 2005, 891-908.
- Bayat, Asef. "Mısır ve İstikrarsız İslamcılık", Asef Bayat (Ed.). **Post-İslamcılık: Siyasi İslam'ın Değişen Yüzü** içinde. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016, 249-320.
- Bayat, Asef. **İslam'ı Demokratikleştirmek: Toplumsal Hareketler ve Post-İslamcı Dönüş**. İstanbul: İletişim, 2015.
- Beck, Colin J. "The Contribution of Social Movement Theory to Understanding Terrorism". **Sociology Compass**. Cilt Nu. 2, Sayı. 5, 2008, 1565-1581.
- Bekaroğlu, Edip Asaf. "Justice and Development Party and Muslim Brotherhood in the "Arab Spring": A Failed Post-Islamist Interaction to Transform the Middle East". **PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**. Cilt Nu. 2, Sayı. 1, 2016, 1-16.
- Bekaroğlu, Edip Asaf. "Otoriter bir Rejimde Muhalif Olmak: Müslüman Kardeşler, Siyasal Fırsat Alanları ve Siyasal Kuşaklar", Necmettin Doğan (Ed.). **Ortadoğu'da Çatışma ve İdeolojiler** içinde. İstanbul: Vadi Yayınları, 2017, 117-170.
- Berna, D. Dustin. "A Revolutionary Perspective on Social Movements: Fundamentalism in the Islamic World", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**. University of New Orleans, 2008.
- Berti, Benedetta ve Anat Kurz. "The Hamas Predicament: Organizational Challenges in a Volatile Environment", **Strategic Assessment**. Cilt Nu. 16, Sayı. 3, 2013, 67-77.
- Berti, Benedetta. "Hamas' Internal Challenge: The Political and Ideological Impact of Violent Salafist Groups in Gaza". **Strategic Assessment**. Cilt Nu. 14, Sayı. 2, 2011, 73-84.
- Berti, Benedetta. "Non-State Actors as Providers of Governance: The Hamas Government in Gaza between Effective Sovereignty, Centralized Authority, and Resistance". **Middle East Journal**. Cilt Nu. 69, Sayı. 1, 2015, 9-31.

- Berti, Benedetta. "Rebel Groups between Adaptation and Ideological Continuity: The Impact of Sustained Political Participation". **Government and Opposition**. Cilt Nu. 54, Sayı. 3, 2019, 513-535.
- Berti, Benedetta. "Religion and Politics in Palestine: The Case of Hamas", Jeffrey Haynes (Ed.). **The Routledge Handbook to Religion and Political Parties** içinde. Londra: Routledge, 2020, 324-334.
- Berti, Benedetta. "War, Resistance, and "Combatant Identity:" Hezbollah's Political Identity and the Legacy of Conflict". **Terrorism and Political Violence**. Cilt Nu. 34, Sayı. 8, 2022, 1564-1579.
- Berti, Benedetta. **Armed Political Organizations: From Conflict to Integration**. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2013.
- Bhasin, Tavishi ve Maia Carter Hallward. "Hamas as a Political Party: Democratization in the Palestinian Territories", **Terrorism and Political Violence**. Cilt Nu. 25, Sayı. 1, 2013, 75-93.
- Bitton, Raphael. "Getting the right picture for the wrong reasons: intelligence analysis by Hezbollah and Hamas". **Intelligence and National Security**. Cilt Nu. 34, Sayı. 7, 2019, 1027-1044.
- Bortolazzi, Omar. "Hezbollah: Between Islam and Political Society: Popular Mobilization and Social Entrepreneurship in Lebanon", **Takaful 2011, The First Annual Conference on Arab Philanthropy and Civic Engagement** içinde. Amman: Nisan 2011, 26-45.
- Bosi, Lorenzo, Stefan MALTHANER. "Political Violence", Donatella Della Porta ve Mario Diani (Ed.). **The Oxford Handbook of Social Movements** içinde. Oxford: Oxford University Press, 2015, 439-451.
- Bouyoub, Bouchra. "The Free Patriotic Movement and Hizbullah Political Entente: A Paradigm Shift in Lebanese Identity and State Formation?", Kenneth Christie ve Mohammad Masad (Ed.). **State Formation and Identity in the Middle East and North Africa** içinde. New York: Palgrave Macmillan, 2013, 173-198.
- Brenner, Björn. **Gaza Under Hamas: From Islamic Democracy to Islamist Governance**. Londra: I. B. Tauris, 2017.
- Brooke, Steven. "From Medicine to Mobilization: Social Service Provision and the Islamist Reputational Advantage". **Perspectives on Politics**. Cilt Nu. 15, Sayı. 1, 2017, 42-61. doi:10.1017/S1537592716004126.
- Brooke, Steven. **Winning Hearts and Votes: Social Services and the Islamist Political Advantage**. Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 2019.
- Browsers, Michaelle L. **Political Ideology in the Arab World**. UK: Cambridge University Press, 2009.
- Brown, Nathan J. **When Victory Is Not an Option: Islamist Movements in Arab Politics**. Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 2012.
- Brym, Robert J. ve Bader Araj. "Suicide Bombing as Strategy and Interaction: The Case of the Second Intifada", **Social Forces**. Cilt Nu. 84, Sayı. 4, Haziran 2006, 1969-1986.

- Cambanis, Thanassis, Dina Esfandiary, Sima Ghaddar, Michael Wahid Hanna, Aron Lund ve Renad Mansour. **Hybrid Actors: Armed Groups and State Fragmentation in the Middle East**. New York: The Century Foundation Press, 2019.
- Cammett, Melani. "Sectarian Politics and Social Welfare: Non-state Provision in Lebanon", Melani Cammett ve Lauren M. MacLean (Ed.). **The Politics of Non-State Social Welfare** içinde. Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 2014, 137-156.
- Cammett, Melani. "Sectarianism and the Ambiguities of Welfare in Lebanon". **Current Anthropology**. Cilt Nu. 56, Sayı. S11, Ekim 2015, 576-587.
- Cammett, Melani. **Compassionate Communalism: Welfare and Sectarianism in Lebanon**. Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 2014.
- Canbegi, Halil İbrahim. **Mısır'da Müslüman Kardeşler Cemiyeti: Nasıl Geldiler? Niçin Gittiler? Tekrar Gelecekler mi?**. İstanbul: Öteki Adam Yayınları, 2013.
- Cavatorta, Francesco ve Fabio Merone. "Post-Islamism, ideological evolution and 'la tunisianité' of the Tunisian Islamist party al-Nahda", **Journal of Political Ideologies**. Cilt Nu. 20, Sayı.1, 2015, 27-42.
- Clark, Janine A. "Social Movement Theory and Patron-Clientelism". **Comparative Political Studies**. Cilt Nu. 37, Sayı. 8, 2004, 941-968.
- Cohen, Jean L. "Strategy or Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements". **Social Research**. Cilt Nu. 52, Sayı. 4, Kış 1985, 663-716.
- Çakmaktaş, Nurullah. "İslâmî Hareketlerin Sosyolojisi: Mısır'da Selefi Hareket", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Marmara Üniversitesi, 2014.
- Çayır, Kenan. "Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri", Kenan Çayır (Ed.). **Yeni Sosyal Hareketler** içinde. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016, 11-30.
- Çetinkaya, Yusuf Doğan. **Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Daher, Aurelie. **Hezbollah: Mobilisation and Power**. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- Daher, Joseph. **Hezbollah: The Political Economy of Lebanon's Party of God**. Londra: Pluto Press, 2016.
- Davis, Nancy J., Robert V. ROBINSON. **Claiming Society for God: Religious Movements and Social Welfare-Egypt, Israel, Italy, and the United States**. Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 2012.
- Dede, Ayşegül. "Talepkâr Bir Hareket Olarak Yeni Toplumsal Hareketler ve Küresel Toplumsal Hareketler", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**. Selçuk Üniversitesi, 2018.
- Deeb, Lara. "Exhibiting the 'Just-Lived-Past': Hezbollah's Nationalist Narratives in Transnational Political Context". **Comparative Studies in Society and History**. Cilt Nu. 50, Sayı. 2, 2008, 369-399.

- Delanty, Gerard. "Imagining the future: Social struggles, the postnational domain and major contemporary social transformations". **Journal of Sociology**. 2020, 1-20, DOI: 10.1177/1440783320969860.
- Delibaş, Kayhan. "Conceptualizing Islamic Movements: The Case of Turkey". **International Political Science Review**, Cilt Nu. 30, Sayı. 1, 2009, 89–103.
- Della Porta, Donatella, Mario DIANI. **Toplumsal Hareketler**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Della Porta, Donatella ve Michael Keating (Ed.). **Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective**. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Della Porta, Donatella, Joseba Fernandez, Hara Kouki ve Lorenzo Mosca. **Movement Parties Against Austerity**. Cambridge: Polity, 2017.
- Della Porta, Donatella. "In-Depth Interviews", Donatella Della Porta (Ed.). **Methodological Practices in Social Movement Research** içinde. Oxford: Oxford University Press, 2014, 228-261.
- Della Porta, Donatella. "Research on Social Movements and Political Violence". **Qualitative Sociology**, Cilt Nu. 31, 2008, 221-230.
- Della Porta, Donatella. "Social Movement Studies and Methodological Pluralism: An Introduction", Donatella Della Porta (Ed.). **Methodological Practices in Social Movement Research** içinde. Oxford: Oxford University Press, 2014, 1-20.
- Della Porta, Donatella. "Social Movement Studies and Political Violence". **Transcript of the Lecture at the Centre for Studies in Islamism and Radicalisation** içinde. Aarhus Üniversitesi, Danimarka, Eylül 2009.
- Della Porta, Donatella. **Clandestine Political Violence**. New York: Cambridge University Press, 2013.
- Della Porta, Donatella. **Social movements, political violence, and the state: A comparative analysis of Italy and Germany**. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Deniz, Çağlar. A. **Toplumsal Hareket Teorileri ve Ortadoğu İsyanları**. Ankara: Orion, 2015.
- Deonandan, Kalowatie, David CLOSE ve Gary PREVOST. **From Revolutionary Movements to Political Parties: Cases from Latin America and Africa**. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- DeVore Marc R. ve Armin B. Stähli. "Explaining Hezbollah's Effectiveness: Internal and External Determinants of the Rise of Violent Non-State Actors", **Terrorism and Political Violence**. Cilt Nu. 27, Sayı. 2, 2015, 331-357.
- DeVore, Marc R. "Exploring the Iran-Hezbollah Relationship: A Case Study of how State Sponsorship affects Terrorist Group Decision-Making". **Perspectives on Terrorism**. Cilt Nu. 6, Sayı. 4/5, 2012, 85-107.
- Di Peri, Rosita. "Islamist Actors from an Anti-system Perspective: The Case of Hizbullah". **Politics, Religion & Ideology**. Cilt Nu. 15, Sayı. 4, 2014, 487-503.

- Diani, Mario. "The Concept of Social Movement". **The Sociological Review**. Cilt Nu. 40, Sayı. 1, Şubat 1992, 1-25.
- Dingel, Eva. **Power Struggles in the Middle East: The Islamist Politics of Hizbullah and the Muslim Brotherhood**. Londra ve New York: I.B. Tauris, 2017.
- Dionigi, Filippo. **Hezbollah, Islamist Politics, and International Society**. New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Donker, Teije Hidde. "Islamism & the Arab Spring: A Social Movements Approach", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**. European University Institute, 2013.
- Duhart, Philippe Eugène. "From armed group to movement: armed struggle and movement formation in Northern Ireland and the Basque Country". **Social Movement Studies**. Cilt Nu. 16, Sayı. 5, (2017), 535-548.
- Duman, Talha İsmail. "Dış Aktörlerin Rekabetinin Gölgesinde Lübnan: Saad Hariri'nin İstifa Süreci". **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**. Cilt Nu. 5, Sayı. 1, 2018, 139-160.
- Dunning, Tristan. "Islam and resistance: Hamas, ideology and Islamic values in Palestine". **Critical Studies on Terrorism**. Cilt Nu. 8, Sayı. 2, 2015, 284-305.
- Dunning, Tristan. **Hamas, Jihad and Popular Legitimacy: Reinterpreting resistance in Palestine**. New York: Routledge, 2016.
- Duverger, Maurice. **Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State**. New York: John Wiley & Sons, 1959.
- Eilam, Ehud. **Israeli Strategies in the Middle East**. Cham: Palgrave Macmillan, 2022.
- El Husseini, Rola. "Hezbollah and the Axis of Refusal: Hamas, Iran and Syria". **Third World Quarterly**. Cilt Nu. 31, Sayı. 5, 2010, 803-815.
- El-Benna, Hasan. **Risaleler**. İstanbul, Nida Yayıncılık, 2016.
- Eldem, Tuba. "Bir Alt-Alan ve Yöntem Olarak Karşılaştırmalı Siyaset". **Liberal Düşünce Dergisi**. Cilt Nu. 25, Sayı. 100, 2020, 37-68.
- El-Ghobashy, Mona. "The Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers". **International Journal of Middle East Studies**. Cilt Nu. 37, Sayı. 3, 2005, 373-395.
- El-Nawawy, Mohammed, Mohamad Hamas ELMASRY. **Revolutionary Egypt in the Eyes of the Muslim Brotherhood: A Framing Analysis of Ikhwanweb**. Londra: Rowman & Littlefield, 2018.
- El-Shimy, Yasser. "The Muslim Brotherhood". **Adelphi Series**. Cilt Nu. 55, Sayı. 453-454, 2015, 75-104.
- Erkilet, Alev. **Eleştirelilikten Uyuma: Müslümanların Kamusal Alan Serüveni**. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015.
- Erkilet, Alev. **Orta Doğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler**. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Erkilet, Alev. **Ortadoğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler**. İstanbul: Yöneliş, 2000.

- Esteves, Maria Helena Mota. "Post-Arab Spring in the Middle East Region: The Effect of Syrian Crisis on Lebanon Foreign Policy", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Uludağ Üniversitesi, 2018.
- Farida, Mariam. **Religion and Hezbollah: Political Ideology and Legitimacy**. New York: Routledge, 2020.
- Filippidou, Anastasia. "The Oxymoron of a Benevolent Authoritarian Leadership: The Case of Lebanon's Hezbollah and Hassan Nasrallah". **Terrorism and Political Violence**. Cilt Nu. 34, Sayı. 3, 2022, 585-604.
- Fozi, Yahya. "Typology of contemporary Islamic movements", **Third International Conference on International Studies (ICIS 2010)**, 1-2 Aralık 2010, College of Law, Government and International Studies, Universiti Utara Malaysia, Kuala Lumpur, Malezya, s. 1-11, ISBN 9789832078456.
- Frampton, Martyn. **The Muslim Brotherhood and the West: A History of Enmity and Engagement**. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2018.
- Frank, Andre Gunder ve Marta Fuentes. "Nine Theses On Social Movements", **Thesis Eleven**. Cilt Nu. 18-19, Sayı. 1, 1987, 143-165.
- Freer, Courtney. **Rentier Islamism: The Influence of the Muslim Brotherhood in Gulf Monarchies**. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Frisch, Hillel. "Hamas: The Palestinian Brotherhood", Barry Rubin (Ed.). **The Muslim Brotherhood** içinde. New York: Palgrave Macmillan, 2010, 89-102.
- Fuller, Graham E. **The Future of Political Islam**. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Futák-Campbell, Beatrix ve Hylke de Sauvage Nolting. "Turkey as Normative Power: Connections with the Muslim Brotherhood during the Arab Spring", **Uluslararası İlişkiler**. Cilt Nu. 19, Sayı. 74, 2022, 3-19.
- Gambill, Gary C. ve Ziad K. Abdelnour. "Hezbollah: Between Tehran and Damascus", **Middle East Intelligence Bulletin**. Cilt Nu. 4, Sayı. 2, 2002.
- Ganim, İbrahim el-Beyumi. **Hasan el-Benna'nın Siyasi Düşüncesi**. İstanbul: Ekin Yayınları, 2012.
- Giddens, Anthony. **Sociology**. Polity Press, United Kingdom, 2006.
- Gleis, Joshua L. ve Benedetta BERTI. **Hezbollah and Hamas: A Comparative Study**. Baltimore: The John Hopkins University Press, 2012.
- Goldstone, Jack A. "Introduction. Bridging Institutionalized and Noninstitutionalized Politics", Jack A. Goldstone (Ed.). **States, Parties and Social Movements** içinde. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 1-26.
- Goodwin, Jeff ve James M. Jasper. "Caught in a Winding, Snarling Vine: The Structural Bias of Political Process Theory", **Sociological Forum**. Cilt Nu. 14, Sayı. 1, 1999, 27-54.
- Goodwin, Jeff ve James M. JASPER. "Editors' Introduction", Jeff Goodwin ve James M. Jasper (Ed.). **The Social Movements Reader: Cases and Concepts** içinde. West Sussex: Blackwell Publishing, 2015, 3-7.

- Goodwin, Jeff ve Theda Skocpol. "Explaining Revolutions in the Contemporary Third World", **Politics Society**. Cilt Nu. 17, Sayı. 4, 1989, 489-509.
- Goodwin, Jeff. "Review essay: What must we explain to explain terrorism?". **Social Movement Studies**. Cilt Nu. 3, Sayı. 2, 2004, 259-265.
- Göle, Nilüfer. **İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri**. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.
- Gramsci, Antonio. **Selections from the Prison Notebooks**. New York: International Publishers, 1971.
- Grynkewich, Alexis G. "Welfare as Warfare: How Violent Non-State Groups Use Social Services to Attack the State". **Studies in Conflict & Terrorism**. Cilt Nu. 31, Sayı. 4, 2008, 350-370.
- Gunning, Jeroen. "Like two peas in a pod or two roads diverging? Comparing Hamas and Hizballah". **Mediterranean Politics**. Cilt Nu. 26, Sayı. 4, 2021, 484-490.
- Gunning, Jeroen. "Social Movement Theory and the Study of Terrorism", Marie Breen Smyth, Richard Jackson ve Jeroen Gunning (Ed.). **Critical Terrorism Studies: A New Research Agenda** içinde. New York: Routledge, 2009, 156-177.
- Gunning, Jeroen. **Hamas in Politics: Democracy, Religion, Violence**. Londra: Hurst, 2007.
- Güney, Zehra Betül. **Hasan el-Benna'yı Yeniden Okumak: Müslüman Kardeşler'de Söylem Eylem İlişkisi**. İstanbul: Açılım Kitap, 2017.
- Gürpınar, Bulut. "Toplumsal Hareketler ve Ortak Düşman Algısı: Suriye İhvanı ve HAMAS". **EGE Akademik Bakış**. Cilt Nu. 18, Sayı. 3, Haziran 2018, 331-341.
- Haboub, Wael J. "Demystifying the Rise of Hamas". **Journal of Developing Societies**. Cilt Nu. 28, Sayı. 1, 2012, 57-79.
- Haddad, Simon. "Explaining Lebanese Shii adherence to Hezbollah: alienation, religiosity and welfare provision". **Defense & Security Analysis**. Cilt Nu. 29, Sayı. 1, 2013, 16-29.
- Haenni, Patrick. "The Reasons for the Muslim Brotherhood's Failure in Power", Bernard Rougier ve Stéphane Lacroix (Ed.). **Egypt's Revolutions: Politics, Religion, and Social Movements** içinde. New York: Palgrave Macmillan, 2016, 19-39.
- Hafez, Mohammed M. **Why Muslims Rebel: Repression and Resistance in the Islamic World**. Boulder, CO: Lynne Rienner, 2003.
- Hamzeh, A. Nizar. "Lebanon's Hizbullah: From Islamic Revolution to Parliamentary Accommodation". **Third World Quarterly**. Cilt Nu. 14, Sayı. 2, 1993, 321-337.
- Hamzeh, Ahmad Nizar. **In the Path of Hizbullah**. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2004.
- Harb, Mona ve Reinoud Leenders. "Know Thy Enemy: Hizbullah, 'Terrorism' and the Politics of Perception", **Third World Quarterly**. Cilt Nu. 26, Sayı. 1, 2005, 173-197.
- Harb, Mona. "On Religiosity and Spatiality: Lessons from Hezbollah in Beirut", Nezar AlSayyad ve Mejgan Massoumi (Ed.). **The Fundamentalist City? Religiosity and the Remaking of Urban Space** içinde. New York: Routledge, 2011, 125-154.

- Harik, Judith Palmer. **Hezbollah: The Changing Face of Terrorism**. Londra: I.B. Tauris, 2004.
- Hassan, Zinat. "Regional Geopolitical Conflict and the Fragile State: Foreign Influence and Lebanon's Sovereignty", Iyad Muhsen AlDajani ve Martin Leiner (Ed.). **Reconciliation, Heritage and Social Inclusion in the Middle East and North Africa** içinde. Cham: Springer, 2022, 443-462.
- Hatina, Meir, Uri M. KUPFERSCHMIDT. "Religious Frames: Egypt's Muslim Brotherhood", Paul A. Djupe, Mark J. Rozell ve Ted G. Jelen (Ed.). **The Oxford Encyclopedia of Politics and Religion** içinde. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Hazbun, Waleed. "Assembling security in a 'weak state:' the contentious politics of plural governance in Lebanon since 2005". **Third World Quarterly**. Cilt Nu. 37, Sayı. 6, 2016, 1053-1070.
- Hazen, Jennifer M. "From Social Movement to Armed Group: A Case Study from Nigeria". **Contemporary Security Policy**. Cilt Nu. 30, Sayı. 2, 2009, 281-300.
- Helbawy, Kamal. "The Muslim Brotherhood in Egypt: Historical Evolution and Future Prospects", Khaled Hroub (Ed.). **Political Islam: Context versus Ideology** içinde. Londra: Saqi Books, 2010, 61-85.
- Herrick, Julie C. "Nonstate Actors: A Comparative Analysis of Change and Development within Hamas and Hezbollah", Bahgat Korany (Ed.). **The Changing Middle East: A New Look at Regional Dynamics** içinde. Kahire: The American University in Cairo Press, 2011, 167-196.
- Hroub, Khaled. **Hamas: Political Thought and Practice**. Beyrut: Institute for Palestine Studies, 2000.
- Hroub, Khaled. "A "New Hamas" through Its New Documents". **Journal of Palestine Studies**. Cilt Nu. 35, Sayı. 4, 2006, 6-27.
- Hroub, Khaled. "Hamas after Shaykh Yasin and Rantisi". **Journal of Palestine Studies**. Cilt Nu. 33, Sayı. 4, 2004, 21-38.
- Hroub, Khaled. "Hamas", Joel Peters ve David Newman (Ed.). **The Routledge Handbook on the Israeli-Palestinian Conflict** içinde. New York: Routledge, 2013, 233-244.
- Hroub, Khaled. "Palestinian Islamism: Conflating National Liberation and Socio-political Change". **The International Spectator**. Cilt Nu. 43, Sayı. 4, 2008, 59-72.
- Hroub, Khaled. **Hamas: A Beginner's Guide**. Londra: Pluto Press, 2006.
- Hroub, Khaled. **Political Islam: Context versus Ideology**. Londra: Saqi Books, 2010.
- Hulst, Lisa van der. "Hamas' and Hezbollah's sense of interconnectedness before and since the Syrian War: Succumbing to sectarianism or unity in resistance?", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Leiden University, 2015.
- Huntington, Samuel. **Political Order in Changing Societies**. New Haven: Yale University Press, 1968.

- Ibrahim, Saad Eddin. "An Islamic Alternative in Egypt: The Muslim Brotherhood and Sadat". **Arab Studies Quarterly**. Cilt Nu. 4, Sayı. 1/2, 1982, 75-93.
- Inglehart, Ronald. **Culture Shift in Advanced Society**. Princeton: Princeton University Press, 1990.
- İnan, Elif. "An Analysis of Hezbollah's Political Pragmatism at the Domestic and Regional Levels in the Frame Of Liminality", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 2022.
- Jefferis, Jennifer. **Hamas: Terrorism, Governance, and Its Future in Middle East Politics**. Kaliforniya: Praeger, 2016.
- Jensen, Michael Irving. **The Political Ideology of Hamas: A Grassroots Perspective**. New York: I. B. Tauris, 2009.
- Kadayifci-Orellana, Ayşe. **Standing on an Isthmus: Islamic Narratives of War and Peace in Palestinian Territories**. New York: Lexington Books, 2007.
- Kamrava, Mehran. **Fragile Politics: Weak States in the Greater Middle East**. Londra: Hurst & Company, 2016.
- Kanaaneh, Abed T. **Understanding Hezbollah: The Hegemony of Resistance**. New York: Syracuse University Press, 2021.
- Kandil, Hazem. "Islamizing Egypt? Testing the limits of Gramscian". **Theory and Society**. Cilt Nu. 40, Sayı. 1, 2011, 37-62.
- Kandil, Hazem. **Inside the Brotherhood**. Cambridge: Polity, 2015.
- Kara, İsmail. **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler-Kişiler, 1.Cilt**. İstanbul: Kitabevi, 1997.
- Karagiannis, Emmanuel. "Hizballah as a Social Movement Organization: A Framing Approach". **Mediterranean Politics**. Cilt Nu. 14, Sayı. 3, 2009, 365-383.
- Karagiannis, Emmanuel. "The rise of electoral Salafism in Egypt and Tunisia: the use of democracy as a master frame". **The Journal of North African Studies**. Cilt Nu. 24, Sayı. 2, 2019, 207-225.
- Karakoç, Ekrem, Mesut Özcan ve Sevinç Alkan Özcan. "Beyond Identity: What Explains Hezbollah's Popularity among Non-Shi'a Lebanese?", **Politics and Religion**. Cilt Nu. 15, Sayı. 1, Mart 2022, 85-113.
- Karaman, Hayrettin. **İslami Hareket Öncüleri-1**. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Karmon, Ely. "Hamas in Dire Straits". **Perspectives on Terrorism**. Cilt Nu. 7, Sayı. 5, 2013, 111-126.
- Kear, Martin. **Hamas and Palestine: The Contested Road to Statehood**. Londra ve New York: Routledge, 2019.
- Keleşoğlu, Erhan. "Filistin'den Bir Toplumsal Hareket: Hamas", Yusuf Doğan Çetinkaya (Ed.). **Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim** içinde. İstanbul: İletişim, 2018, 513-531.
- Kepel, Gilles. **Jihad: The Trail of Political Islam**. The Belknap Press of Harvard University Press, 2002.
- Kepel, Gilles. **Muslim Extremism in Egypt: The Prophet and Pharaoh**. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1985.

- Kitschelt, Herbert. "Movement Parties", Richard S. Katz ve William Crotty (Ed.). **Handbook of Party Politics** içinde. Londra: Sage, 2006, 278-291.
- Klandermans, Bert ve Suzanne STAGGENBORG. "Introduction", Bert Klandermans ve Suzanne Staggenborg (Ed.). **Methods of Social Movement Research** içinde. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 2002, ix-xx.
- Klein, Menachem. "Against the Consensus: Oppositionist Voices in Hamas". **Middle Eastern Studies**. Cilt Nu. 45, Sayı. 6, 2009, 881.
- Knudsen, Are. "Crescent and Sword: The Hamas enigma". **Third World Quarterly**. Cilt Nu. 26, Sayı. 8, 2005, 1373-1388.
- Koss, Maren. **Resistance, Power, and Conceptions of Political Order in Islamist Organizations: Comparing Hezbollah and Hamas**. Londra ve New York: Routledge, 2018.
- Kurz, Anat, Benedetta Berti ve Marcel Konrad. "The Institutional Transformations of Hamas and Hizbollah", **Strategic Assessment**. Cilt Nu. 15, Sayı. 3, 2012, 87-98.
- Kurzman, Charles. "Conclusion: Social Movement Theory and Islamic Studies", Quintan Wiktorowicz (Ed.). **Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach** içinde. Indiana: Indiana University Press, 2004, 289-303.
- Kurzman, Charles. "Organizational Opportunity and Social Movement Mobilization: A Comparative Analysis of Four Religious Movements". **Mobilization: An International Quarterly**. Cilt Nu. 3, Sayı. 1, 1998, 23-49.
- Kurzman, Charles. "Structural Opportunity and Perceived Opportunity in Social-Movement Theory: The Iranian Revolution of 1979". **American Sociological Review**. Cilt Nu. 61, Sayı. 1, Şubat 1996, 153-170.
- Landau-Tasseron, Ella. **Leadership and allegiance in the Society of the Muslim Brothers**. Washington, DC: Hudson Institute, 2010.
- Leclerc, Paul. "Beyond the Rhetoric — Hamas' Strategies to Bridge the Gap between Ideology and Interests". **Journal of International and Public Affairs**. Sayı. 8, 2017, 63-75.
- Létourneau, Jean-François. "Explaining the Muslim Brotherhood's Rise and Fall in Egypt". **Mediterranean Politics**. Cilt Nu. 21, Sayı. 2, 2016, 300-307.
- Levitt, Matthew. "Hezbollah's Regional Activities in Support of Iran's Proxy Networks". **The Middle East Institute**, Temmuz 2021, 1-36.
- Levitt, Matthew. **Hamas: Politics, Charity, and Terrorism in the Service of Jihad**. New Haven ve Londra: Yale University Press, 2006.
- Lia, Brynjar. **Müslüman Kardeşlerin Doğuşu: 1928-1942**. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000.
- Litvak, Meir. "Martyrdom is Life": Jihad and Martyrdom in the Ideology of Hamas". **Studies in Conflict & Terrorism**. Cilt Nu. 33, Sayı. 8, 2010, 716-734.
- Long, Baudouin. "The Hamas Agenda: How Has It Changed?". **Middle East Policy**. Cilt Nu. 17, Sayı. 4, 2010, 131-143.
- Love, James B. "Hezbollah: Social Services as a Source of Power". **JSOU Report 10-5**. The JSOU Press: Florida 2010.

- Løvlie, Frode. "Questioning the Secular-Religious Cleavage in Palestinian Politics: Comparing Fatah and Hamas". **Politics and Religion**. Cilt Nu. 7, Sayı. 1, 2014, 100-121.
- Mandaville, Peter. **Islam and Politics**. Londra: Routledge, 2014.
- Marshall, Gordon. **The Concise Oxford Dictionary of Sociology**. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- May, Samantha. "The Rise of the "Resistance Axis": Hezbollah and the Legacy of the Taif Agreement". **Nationalism and Ethnic Politics**. Cilt Nu. 25, Sayı. 1, 2019, 115-132.
- McAdam, Doug, John D. McCarthy ve Mayer N. Zald. "Introduction: Opportunities, Mobilizing Structures, and Framing Processes - toward a Synthetic, Comparative Perspective on Social Movements", Doug McAdam, John D. McCarthy ve Mayer N. Zald (Ed.). **Comparative Perspectives on Social Movements** içinde. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 1-20.
- McAdam, Doug, Sidney Tarrow ve Charles Tilly. "Comparative Perspectives on Contentious Politics", Mark Irving Lichbach ve Alan S. Zuckerman (Ed.). **Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure** içinde. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 260-290.
- McAdam, Doug, Sidney Tarrow ve Charles Tilly. **Dynamics of Contention**. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- McAdam, Doug. "Conceptual origins, current problems, future directions", Doug McAdam, John D. McCarthy ve Mayer N. Zald (Ed.). **Comparative perspectives on social movements: Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings** içinde. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 23-40.
- McAdam, Doug. **Political Process and the Development of Black Insurgency 1930-1970**. Chicago: University of Chicago Press, 1982.
- McCarthy, John D. ve Mayer N. Zald. "Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory". **The American Journal of Sociology**. Cilt Nu. 82, Sayı. 6, 1977, 1212-1241.
- McMinn, Morgan. "Ideological and Strategic Influences on Hezbollah's Decisions to Deliver Social Service Provisions", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Syracuse University, 2022.
- Meijer, Roel. "Taking the Islamist Movement Seriously: Social Movement Theory and the Islamist Movement". **International Review of Social History**. Cilt Nu. 50, Sayı. 2, 2005, 279-291.
- Mellor, Noha. **Voice of The Muslim Brotherhood: Da'wa, Discourse, and Political Communication**. Londra: Routledge, 2018.
- Melucci, Alberto. "Çağdaş Hareketlerin Sembolik Meydan Okuması", Kenan Çayır (Ed.). **Yeni Sosyal Hareketler** içinde. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016, 75-100.
- Melucci, Alberto. **Challenging Codes: Collective Action in the Information Age**. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

- Mercan, Muhammed Hüseyin. “Süreklilik ve Değişim Bağlamında Hamas’ın Siyasal Stratejisi”. **Ortadoğu Etütleri**. Cilt Nu. 10, Sayı. 1, 2018, 62-78.
- Mercan, Muhammed Hüseyin. **Müslüman Kardeşler’in Yükselişi ve Düşüşü: İslami Hareketlerde Siyasi Kurumsallaşma Sorunu**. İstanbul. İlem Yayınları, 2019.
- Michels, Robert. **Political Parties. A Sociological Study of Oligarchical Tendencies of Modern Democracies**. New York: Free Press, 1962.
- Migdal, Joel S. **Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World**. Princeton: Princeton University Press, 1988.
- Mill, John Stuart. **A System of Logic, Ratiocinative and Inductive: Being a Connected View of the Principles of Evidence**. Toronto: University of Toronto Press, 1974 [1843].
- Milton-Edwards, Beverley. “The Ascendance of Political Islam: Hamas and consolidation in the Gaza Strip”. **Third World Quarterly**. Cilt Nu. 29, Sayı. 8, 2008, 1585-1599.
- Milton-Edwards, Beverley. **Islamic Politics in Palestine**. New York: I.B. Tauris, 1999.
- Milton-Edwards, Beverley. **The Muslim Brotherhood: The Arab Spring and its Future Face**. New York: Routledge, 2016.
- Mirshak, Nadim. “Rethinking resistance under authoritarianism: civil society and non-contentious forms of contestation in post-uprisings Egypt”. **Social Movement Studies**. Cilt Nu. 18, Sayı. 6, 2019, 702-719.
- Mirshak, Nadim. “The Muslim Brotherhood in Egypt: A Gramscian re-examination”. **Current Sociology**. Cilt Nu. 71, Sayı. 3, 2023, 489-508.
- Mishal, Shaul ve Avraham SELA. **The Palestinian Hamas: Vision, Violence, and Coexistence**. New York: Columbia University Press, 2000.
- Mishal, Shaul. “The Pragmatic Dimension of the Palestinian Hamas: A Network Perspective”. **Armed Forces & Society**. Cilt Nu. 29, Sayı. 4, 2003, 569-589.
- Mitchell, Richard Paul. **The Society of the Muslim Brothers**. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Monier, Elizabeth Iskander ve Annette Ranko. “The Fall of the Muslim Brotherhood: Implications for Egypt”. **Middle East Policy**. Cilt Nu. 20, Sayı. 4, 2013, 111-123.
- Moussawi, İbrahim. “The Making of Lebanon’s Hezbollah”, Khaled Hroub (Ed.). **Political Islam: Context versus Ideology** içinde. Londra: Saqi Books, 2010, 210-230.
- Mozaffari, Mehdi. “What is Islamism? History and Definition of a Concept”. **Totalitarian Movements and Political Religions**. Cilt Nu. 8, Sayı. 1, Mart 2007, 17-33.
- Munson, Ziad. “Islamic Mobilization: Social Movement Theory and the Egyptian Muslim Brotherhood”. **The Sociological Quarterly**. Cilt Nu. 42, Sayı. 4, 2001, 487-510.
- Mümin, Abdurrahman. “‘İslam Köktencililiği’ Üzerine: Basmakalıp Bir İfadenin Soykütüğü (Çev. Mevlüt Uyanık)”. **İslami Araştırmalar**. Cilt Nu. 6, Sayı. 3, 1992, 165-171.

- Nassar, Gamal. "Coups in Turkey and Egypt: Internal and External Dynamics". **Insight Turkey**. Cilt Nu. 18, Sayı. 3, 2016, 55-69.
- Natil, İbrahim. **Hamas Transformation: Opportunities and Challenges**. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- Newman, David L. "The Effect of Participation in Party Politics on Terrorist Organizations: A Case Study of Hamas and Hezbollah", **Yayımlanmamış Lisans Tezi**. University of Mississippi, 2018.
- Newman, Edward. "Weak States, State Failure, and Terrorism". **Terrorism and Political Violence**. Cilt Nu. 19, Sayı. 4, 2007, 463-488.
- Nilsson, Marco. "Hezbollah and the framing of resistance". **Third World Quarterly**. Cilt Nu. 41, Sayı. 9, 2020, 1595-1614.
- Noe, Nicholas. **Voice of Hezbollah: The Statements of Sayyed Hassan Nasrallah**. Londra: Verso, 2007.
- Norton, Augustus Richard. **Hezbollah: A Short Story**. Princeton: Princeton University Press, 2007.
- Nüsse, Andrea. **Muslim Palestine: The Ideology of Hamas**. Londra: Routledge Curzon, 1998.
- O'Connor, Francis Patrick. "Armed Social Movements and Insurgency The PKK and its Communities of Support", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**. The European University Institute, 2014.
- Offe, Claus. "Reflections on the Institutional Self-Transformation of Movement Politics: A Tentative Stage Model", Russell J. Dalton ve Manfred Kuechler (Ed.). **Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies** içinde. New York: Oxford University Press, 1990. 232-50.
- Okumuş, Fatih. "İslami Hareketlerin "Şura" Prensipleri Karşısındaki Tutumu: İhvan ve Nahda Örneği", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**. Marmara Üniversitesi, 2019.
- Ottoway, Marina. **Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism**. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 2003.
- Özen, Hayriye. "Meydan Hareketleri ve 'Eski' ve 'Yeni' Toplumsal Hareketler". **Mülkiye Dergisi**, Cilt Nu. 39, Sayı. 2, 2015, 11-40.
- Özen, Hayriye. "Toplumsal Hareketlerin 'Siyasal' Rolü: Rasyonalist Yaklaşımların Eleştirel Bir Değerlendirmesi". **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**. Cilt Nu. 68, Sayı. 3, 2013, 37-61.
- Pahwa, Sumita. "Pathways of Islamist adaptation: the Egyptian Muslim Brothers' lessons for inclusion moderation theory". **Democratization**. Cilt Nu. 24, Sayı. 6, 2017, 1066-1084.
- Pahwa, Sumita. "Secularizing Islamism and Islamizing Democracy: The Political and Ideational Evolution of the Egyptian Muslim Brothers 1984–2012". **Mediterranean Politics**. Cilt Nu. 18, Sayı. 2, 2013, 189-206.
- Pargeter, Alison. **Müslüman Kardeşler: Muhalefetten İktidara**. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021.

- Pargeter, Alison. **The Muslim Brotherhood: From Opposition to Power**. Londra: Saqi Books, 2013.
- Paterson, James ve Benjamin MACQUEE. "Hezbollah: Between nationalism and Islamism", Shahram Akbarzadeh (Ed.). **Routledge Handbook of Political Islam (Second Edition)** içinde. New York: Routledge, 2021, 91-101.
- Przeworski, Adam ve Henry TEUNE. **The Logic of Comparative Social Inquiry**. New York: Wiley-Interscience, 1970.
- Qassam, Naem. **Hizbullah: Bir Hareketin Anlatılmamış Öyküsü**. Çev. Muharrem Tan. İstanbul: Kesit Yayınları, 2006.
- Rabbani, Mouin. "A Hamas Perspective of the Movement's Evolving Role: An Interview with Khaled Mishal: Part II". **Journal of Palestine Studies**. Cilt Nu. 37, Sayı. 4, 2008, 59-81.
- Rabil, Robert G. **Religion, National Identity, and Confessional Politics in Lebanon: The Challenge of Islamism**. New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Ranko, Annette. **The Muslim Brotherhood and its Quest for Hegemony in Egypt: State-Discourse and Islamist Counter-Discourse**. Wiesbaden: Springer VS, 2015.
- Roberts, David. "Qatar and the Muslim Brotherhood: Pragmatism or Preference?". **Middle East Policy**. Cilt Nu. XXI, Sayı. 3, 2014, 84-94.
- Robinson, Glenn E. "Hamas as Social Movement", Quintan Wiktorowicz (Ed.). **Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach** içinde. Indiana: Indiana University Press, 112-142.
- Romano, David. **The Kurdish Nationalist Movement: Opportunity, Mobilization, and Identity**. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Roy, Sara. **Hamas and Civil Society in Gaza: Engaging the Islamist Social Sector**. Princeton: Princeton University Press, 2011.
- Roy, Sara. "Religious Nationalism and the Palestinian-Israeli Conflict: Examining Hamas and the Possibility of Reform". **Chicago Journal of International Law**. Cilt Nu. 5, Sayı. 1, 2004, 251-270.
- Roy, Olivier. **The Failure of Political Islam**. Cambridge: Harvard University Press, 1994.
- Rudner, Martin. "Hizbullah: An Organizational and Operational Profile". **International Journal of Intelligence and CounterIntelligence**. Cilt Nu. 23, Sayı. 2, 2010, 226-246.
- Saad-Ghorayeb, Amal. **Hizbu'llah: Politics and Religion**. Londra: Pluto Press, 2002.
- Saade, Bashir. **Hizbullah and the Politics of Remembrance: Writing the Lebanese Nation**. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Sadiki, Larbi. "Reframing resistance and democracy: narratives from Hamas and Hizbullah." **Democratization**. Cilt Nu. 17, Sayı. 2, 2010, 350-376.
- Salah, Aqel Mohammed Ahmed. "The Hamas Movement and Its Political and Democratic Practice, 1992-2016". **Contemporary Arab Affairs**. Cilt Nu. 10, Sayı. 4, 2017, 561-576.

- Salamey, Imad. **The Government and Politics of Lebanon**. Londra ve New York: Routledge, 2014.
- Saouli, Adham. **Hezbollah: Socialisation and its Tragic Ironies**. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019.
- Saouli, Adham. "Hizbullah, Hamas, and the Arab Uprisings: Structures, Threats, and Opportunities". **Orient**. Cilt Nu. 54, Sayı. 2, 2013, 37-43.
- Saouli, Adham. "Lebanon's Hizbullah: The Quest for Survival". **World Affairs**. Cilt Nu. 166, Sayı. 2, 2003, 71-80
- Sayigh, Yazid. **"We serve the people": Hamas policing in Gaza**. Waltham: Brandeis University Crown Center for Middle East Studies, 2011.
- Sayigh, Yezid. "Hamas Rule in Gaza: Three Years On". **Middle East Brief 41**. Crown Center for Middle East Studies, Brandeis University. Mart 2010.
- Schanzer, Jonathan. "Hamas as Tehran's Agent". **Middle East Quarterly**. 2022, 1-12.
- Schleifer, Ron. "Countering Hamas and Hezbollah Propaganda", Paul Baines, Nicholas O'Shaughnessy ve Nancy Snow (Ed.). **The SAGE Handbook of Propaganda** içinde. Londra: SAGE, 2020, 272-285.
- Schock, Kurt ve Chares DEMETRIOU. "Nonviolent and Violent Trajectories in Social Movements", David A. Snow, Sarah A. Soule, Hanspeter Kriesi, ve Holly J. McCammon (Ed.). **The Wiley Blackwell Companion To Social Movements** içinde. Oxford: Wiley Blackwell, 2019, 338-353.
- Shah, Ghanshyam. **Social Movements in India: A Review of Literature**. India: Sage India, 2004.
- Shalabi, Samir. "Hezbollah: Ideology, Practice, and the Arab Revolts: Between popular legitimacy and strategic interests", **Yayımlanmamış Lisans Tezi**, Lund University, 2015.
- Shanahan, Rodger. "A Pyrrhic Victory? Hezbollah's Complex Post-War Environment". **Democracy and Security**. Cilt Nu. 4, Sayı. 1, 2008, 34-47.
- Shehata, Samer S. "Political Da'wa: Understanding the Muslim Brotherhood's participation in semi-authoritarian elections", Samer S. Shehata (Ed.). **Islamist Politics in the Middle East: Movements and Change** içinde. Londra ve New York: Routledge, 2012, 120-146.
- Sherkat, Darren E. "Politics and Social Movements", Helen Rose Ebaugh (Ed.). **Handbook of Religion and Social Institutions** içinde. New York: Springer, 2006, 3-19.
- Snow, David A. "Social Movements", David A. Snow, Donatella Della Porta, Bert Klandermans ve Doug McAdam (Ed.). **The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements** içinde. Oxford: Wiley-Blackwell, 2013.
- Snow, David A. ve Susan MARSHALL. "Cultural imperialism, social movements, and the Islamic revival", Louis Kriesberg (Ed.) **Research in Social Movements, Conflict and Change (Cilt 7)** içinde. Greenwich, CT: JAI Press, 1984, 131-152.

- Snow, David A., E. Burke Rochford, Jr., Steven K. Worden ve Robert D. Benford. "Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation". **American Sociological Review**. Cilt Nu. 51, Sayı. 4, 1986, 464-481.
- Soage, Ana Belen ve Jorge Fuentelsaz FRANGANILLO. "The Muslim Brothers in Egypt", Barry Rubin (Ed.). **The Muslim Brotherhood: The Organization and Policies of a Global Islamist Movement** içinde. New York: Palgrave Macmillan, 2010, 39-55.
- Somuncuoğlu, Ecehan. "Siyasal İslam ve Mısır'da Müslüman Kardeşlerin Dönüşümü", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi, 2019.
- Sutton, Philip W. ve Stephen Vertigans. "Islamic 'New Social Movements'? Radical Islam, Al-Qa'ida And Social Movement Theory". **Mobilization: An International Quarterly**. Cilt Nu. 11, Sayı. 1, 2006, 101-115.
- Szekely, Ora. "Doing Well by Doing Good: Understanding Hamas's Social Services as Political Advertising". **Studies in Conflict & Terrorism**. Cilt Nu. 38, Sayı. 4, 2015, 275-292.
- Tadros, Mariz. **The Muslim Brotherhood in Contemporary Egypt Democracy redefined or confined?**. New York: Routledge, 2012.
- Tamimi, Azzam. **Hamas: A History from Within**. Northampton, MA: Olive Branch Press, 2007.
- Tamimi, Azzam. **Hamas: Unwritten Chapters**. Londra: C. Hurst and Co. Publishers, 2007.
- Tarrow, Sidney G. **Power in Movement Social Movements and Contentious Politics**. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Telci, İsmail Numan. **Mısır: Devrim ve Karşı Devrim**. İstanbul: SETA, 2017.
- Telci, İsmail Numan ve Mehmet Rakipoğlu. "Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler Politikası: 1932-2016". **Akademik İncelemeler Dergisi**. Cilt Nu. 13, Sayı. 1, Nisan 2018, 137-168.
- Tilly, Charles. "Terror, Terrorism, Terrorists". **Sociological Theory**. Cilt Nu. 22, Sayı. 1, 2004, 5-13.
- Tilly, Charles. **From Mobilization to Revolution**. Mass.: Addison-Wesley, 1978.
- Tilly, Charles. **Toplumsal Hareketler 1768-2004**. İstanbul: Babil Yayınları, 2008.
- Timur, Kasım. "Toplumsal Hareket Çalışmaları ve Siyasal Şiddet Analizi: Hamas Örneği", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Çukurova Üniversitesi, 2015.
- Tonsy, Sara. **The Egyptian Army and the Muslim Brotherhood: Contemporary Political Power Dynamics**. New York: Routledge, 2022.
- Touraine, Alain. "Beyond Social Movements?". **Theory, Culture and Society**. Cilt Nu. 52, 1992, 125-145.
- Touraine, Alain. "Toplumdan Toplumsal Harekete", Kenan Çayır (Ed.). **Yeni Sosyal Hareketler** içinde. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016, 31-46.
- Touraine, Alain. **Return of the Actor: Social Theory in Postindustrial Society**. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988.

- Trager, Eric. **Arab Fall: How the Muslim Brotherhood Won and Lost Egypt in 891 Days**. Washington: Georgetown University Press, 2016.
- Tuğal, Cihan. “Transforming Everyday Life: Islamism and Social Movement Theory”. **Theory and Society**. Cilt Nu. 38, Sayı. 5, 2009, 423-445.
- Utar, Sibel. “Latin Amerika’da Toplumsal Hareketler ve Siyaset: Toplumsal Hareketlerin Siyasal Olanı Belirlemedeki Rolünün Brezilya’da Topraksız Kır İşçileri Hareketi Üzerinden İncelenmesi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Ankara Üniversitesi, 2015.
- Uysal, Ahmet. “Toplumsal Hareketler İçin Kaynak Yaratma ve Kullanma Stratejileri”. **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. Cilt Nu. 10, Sayı. 2, 2009, 217-238.
- Uysal, Ahmet. **Toplumsal Hareketler Sosyolojisi**. İstanbul: Tezkire, 2016.
- Uysal, Ayşen ve Oğuz TOPRAK. **Particiler: Türkiye’de Partiler ve Sosyal Ağların İnşası**. İstanbul: İletişim, 2010.
- Ün, Marella Bodur ve Kasım Timur. “Kolektif Siyasal Şiddet Analizine Toplumsal Hareket Teorisi Yaklaşımı”. **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. Cilt Nu. 18, Sayı. 3, 2016, 523-551.
- Ün, Marella Bodur ve Kasım Timur. “Kolektif Siyasal Şiddet ve İslami Toplumsal Hareket Analizi: Hamas Örneği”. **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**. Cilt Nu. 71, Sayı. 2, 2016, 565-597.
- Van Engeland, Anisseh, Rachael M. RUDOLPH. **From Terrorism to Politics**. Hampshire: Ashgate Publishing Limited, 2008.
- Vannetzel, Marie. **The Muslim Brothers in Society : Everyday Politics, Social Action, and Islamism in Mubarak’s Egypt**. Cairo: The American University in Cairo Press, 2021.
- Wahab, Hadi. **Hezbollah: A Regional Armed Non-State Actor**. Londra ve New York: Routledge, 2022.
- Waldmann, Peter. “The Radical Community: A Comparative Analysis of the Social Background of ETA, IRA, and Hezbollah”. **Sociologus**. Cilt Nu. 55, Sayı. 2, 2005, 239-257.
- Weber, Max. **Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology**. Berkeley, CA: University of California Press, 1921, 1978.
- Weinberg, Leonard, Ami PEDAHZUR ve Arie PERLIGER. **Political Parties and Terrorist Groups**. Londra: Routledge, 2008.
- White, Jenny B. **Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics**. Seattle ve Londra: University of Washington Press, 2002.
- Wickham, Carrie Rosefsky. **Mobilizing Islam: Religion, Activism, and Political Change in Egypt**. New York, Columbia University Press, 2002.
- Wickham, Carrie Rosefsky. **The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement**. Princeton: Princeton University Press, 2013.
- Wiegand, Krista E. “Reformation of a Terrorist Group: Hezbollah as a Lebanese Political Party”. **Studies in Conflict & Terrorism**. Cilt Nu. 32, Sayı. 8, 2009, 669-680.

- Wiktorowicz Quintan, **Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach**, Indiana: Indiana University Press, 2004.
- Wiktorowicz, Quintan. "Introduction: Islamic Activism and Social Movement Theory", Quintan Wiktorowicz (Ed.). **Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach** içinde. Indiana: Indiana University Press, 2004, 1-33.
- Wilkinson, Paul. **Social Movement**. Londra: Macmillan Press, 1971.
- Willi, Victor J. **The Fourth Ordeal: A History of the Muslim Brotherhood in Egypt, 1968-2018**. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Wilmot, Jennifer. "A commitment to politics: the trajectory of the Muslim Brotherhood during Egypt's 2011-13 political opening". **Contemporary Arab Affairs**. Cilt Nu. 8, Sayı. 3, 2015, 379-397.
- Wittes, Tamara Cofman. "Islamist Parties: Three Kinds of Movements". **Journal of Democracy**. Cilt Nu. 19, Sayı. 3, Temmuz 2008, 7-12.
- Worrall, James, Simon MABON ve Gordon CLUBB. **Hezbollah: From Islamic Resistance to Government**. California: Praeger, 2016.
- Yavuz, M. Hakan. "Opportunity Spaces, Identity, and Islamic Meaning in Turkey", Quintan Wiktorowicz (Ed.). **Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach** içinde. Indiana: Indiana University Press, 2004, 277-288.
- Yetim, Mustafa ve Rıdvan Kalaycı. "Tracing the Political Origins of The Hezbollah's Resistance Discourse: From Revisionism to Status Quo". **Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies**. Cilt Nu. 16, Sayı. 2, 2022, 209-224.
- Yetim, Mustafa, Rıdvan Kalaycı ve Tamer Kaşıkçı. **Ortadoğu'da Devlet Dışı Aktörler ve Arap Baharı: Müslüman Kardeşler, Hizbullah ve Hamas**. Ankara: Orion Kitabevi, 2020.
- Yıldırım, Yavuz. "Yeni Toplumsal Hareketlerin Siyasal Olanı Belirlemedeki Rolü: Avrupa Sosyal Forumu ve Hareketlerin Avrupasını Kurmak", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**. Ankara Üniversitesi, 2012.
- Zahhar, Mahmud ve Hussein Hijazi. " Hamas: Waiting for Secular Nationalism to Self-Destruct. An Interview with Mahmud Zahhar". **Journal of Palestine Studies**. Cilt Nu. 24, Sayı. 3, 1995, 81-88.
- Zahid, Mohammed. **The Muslim Brotherhood and Egypt's Succession Crisis: The Politics of Liberalisation and Reform in the Middle East**. Londra ve New York: I.B. Tauris, 2010.
- Zald, Mayer N. ve John D. MCCARTHY, **Social Movements in an Organizational Society: Collected Essays**. Londra: Routledge, 1987.
- Zengin, Ertuğrul. "Bir Toplumsal Hareket Olarak Akıncılar: Türkiye'de İslamcı Öznenin Kurulumu ve Eylemi", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Galatasaray Üniversitesi, 2017.
- Zollner, Barbara H. E. "The metamorphosis of social movements into political parties: The Egyptian Muslim Brotherhood and the Tunisian al-Nahda as cases for a reflection on party institutionalisation theory". **British Journal of Middle Eastern Studies**. Cilt Nu. 48, Sayı. 3, 2021, 370-387.

- Zollner, Barbara H. E. **The Muslim Brotherhood: Hasan al-Hudaybi and ideology.** Londra ve New York: Routledge, 2009.
- Zollner, Barbara. “The Muslim Brotherhood’s Internal Struggle during Gamal Abdel Nasser’s Persecution, 1954 to 1971”. **International Journal of Middle East Studies.** Cilt Nu. 39, Sayı. 3, 2007, 411-433.



İnternet Kaynakları

- Abu Amer, Adnan. " Hamas' Internal Elections Pave the Way for Legislative Elections". **Carnegie Endowment for International Peace**. 14 Mayıs 2021.
- Akıncı, Şerife. "Kriz şartlarından yararlanan Hizbullah kendi ekonomisini inşa ediyor". **Anadolu Ajansı**, 28 Temmuz 2021.
- Al-Anani, Khalil. "Egypt's Muslim Brotherhood: Old Problems and New Divisions". **Arab Center Washington DC**. 3 Kasım 2021.
- Al Arabiya**. "Crisis: Fatah wants Salam Fayyad as prime minister, Hamas rejects". 12 Haziran 2011.
- Al Arabiya**. "In first, Hezbollah confirms all financial support comes from Iran". 25 Haziran 2016.
- "Alev Erkilet Röportajı: İslamcılık ve Kapitalizm Üzerine". **Emek ve Adalet Platformu**. 24 Haziran 2011. <https://www.emekveadalet.org/alinti/islamcilik-ve-kapitalizm-uzerine-alev-erkilet/>.
- Al Jazeera**. "Fatah MPs boycott parliament". 7 Mart 2006.
- Al Jazeera**. "Hamas accepts Palestinian state with 1967 borders". 2 Mayıs 2017.
- Al Jazeera**. "Lebanon's pro-Hezbollah bloc loses parliamentary majority". 17 Mayıs 2022.
- Al Jazeera**. "Palestine's Abbas in Saudi Arabia for King Salman, MBS meetings". 18 Nisan 2023.
- Al Jazeera Türk**. "Filistin'de birlik hükümeti kuruldu". 2 Haziran 2014.
- Anadolu Ajansı**. "Kriz şartlarından yararlanan Hizbullah kendi ekonomisini inşa ediyor". 28 Temmuz 2021.
- Baran, Deniz. "The Evolution of a Non-State Actor to a 'State Actor': The Case of Hezbollah". **AlSharq Forum**. 2018.
- BBC**. "Lebanon election: Hezbollah and allies lose parliamentary majority". 17 Mayıs 2022.
- Blanford, Nicholas. "Hezbollah's Evolution From Lebanese Militia to Regional Player". **The Middle East Institute. Policy Paper-4**. Kasım 2017. http://education.mei.edu/files/publications/PP4_Blanford_Hezbollah.pdf.
- Brown, Nathan J. "Gaza Five Years On: Hamas Settles in". **The Carnegie Papers**. 2012, 1-21.
- Bulaç, Ali. "İslamcılık nedir?". **Timetürk**. 21 Temmuz 2012.
- Büyükkara, Selman. "The Ruling Alliance between Hezbollah and Free Patriotic Movement Under Scrutiny". **AlSharq Forum**. 1 Aralık 2021.
- Central Intelligence Agency**. "Iranian Involvement with Terrorism in Lebanon". 26 Haziran 1985. <https://v5.airtableusercontent.com/v1/16/16/1683381600000/1Sg0NDLPlsgnH0mDc5o1zQ/HsVx1gRz5qLm3FsRm6cXYBIVz7Q3MtT7plFY2IzuEYITkWGqDDq1aUnspdYQfl4qLpaCZaajhlKfw5N6zX-HeasJVSLPH1C6C7o9LlcRjftWwKtPn87UEp7k->

TIfRf6bZSx4NV58t6tGOM8TjEg39W5rUZR9aU7RVOMHWMOWVcU/GYs08uPX6c9OmzizqOwJeq9kFXAiDf2HGMpYuZbJhw0.

Efron, Shira ve Ilan Goldenberg. "United States Policy toward the Gaza Strip". **RAND Corporation**. 2018, 165-181.

El-Sherif, Ashraf. "The Egyptian Muslim Brotherhood's Failures". **The Carnegie Endowment for International Peace**. Temmuz 2014.

Gruber, Shai. " Hamas: Pragmatic Ideology". **Al Nakhlah**. 2007.

Halliday, Fred. "The Left and the Jihad". **Open Democracy**. 6 Nisan 2011.

Ikhwanweb. "MB Chairman: We Seek to Participate, not Dominate Elections". 20 Nisan 2011.

İslami Analiz. "Filistinli Lider: İran Hamas'a, her yıl 150 milyon dolar veriyor". 22 Nisan 2023.

Khatib, Lina. "How Hezbollah holds sway over the Lebanese state". **Chatham House**, 2021.

Mansour, Renad ve Lina Khatib. "Where is the 'state' in Iraq and Lebanon? Power relations and social control". **Chatham House**. Nisan 2021.

Mepa News. " Hamas yöneticileri Suriye'de Beşar Esed ile görüştü". 19 Ekim 2022.

Middle East Eye. " Hamas restores ties with Syria as leaders meet with Bashar al-Assad". 18 Eylül 2022.

Middle East Monitor. " Hamas considers Gaza options: Local administration, administrative committee and municipal elections". 4 Şubat 2019.

Murphy, Dan. "Egypt Keeps Muslim Brotherhood Boxed In". **Christian Science Monitor**. 7 Haziran 2005.

Prusher, Ilene R. ve Nicholas Blanford. "Israel goes after both Hamas leaderships". **The Christian Science Monitor**. 30 Haziran 2006.

Reuters. " Hamas official says Qatar enables fuel-to-cash scheme for Gaza civil servants". 22 Kasım 2021.

Reuters. " Hamas urges Egypt to open border shut since Sinai attack". 9 Ağustos 2012.

Reuters. "Hezbollah denies U.S. accusations of drug trafficking". 19 Ocak 2018.

Reuters. "Hezbollah sends drones toward Israeli gas rig in disputed waters". 2 Temmuz 2022.

Reuters. "Palestinian rivals agree to hold elections but doubts persist". 13 Ekim 2022.

Spyer, Jonathan. "Al-Qaida-Style Islamism Comes To Gaza: Millions Of Petrodollars Are Flowing In Every Month To Fund Islamist Extremists". **The Jerusalem Post**, 20 Ağustos 2009.

The Guardian. "Hezbollah makes strong showing in Lebanon elections". 7 Mayıs 2018.

The Guardian. "Mohamed Morsi to pick woman and Christian as Egypt's vice-presidents". 26 Haziran 2012.

The Jerusalem Post. " Hamas leader Haniyeh decides to settle in Qatar". 2 Şubat 2020.

The Times of Israel. " Hamas leader praises Soleimani at Tehran funeral in show of support for Iran". 6 Ocak 2020.

The Times of Israel. “ Hamas recently opened offices in Algeria, official says”. 29 Ağustos 2016.

TRT Haber. “Filistinli gruplar Cezayir’de uzlaşma anlaşması imzaladı”. 13 Ekim 2022.

TRT Haber. “Hizbullah’ın İran’dan yakıt taşıma hamlesi Lübnan’ı nasıl etkiler?.” 24 Eylül 2021.

Yakın Doğu Haber. “Hizbullah: 77 Milletvekili Direniş’ten yana”. 23 Mayıs 2022.

Mülakatlar

Muhammed El-Fıki ile kişisel görüşme, 25 Nisan 2023, İstanbul.

Cemal Haşmet ile yazılı mülakat, 25 Nisan 2023.

Salah Abdulmaksud ile yazılı mülakat, 27 Nisan 2023.

Muhammed Muntasır ile yazılı mülakat, 9 Mayıs 2023.

Mahmud Kumati ile kişisel görüşme, 19 Mayıs 2023, Lübnan.

Hasan İzzeddin ile kişisel görüşme, 20 Mayıs 2023, Lübnan.

Seyyid Bereke ile kişisel görüşme, 21 Mayıs 2023, Lübnan.

ÖZGEÇMİŞ

Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji (2010), İstanbul Üniversitesi İlahiyat (2015) ve Anadolu Üniversitesi Uluslararası İlişkiler (2020) bölümlerinden mezun olan Talha İsmail Duman, yüksek lisans eğitimine Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde başlamış, daha sonra Ankara Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları (Lübnan) kadrosu üzerinden kazandığı Milli Eğitim Bakanlığı Yurt Dışı Lisansüstü Eğitim Bursu (YLSY-2015) hakkından feragat ederek 100/2000 YÖK Doktora Bursu kapsamında Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü'nde eğitimine devam etmiştir. Ekim 2010-Kasım 2012 tarihleri arasında Suriye, Mısır ve Lübnan'da bulunan Duman, iyi derecede İngilizce, orta derecede Arapça bilmektedir. Doktora sırasında TÜBİTAK bursundan ve TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Araştırmacı Yetiştirme Projesi'nden yararlanan Duman, 2023 yılında “Ortadoğu'daki İslâmî Hareketlerin Siyasal Entegrasyonu: Mısır İhvanı, Hizbullah ve Hamas Örnekleri” başlıklı doktora tezini savunmuştur. 2018 yılından bu yana Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. Ortadoğu'daki İslami hareketler, Lübnan siyaseti, Birleşmiş Milletler'de Müslüman dayanışması ve Ortadoğu medyası üzerine çalışmalarını sürdüren Duman'ın, Web of Science, TR Dizin ve alan indeksli dergilerde yayımlanmış makalelerinin yanı sıra Türkçe ve İngilizce kitap bölümleri bulunmaktadır.